ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE 19/20

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 22/23

Kyiv
UKRAINIAN PROPYLAEA
2016

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 19/20

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 22/23

Київ
УКРАЇНСЬКІ ПРОПІЛЕЇ
2016

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

У черговому томі "Українського археографічного щорічника" (вип. 19/20) друкуються статті й джерельні матеріали з історії України XIII–XX ст., зокрема аналізуються відомості про монастир, в якому перебувала мати Данила Галицького, уявлення про верховну владу у Великому князівстві Литовському, специфіка артилерії XV–XVI ст., становище шляхтянки в ранньомодерному соціумі Волині, утвердження герба УНР тощо. Рубрика "Пам'ятки історіографії" представлена нарисом Наталі Полонської-Василенко про свого чоловіка – Миколу Василенка. Джерельний блок містить публікації з приводу взаємин володимирського міщанства зі старостинською адміністрацією у 1640-х рр., єврейського погрому 1905 р. у Луганську, зовнішньополітичної діяльності ОУН у міжвоєнний період, спогади про Леся Курбаса та ін. матеріали. Рубрика рецензій та оглядів подає читачеві рефлексії та дискусії про нові видання в Україні та Білорусі. У "Miscellanea" подано історико-документальні нотатки.

Для науковців, викладачів історії, учителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.
Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р
Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.
Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5
(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 6 від 30 червня 2016 р.)

1

АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Георгій ПАПАКІН (*Київ*)

НОВІТНЯ ДОБА АРХЕОГРАФІЇ: СПЕЦИФІКА ЕЛЕКТРОННОЇ ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ В УКРАЇНІ

Електронну археографію на сьогодні можна окреслити як окремий розділ/напрям класичної науки про публікацію й оприлюднення історичних пам'яток, пов'язаний з імплементацією спеціальними історичними науками джерелознавчого циклу сучасних комп'ютерних, у тому числі Інтернет-технологій, поглинанням змістової й інформаційної складової джерел, народжених у попередні історичні епохи, модерним електронним середовищем. Предметом її виступають специфічні методи і засоби виявлення, описування, оприлюднення й створення пошукового інструментарію (включно із забезпеченням повноцінного оприлюднення і віддаленого доступу до них, опрацювання зручних засобів навігації) історичних джерел у такому середовищі. Причому первісний/вихідний вид самої пам'ятки (документ з паперовою або іншою основою, речова пам'ятка, монументальна споруда, пам'ятне місце тощо) не стає системоутворюючою ознакою. Визначальним не має бути і факт попередньої публікації (оприлюднення) джерела у паперовому вигляді.

Наведене визначення предмета та специфіки електронної археографії не може в силу багатьох причин претендувати на повноту й універсальність. На сьогодні воно є скоріш робочим, що застосовується у даному дослідженні з метою позначення в першому наближенні суті поставленої проблеми, й обов'язково уточнюватиметься. В ньому використано тріаду завдань, притаманних класичній/традиційній археографії (виявлення, описування, оприлюднення). Проте змістова частина завдань саме електронної археографії (або контент, мовою інформаційних технологій) лише у загальних рисах тотожна традиційній.

Нова едиційно-пошукова наука має за своє професійне завдання розкрити наукові засади складного процесу оприлюднення історичної пам'ятки за допомогою ІТ та в електронному середовищі. Основними етапами (операціями) цього процесу є такі:

- Визначення історичного джерела для підготовки електронної публікації.
- Дигіталізація (оцифровування), тобто створення повноформатної цифрової копії пам'ятки. Якщо вихідним матеріалом для публікації обране електронне джерело, то цей етап виключається.

• Перевірка автентичності нової форми джерела, її порівняння з оригіналом з метою виявлення можливих розбіжностей, що з'явилися під час зміни фізичного стану джерела, його включення до цифрового середовища.

• Коментування нової форми існування пам'ятки, її оснащення довідковим апаратом і різноманітним пошуково-навігаційним інструментарієм на базі сучасних інформаційних технологій.

• Розміщення такої пам'ятки в електронному середовищі: у всесвітній інформаційній мережі WWW, або організація локальної мережі її існування, наприклад, копіювання на носієві із жорсткою фіксацією інформації.

Нарешті, важливим завданням нового розділу археографії є дослідження засадничих особливостей побутування і функціонування пам'ятки в електронному середовищі.

Наголос у даному визначенні насамперед треба зробити на специфічних методах і засобах, притаманних лише електронній археографії. Означена специфіка полягає у тому, що наявні вже сьогодні (і прогнозовані на завтра) надзвичайні технічні можливості запровадження історичного джерела в електронне середовище просто неспівмірні з минулими. Якщо раніше, наприклад, здійснення факсимільної публікації пам'ятки ставало для археографа каменем спотикання, дуже витратною справою, то нині це ледь не найдешевша форма оприлюднення джерела. Тому на сучасного археографа падає підвищена відповідальність за здійснені ним електронні видавничі чи інформаційно-пошукові проекти, або ж, як прийнято говорити у західній науці, він має відповідати на певні наукові та суспільні виклики.

Виклики сучасної інформаційної епохи щодо представлення історичних пам'яток модерними ІТ-засобами можна розділити на кілька рівнів.

• Перший з них пов'язаний з новими технічними можливостями, що надаються науковцям високими технологіями оцифровування, створення пошукового інструментарію, розміщення джерел в електронному середовищі. Потенційно вони є необмеженими, але науковці повинні формулювати ті обов'язкові засади, що відрізнятимуть дійсно академічну електронну публікацію джерела від примітивного розміщення в Інтернеті його зображення, хай і високої роздільної якості.

• Наступний виклик ІТ-епохи полягає в тому, що відповідні технології дають змогу не обмежуватися у виборі вихідного джерела електронної публікації. Варто підкреслити, що цю проблему, вкрай важку для археографів попередньої доби, нині практично знято. Теоретично таким джерелом може виступати будь-які архівний документ, пам'ятка, артефакт, що існують у звичайній або ж у цифровій формі. Нині серед них переважають, як правило, оцифровані паперові документальні видання.

На сьогодні можна констатувати, що електронна археографія здебільшого виступає формою цифрової презентації й поширення в електронному середовищі здійснених у попередні роки звичайних (паперових) документальних видань. Єдиний виняток, що тільки підтверджує вищезазначене – недавнє оприлюднення новознайденого примірника "Пактів і конституції"

Пилипа Орлика 1710 р. спочатку як електронної публікації[1], а вже потім – у вигляді традиційного паперового видання[2].

Тому нинішні електронні археографи є своєрідними "паразитами" (не маю жодного наміру образити їх), які у сучасний спосіб поширюють здобутки своїх попередників – археографів-традиціоналістів минулих століть і років. Електронні публікації, вихідною основою яких слугують оригінали історичних пам'яток, відповідним чином оцифровані та археографічно опрацьовані, не кажучи вже про сучасні електронні документи, – поки займають серед об'єктів електронної археографії зовсім незначне місце. Але саме вони мають скласти її основу в майбутньому.

• Доводиться говорити і про специфіку ставлення користувачів "всесвітнього павутиння" до історичних джерел узагалі та електронних публікацій таких документів – зокрема. Цей виклик видається дуже серйозним. Адже, в силу необізнаності пересічного користувача Інтернету із засадами публікацієзнавства і наукового опрацювання джерел, насамперед внутрішньої та зовнішньої критики, він схильний вважати вірогідним першоджерелом будь-яку публікацію в Інтернеті – художню, популярну, просто дилетантську, навіть недостовірну, свідомо сфальшовану авторами чи публікаторами. Це робить, по-перше, електронних археографів повністю відповідальними за якість і науковість власної праці. По-друге, вони самі мають опрацювати і застосувати наукові критерії визначення рівня вірогідності та наукової цінності представлених в електронному вигляді джерел і пам'яток.

Одне із знарядь пошуку відповіді на такий виклик надає інша стара наука – герменевтика, яка в сучасних умовах переживає друге народження, а її науковий інструментарій доповнюють різноманітні Інтернет-технології[3].

Свій відбиток на специфіку електронної археографії накладає така її особливість, як побутування вже оприлюднених джерел в електронному середовищі. За своїми засадничими ознаками воно не сприяє стабільності й незмінності вмісту опублікованих пам'яток – як з технічного, так і зміс-

---

[1] "Договори і постанови прав та вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Филипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, і між генеральними особами, полковниками, і тим же Військом Запорозьким на спільній з обох боків раді затверджені та при вільній елекції формальною присягою від того ж ясновельможного Гетьмана підтверджені року від Різдва Христового 1710 місяця квітня дня 5". – Факсиміле україномовного оригіналу [Електронний ресурс] / НАН України. Інститут історії України; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Електрон. Текст. Дані. – Режим доступу: http://histans.com/?literaHYPERLINK «http://histans.com/?litera&id=2400»&HYPERLINK «http://histans.com/?litera&id=2400»id=2400

[2] "Пакти і Конституції" Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій; упоряд. М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів, 2011. – 440 с.

[3] *Папакін Г.* "Герменевтика джерелознавча" (архівна та археографічна): до формулювання проблеми // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – К., 2010/2011. – Вип. 5. – С. 368–381; *його ж.* Чи потрібна документознавча герменевтика, або про розширення наукового інструментарію документознавства // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2010. – № 4. – С. 14–21.

товного боків. До того ж воно є надзвичайно рухливим, і не завжди певні веб-сторінки, інші інформаційні ресурси та бази даних тривалий час продовжують своє існування. Тому на публікатора історичних джерел в Інтернеті покладається додаткова відповідальність щодо забезпечення необхідної стабільності їхнього зображення, змісту і контексту, захисту від несанкціонованого втручання з метою внесення якихось змін до них, продовження існування (якщо це можливо) у випадку припинення існування відповідних Інтернет-сторінок та сайтів.

• Нарешті, електронна археографія має специфічне завдання, відсутнє у традиційній. Вона повинна забезпечити своїм продуктам максимально вільне поширення електронними засобами зв'язку та спілкування, зручність у користуванні, такий набір спеціальних інструментів, що дозволяє непідготовленому пересічному споживачеві у найкоротший термін переглянути їх, ознайомитися із зовнішнім виглядом, отримати вичерпну інформацію щодо їхнього змісту, прочитати коментар фахівців тощо.

Здатність адекватної презентації в Інтернеті (або в цифровій формі) буквально будь-яких джерел і пам'яток фактично стирає межі між археографією як наукою про оприлюднення і дослідження писаних джерел, та тією частиною музеєзнавства, яка трактує проблеми використання прийнятих в музейництві форм оприлюднення пам'яток матеріальної культури (каталоги, виставки тощо). Електронна публікація дає змогу не лише відтворити зовнішні особливості тексту, паперу, пергамену, але й подати тривимірне зображення будь-якого матеріального артефакту незалежно від його вигляду, розмірів, місця знаходження, сучасного фізичного стану. Це відкриває нові потенційні можливості для здійснення великомасштабних історичних проектів комплексної репрезентації історико-культурної спадщини в Інтернеті.

• Ще однією особливістю нового розділу старої науки виступає її вертикальна структура, на відміну від горизонтальної побудови загальної/традиційної археографії. Там усі проблеми виявлення та описування розглядалися окремими наскрізними розділами: польовою, евристичною, едиційною, камеральною археографією. Едиційна археографія, своєю чергою, виділяла певні види археографічних видань: за видами джерел, способами їх відтворення.

Натомість в електронній археографії відповідно до обраної форми оприлюднення історичних пам'яток можна виділити інші структурні розділи.

Насамперед це *Інтернет-археографія*, або *мережева археографія*, яка вирішує проблеми описування, інструментарію публікації та презентації, різноманітного пошуку джерел (за видом, формою, назвою, змістом тощо) у всесвітній інформаційній мережі. З точки зору режиму відтворення джерел це можуть бути повноформатні публікації джерел/комплексів джерел, бази та банки даних тощо.

В Інтернет-археографії можна виділити окремий підрозділ з умовною назвою *інформаційно-камеральна мережева археографія*, оскільки він вирішує питання наукового описування документів і пам'яток спеціально для електронних інформаційно-пошукових мереж. Тісно з ним пов'язаний інший підрозділ, який можна назвати *інформаційно-пошуковою мереже-*

вою археографією. Він має за мету опрацювання механізмів та інструментів створення таких різноманітних автоматизованих інформаційно-пошукових систем і баз даних, забезпечення доступу до них.

Окремо слід говорити про *електронні публікації із жорсткою фіксацією джерельної інформації*, або *локальні археографічні Е-проекти* (оприлюднення історичних джерел або інформації про них для локального використання у вигляді певної кількості ідентичних екземплярів, з використанням різноманітних фізичних носіїв інформації).

Якщо підходити до визначення видів електронної археографії за формою поширення археографічної продукції в електронному середовищі, та можемо говорити про таке:

- Створення *спеціальних археографічних електронних ресурсів*, використання електронних археографічних публікацій у загальних інформаційних ресурсах. Ідеться про електронні архіви історичних документів і пам'яток, електронні ж бібліотеки археографічних видань, окремі сторінки археографічного змісту тощо.
- Поява специфічного виду електронних археографічних публікацій – *презентація історичних джерел* (на відміну від або на додаток до їх повнотекстової археографічної публікації). Причому форми презентації можуть бути найрізноманітнішими – від розміщення обраних зображень певних пам'яток або окремих їх фрагментів у Всесвітньому павутинні (WWW) до створення на джерельній основі програм, програмних і мультимедійних продуктів, геоінформаційних пошукових систем, інтерактивних карт, атласів, схем, таблиць, графіків тощо.

Народжується такий напрям електронної археографії, як *медіа-археографія*, тобто публікації історичних джерел в електронних засобах масової інформації. Насамперед, звичайно, мається на увазі оприлюднення джерел у спеціальній науковій періодиці. Проте електронних наукових видань існує небагато. З іншого боку, фактично будь-який електронний ЗМІ не цурається публікувати, цитувати або в інший спосіб використовувати історичні джерела, починаючи від відтворення їхніх зображень (іміджів) до певних фрагментів текстів, інформації про такі джерела, пам'ятки тощо.

Нарешті, до електронної археографії належить, безперечно, і *використання історичних джерел та пам'яток у засобах обміну інформацією* в Інтернет-середовищі (на тематичних форумах, у соціальних мережах, наприклад, Facebook, блогах та блог-сервісах, як-от, LiveJournal та ін.). На сьогодні можна говорити лише про практику оприлюднення історичних джерел у такий спосіб, оскільки відповідний камеральний та пошуковий інструментарії не опрацьовано. Навіть можна стверджувати, що на сьогодні його взагалі не створено.

При застосуванні іншого критерію класифікації, а саме спрямування на конкретну аудиторію, то електронні археографічні видання можна поділити на такі види:

- *Повнотекстові академічні електронні видання*, що повністю відтворюють як зовнішній вигляд вихідного джерела, так і його текст, у разі потреби подають автентичний переклад, мають відповідний довідковий апарат

і пошуковий інструментарій. Вихідним матеріалом для такої публікації слугує першоджерело, а також його копії/варіанти, переклади.

• *Навчальні електронні публікації джерел*, які надають загальне уявлення про зовнішній вигляд пам'ятки, наводять потрібні у навчальному процесі її повний текст або фрагменти тексту (здебільшого у перекладі сучасною мовою), довідковий апарат, розрахований на студентів. Вихідним матеріалом у даному випадку стають, як правило, попередні книжкові публікації.

• *Популярні джерельні публікації*, що здійснюються головним чином у ЗМІ, відтворюють зовнішній вигляд джерела, можуть містити переклад/транскрипцію тексту, але не мають жодного довідкового апарату. Вихідний матеріал переважно – оригінали документів/архівних документів.

Виділені структурні розділи новітньої електронної археографії, незважаючи на різницю в критеріях, є взаємопов'язаними і можуть легко переходити один в інший. Наприклад, електронні ЗМІ, соціальні мережі та блогосфера існують лише в Інтернеті, адже будь-який електронний обмін інформацією без Всесвітнього павутиння просто неможливий. Але специфіка названих розділів очевидна. Очевидним є також включення до кожного з розділів проблемних питань, характерних для традиційної камеральної, евристичної та едиційної археографії.

Надалі використовуватимуться всі три види класифікації електронних археографічних публікацій, залежно від того, як вони розкривають особливості створення й оприлюднення історичних та культурних пам'яток в електронному середовищі.

Першість Інтернет-археографії серед інших складових електронної археографії легко обґрунтувати тим важливим місцем, яке посідають Інтернет-публікації історичних джерел у загальній системі цифрового їх оприлюднення, а також без перебільшення величезною кількістю первинних джерел, які нині представлені у глобальному павутинні WWW (World Wide Web). Сам Інтернет слід розглядати як найбільшу у світі інформаційно-пошукову мережу, яка не має єдиного центру керування, але працює за єдиними узгодженими правилами і надає користувачам єдиний набір послуг. У такому вигляді Інтернет стає "мережею мереж", кожна з яких керується незалежним оператором (провайдером) – постачальником послуг Інтернету (ISP, Internet Service Provider). З точки зору користувачів Інтернет являє собою сукупність інформаційних ресурсів, розосереджених за різними мережами, включаючи ISP-мережі, корпоративні мережі, мережі та персональні комп'ютери окремих користувачів. Кожен окремий комп'ютер у мережі називається хостом, а відповідне надання послуг із доступу до мереж і хостів – хостингом.

Практично неможливо розкрити повністю чи дати навіть короткий огляд усіх наявних в Інтернет-середовищі окремих писемних історичних пам'яток, спеціальних сторінок, баз даних, оскільки воно в такому сенсі вже сьогодні є невичерпним. Розміщення будь-якого історичного джерела в мережі Інтернет (у вигляді зображення, відтворення тексту), та навіть інформації про нього, його зміст і склад, уже є електронною публікацією, а кожна така веб-сторінка або її тематична складова частина є по суті археографічним електронним виданням, незалежно від того, здійснена вона на професійному чи аматорському

рівні. У таких умовах потрібно коректно сформулювати засади класифікаційної побудови та виокремлення певних складових Інтернет-публікацій.

Найперше питання, з яким потрібно визначитися, – що саме маємо обрати за предметну ознаку нашої класифікації. Поза сумнівом, стрижнем такої ознаки має бути електронний інформаційний ресурс. Варто нагадати, що нормативного (тобто офіційно закріпленого у законодавстві) визначення цього явища досі не існує. Є визначення у низці Законів України "інформаційного ресурсу" взагалі – "сукупність документів в інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо)"[4]. Як бачимо, це дуже узагальнене формулювання, яке поширюється рівною мірою на традиційні архівні та бібліотечні зібрання, з одного боку, й електронні – з другого. У підзаконних актах наявні інші визначення "інформаційного ресурсу", як-от у розпорядженні Кабінету Міністрів України № 386 від 15.05.2013, де йдеться про розвиток інформаційного суспільства в нашій державі: "систематизована інформація або знання, що мають цінність у певній предметній області і можуть бути використані людиною в своїй діяльності для досягнення певної мети"[5]. Щодо електронних ресурсів маємо перелік їхніх складових, що міститься у Положенні про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів, затвердженому постановою Кабміну України № 326 від 17.03.2004. Там записано, що "до Національного реєстру включаються веб-сайти, бази даних та реєстри в електронній формі (далі – е-ресурси)"[6]. Проте і таке окреслення є далеко не вичерпним. Наприклад, електронні видання та ЗМІ підпадають під дію такої постанови лише як відповідні веб-сайти, а не за своєю прямою ознакою.

Сучасні вчені-правники уточнюють це визначення, окреслюючи електронні інформаційні ресурси як "упорядковані масиви даних та електронних документів в інформаційно-телекомунікаційних системах"[7]. ІТ-фахівці, посилаючись на розробників "Дублінського ядра (Dublin Core)", подають таке визначення: "**Електронний інформаційний ресурс** (electronic information resource) – інформаційний ресурс, що зберігається в електронному чи комп'ютеризованому форматі і може бути досягнутий, знайдений та перетворений засобами електронної мережі або іншої електронної технології обробки даних (наприклад, CD-ROM)"[8]. Дещо інший погляд на це мають бібліотекарі:

[4] Закон України "Про Національну програму інформатизації" // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1998. – № 27–28. – Ст. 181. Повний огляд відповідних законів див.: Інформаційне законодавство України [Текст]: Науково-практичний коментар / За ред. С. В. Бондаренко. – К., 2009. – 241 с.

[5] Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 № 386 "Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні". – [Ел. ресурс]. – URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80

[6] Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2004 № 326 "Про затвердження Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів. – [Ел. ресурс]. – URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/326-2004-%D0%BF

[7] *Абдлякимов Е. Е.* Правові основи формування державних електронних інформаційних ресурсів: Автореф. дис. … канд. юр. н. – К., 2010. – 18 с.

[8] *Резніченко В. А., Захарова О. В., Захарова Е. Г.* Електронні бібліотеки: інформаційні ресурси та сервіси // Проблеми програмування. – 2005. – № 4. – С. 58–64.

"У передмові до ISBD(ER) (Міжнародний стандарт бібліотечного опису. – *Г. П.*), який було опубліковано в 1997 р., електронні ресурси визначаються як такі, що складаються з матеріалів, для використання яких необхідно застосування комп'ютера, у тому числі пристроїв для зчитування (наприклад, CD-ROM) та периферійних пристроїв; можуть використовуватися як в інтерактивному, так і локальному доступі та включають два типи ресурсів: дані (інформація у вигляді цифр, літер, графіки, образів і звуків або їх комбінації) та програми (команди або підпрограми – routines для виконання певних завдань, включаючи обробку даних); до того ж вони можуть бути комбінованими, тобто включати електронні дані та програми (наприклад, онлайнові сервіси, інтерактивні мультимедіа)"[9]. Таким чином, маємо два звужених (юридичне й фахове-IT) та розширене (фахове-бібліотечне) визначення електронних інформаційних ресурсів.

Незалежно від того, до звуженого чи розширеного визначення пристаємо, суть терміна "електронні інформаційні ресурси" полягає в тому, що це документи та організовані їх групи/інформація документів, а також спеціальні програми, які існують в електронному середовищі, а доступ до них і користування ними потребує відповідного технічного обладнання.

Виходячи з цього, в рівній мірі можемо аналізувати електронний інформаційний ресурс з інтерактивним доступом у цілісному вигляді веб-сайту/порталу, в разі потреби виділяючи окремо комплекс презентованих ним археографічних електронних публікацій, як це було зроблено у першій статті про Інтернет-археографію[10]. З іншого боку, згаданим ресурсом також виступають і самі електронні археографічні публікації: окремі та консолідовані у відповідних археографічних блоках. До цього спонукає наявна ситуація в Інтернеті, адже кількість спеціалізованих джерельних сайтів, що мають характер електронних бібліотек/архівів, виявляється досить обмеженою, а число археографічних публікацій на сайтах та порталах різноманітної спрямованості – навпаки, є надзвичайно великим. Тут можна повністю солідаризуватися з російською дослідницею О. Бобровою, яка влучно зауважила, що "круг учреждений, лиц, предоставляющих публикации в Интернет, весьма широк и разнообразен, поэтому уровень археографической подготовки документов трудно оценить однозначно"[11]. Таким чином, надалі аналізові піддаватиметься електронний інформаційний ресурс археографічного спрямування як цілісність, незалежно від його структури, обсягів уміщеної інформації, ступеня її консолідації, а також рівня професійного опрацювання опублікованого джерела.

---

[9] *Антоненко І., Баркова О.* Електронні ресурси як об'єкт каталогізації: історія питання, термінологія, форматне забезпечення // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 2. – С. 11–22.

[10] *Папакін Г.* Сучасна українська Інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 153–166.

[11] *Боброва Е. В.* Анализ археографического уровня подготовки документальных публикаций в российском сегменте Интернет // Информационный бюллетень Ассоциации "История и компьютер". – М., 2002. – № 30: Матер. конф. АИК, июнь 2002 г. – С. 80–85.

Очевидно, варто взяти до уваги насамперед такі суттєві складові електронних інформаційних ресурсів джерелознавчого спрямування та змісту:

ідентифікатори (URI – Uniform Resource Identifier) та локатори (URL – Uniform Resource Locator) ресурсу;

автори та редактори (упорядники) електронного ресурсу;

мета публікацій: задекларована авторами і реальна;

предмет, специфіка та спрямування публікацій;

засади відбору писемних пам'яток та їхніх текстів для оприлюднення;

прийоми та засоби здійснення публікацій;

якість та достовірність археографічних ресурсів;

наявні пошукові інструменти й ступінь зручності користування.

Що ж до класифікації відповідних електронних інформаційних ресурсів, то для розгляду джерел Інтернет-археографії визначальною ознакою є спрямування самого сайту. Ними виявляються насамперед спеціалізовані електронні ресурси (онлайнові електронні бібліотеки та архіви), які виступають провідним інтегральним джерелом Інтернет-археографії. При цьому до даної категорії маємо записати і такі електронні бібліотеки та архіви, що розміщені на не історичних/джерелознавчих сайтах і порталах, але становлять цілком самостійний і цілісний (переважно тематичний) консолідований археографічний продукт.

Як другу категорію електронних археографічних ресурсів можна розглядати публікації документів в електронному вигляді на сайтах/порталах, для яких згадані археографічні продукти є важливою складовою, проте не основним спрямуванням. Це можуть бути сайти і портали спеціально джерелознавчого, а також загального наукового, науково-освітнього, навчального характеру.

Третя категорія – окремі електронні публікації писемних пам'яток певної тематики на сайтах і порталах інституцій, навіть формально не пов'язаних з виданням історичних джерел. Це можуть бути веб-ресурси центральних та місцевих владних органів, навіть силових структур, окремих державних установ, громадських організацій, політичних партій та релігійних рухів. Такою на сьогодні є провідна тенденція Інтернет-археографії, а саме: розміщувати електронні варіанти текстів та зображень історичних пам'яток не стільки на спеціалізованих джерельних сайтах, що належать архівам, бібліотекам, науковим та навчальним закладам, скільки у складі веб-ресурсів інституцій та приватних порталів, які займаються різнобічною діяльністю і навіть не завжди – науковою. Тут знову аналізу піддаватиметься не весь сайт/портал, а лише археографічні його складові.

Четверта категорія – електронні версії окремих історичних пам'яток, відібраних за власним уподобанням і відповідно до власного смаку авторами незалежних (приватних) сайтів та тематичних інформаційних проектів. Вони можуть бути як основним ядром сайту, так і просто документально-археографічною складовою, і виступатимуть як об'єкт аналізу.

Нарешті, останньою категорією електронних інформаційних ресурсів археографічної тематики слід вважати публікації історичних джерел в електронних періодичних виданнях історичної тематики.

Аналіз електронних публікацій писемних джерел у Всесвітньому павутинні за жанровими ознаками нами здійснюватиметься з використанням пропонованої О. Бобровою класифікації їх видів за п'ятьма групами: "1) «клоны» бумажных публикаций – электронные переиздания существующих сборников документов или отдельных журнальных публикаций с сохранением всех присущих им особенностей; 2) виртуальная публикация, не имеющая «бумажного» оригинала, т. е. не опубликованная традиционным способом ранее; 3) переиздание в электронном виде ранее существовавшей в традиционном виде публикации, переработанной самим автором; 4) переиздание в электроном виде широко известного и много раз издававшегося в традиционном виде источника, но при этом создатель сайта самостоятельно комментирует документ или дает собственный перевод отдельных документов; 5) переиздание в электронном виде ранее существовавшей в традиционном виде публикации, включая все сопроводительные тексты, но при этом создатели сайта исправляют ошибки в комментариях, примечаниях и т. д."[12].

Але очевидно, що така класифікація не є вичерпною, оскільки більшість інформаційних ресурсів Інтернету, пов'язаних з публікацією історичних пам'яток, не має такої яскраво вираженої спеціалізації, носить здебільшого змішаний характер. Тому в наступному тексті відзначатимемо не стільки абсолютну відповідність сформульованим О. Бобровою жанровим групам електронних джерельних публікацій, скільки схожість з ними за основними параметрами.

Українське Інтернет-середовище (UAnet) може надати приклади практично всіх виділених нами класифікаційних груп електронних археографічних ресурсів. І саме як прикладам, а не всій сукупності археографічних інформаційних ресурсів, даватимемо їм характеристики, аналізуватимемо їхнє функціонування, оцінюватимемо поширюваний ними археографічний продукт.

Для першої групи такими прикладами є електронна бібліотека "Ізборник" та "Електронний архів Голодомору". Друга представлена публікаціями, насамперед, на офіційному порталі Держкомархіву (нині Укрдержархіву) "Архіви України", сайтах провідних наукових бібліотек, зокрема Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, вищих навчальних закладів (спеціалізовані джерелознавчі, наукові та освітні ресурси). Третя категорія – публікація історичних джерел та баз даних на Інтернет-представництвах інституцій, формально не пов'язаних з археографічною діяльністю. Вони представлені, наприклад, офіційним порталом Кабінету Міністрів України, порталами Міністерства закордонних справ, сайтами посольств України у різних державах, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, обласних державних адміністрацій тощо. Там регулярно розміщуються окремі електронні публікації писемних пам'яток певної тематики. Четверта категорія, пов'язана з презентацією історичних джерел на незалежних (приватних) сайтах, представлена, наприклад, археографічною частиною незалежного інформаційно-освітнього ресурсу "Гайдамака", персональними сайтами відомих істориків С. Білоконя, І. Гирича, П. Гай-Нижника та ін. Остання категорія електронних інформаційних ресурсів археографічної

[12] Там само.

тематики – публікації джерел в електронних періодичних виданнях історичної тематики – нині перебуває в Україні в стадії становлення з огляду на незначну кількість електронних наукових видань взагалі, археографічного спрямування – зокрема.

Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що електронна публікація джерел і пам'яток в Україні є вже доконаним фактом. Проте розвиток електронної археографії нині йде здебільшого емпіричним шляхом. Науковці історики та археографи, політики, журналісти, краєзнавці та любителі старовини розміщують в Інтернеті мільйони терабайт інформації у вигляді іміджів історичних документів, оприлюднюють їхній склад та зміст, запускають локальні мережеві ресурси, здійснюють електронні публікації на окремих носіях, проте не замислюються над тим, що саме і в який спосіб вони роблять. Електронна археографія негайно потребує серйозного науково-теоретичного осмислення, окреслення власної специфіки і предметизації, класифікації своїх складових.

Георгій Папакін (Київ). **Новітня доба археографії: специфіка електронної публікації джерел в Україні**

Розглянуто новітній феномен археографії, появу якого спричинив розвиток інформаційних технологій – електронна публікація історичних джерел і пам'яток; виокремлено її специфіку, предмет, складові, основні напрями розвитку в Україні, звернено увагу на нові можливості й ризики, викликані новими технічними досягненнями, що використовуються археографами; наголошено на необхідності науково-теоретичного осмислення цього сучасного напрямку археографії.

Ключові слова: електронна археографія, інформаційні ресурси, Інтернет, оприлюднення історичних документів.

Георгий Папакин (Киев). **Новейшая эпоха археографии: специфика электронной публикации источников в Украине**

Рассмотрен новейший феномен археографии, вызванный развитием информационных технологий – электронная публикация исторических источников и памятников; выделены ее специфика, предмет, составные части, основные направления развития в Украине, уделено внимание новым возможностям и рискам, вызванным новыми техническими достижениями, предоставленными археографам; говорится о необходимости научно-теоретического осмысления этого современного направления археографии.

Ключевые слова: электронная археография, информационные ресурсы, Интернет, обнародование исторических документов.

Heorhii Papakin (Kyiv). **Modern Era of Archaeography: Specifics of Electronic Publication of Sources in Ukraine**

The article examines the recent phenomenon of archaeography, brought to life by the emergence of information technologies, i.e., electronic publication of historical sources. The main directions of development in Ukraine are studied with respect to its specificities, objectives and components. Attention is drawn to the opportunities and risks posed by new technical possibilities provided to the archaeographists. There is underlined a necessity for scientific and theoretical understanding of this modern archaeography direction.

Key words: e-archaeography, information resources, internet, publication of historical documents.

Ярослав КАЛАКУРА (*Київ*)

УКРАЇНСЬКА АРХЕОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Один з основоположників вчення про наукові традиції угорський вчений Т. Кун блискуче довів, що традиції не гальмують нагромадження знань, а навпаки – виступають необхідною умовою їх прискореного набуття, осучаснення та оновлення, вони організують наукове співтовариство, забезпечують спадкоємність і наступність наукових шкіл, породжують атмосферу творчості та інновацій. Дослідження традицій науки, будь-якої галузі знань, зокрема української археографії, належить до важливих і актуальних завдань наукового пізнання. Це зумовлено тим, що пізнання традицій (від латин. *tradition* – передача, успадкування) дає змогу осмислити історіософську схему процесу нагромадження, збереження і передачі від покоління до покоління наукових знань, узагальнення досвіду і практики наукового пізнання, інтегрування всіх структурних одиниць науково-дослідної справи у часових і просторових вимірах у цілісність, а також виявити провідні тенденції і закономірності розвитку науки, кожної її галузі.

Носіями української археографічної традиції виступають, з одного боку, самі археографи, а з другого – українська археографія як спеціальна галузь історичної науки і навчальна дисципліна, як археографічно-видавнича практика, тісно пов'язана з історичним джерелознавством, архівознавством, документознавством, філологією та іншими науками. Ця традиція постає як передача не механічної сукупності певних ознак, рис, а певної їх системи, що надає українській археографії самобутності, пізнавальності, вирізняє її з-поміж інших національних археографій.

Актуальність означеної проблеми зумовлюється кількома чинниками, зокрема: а) в сучасних умовах помітно зріс суспільний інтерес до історії української національної археографії, її зародження і розвитку, дедалі активніше розгортають свою діяльність Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, академічна Археографічна комісія, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ ім. Тараса Шевченка та кафедри інших вишів, здійснюючи підготовку і виховання нової генерації українських археографів. Це в свою чергу диктує необхідність поглибленого з'ясування сутності української археографії, виявлення ролі її традицій, які, спираючись на надбання попередників, закладають надійне підґрунтя для подальшого розвитку; б) наукове пізнання української археографічної традиції дозволяє повніше осягнути

процес зародження, становлення і розвитку української археографії на тлі європейського археографічного поля, виявити його особливості в межах Австро-Угорської та Російської імперій, у рамках яких працювали українські археографи, започатковуючи видання пам'яток української минувшини і виробляючи принципи археографічної практики; в) вивчення української археографічної традиції сприяє поглибленому аналізу археографічного досвіду, з'ясуванню його значення для сучасності, зокрема для діяльності Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, для Археографічної комісії НАН України, для підготовки і виховання нового покоління українських археографів.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб з'ясувати сутність української історіографічної традиції, її основні ознаки і етапи зародження та збагачення у процесі творчого засвоєння й застосування вітчизняних і зарубіжних археографічних знань і практик, формування організаційних осередків і створення видавничої бази археографії, опрацювання наукових засад відбору, дослідження історичних пам'яток, вироблення принципів їх публікації, а також підготовки фахових археографів.

У процесі реалізації поставленої мети автор максимально спирався на загальнотеоретичні дослідження традицій у науці[1], враховував напрацювання попередників з даної проблеми[2], доробок О. І. Журби[3], Г. В. Папакіна[4], продовжуючи паралельно власні студії у цій царині[5].

---

[1] *Зідорук С. І., Ситнік В. П.* Наукові традиції в Україні у контексті сучасних тенденцій розвитку науки // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2. – С. 95–101.

[2] *Ісаєвич Я. Д.* Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1; *Яковлев С. О.* Українська радянська археографія. – К., 1965; *Сохань П. С.* Поновлюючи традиції вітчизняної археографії // Вісник АН УРСР. – 1990. – 37. – С. 66–68; *Боряк Г. В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995; *Хмарський В. М.* З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. – Одеса, 1998; *Козлов В. П.* Теоретические основы археографии с позиций современности // Отечественные архивы. – 2001. – № 1; Архівознавство: Підручн. / За ред. Я. Калакури, І. Матяш. – К., 2002; Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002; Українська архівна енциклопедія. – К., 2008; *Заяць А. Є.* Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посібн. – Зошит 1: Археографія. – Львів, 2010. – 120 с.; *Павлова О. Г., Пікалов В. Г.* Археографічна діяльність вчених історичного факультету Харківського університету у другій половині XX ст. // Вісник ХНУ ім. В. Каразіна. – 2012. – Вип. 45. – С. 239–259; та ін.

[3] *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії та діяльності. – К., 1993; *його ж.* Становлення української історіографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003.

[4] *Папакін Г. В.* Традиції Київської археографічної комісії у діяльності Архівної комісії Укрцентрархіву // Матеріали наукової конференції. – К., 1997. – С. 123–136; *його ж.* Теоретичні питання української археографії у діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 72–73.

[5] *Калакура Я. С.* Українське історичне джерелознавство: традиції та сучасність // Константи. – 1996. – № 2. – С. 31–34; *його ж.* Національні історико-архівні традиції як чинник українського державотворення. 1917–1921 рр. // Архівна та бібліотечна

Розгляд української археографічної традиції вважаємо доцільним розпочати із з'ясування самого поняття "українська археографія", оскільки вона акумулює теоретичні знання і досвід суспільної практики у цій галузі. На нашу думку, *українську археографію можна визначити як спеціальну, тісно пов'язану з історичним джерелознавством, архівознавством, документознавством та філологією, галузь української історичної науки, яка вивчає історію та теорію археографічного процесу, узагальнює досвід археографічних практик, опрацьовує наукові засади і методику виявлення, вивчення, дослідження й описування документальних та інших історичних пам'яток і з урахуванням суспільної цінності їхніх джерельних та інформаційних ресурсів забезпечує оприлюднення з метою якнайширшого залучення до наукового, культурного, комунікативно-інформаційного та організаційно-управлінського обігу.* Таке розлоге визначення, яке ми пропонуємо для обговорення, загалом узгоджується з існуючими трактуваннями археографії[6], але містить додаткові акценти на вивченні історії та теорії археографічної справи, узагальненні досвіду археографічних практик, суттєво розширює наукове і практичне поле пізнавальних, методологічних та прикладних функцій науки.

Українська археографічна традиція невіддільна від традицій історичної науки, археографії загалом, але водночас вона відбиває свою самобутність і дозволяє чіткіше виокремити її з-поміж інших національних археографій, виявити етнічне обличчя або українськість. У цьому зв'язку варто окреслити ті ознаки чи критерії української археографії, які формують самобутність національної археографічної традиції. До них віднесемо найбільш характерні, історично сформовані ознаки, які можуть слугувати критеріями самобутності української археографії, її традицій, а саме: *1) українська етнічність археографів або їхня самоідентифікація з Україною, походження з українських теренів або тривала робота на них і прихильне ставлення до української справи; 2) домінування серед оприлюднених археографічних пам'яток документів і пам'яток українського походження або таких, що стосуються української історії і культури; 3) публікація документів в Україні або в українській діаспорі за рубежем; 4) інтерпретація документів з українських національних позицій та інтересів.* Звичайно, тут переважають зовнішні

справа в Україні. – К., 1998. – С. 5–11; *його ж.* Археографічна школа Університету св. Володимира // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 16–17. – С. 240–255; *його ж.* Історичні та теоретико-методологічні засади української археографії // З любов'ю до народів: Ювілейний зб. на пошану В. І. Наулка з нагоди 80-річчя. – К., 2013. – С. 59–67; *його ж.* Фундатори української археографії // Загартована історією: Ювілейний зб. на пошану Н. І. Миронець з нагоди 80-річчя від дня народження. – К., 2013. – С. 47–60; *його ж.* Наукова школа архівістів та археографів Університету Св. Володимира // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2013. – 5. – С. 25–30.

[6] *Боряк Г. В., Дубровіна Л. А.* Археографія // Енциклопедія історії України. – Львів, 2003. – Т. 1. – С. 131–132; *їх же.* Археографія // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 36–37; *Папакін Г.* Археографія // Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посібн. – К., 2008. – С. 22–29; *Заболотна І.* Археографія // Історія в термінах і поняттях. – К., 2014. – С. 41–44.

ознаки, а осердя українськості становить ідейна спроможність археографії максимально прислужитися Україні, її історії і культурі, реалізації національного проекту, тобто у відстоюванні прав і свобод українського народу, утвердженні національної ідентичності, побудові власної держави, а в сучасних умовах – у зміцненні її цілісності та суверенітету.

Осягнути історію зародження і розвитку української археографічної традиції можна лише на основі конкретно-історичного підходу, у контексті культурно-історичної традиції українського народу, на тлі європейського Ренесансу, зародження української писемності, княжого давньоукраїнського і козацького літописання, появи друкарства, розвитку просвітництва, діяльності церковних товариств, заснування колегій, Острозької та Києво-Могилянської академій, Львівського, Харківського, Київського, Одеського та інших університетів, національного пробудження, творчості Тараса Шевченка, подвижницької праці кирило-мефодіївців, київської та інших громад, їх служіння ідеалам національно-визвольної боротьби за волю, незалежність, самобутність та соборність України. Тобто українська археографія, її традиції зародилися і виникли на власному ґрунті, за наявності відповідних передумов і суспільних викликів, в опорі на національне коріння, яке сягає доби пізнього середньовіччя, нового і новітнього часів. Водночас вони зароджувалися, успадковувалися і збагачувалися у межах європейського археографічного поля, у тісній взаємодії з археографічними практиками Австро-Угорської та Російської імперій. Потужний вплив на розвиток української археографії справила церковна археографія – як православна, так і католицька і греко-католицька. Традиції української археографії, з одного боку, є похідними від традицій української історіографії, українського джерелознавства та архівознавства, видавничої справи, вони зазнали впливів (позитивних і негативних) історіософії романтизму, раціоналізму, позитивізму, неопозитивізму, прагматизму, марксизму, структуралізму, модернізму, постмодернізму, а з другого боку, вони мають свій самобутній вияв, істотно впливаючи на весь український інтелектуальний процес як у минулому, так і тепер.

На шляху розвитку традицій української археографії рубіжну роль відіграла діяльність Київської археографічної комісії та Археографічної комісії НТШ, Археографічної комісії ВУАН і УВАН, наукових історичних шкіл у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Ніжині та ін. Їхнім спадкоємцем виступає діяльність нинішньої Археографічної комісії НАН України, Археографічної комісії НТШ, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, його регіональних осередків. Щонайменше десять поколінь науковців і видавців зробили вагомий внесок у закладання фундаменту української археографії, успадкування її традицій, які складалися упродовж довгого і суперечливого шляху, що за основними параметрами цілком уписується у формат світового археографічного процесу і створення національних археографій.

Досліджуючи зародження і становлення традицій української археографії, необхідно принаймні в загальних рисах охарактеризувати її періодизацію, яка, до речі, залишається недостатньо опрацьованою. Як рубіжні віхи її розвитку можна назвати такі періоди: а) початковий (XVII – перша половина

XVIII ст. – збирання і колекціонування раритетів, друкування історичних і релігійних творів у ході міжконфесійної полеміки); б) друга половина XVIII ст. – археографічна діяльність гуртка “петербурзьких малоросів”, початок видавничої діяльності М. Бантиша-Каменського; в) перша половина XIX ст. – зародження журнальної археографії[7], створення товариства історії та старожитностей в Одесі, археографічна діяльність Д. Бантиша-Каменського, “Руської трійці”, Д. Зубрицького та слов’янофілів; г) середина, друга половина XIX ст. і початок XX ст. – діяльність Київської археографічної комісії[8], Археографічних комісій НТШ та УНТ, а також губернських археографічних комісій[9], товариства Нестора Літописця; г) археографічна діяльність доби Української революції 1917–1921 рр., яка започатковує виокремлення української археографії в окрему наукову дисципліну, становлення камеральної археографії і формування українських едиційних шкіл, знищених в умовах сталінізму; д) 1919–1990 рр. – археографія радянських часів; (у хронологічних рамках цього періоду сформувалася українська еміграційна та діаспорна археографія); е) розвиток археографії в умовах незалежності України. Кожний з цих періодів посідає певне місце у зародженні, становленні та збагаченні традицій української археографії.

Які найхарактерніші ознаки української археографічної традиції, що носять наскрізний характер і різною мірою простежуються на всіх етапах історії української археографії? Вони зароджувались, утверджувались, успадковувались, повторювались та осучаснювались як за своїм змістом, так і за формою. До таких рис можна віднести: наявність організаційної структури (осередків) археографічної практики і наукових досліджень; програмування пошукової, пізнавальної, видавничої та практичної спрямованості діяльності; орієнтація на національні духовні цінності українського народу, патріотична націленість на національне визволення і здобуття власної державності; дотримання принципів науковості, історизму, документалізму, об’єктивності, демократизму, гуманізму, служіння людям та ін.

Як складались, успадковувалися й збагачувались ці традиції у процесі формування української археографії ? Хто був їх фундаторами? Відповідь на ці питання треба шукати в історії зародження і розвитку археографії. Формат статті не дає змоги докладно розглянути кожний етап цього процесу і назвати всі імена її фундаторів, а тому обмежимось лише найбільш знаковими подіями й постатями. Насамперед, це внесок вчених Університету Св. Володимира та Київської археографічної комісії в інституціалізацію археографії та виокремлення в ній української складової.

Пріоритетне місце тут посідає постать Михайла Максимовича, першого ректора Університету Св. Володимира, перед освіченістю і талантом якого схилялися Тарас Шевченко і вся тогочасна інтелігенція. З його ініціативи у

[7] *Журба О. І.* Журнальний період у становленні української археографії (харківські альманахи 30-х – 40-х рр. XIX ст.) // Архіви України. – 2003. – № 4–6. – С. 24–48.

[8] Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. – К., 1993.

[9] *Войцехівська І., Семергей О.* Губернські вчені архівні комісії в Україні: кінець XIX – початок XX ст. // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 105–109.

1835 р. в Києві, тобто на 4 роки раніше, ніж в Одесі, було засновано історико-археографічне товариство під назвою "Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей", яке мало на меті збирання пам'яток та проведення археологічних розкопок. Проте, не маючи належних коштів, комітет виявився неспроможним проводити регулярну археографічну роботу. 1841 р. М. Максимович взявся за створення в Києві Товариства історії і старожитностей, опрацював його статут, передав пропозиції генерал-губернаторові, але вони були оцінені як чергові "українофільські проекти". І все ж вони не пропали марно. Як наслідок наполегливих клопотань М. Максимовича та інших істориків і громадських діячів, царський уряд дозволив київському генерал-губернатору Д. Бібікову заснувати в Києві "Временный комитет для изыскания древностей", а при Київському університеті створити "Ученую комиссию"[10], і з 1843 р. започатковується діяльність Київської археографічної комісії. М. Максимович разом з видатним колекціонером старожитностей С. Шодуаром, професорами В. Домбровським, М. Іванишевим та ін. взявся за розроблення плану діяльності комісії. З його ініціативи до комісії був залучений і Тарас Шевченко, зарахований на посаду художника, а з грудня 1845 р. він став дійсним її членом. Принагідно нагадаємо, що М. Максимович був причетний і до створення при університеті Київського центрального архіву давніх актів (1852). Будучи редактором "Памятников словесности и народного образования", вчений публікував ті історичні джерела, які мали найбільшу інформаційну вартість для історії українського народу.

Працюючи в Київській археографічній комісії, М. Максимович доклав багато зусиль *для вироблення археографічних правил*[11], приділяючи увагу й інтерпретації документальних джерел на сторінках заснованого ним історичного альманаху "Киевлянин", метою якого було дослідження і приведення в належну систему всього, що стосується буття Києва та всієї Південної Русі – Київської і Галицької[12]. Не перераховуючи достатньо відомих численних видань М. Максимовича, обмежимось лише висновком про те, що його заслуга в контексті нашої теми – в ініціюванні, обґрунтуванні та практичній діяльності щодо створення Археографічної комісії в Києві, якій судилося закласти *методологічні засади і наукову традицію археографічних студій в Україні, частково надати їм українознавчу спрямованість*.

Почин М. Максимовича підхопив і продовжив професор юриспруденції Університету Св. Володимира, його ректор у 1862–1865 рр. Микола Іванишев, який від самого заснування Археографічної комісії був її активним членом, а з 1859 по 1863 рік обіймав посаду головного редактора[13]. *З його іменем пов'язують вплив західноєвропейської археографічної традиції на діяльність комісії, а відтак і на українську археографічну традицію.* З ура-

[10] *Левицкий О.* 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов. – К., 1893. – С. 6.

[11] *Рясна О. О.* Видавнича та редакторська діяльність Михайла Максимовича: Автореф. дис. … канд. філол. н. – К., 2006. – С. 12.

[12] Киевлянин. – 1840. – С. 1.

[13] *Киян О. І.* М. Д. Іванишев як історик і організатор історичної науки // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 84–94.

хуванням досвіду археографічної роботи за рубежем він обґрунтував підходи до *визначення типу, виду, формату, структури, проблематики та методики публікації історичних джерел,* які надходили до комісії. Він апробував й деякі нові принципи видання документальних джерел, зокрема вперше включив до заголовків документів поряд із вихідними даними свого роду *анотацію,* покликану полегшити подальше використання джерела, пошук необхідної досліднику інформації. М. Іванишев намагався *максимально уніфікувати принципи підготовки легенди та довідково-допоміжного апарату*. Загальним правилом при укладанні легенди були посилання на збірник або книгу, звідки взято те чи інше джерело. При публікації окремої пам'ятки зазначалися її автентичність, спосіб письма, рідше – стан збереженості та місце зберігання. За його наполяганням *наявність дослідницької передмови ставала обов'язковою з метою "подробного изложения и исследования тех сведений, которые заключаются в актах"*[14]. Незважаючи на те, що М. Іванишев не був українофілом (хоча з любов'ю ставився до України), разом з М. Максимовичем та одноосібно він багато зробив для української археографії, зокрема для *вироблення наукових принципів видавничої діяльності Київської археографічної комісії, опрацювання археографічних правил та їх реалізації.*

Гідним продовжувачем справи М. Максимовича та М. Іванишева на ниві археографії став видатний український історик і громадський діяч, лідер наукової української школи істориків-документалістів, професор Володимир Антонович[15]. Йому упродовж багатьох років належала пріоритетна місія у розгортанні археографічних студій, у підготовці археографів. Зауважимо, що це були не прості роки. Діяльність університету та Археографічної комісії розгорталася в умовах роздмухування українофобії, особливо після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, виявом чого стали сумнозвісні валуєвський циркуляр та Емський указ. Працюючи в таких умовах, В. Антонович демонстрував не тільки свій високий творчий і фаховий потенціал, а й чітку *громадянську і багато в чому українську позицію.* Якраз завдяки його непересічному інтелекту, педагогічній та організаційній діяльності *історична школа університету стала за своєю суттю першою українською науковою школою з джерелознавства та археографії.* Створення школи збігалося з періодом, коли вчений, не пориваючи з університетом, став головним редактором Київської археографічної комісії. В. Антонович чудово розумів, що без системних і цілеспрямованих археографічних студій, без наявності належної джерельної бази неможливо ґрунтовно дослідити історію українського народу. Двадцять років він плідно працював головним редактором Київської комісії, відредагувавши 9 томів "Архива Юго-Западной России", у яких вміщено близько 2200 документів, 3 томи літописних пам'яток.

Зауважимо, що з постаттю В. Антоновича пов'язане зіткнення народжуваної української археографічної традиції з російською та польською

[14] АЮЗР. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481–1596) / Под. ред. Н. Д. Иванишева. – С. 9.

[15] *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997.

традиціями. В. Антонович не сприймав великодержавницькі устремління російської археографії, піддавав критиці польських істориків за ідею “Великопольщі”. Послідовна українська позиція стала причиною його усунення з посади головного редактора комісії. У зловісному доносі М. В. Юзефовича на В. Б. Антоновича говорилося, ніби головний редактор “...совершенно уклонился от всяких по Комиссии занятий”. Насправді основним аргументом увільнення стало те, що історик був визнаний “неудобным”[16], оскільки його діяльність, спрямована на популяризацію ідей національного відродження, зростання самосвідомості народу, активізацію українознавчих досліджень, була дисонансом до великодержавної політики царської адміністрації.

Замість В. Антоновича посаду головного редактора посів учень М. Іванишева, професор університету, талановитий історик права Михайло Владимирський-Буданов, політичні погляди якого як “русского человека”, за визначенням М. Юзефовича, істотно відрізнялися від українофілів, що й позначилося на тематиці публікацій та коментарях, але і його внесок у техніку археографії не слід ігнорувати.

Оцінюючи постать В. Антоновича як ключову в утвердженні українськості археографії, варто наголосити, що його студії торкалися насамперед недостатньо вивчених проблем історії України, особливо українського козацтва. Видання, які вийшли за редакцією В. Антоновича, *включали великі авторські розвідки-передмови,* традиція яких простежується і в сучасних археографічних працях. Говорячи про В. Антоновича як фундатора української археографії та лідера археографічної школи, слід наголосити, що він завжди *показував особистий приклад,* як треба ставитися до роботи з найрізноманітнішими видами джерел. Повчальний характер мало *археографічне оформлення публікацій документальних джерел, якого дотримувався В. Антонович. Воно включало заголовок з назвою документа і його стислий зміст, дату написання, а в листах зазначалися імена кореспондентів. Після документа вміщувалась легенда (назва і номер актової книги чи іншого джерела, номери відповідних аркушів).*

В. Антонович, мабуть, першим в українській історіографії, започаткував публікацію документів у вигляді додатків до своїх праць. Його авторитет як знавця архівів і документів був настільки великий, що його було залучено до складу урядової Комісії з виявлення підроблених актів про дворянство у київському архіві, яка діяла протягом 1867–1892 рр.

Розглядаючи археографічну, архівну та джерелознавчу працю В. Антоновича, необхідно акцентувати увагу й *на деяких питаннях теорії та методології археографічних та джерелознавчих студій.* У цьому зв’язку можемо констатувати, що В. Антонович *дотримувався системно-видового принципу опрацювання джерел, групуючи в окремі рубрики різноманітні матеріали (з підвидовим поділом їх). З усіх джерел актові матеріали видавалися вченим найбільш науково (буквалістична та дипломатична передача тексту).*

Додамо до сказаного, що вчений постійно *дбав про продовження і розвиток традицій української археографії, залучав до археографічної роботи*

[16] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 1. – Спр. 11850.

*молодих талановитих вчених, с*еред яких О. Левицький (у майбутньому один із засновників Української Академії наук, її третій президент), Д. Багалій, В. Данилевич, Д. Дорошенко, М. Довнар-Запольський, О. Оглоблин та інші учні. Розроблені представниками старшої генерації археографів канони археографічних досліджень і публікацій отримали продовження в 90-х роках XIX – на початку XX ст. у працях молодшого покоління київських, харківських та львівських істориків: М. Грушевського, Д. Багалія, В. Доманицького, Л. Добровольського, І. Крип'якевича, В. Романовського, В. Веретенникова та ін. Цьому поколінню випала місія, спираючись на досвід своїх попередників, завершити підготовчий етап для загальнонаціонального археографічного синтезу і вийти на етап інституціалізації української археографії.

На утвердження *національного обличчя української археографічної традиції* істотно вплинула діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, його Археографічної комісії[17], яку очолював учень В. Антоновича, вихованець Київської археографічної школи Михайло Грушевський, а його заступником був Іван Франко. Найвизначнішим проектом комісії стали серійні видання "Жерела до історії України-Руси" та "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури". У цьому осередку сформувалися такі археографи, як Степан Джиджора, Володимир Гнатюк, Олександр Колесса, Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Кость Левицький, Степан Томашівський, Степан Смаль-Стоцький та ін. Заслуга М. Грушевського та його учнів перед українською археографією полягає в тому, що було застосовано методологію історичного синтезу до роботи з пам'ятками історії і культури, обґрунтовано пріоритет маловідомих свідчень вітчизняного і зарубіжного походження, у т. ч. античної доби, які видавалися за тематично-хронологічним принципом.

Українська археографія інституювалася під впливом Української революції 1917–1921 рр., завдяки діяльності Українського наукового товариства, Української Академії наук, діяльності цілої плеяди археографів, зокрема Дмитра Багалія, Віктора Барвінського, Миколи Василенка, Василя Веретенникова, Осипа Гермайзе, Михайла та Олександра Грушевських, Митрофана Довнара-Запольського, Володимира Іконникова, Ореста Левицького, Вадима Модзалевського, Олександра Оглоблина, Володимира Перетца, Віктора Романовського, Михайла Слабченка та ін. На підрадянській Україні у 1920-х – на початку 1930-х років діяли два археографічних осередки, які намагалася зберегти українську археографічну традицію. З одного боку, це Археографічна комісія ВУАН, яка перевидала "Руську Правду", Літопис С. Величка, опублікувала низку документів козацьких полків, а з другого боку, Археографічна комісія Центрального архівного управління з філіями в Одесі, Житомирі, яка, діючи під наглядом органів державного управління УСРР, все ж зуміла видати низку документів Центрального архіву стародавніх актів, архіву Коша Запорозької Січі, декабристського руху. Свідченням відходу від

[17] *Капраль М.* Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3–4. – С. 56–76.

наукових засад археографії можуть слугувати видані за ідеологічними замовленнями режиму збірки “Уряд ЗУНР на послугах світового імперіалізму” та ін.

У міру утвердження в Україні влади більшовиків і згортання політики українізації відбувалися насильницька радянізація, ідеологізація та російщення української археографії, нищення національних традицій, перетворення її у служницю тоталітарного режиму і насадження принципів партійно-класового підходу до відбору і видання археографічних пам’яток. На початку 1930-х років обидві комісії були звинувачені в ідейних збоченнях і українському буржуазному націоналізмі, що призвело до призупинення діяльності українських шкіл археографії. Археографічні функції перебрали на себе інституції ВКП(б)/КП(б)У, зосередившись на виданні творів класиків марксизму-ленінізму, документів більшовицької партії та революційного руху. Однак навіть за таких обставин, попри ідеологічні орієнтири і деформації археографії радянських часів, вона так чи інакше спиралася на напрацювання української археографічної школи, хоча й замовчувала і паплюжила імена її фундаторів. У повоєнні роки побачили світ важливі документи визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, з історії робітничого і селянського руху, боротьби проти гітлерівців. Оскільки архівна справа в СРСР була централізованою, порядок археографічних видань мав уніфікований характер і базувався на єдиних “Правилах видання документів”. Порятунком для збереження і примноження української археографічної традиції стала діяльність археографічних осередків Галичини та української діаспори за рубежем: НТШ, Українського вільного університету, українознавчих інститутів у Берліні та Варшаві, Української вільної академії наук, її музею-архіву ім. Д. Антоновича, Українського історичного товариства, Українського дослідного інституту Гарвардського університету, Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика та ін.

Під впливом хрущовської відлиги, руху шістдесятників у 1960-х рр. в УРСР частково відродилися едиційні школи археографії, але їхня діяльність залишалася під пильним контролем компартії, цензури та спецслужб. Існувала практика спотворення і фальсифікації документів, їх публікації з купюрами та заанґажованими коментарями. І все ж українські археографи І. Крип’якевич, Ф. Шевченко, І. Бутич, А. Бойко, О. Бевзо, К. Гуслистий, Л. Гісцова, П. Гудзенко, Я. Дашкевич, В. Замлинський, Я. Ісаєвич, А. Кентій, М. Ковальський, П. Павлюк, М. Петровський, Л. Проценко, І. Рибалка, П. Сохань, С. Яковлев та ін. зробили вагомий внесок у розвиток практичної археографії.

З проголошенням незалежності України почала відроджуватися й українська національна археографічна традиція. Цьому сприяло відновлення в часи горбачовської перебудови Археографічної комісії Академії наук, створення Інституту української археографії (1991), згодом трансформованого в Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. До практичної археографії активно долучилися науковці академічних інститутів історії України, всесвітньої історії, українознавства ім. Івана Крип’якевича, сходознавства ім. А. Кримського, держави

і права ім. В. М. Корецького, мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, літератури ім. Т. Г. Шевченка та ін., а також центральні та місцеві архівні установи. Нині на ниві української археографії плідно працюють Г. Боряк, І. Войцехівська, Ю. Гальченко І. Гирич, М. Капраль, В. Катренко, І. Кисіль, В. Короткий, О. Маврін, Н. Маковська, Н. Миронець, Ю. Мицик, В. Мільчев, М. Палієнко, Г. Папакін, Д. Пельц, Р. Пиріг, В. Піскун, О. Реєнт, В. Сергійчук, В. Ульяновський, В. Шандра, Г. Швидько, Ю. Шаповал та ін., які багато роблять як для розвитку теорії археографії, так і для видання історичних пам'яток і документальних свідчень.

На завершення варто зазначити, що з традиціями тісно пов'язані інновації, виступаючи як два полюси оновлення теоретико-методологічних і технологічних засад української археографії, її інтеграції у європейське археографічне поле. Сьогодні інновації торкнулися, передусім, археографічно-інформаційних технологій і знаходять відображення в дедалі ширшому застосуванні можливостей комп'ютерів, мобільних комунікацій, оргтехніки, Інтернету тощо. Вже заявила про себе українська електронна археографія, активізувався процес оцифровування стародруків та інших писемних і зображальних пам'яток.

Отже, українська археографічна традиція – явище історичне, невіддільне від інтелектуальної історії України, української історіографії та джерелознавства, від розвитку видавничої справи. Її зародження, становлення та розвиток пов'язані з епохами Відродження та Просвітництва, з історіософією позитивізму, з діяльністю університетів та історичних товариств. Українська археографія зародилася і сформувалася на національному ґрунті інтелектуальних традицій українського народу, його історичної пам'яті, в рамках домінуючих археографічних шкіл, які існували на теренах Австро-Угорської та Російської імперій, увібрала кращий європейський досвід археографічних студій. Підґрунтя української археографії, її традицій заклали вчені Університету Св. Володимира, діячі Київської археографічної комісії та Археографічної комісії НТШ, губернські архівні комісії. Вагомий внесок у прикладну археографію зробили історики Харківського, Львівського, Одеського університетів, архівні установи. За основними параметрами її історія цілком уписується у формат світового археографічного процесу і створення інших національних археографій. Українська археографічна традиція побудована на національно-визвольних і християнських цінностях українського народу, вона відрізняється як від радянської, яка сповідувала партійно-класові підходи до відбору, публікації та інтерпретації документів, так і від російської, що успадкувала імперські устремління і нині активно використовується для маніпуляцій історичною свідомістю під прикриттям парадигми "Русского мира".

За два століття фундатори української археографії напрацювали великий досвід наукових студій, видавничої діяльності та підготовки археографів, заклали міцні традиції для подальшого поступу. Значення цього досвіду з погляду сьогодення і перспектив його застосування можна відстежити на прикладі плідної діяльності Інституту української археографії

та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України[18], інших академічних установ, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка[19] та інших вишів, які підтримують, продовжують і збагачують національні археографічні традиції.

Ярослав Калакура (Київ). **Українська археографічна традиція: історія і сучасність**

З'ясовується сутність української археографічної традиції, носієм якої є українська археографія як спеціальна галузь історичної науки і навчальна дисципліна, простежується процес її зародження, становлення та розвитку, окреслюється роль у цьому процесі фундаторів української археографії М. Максимовича, М. Іванишева, В. Антоновича, М. Грушевського, Київської археографічної комісії та Археографічної комісії НТШ. Розглядається доля археографічної традиції в радянські часи, її збереження і примноження в українській діаспорі. Висвітлюється відродження та збагачення традицій української археографії в умовах відновлення державної незалежності України, діяльність Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, академічної Археографічної комісії.

Ключові слова: археографія, археографічна традиція, Київська археографічна комісія, Археографічна комісія НТШ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Ярослав Калакура (Киев). **Украинская археографическая традиция: история и современность**

Выясняется сущность украинской археографической традиции, носителем которой является украинская археография как специальная отрасль исторической науки и учебная дисциплина, прослеживается процесс ее зарождения, становления и развития, очерчивается роль в этом процессе основателей украинской археографии М. Максимовича, Н. Иванишева, В. Антоновича, М. Грушевского, Киевской археографической комиссии и Археографической комиссии НТШ. Рассматривается судьба археографической традиции в советские времена, ее сохранение и приумножение в украинской диаспоре за рубежом. Освещается возрождение и обогащение традиций украинской археографии в условиях восстановления государственной независимости Украины, деятельность Института украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины, академической Археографической комиссии.

Ключевые слова: археография, археографическая традиция, Киевская археографическая комиссия, Археографическая комиссия НТШ, Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины.

Yaroslav Kalakura (Kyiv). **Ukrainian Archaeographic Tradition: Past and Present**

The article presents a Ukrainian archaeographic tradition which carrier is the Ukrainian archeography as a special branch of historical science and academic disciplines. The

[18] Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (1991–2011) / Упоряд. Д. Бурім, О. Маврін, Я. Федорук. – К., 2011. – 416 с.

[19] *Калакура Я. С., Щербак М. Г.* 70 років архівознавчій кафедрі Київського університету // Архіви України. – 2014. – № 4–5. – С. 338–345.

author examines the process of its nucleation, formation and development, and also outlines the role played in this process by the founders of Ukrainian archaeography who are Mykhailo Maksymovych, Mykola Ivanishev, Volodymyr Antonovych, Mykhailo Hrushevsky as well as the Kyiv Archaeographic Commission and Archeographic Commission of Shevchenko Scientific Society in Lviv. The article gives an overview of the fate of archaeographic tradition in the Soviet times, its conservation and development in the Ukrainian diaspora, as well as recovery and enrichment of the Ukrainian archaeographic tradition in independent Ukraine at Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Key words: archeography, archeographical tradition, Kyiv Archaeological Commission, Archaeological Commission of Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Institute of Archaeography and Source Studies.

Іван СИНЯК (*Київ*)

АТЕСТАТИ В ДІЛОВОДСТВІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО В ДОБУ НОВОЇ СІЧІ: КЛАСИФІКАЦІЯ, ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУЛЯРА, ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Парадоксально, але попри значну кількість студій з історії запорозького козацтва часів Нової Січі, історіографічна традиція дослідження атестатів є доволі бідною. Даного питання, по суті, у своїх наукових доробках торкалися А. Скальковський, В. Голобуцький, Ф. Шевченко, Л. Гісцова, Н. Ченцова, Т. Кузик, В. Мільчев та автор даної розвідки. А. Скальковський висловив думку про узгодження з усім товариством прийняття російської військової і цивільної еліти до лав Війська Запорозького Низового шляхом видачі їй атестатів з цього приводу, а також розширив коло гетьманської старшини, яка долучалася до когорти даних осіб[1]. В. Голобуцький у своїй характеристиці атестатів обмежився позиціонуванням у них "знатних, старих" запорожців, які засвідчували надану в документах інформацію про того чи іншого козака[2]. Ф. Шевченко розглядав атестати як важливе джерело для дослідження національного складу запорозького козацтва, а саме наявності в його когорті "національних меншин"[3]. Л. Гісцова звернула увагу на унікальність архівування атестатів у Січовому архіві, оскільки це випадало із загальної тенденції формування справ при Коші за предметно-тематичним принципом[4]. На легітимність козацьких атестатів звернула увагу Т. Кузик[5]. Через призму інформативного потенціалу атестатів як джерела до дослідження біографій запорожців розглянула дану проблематику Н. Ченцова[6]. Підійти значно ширше до вивчення порушуваної проблематики зробив спробу В. Мільчев, який зупинився на інформативному наповненні атестатів, їхньому формулярі та

---

[1] *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 82, 89.

[2] *Голобуцький В. О.* Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 351.

[3] *Шевченко Ф. П.* Вихідці з Балканських країн на Запорожжі в XVIII ст. // Історія та історіографія України: Зб. наук. пр. – К., 1985. – С. 66–74.

[4] *Гісцова Л .З.* Архів Коша Нової Запорозької Січі // Нариси історії архівної справи в Україні – К., 2002. – С. 137–144.

[5] *Кузик Т.* Писар Війська Запорозького Низового Олексій Петруша (матеріали до біографії) // Київська Старовина. – 2003. – № 6. – С. 133–140.

[6] *Ченцова Н. В.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій // Історія і особистість історика: Зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 139–154.

впровадженні у січове діловодство[7]. Свого часу автор даної публікації зробив спробу класифікувати атестати та побіжно охарактеризувати їхнє інформативне наповнення[8]. Натомість глибоке вивчення інформативного потенціалу цих документів та їхнього формуляра на сьогоднішній день залишається на маргінесі українських історичних студій. Тому метою даної розвідки є спроба розкрити інформативне наповнення даних документів, провести їхню класифікацію згідно з функціональним призначенням, дослідити особливості формуляра атестатів, їхнього продукування тощо.

Атестати, які мали місце в діловодстві Коша, можна поділити на дві складові: *козацькі* та *некозацькі*. Детально розглянемо кожен з таких різновидів. Козацькими називаються ті документи, які видавалися безпосередньо запорозьким козакам. Козацькі атестати, у свою чергу, можна поділити на два типи: *засвідчувальні* та *рекомендовані*. Перші просто доводили службу того чи іншого козака у Війську Запорозькому Низовому. Другі рекомендували гетьманській старшині прийняти звільненого запорожця на роботу.

Дещо іншу схему поділу козацьких атестатів запропонував В. Мільчев. Він розділив дані документи на атестати, які видавалися запорожцям в якості відзнаки за їхню службу під час російсько-турецьких воєн 1735–1739 та 1768–1774 рр., та їхні аналоги, які надавалися козакам у зв'язку із звільненням їх від служби[9]. Можливість існування подібної класифікації підтверджує наявна джерельна база. Наприклад, атестат товариша Поповичівського куреня Діонісія Гуржія виданий не з метою звільнити його з Війська, а для засвідчення його участі "в бивших походах" та "службах"[10]. Однак дана класифікація охоплює лише козацьку частину атестатів, натомість оминає їхні некозацькі аналоги.

Не піддається критиці думка дослідника про впровадження атестатів у діловодство Коша безпосередньо під впливом діловодної традиції, яка в першій чверті XVIII ст. закріпилася у справочинних системах регулярного війська Російської імперії. Посилаючись на атестати запорожця Степана Рудя за 1737 і 1738 рр., видані фельдмаршалом Бургардом фон Мініхом, В. Мільчев, проаналізувавши пізніший його атестат на звільнення від Війська, які видав цьому козаку Кіш, переконливо довів, що в основу його січового аналога лягли два попередні такі ж документи, видані російським воєначальником[11].

[7] *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя, 2008. – С. 130–131, 265.

[8] *Синяк І.* Видова структура документації Війська Запорозького Низового доби Нової Січі // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 73–89; *його ж.* Прикордонні "люб'язності". Етюди з історії запорозько-польських стосунків доби Нової Січі (1734–1775) (декілька документів з Головного архіву давніх актів у Варшаві) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне, 2014. – Вип. 25. – С. 20–25; *його ж.* Різновиди засвідчувальної документації в діловодстві Війська Запорозького Низового в період Нової Січі // Там само. – Рівне, 2015. – Вип. 26. – С. 8–12.

[9] *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 129.

[10] Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 442.

[11] *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 130.

Подібна практика видачі атестатів запорозьким козакам імперським генералітетом продовжилася і в роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Як зауважив історик, атестати низовикам того часу підписані П. Рум'янцевим, В. Мусіним-Пушкіним, О. Прозоровським, Г. Потьомкіним, П. Текелією, О. Ісаковим[12].

Атестатами на Запорожжі в часи Нової Січі називалися документи засвідчувального характеру, які видавалися козакам по завершенні служби у Війську Запорозькому Низовому. Цей різновид ділової документації Коша займає одне з найважливіших місць у дослідженні біографістики запорозького козацтва. Як слушно зауважила Н. Ченцова, атестати коротко інформують про походження, початок служби у Війську, кар'єру, рік звільнення з лав запорозьких лицарів та причину завершення служби[13].

Інформація про походження запорозького козака, на превеликий жаль, присутня не у всіх атестатах. Очевидно, щоб отримати цей документ, вказівка на місце народження козака не була обов'язковою. Натомість враховувалися його заслуги перед Військом. Тому якраз наявні нечисленні дані щодо походження запорожців і надають цьому джерелу виняткового значення. Зокрема, саме за допомогою атестатів дізнаємося, що місцем народження товариша Кальниболоцького куреня Сидора Юхи було містечко Ромни Лубенського полку (атестат за травень 1755 р.)[14]. Козак Кущівського куреня Василь Перехрист походив з Чигирина, що видно з його атестату від 22 червня 1755 р.[15], запорожець Шкуренського куреня Радко Жук родом був з Ніжинського полку[16]. Дехто із запорожців взагалі був з походження з території Вольностей, як наприклад товариш Щербинівського куреня військовий осавул Василь Золотаревський[17]. Однак, як слушно відзначила Т. Кузик, відображення в атестатах походження того чи іншого козака було радше винятком, ніж правилом[18].

Дуже рідко атестати подають інформацію про прізвище запорожця до його вступу в когорту низового лицарства. Як відомо, запорожці, приймаючи до своїх лав новачків, давали їм нове прізвище, а іноді також й ім'я, якщо охочий не був хрещений у православній вірі[19]. Як приклад, можна навести атестат козака Пластунівського куреня, полкового старшини Симона Остаповича Чуприни, який до переходу на службу до Війська Запорозького Низового носив прізвище Барвінський[20]. Згаданий Радко Жук до переїзду на Запорожжя мав прізвище Олешко[21]. Вказівки на колишнє прізвище того чи іншого запорожця мають неабияке значення для генеалогічних студій з історії запорозького козацтва, оскільки разом із інформацією про походження

[12] Там само. – С. 131.

[13] *Ченцова Н. В.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 141.

[14] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 446.

[15] Там само. – С. 447.

[16] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 176.

[17] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 443.

[18] *Кузик Т.* Вказ. праця. – С. 134.

[19] *Лиман І. І.* Церква в духовному світі Запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1997. – С. 42.

[20] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 97.

[21] Там само. – Арк. 176.

козака в окремих випадках дають змогу встановити його родинне коло на Гетьманщині, Правобережжі тощо. Однак вказівка на це як ідентифікація походження в атестатах відображалася надзвичайно рідко.

В окремих документах вказується інформація про батьків запорожців по чоловічій лінії, що дозволяє встановити не лише ім'я та прізвище козака, а й дані по батькові. Зокрема, вищезазначені Сидір Юха був Семеновичем: "Сидор Семенов Юха"[22], Василь Перехрист походив "от евреина Айзика"[23]. Саме з атестатів дізнаємося, що козак Батуринського куреня Василь Маґро по батькові був Герасимовичем (атестат від 10 травня 1759 р.)[24], козак Мінського куреня Степан Трипольський – Павловичем (атестат від 23 червня 1759 р.)[25], Левушківського куреня Григорій Щербина – Максимовичем (атестат від 14 серпня 1759 р.)[26], Васюринського куреня Матвій Білий – Самійловичем[27]. Наявність даних по батькові вкупі з інформацією про "старе" прізвище відіграє важливу роль для ідентифікації того чи іншого запорожця, оскільки, як свідчать іменні реєстри, у складі одного куреня могло бути декілька козаків з однаковими іменами та прізвищами[28].

Надзвичайно рідко в цьому різновиді документа зустрічається інформація про національність запорозького козака. Ф. Шевченко, посилаючись у своїй джерельній базі, крім інших документів, також і на атестати, переконливо доводив наявність у Війську Запорозькому Низовому вихідців з Балкан[29]. Був тут і єврейський відсоток, що видно з атестата козака Василя Перехриста, який після свого добровільного переїзду на Січ в 1748 р. при свідках був перехрещений у православну віру начальником січових церков ієромонахом Пафнутієм Яснопольським в січовій церкві Покрови Пресвятої Богородиці[30]. Строкатість національностей на Запорожжі доводять атестати підписаря Бугоґардівської паланки Павла Чернявського (поляк), козака Степана Донця (грек)[31]. Військовий писар Іван Афанасійович Чугуєвець, як видно з його атестата, був з татарських мурз[32]. Якраз на прикладі останнього чудово видно, що демократичний принцип управління Військом Запорозьким Низовим міг забезпечувати високі посади всім талановитим козакам, незважаючи на їхню національну приналежність.

[22] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 446.
[23] Там само. – С. 447.
[24] Там само. – С. 466.
[25] Там само. – С. 467.
[26] Там само. – С. 468.
[27] Там само.
[28] Наприклад, в межах Поповичівського куреня було троє козаків з іменем та прізвищем Грицько Горкуша, в Кальниболоцькому курені стільки ж Василів Таранів, в Брюховецькому два Ничипори Кравці (Архів Коша Нової Запорозької Січі… – К., 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового. – С. 53–54, 191, 193; Присяга Війська Запорозького Низового 1762 року / Упоряд., передм. І. Синяка. – Чернігів, 2015. – С. 43.
[29] *Шевченко Ф.* Вихідці з Балканських країн на Запорожжі... – С. 70.
[30] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 447.
[31] *Ченцова Н.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 146.
[32] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 474.

Обов'язковою складовою інформативного наповнення атестата є вказівка на час появи атестованого козака на Запорожжі. Такі дані дають змогу простежити терміни служби запорожців у Війську Запорозькому Низовому. У кожного запорожця, який отримував атестат, він був різним. Так, наприклад, товариш Поповичівського куреня Денис Ґуржій, котрий отримав атестат про звільнення влітку 1754 р., як видно з цього документа, поповнив лави козацтва ще на момент перебування низовиків у Олешках – в 1731 р.[33]. Тобто службі на Запорожжі він присвятив більше двадцяти років. Козак Рогівського куреня Корній Шуєнко козакував трохи менше – 18 років[34]. Однак такі терміни служби на Запорожжі були далеко не найдовшими. В окремих січовиків термін служби складав більше тридцяти років. Таким, наприклад, був знатний товариш Титарівського куреня Тимофій Горкушенко, котрий, як зазначено в його атестаті, перебував в числі низового козацтва більше тридцяти років[35], або козак Брюховецького куреня Михайло Рогуля, який присвятив службі у лавах запорозького козацтва тридцять чотири роки[36]. Запорожець Дінського куреня Семен Бардадим взагалі числився козаком сорок один рік[37]. Проте були і доволі невеликі часові рамки (якщо порівнювати з вищезазначеними) служби козаків у Низовому Війську. Наприклад, як видно з атестатів, козак Брюховецького куреня Федір Лата прослужив лише 11 років[38], згаданий козак Кущівського куреня Василь Перехрист – 7[39], товариш Уманського куреня і полковий писар Павло Зеленський – 6[40]. Тобто для отримання атестата на Запорозькій Січі не існувало чітко регламентованих термінів служби.

Найбільше інформації атестати подають про службу того чи іншого козака у Війську. Якщо запорожець, наприклад, відзначився у військових баталіях, подавався стислий опис участі в збройних конфліктах та подвиги, якими він відзначився. Зокрема, вищезазначений козак Денис Ґуржій, як видно з його атестата, спочатку брав участь у поході разом з російськими військами на Правобережжя, пізніше декілька разів відзначився у російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. захопленням у полон татар, героїзмом у взятті Перекопу, звитягою в Очаківському, Дністровському та Хотинському походах[41]. Військовий осавул Василь Золотаревський, який під час бою в 1736 р. був захоплений в полон кримською ордою, зумів за допомогою французького консула в Криму визволитись і далі продовжував воювати на боці запорожців[42]. Знатний товариш Нижчестебліївського куреня Кузьма Мишура прославився захопленням полонених на вимогу головнокомандувача російської армії фельдмаршала Бургарда фон Мініха[43].

[33] Там само. – С. 439.
[34] Там само. – С. 523.
[35] Там само. – С. 451.
[36] Там само. – С. 509.
[37] Там само. – С. 511.
[38] Там само. – С. 450.
[39] Там само. – С. 447.
[40] Там само. – С. 463.
[41] Там само. – С. 439–442.
[42] Там само. – С. 443.
[43] Там само. – С. 453.

На час відсутності військових дій в атестатах враховувалися заслуги запорожців в охороні кордонів та пошуку гайдамаків. Наприклад, козак Канівського куреня Павло Нос у мирний час перевозив кошову документацію в Генеральну військову та київську губернську канцелярії, брав участь у військових командах для пошуку гайдамаків "и другие услужности верно, радительно, без всякого порока оказывал"[44]. У більшості випадків при службовій характеристиці козака зазначалося: "И в государственных службах и войсковых посылках, случающихся партиях по наряду с того куреня находился и все куренные надобности и службу отправлял верно и безпотквенно. И все жительство свое провождал честно, добропорядочно, обходительно, без малейшего порока"[45].

Крім військової, в атестатах представлена також цивільна служба у Війську Запорозькому Низовому. Одним з її напрямків була робота у Військовій канцелярії Коша. Так, зокрема, атестати військових підканцеляристів, канцеляристів, а згодом і полкових старшин Матвія Сьомака[46], Тимофія Богдановського[47], Степана Яблуновського[48], Симона Чуприни[49] характеризують їх як козаків, які були залучені до "письменных дел" при головній установі Коша. Звичайно, такий напрям кар'єри запорожця передбачав наявність освіти. В окремих випадках рівень освіченості запорожців був досить високим. Наприклад, згаданий козак Васюринського куреня Тимофій Богдановський, який у Військовій канцелярії Коша спеціалізувався на перекладі польських документів, крім російської і польської мов, вільно володів також латиною[50].

"Письмова справа" хоч і була головним напрямом служби освіченої когорти запорозького козацтва, проте, як видно з атестатів, далеко не останнім. Згаданий різновид засвідчувальної документації доводить, що коло діяльності військових канцеляристів і підканцеляристів не обмежувався лише суто "писарською" діяльністю. Не виключено, що канцеляристи входили до складу команд, які займалися пошуком гайдамаків або патрулюванням території Вольностей. Принаймні майже всі атестати запорозьких козаків (служителів Військової канцелярії в тому числі) в описовій частині основного протоколу формуляра документа мають приблизно однакову (з незначними варіаціями) за змістом ремарку: "И в государственных службах, и в войсковых посылках, случающихся партиях по наряду с того куреня находился"[51].

Цікаву інформацію подають атестати про збір розвідданих канцеляристами на території сусідніх із Запорожжям держав. Цим, зокрема, на території Криму займався вже згаданий козак Незамаївського куреня Матвій Сьомак[52] та запорожець Василь Волинський, котрий в 1759 р. "по нужнейшим интересным и секретным делам в крымскую сторону послан был"[53].

[44] Там само. – С. 454.
[45] Там само. – С. 480, 481, 485.
[46] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 33.
[47] Там само. – Спр. 232. – Арк. 59 зв.
[48] Там само. – Спр. 147. – Арк. 156 зв.
[49] Там само. – Арк. 97.
[50] Там само. – Спр. 164. – Арк. 84; Спр. 232. – Арк. 59–61.
[51] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 463, 486–487.
[52] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 33.
[53] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 490.

В деяких випадках в атестатах фіксувалася участь козаків-канцеляристів у ролі писарів у складі запорозьких депутацій до столиці за жалуванням. Такі дані, зокрема, дізнаємося з атестата вищезгаданого Василя Волинського, який в 1758 р. виконував писарські повноваження в числі козацьких депутатів, відправлених до Санкт-Петербурга за платнею[54].

Навчання грамоти козацьких дітей, як свідчать атестати, також входило в число обов’язків окремих канцеляристів. Цей важливий напрям роботи набув поширення у зв’язку з упорядкуванням січової школи кошовим отаманом Якимом Гнатовичем Малим у 1754 р. Наприклад, у атестаті козака Брюховецького куреня Федора Лати від 28 вересня 1755 р. зазначено, що він деякий час був “в сечевой школе атаманом”, а пізніше перейшов на службу до Військової канцелярії[55]. В 1750-х – 1760-х рр. очільником січової школи був козак Андрій Іванович Крячок, який близько 15-ти років присвятив цьому освітньому закладу на Запорозькій Січі[56].

Зафіксовано в атестатах і основні віхи кар’єри, яких досягали запорожці за здібності та зразкову службу при Війську Низовому. Такі дані дають змогу не лише розширити коло “урядників”, які працювали в управлінській моделі Війська Запорозького Низового, а й простежити критерії, що необхідні були тоді для отримання тієї чи іншої посади. Якщо запорожець зарекомендував себе з хорошого боку під час військових дій, мав значний авторитет серед своїх товаришів, він міг претендувати на місце очільника куреня, до якого належав, а також на отримання полкових та військових посад. Як приклад, можна навести кар’єру знатного товариша Титарівського куреня Тимофія Горкушенка. Маючи за собою більш як тридцятилітній стаж служби у Війську, значні заслуги у російсько-турецькій війні 1736–1739 рр., авторитет серед запорожців загалом і свого куреня зокрема, він був обраний курінним отаманом і пробув на цій посаді два роки[57]. За участь у Очаківському поході, проявлений героїзм та отримане поранення козак Переяславського куреня Омелян Барабаш був призначений на посаду наказного курінного отамана під час поїздки запорозької депутації до Санкт-Петербурга за жалуванням[58]. У 1760 р. за вірну службу та відвагу у військових діях проти турків козака Дінського куреня Андрія Ляха було обрано похідним осавулом козацьких посланців до столиці по платню[59]. Козак Батуринського куреня Василь Маґро хоча і не брав участь у військових баталіях з турками, однак, очевидно, все ж таки зумів проявити свої здібності, за що був призначений на посаду полковника Кальміуської паланки в 1756 р.[60].

Чи не найбільші преференції у просуванні по службі, як свідчать запорозькі атестати, отримували службовці Військової канцелярії. Так, зокрема,

[54] Там само.

[55] Там само. – С. 450; *Ченцова Н.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 146.

[56] *Ченцова Н.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 148.

[57] Там само. – С. 451–452.

[58] Там само. – С. 478.

[59] Там само. – С. 485.

[60] Там само. – С. 466.

вищезгадані Матвій Сьомак за службу при головній кошовій установі призначався писарем Бугоґардівської і Самарської паланок, а також займав писарську посаду при зборі мита на Кодацькому військовому перевозі і Старосамарському мосту[61]; Тимофій Богдановський також був писарем Самарської паланки і Кодацького військового перевозу[62]; Степан Яблуновський перебував на посаді писаря Перевізької паланки[63]; Симон Чуприна займав уряди підписаря Самарської паланки та Кодацького військового перевозу[64]. Крім зазначених осіб, як свідчать атестати, полкові посади за зразкову службу отримували такі козаки-канцеляристи, як Павло Зеленський – писар Самарської та Бугоґардівської паланок[65], Гаврило Кущівський – Кальміуської паланки[66], Василь Волинський – Кодацької і Самарської паланок[67]. В цьому сенсі можна погодитися з думкою Н. Ченцової, що канцеляристи, незважаючи на свою освіченість, у своїй кар'єрі були змушені пройти декілька етапів служби: при курені, в Кошовій канцелярії, прикордонних "партіях", що здійснювали об'їзди території, різноманітних комісіях із врегулювань спірних питань, у канцеляріях паланок і на перевозах[68].

Важливу інформацію подають атестати про різновид занять запорозьких козаків. Більшість інформації з цього приводу зосереджена на купецькій діяльності запорожців. Купцями, як видно з атестатів, були козак Коренівського куреня Павло Гарилов[69], товариш Переяславського куреня Омелян Барабаш[70]. Останній, перебуваючи в Константинополі, на прохання російського посла Обрєскова, переправив до київської губернської канцелярії п'ятеро колишніх бранців та їхні речі, чим зарекомендував себе гідним і мужнім козаком[71].

В окремих випадках атестати подають цінні дані про родинне коло того чи іншого козака на Запорозькій Січі. Така інформація важлива з огляду на генеалогічну складову проблеми дослідження запорозького козацтва. В нашому випадку, родичі запорожців, яким видавали атестати, підтверджували їхню вірну службу на благо Війська Запорозького Низового. Як приклад, можна навести атестат козака Дінського куреня Василя Лозовського від 17 квітня 1757 р. Зразкову службу цього козака засвідчував його рідний дядько, курінний отаман цього ж куреня, колишній військовий суддя Прокоп Процик. Саме у дядьковому зимівнику проживав козак Василь Лозовський та під командуванням дядька брав участь у військових роз'їздах[72].

---

[61] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 33.

[62] Там само. – Спр. 164. – Арк. 84; Спр. 232. – Арк. 59–61.

[63] Там само. – Спр. 67. – Арк. 61, 63–63 зв.; Спр. 147. – Арк. 156–157, 173.

[64] Там само. – Спр. 147. – Арк. 97.

[65] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 463.

[66] Там само. – С. 486–487.

[67] Там само. – С. 490.

[68] *Ченцова Н.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 144.

[69] Архів Коша Нової Запорозької Січі…– Т. 1. – С. 491.

[70] Там само. – С. 477.

[71] Там само. – С. 478.

[72] Там само. – С. 455.

Ще одним прикладом родинних зв'язків, які розкривають атестати, є документ цього різновиду, виданий козакові Шкуринського куреня Василю Максимовичу Тарану у травні 1758 р. З нього видно, що цим козаком опікувався його рідний дядько, так само колишній військовий суддя та козак цього ж куреня Павло Кирилов[73]. Останній був відомий на Запорожжі як депутат багатьох депутацій від Війська Запорозького Низового, військовий суддя та полковий старшина[74]. Такі інформативні дані атестатів приводять до висновків, що козаки-родичі на Запорозькій Січі були згуртовані в межах одного куреня. При цьому "більш імениті" представники старшого покоління, природно, піклувалися про молодших родичів. Як зауважив В. Мільчев, тенденція родинної присутності в межах куреня знайшла відображення також в обліково-статистичній документації, а саме в реєстрах[75].

До кінця 1757 р. атестати приховують причину звільнення зі служби того чи іншого запорожця. На цей час вони виступають своєрідною довідкою або характеристикою служби козака у Війську Запорозькому Низовому. В розпорядчій частині основного протоколу формуляра даного документа лише висловлене прохання: "кому о сем ведать потребно будет, на всяком уряде, всяких делах яко верно присяжному ея императорского величества рабу, верить". Така клаузула з незначними варіаціями присутня в атестатах військового осавула Василя Золотаревського[76], товариша Кальниболоцького куреня Сидора Юхи[77], козаків Титарівського куреня Тимофія Горкушенка[78], Нижчестебліївського куреня Кузьми Мишури[79], Дінського куреня Василя Лозовського[80], Сергіївського куреня Федора Колотнечі[81].

В окремих випадках така вказівка на довіру, якої заслуговує запорожець, мала свого адресата, яким була військова старшина Гетьманщини: "Того для, я атаман кошовий с товариством велели сей атестат ему Павлу Носу видать, чрез который господ малороссийских старшин и кому о сем ведать потребно покорно прошу ему Носу во всяких касающихся к исправлению услужностях и делах, яко чесному человеку и верному ея императорскому величеству рабу, верить"[82]. Крім цитованого документа Павла Носа, подібне звертання простежуємо в атестатах козака Кущівського куреня Василя Перехриста[83], Брюховецького куреня Федора Лати[84]. Очевидно, ці січовики вже мали плани

---

[73] Там само. – С. 461–462.

[74] Архів Коша Нової Запорозької Січі... – К., 2000. – Т. 2. – С. 182, 197, 199, 210–211, 218; К., 2003. – Т. 3. – С. 567, 764; Т. 5. – С. 223, 314; Петро Калнишевський та його доба: Зб. документів та матеріалів / Упоряд. В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. – К., 2009. – С. 48–53, 55–56, 58, 60–68.

[75] *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 113.

[76] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 444.

[77] Там само. – С. 447.

[78] Там само. – С. 452.

[79] Там само. – С. 453.

[80] Там само. – С. 455.

[81] Там само. – С. 457.

[82] Там само. – С. 454.

[83] Там само. – С. 450.

[84] Там само. – С. 451.

продовжити своє проживання у гетьманських полках, що пояснює заклик до керуючої верстви Гетьманщини довіряти зазначеним козакам. Такі козацькі атестати, які містять у собі подібну формулярну складову, називаються *засвідчувальними атестатами*, оскільки в них подавалася інформація, яка стосувалася лише перебування запорозького козака у Війську Запорозькому Низовому.

З вересня 1757 р. на зміну засвідчувальним атестатам у діловодстві Коша приходять *рекомендовані атестати*. Відмінністю від їх засвідчувальних аналогів була наявність інформації про обставини, які спонукали того чи іншого козака покинути Запорожжя, а також заміна прохання "вірити" на прохання "працевлаштувати".

Вперше причина завершення служби на Запорожжі зафіксована в атестаті товариша Дерев'янківського куреня Тимофія Вишневецького від 25 вересня 1757 р. У ньому відзначено, що цей козак завершив свою службу на Січі через одруження з дочкою полоненого турками болгарина, якого з сім'єю, на прохання російського посла в Константинополі, згаданий Вишневецький переправив до Києва. Після весілля запорожець планував облаштуватися десь на Гетьманщині[85]. Природно, що бажання відпочити від військового способу життя, одружитися й осісти десь подалі від прикордоння брало верх над тією романтикою, якою було сповнене існування запорожця. Тому немає нічого дивного, що бажання завести сім'ю ставало головною причиною завершення своєї служби чи кар'єри на Запорожжі. Цю тезу підтверджують і атестати, де одруження і бажання оселитися в Гетьманщині є однією з головних складових отримання цього документа.

"Шляхом" козака Тимофія Вишневецького, як засвідчують документи, пішли товариш Сергіївського куреня Леонтій Синьогуб[86], козак Мінського куреня Дем'ян Перехрист (оселився в містечку Золотоноша, одружившись із дочкою колишнього компанійського полкового обозного Мелеса)[87], товариш Шкуринського куреня Василь Таран (одружився й оселився в місті Миргороді)[88], товариш Щербинівського куреня Трохим Кияниця[89], козак Батуринського куреня Василь Маґро (одружився й оселився в місті Ромнах)[90]. Козак Брюховецького куреня Андрій Ковалевський, який одружився в містечку Новій Водолазі, шукав місце для проживання в Гетьманщині або в слобідських полках[91]. Аналогічну мету ставив перед собою козак Нижчестеблиївського куреня Герасим Голодний після свого одруження в Новослобідському полку[92]. Атестат товариша Канівського куреня, полкового старшини Василя Рецетового засвідчує одруження та поселення останнього в містечку Охтирка[93]. Тобто низовики, як правило, облаштувавши своє особисте

[85] Там само. – С. 458.
[86] Там само. – С. 459.
[87] Там само. – С. 460.
[88] Там само. – С. 462.
[89] Там само. – С. 463.
[90] Там само. – С. 466.
[91] Там само. – С. 513.
[92] Там само. – С. 517.
[93] Там само. – С. 496.

життя, постфактум прохали Кіш звільнити їх від служби і видати з цього приводу атестат.

Бувало й таке, що запорожці свідомо залишали службу для пошуку нареченої і зміни місця проживання. Таким, наприклад, був козак Васюринського куреня Онуфрій Лата, який надумав у Гетьманщині "искать себе к женитьбе места"[94]. У Сумах на Слобожанщині хотів осісти та обзавестися родиною козак Пластунівського куреня Симон Чуприна (Барвінський)[95]. Козаки Нижчестеблїівського куреня Лесько Короткий та Рогівського куреня Семен Хить взагалі мали намір після одруження розпочати пошук нового місця служби[96].

Іноді запорожці звільнялися з рядів козацтва, не маючи конкретних планів, де оселитися. "Жителствовать где случится" або де знайдеться можливість збиралися Павло Гаврилов, Яків Губа та Яків Андрієвський[97].

Крім пошуку родинного затишку, як свідчать атестати, запорожці звільнялися по причині отримання спадку і поверталися до рідних домівок. Саме через цю обставину полковий старшина Павло Зеленський (як видно з його атестата за грудень 1758 р.) залишав лави Війська Запорозького Низового з метою "при своих наслидних грунтах в Малой России жителствовать"[98]. Так само вчинив його колега, полковий старшина Василь Волинський у квітні 1761 р.[99].

Пошук роботи та проживання у Гетьманщині чи Слобожанщині був однією зі складових тих причин, які спонукали козаків залишати Вольності. Запорожці Омелян Барабаш, Роман Строць, Петро Шабельник остаточно вирішили порвати свої зв'язки з низовою братією через бажання знайти інший заробіток та поміняти місце "прописки"[100].

Атестат згаданого Тимофія Вишневецького став "відправною точкою" для нового функціонального забарвлення козацьких атестатів. У цьому і подальших подібних документах прохання вірити написаному в них замінюється проханням працевлаштувати звільнених козаків у Гетьманщині чи Слобожанщині: "Почему я з старшиною и Войском уволить его Вишнивецкого и ис показанного куреня от служб исключить, а на добропорядочное его зди битие и служби, по вишепоказаному засвидительствованию сей (к неоставлению его в Малой России воинскою ж непоследнею службою по заслуге его прописанной и возможности) дат сей атестат"[101]. Подібна формулярна складова з незначними варіаціями присутня і в подальших атестатах, які видавав Кіш своїм козакам.

Очевидно, що генеральна, полкова та сотенна старшина Гетьманщини дослухалася до рекомендованих атестатів, виданих на Січі, та охоче працевлаштовувала "демобілізованих" запорожців. Починаючи з атестата, виданого

[94] Там само. – С. 472.
[95] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 97.
[96] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. – С. 492, 503.
[97] Там само. – С. 491, 514, 515.
[98] Там само. – С. 464.
[99] Там само. – С. 490.
[100] Там само. – С. 478, 480–481.
[101] Там само. – С. 458.

Кошем товаришу Сергіївського куреня Леонтію Синьогубу від 30 жовтня 1757 р., після прохання гетьманській старшині надати роботу цьому козаку, з'являється нове формулювання, яке без змін знайшло місце у подальших козацьких атестатах: "так как и протчиих из Войска Запорожского Низового при аттестатах випущених"[102]. Це не лише говорить про високий потенціал запорозького козацтва як майбутніх урядників Гетьманщини, а й дає відповідь на питання про легітимність козацьких атестатів за межами Вольностей Війська Запорозького Низового. Присутність у подальших атестатах вказівки про попередньо прийнятих на роботу в гетьманських полках низових козаків засвідчує, що атестат визнавався на території Гетьманщини, а його наявність давала змогу звільненим запорожцям розпочати кар'єру в її урядових колах.

Більше того, на кошові атестати посилалася генеральна військова старшина під час надання козацького звання військового товариша. Таким прикладом є універсал Правління гетьманського уряду колишньому військовому писарю Війська Запорозького Олексію Петруші на отримання чину військового товариша від 19 грудня 1749 р., який у тексті посилався на "предявленних от его Петруши данних от Войска Запорожского Низового атаманов кошових Василия Григорьева, Павла Козелецкого и Якима Игнатовича с товариством аттестатах показано…"[103]. Це зайвий раз свідчить, що козацькі атестати не лише були легітимними, а й до них прислухалася гетьманська еліта при наданні подібних військових чинів.

Щоб забезпечити роботою тих запорозьких козаків, які вислужилися перед Військом і мали значний авторитет серед військової старшини, Кіш, крім видачі їм атестатів, в окремих випадках клопотався перед генеральною військовою старшиною та гетьманом про надання їм відповідних звань і посад. Так, наприклад, про надання звання військового товариша для вищезгаданого Леонтія Синьогуба військова старшина прохала в генерального військового писаря Андрія Безбородька[104], а про зведення в цей чин військового осавула Василя Золотаревського Кіш клопотався перед військовим обозним Семеном Кочубеєм та особисто гетьманом Кирилом Розумовським[105].

Для забезпечення легітимності документа в засвідчувальних та рекомендованих атестатах вказувалися її атрибути, а саме наявність підпису кошового отамана та військової печатки. Це не лише фіксувалося в заключному протоколі формуляра документа підписом кошового отамана та військовою печаткою на червоному сургучі, а й спеціально оговорювалося в самому тексті кожного атестата: "Во утверждение чего и сей наш аттестат ему Кузми Мишури за печатью войсковою видан в Коши"[106], "…за подписом и приложением войсковой печаты…"[107]. Потрібно відзначити, що подібні ознаки легітимності з часом змінювали своє місце "присутності" в козацьких атестатах.

[102] Там само. – С. 460.
[103] *Кузик Т.* Писар Війська Запорозького Низового... – С. 137.
[104] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 442.
[105] Там само. – С. 444–445.
[106] Там само. – С. 453.
[107] Там само. – С. 516.

Зокрема, в засвідчувальному різновиді цієї документації вони завершували основну частину формуляра атестатів. Натомість у рекомендованих атестатах порядок відображення даних атрибутивних складових перемістився дещо вище, а саме попереду прохання працевлаштувати того чи іншого козака.

Вказівка на дату, місце складання атестату, а також наявність підпису кошового отамана та військової печатки завершували даний документ: "…выдан з Коша. Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового кошови атаман Яким Игнатович с товариством. 1754 году, июля в 23 день"[108], "Дан з Коша ноября 11 дня 1758 году"[109], "З Коша. Декабря 29 дня 1761 году. Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового атаман кошовой"[110]. Підпис та печатка, які для більшої легітимності документа оговорювалися в основній частині його формуляра, відображувалися безпосередньо в завершальному протоколі.

За даними Н. Ченцової, процедура видачі атестата відбувалася після усного звернення з цього приводу козака, який бажав "демобілізуватися"[111]. Відсутність в Архіві Коша Нової Запорозької Січі якихось письмових "заяв" про бажання отримати даний документ доводить слушність твердження дослідниці. Як свідчить наявна джерельна база, інформацію, що відображалась в атестатах, до середини квітня 1757 р. надавав сам запорожець, який бажав звільнитися з Війська і отримати відповідний документ: "754 года, июля 22 дня Войска Запорожского Низового куреня Поповичевского товариш Дионисий Гуржий в Коше Войска Запорожского Низового бил челом и представил…"[112], "Войска Запорожского Низового куреня Щербиновского знатний товариш Василий Иванов, син Золотаревский, являсь в Коше, нам словесно представил…"[113], "Войска Запорожского Низового товариш куреня Калниболоцкого Сидор Семенов Юха, являсь в Коше, нам словесно представил…"[114]. Видно, що на початковому етапі складання атестатів було достатньо даних, наданих від самих козаків, що звільнялися зі служби.

З середини квітня 1757 р. спосіб збору інформації про козака, який бажав отримати атестат, змінився. З документа від 17 квітня цього ж року, виданого козакові Дінського куреня Василю Лозовському, дізнаємося, що дані про службу у Війську Запорозькому цього козака подавав не особисто зазначений Лозовський, а його дядько, курінний отаман Дінського куреня Прокоп Процик[115]. Саме з цього часу практика інформування військової старшини про козаків, які звільнялися зі служби у Війську Запорозькому Низовому і прохали з цього приводу атестат, покладалася на курінних отаманів та інших авторитетних військових та полкових старшин. А починаючи з атестата вже

[108] Там само. – С. 442.
[109] Там само. – С. 463.
[110] Там само. – С. 516.
[111] *Ченцова Н.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 143.
[112] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 439.
[113] Там само. – С. 443.
[114] Там само. – С. 446.
[115] Там само. – С. 455.

зазначеного вище Тимофія Вишневецького від 25 вересня 1757 р. в діловодній традиції запорожців в оформленні атестатів встановлюється усталена формула, яка з цього часу відкривала основну частину формуляра даних документів: "Он, Тимофей Вишневецкий, по засвидителствованию и представлению вишеписанного Деревянковского куреня атамана Николая Тимофеева и других знатних и старих товарищей в оном Запорожском Низовом Войске начал служить…"[116].

Як зазначав В. Голобуцький, який розглядав історію Війська Запорозького Низового з позиції класової боротьби, "знатні" та "старі" козаки в розумінні історика були багатими запорожцями, які за допомогою таких штампів хотіли виділитися з-поміж біднішого козацтва – сіроми. Відповідно, за його твердженнями, ця верства запорозького козацтва почала себе позиціонувати таким чином і в офіційний документації Коша, а саме в атестатах[117]. Проте, більш ймовірно, виділення з лав низовиків "знатних" та "старих" відбувалося не за майновим становищем, а за авторитетом у Війську, – їм довіряли, і вони могли підтвердити добру службу козака, що було необхідним для отримання атестата.

За даними В. Мільчева, у період російсько-турецької війни 1768–1774 рр. видача атестатів Кошем провадилася з документальними даними, виданими козакам російськими воєначальниками. Дослідник навів приклад атестації запорожця Щербинівського куреня С. Розлача, в основу якого лягло "Свидетельство" генерал-майора О. Ісакова[118].

Видача атестата не завжди означала звільнення запорозького козака з лав низового лицарства. Поодиноким таким прикладом може слугувати спроба покинути Запорожжя товаришем Переяславського куреня Омеляном Барабашем у 1760 р., про що свідчить його атестат за 14 червня того ж року[119]. Однак, вочевидь з певних причин, рішення покинути Військо Запорозьке Низове було переглянуто, і козак залишився в ньому ще на чотири роки. Це видно з приписки внизу зазначеного атестата за жовтень 1764 р., де вказано, що козак, незважаючи на отриманий атестат, і надалі продовжував службу на Січі[120].

Бували випадки, що колишні запорожці, які вже довгий час проживали у Гетьманщині чи Слобожанщині, займали певні посади і не мали атестата, постфактум просили від військової старшини видати їм цей документ для засвідчення своєї служби у Війську Запорозькому Низовому. Як приклад, можна навести донесення колишнього запорозького козака, сотника Першого компанійського полку Йосифа Довбні від 1 квітня 1764 р. З нього дізнаємося, що ця особа перебувала на Запорожжі в часи російсько-турецької війни 1735–1739 рр. і в складі Запорозького Війська брала активну в ній участь. Саме з цього приводу колишній козак просив видати йому необхідне підтвердження[121]. Кіш задовольнив його прохання і видав відповідний документ[122].

[116] Там само. – С. 457.
[117] *Голобуцький В.* Запорозька Січ в останні часи свого існування... – С. 351.
[118] *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 131.
[119] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 477–479.
[120] Там само. – С. 479.
[121] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 13.
[122] Там само. – Арк. 14.

На початку 60-х років XVIII ст. в діловодстві Війська Запорозького Низового набувають поширення *некозацькі атестати*. На відміну від козацьких, які видавалися низовикам по завершенні служби на Запорожжі, ці атестати надавалися особам, які не належали до числа запорозької братії. Як і козацькі атестати, їхні некозацькі аналоги можна поділити на два різновиди: *атестати за заслуги перед Військом* та *атестати про зарахування до Війська*.

Атестати за заслуги перед Військом видавалися тим особам, котрі якимось чином допомогли Війську Запорозькому Низовому. Як видно з наявної джерельної бази, це були перекладачі з татарської мови від Колегії іноземних справ, які з 1754 р. перебували на Микитиному, лікарі, які в силу своєї професії допомагали запорозькому козацтву, та військові, що якимось чином прислужилися запорозькій верхівці. Такі документи від Коша отримали перекладачі Ілля Муратов[123] і Василь Рубанов[124], лікарі ландміліцького Тамбовського полку Христофор Фігнер[125] та Борисоглібського полку Андрій Стефанович[126]. Серед військових подібні засвідчення були надані колишнім комендантам Новосіченського ретраншементу Олексієві Гуляєву 21 березня 1765 р.[127] та Матвію Копилову 2 липня 1774 р.[128], а також капітану Брянського полку Федору Матякіну 28 травня 1766 р.[129].

Такі документи за своєю сутністю представляли оцінку кошовою старшиною діяльності осіб, які не належали до кола січовиків. Звичайно, вона була позитивною, оскільки Кіш би просто не видав відповідний документ. У тексті атестатів за заслуги оговорювалося декілька моментів: загальна характеристика отримувача, його заслуга перед Військом та фіксація видання атестата з необхідними атрибутивними елементами, які засвідчували його достовірність.

У характеристиці особи, що отримувала відповідний атестат, зазначався рід її діяльності та оговорювався її культурний рівень: "Он, господин переводчик Муратов, находившис пры пограничной Ныкитинской заставы в роздачи указних печатних билетов, по нинишную его смену поступал во все свое бытие во всем порядочно, честно и обходително со всеми проезжающими российскими и иностранними народы, наблюдая высочайшие интересы, о чем Кош Запорожский от тех прыезжающих людей да и запорожских казаков доволно уверены, и ны от кого на него в Коши жалобы не происходило нызакой до сели, и запорожские козаки, да и весь Кош честным его господина переводчика Муратова, обходителством многодоволны" (атестат перекладача Іллі Муратова за серпень 1761 р.[130]), "Он, лекар Фигнер, находившись

[123] *Андриевский А. А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 664–665.

[124] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 537–538.

[125] Там само. – С. 506–508.

[126] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 31, 40.

[127] Там само. – Арк. 43.

[128] Там само. – Арк. 175.

[129] Там само. – Арк. 61.

[130] *Андриевский А.* Дела, касающиеся запорожцев… – С. 664.

при Новосиченском ретранжементе, Лантмилицкого корпуса определен при команде, при пропусках чрез Никитинскую заставу по нинишную его смену, поступал во все свое битие во всем порядочно, честно и обходително, наблюдая височайшие интересы, о чем Кош Войска Запорожского Низового от старшин и козаков доволно уверен, и ни от кого на его в Коше жалобы не происходило до сели никакой" (атестат лікаря Христофора Фігнера за 1761 р.[131]).

У частині тексту даних атестатів, де йшлося про їхню заслугу перед Військом Запорозьким Низовим, у загальних рисах вказувалося, яку користь приніс здобувач цього документа запорозькому козацтву. Так, зазначений перекладач, як видно з атестата, допомагав запорожцям робити письмовий та усний переклади: "Сверх же того в случающихся бивало по Кошу Запорожском делах приходимие кримского хана и от протчиих кримских чиновников, и очаковского паши в Кош, и от сель туда отправливление писми он, господин переводчик Муратов, переводил, и что касалось надобное исправлял по его в том должносты. Да и в прошлом 1760-и годи, в бывшей при границе в Никитином с татарами комисеи, при комисарах и депутатах российских против крымского хана комиссаров, много он господин переводчик Муратов, разговорами и переводами способствовал в охранении интереса и во всем допомагал. Да и при Ныкитинской пограничной застави в таковых же пограничних дилах рачение имел…"[132]. Лікар Христофор Фігнер, відповідно, заслужив атестат від Коша за свої лікарські вміння, застосовані на користь запорозьких козаків, та за участь у запорозько-татарській слідчій комісії: "Сверх же того, в бившей в прошлом 760-м году при Никитином на граници с татарами комисии при комиссарах депутатах российских против кримского хана комиссаров асистенции и в протчем, сверх должности его, в наблюдение височайшего интереса способствовал, и к ползованию в здешнем войску старшин и козаков по его искусству много употреблялся, чем запорожские козаки и весь Кош, честним его, лекара, обходителством и искусством многодоволни…"[133].

Як і в козацьких атестатах, завершували некозацькі їх аналоги за заслуги перед Військом атрибутивні елементи, що засвідчували їхню легітимність – підпис та військова печатка. Це відбувалося як в самому тексті (в основній частині формуляра документа), так і завершальному протоколі відбитком на сургучі та підписом кошового отамана (в оригіналах документів): "…и служил верностно, о чем мы, будучи при той комиссии депутатами, совершенно признавшы при подписании нашего имены, войсковой печатую сей аттестат стержаем в Коши августа дня 1761 годи"[134], "И мы то, совершено признавши при подписании нашего имены, войсковой печатью сей аттестат сьтверждаем. Ея императорскаго величества Воска Запорожского Низового атаман кошовий Григорий Федоров с товариством. 1761 году"[135].

[131] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 506–508.
[132] *Андриевский А.* Дела, касающиеся запорожцев… – С. 664–665.
[133] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 508.
[134] *Андриевский А.* Дела, касающиеся запорожцев… – С. 665.
[135] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 508.

Подібні атестати є дуже цінним джерелом для дослідження співіснування імперських чиновників та Коша. Вони показують, що незважаючи на поступове обмеження прав Війська Запорозького Низового російським урядом, на місцевому рівні військова старшина і чиновництво могли знайти спільну мову і бути корисним одні одним.

Атестати про зарахування до Війська надавалися тій частині некозацьких представників, яка номінально бажала бути зарахована до числа запорозького товариства. На відміну від атестатів про заслуги, які надавалися нижчим службовим чинам, цю складову документації, як слушно підмітила Н. Ченцова, отримували військові, придворні й цивільні чиновники Російської імперії[136]. Цьому сприяв ореол романтики життя запорозького козацтва серед тогочасної владної еліти, яка бажала хоч номінально перебувати у лавах сміливих лицарів. З російської цивільної і військової адміністрації такі атестати зокрема отримали київський генерал-губернатор Іван Глєбов[137], командир Другої російської армії часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Петро Панін[138], майбутній новоросійській генерал-губернатор Григорій Потьомкін[139].

Цікаво, що не лише російські військові й політичні діячі отримували такі документи. Як видно з актуалізованої джерельної бази, атестатами про зарахування до Війська наділялася найвища урядова та військова еліта Речі Посполитої. Як приклад можна навести такі документи, які надавалися польському великому коронному гетьману Францішеку Ксаверію Браницькому (від 15 липня 1774 р.)[140], довіреній особі польського короля Якубу Вольському (від 7 жовтня 1773 р.)[141] або польському шляхтичу з Правобережної України Михайлові Лозовському[142].

Дані атестати з незначними відхиленнями мають сталий формуляр. На прикладі такого документа, виданого Кошем згаданому польському коронному гетьманові Ф. Браницькому, можемо констатувати, що вони мали дві складові. Перша – вказівка на особу, якій видано документ. У цій частині зазначено прізвище отримувача, його титул та посаду, курінь, до якого він номінально приписувався, в який ранг зводився згідно із запорозькими звичаями й традиціями та фіксація його у військових компутах: “Его сиятельство граф Браницкій полской коронной великой гетьман и ковалер по его изволению Войска Запорожского Низового куреня Кущовского в товарищи принят и для всегдашнего его сиятелства при сем Войске счисленія в компути войсковіе вписан”[143].

---

[136] *Ченцова Н.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі… – С. 142.

[137] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 21.

[138] Там само. – Арк. 32.

[139] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 112. – № 76. – Арк. 1.

[140] *Синяк І.* Прикордонні “люб’язності”... – С. 24.

[141] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 137.

[142] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 530.

[143] *Синяк І.* Прикордонні “люб’язності”... – С. 24.

Традиційно завершували документ вказівки на видачу отримувачеві атестата з приводу його зарахування до лав запорожців та на їх достовірність через підпис та печатку: “А ради вірности в том и сей атестат его сіятельству графу Браницкому полскому коронному великому гетману и ковалеру, товарищу Войска Запорожского Низового куреня Кущовского за подписом нашим и войсковою печатью выдать повеліли и видан Войска Запорожского Низового ис Коша июля 15 д. 1774 года. Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового атаман кошовій Петр Калнишевский, войсковая старшина і товариство. № 669”[144].

Тут необхідно звернути увагу на декілька моментів. По-перше, на вказівку “по его изволению”, яка свідчить про бажання самої особи перебувати у складі низового лицарства. Романтика способу життя запорожців манила своєю екзотикою військових воєначальників, цивільних урядовців Російської імперії та гетьманську старшину. На прикладі урядників Речі Посполитої, бажання отримати подібний документ про зарахування до Війська може свідчити про зміну уявлень річпосполитської еліти першої половини 70-х років XVIII ст. про запорозьке козацтво і ставлення до нього. Адже ще чверть століття тому для поляків слова “запорозький козак” і “гайдамака” були синонімами, а наїзди прикордонних польських урядників на запорозькі землі і страти низовиків ще наприкінці 1740-х – на початку 1750-х рр. були звичним явищем[145].

Під добровільним волевиявленням бути зарахованим до когорти низових козаків малося на увазі прохання від тих чи інших вельмож, які бажали номінально бути козаками. Це робилося через листи, які надсилалися на адресу кошового отамана Петра Калнишевського чи військового писаря Івана Глоби. Через епістолярій до кошового просили бути зарахованими до “вашего общества в казаки” шляхом “удостоить особливыми на то обыкновенными грамотами” колезький радник Петро Веселецький для себе і своїх синів Спиридона та Миколая (листом від 14 травня 1767 р.)[146]. Покірно “снабдить аттестатом” себе просив військового писаря Івана Глобу статський радник Яків Шубський листом від 30 липня того ж року[147].

Не виключено, що для отримання подібного атестата в окремих випадках було достатньо усного побажання. Як видно з атестата підполковника Азовського піхотного полку Якова Репнінського за 4 травня 1773 р., він був зарахований до товариства Дерев’янківського куреня безпосередньо “в битие его здесь по желанию его”[148]. Тобто, перебуваючи безпосередньо на Запорожжі, охочий офіцер або інша впливова особа за власним бажанням могла отримати атестат на місці, і для цього, вочевидь, не потрібно було письмово оформляти подібну заявку. Всі ж інші охочі, які не перебували на Запорозькій

---

[144] Там само. – С. 24.

[145] Про це див., напр.: *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии: 1733–1768. – Одесса, 1845; *Синяк І.* Прикордонні “люб’язності”... – С. 22–23.

[146] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 7–7 зв.

[147] Там само. – Арк. 12–13.

[148] Там само. – Арк. 69.

Січі, для отримання подібного документа писали листи на адресу кошового отамана або військового писаря.

За даними А. Скальковського, зарахування офіцерів російського військового командування відбувалося за погодження кошовим отаманом з усім товариством. Він навів приклад, коли одного разу Петро Калнишевський відмовив у зарахуванні до одного з куренів якомусь російському військовому через відсутність на Запорозькій Січі більшої частини козаків, з якими він не міг з цього приводу порадитися[149]. При цьому автор, звісно, не послався на використане джерело. Насправді ж, механізм зарахування "чужинців" до когорти низовиків не відображений у джерелах. Гіпотетично військова старшина могла порушити подібне питання про включення до лав товариства когось з військової або цивільної еліти. Проте досить сумнівно, що запорозька верхівка могла радитися з цього приводу з усіма козаками.

По-друге – зовсім не випадкова приписка до Кущівського куреня, який з 1767 р. поступово вийшов в "лідери" серед козацьких куренів, до яких номінально зараховували вищих військових і цивільних урядників імперії і сусідньої Речі Посполитої. Як слушно стверджував В. Грибовський, саме з нього походила еліта Війська Запорозького Низового на завершальному етапі його існування – найбільш наближена до кошового отамана військова старшина[150]. Тому не дивно, що саме до складу цього куреня потрапляли високі військові й цивільні чиновники та вельможі.

Про найбільше представництво військової і цивільної еліти саме у складі Кущівського куреня свідчить реєстр осіб, із зазначенням їхніх посад, військових звань, титулів та курінної приналежності, складений, ймовірно, напередодні ліквідації Запорозької Січі[151]. З нього дізнаємося, що приписка воєначальників, вельмож та чиновників здійснювалася в межах восьми куренів: Дерев'янківського (полковник Севського полку Андрій Милорадович), Дядківського (київський генерал-губернатор, генерал-аншеф Іван Глєбов), Кущівського (капітан Семенівського полку Павло Глєбов, поручик Ізмайлівського полку Микола Саковнин, київський обер-комендант і генерал-майор Яків Єльчанінов, Іван Якубовський, надвірний радник Іван Єлагін, колезький асесор Петро Мирович, поручик Ізмайлівського полку Семен Неплюєв, підпоручик Кінного полку Борис Заградський, підпоручик Ізмайлівського полку Микола Заградський, штат-лейтенант Санкт-Петербурзької дивізії Христофор Геннер, перекладач Колегії іноземних справ Василь Слотвинський, колезький радник Петро Веселецький із синами Спиридоном та Миколаєм, колезький радник Іван Маскотиньєв, прем'єр-майор Василь Єлагін, генерал-майор і кавалер, князь Олександр Прозоровський), Пашківського (генерал і кавалер Іларіон Авцин, генерал-аншеф і кавалер, граф Петро Панін), Пластунівського (секунд-майор Лаврентій Микульшин, капітан Севського полку Михайло Білуха, ад'ютант Севського полку Іван Квітка), Поповичівського (генерал-майор, князь Олексій Волконський), Рогівського

[149] *Скальковський А.* Історія Нової Січі… – С. 82.

[150] *Грибовський В.* Петро Калнишевський: нарис біографії // Петро Калнишевський та його доба. – С. 22.

[151] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 90–91.

(генерал-аншеф і кавалер Петро Девієр, генерал і кавалер Іван Гендріков, капітан артилерії Іван Глєбов, статський радник Яків Шубський) та Шкуринського (генерал і кавалер Олександр Бібіков, генерал-майор і кавалер Олександр Ісаков) куренів[152].

Однак даний реєстр не враховує ще низки військовослужбовців, які приписалися до лав Кущівського та інших куренів, та вузько фіксує номінально-козацьку присутність військової і цивільної еліти у вищезазначених куренях. Збережені до нашого часу чорнові варіанти та відпуски категорії атестатів про зарахування до Війська свідчать, що число чиновників і воєначальників у межах Кущівського куреня було значно вищим. Зокрема, атестати прапорщика Першого батальйону Київського гарнізону Данила Солодовника від 21 жовтня 1767 р.[153], секунд-майора Миколи Воєйкова від 12 січня 1769 р.[154], поручика Івана Мерніна від 30 жовтня 1770 р.[155], генерал-поручика Федора Остермана від 28 грудня 1771 р.[156] засвідчують, що представництво номінальних козаків з числа військової і цивільної еліти було куди ширшим від заявленого у зазначеному реєстрі. Це стосується й інших куренів. Наприклад, у Пластунівському курені, окрім вищезазначеного секунд-майора Лаврентія Микульшина, числився також його син Василь Микульшин[157], у Дерев'янківському – поручик Олексіївського піхотного полку Стефан Кобрин[158], галерного флоту капітан Петро Третяков[159]; Поповичівському – секунд-майор Карабінерного полку Іван Добринін[160] та ін.

Крім того, число куренів, до яких приписувалася дана категорія осіб, могло бути більшим і не обмежуватися лише вісьмома. Наприклад, капітан Анастасій Бастєвік згідно з його атестатом від 12 березня 1768 р. був зарахований до когорти Корсунського[161], поручик Молдавського полку Данило Кудічинський – до Сергіївського куренів[162]. Про приписку владних вельмож і військових до інших куренів інформації не знаходимо. Це наводить на думку, що номінальне зарахування до Війська Запорозького Низового відбувалося в межах 10-ти вищезазначених куренів.

Загальна тенденція отримання атестатів про номінальне зарахування до запорозького війська помітна й серед гетьманської старшини. Лубенський полковник Іван Кулябка у листі від 21 серпня 1767 р. писав Петру Калнишевському про популярність серед імперської еліти бути зарахованим до числа товариства: "Известно мни, что многие высокого генералитету и другие знатние персони позаписивали себе товарыством в курени Сечи Запорожской". У зв'язку з цим згаданий полковий старшина просив і його "в свой куринь

[152] Там само. – Арк. 90–91.
[153] Там само. – Арк. 19.
[154] Там само. – Арк. 23.
[155] Там само. – Арк. 33.
[156] Там само. – Арк. 55.
[157] Там само. – Арк. 26.
[158] Там само. – Арк. 28.
[159] Там само. – Арк. 42.
[160] Там само. – Арк. 33 зв.
[161] Там само. – Арк. 22.
[162] Там само. – Арк. 75.

товаришем записать, о чем и всем публично обявить для видома…”[163]. Кошова старшина прислухалася до побажання лубенського полковника і зарахувала його в число козаків Кущівського куреня, на підтвердження чого йому було видано відповідний атестат[164]. Разом з атестатом Кіш відправив лубенському полковнику лист, в якому повідомляв про зарахування його до лав низового товариства та про вільний проїзд дванадцяти возів Івана Кулябки, які слідували в Крим за сіллю[165]. Це наводить на думку про те, що видача атестатів про номінальне зарахування до Війська могла нести із собою додаткові преференції, як, наприклад, вільний переїзд на перевозах. Іван Кулябка був не єдиним, хто з Гетьманщини отримав атестат у зв’язку із зарахуванням до Війська. Як стверджував А. Скальковський, такий документ отримав бунчуковий товариш Павло Кочубей[166].

Цікаво, що атестати про зарахування до Війська отримували також вчені. Таким поодиноким прикладом є видача Кошем відповідного документа астроному Христофору Ейлеру, який наприкінці 60-х років XVIII ст. перебував з експедицією на Запорожжі[167]. Він, як, власне, переважна більшість отримувачів подібних атестатів, був зарахований до числа товариства Кущівського куреня[168].

За допомогою формулярно-клаузульного аналізу можемо дати характеристику клаузулам такого різновиду документації, як атестат.

Формуляр козацьких і некозацьких атестатів за своєю структурою поділяється на три традиційні складові: початковий протокол, основну частину та кінцевий протокол. Розглянемо кожну з них окремо.

Як відзначив В. Мільчев, для даного документа, на відміну від інших різновидів ділової документації Коша, початковому протоколу не притаманні такі клаузули, як intitulatio та inscriptio (вказівки на адресанта та адресата). Виняток, на думку дослідника, становлять ті атестати, які видавалися конкретним особам як рекомендації. Натомість початковий протокол у переважній більшості документів представлений лише однією клаузулою – nominatio (вказівкою на видову належність документа)[169].

Загалом з даним твердженням історика можна погодитися. Однак потрібно зауважити, що початковий протокол атестатів у побудові клаузул не був сталий: із самого початку продукування Кошем даної документації він пройшов два етапи свого становлення. Перший (перша половина 1750-х рр. – квітень 1757 р.) справді характеризується доволі спрощеним початковим протоколом, який представлений лише однією клаузулою – nominatio: “Атестат”. Саме так оформлено атестати товариша Поповичівського куреня Діонісія Гуржія від 23 липня 1754 р.[170], військового осавула Василя Золотаревського

[163] Там само. – Арк. 16.
[164] Там само. – Арк. 17.
[165] Там само. – Арк. 18.
[166] *Скальковський А.* Історія Нової Січі… – С. 80.
[167] *Його ж.* Астроном Эйлер в Сечи Запорожской в 1770 г. // Киевская старина. – 1891. – Т. 35. – С. 117–119.
[168] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 27.
[169] *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 265.
[170] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 439.

від 8 грудня цього ж року[171], козаків Брюховецького куреня Федора Лати від 28 вересня 1755 р.[172] та Канівського куреня Павла Носа від 4 квітня 1757 р.[173].

Починаючи з атестата козака Дінського куреня Василя Лозовського від 17 квітня 1757 р. початковий протокол атестатів поповнився ще двома клаузулами: вказівками на адресанта (intitulatio) та адресата (inscriptio): "Атестат. Дан сей атестат из Коша Войска Запорожского Низового Донского куреня бившему козаку Василию Лозовскому в том"[174]. Включення двох нових клаузул до складу початкового протоколу позначило другий етап у встановленні формуляра атестатів. З цього часу початковий протокол з незначними варіаціями набуває сталого вигляду в цьому різновиді ділової документації Коша: "Аттестат. Из Коша Войска Запорожского Низового дан сей атестат Войска Запорожского Низового Сергиевского куреня козаку Федору Колотнечи в том"[175], "Аттестат. Дан сей аттестат из Войска Запорожского Низового малороссийского Полтавского полку полковому асаулу Якову Павлову сину Козелскому"[176], "Аттестат. Дан сей аттестат из Войска Запорожского Низового оного ж Войска товаришу куреня Сергиевского Ивану Порохни"[177].

Прикметно, що початковий протокол некозацьких атестатів за заслуги перед Військом також представлений nominatio, intitulatio та inscriptio і майже дублює козацькі атестати: "Аттестат. Из Коша Войска Запорожского Низового дан сей аттестат Государственной коллегии иностранных дел господину переводчику Ильї Муратову"[178], "Аттестат. Из Коша Войска Запорожского Низового дан сей аттестат ландмилицкого Тамьбовского полку господину полковому лекару Хрыстофору Самойлову сину Фигнеру"[179], "Аттестат. Из Коша Войска Запорожского Низового дан Государственной коллегии иностранних дел господину переводчику Василию Рубанову"[180]. Проте в атестатах про зарахування до Війська в початковому протоколі представлена лише одна клаузула – nominatio: "Атестат"[181].

Як можна побачити, порядок розміщення клаузул початкового протоколу формуляра козацьких та некозацьких атестатів відбувався наступним чином. Спочатку йшла вказівка на видову приналежність документа (nominatio), потім вже ідентифікувалися адресант (intitulatio) та адресат (inscriptio). Це було типовим для більшості різновидів засвідчувальної документації в діловодстві Війська Запорозького Низового в період Нової Січі[182].

[171] Там само. – С. 443.
[172] Там само. – С. 450.
[173] Там само. – С. 453.
[174] Там само. – С. 454.
[175] Там само. – С. 456.
[176] Там само. – С. 464.
[177] Там само. – С. 533.
[178] *Андриевский А.* Дела, касающиеся запорожцев… – С. 504.
[179] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 506.
[180] Там само. – С. 537.
[181] *Синяк І.* Прикордонні "люб'язності"... – С. 24.
[182] *Його ж.* Різновиди засвідчувальної документації… – С. 8–12.

На думку В. Мільчева, основна частина формуляра атестатів представлена двома клаузулами – описовою (narratio) та прохальною/розпорядчою (dispositio)[183]. Проте дане питання потребує більш прискіпливої уваги. Актуалізована джерельна база однозначно свідчить, що в козацьких атестатах основна частина складової їхнього формуляра не була сталою і присутність клаузул варіювалася. Справді, narratio та dispositio були основними клаузулами у головній частині формуляра документа. Проте до них варто додати ще одну, яка присутня чи не в усіх атестатах – corroboratio (дані про посвідчувальні ознаки документа).

Козацькі атестати у своїй основній частині до квітня 1757 р. представлені чотирма клаузулами: прологом (preambula): "754 года, июля 22 д. Войска Запорожского Низового куреня Поповичивского товариш Дионисий Гуржий в Коши Войска Запорожского Низового был челом и представил…"[184], "Войска Запорожского Низового куреня Щербиновского знатний товариш Василий Иванов син Золотаревский, являсь в Коши, нам словесно представил…"[185]; викладенням обставин справи (narratio): "Что пришол он в Войско Запорожское Низовое прошлого 1743 и будучи при оном Войску, с означенного по сей 757 годы служил. И в сили ея императорскаго величества указов, з Киевской губернской и Генералной войсковой канцелярии в Кош Войска Запорожского Низового присилаемих ордеров, по опредилению куреня Канивского атамана для поиску и поимки воров в партии ходил. И другие услужности вирно, радително, без всякого порока оказивал. На якие свои при Войску Запорожском оказание услуги и постоянство вишеписанного куреня Канивского атамана Ивана Щербину во свидителство поставя, просил от мене, атамана кошового, засведетелствования…"[186]; розпорядженням по суті справи (dispositio): "Того ради Воиско Запорожское Низовое о предписанних его, Золотаревского, ревностних службах, кому о сем видать будет потребно, свидителствуя, покорно просим, ему Золотаревскому, на всяким уряди, всяких дилах яко вирноприсяжному ея императорскаго величества подданому рабу, вирить…"[187], "Того рады Воиско Запорожское Низовое о предписанних его, Юхи, ревностних службах, кому о сем видать потребно будет, свидитилствуя, покорно просим ему, Сиду Юси, во всяком уряди в дилах яко вирноприсяжному ея императорскаго величества подданому рабу вирить…"[188]; та відомостями щодо посвідчувальних ознак документа (corroboratio): "Во увирение чего и сей аттестат ему, Гуржию, с утверждением войсковой Запорожского Низового Войска обикновенной печати видан с Коша…"[189], "Во утверждение чего сей наш войсковий лист ему, Василию Золотаревскому, за печатью войсковою дан…"[190].

[183] *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 265.
[184] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 439.
[185] Там само. – С. 443.
[186] Там само. – С. 454.
[187] Там само. – С. 443–444.
[188] Там само. – С. 447.
[189] Там само. – С. 442.
[190] Там само. – С. 444.

Традиційно, як і в початковому протоколі, в основній частині формуляра козацьких атестатів, починаючи з документа вищезгаданого козака Василя Лозовського від 17 квітня 1757 р., відбуваються зміни. Але коли в початковому протоколі у цей час додаються дві клаузули, основна частина, навпаки, спрощується. З неї зникає пролог, тобто кількість клаузул скорочується до трьох: "Он, Василий Лозовский, представлял мне, нижеименованному, что в Войске Запорожском з 746 по 752 года при курени Донском…"[191]. Саме з цього часу основну частину "відкриває" narratio й встановлюється усталена кількість клаузул.

По-іншому виглядала основна частина формуляра некозацьких атестатів. В обох їхніх різновидах (атестатах за заслуги та їхніх аналогах про зарахування до Війська) кількість клаузул зведена до двох – narratio: "Он, лекар Фигнер, находившись при Новосиченском ретранжементе, Лантмилицкого корпуса определен при команде, при пропусках чрез Никитинскую заставу по нинишную его смену, поступал во все свое битие во всем порядочно, честно и обходително, наблюдая височайшие интересы, о чем Кош Войска Запорожского Низового от старшин и козаков доволно уверен, и ни от кого на его в Коше жалобы не происходило до сели никакой. Сверх же того, в бившей в прошлом 760-м году при Никитином на границе с татарами комисии при комиссарах депутатах российских против кримского хана комиссаров асистенции и в протчем, сверх должности его, в наблюдение височайшего интереса способствовал, и к ползованию в здешнем войску старшин и козаков по его искусству много употреблялся, чем запорожские козаки и весь Кош, честним его, лекара, обходителством и искусством многодоволни…"[192], "Его превосходителство господин генерал-майор лейбгвардии Измайловского полку майор и ордена Святия Анни кавалер Александр Ильич Бибиков в приезд свой в нинишнее время в Сеч Запорожскую по его изволению в Войско Запорожское в число куреня Шкуринского товарищей принят и между товариства того куреня на всегдашное в том курене исчисление в курение реестры записан…"[193]; та corroboratio: "И мы то, совершено признавши при подписании нашего имены, войсковой печатью сей аттестат сътверждаем…"[194], "Для чего его превосходителству из Войска Запорожского Низового при подписе и при печати войсковой сей аттестат видан…"[195]. Відсутність розпорядчої/прохальної клаузули в основній частині формуляра цього типу атестатів пояснюється їхнім спрямуванням. У той час, як козацькі атестати видавалися спочатку з метою "легімітизувати" звільнене з лав запорожців низове козацтво (засвідчувальні атестати), а пізніше і працевлаштувати (рекомендовані атестати), то їхні некозацькі аналоги були лише своєрідною довідкою про допомогу осіб некозацького стану січовикам або про номінальне зарахування їх до Війська.

[191] Там само. – С. 455.
[192] Там само. – С. 506–508.
[193] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 3.
[194] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 508.
[195] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 3.

Кінцевий (завершальний) протокол формуляра атестатів представлений двома клаузулами: datum (дата та місце) та signature (підписом). На відміну від початкового протоколу і основної частини, ці дві формулярні складові однаково присутні в обох різновидах атестатів. Як правильно відзначив В. Мільчев, підпис залежно від канцелярського різновиду міг варіюватися. Зокрема, на думку історика, оригіналам і відпускам притаманний деталізований, розгорнутий варіант signature. Натомість у чернетках здебільшого представлено скорочений варіант, з тенденцією до створення абревіатурних форм[196].

Твердження дослідника підкріплені наявним джерельним матеріалом. Справді, у переважній більшості атестатів, які дійшли до нас у вигляді чернеток, підпис спрощений зі скороченнями: "Ея и. в. В. З. Н. атаман к. Григорий Федоров с товариством"[197], "Ея им. величества В. З. Н. а. к."[198], "Ея императорскаго величества В. З. Н."[199]. Є також чимало чорнових варіантів атестатів взагалі без підпису[200].

Більш розлого signature представлено в оригіналах та відпусках: "Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового атаман кошовій Петр Калнишевский, войсковая старшина і товариство"[201], "Правящей в Войскы Запорожском войсковый судя Павел Головатой, войсковые старшины и куренные атаманы, товариство и все Войско"[202].

Дата й місце, як зазначив В. Мільчев, в атестатах були стандартизованими та мали універсальну форму[203]. І це твердження історика підтверджують джерела: "В Коши июня 22 дня 1755 года"[204], "В Коши року тисяча симсот шестьдесятом июня двадцять третего дня"[205], "Ис Коша июля 15 д. 1774 года"[206]. Зустрічаються атестати, які містять лише дату: "1761 года, июня в 15 день"[207], "Августа 26 дня 1765 году"[208].

Обов'язковим атрибутом формуляра атестата, була наявність печатки та вихідного номера документа, який фіксувався в книзі виданих атестатів. Останній елемент у заявленій документації з'явився в другій половині 1759 р. і фіксувався як на чернетках та відпусках, так і на оригіналах: "Ном. 2810 З. В. К."[209], "Ном. 2205"[210], "№ 669"[211]. Військовою печаткою скріплювався

[196] *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 266.
[197] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 451.
[198] Там само. – С. 464.
[199] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 55.
[200] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 458, 460–463, 465, 467.
[201] *Синяк І.* Прикордонні "люб'язності"... – С. 24.
[202] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 3.
[203] *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 266.
[204] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 449.
[205] Там само. – С. 480.
[206] *Синяк І.* Прикордонні "люб'язності"... – С. 24.
[207] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1.
[208] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 3.
[209] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 468.
[210] Там само. – С. 479.
[211] *Синяк І.* Прикордонні "люб'язності"... – С. 24.

тільки оригінал документа. Як приклад, можна навести атестат вже згаданого коронного гетьмана Францішека Браницького, який прикрашала військова печатка Коша, збережена в прекрасному стані до нашого часу[212].

Як бачимо, формуляр атестата не був сталим і на другу половину 50-х років XVIII ст. зазнав змін. Це стосується лише козацьких атестатів. Саме в цей час (1757 р.) відбулося розширення початкового протоколу через появу клаузул адресанта і адресата, а основна частина, навпаки, спростилася шляхом виключення з неї прологу. Цього ж року збільшується інформативний потенціал атестатів (додаються дані про причини звільнення з Війська) і взагалі змінюється призначення атестата (з просто засвідчувального документа він перетворюється на рекомендований). Пояснити таку зміну у формулярній структурі атестата можна тим фактом, що саме у цей час Військова канцелярія Коша остаточно переходить на імперську діловодну традицію. Це проявилося як у збільшенні штату канцелярії і розширенні її повноважень, так і в зміні формуляра окремих документів[213].

Складання атестата відбувалося у Військовій канцелярії Коша. Це добре видно з наявності як у тексті документів, так і в їхньому оформленні тих атрибутивних складових, які надавали йому легітимності, а саме підпису кошового отамана та військової печатки, які перебували у віданні військового писаря – очільника Військової канцелярії[214]. Проте одного разу зустрічаємо атестат, складений у паланковій канцелярії. Мова йде про документ від 12 квітня 1771 р., виданий орільським полковником Панасом Ковпаком священикові Якиму Кушакевичу [215]. У зв'язку зі значною втратою та розпорошеністю паланкових архівів (даний документ дійшов до нашого часу в копії) важко сказати, наскільки видача атестатів побутувала в канцеляріях адміністративно-територіальних одиниць Запорожжя. Легітимність цього документа засвідчена у Військовій канцелярії військовим канцеляристом Григорієм Василенком[216]. Це дає змогу припускати, що на завершальному етапі існування Війська Запорозького Низового практика продукування атестатів поширилася і на паланкові канцелярії.

Видача Кошем зазначених документів фіксувалась у спеціальному журналі. До наших днів, зокрема, дійшов журнал виданих атестатів російському командуванню за початок 70-х років XVIII ст. Він складався з двох колонок –

---

[212] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Archiwalia różnej proweniencji. – Sygn. 165. – Fol. 1.

[213] *Синяк І.* Формування штату Військової канцелярії Коша в період Нової Січі (1734–1775) // Козацька скарбниця: Гетьманські читання. – Чернівці, 2006. – С. 112–117; *його ж.* Компетенція Військової канцелярії Війська Запорозького в період Нової Січі // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського гуманітарного ун-ту. – Рівне, 2011. – Вип. 22. – С. 25.

[214] Більш детально про військового писаря на Запорожжі часів Нової Січі див.: *його ж.* Військовий писар на Запорожжі в добу Нової Січі (1734–1775) // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 207–212.

[215] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 115.

[216] Там само.

у першій фіксувалися вступ до товариства, приписка до куреня та порядковий номер виданого атестата; у другій вказувалася особа, що отримала даний документ[217]. Існував ще окремо журнал атестатів, виданих запорозьким козакам. Про це свідчать записи номерів вихідної документації на самих козацьких атестатах, про що вище йшла мова. А на одному такому документі – атестаті запорожцю Степанові Трохимову взагалі зазначено: "Записанъ в книгу под № 1945-м"[218].

Значне накопичення атестатів в архіві Війська Запорозького Низового часів Нової Січі у вигляді чернеток та відпусків зумовило формування окремих справ, в яких зосереджена виключно дана документація. Як слушно зазначила Л. Гісцова, в основу формування справ запорозьким козацтвом лягав предметно-тематичний принцип, однак, як зазначає дослідниця, зустрічаються справи, сформовані за номінальною ознакою, коли згруповано документи однієї назви, схожі за формою. Саме до них історик віднесла справи, сформовані з таких різновидів документації, як протоколи та атестати[219].

Як слушно зауважила Н. Ченцова, процес продукування атестатів був затяжним[220]. Численні правки, редагування, дописування на полях і над рядком на чорнових варіантах та відпусках доводять, що робота над складанням документа мала декілька етапів[221].

За даними В. Мільчева, в січовому діловодстві трапляються випадки, коли документи, тотожні за формою і функціями атестатам, іменуються поіншому: "салвагвардиями" та "сведетельствами"[222]. І справді, як видно з актуалізованої джерельної бази, така практика мала місце. Наприклад, різновид свідоцтва про засвідчення служби (існували ще свідоцтва-подорожні, які за формуляром і функціональною складовою тотожні паспортам[223]) за своїм складом формуляра є тим же таки атестатом. Прикладами таких документів можуть бути свідоцтва, видані козакові Рогівського куреня Івану Тупиці, від 19 червня 1762 р.[224], або товмачу турецької мови Василю Петровичу, за 4 вересня 1761 р.[225]. Для наочності процитуємо текст і формуляр останнього свідоцтва: "Свидытелство. Из Коша Воиска Запорожского Низового дано сие свидытелство Васылю Петровичу. Онъ Васыл Петровичъ начал жит в Сичи с 1759 года, и между темъ многие касающиеся к Кошу интиресние надабности по знанию турецкого язика употребляемъ былъ, и через все тое зде бытие велъ себе честно, постоянно, безъ порока и малейшего. Очемъ в засвидетелствование за подписаниемъ воисковою печатью

[217] Там само. – Спр. 232. – Арк. 18, 222–223, 243–244.

[218] Там само. – Спр. 147. – Арк. 47.

[219] *Гісцова Л. З.* Архів Коша Нової Запорозької Січі. – С. 141.

[220] *Ченцова Н.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 143.

[221] Там само.

[222] *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 130.

[223] *Синяк І.* Видова структура документації… – С. 75; *його ж. І.* Різновиди засвідчувальної документації… – С. 8–9.

[224] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – Т. 1. – С. 524.

[225] Там само. – С. 508.

сые ствержаемъ"[226]. Доказом, що подібні свідоцтва були аналогами атестатів, може свідчити помітка на полі цитованого документа про внесення його "К даваемим атестатам"[227]. Наявність подібної інваріантності, на думку В. Мільчева, свідчить про відсутність урядової регламентації і настанов не лише щодо їхнього формуляра, а й номінації, що дозволяло використовувати паралельні назви та різноманітні номінативи[228].

Потрібно відзначити, що наявні випадки, коли формуляр атестатів ставав структурною складовою кошових чолобитних, з проханням нагородити особу, яка атестується[229]. Однак формуляр атестатів міг відображатися не лише в чолобитних, а й у листах. Таким прикладом, зокрема, є листи кошового отамана Петра Калнишевського Петрові Рум'янцеву, з проханням не залишити напризволяще козака Полтавського куреня Михайла Микитова (від 16 жовтня 1774 р.)[230] чи козака Коренівського куреня болгарина з походження Георгія Великова (від 2 березня 1775 р.)[231]. Така варіативність видів і різновидів документації, яка, по суті, дублювала атестати, вказує на опіку Кошем своїх "вихованців", що знайшло прояв у прагненні прилаштувати їх після звільнення з Війська.

Підсумовуючи це дослідження, можемо констатувати той факт, що атестати володіли більш широким значенням. Вони обслуговували інтереси як козацтва, так і некозацьких спільнот, про що свідчить їхній поділ на козацькі та некозацькі. Перші за своїм інформаційним потенціалом були чи не найбільш інформативними документами, де вказувалися походження, родинне коло, особливості кар'єри тієї чи іншої особи та причина звільнення її з лав низового лицарства. Козацькі атестати за своїм функціональним призначенням були неоднорідними і пройшли певні етапи становлення: від засвідчувальних (своєрідної довідки) до рекомендованих, націлених на працевлаштування того чи іншого запорожця. Строкатістю відзначалася і частина некозацьких атестатів. В одних "відчувалася" вдячність атестованим за допомогу Кошеві, в інших використано бажання еліти номінально іменуватися козаком. Не виключено, що військова старшина, приймаючи до своїх лав останніх, наївно думала, що це дасть значні преференції в запорозькій політиці і зупинить ту неминучість для Коша, яка вже ясно вимальовувалася на горизонті. Аналогічно неоднорідним був і формуляр атестатів, який у початковому протоколі та основній частині зазнав низки видозмін. Це було наслідком поступового переходу Війська Запорозького Низового з традиційної на імперську форму діловодства.

Іван Синяк (Київ). **Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляра, інформативний потенціал**

У публікації зроблено спробу комплексного аналізу такого різновиду засвідчувальної документації, як атестати. Встановлено наявність двох типів атестатів

[226] Там само.

[227] Там само.

[228] *Мільчев В.* Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 130.

[229] Там само. – С. 131.

[230] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 185.

[231] Там само. – Арк. 191.

(козацькі та некозацькі), які за своїм функціональним призначенням у межах типу поділяються ще на декілька складових. Проведено формулярно-клаузульний аналіз, який вказує на відсутність сталого формуляра даного документа і його варіативність у різний час. Доведено, що за своїм інформативним потенціалом козацька частина атестатів містить значний масив біографічного матеріалу, некозацька ж фіксує особливості взаємин запорожців з імперськими чиновниками та елітою.

Ключові слова: атестати, козацькі атестати, некозацькі атестати, Військо Запорозьке Низове, формуляр, інформативний потенціал.

Иван Сыняк (Киев). **Аттестаты в делопроизводстве Войска Запорожского Низового в период Новой Сечи: классификация, особенности формуляра, информативный потенциал**

В публикации сделана попытка комплексного анализа такой разновидности удостоверяющей документации, как аттестаты. Установлено наличие двух типов аттестатов (казацкие и неказацкие), которые по своему функциональному назначению в пределах типа делятся еще на несколько составляющих. Проведено формулярно-клаузульный анализ, указывающий на отсутствие устойчивого формуляра данного документа и его вариативность в разное время. Доказано, что по своему информативному потенциалу казацкая часть аттестатов содержит значительный массив биографического материала, неказацкая фиксирует особенности взаимоотношений запорожцев с имперскими чиновниками и элитой.

Ключевые слова: аттестаты, казацкие аттестаты, неказацкие аттестаты, Войско Запорожское Низовое, формуляр, информативный потенциал.

Ivan Syniak (Kyiv). **Certificates in the Office of the Zaporozhian Army at the Time of the New Host: Classification, Features, Forms, and Informative Potential**

This publication gives a comprehensive analysis of the sort of documents that are known as certificates. Two types of certificates were researched (those that belonged to Cossacks and those which did not belong to them) which by their functional purpose were further divided into several components. A *formularial* and *klauzuri* alanalysis shows the lack of a sustainable form of this document and its variability in different times. It is proved that their formative potential of Cossack's certificates contains a large amount of biographical data. The non-Cossack's records feature Zaporozhian relations with the officials and elite of the Russian empire.

Key words: certificates, Cossack's certificates, Zaporozhian Host, secure, informative potential.

Таїсія СИДОРЧУК (*Київ*)

ЛИСТИ НАТАЛІЇ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО ДО ОМЕЛЯНА ПРІЦАКА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРО ВИДАННЯ ПРАЦЬ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА В "ГАРВАРДСЬКІЙ СЕРІЇ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ" (1970–1971)

Відзначення 130-ї річниці від дня народження Н. Полонської-Василенко у 2014 році, праці якої належать до класичної вітчизняної історичної літератури, сприяло новій хвилі зацікавлень дослідників до наукової біографії та творчого доробку вченої. Рукописи, дослідницькі матеріали, особисті документи та епістолярна спадщина Н. Полонської-Василенко в силу різних обставин зберігаються у фондосховищах майже 20-ти архівів і наукових інституцій України, Німеччини, США. Тому введення до наукового обігу кожного документа Н. Полонської-Василенко має значення і для збагачення наукової біографії дослідниці, і для комплексного вивчення історії вітчизняної науки в Україні та в діаспорі. З цього погляду п'ять листів Н. Полонської-Василенко до О. Пріцака[1], датовані вереснем 1970 р. – квітнем 1971 р., проливають світло на один із видавничих задумів новоствореного українознавчого центру у Гарвардському університеті, а також на роль дослідниці у його виконанні.

Листи Н. Полонської-Василенко до О. Пріцака присвячені одній темі – виданню праць М. Василенка в Гарвардській серії українських студій. Ініціатива щодо видання творів М. Василенка належала О. Пріцакові, який звернувся в цій справі до Н. Полонської-Василенко у вересні 1970 р. Саме в цей час О. Пріцак активно займався розбудовою українського наукового центру у Гарвардському університеті, намагаючись залучити до його діяльності визначних українських вчених, що перебували в еміграції, зокрема колишніх співробітників Української академії наук – Н. Полонську-Василенко, О. Оглоблина, Л. Окіншевича[2]. Цей намір О. Пріцака здійснився

[1] Листи Н. Полонської-Василенко до О. Пріцака зберігаються в архіві вченого, що, як і бібліотека, мистецька збірка та меморіальні речі, з 2007 р. зберігається в Науковій бібліотеці Національного університету "Києво-Могилянська академія" (далі – НаУКМА). Про Меморіальний кабінет-бібліотеку Омеляна Пріцака в НаУКМА, зокрема зміст та особливості архівної колекції, див.: *Сидорчук Т.* Особливості систематизації та опрацювання архівних колекцій універсальних вчених (на прикладі роботи з особистим архівом Омеляна Пріцака) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2011. – Т. 19. – С. 100–111; *її ж.* Меморіальний кабінет-бібліотека Омеляна Пріцака у Національному університеті "Києво-Могилянська академія" // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2014. – Спецвип. (197). – С. 68–75.

[2] *Пріцак О.* Наталія Полонська-Василенко: жмут спогадів // *Полонська-Василенко Н. Д.* Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С. 6.

лише стосовно О. Оглоблина, який в 1951 р. переїхав з Європи до США і, включившись в українське академічне життя одразу після виїзду з України у 1943 р., займав чільні позиції в еміграційних наукових інституціях. У 1968–1970 рр. на запрошення Фонду кафедр українознавства О. Оглоблин викладав як гостьовий професор у Гарвардському університеті історію України, зокрема читав лекції та проводив семінарські заняття з історії України XVII–XVIII ст., історіографії та джерелознавства козацько-гетьманської держави[3]. Крім того, у 1971 р. три праці О. Оглоблина були перевидані фототипічним способом у Гарвардській серії українських студій зі вступом О. Пріцака як головного редактора серії[4].

Професор Л. Окіншевич, який також з початку 1950-х років перебував у США, працюючи в Колумбійському університеті (1951–1954) і в Бібліотеці Конгресу США (1954–1969), у 1969 р. отримав пропозицію від О. Пріцака працювати у новоствореному центрі українознавства у Гарварді[5]. Однак стан його здоров'я не дав йому змоги взяти безпосередню участь у створенні нового українського наукового центру[6]. Н. Полонська-Василенко працювала в Українському вільному університеті у Мюнхені та з огляду на поважний вік, а також стан здоров'я її залучення до розбудови українознавчих студій у Гарварді було фактично неможливим[7]. Розуміючи ці обставини, О. Пріцак прагнув використати науковий досвід Н. Полонської-Василенко та Л. Окіншевича насамперед у видавничих проектах новоствореного українознавчого центру.

Відповідно до розробленої О. Пріцаком концепції українських студій в Гарварді необхідно було створити три українознавчі кафедри (історії України, української мови, української літератури), науковий семінар та розгорнути потужну науково-видавничу діяльність. Останній напрямок передбачав окрім створення наукового періодичного журналу також видання джерел з історії України, перевидання рідкісних книг та друкування нових українознавчих досліджень, тематичних збірників, підручників, довідників, бібліографій, словників, вибраних творів класиків української гуманітарної науки[8].

---

[3] Про викладання курсу з історії України у Гарвардському університеті О. Оглоблин написав у статті "Студії з історії України в Гарвардському Університеті в 1968–1969 і 1969–1970 акад. роках", яка була надрукована в журналі "Український історик" (1970. – Ч. 4. – С. 132–134) та рукопис якої зберігається в архіві О. Пріцака. Див.: Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 2089. – Арк. 11–12.

[4] В одному томі було перевидано такі праці О. Оглоблина: "Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине", "Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика" та "Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика". Див.: *Ohloblyn O.* A History of Ukrainian Industry // Harvard Series in Ukrainian Studies. – Munich, 1971. – Vol. 12.

[5] В архіві О. Пріцака зберігаються Curriculum Vitae та список наукових праць Л. Окіншевича, які він надіслав О. Пріцакові у 1969 р. Див.: Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 2102. – Арк. 23–27.

[6] *Пріцак О.* Наталія Полонська-Василенко: жмут спогадів. – С. 7.

[7] Там само.

[8] Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1271. – Арк. 15, 35; Harvard Ukrainian Studies Newsletter. – Cambridge, Mass., 1970 – March. – P. 1–2.

Для цього було започатковано Гарвардську серію українських студій, до редакційної колегії якої, окрім О. Пріцака як головного редактора, входили Г. Лант, Р. Пайпс, І. Шевченко, В. Вайнтрауб. Друкування серії здійснювало німецьке видавництво Wilhelm Fink Verlag у Мюнхені. Згідно з анонсом серії, опублікованим у 1972 р., було заплановано перевидати та надрукувати 17 назв видань, зокрема: Тітов Хв. "Матеріали для книжної справи на Україні в XVI–XVII вв.", Грушевська К. "Українські народні думи. Корпус. 2 томи"[9], Франко І. "Апокрифи і легенди з українських рукописів", Лазаревський О. "Описание старой Малороссии" та ін. У період започаткування серії у співпраці з Wilhelm Fink Verlag вдалося здійснити декілька перевидань, а саме праць Ф. Савченка[10], М. Кордуби[11], Ю. Луцького[12], "Літопис Самовидця. Т. 1"[13] та вищезгаданий том праць О. Оглоблина[14]. Крім того, в архіві О. Пріцака зберігаються матеріали підготовки ще низки видавничих проектів в Гарвардській серії українських студій, а саме видання вибраних праць та листування М. Драгоманова, М. Костомарова, В. Антоновича, П. Юркевича, Д. Дорошенка, В. Вернадського, Я. Пастернака, що так і не були реалізовані. Кожний з цих проектів має свою історію створення, що відображено у змісті та обсязі їх підготовчих документів, починаючи від плану-проспекту видання і завершуючи англомовними перекладами текстів праць[15].

Видання збірника вибраних праць М. Василенка також належить до нездійснених проектів Гарвардської серії[16], хоча в його реалізації були зацікавлені та брали безпосередню участь у його підготовці О. Пріцак, Н. Полонська-Василенко та Л. Окіншевич. Отже, як вже зазначалося, саме О. Пріцак запропонував приблизно у вересні 1970 р. у листі до Н. Полонської-Василенко видати вибрані праці М. Василенка окремим збірником. На час звернення О. Пріцака до дослідниці вони були вже знайомі майже 30 років. Перша зустріч О. Пріцака і Н. Полонської-Василенко відбулась у грудні 1941 р. у Києві, куди О. Пріцак приїхав у пошуках свого вчителя по аспірантурі академіка А. Кримського. Слід вказати, що ця зустріч відбулася в тому числі за рекомендацією О. Оглоблина, до якого в свою чергу звернувся

[9] Про підготовку до перевидання "Українських народних дум" К. Грушевської див.: *Федорук Я.* Нездійснений проект видання "Українських народних дум" Катерини Грушевської у "Гарвардській серії українознавства" // Український археографічний щорічник. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 128–152.

[10] *Savčenko Fedir.* The Suppression of the Ukrainian Activities // Harvard Series in Ukrainian Studies. – Munich, 1970. – No. 14. – 415 p.

[11] *Korduba Myron.* La littérature historique soviétique ukrainienne. Compte-rendu 1917–1931 // Ibidem. – Munich, 1972. – No. 10. – 365 p.

[12] *Luckyj George S.* Between Gogol' and Ševčenko. Polarity in the Literary Ukraine: 1798–1847 // Ibidem. – Munich, 1972. – No. 8. – 212 p.

[13] The Eyewitness Chronicle. – Part I // Ibidem. – Munich, 1972. – No. 7. – 466 p.

[14] Див. прим. 4.

[15] Див.: Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1341–1346, 1352–1355.

[16] Ідея видання вибраних праць М. Василенка була втілена лише у 2006–2008 рр. завдяки співпраці низки інститутів Національної академії наук України. Див.: *Василенко М. П.* Вибрані твори: У 3 т. – К., 2006–2008.

І. Крип'якевич з проханням допомогти О. Пріцакові дістатися до звенигородського помешкання А. Кримського[17]. Не знайшовши вивезеного з Києва НКВС А. Кримського, О. Пріцак у своєму прагненні далі продовжувати сходознавчі студії вирішив домагатися навчання у західноєвропейських університетах. Тоді ж Н. Полонська-Василенко передала О. Пріцакові деякі рукописи, машинописні копії праць А. Кримського, сподіваючись, що хоча б якась частина неопублікованої спадщини вченого буде збережена поза межами Києва[18]. Контакти між ученими відновилися після війни під час приїздів О. Пріцака з Гьоттінгена, де він навчався і формувався як науковець, до Аугсбурга і Мюнхена, що були центрами українського наукового життя у повоєнній Німеччині. О. Пріцак співпрацював з українськими науковими інституціями та підтримував стосунки з українськими вченими О. Оглоблиним, Д. Чижевським, Б. Крупницьким, Н. Полонською-Василенко та ін. Саме Н. Полонська-Василенко рекомендувала О. Пріцака у 1950 р. у члени історично-філософічної секції Наукового товариства ім. Шевченка[19]. У 1960 р. О. Пріцак переїхав до США, працюючи у Гарвардському і Вашингтонському (Сієтл) університетах та з 1967 р. створюючи Гарвардський українознавчий центр. Н. Полонська-Василенко від часу відновлення у 1945 р. Українського вільного університету у Мюнхені й до останніх років життя працювала в його стінах. Отже, ініційоване О. Пріцаком видання творів М. Василенка у Гарвардській серії українських студій сприяло відновленню контактів між ним і Н. Полонською-Василенко у 1970 р.

На жаль, копії листів О. Пріцака до Н. Полонської-Василенко в його архіві не збереглися, і тому в основному за листами дослідниці можна скласти уявлення про зміст, характер і перебіг підготовки видання праць М. Василенка. Н. Полонська-Василенко з радістю прийняла пропозицію О. Пріцака, про що одразу повідомила вченому: "Блискавична швидкість моїх відповідей на Ваші листи свідчить, як я ціню Вашу участь і дорожу справу видання творів мого покійного чоловіка"[20]. Протягом усього життя після смерті М. Василенка дослідниця доклала чимало зусиль, аби його громадська і наукова робота були належно оцінені нащадками. По смерті чоловіка Н. Полонська-Василенко почала збирати і впорядковувати архів М. Василенка для передачі до Всенародної бібліотеки України та неодноразово відстоювала і архів, і бібліотеку академіка від намірів радянської влади у 1930-х роках забрати їх незаконним чином. Дослідниця домоглася того, що систематизована нею архівна колекція М. Василенка була офіційно передана

---

[17] Див.: Лист І. Крип'якевича до О. Оглоблина від 4 листопада 1941 р. // *Оглоблин О*. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріяли / Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 312–313.

[18] Про першу зустріч О. Пріцака і Н. Полонської-Василенко та передачу праць А. Кримського див.: *Н. Д. [Полонська-Василенко Н.]* Агатангел Кримський // Україна. – Париж, 1949. – Зб. 2. – С. 128; *Пріцак О.* Наталія Полонська-Василенко: жмут спогадів. – С. 6.

[19] Див.: Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1054. – Арк. 3а (*Полонська-Василенко Н.* Реферат про наукову працю д-ра Омеляна Пріцака).

[20] Там само. – Спр. 1355. – Арк. 33.

до Всенародної бібліотеки України, де зберігається й нині[21]. Вже в еміграції Н. Полонська-Василенко публікувала окремі праці М. Василенка, спогади про нього та бібліографічні матеріали у наукових часописах та інших органах преси[22]. Тому цілком зрозумілим був її позитивний відгук на пропозицію О. Пріцака опублікувати науковий збірник вибраних праць М. Василенка та ще й у рамках Гарвардської серії українських студій.

У підготовці цього видання окрім О. Пріцака та Н. Полонської-Василенко брав участь також Л. Окіншевич. З М. Василенком його пов'язувала багатолітня спільна наукова робота, оскільки одразу після закінчення юридичного факультету Інституту народного господарства у Києві в 1921 р. він працював у комісії історії українського права Української академії наук на запрошення і під керівництвом М. Василенка. У цій комісії Л. Окіншевич працював протягом 12 років до її закриття у 1933 р., при цьому з 1922 р. по 1929 р. виконував обов'язки секретаря. Слід зазначити, що, за словами Н. Полонської-Василенко, Л. Окіншевич був улюбленим учнем М. Василенка[23]. Саме Л. Окіншевич є автором статті про М. Василенка в "Енциклопедії українознавства"[24], а у 1971 р. опублікував статтю з нагоди 100-річного ювілею М. Василенка[25]. В одному з листів Н. Полонська-Василенко згадує також про причетність О. Оглоблина до видання збірника та повідомляє про надіслання О. Оглоблину копій підготовчих матеріалів збірника, однак жодних інших документів щодо участі вченого в цьому проекті не виявлено.

Збірник праць М. Василенка планувалося видати у двох томах. Видання мало містити також біографію М. Василенка, бібліографію його праць, вступну статтю головного редактора. В одному листі Л. Окіншевича до О. Пріцака є також згадка про підготовку англомовного тому збірника[26].

Перші чотири листи Н. Полонської-Василенко, надіслані О. Пріцакові протягом одного місяця, містять чимало інформації до наукової біографії М. Василенка, зокрема про його світоглядно-наукові впливи на інших науковців, публікації у різних наукових, довідково-енциклопедичних та періодичних виданнях, псевдоніми, коло співробітників та друзів, публікації про вченого. Наприклад, цікавою є згадка про вплив М. Василенка на молодого

---

[21] *Ульяновський В.* Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису // *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1995. – Т. 1. – С. LIV.

[22] Див.: *Полонська-Василенко Н.* Академік М. П. Василенко // Голос державника. – Мюнхен, 1948. – Ч. 6. – С. 3–26; *її ж.* Процес центра дій. 1924 р. – Мюнхен, 1955. – 24 с.; *Н. Д.* [*Полонська-Василенко Н.*] М. П. Василенко і ВУАН // Україна. – Париж, 1951. – Ч. 5. – С. 337–345; *її ж.* Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність // Український історик. – 1966. – № 3–4 (11–12). – С. 41–51; *її ж.* Бібліографія праць М. П. Василенка // Там само. – С. 103–109 та ін.

[23] Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 33.

[24] *Окіншевич Л.* Микола Василенко // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1955. – Т. 1. – С. 212.

[25] *Окіншевич Л.* Пам'яті академіка М. П. Василенка. З нагоди сторіччя з дня його народження // Правничий вісник. – Нью-Йорк, 1971. – Кн. 3. – С. 22–29.

[26] Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 741. – Арк. 2.

В. Липинського[27], який наприкінці 1890-х років, будучи учнем І-ї Київської гімназії, включився в українське інтелектуальне середовище, відвідуючи, зокрема, зустрічі українських діячів у будинку громадської діячки, меценатки, родички М. Василенка – М. М. Требінської. Учасниками цих зустрічей та дискусій зі старшого покоління були Є. Чикаленко, В. Науменко, родина Русових, В. Доманицький, М. Василенко. В. Липинський разом з братами С. і Б. Матюшенками належав до кола друзів дітей господині дому – Олени та Дмитра Требінських[28]. Власне акцентація уваги М. Василенка в дослідженні і розумінні української історії на територіально-патріотичному принципі, а не на етнічному, конфесійному чи класовому, була сприйнята В. Липинським під час згаданих бесід в "салоні" М. Требінської і лягла в основу ідеї територіального патріотизму, пропагованої створеним ним у 1909 р. часописом "Przegląd Krajowy".

У листах Н. Полонська-Василенко вказує псевдоніми, якими користувався М. Василенко, а саме – Н. В., М. В., Киевлянин, що хоча б якоюсь мірою може допомогти дослідникам ідентифікувати різні за форматом і жанром публікації (статті, огляди, рецензії, передмови) вченого у багатьох київських наукових і періодичних виданнях. Така інформація важлива з огляду на те, що навіть у найбільшому академічному виданні праць М. Василенка останніх років зазначається, що значну частину своїх робіт вчений "друкував без підпису або під псевдонімом, і їхню належність до його творчості ще слід довести"[29].

Намагаючись зібрати всі матеріали М. Василенка, які вона змогла вивезти з Києва, та прагнучи максимально допомогти видавцям, дослідниця надсилала з листами машинописні тексти праць М. Василенка, зокрема фрагменти його спогадів – "Приват-доцентство" та "Два тижні в Лук'янівській тюрмі", бібліографію праць М. Василенка, список праць М. Василенка, присвячених українській проблематиці і надрукованих у російськомовних виданнях, фотографії, свої публікації про М. Василенка. За винятком частини спогадів М. Василенка "Приват-доцентство" та деяких статей Н. Полонської-Василенко, надіслані з листами матеріали щодо підготовки видання збереглися в архіві О. Пріцака. Наприклад, укладена дослідницею бібліографія праць М. Василенка є машинописною копією бібліографії[30], яку Н. Полонська-Василенко підготувала у 1966 р. для "Українського історика"[31] з тією

[27] Там само. – Спр. 1355. – Арк. 33.

[28] *Залуцький Р.* Листування В'ячеслава Липинського у західних архівах (Біографічний нарис) // Вячеслав Липинський. Листування. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1: А–Ж. – С. 34–35. Автор статті у свою чергу посилається на неопубліковану статтю Н. Полонської-Василенко "З молодих років В'ячеслава Липинського", яка зберігається у Східноєвропейському дослідному інституті ім. В. К. Липинського (США).

[29] *Василенко М. П.* Вибрані твори. – К., 2008. – Т. 3. – С. 703.

[30] Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 35–44 (*Полонська-Василенко Н.* М. П. Василенко. Бібліографія важніших наукових праць та рецензій).

[31] *Її ж*. Бібліографія праць М. П. Василенка. – С. 103–109.

відмінністю, що дослідниця додала ще три публікації М. Василенка за 1958 та 1966 рр. Крім того, цей машинописний варіант бібліографії містить також окремий розділ рецензій М. Василенка, що не увійшов до вищевказаної публікації в "Українському історику". Зібрані 45 рецензій М. Василенка за 1890–1927 рр. Н. Полонська-Василенко пропонувала неодмінно включити до збірника, як і збірки матеріалів до історії українського права з передмовами вченого. Ще одним цінним додатком до листів Н. Полонської-Василенко є укладений нею список праць М. Василенка, присвячених українській тематиці російською мовою[32], який налічує 56 назв загальним обсягом понад 1600 сторінок, а також 15 праць, які безпосередньо не присвячені Україні, однак торкаються українських питань. Цей список дослідниця уклала за трьома розділами: 1. Видання документів та статті, присвячені архівним питанням; 2. Історія України; 3. Статті з історії церкви. Аби максимально врахувати опубліковані праці М. Василенка та подати їхні точні дані, дослідниця попри вік та стан здоров'я спеціально їздила до бібліотек Мюнхена і de visu перевіряла частину публікацій. Історично-наукову цінність мають також 5 фотографій М. Василенка різних років (портретних та в оточенні друзів і родини) з відповідними написами Н. Полонської-Василенко щодо дат, місця фотографування та зображених осіб.

Н. Полонська-Василенко не лише збирала і надсилала матеріали до збірника, а також з притаманною їй енергією і послідовністю пропонувала, обговорювала, радилася в листах до О. Пріцака, Л. Окіншевича, О. Оглоблина щодо змісту, формату, обсягу видання. В архіві О. Пріцака зберігається підготовлений дослідницею зміст збірника, за її словами "робочий плян", який включає такі розділи відповідно до видової класифікації праць М. Василенка: 1. Дослідження (12 назв); 2. Критично-біографічні статті (6 назв); 3. Передмови до збірників "Праць Комісії для виучування західно-руського права" (7 назв); Рецензії (9 назв)[33]. Натомість Л. Окіншевич пропонував укладати збірник за хронологічним принципом, тобто розподілити праці М. Василенка дореволюційного і післяреволюційного періодів відповідно на два томи[34].

З огляду на ті наукові сили, які були зацікавлені й задіяні в підготовці видання вибраних творів М. Василенка у Гарвардській серії українських студій – Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, Л. Окіншевич, О. Оглоблин – та на зібраний і підготовлений матеріал, виникає логічне запитання, чому не вдалося реалізувати цей видавничий проект. Відповідь на нього лежить у декількох площинах. По-перше, стан здоров'я Л. Окіншевича, який мав бути центральною науковою фігурою у підготовці праць М. Василенка до перевидання, завадив науковцю активно включитися в роботу. У листі до О. Пріцака він висловлював жаль з цього приводу: "Мені прикро, що внаслідок

---

[32] Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 48–51 (*її ж*. Твори М. П. Василенка в російській мові, але присвячені Україні).

[33] Там само. – Арк. 45–46 (*її ж*. Бажаний склад збірника праць М. П. Василенка).

[34] Там само. – Арк. 62–63 (*Окіншевич Л.* Проект пляну видання вибраних творів Акад. М. П. Василенка).

моєї інвалідності ця справа не може зрушитися з місця. Ясна річ, що редагування треба було б доручити якійсь працездатній людині…"[35]. Імовірно, О. Пріцак не знайшов відповідної заміни Л. Окіншевичу; адже він як ніхто інший з українських науковців того часу міг би на належному рівні підготувати збірник праць М. Василенка, з яким безпосередньо спілкувався і тісно співпрацював 12 років в Українській академії наук та цінував його як науковця, державного діяча і колегу[36]. По-друге, з часом виникли фінансові та організаційні проблеми з видавництвом Wilhelm Fink Verlag у Німеччині, що також змусило керівництво Гарвардського українознавчого осередку відмовитися від деяких запланованих і навіть анонсованих видавничих проектів у Гарвардській серії українських студій.

Отже, збережені О. Пріцаком документи щодо Гарвардського проекту видання вибраних праць М. Василенка, насамперед листи Н. Полонської-Василенко до О. Пріцака та підготовлені нею матеріали до планованого видання, мають історико-культурну і наукову цінність у контексті як подальшого дослідження наукових біографій М. Василенка, Н. Полонської-Василенко, так і історії постання, перших кроків, визначення та здійснення пріоритетних напрямків діяльності Українського наукового інституту Гарвардського університету. З огляду на розпорошеність архівних документів Н. Полонської-Василенко по архівах різних країн і континентів, введення до наукового обігу наукових матеріалів та епістолярію дослідниці з архівної колекції О. Пріцака має важливе значення для істориків, джерелознавців, архівістів і шанувальників видатної української жінки-історика.

Тексти листів Н. Полонської Василенко до О. Пріцака друкуються зі збереженням авторського написання за винятком розділових знаків. У квадратних дужках розкрито скорочення імен та слів.

ДОДАТКИ

Листи Н. Полонської-Василенко до О. Пріцака

№ 1

28 IX 70

Високоповажаному П[ану] Професорові Д[окто]р[ові] Омелянові Пріцаку

Prof. Dr. N. Polonska-Wasylenko
7901 Dornstadt b.Ulm
Altersheim

Високоповажаний Пане Професоре!

Блискавична швидкість моїх відповідей на Ваші листи свідчить, як я ціню Вашу участь і дорожу справу видання творів мого покійного чоловіка.

Подаю Вам реєстр того, що знайшла я у себе.

Більш менш докладну бібліографію наукових праць: її склав колись проф. Наріжний після смерти Мик[оли] Прок[оповича]. Надрукована була в 1936 р. в "Нашій

[35] Там само. – Спр. 744. – Арк. 4 (лист Л. Окіншевича до О. Пріцака від 3 квітня 1971 р.).

[36] Див.: *Окіншевич Л.* Пам'яті академіка М. П. Василенка. – С. 22–29.

Культурі", Львів[1]. До неї є невеликі мої додатки. На жаль, в цій бібліографії бракує великого числа журнальних, ліпше – газетних статей. Їх скласти взагалі тяжко, бо вони здебільшого або без підпису (М[икола] Пр[окопович] був фактичний редактор "Киівских Откликов"[2], першої великої газети, що брала українську тематику, хоч і рос[ійською] мовою. Про це моя стаття в "Україні" Борщака)[3]. Крім того, багато статей були підписані або "Н. В.", або "М. В.", або іншим псевдо. У мене залишився в Києві майже повний список, що мав до 200 назв, якого склав приятель та співробітник газети, С. Буда[4]. Все це залишилося дома.

Спогади. "Дитинство" у мене в 3 примірниках, в укр[аїнському] перекладі. Можу надіслати один негайно. В укр[аїнському] перекладі є частина "Глуховської гімназії". Решта – кінець, більша частина гімназії, Дерп[тський] Університет – в російській, не повні. Надіслати їх не можу, поки буду писати статтю.

Два уривки укр[аїнською] мовою – "Моє приват-доцентство" – не закінчене та "Два тижні в Лук'янівській в'язниці". До них є мої примітки до згаданих осіб. "Приват-доцент" надруковано проф. Винарем в Укр[аїнському] Іст[орику][5].

Мої статті: їх п'ять "редакцій". Дещо було надруковано: в "Укр[аїнському] Державнику"[6], в "Нашій Культурі"[7], в "Укр[аїнських] Вістях", в "Визвольному шляху"[8]. Тепер, очевидно, користаючись широтою ліцензії, що Ви дали, на підставі їх та інших джерел, маю створити нову редакцію. Цьому присвячую себе як тільки покінчу з терміновими короткими справами.

Про статті, що Ви маєте видати в першу чергу – нам треба домовитись утрох з проф. Окіншевичем. Він дуже охоче взявся за справу редагування, і я обіцяла йому свою максимальну допомогу. Він – улюблений учень мого чоловіка, він зрозумів його під час іспитів і відразу запросив взяти участь в його комісії[9].

Питання портретів: я хочу надіслати Вам все, що маю: 5 окремих фото, репродукція з портрета, що його зробив Федір Кричевський, група – утрох – з друзями Требінськими[10] та група з співробітниками комісії – була в Укр[аїнському] Іст[орику] (Окіншевич, Гришко[11], Іваницький[12], Черкаський[13], Балинський[14]).

Я хотіла б додати бібліографію головних статей про Мик[олу] Пр[окоповича]. Ваша думка?

Між іншим: проф. В. Гришко (не УРДН, звичайно, а гетьманець) написав прекрасну статтю, присвячену Мик[олі] Пр[окоповичу]. Вона була надрукована в "Батьківщині"[15], а потім Л. Винар не погодився передрукувати її в Укр[аїнському] Іст[орику]. Вона – найкраще, що було написано про Мик[олу] Пр[окоповича]: там він перший встановляє зв'язок між ним та Липинським – по суті Липинський був його учнем. Цікаво, що під час переслідувань за советів слідчий хотів довести вплив Липинського на Мик[олу] Прок[оповича], не розуміючи їх віку і не знаючи умов молодости Липинського.

Здається – все?

Шлю Вам ще раз мою сердечну подяку,
з щирою пошаною (*Підпис*)

Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 33. Оригінал, машинопис. (Підпис поставлено кульковою ручкою).

№ 2

30 IX 70

Високоповажаному П[ану] Професорові
Омелянові Пріцаку

Високоповажаний Пане Професоре!

Надсилаю першу партію матеріалів: бібліографію творів Мик[оли] Прок[оповича][16]. В ньому червоними крапками помічено те, що може бути вміщено до Збірки. Додаю ще “робочий плян” – евентуальний склад збірника[17]. Це не є конечний – це проект, який можна й треба переробляти. Надіслала копію до проф. Окіншевича та О. Оглоблина.

Цими днями надсилаю дещо з матеріалів: укр[аїнський] текст I частини Спогадів, та два уривки – “Приват-доцентство” та “Два тижні в Лукянівській тюрмі”[18]. Фота хочу замовити пересняти.

Боюсь, що Вас злякає обсяг Збірника: 520 ст.! Я сама не чекала того. Та окремі збірки матеріалів – 470 стор.

Як звільнюся від цієї праці, напишу Вам про мої пляни, а пока сердечно дякую за все!

Зі щирою пошаною Н. Полонська-Василенко

Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 34. Оригінал, машинопис. (Підпис поставлено кульковою ручкою).

№ 3

17 X 70

Високоповажаному П[ану] Професорові
Омелянові Пріцаку

Високоповажаний Пане Професоре!

Одержала Вашого листа, за якого щиро дякую. Одержала також листи від професорів Оглоблина та Окіншевича. Таким чином, вся наша група, розкидана по 4 пунктам двох континентів, працює дружньо! Головна подяка за це, звичайно, Вам!

Надсилаю Вам другий список праць Мик[оли] Прок[оповича][19]. Він, звичайно, не вичерпує всього, бо я не маю і ніколи не буду мати бібліографії повної: зі статтями в газетах та словниках Брок[гауза][20] – другому, його, здається, в Мюнхені нема, та Граната[21]. Але, крім цих словникових статей, ще зроблю спробу пошукати в Мюнхені, решта – головні праці – подано.

Праці російською мовою, як бачите, я поділила на дві частини: 56 назв праць присвячених Україні, але друкованих рос[ійською] мовою, та 15 праць, що присвячені не українським темам. Та й в них деякі торкаються України. Тяжко сказати – який обсяг цих статей: евентуально 1600 стор. на укр[аїнські] теми, але фактично значно більше, бо я не знаю – як рахувати сторінки словника Брокгауза та Ефрона: вони були більш стислі, ніж сторінки нашої Енциклопедії Українознавства. Тоді треба значно збільшити число сторінок.

Аналіза бібліографії дуже показова: закиди противників Мик[оли] Прок[оповича], в тому числі автора біографії з додатком бібліографії пр[офесора] С. Наріжного, доводили, що він був не український вчений, бо більша частина його творів була рос[ійською] мовою. Але навіть така поверхова аналіза свідчить, що російською

мовою писав він на українські теми. Не буду називати авторів, що писали та пишуть укр[аїнською] мовою!

Тому зокрема високо ціню я Ваше ставлення до Мик[оли] Прок[оповича], що серед того негативного "хору" спромоглися оцінити його.

Цими днями я знайшла в мойому архіві невеликий рукопис, про якого забула: це – моя відповідь пр[офесору] Наріжному на його статтю про Мик[олу] Прок[оповича]. Писала її в Києві в 1942 році, коли пам'ять була свіжа, а під руками були джерела. Я надіслала її Д. І. Дорошенкові, але він, людина дипломатична, не наважився показати її Наріжному, як просила я, і повернув мені. Тепер вона дуже допоможе мені для писання біографії. Це – 13 стор., я надішлю її Вам[22], коли не буде потрібна. Це – докладна критика – слово за словом, рядок за рядком, з покликами на джерела. Мені здається, що ця стаття, з методологічного погляду, – цікава, як "розгорнута" критика.

Тепер я надіслала Вам, 15 жовтня, статтю Мик[оли] Прок[оповича] "Два тижні в Лук'янівській в'язниці" рос[ійською] мовою. Вона є в укр[аїнському] перекладі. Я надіслала укр[аїнський] текст Винареві, коли він хотів присвятити число 100-літтю з дня народження. Потім – роздумав, маб[уть], йому так порадили. Але укр[аїнський] текст з моїми "примітками" залишився у нього[23]. Якщо бажаєте – я можу написати особовий показник. Перед тим я надіслала Вам укр[аїнський] текст "Спогадів – Дитинство" та мою статтю з приводу 20-ліття з дня смерти[24]. Чи одержали їх? Питаю, бо почали гинути посилки на пошті. Тому я надсилаю потроху.

Шлю Вам сердечний привіт і найкращі побажання.

З правдивою пошаною Н. Полонська-Василенко

Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 47. Оригінал, машинопис. (Лист надруковано на бланку Українського вільного університету, підпис поставлено кульковою ручкою).

№ 4

30 X 70

Високоповажаному П[ану] Професорові
Омелянові Пріцаку

Високоповажаний Пане Професоре!

Листа одержала, дуже дякую! Бачу, що праця іде добре! Ви цілком праві: на мій вік я не "повноцінна", але даю все, що можу, бо це все для мене джерело радости. Мені тільки страшно – чи побачу я надрукованим збірник? Бо 86 не жарти.

Одне непокоїть мене: копія Вашого листа до проф. Окіншевича. Чи не завагався він?

Додаю Вам фотокопії М. П. Василенкових портретів[25]: вони всі дуже добрі! Те, що не потрібне – передайте проф. Оглоблину: він у власному будинкові організує архів М. Василенка, мій, мого другого чоловіка О. Моргуна, Д. Дорошенка. Це дуже добре!

На фото я надписала дати. Олівець м'який, можна стерти гумкою. Там, де М[икола] П[рокопович] з двома панями – це Марія Миколаєвна Требінська та її доня: Олена Миколаєвна Требінська[26]. Це найближча до нього родина. Дві картки – ця і там, де він стоїть під деревами, – знято в маєтку Требінських – "Коврай", Переясл[авського] повіту. Ця родина грала велику ролю в 90 рр.: у них сходилася молодь: Вас[иль] Доманицький, Б. Матюшенко, сини С. Левицького, Вяч[еслав] Липинський,

брат Мик[оли] Прок[оповича], в майбутньому марксист К[остянтин] Пр[окопович] Василенко (Жук), Т. Рильський та інші. Леся (Ол[ена] Мик[олаївна]) стала нареченою В. Доманицького, а в 1920-х рр. стала дружиною К. Василенка. Трохи пізніш я надішлю ще 3 фото: група в Ковраї з Доманицьким[27], портрет М[иколи] Пр[окоповича][28] маляра Ф. Кричевського та група членів комісії з історії укр[аїнського] права (Окіншевич та інші)[29].

Я буду цими днями в Мюнхені і пошукаю словар Граната та II вид[ання] Брокг[ауза] і Ефрона. Шкода, що не можна здобути повну бібліографію – статті в К[иевских] Откликах. Я дуже радію, що Ваші докторанти будуть шукати статті М[иколи] Пр[окоповича]. Його псевдо були: Н. В., М. В., Киевлянин. Літери можуть вказувати на інших авторів: Н. В. – Н. Веселовський, В. Науменко. Треба перевірити тематику.

Ну, на сьогодні – все, незабаром напишу ще.

Повторюю слова подяки, з глибокою пошаною Н. Полонська-Василенко

Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 52. Оригінал, машинопис. (Лист надруковано на бланку Українського вільного університету, підпис поставлено кульковою ручкою).

№ 5

12 IV 71

Високоповажаному П[ану] Професорові
Омелянові Пріцаку

Високоповажаний Пане Професоре!
За Великодне привітання дякую:
Воістину Воскрес!

Одержала листа від проф[есора] Окіншевича: чекає на Вас для остаточних рішень.

Я ще хвора, тромбози, до УВУ[30] поїду після наших Свят. Тому Ректора[31] не бачила з середини лютого. А листування з трикутника: Гарвард – Дорнштадт – Сарсель дуже не зручне. Ректор буде, здається, 25 квітня в США, і там Вам зручніше домовитись з ним, тим більше, що Ви, як я читала в Батьківщині[32], берете участь в святкуванні ювілею УВУ.

На все добре, шлю сердечний привіт,
з правдивою пошаною Н. Полонська-Василенко

Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 61. Оригінал, машинопис. (Підпис поставлено кульковою ручкою).

КОМЕНТАРІ

1. Мова йде про статтю С. Наріжного під назвою “Василенко і його наукова діяльність”, яка була надрукована у декількох номерах варшавського часопису “Наша культура”, що від 1936 р. друкувався у друкарні НТШ у Львові. Див.: Наша культура. – 1936. – Кн. 8/9. – С. 615–628; Кн. 10. – С. 701–710; Кн. 11. – С. 768–774; Кн. 12. – С. 829–832; 1937. – Кн. 1. – С. 29–36. Крім того, ця праця С. Наріжного вийшла окремим відбитком часопису. Див.: *Наріжний С.* Василенко і його наукова діяльність // Наша культура. – Львів, 1936. – 41 с.

2. "Киевские отклики" – щоденна газета, що виходила у Києві в 1903–1906 рр. російською мовою. В різний час редакторами були І. Александровський, Г. Александровський, І. Лучицький, О. Саліковський, В. Желєзнов, М. Василенко. Видавцями були Г. Александровський, І. Лучицький, Є. Ківлицький, М. Требінська, Д. Рузський та ін. Співробітничали у газеті О. Пчілка, С. Єфремов, Д. Дорошенко, А. Кримський, М. Лисенко, Є. Чикаленко, Б. Кістяківський, М. Могилянський, І. Стешенко, С. Петлюра.

3. *Полонська-Василенко Н*. Цензурні утиски на Україні (До історії російської цензури на Україні на початку XX в.) // Україна. – Париж, 1952. – Зб. 7. – С. 511–515.

4. Буда Сергій Олексійович (1866–1942) – історик, журналіст, перекладач, співробітник низки київських періодичних видань, зокрема таких, як "Киевские отклики", "Рада", "Нова громада", "Літературно-науковий вістник", "Українська хата", "Украинская жизнь" та ін.

5. *Василенко М.* Історія мого приват-доценства // Український історик. – 1966. – № 3–4 (11–12). – С. 52–58.

6. *Полонська-Василенко Н. Д.* Академік М. П. Василенко // Голос державника. – Мюнхен, 1948. – Ч. 6. – С. 3–26.

7. *Її ж.* Академік М. П. Василенко // Віра і культура. – Вінніпег, 1956. – Ч. 2. – С. 5–7; Ч. 3. – С. 13–15; Ч. 4. – С. 13–15.

8. *Її ж.* Микола Прокопович Василенко (1866–1966) – з нагоди 100-річчя з дня народження // Визвольний шлях. – Лондон, 1966. – Ч. 9. – С. 1043–1059; Ч. 10. – С. 1174–1190.

9. Про обставини знайомства Л. Окіншевича з М. Василенком див.: *Падох Я.* Лев Окіншевич – видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1985. – С. 10–11.

10. Мова йде про Требінську Марію Миколаївну та її дітей Олену і Дмитра, з якими М. Василенко підтримував постійні дружні стосунки.

11. Гришко В. (1897–?) – історик українського права, співробітник Комісії для виучування історії західноруського і українського права Української академії наук, професор УВУ в Мюнхені. Основні праці: "Давність в манастирському землеволодінні Гетьманщини", "До ін-ту виборних і підпомочних козаків на Україні", "До суспільної структури Хмельниччини".

12. Іваницький-Василенко С. І. (1883–1984) – історик права, співробітник Комісії для виучування історії західноруського і українського права Української академії наук. Основні праці: "Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині" (1925), "Закон про опіку над недолітками у джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини" (1925), "Нове в історії міст під Магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському" (1929).

13. Черкаський І. Ю. (1869–1941) – історик права, співробітник Комісії для виучування історії західноруського і українського права Української академії наук. Основна праця: "Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв." (1928).

14. Балінський І. М. (1879–1927) – історик і правознавець, співробітник Комісії для виучування історії західноруського і українського права Української академії наук. Основна праця: "Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та Україні. Феодалізм у Польщі" (1926).

15. *Гришко В.* Пам'яті учителя // Батьківщина. – Торонто, 1960. – Ч. 37–38.

16. Вказана бібліографія зберігається в архіві О. Пріцака. Див.: Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 34–44 (М. П. Василенко. Бібліографія важніших наукових праць та рецензій).

17. Вказаний зміст збірника зберігається в архіві О. Пріцака. Див.: Там само. – Арк. 45–46 (*Полонська-Василенко Н.* Бажаний склад збірника праць М. П. Василенка).

18. Вказана праця російською мовою зберігається в архіві О. Пріцака. Див.: Там само. – Арк. 1–32 (*Василенко Н.* Две недели в Лукьяновской тюрьме (из воспоминаний)).

19. Там само. – Арк. 48–51 (*Полонська-Василенко Н.* Твори М. П. Василенка в російській мові, але присвячені Україні).

20. Мова йде про відоме універсальне енциклопедичне видання, що видавалося російською мовою в Росії у 1890–1907 рр.: Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1890–1907.

21. Мова йде про іншу багатотомну російську енциклопедію, що видавалася та неодноразово перевидавалася у 1891–1948 рр.: Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. – М., 1891–1948.

22. Цю відповідь Н. Полонської-Василенко на вищевказану статтю С. Наріжного "Василенко і його наукова діяльність" в архіві О. Пріцака не виявлено.

23. "Два тижні в Лук'янівській тюрмі" були надруковані в "Українському історику" в 1972–1973 рр. Див.: Український історик. – 1972. – № 1–2 (33–34). – С. 110–115; 1973. – № 1–2 (37–38). – С. 130–138.

24. Вказаних матеріалів в архіві О. Пріцака не виявлено.

25. В архіві О. Пріцака зберігаються три фотопортрети М. Василенка 1890, 1898 та 1902–1905 рр. Див.: Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1355. – Арк. 57, 58, 60.

26. Там само. – Арк. 59.

27. Там само. – Арк. 54.

28. Там само. – Арк. 56.

29. Вказану фотографію в архіві О. Пріцака не виявлено. Її публікацію див.: *Василенко М. П.* Вибрані твори. – К., 2006. – Т. 1.

30. Український вільний університет – один з найстарших українських науково-освітніх закладів за кордоном; заснований у 1921 р. у Відні, у 1921–1945 рр. функціонував у Празі, з 1945 р. до сьогодні – у Мюнхені.

31. Мова йде про професора В. Яніва, який був ректором Українського вільного університету в 1968–1986 рр.

32. Двотижневик "Батьківщина: орган української консервативної думки", який почав виходити в Торонто з 1955 р. як продовження гетьманських видань "Український робітник" і "Наша Держава". До редакційної колегії в різні роки входили М. Гетьман, М. Базилевський, Р. Домазар, О. Петренко, М. Пронюк і М. Королишин.

Таїсія Сидорчук (Київ). **Листи Наталії Полонської-Василенко до Омеляна Пріцака як джерело про видання праць Миколи Василенка в "Гарвардській серії українських студій" (1970–1971)**

Листи Н. Полонської-Василенко до О. Пріцака присвячені підготовці до видання вибраних праць українського історика і правознавця, президента Української

академії наук, академіка М. П. Василенка у рамках Гарвардської серії українських студій. Листи висвітлюють зміст, формат і обсяг видання, а також участь Н. Полонської-Василенко, О. Пріцака та Л. Окіншевича у його підготовці.

Ключові слова: Микола Василенко, Наталія Полонська-Василенко, Омелян Пріцак, Лев Окіншевич, "Гарвардська серія українських студій", видання, історичне джерело.

Таисия Сидорчук (Киев). **Письма Наталии Полонской-Василенко к Омеляну Прицаку як источник об издании работ Николая Василенко в "Гарвардской серии украинськиx студий" (1970–1971)**

Письма Н. Полонской-Василенко к О. Прицаку посвящены подготовке з изданию избранных трудов украинского историка и правоведа, президента Украинской академии наук, академика Н. П. Василенко в рамках "Гарвардской серии украинских студий". Письма освещают содержание, формат и объём издания, а также участие Н. Полонской-Василенко, О. Прицака и Л. Окиншевича в его подготовке.

Кючевые слова: Николай Василенко, Наталия Полонская-Василенко, Омелян Прицак, Лев Окиншевич, "Гарвардская серия украинских студий", издание, исторический источник.

Taisa Sydorchuk (Kyiv). **Natalia Polonska-Vasylenko's Letters to Omelian Pritsak as the Source for the Research of Mykola Vasylenko's Works in "Harvard Series in Ukrainian Studies"**

The letters of Natalia Polonska-Vasylenko to Omelian Pritsak are devoted to the editing of the selected works of Mykola Vasylenko, the Ukrainian historian and lawyer, President of Academy of Sciences of Ukraine, in the frames of "Harvard Series in Ukrainian Studies." The letters clarify the contents, format and extent of the edition, as well as the participation of Polonska-Vasylenko, Pritsak and Okynshevych in its editing.

Key words: Mykola Vasylenko, Natalia Polonska-Vasylenko, Omelian Pritsak, Lev Okynshevich, "Harvard Series in Ukrainian Studies", edition, historical source.

2

ПАМ’ЯТКИ ІСТОРІОГРАФІЇ

Григорій СТАРИКОВ (*Київ*)

НАРИСИ НАТАЛІ ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО ПРО МИКОЛУ ВАСИЛЕНКА У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ-МУЗЕЮ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ

Майже десять років тому, при перегляді в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ) опису фонду № 542 "Микола Василенко", мені впав у вічі такий кореспондент Наталі Полонської-Василенко, як "Володимир Багалій". Виявилось, що так розшифрували підпис Василя Базилевича ("В. Баз"). Цікава деталь: на самій справі є виправлення цієї помилки Ігорем Вербою, але до опису корективу вносити явно не поспішали. Продовжуючи знайомитись з описом фонду, звернув увагу на кілька варіантів нарисів Полонської-Василенко про її чоловіка – Миколу Василенка. Два з них є більш-менш цілісними студіями, а інші три, за винятком деяких повторів, є частинами розлогої праці. В цьому не важко переконатись, поглянувши на назви зошитів.

Зошит I (ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 44. Машинопис; б/д; 536 арк.):
1. (Книга IV). 41 арк. 1890–1893.
2. 37 арк. Кружок И. В. Лучицкого "Бродники".
3. 7 арк. Участие в конспиративной организации.
4. 30 арк. Научные занятия, архивные исследования.
5. 16 арк. Магистерский экзамен.
6. (II 6). 34 арк. не чит.
7. (II 1). Годы учительства.
8. (II). 21 арк. (Общество Нестора-летописца).
9. (II 3). 28 арк. Общество грамотности.
10. (II). 20 арк. (поездка за границу).
10а. (II 4). 26 арк. (общественная деятельность).
11. (II 6). Вторая половина 90-х гг.
12. (III 1). 33 арк. Глава 1. Уход от учительства.
13. (III 3). 105 арк. (общественная деятельность 1900-х гг., издание "Киевских откликов").
14. (III 3). 87 арк. (общественная деятельность 1900-х гг., издание "Киевских откликов").

Зошит II (ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 45. Машинопис; б/д; 494 арк.):
1. (III 4) 30 арк. Суд.
2. (III 5). 44 арк. Кресты.
3. (IV 1). 22 арк. Магистерский экзамен.
5. (IV 2). 62 арк. Приват-доцентура.

6. (IV 6 б). 31 арк. Издание источников.
7. (IV 7). 75 арк. Модзалевский.
7а. (IV 10). 17 арк. (Модзалевский).
7а. (IV 8). 31 арк. Научное общество.
8. (IV 9). 45 арк. Общественная деятельность.
9. (IV II). 14 арк. Украинский вопрос.
10. (IV 4а). 46 арк. Литературная деятельность. Словарь.
11. 28 арк. (20-е гг. письма Слабченка).
12. (IV 3). 30 арк. Адвокатура.

Зошит III (ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 46. Машинопис; б/д; 505 арк.):
1. 13 арк. Попечительство.
2. 43 арк. Товарищ министра.
3. 35 арк. 1919.
4. (VI I). 45 арк. Вступление в кабинет гетмана.
5. (VI 2). 21 арк. Средняя школа, университеты.
6. (VI 3). 9 арк. Академия наук. Библиотека.
10а. 24 арк. Академия наук.
8. (VI I). 17 арк. Профессорская деятельность. (1920–1923).
9. 51 арк. Комиссия по реализации Рижского договора.
10. (VI 10). 15 арк. Литовская метрика.
11. (VI 4). 69 арк. Комиссия для изучения истории западно-русского и украинского права.
12. 10 арк. Редакторство "Записок III Відділу".
13. 3 арк. Научная работа. (январь 1926 г.)
14. 19 арк. Общество нестора-летописца. (20-е годы XX в.)
15. 12 арк. Грабариада. (правовед Б. Э. Грабарь, зазывание его в Академию)
16. (VII). 26 арк. Реформа. (Новый устав Академии наук).
17. (VII). 60 арк. Болезнь.

Тобто маємо повноцінну розвідку, яка нараховує більше 1,5 тисячі машинописних аркушів і чекає на свого упорядника. Характерно, що Микола Василенко був однолітком Михайла Грушевського і цього року йому також виповнюється 150 років від дня народження. В Сумах, завдяки декомунізаційній політиці, частина вулиці Радгоспної перейменована на честь Миколи Василенка. Мабуть, цим перелік заходів з ушанування талановитого організатора української науки й одного з найбільш глибоких та ретельних дослідників економічного та юридичного устрою Гетьманщини і буде вичерпаний.

У пропонованій публікації представлений найменший за обсягом нарис. Він написаний не раніше жовтня 1935 р., після смерті Миколи Василенка, і не пізніше вересня 1943 р., коли Наталя Полонська-Василенко виїхала з Києва. Він є ширшим за надрукований у "Спогадах" дослідниці варіант[1]. Завдяки доброму збереженню машинопису вдалося прочитати й ті рядки, які були закреслені автором (їх подано в тексті курсивом). Через подвійну косу риску проставлено аркуші оригінального документа. Стилістику та правопис автора передано з мінімальними змінами, внесено деякі пунктуаційні правки для кращого сприйняття тексту (оформлення прямої мови тощо); скорочення та явні пропуски розкрито у квадратних дужках, описки виправлено без застережень.

[1] *Полонська-Василенко Н.* Спогади. – К., 2011. – С. 366–391.

ДОКУМЕНТ

Н. Д. Полонська-Василенко

Микола Прокопович Василенко
1866–1935
Матеріали до біографії

Микола Прокопович Василенко народився 2 лютого (ст. ст.) 1866 р. в селі Есмані Глухівського повіту Чернігівської губернії[1]. Батько його, Прокопій Іванович, мав там невеликий хутір, коло 100 дес[ятин] землі. Він користувався славою доброго господаря; сусідні поміщики часто запрошували його управляти їх маєтками, напр[иклад,] Туманські[2], Судієнки[3]. Це була людина розумна, чесна, з великими юридичними та адміністративними здібностями; його юридичні поради цінилися *його* сусідами, які часто доручали йому переведення складних справ *в різних суперечках, розмежуваннях тощо*, хоч він і не мав юридичної освіти.

Василенки жили в патріархальних умовах, які нагадували *взагалі* життя старосвітських поміщиків. *В Есмані було багато дрібних поміщиків "полупанків", козаків, колишніх кріпаків.* //1

Дитячі роки Мик[оли] Прок[оповича] *були* тісно зв'язані з життям Есмані; він захоплювався сільськими працями та розвагами; косовиця, жнива, табуни, сільські пісні, старовинні розваги: "коза", "щедрування" тощо захоплювали його *життя*. Першими товаришами його дитинства були сільські хлопчики. Це була та стихія, в якій закладалися підвалини майбутнього *його* світогляду, Мик. Прок. демократизму, його любові до українського народу та природи.

Мик. Прок. був старший син; крім нього в родині було ще три сина та дві дочки. Родина Василенок була дружня: батько й мати, Тат'яна Дмитровна, усе життя своє вкладали в *своїх* дітей, не зважаючи на дуже скромні кошти, всім дали освіту, *і*, як кажуть, "вивели в люди". Мик. Прок. *зокрема* був близький до батьків і вживав усіх заходів, щоб допомагати їм в господарстві, в утриманні родини. Щороку, до самої революції *(мати померла р. 1909, батько – р. 1911)* він проводив в Есмані літні та зимові канікули, з захопленням працював на пасіці, відпочивав від *міської* наукової та громадської роботи. До //2 Есмані Мик. Прок. перевозив найкоштовніші рукописи й свій великий архів, який постраждав у Києві підчас трусу р. 1906. Усе це загинуло підчас революції.

Середню освіту здобув Мик. Прок. з початку в глухівській прогімназії – *гімназії там ще не було. Роки навчання дали йому баг життя. Довелося йому жити приват*. По закінченні прогімназії Мик. Прок. вступив до полтавської класичної гімназії й пройшов там курс VII та VIII класів. //3

Ці два роки *він* проживав у родині присяжного повіреного Петра Григоровича Васькова[4], близького приятеля і *далекого* родича його батьків, П. Г. Васьков був *дуже* інтересна постать. Він працював спочатку як судовий урядовець і тут зустрівся з О. М. Лазаревським[5], з яким підтримував дружні стосунки *до смерти*. Незадоволений урядовою судовою діяльностю, він перейшов в адвокатуру і став популярним адвокатом в Полтаві. Він був *дуже* освіченою людиною, багато читав, мав гарну бібліотеку. Він дуже полюбив Мик. Прок. і мав великий вплив на його дальший розвиток. Уся родина Васькових стала близькою й дружньою для нього, по закінченні гімназії, вже студентом, Мик. Прок. відривав час від свого перебування в Есмані, щоб відвідати Полтаву.

Мик. Прок. закінчив гімназію у 1884 році, як раз тоді, коли в університетах запроваджено було новий суворий устав, до якого молодь ставилася гостро негативно. Тому Мик. Прок. //4 вирішив вступити до Дорпатського університету[6], єдиного, якого не торкнулася реформа. На це рішення впливали ще поради доктора Мейера, вихованця Дорпатського університету, який звертав увагу Мик. Прок. на винятково високий в науковому відношенню медичний факультет в Дорпаті і дав листа до декана цього факультету, проф. Штида[7]. Мик. Прок. вступив на медичний факультет. Дорпатський університет в 80-х роках ще зберігав усі риси німецького середньовічного університету і користався широкою автономією. Життя всього Дорпата було тісно зв'язане з університетом, і престиж університетського начальства, ректора, деканів, професорів визнавався у цілому місті. Студенти жили своєрідним життям, мали свої корпорації, сувору товариську дисципліну, традиції, які йшли з середніх віків. Студентів російського та українського походження було не багато, й вони об'єднувалися в окреме "товариство".

Наприкінці 80-х років в Дорпатському університеті царський уряд почав переводити русифікацію: вводити російську мову *викладання*, призначати російських професорів, порушуючи цим права автономії, переводити з російських університетів //5 студентів. В наслідок русифікаційних заходів уряду університет почав занепадати. Кращі професори-німці покинули його й переїхали до Німеччини. Призначені російські професори здебільшого не були здатні замінити їх: це були або зовсім молоді, що тільки починали професорську діяльність, або мало обдаровані, яким не пощастило в інших університетах. Протягом кількох років Дорпатський університет, який вважали раніш за один з кращих в Європі, перетворився на другорядний російський університет.

Мик. Прок. не довго пробув на медичному факультеті, його більше цікавили історичні дисципліни, й він перейшов на історичний факультет. Він почав працювати у проф. О. Г. Брікнера[8], який читав російську історію. Мик. Прок. став його кращим учнем, його "nachschlagebuch"[*]. Під його керівництвом написав він першу велику роботу, присвячену земським соборам, яка була призначена до друку, але не надрукована у зв'язку з виїздом професора //6 Брікнера за кордон.

В Дорпатському університеті Мик. Прок. заняв видатне становище. Він був *майже* весь час секретарем, а пізніш – головою товариства російських студентів і користався серед них *великою* пошаною. Не обмежуючись самою наукою, Мик. Прок. цікавився політичними питаннями. На той час Дорпатський університет жив ліберальнішим життям, ніж російські університети. В його бібліотеці виписували й видавали студентам літературу, яка була заборонена у Росії *(Маркс, Енгельс, Ласаль*[9]*, Драгоманов*[10]*, тощо були цілком приступні студентам)*. Серед товаришів Мик. Прок. були "народовольці", *які приховували від нього свою партійність, зважаючи на його наукову діяльність, яку він вже ...останніми роками в Дорпаті збільшувалися політичні течії, у зв'язку з тим, що, маючи на меті русифікувати університет, уряд почав переводити до Дорпату студентів, //7 звільнених з російських університетів за політичну "неблагонадійність". Вони поширювали в Дерпті революційний настрій й вели соціалістичну агітацію.*

В Дорпаті, на чужині, відірваний від батьківщини, Мик. Прок. усвідомив те, що з дитячих років було його стихією, свій нерозривний зв'язок з Україною. Він почав

[*] Довідник (*нім.*). – *Прим. Г. С.*

захоплюватися історією України, літературою, мовою. Велику ролю в його знайомстві з історією України відіграли праці О. М. Лазаревського.

Мик. Прок. поставився негативно до русифікації університету, його ставлення до цього питання було відомо кураторові шкільної округи проф. Капустіну, який не дав згоди залишити його стипендіатом для підготовки до вченого звання.

Довелося Мик. Прок. шукати іншого університету, але це було дуже складне завдання: кожен університет мав своїх кандидатів. Кінець кінцем Мик. Прок. вирішив переїхати до Києва і тут попрацювати в галузі історії України під керівництвом видатних фахівців і скласти магістерський іспит. *Обираючи Київ, він керувався двома причинами – по-перше, приваблювала його...*

В жовтні 1890 р. Мик. Прок. приїхав до Києва, де не знав нікого особисто, //8 але мав рекомендаційні листи від проф. Брікнера до проф. В. С. Іконникова[11] та від П. Г. Васькова до О. М. Лазаревського та В. М. Шугурова. В листі до Шугурова Васьков писав так: "Я певен, що Ви протягнете дружньо руку цій чарівній людині… Як би Ви знали, що це за чудова людина… Я певний, що згодом подякуєте мені за таке освіжаюче знайомство" (1890 р., арх[ів] М. П. Василенка).

У Києві Мик. Прок. дістав дозвіл відвідувати університетські лекції та семінари проф. М. Ф. Владимирського-Буданова[12], В. Б. Антоновича[13], В. С. Іконникова, І. В. Лучицького[14]. Він завзято почав вивчати джерела історії України, працювати в архівах і підготовлюватися до магістерських іспитів. В той же час він захоплювався громадським та політичним життям, і ця двоїстість – між наукою та громадським життям залишилася у нього майже до останніх років життя. //9

Найближчі особисті й наукові стосунки склалися у М. П. Василенка з О. М. Лазаревським. *Він давно, ще з Дорпатського університету, захоплювався його працями з історії України і тепер у Києві.* Не зважаючи на різницю в віці, між ними утворилися близькі приятельські зв'язки. Глибоко шануючи О. М. Лазаревського як дослідника, М. П. Василенко вважав себе за його учня. В той час, як М[икола] П[рокопович] приїхав до Києва, О. М. Лазаревський посідав виключне становище в наукових колах Києва: не зв'язаний з офіційною наукою (він був член київської судової палати), він користався великим авторитетом в наукових колах, був фактичним редактором "Киевской старины", і його будинок являв значний науковий осередок київського життя. Тут М. П. Василенко познайомився в перші дні прибуття до Києва з видатними науковими та громадськими діячами – О. І. Левицьким[15], П. І. Житецьким[16], В. П. Науменком[17], О. К. Трегубовим[18], Є. О. Ківлицьким[19], В. О. Мякотіним[20], ін.

Всі ці особи були головними співробітниками та членами редакції "Киевской старины". Мик. Прок. негайно був втягнутий в інтереси цього журнала, брав близьку участь в редагуванні //10 його та став співробітником і залишався ним до ліквідації "Київської Старини".

"Київську Старину" видавало товариство "Стара Громада", яка об'єднувала старіших українських громадських та наукових діячів. Мик. Прок. незабаром став членом її і не покидав її до кінця: вже незадовгий час до його смерти р. 1934, коли у Києві залишилося лише три члени "Громади" – він, Л. М. Старицька-Черняхівська[21] та О. Г. Черняхівський[22].

Другим значним осередком розумового життя у Києві на початку 90-х років був гурток проф. І. В. Лучицького. На той час Лучицький був в зеніті своєї наукової діяльності. Свої праці з історії західної Європи, які дали йому європейське ім'я, він поєднував з глибоким інтересом до історії України – працював над історією сябрів

на Україні, вивчав Рум'янцевський опис[23] тощо. І. В. Лучицький, не обмежуючись науковою діяльністю, брав участь у громадському житті, був гласним //11 повітового золотоношського, губерніяльного полтавського земства та київської міської "Думи". Господа Лучицького була європейським салоном у Києві, й ніхто з наукових, літературних або громадських "знаменитостей", що відвідували Київ, не обминали проф. Лучицького: широкій популярности його господи сприяла літературна діяльність його дружини, М. В. Лучицької[24], відомої перекладачки з скандинавських мов. Біля І. В. Лучицького гуртувалося багато його учнів, які згодом посіли значні місця в науці – Д. М. Петрушевський[25] (академік Рос[ійської] Академії Наук), В. К. Піскорський[26] (проф. Казанського університету), а також історики України – Н. М. Молчановський[27], В. О. Мякотін, Є. О. Ківлицький, П. В. Голубовський[28].

Гурток київських вчених та учнів Лучицького мав жартівливу назву "бродників" почасти через те, що вони любили робити екскурсії в околицях Києва, почасти через те, що збиралися в різних місцях, серед них панували не лише наукові інтереси, а поруч з ними і громадські, з великим нахилом до революційних ідей. В листі до В. О. Мякотіна р. 1898 М. П. Василенко писав: "Пам'ятаєш, як ми хотіли за допомогою бродників перегорнути весь світ?" //12

Року 1893 Лучицький поїхав за кордон, в наукове відрядження, і гурток "бродників" розпався. Були для цього й інші причини: переїхали до Варшави Петрушевський, до Казані – Піскорський – обидва здобули там катедри, став рідше приїздити до Києва Мякотін.

Проте і надалі члени цього гуртка відігравали важливу роль в київському житті. Значна частина громадських діячів Києва 90-х років була тісно зв'язана з цим гуртком, вони працювали в "Обществе содействия народн[ому] образованию", "Обществе грамотности", тощо. Мик. Прок. брав участь в обох товариствах, зокрема "Обществе грамотности", яке підчас його роботи там значно поширило свою діяльність: були школи для дітей й дорослих, влаштовували прилюдні популярні лекції, концерти, спектаклі і т.і. Мик. Прок. брав жваву участь в його роботі як лектор, як член різних комісій, в тому числі будівельної, при будуванні власного будинку "Общества грамотности" на Вел[икій] Васильківській, з великим театральним приміщенням; там пізніш грала трупа М. К. Садовського[29].

В гуртку Лучицького Мик. Прок. зав'язав тісні дружні зв'язки, які не поривалися до самої смерти: з Мякотіним, Ківлицьким і зокрема //13 з невісткою Лучицьких М. М. Требінською[30].

З занепадом "бродників" значення об'єднуючого центра поступового громадянства перейшло до Мик. Прок. Брат його, Костянтин Прокопович[31], який р. 1895 вступив до університету і оселився у Мик. Прок., так описував його життя: "Коли я приїхав до Києва, компанія «бродників» вже розпадалася... Більша частина членів, що залишилася у Києві, брали участь в місцевому громадському житті; вони входили головним чином в ті різного роду «ініціятивні групи», які мали метою впливати на громадськість і сприяти її розвиткові, і утворювати такі осередки, які притягували б до себе поступові елементи київського суспільства… Складання усякого роду проектів здебільшого відбувалося на квартирі мого брата. В дні таких засідань наша напівпорожня їдальня наповнялася різним людом… Так я міг стояти в курсі усіх громадських закладів... На цих зібраннях познайомився я з рядом громадських діячів Києва – с проф. Лучицьким, Є. Д. Синицьким[32], В. Ф. Александровським[33], Н. М. Молчановським, В. П. Науменком, Л. С. Личковим[34], Є. О. Ківлицьким і інш.".

Тут зароджалися легальні та нелегальні гуртки, газети, збірники, //14 дружні відношення, зв'язки, які не припинялися до самої смерти одного з друзів – з В. О. Мякотіним, Є. О. Ківлицьким, П. Т. Матюшенком[35], *М. М. Требінською*. З В. О. Мякотіним Мик. Прок. відразу тісно здружився, вони працювали разом в київських, чернігівських та харківських архівах, в один час почали захоплюватися політичним та громадським життям, обидва заплатили за це захоплення роком ув'язнення. Велике, *надзвичайно* цікаве листування їх являє велику увагу для історії української культури. З Є. О. Ківлицьким Мик. Прок. дружив до самої його смерти за часів революції – це був відомий київський педагог, історик, співробітник газет, де він працював разом з Мик. Прок. П. Т. Матюшенко був гарматний полковник, служив у київському арсеналі і був звільнений після подій 1905 р. Матюшенко був відомий педагог, фізик, викладач київських гімназій, людина блискуча, з гарячим революційним темпераментом, він брав участь во всіх київських закладах поступового характеру й був розстріляний на початку 20-х рр. *М. М. Требінська, видатна, розумна, жвава, інтересна жінка грала помітну ролю в київському культурному житті 90-х рр. XIX ст. //15*

Перші роки київського життя Мик. Прок. *повністю присвячені науковій праці. Він* готувався до магістерських іспитів, разом з М. С. Грушевським[36] та І. П. Івановим, збирав матеріали для своєї дисертації на тему: "Землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII–XVIII стол.". Для цього їздив в архіви Чернігова, Полтави, Харкова, здебільшого спільно з Мякотіним. Наприкінці 1892 р. Мик. Прок. почав складати магістерські іспити, але скласти останнього не зміг через хворобу. По закону магістерського іспиту не можна було відкладати, ні повторювати. Тому всі складені іспити пропали марно. Це була справжня катастрофа для Мик. Прок. Довелося залишити мрії про наукову діяльність, про вчену кар'єру й шукати інших шляхів. Він узяв лекції по історії в жіночій Фундуклеївській гімназії[37] та російської мови в кадетському корпусі. Матеріальні справи його були дуже скрутні: доводилося допомагати батькам. Між тим єдиним джерелом, //16 крім лекцій, було співробітництво в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона[38], де він писав багато статей з історії України та Росії. Учитель гімназіяльний з М. П. Василенка був дуже хороший, він багато давав своїм учням, але середня школа не задовольняла його, і з першого року Мик. Прок. мріяв залишити вчительство. Його втомлювало щорічне повторення того ж самого, підготовка до лекцій, іспити.

Лише через 10 років, в 1903 р., Мик. Прок. знайшов можливість покинути середню школу і з того часу багато років прожив без сталого заробітку, головним чином літературною працею.

Наприкінці 90-х років Мик. Прок. вже здобув наукове ім'я як дослідник історії України. Багато з його статей в Енциклопедичному словнику мали характер суто науковий і не втратили свого значення до наших часів – як, напр., "Козаки", "Магдебургское право", "Суды в Малороссии", "История Малороссии", "Посполитые", "Литовско-русское государство", "Малороссийская старшина", "Уния и униатская церковь". В "Киевской Старине" були надруковані //17, не рахуючи значного числа рецензій и дрібних заміток, ґрунтовні досліди – "К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя" (*з приводу статті Мякотіна*) р. 1894, "Бодянский и его значение для изучения Малороссии" (1900), "Первые шаги по введению положения 1861 г. в Черниговской губернии" (1901 р.). В той же час М. П. Василенко багато уваги приділяв збереженню та виданню джерел історії

України. Завдяки його заходам до Київського університету було передано багату рукописну збірку М. Судієнка, а до К[иївського] Центрального Архіву Давніх Актів велика збірка монастирських архівів з Чернігова. Протягом 90-х років він надрукував низку "Генеральних следствий" 1792 р. – Киевского полку (в К[иевских] Чтеніях [в] Істор[ическом] Обществ[е] Нестора-Летописца, кн. VII), Гадяцького полку (в "Трудах Полтавского Статистич[еского] Комитета за 1899 г."), *Нежинського та Чернігoвського полків (в Земск[ом] Сборн[ике] Черниговском за 1905 р.)*. Крім того, розпочав видання "Материалов для //18 истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии". Перший том вийшов р. 1901, другий – 1902, третій – р. 1909. В першому томі було надруковано "Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка", в третьому – Черніговського.

Звільнившися від гімназіяльних лекцій, Мик. Прок. здобув посаду члена "попечительства о народной трезвости"* та секретаря губернського статистичного комітету. Ці посади приваблювали тим, що там не треба було витрачати повний робочий день, і вони залишили багато вільного часу для наукової праці. Посада секретаря статистичного комітету цікавила його ще й тим, що він хотів використати видання комітету "Памятные книжки Киевск[ой] губ[ернии]" для вміщення розвідок з історії та фольклору України. В книжці за 1904 р. було вміщено статтю В. М. Доманицького[39] "Лирники". Але року 1905 він примушений був залишити посаду: новий губернатор Савич поставився негативно до українських тенденцій Миколи Прокоповича. //19

Для цього ставлення представника адміністрації у Києві були також і інші причини. Чим далі, тим більше Мик. Прок. захоплювався політичною діяльністю, тим визвольним рухом, який щороку зміцнювався на Україні, і зокрема у Києві. В спільному прагненні покласти край самодержавству сходилися представники поступових течій різних груп населення, і Мик. Прок. з перших років перебування у Києві став помітною особою в таборі опозиції урядові. Ще на початку 90-х років він належав до конспіративного гуртка д-ра Фокіна[40], близького до народовольців, але незабаром розчарувавшись в ньому, вийшов. Разом з ним там були членами його товариш по Дорпатському університету Є. Д. Синицький, відомий в майбутньому В. Я. Железнов.

На початку XX [ст.] у Києві заклалася група "Освобождение", до якої належало чимало людей, а керівництво належало до гуртка, який складався з Б. О. Кістяківського[41], В. В. Водовозова[42], С. М. Булгакова[43], Н. А. Бердяєва[44], Ю. Н. Вагнера[45], В. Я. Железнова і мене. Тоді-таки влаштовано було перший у Києві політичний банкет у літературно-артистичному //20 товаристві 20 листопаду 1904 р., на якому вперше в Києві було публічно заявлено вимогу конституції – так згадував цю добу сам Мик. Прок. в некролозі Б. О. Кістяківського. Квартира Мик. Прок. була наче штабом, в якому розроблялася програма діяльності гуртка, вироблялися деталі банкета, намічалися промовці тощо. В. Я. Железнов, автор цієї промови про конституцію, тоді приват-доцент київського університету, заплатив за цю промову катедрою у Києві й переїхав до Москви, багато інших теж постраждали за участь у банкеті й потрапили в розряд "неблагонадійних" осіб. //21

З 1903 року починається публіцистична діяльність Мик. Прок. Ще раніш, р. 1894 гурток київських громадських діячів з проф. Лучицьким на чолі почав редагувати

* Завданням "попечительства" було організовувати розумні розваги для населення як засіб боротьби з пияцтвом: воно влаштовувало чайні, в яких улаштовували прилюдні читання, чарівні ліхтарі, бібліотеки тощо. – *Прим. Н. П.-В.*

газету “Киевское Слово”, при чому фактичним редактором був М. Пр[окопович] В газеті брали участь В. П. Науменко, Є. О. Ківлицький, В. К. Піскорський, Є. Д. Синицький та інш. Газета видавалася лише 3 місяці, але дала співробітникам чималий досвід в газетній справі. Року 1903 ті ж особи взяли участь в виданні нової газети “Киевские Отклики”, яку незабаром придбали у власність, на пайових засадах. Крім них в газеті брали ближчу участь Г. В. Александровський, В. Л. Беренштам[46], С. О. Буда[47], В. [В]. Водовозов, С. О. Єфремов[48], В. Я. Железнов, Я. К. Імшенецький[49], В. Г. Короленко[50], Л. С. Личков, М. М. Могилянський, К. М. Оберучев[51], Т. І. Осадчий[52], О. Ф. Саліковський[53], І. М. Стешенко[54], І. Л. Шраг[55], А. І. Ярошевич[56], С. І. Яремич[57], фактичним редактором газети був М. Прок.

“Киевские Отклики” являли собою цікаве явище в київському громадському житті. Газета об’єднувала українських діячів поступового напрямку; широка програма забезпечувала //22 їй велику популярність, зокрема підчас визвольного руху 1904–1905. Один з співробітників газети, М. М. Могилянський так описував перше враження від редакції на весні 1904 р.: “Редакція робила вражіння Запорозької Січі, а ще краще – первозданного хаосу. В численних великих апартаментах, не виключаючи кабінетів редактора та секретаря, товпилося безліч люду, який не мав жодного відношення до газетної роботи і збіравшогося, щоб побалакати. Важко було навіть розібратися у цьому натовпі – хто тут працює, з ким треба починати ділові розмови?” (спогади, рукоп[ис]). Редакція газети стала осередком, куди приходили люди просто, щоб поінформувати або здобути інформації з громадського та політичного життя, обмінятися думками, порадитися. Разом з тим зростав і тираж газети – р. 1905–1906 вона мала 13 тисяч постійних передплатників – більше, ніж всі інші київські газети того часу, не рахуючи роздрібного продажу. Мик. Прок. з захопленням віддався газеті, покинув для неї навіть наукову роботу. Тут друкував він “наукові статті”, бібліографічні огляди, рецензії, науково-популярні, публіцистичні статті тощо. Матеріально справи газети стояли дуже кепсько, пайовики не мали капіталів. [?] боргів, щоб сплатити внески, але не //23 зважаючи на це, газета мала постійний контингент співробітників, з захопленням працювавших в ній.

З перемогою реакції р. 1906 становище газети погіршилось: цензор Сидоров переслідував її, руйнував матеріально штрафами, конфіскаціями окремих номерів. *Підривала також конкуренція...*

Року 1906 М. П. Василенка як редактора було притягнуто до правової відповідальності за передрук з газети “Полтавщина” статті про події в м. В[еликі] Сорочинці, де радник полтавського губ[ернського] правління Філонов зробив “екзекуцію” селян. Передруковано було обурений “відкритий лист” до Філонова редактора “Полтавщини” В. Г. Короленка. Притягнуто було до суду й Короленка. Це була доба, коли одного за одним притягали до суду редакторів прогресивних газет – в тому числі були притягнуті проф. Лучицький як редактор “Свободной мысли”, О. Ф. Кістяківський як тимчасовий редактор “К[иевских] Откликов” та інші, але здебільшого суди закінчувалися більш-менш благополучно. Сподівався на такий кінець і Мик. Прок. Засідання Судової Палати 10 [*обірвано*] 1907 р. винесла М. П. Василенку вирок – ув’язнення на 1 рік. //24

Треба було вжити заходів, щоб забезпечити існування на далі. Як політичнозасуджений М. Пр. Василенко не міг обіймати державні посади, історична освіта не давала можливості заробляти приватними роботами, крім лекцій. Він вирішив скласти іспити в правничій державній комісії й здобути диплом правника. В осени 1907 р.

він склав іспити в державній комісії Новоросійського університету і в січні 1908 р. був затверджений в званні помічника присяжного повіреного. З осени 1908 р. Мик. Прок. почав відбувати свій термін ув'язнення. Обрали для цього "Хрести" в Петербурзі, де камери були "одиначки" – це давало право на зменшений термін – замість року він мав просидіти лише 9 місяців. Крім того "одиначка" позбавляла від примусових сусідів і давала можливість працювати. Мик. Прок. заздалегідь зголосився з професорами й вирішив підготуватися до магістерських іспитів.

Тюрми в той час були переповнені політичними в'язнями. Засуджені чекали місяцями "черги", і лише завдяки протекції //25 М. Пр. "сів" в Хрести 18 жовтня 1908 – він хотів якомога швидше закінчити це. В "Хрестах" був ще звичайний устрій: утримання було за кошти ув'язненого: за його рахунок йому приносили обід, лише хліб та гарячу воду для чаю давали від "Хрестів". Життя йшло точно встановленим порядком, за годинником. При "Хрестах" була хороша бібліотека з белетристикою та старими часописами (*навіть сучасні газети не можна було передавати*). З "волі" не доводилося приносити нічого їстівного, але наукову літературу можна одержувати в необмеженій кількості. У неділю дозволялися побачення (С. В. Русова[58], Мякотіни відвідували його регулярно, приїздили й кияни); в'язень міг написати 4 листи на місяць, але одержувати міг скільки завгодно. Тиша, примусовий спокій, порядок утворили для Мик. Прок. умови, сприятливі для наукової роботи. Він писав з "Хрестів" М. М. Требінській: "Лише тепер я почав розуміти, що окремі люди могли цілком відійти від життя в аскетизм, наукову працю. Виявилося, що це навіть не тільки можливо, а навіть не так важко //26 призвичаїти себе, переважно до останнього… Існують різні натури: одні добре привчаються на волі, інші – в неволі, та й не цілком" (22 лютого 1909 р.). Цей лист дуже характерний для Мик. Прок. Лише примусово ізольований від громадського життя, він міг цілком віддати себе науці… І все ж таки мрії його малювали йому не лише його затишний кабінет на Тарасівській вулиці з великим письмовим столом та кипами книжок, а бурхливе громадське життя, в яке він хотів знов "окунуться".

В липні закінчився термін ув'язнення, і Мик. Прок. покинув "Хрести", *вже цілком готовий до магістерських іспитів.* Воля, яку він так нетерпляче чекав, зустріла його великим нещастям: за кілька днів до його звільнення померла наглою смертю його мати. Він дуже важко переніс цю втрату.

Воля зустріла Мик. Прок. матеріальними труднощами. Він не урахував, скільки коштуватиме перебування в "Хрестах", і мусив зробити борги. Треба було тепер спішно шукати заробітків. Довелося здобувати кошти літературною працею, що забирало багато часу й примушувало //27 відкласти магістерські іспити. Спішно Мик. Прок. почав писати статті – "Прикрепление крестьян в Малороссии" та "Крестьянский вопрос в юго-западном крае при Николае I" – на замовлення редакції юбілейного видання "Великая реформа", та великі статті для російського видання "Всемирной истории" Пфлуг и Гартунг[59]: тут він вмістив "Очерк русской истории с 1506 до 1814 г." та "Литовско-русское государство и Украина" – разом около 400 сторінок. Крім того він друкував чимало статей в "Киевских Вестях", що замінили "Киевские Отклики", та в "Киевской Мысли". Для заробітку Мик. Прок. знов почав писати статті в словниках Граната[60] та Брокгауза і Єфрона в новому виданні.

Лише в 1910 році склав він магістерські іспити і на початку 1911 року прочитав вступні лекції, які давали права на приват-доцентуру. Здавалося, вже не було перешкод на шляху до наукової діяльності. В листі до В. Л. Модзалевського[61] Мик. Прок.

писав про своє тверде рішення присвятити свої сили науці: “Я цілком і безповоротно повернувся до науки; як би не склалося моє життя, я вже не відвернуся від неї і помиратиму в обіймах з нею. Після всіх кохань – це //28 моє останнє кохання: і я залишуся вірним йому до могили”. Але життя не дало здійснити обіцянку.

Влітку 1911 року в Полтаві були організовані земством курси для земських вчителів; викладати курс історії України було запрошено Миколу Прокоповича. Не відразу здобуто було дозвіл адміністрації, але все ж таки лекції відбулися з значним успіхом, проте їм довелося відіграти негативну роль в дальшому житті Мик. Прок.

На початку XX стол[іття], з розгортанням українського руху рівнобіжно з ним ширилася антиукраїнська пропаганда. Ім’я М. Пр. Василенка як відомого українського діяча, видатного члена київського Наукового товариства, а головне – редактора “українофільської” газети, не могло залишитися в тіні, й проти нього почасту були спрямовані статті антиукраїнських газет, головним чином “Киевлянина”.

В цьому відношенні дуже цікава книга С. Щоголева[62] “Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма”, К., 1912. В ній автор освітлює усю //29 українську культуру як вияв “сепаратизму” і нацьковував уряд на інших українських діячів. Значну увагу було приділено курсам в Полтаві, а також і викладам на них М. П. Василенка. Автор закидав йому тенденційність викладу і те, що він рекомендував слухачам праці Грушевського.

Показова для характеристики становища Мик. Прок. в Києві подія трапилася в 1912 році. Міська управа оголосила конкурс на посаду директора нової Публічної бібліотеки, й на цей конкурс подав заяву Мик. Прок. По конкурсу він пройшов першим. Управа подала прохання губернаторові про затвердження його. Але проти його кандидатури почалася агітація в ворожих українському руху газетах. В “Києвлянині” було надруковано фельєтон А. І. Савенка[63] про те, як “Николай Прокофьевич” збирається ходити пити чай до “Николая Федотовича” і як будуть вони розводити сепаратизм (себто //30 М. П. Василенко та М. Ф. Біляшівський[64] – директор Музею, що міститься проти бібліотеки). Почали хвилюватися російські “націоналісти”, яких було багато в міській Думі. Управа дістала відомості, що губернатор не затвердить М. П. Василенка на посаді директора, і, попереджений про це, він сам відмовився від директорства, щоб не псувати собі затвердження на приват-доцента, якого ще не було. Справа ця зробила велике враження у Києві. К. П. Василенко так писав брату в Есмань: “В Києві… з тебе почали робити «мішень» чорносотенної агітації, ти, мабуть, вже звернув увагу на полеміку, яка зав’язалася біля твойого імені між «Киевской Мыслью» та «Киевлянином». Приводом до полеміки стала замітка в печати «Киевлянина»”...

Не зважаючи на настрої в Києві, Міністерство Народної Освіти затвердило Мик. Прок. приват-доцентом. На весінній семестр //31 1913 року він вже оголосив курс “історія козацтва”, який був внесений в загальний розклад лекцій. В листі до Д. М. Петрушевського 3 листопаду 1914 року Мик. Прок. писав так: “Викладати я буду лише історію Литви, Західної Руси, України і литовсько-руського права, не втручаючись в сферу московської Руси. Таким чином я цілковито відмежовуюсь від інших істориків-лекторів… матеріальні справи мої стоять кепсько, перспектив на покращення їх поки що немає, але оптимізм є”. Цього оптимізму ніколи не втрачав Мик. Прок. Так здійснилася мрія молодості Мик. Прок., та мрія, з якою він 32 роки тому приїхав до Києва. Шлях до наукової діяльності нарешті був відкритий для нього. В грудні того ж 1912 р. його було обрано професором В[ищих] Жін[очих] курсів А. В. Жекуліної.

Несподівано, за кілька день до початку лекцій, 7 січня М. Пр. було викликано до куратора шкільної округи, проф. Деревицького[65]. Куратор заявив йому, що зробив помилку, давши згоду на //32 затвердження його приват-доцентом, що він здобув "приватні відомості" негативного характеру, на підставі яких не може допустити його читати лекції, і пропонував подати самому заяву про відмовлення від лекцій. В розмові Деревицький згадав "тенденційність" лекцій в Полтаві, хвальну рецензію на "Ілюстровану історію України" Грушевського і зробив загальний висновок, що М. Пр. "сепаратист", якого не можна допустити до університету. М. Пр. рішуче відмовився подати таку заяву *і [подав] кураторові обширну записку, в якій докладно спростовував всі його обвинувачення в тенденційності й ненауковості своїх лекцій, доводив важливість вивчення історії України, значення праць Грушевського*. Проте, не подаючи заяви про відмовлення, Мик. Прок. фактично не міг здійснити прав на приват-доцентуру, не приступаючи до лекцій.

Джерел тих "приватних" чуток Деревицький не назвав. Мик. Прок. припускав //33, що джерелом була книга Щоголева, але в листах до друзів висловлював підозріння, що тут міг бути "донос когось з правого кола професури, яке не може помиритися з затвердженням мене приват-доцентом" (лист до В. Л. Модзалевського 14/1, 1913 р.). "В університеті не сподівалися, що я буду затверджений, про це мені сказав сам (декан) Бубнов", – писав він 23/ІІ того ж року Д. М. Петрушевському. Лише після революції до рук Мик. Прок. потрапив документ, який з'ясував справжній хід подій: діставши від ректора Цитовича[66] офіційне прохання про затвердження М. П. Василенка приват-доцентом, Деревицький запитав його конфіденційно про власну думку, і той відповів докладним листом 29/ХІІ 1912 р., що за його "власними відомостями М. П. Василенко є одним з представників українського сепаратизму. В цьому дусі були побудовані його лекції з історії південної Русі, прочитані на загальноосвітніх курсах р. 1911 в Полтаві… в підвалину своїх лекцій поклав він ідеї представника й виразителя українського руху (Грушевського). Та ж //34 солідарність з ідеями пр[офесора] Грушевського п. Василенка видна в нещодавно надрукованій рецензії на працю Грушевського «Історія України», (К., Мысль), 1912, № 353) і п. Василенко визнає тут «суто науковим» і гаряче рекомендує цей яскраво тенденційний твір, написаний в дусі українського сепаратизму… При такому ставленню до українського питання я не можу визнати бажаним залишати його в колі викладачів університету, зокрема як викладача російської історії" (оригінал з архіву М. П. В[асиленка]).

Ця подія зробила велике враження не лише у Києві. Петрушевський писав з обуренням з Москви: "Щодня читав різні «пакости» київської адміністрації на адресу української культури. Тамошні «блюстителі», очевидно, в рішучому настрою й готові камня на камні не залишити «в надежде слави и добра», і приватні відомості для них «скарб». (25/ІІ – [19]13). Відгуки цієї історії дійшли до Петербурга: "Маючи на меті Вашу //35 історію, яка прогриміла у Петербурзі, я вважав, що весь історико-філологічний факультет у Києві цілком чорносотенний" (Лист Гессена[67] 30/ХІІ 1913 р.).

Проте не правий був Гессен, вважаючи, що увесь факультет був чорносотенний. Навпаки, року 1912–1913 серед професорів цього факультету були В. М. Перетц[68], Г. Г. Павлуцький[69], А. М. Лобода[70], І. В. Лучицький, В. Ю. Данилевич[71], В. В. Зіньківський[72], причому В. М. Перетц був секретарем факультета. Усі вони були люди, тісно зв'язані з українською культурою, брали активну участь в українському русі

і, не зважаючи на те, перебування їх в складі університетської професури не викликало заперечень з боку шкільної округи. Чому ж кандидатура Мик. Прок. на скромну роль приват-доцента викликала таку бурю?

Микола Прокопович зайняв в київському житті своєрідне становище. Спокійний, лагідний, не здатний на будь-яку ворожнечу, //36 боротьбу, він зайняв становище, яке нагадувало те, що належало за 20 років перед тим О. М. Лазаревському. Не зв'язаний офіціально з університетом, Мик. Прок. користався не лише у Києві, а також далеко по за його межами авторитетом, як знавець історії України. До нього зверталися по поради та допомогу молоді дослідники, студенти, педагоги і кожному він охоче, не шкодуючи свого часу давав поради, підшукував літературу, щедро давав книжки з власної бібліотеки. Дехто з студентів йшов до нього за порадою своїх професорів, дехто – навпаки, прохав зберегти таємницю допомоги й не видавати її професорові. Можна нарахувати десятки прізвищ істориків літератури, які згадували в друкованих працях з подякою допомогу Мик. Прок., але ще більше було, звичайно, таких, що ніколи не згадували про це. Серед людей, на наукову роботу яких Мик. Прок. мав великий вплив, треба насамперед згадати В. Л. Модзалевського, який познайомився з Мик. Прок. ще молодим саперним офіцером, аматором історії, і з якого став видатний знавець //37 історії України.

Не наукове ім'я Миколи Прокоповича лякало російських чорносотенників, їх лякало те місце, яке належало йому в українському русі. Твердо, без хитань він йшов наміченим шляхом, присвятивши усе життя українській культурі. Як редактор та співробітник газет він сміливо виступав на оборону української культури. В свій час у Києві велике враження зробила гаряча стаття Мик. Прок. на захист української культури, написана проти професора Т. Д. Флоринського[73], а також різка смілива стаття з приводу заміщення катедри історії України в Київському університеті, коли була відхилена кандидатура М. С. Грушевського. Взагалі, в часи, коли ім'я М. С. Грушевського було одіозно, Мик. Прок. писав докладні рецензії на його твори і доводив їх високу наукову вартість: він написав коло 20 рецензій на різні праці М. С. Грушевського – ніхто не написав стількох рецензій. З перших днів життя у Києві Мик. Прок. став членом українських товариств – Старої Громади, ТУП'а, основоположником Українського наукового товариства.

Ім'я Мик. Прок. було хорошо відомо в українських колах і користувалося там пошаною, і викликало ненависть //38 ворогів України.

Невдача з приват-доцентурою знов поставила перед М. П. питання – що робити? Перша думка була – пошукати щастя в інших університетах. Право на приват-доцентуру він мав; його закликали до Петербургу, до Москви. Петербург не приваблював його – там не було тих джерел, які були потрібні для історії України. В Москві – навпаки, були багаті архіви, в яких він міг би здобути цінні матеріали для історії України. Але правий був О. Ф. Саліковський, який писав йому: "Я боюсь, що Ви «приросли до Києва» і дихати московським повітрям не згодитесь". І Мик. Прок. дійсно не знайшов в собі сили покинути Київ, ту скромну квартиру на Тарасівській вул., де він мешкав з 1897 р. й де залишився до кінця життя. Але жити далі так, як він жив до цього часу, він не міг. Його втомило життя без сталої матеріальної бази, втомлювала літературна праця, яка була єдиним джерелом існування, писання газетних статей, замовлених праць. "Я ледве викручуюся, – писав він Петрушевському, – … моє лихо в тому, що я, не маючи забезпеченого утримання, повинен багато часу й енергії витрачати Бог зна //39 на що, приміром писання різних «історій

кабардинського народу»* (*праця, замовлена р. 1911 князем Кудашевим*[74]), яка мене не цікавить і забирає багато часу й труда, хоч і дає деякий заробіток. Але це ж ремісництво. Воно мене мучить" (2/V 1913 р.).

М. Пр. вирішив використати свій диплом юриста, й записався помічником присяжного повіреного до І. І. Зновицького[75], і відбув стаж в Новій Ушиці, а після того був приписаний до присяжних повірених Одеси і перейшов р. 1916 до Києва. Але ця професія не захоплювала Мик. Прок., і хоч мав у Києві чималу практику, він не любив її. Душа його, як і раніш, прагнула до наукової роботи, і кожен вільний час використовував він для неї. Не зважаючи на невдачу з приват-доцентурою, Мик. Прок. хотів писати дисертацію. Тема, яку він почав розробляти для дисертації р. 1890 – "Землеволодіння на Україні XVI–XVII стол." вже застаріла, треба було прикласти //40 багато зусиль, щоб поставити її на сучасну височину наукових вимог. Мик. Прок. обрав нову тему: "Магдебурзьке право на Україні" і почав збирати матеріали для неї, але інші, терміновіші завдання не давали змоги зосередити увагу на цій праці.

Не зважаючи на всілякі перешкоди, які стояли на його шляху, Мик. Прок. багато зробив для науки за час між звільненням з кріпості та революцією. Крім праць на різні замовлення, про які вже згадувалося вище – розділи в історії Пфлуга і Гартунга, по дві статті для "Великой Реформы" та "Отечественной войны", він написав "Очерки истории Юго-Западной Руси", що їх було замовлено для III тома "Русской истории в очерках и статьях" за редакц[ією] проф. Довнар-Запольського[76], але праця розміром вийшла за поставлені межі і була видана як окремий том, р. 1915. Книга викликала найкращі відзиви, в тому числі таких рецензентів, як М. С. Грушевський, і відіграла велику роль в справі поширення знайомства з історією України. //41

Найбільше уваги *за цей час* Мик. Прок. приділяє виданню джерел з історії України. Так, надрукував він в "Записках Українського Наукового Товариства" записку Г. М. Теплова "О непорядках в Малороссии" з передмовою. (Київ, 1911). Коли М. С. Грушевський вирішив перевидати усі "Генеральные следствия о маетностях", Мик. Прок. підготовив до видання "Генеральное следствие о маетностях Стародубовского полка". Друкування почалося, але йшло дуже повільно і припинилося на п'ятому аркуші. Згодом, за советських часів, було видано це "Следствие" Археографічною комісією за редакцією К. О. Лазаревської[77], і Мик. Прок. передав Археографічній комісії коректурний примірник надрукованих аркушів та усі свої матеріали до інших аркушів. Таким чином, з "Генеральных следствий" десяти полків чотири були видані Мик. Прок., п'ятий – Стародубовський – за його участю. //42

Багато труда поклав Мик. Прок. на підготовку до видання в "Архиве Юго-Западной России" "Актових книг судів Лівобережної України"; передмова для них, гадав він, могла правити за магістерську дисертацію. Не ясно, яка була доля цього збірника, треба гадати, він загинув в Комісії, бо він не був надрукований і в архіві Мик. Прок. не знайшлося його. Другий том – цілком виготовлений для друку, залишився у нього; це "Акти по історії монастирського землеволодіння". Війна 1914 р. затримала друкування його. Крім того М. П. підготовлював до видання "Описание Новгород-Сіверського намісництва", яке було пізніш видано Археографічною комісією Академії Наук.

* "Исторические сведения о кабардинском народе", К., 1913. Праця була замовлена кн. Кудашевим. – *Прим. Н. П.-В.*

Крім власних видань, Мик. Прок. брав велику участь у виданні “Щоденника Якова Марковича”, який видавав В. Л. Модзалевський в “Жерелах до історії України-Русі”. В листуванні між М. П. Василенком і В. Л. Модзалевським та М. С. Грушевським відбилося, яку близьку участь приймав Мик. Прок. [у] цьому виданні, в редагуванні, так і в коректах тощо. //43

Мик. Прок. був членом, здається, усіх київських наукових товариств, яких до війни 1914 в Києві було чимало. У всіх цих товариствах *він* був активним членом, відвідував засідання, робив доповіді, брав участь в обговореннях; так, брав постійну участь в товаристві “Любителей социальных знаний”, де був головою юридичної секції, в товаристві “Старого Києва”, “Охорони пам’яток старовини”, “Юридичному товаристві”, але найбільше уваги віддавав товариствам “Нестора-летописца” і “Українському Науковому товариству”. В Товаристві Нестора-летописца Мик. Прок. став членом незабаром по приїзді до Києва і залишався їм до ліквідації його р. 1929. На початку 90-х років Мик. Прок. належав до тої групи членів, які стали в *різку* опозицію консервативному напрямку товариства. Переважала там партія старих вчених, головне професорів Духовної Академії, і панували інтереси церковної історії, церковної археології. Мик. Прок. разом з іншими молодими членами намагався змінити напрямок //45 діяльності товариства, скерувати її на вивчення історії України, на видання джерел українських, замість візантійських та російських. Ця група намагалася провести на голову товариства проф. І. В. Лучицького, а коли це не вдалося – О. М. Лазаревського. Але і тут вони потерпіли поразку: обрано було “тимчасово” проф. В. С. Іконникова, і лише після відмовлення його, на один рік (звичайно обирали на 3 роки) головою став О. М. Лазаревський. За цей рік товариство значно розгорнуло свою діяльність: в книгах “Чтеній” було надруковано багато українських матеріалів та розвідок, розпочато прилюдні лекції (читали проф. Армашевський[78] та Антонович про Кириловську стоянку), збільшено бібліотеку. *Але це пожвавлення тривало лише рік.* Мик. Прок. кілька разів входив до складу президії товариства, був членом ревізійної комісії, робив наукові доповіді, *акуратно* відвідував засідання.

Ще більше місця в його житті зайняло Українське наукове //44 товариство, засноване у Києві року 1906, Мик. Прок. був одним з ініціаторів його. Устав товариства написаний Мик. Прок., рукописний примірник, який обговорювали на зборах, залишився в його паперах*: іншою рукою, синім олівцем, було зроблено кілька незначних додатків*. Весь час Мик. Прок. був активним членом цього товариства, головою історичної секції та заступником голови товариства (головою весь час був М. С. Грушевський, а коли його було заслано р. 1914, В. П. Науменко). Мик. Прок. робив багато доповідей на засіданнях.

Крім відвідування наукових засідань, Мик. Прок. брав участь як основоположник низки нових наукових та культурних установ, напр., Народного Українського університету, Археологічного інституту, ініціативної групи по відновленню журналу “Киевская Старина” тощо.

Треба відзначити, що з 1914 р. Мик. Прок. було обрано головою правління Київського Товариства Взаємного Кредиту, і завдяки цьому вперше за усе життя він був матеріально забезпечений, але правління забирало багато часу й відривало від наукових занять //46.

Ще більше відривала Мик. Прок. від наукової роботи політична та громадська діяльність, та діяльність, про яку мріяв він сидячи в “Хрестах” і згадував в листах

до М. М. Требінської. Року 1910 Мик. Прок. вступив до партії конституційно-демократичної (к.-д.) і зайняв в ній видатне положення. Партійні засідання, з'їзди забирали багато часу, партійне життя робилося все більш напруженим у зв'язку з початком війни 1914 р. та її невдачами.

Життя у Києві набувало підчас війни виключного *напруженого* характеру. Київ став осередком напіввійськового життя "запілля" південно-західного фронту. Значна частина України стала тереном війни. Завоювання Галичини роздвинуло межі України й поставило нові завдання перед українськими організаціями Наддніпрянської України, головне Києва. В той же час урядове переслідування української преси, шкіл робило громадське життя напруженим і нервовим. //47

У Києві засновувалися численні організації для допомоги населенню потерпілих місцевостей та фронтові – Союз міст, Воєнно-промисловий комітет, безліч лазаретів, гуртків, спілок, комітетів допомоги потерпілій людності та пораненим. Кількість люду, який потребував допомоги, збільшувалася з кожним днем: біженці, полоненні з Галичини, вислані з Галичини. Крім загальної організації – Татіянинського комітету, який мав завданням допомагати потерпілим від війни, в Києві засновано було "Общество помощи населению Юга России" – власне кажучи, комітет допомоги українцям, який мав свої притулки, лазарети, постачав їжу та одяг полоненим та арештованим галичанинам. Мик. Прок. брав жваву участь в роботі цих комітетів та спілок. А поруч з тим йшли зібрання в справах загально-громадського та політичного характера, які торкалися становища України, і ці наради часто відвідувалися в затишному приміщенні Мик. Прок. В споминах Д. І. Дорошенка[79] згадується про таку нараду ТУП'а з приїхавшим з Москви В. Обнінським[80] та приїхавшим //48 з закордону М. С. Грушевським, на якій мали поінформувати В. П. Обнінського про справжній стан української людності в Галичині та утисках російської адміністрації: нарада ця на той час не відбулася, бо М. С. Грушевського було повідомлено, що в його квартирі йде трус. В той же день він був заарештований. (Мої спомини про недавне-минуле, Ч. I, ст. 29–31.)

В некролозі Б. О. Кістяковського Мик. Прок. згадує про свою подорож з В. П. Науменком та А. В. Ніковським[81] до Москви, де вони за допомогою Б. О. Кістяковського влаштували декілька зібрань редакції "Русских Ведомостей", в "Товаристві Слов'янської культури", на квартирах у пп. А. Р. Ледницького[82], В. П. Обнінського, Б. О. Кістяковського й на них інформували московські ліберальні кола з приводу українського культурного становища. (Записки соц[іально-]екон[омічного] відд[ілу] ВУАН, т. I, ст. XXXIX–XI).

В листі до Д. М. Петрушевського Мик. Прок. писав, характеризуючи своє життя підчас війни: "Життя останніх часів стало якимсь метушливим, так що не знайду вільної хвилини. Яким щасливим почуваю я себе, коли ввечері сиджу за своїм робочим //49 столом і повертаюся знов до своїх наукових праць, щоб наступного дня на довгий час покинути їх. Не знаю, що було б зі мною, якби я приліпився до університету. Чи зміг би я остільки відірватися від штовханини повсякденного життя, щоб зробитися кабінетним вченим, але тепер життя захоплює мене своїми колесами і я якось нервово працюю: то з головою віддаюсь громадським інтересам, то на час поринаю в науку". (2/XI-1915). Як доповнення до цього листа, можна навести рядки з листа М. С. Грушевського: "Марія Сильвестровна[83], – писав він Мик. Прок., – сповіщала мені про Вашу кипучу діяльність. Не багато часу, мабуть, залишається у Вас для наукової роботи, та й важко це тепер робити" (22/VII 1916 р.).

Треба відзначити, що в 1915 році Мик. Прок. був обраний директором Київськ[ого] Товариства Взаємного Кредиту. [закреслено, не чит.]... відривали від науки. //50

В березні 1917 р. тимчасовий уряд призначив Мик. Прок. на пост куратора Київської шкільної округи. Почалася важка напружена робота, в яку цілком увійшов Мик. Прок. Йшли безкінечні наради, з'їзди, приїзжали педагоги з провінції по інструкції. Цю роботу поділяв з Мик. Прок. його помічник В. П. Науменко.

В серпні 1917 р. Мик. Прок. викликали до Москви на з'їзд кураторів шкільних округ, а по закінченні його Мик. Прок. здобув нове призначення – на пост товариша міністра народної освіти, з обіцянкою, що це не на довгий час – лише до "скликання установчих зборів". Але ці збори усе відкладалися, роботи було багато, Мик. Прок. відав відділом середньої школи, а життя в Петрограді було нервове, неспокійне. Мик. Прок. важко переносив відірваність від України, Києва й мріяв про повернення до дому.

Після жовтневого повстання в Петрограді й переходу влади до большевиків, коли міністри були заарештовані, Мик. Прок. разом з іншими товаришами міністрів переїхав до Москви, щоб там поновити роботу міністерств. Але у Москві теж почалося повстання большевиків. //51

З поворотом до Києва Мик. Прок. цілком віддався науково-педагогічній діяльності; був обраний професором в кількох вищих школах Києва; він читав історію України та історію українського права на Вищих жіночих курсах, в Народному університеті, в Правничому інституті. Лише в університеті ніяк не могли виконати усі умови для переведення виборів на катедру історії українського права й протягом майже року розглядали його наукові праці. Мик. Прок. в грудні 1917 р. подав свою заяву про бажання виступити на конкурсі на нову катедру історії українського права і передав, як завжди водилося, свої наукові праці факультетові. Але справа з розглядом їх посувалася мляво. В січні 1918 р. ректор, проф. Спекторський[84] писав йому: "Якщо Ви передасте статті просто М. Н. Ясинському[85] – Ви прискорите справу". Лише в червні 1918 р. проф. М. Н. Ясинський (голова комісії, що розглядала праці Мик. Прок.) сповістив його, що розгляд закінчений *і повернув книги*. Мик. Прок. був обраний на катедру історії українського //52 права. *Першу вступну лекцію в університеті М. П. почав зворушливими словами:... [текст відсутній]*

Не поривав Мик. Прок. роботи в газетах, *брав участь в редагуванні народної газети "Южная копейка" та великої безпартійної газети, яка виходила у Києві наприкінці 1917 р*.

На початку 1918 року, в січні, Мик. Прок. був обраний суддею Генерального Суду.

Наприкінці квітня 1918 року до Мик. Прок. звернулися представники громадських кіл, з якими вів переговори генерал Гренер[86] з приводу встановлення гетьманства, й запропонували заняти пост міністра народної освіти в новому правительстві, яке має //53 (53а – повтор 53 арк.) бути проголошено незабаром. Мик. Прок. дав згоду. Він, таким чином, став одним з членів тої першої ячейки, яка конспіративно обмірковувала на квартирі проф. Любинського[87] склад першого гетьманського правительства. Коли М. М. Устимови[ч]у[88] не вдалося сформувати кабінет міністрів *з українських діячів*, п. Гетьман[89] доручив Мик. Прок. 30 квітня сформувати кабінет згідно з висловленими Гетьманом в його грамоті побажаннями. Термін було дано дуже вузький – до 1 травня: "кабінет повинен бути такий, щоб він міг розпочати

реформу життя на найширших громадських принципах, в основі яких покладено національне відродження України, але без тих крайностей, які б дратували населення і шкодили б правильному розвиткові національного життя, (интервью с Н. И. Василенко. К., Мысль, 1918, 10 травня).

Мик. Прок. негайно звернувся до с-ф'ів[90]*, у яких в той самий вечір були збори. Там в палкій промові він закликав...* Мик. Прок. звернувся до ес-еф'ів, у яких //54 було в [той] день зібрання, і в палкій промові закликав їх вступити до кабінету гетьманського уряду, не нехтувати можливостю взяти участь в будуванні української держави. Але слова його були марні: збори пішли за іншими промовцями, серед яких найбільш рішуче й різко виступив проти вступу до кабінету А. М. Ніковський. Лише Л. М. Старицька-Черняхівська та С. О. Єфремов підтримали Мик. Прок.*. *Гаряче виступала Л. М. Ст*арицька-Черняхівська, яка завжди з хвилюванням згадувала цей трагічний момент в історії України. //55

Відмовляння с.-ф.'ів, як видно, не було цілком одностайним і категоричним. Вони продовжували обмірковувати справу, і на другий день, 1 травня ввечері, до Мик. Прок. прийшов О. Я. Шульгін[91] для остаточних переговорів, але не застав його дома: він був вже на першому засіданні нового кабінету. Шульгін залишив Мик. Прокоповичу записку (інтерв'ю, К[иевская] М[ысль]). В архіві Мик. Прок. збереглася частина цієї записки, без кінця і без підпису, написана на аркушу паперу, вирваному з блокноту, чорним олівцем, нервовим, нерівним почерком. Написано так: "І. Високоповажний Микола Прокофьєвичу. Комітет партії С-Ф разом з представниками (закреслено) інших українських партій обмірковували справи… Відношення у всіх до Гетьманства і його конституції різко негативне… і уступ до (закресл.) роботи при таких (закр.) умовах виключаються. Але позаяк вияснилося, що німці рішуче стоять за ідею гетьмана, обмірковуються дуже уважно можливі пропозиції з нашого боку тих демо..." – на цьому закінчується аркуш, що зберігся. Те, що він був позначений римською цифрою I свідчить, що був ще принаймні один, але його бракує. //56

Відмовлення с-ф'ів вступити до кабінету мало трагічне значення для історії України. Воно не могло *змінити ходу подій, себто* примусити гетьмана зректися, чи німців, які підтримували гетьманство – стати на інший шлях. Але *воно* примусило Мик. Прок., формуючи кабінет, звернутися до інших людей, які не користувалися серед українського суспільства таким авторитетом і впливом, яким користувалися діячі, об'єднані в партії с-ф. Наслідком відмовлення с-ф'ів сталася випадковість складу кабінету, той брак одностайності, який підточував гетьманство. В спогадах Д. І. Дорошенка є колоритне місце: перебуваючи у Львові, він несподівано довідався про переворот у Києві. "Мої галицькі знайомі кинулись мене розпитувати, що це може значити? Чи кінець української державності? Я дуже мало міг їм пояснити, бо й сам не розумів, що сталося. У вечері наспіла друга телеграма… з складом нового кабінету міністрів: серед перекручених або незнайомих прізвищ стояли імена Василенка, Ржепецького[92],… Я зазначив своїм галицьким знайомим, що імена гетьмана Скоропадського й Василенка вже самі собою свідчать, //57 що діло йде не про

* *Тут в спогадах трапилася помилка: він* Д. І. Дорошенко пише, що Мик. Прок. підтримав В. Винниченко, між тим сам Мик. Прок. згадував, що підтримали його лише Л. М. Старицька-Черняхівська та С. О. Єфремов. Крім власних усних спогадів Мик. Прок. зафіксував цей момент в інтерв'ю з кореспондентом "Киевской Мысли", яке вже згадувалося вище. Можливо, що Д. І. Дорошенко, який в той час не був у Києві, здобув не вірну інформацію. ("Історія України", II, ст. 54). – *Прим. Н. П.-В.*

«кінець української державності», а що найбільше про зміну її форми”. (Мої спомини про недавне минуле. Ч. II, ст. 83).

Мик. Прок. ясно розумів, що формуючи кабінет за таких умов, він ставить себе об'єктом усякого роду обвинувачень, нарікань. Він йшов на це свідомо, не тому, що не хотів скласти кабінет з відомих українських діячів, але тому, що не міг переконати їх. В той же час Мик. Прок. не міг не розуміти важливості для України поновлення гетьманства, в таких умовах, які, здавалося забезпечили йому міцність та силу. Й він пішов [на] важкий шлях, саможертвенно взяв на себе весь тягар відповідальності й назавжди зв'язав своє ім'я з добою поновлення гетьманства. Цей короткий період назавжди залишився кульмінаційним моментом героїко його життя*, [?] бачив його раніш і тепер той не міг не помітити, що він наче переродився. Глибока віра в світлу...* //58

В своїй розмові з Д. І. Дорошенком, яка відбулася через кілька день по встановленні гетьманства, Мик. Прок. так сформулював свій погляд на переворот і його наслідки: “Центральна Рада і правительство есерів виявили свою нездібність вдержати в руках владу й організувати державу. Прийшли інші люди, представники іншого політичного і соціального світогляду, і взяли владу в свої руки, але знов таки в ім'я самостійної української держави. За цими людьми стоїть тепер рішаючий реальний чинник: збройна сила Німеччини. З оцим треба насамперед рахуватись. Але треба, щоб і при новому курсі політика держави зоставалась національно-українською, треба, щоб і нові форми української державності буди заповнені національним змістом. Отже від самих українців… залежить, щоб і при новій зміні державного ладу й устрою вдержалась сама суть: національно-державна ідея українська. А Гетьманщина – це як раз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу”*.

Діставши пропозицію сформувати кабінет, Мик. Прок. звернувся до...//59

В кабінеті міністрів Мик. Прок. мав спочатку дві посади: міністра народної освіти та тимчасово міністра закордонних справ, поки не приїхав до Києва і не був призначений міністром закордонних справ Д. І. Дорошенко (20 травня 1918 р.).

Крім того Мик. Прок. протягом перших днів був Головою Ради міністрів, поки приїхав до Києва призначений на цю посаду Ф. А. Лизогуб[93]. Мик. Прок. був весь час, до 14 листопаду 1918 р., товаришем Голови Ради Міністрів і виконував обов'язки Голови під час відсутності Лизогуба.

Мик. Прок. залишався міністром народної освіти до 14 листопаду 1918 р. В серпні Мик. Прок. був призначений Президентом Державного Сенату й залишався на цьому посту до падіння Гетьманського уряду 14 грудня 1918 р. //60

Діяльність Мик. Прок. як міністра народної освіти викликала чимало нарікань та нападок з різних боків. Самий вступ до кабінету зустрів негативне відношення з боку конституційно-демократичної партії, членом якої був Мик. Прок. Тоді він та інші члени партії, А. Ржепецький та С. М. Гутник[94] – заявили, що вступають до кабінету персонально. Відгуки цього незадоволення дійшли до Петрограду, звідти впливовий з багатьма зв'язками в журналістських колах публіцист писав Мик. Прок.: “Ми не знаємо, що робиться у Києві. Газети брешуть. Відомості, що привозять з Києва приїзджі люди, обурюють своєю примітивністю… Ви, в мойому уявленні, не центральна фігура на сцені. Але на Вас зо всіх боків сипляться найжорстокіші

* Д. І. Дорошенко. Мої спомини, ч. II, ст. 86–87. – *Прим. Н. П.-В.*

напади й звинувачення. Ви знервуєтесь, це видно з Вашої промови на з'їзді к[онституційно]-д[демократичної партії,] і приймаєте бій на ґрунті загальних питань..." (6/V – 1918). Ще більше закидів було весь час з боку лівих політичних українських груп, які вимагали //61 від міністра освіти негайної ліквідації російських шкіл і заснування замісць них українських. Обвинувачення такі, *підставою для яких часто служили невірні інформації,* наповняли сторінки "Нової Ради", "Вільного життя", "Відродження". Д. І. Дорошенко так пише в своїй "Історії України": "На Василенка було багато нарікань з боку українських національних кругів, *що він занадто мляво проводить українізацію, що занадто піддається впливам російських педагогічних кругів на шкоду інтересам української школи*. В цих нарікканнях була правда в деяких чисто формальних справах… Але в суті річи що до напрямку шкільної політики Василенко мав рацію". Переслідуючи усе, що було зроблене для //62 ґрунтовної українізації школи, Д. І. Дорошенко робить такий висновок: "взагалі діяльність… Міністерства в цілому була звернута на те, щоб реальними, творчими заходами укріпити ґрунт для розвитку української просвіти й національної культури, не руйнуючи нічого з того, що було утворено раніше в культурно-просвітній області, хоча б і в чужій, російській формі, з тим, щоб підготовити нормальний, природний і не болючий перехід на форми національно-українські… Коли Гетьманське правительство впало й прийшло на зміну йому правительство Директорії, котре апріорно-вороже ставилося до всього, що було утворено за часів Гетьмана, і заходилося зразу те все руйнувати, то в Мін[істерстві] Освіти навіть воно не знайшло нічого, що підлягало б, на його думку, потребі знищення або переміни..." (Іст[орія] Укр[аїни], II, ст. 367–68). Це свідоцтво надзвичайно важливе, бо автор його по роботі в кабінеті міністрів часто стояв в опозиції до Мик. Прок. //63

В своїй статті "Українська культурна праця за гетьманщини" Я[сно] В[ельможний] П[ан] Гетьман пише про діяльність Мик. Прок. та інших працьовників в міністерстві освіти; що заснування Академії наук, двох українських університетів, багатьох інших, середних та нижчих шкіл – "є наслідок відданости українській культурі багатьох українських діячів, на чолі яких стояли такі люди, як Василенко, Стебницький[95], Науменко, П. Я. Дорошенко[96], І. Огієнко[97]…" далі, згадуючи про університет св. Володимира, пише, що Мик. Прок. "у довгому й вичерпаному докладі опрацював свій план діяння, щоб і в цьому університеті безболісно провести українізацію. Я тоді переконався ще глибше, що одинокою ціллю його було зберегти для українського народу якнайбільш культурних цінностей" (Наша культура, 1936, квіт., ст. 244).

Це було дійсно так. //64

Головною метою Мик. Прок. ставив для міністерства освіти утворення української школи, але тут становище шкіл різних ступенів було не однакове. Коли кадри педагогів нижчої школи були підготовлені, міністерство видало наказ про утворення національної нижчої та вищої початкової школи. Для них друкувалися й підручники. З гімназіями справа була складніша; на Україні було багато гімназій російських, з складом російських педагогів. Українських педагогів було ще замало. Підручників теж не вистачало. Тому міністерство, не руйнуючи разом існуючі гімназії, почало відкривати паралельні українські; Мик. Прок. був певний, що цей паралелізм – тимчасове явище, що протягом кількох років українська культура переможе й тоді усі гімназії перетворяться на українські.

Багато уваги приділяв Мик. Прок. вищій школі. Він не хотів руйнувати університет св. Володимира, який мав свою майже столітню історію, традиції, склад професорів, серед яких були видатні вчені, тому його залишено поки що недоторканим. Український державний університет утворено було на базі народного університету, при чому багато професорів старого університету св. Володимира стали професорами Українського //65 університету. Урочисте відкриття Українського університету відбулося 6 жовтня 1918 р. В той же день *було* відкрито Історико-Філологічний факультет, теж український, в Полтаві. 22 жовтня *було* відкрито український університет у Кам'янець-Подільському.

Питання про заснування Української Академії Наук було давнею мрією українського громадянства. В останніх роках його обмірковували в Українському Науков[ому] Товаристві, зокрема в 1917 році, але нічого реального для здійснення цього не було зроблено. Подаючи П[анові] Гетьманові свою програму діяльності міністерства народної освіти, Мик. Прок. поставив в ній питання про заснування Української Академії Наук, обґрунтувавши цю пропозицію в окремій доповідній записці. В особі П. Гетьмана Мик. Прок. зустрів повну підтримку. 9 липня 1918 року було призначено комісію для підготовки законопроекту заснування Української Академії Наук. На чолі її був поставлений академік В. І. Вернадський[98]. //66

Звістки про призначення комісії для підготовки відкриття Академії Наук викликали в націоналістичній пресі несприятливе ставлення. Раз у раз вміщалися *в різних газетах* не цілком правдиві і ворожі чутки з приводу Академії Наук, висловлювалися побоювання, що вона не буде "українською" тощо (Нова Рада, № 102, 115, Відродження, № 101, 102). Хвилювалося й Укр[аїнське] Наукове Товариство, де питання обговорювалося на спільному зібранні членів. Проф. М. С. Грушевський, запрошений взяти //67 участь в роботі комісії, не дав навіть відповіді на запрошення. До комісії вступили як представники Укр. Наукового товариства проф. Г. Павлуцький, П. А. Тутковський[99], Є. К. Тимченко[100]; значну й активну участь брали проф. А. Ю. Кримський[101], С. П. Тимошенко[102], М. І. Туган-Барановський[103], В. Л. Модзалевський (секретар). 17 вересня були вже готові статут, штати, кошторис і законопроект про заснування Академії; 12 жовтня Мик. Прок. вніс його до Ради міністрів; розгляд законопроекту призначено було на 19 жовтня (лист до редакції "К[иевская] Мысль" Мик. Прок. – 23/Х 1918 р.). Але тут сталася зміна кабінету. Усе залишилося цілком підготовленим, штати та кошторис вже були затверджені бюджетовою комісією, і, як писав Мик. Прок. у листі до "К[иевской] Мысли", "наступникові на посту міністра освіти залишалося тільки поставити законопроект в чергу на засідання Ради міністрів".

29 листопаду Рада міністрів затвердила проект про заснування Академії Наук, призначила президентом її проф. В. І. Вернадського і неодмінним секретарем проф. А. Ю. Кримського.

Хоч відкриття Академії Наук сталося за міністра П. Я. Стебницького //68, для всіх сучасників було цілком ясно, яку участь приймав Мик. Прок. в заснуванні Академії Наук. Перше спільне зібрання Академії Наук 30 листопаду ухвалило звернутися до Мик. Прок. з такою заявою: "Спільне зібрання Української Академії Наук в Києві 30 листопада 1918 року, вперше зібравшися для ділової роботи… одноголосно ухвалило надіслати Вам, високошановний Миколо Прокоповичу, своє щире привітання і гарячу подяку за те, що бувши міністром народної освіти Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії Наук і записали своє

ім'я нестертими літерами в історії Академії. Президент Академії академік В. Вернадський, неодмінний секретар академік А. Кримський".

Цей документ усе життя беріг Микола Прокопович як найцінніший свій скарб. *Не знав він як швидко зітнуться...*//69

З заснуванням Академії Наук тісно зв'язане заснування Національної Бібліотеки України. Думка про це виникла у Мик. Прок. ще за часи тимчасового уряду: 17 березня 1917 року він писав міністрові нар[одної] освіти проф. Мануйлову[104] серед інших вимог про необхідність заснувати у Києві Народну бібліотеку, на зразок Петербурзької публічної або Рум'янцевського музею. Мануйлов поставився до цього прихильно, але нічого не було зроблено (С. Пастернак. Всенароднья бібліотека України, К., 1923, ст. 3). Коли Мик. Прок. став міністром народної освіти, то відразу ж в травні 1918 р. поставив питання про заснування такої бібліотеки. Було зроблено багато в інших галузях культури: покладено початок для заснування картинної галереї, українського музею, українського національного театру драматичного та оперного. Треба відзначити також широке розгортання видавничої справи, яка завжди знаходила в міністерстві освіти всіляку підтримку: ширилися видавництва приватні та кооперативні, а кількість виданих книжок досягла протягом 6 місяців існування гетьманства нечуваної цифри. Бібліографічний //70 показник "Книгар" зазначав, що "1918 рік надовго може бути незрівняним, недосяжним по скількости видання та накладів" (Д. Дорошенко. Історія України, т. II, ст. 370).

Такі були реальні наслідки діяльності Мик. Прок. як міністра Народної Освіти. Його діяльність цілком відповідала його переконанням, а не лише надмірній м'ягкості. Він вважав, що всіма засобами треба запобігати збільшення табора ворогів ще молодої української культури, не треба викликати ворожнечи з боку представників російської культури, і навпаки, заходами поступової українізації можно зробити велику користь українській культурі, утворюючи дружне співробітництво з російською культурою, яке поволі сприятиме поширенню української культури. //71

Після падіння Гетьманства Мик. Прок. знов повернувся до професорської діяльності в двох університетах – св. Володимира та Українському, на Вищих Жіночих Курсах, в Народному університеті, в Комерційному та Правничому інститутах.

З приходом добровольців становище українських закладів стало загрозливим. Частина українських інституцій була закрита, решту було переведено в ряд приватних підприємств, – така доля чекала Український Державний Університет. Президія його вирішила звернутися до Міністерства Освіти в Ростові, й виряджено було делегатами ректора Ф. П. Сушицького[105] та Мик. Прок. Вони поїхали в листопаді 1919 р., але приїхали надто запізно: добр[овольча] армія вже розклалася й тікала. Повороту до Києва не було. Через кілька день Ростов був занятий большевиками. Мик. Прок. був обраний професором Варшавського (евакуйованого до Ростова) університету й розпочав читати лекції з історії права. //72

Лише з квітня 1920 року, з великими труднощами, Мик. Прок. міг повернутися до Києва. Тут, в липні того ж року, його було обрано дійсним членом Академії Наук. Так почався останній період життя Мик. Прок. – присвячений роботі в Академії Наук та викладанню в різних вищих закладах. Він читав в університеті, в Кооперативному інституті, в Юридичному інституті, в КІНГ'і, а також в деяких середніх школах – в Залізничному технікумі тощо. Не зважаючи на те, заробітки не могли забезпечити задовільного існування: йому доводилося самому варити обід, мити

підлогу, прати білизну, копати городи, рубати дерева на дрова. Він сам так характеризував свою діяльність за цей час в листі до В. Г. Короленка: "Читаю в Вищих школах, але головна моя діяльність зосереджена в Академії Наук… Роблю зусилля щоб працювати науково, але заняття не тим, чім слід, забирають стільки часу, що наукова праця фактично робиться чимсь третьтерядним. Дещо все ж таки роблю для врятування культури та цінностей" (29/VII[.19]21). //73

В 1920 році, 20 липня Мик. Прок. було обрано дійсним членом Української Академії Наук, й з того часу й до самої смерти його Академія Наук стала головною метою його життя, він жив її життям, її інтересами, віддаючи їй всі свої сили й думки. З Академією він був зв'язаний не лише науковою роботою, а також і адміністративною. Незабаром Мик. Прок. було обрано на голову Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права; року 1921 академік В. І. Вернадський відмовився від президентства в Академії Наук і президентом був обраний одноголосно Мик. Прок., але советський уряд не затвердив його. Року 1922 його було обрано на голову Соціально-Економічного відділу. На цьому посту він залишався до 1929 р., коли у зв'язку з "реорганізацією" Академії було обрано на цей пост О. Г. Шліхтера[106]. До того часу Мик. Прок. керував всією роботою Відділу, був редактором його видань, в тому числі "Записок", яких було надруковано 6 томів. //74

Головну свою увагу зосередив Мик. Прок. протягом останнього періоду свого життя на роботі Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Заснована в перший рік існування Академії Наук, комісія почала працювати від головуванням академіка Ф. В. Тарановського[107], але у зв'язку з виїздом акад. Тарановського припинила свою діяльність, і Мик. Прок. довелося заново організовувати її. З неї хотів він утворити міцний осередок ґрунтовного дослідження історії українського права й з великим захопленням працював в цій справі. З радістю зустрічав кожного працьовника, що цікавився цією галуззю української науки, широко допомагаючи всім, своїми порадами та власною, добре підібраною бібліотекою. В Комісії бувало пересічно – 8–12 співробітників, крім місцевих дослідників в її роботі брали участь дослідники з інших міст – проф. М. О. Максимейко[108], В. О. Барвінський[109], – з Харкова, М. Є. Слабченко – з Одеси[110], В. Д. Отамановський[111] – з Вінниці, *С. Дністрянський*[112] *– з Праги тощо*[*]. Комісія заклала постійні зв'язки з закордоном – Прагою, Львовом, Віднем, Варшавою, одержувала //75 праці для відзивів, тощо. Щотижня збиралися члени комісії під голосуванням Мик. Прок., читали та обговорювали праці співробітників, звідомлення, рецензії тощо. Співробітники щороку виїздили на наукові відрядження до різних архівів, бібліотек.

Протягом 1923–1930 р. комісія надрукувала 7 томів "Праць комісії"[**], в яких було вміщено понад 30 окремих наукових дослідів та дві великі монографії – І. Ю. Черкаського "Копний суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв." (томи праць IV та V) та Л. О. Окиншевича[113] "Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст." (праці – том VIII). Крім наукових дослідів в працях комісії друкували рецензії, бібліографічні огляди, протоколи засідань комісії. Кожен том "Праць" мав передмову,

---

[*] Склад комісії змінявся, одні виходили з неї, інші члени вступали. Головним осередком комісії можно вважати таких членів: академік О. О. Малиновський, І. Ю. Черкаський, Л. О. Окиншевич, С. Г. Борисенок, С. М. Іваницький-Василенко, І. М. Балінський, В. О. Романовський, В. Т. Гришко. – *Прим. Н. П.-В.*

[**] Вийшли I–VI та VIII томи. VII був затриманий в друкарні, тому що в ньому було вміщено розвідку акад. Слабченка про Військовий Генеральний суд. – *Прим. Н. П.-В.*

написану Мик. Прок., яка давала стислу характеристику вміщених дослідів і зазначала їх наукову вагу. Всі передмови, зібрані до купи, дають цінну картину розвитку історії дослідження українського права. Комісія мала на меті розпочати видання джерел українського //76 права, словник юридичних термінів, колективну “Історію українського права”. Робота розгорталася, й праці комісії завойовували видатне місце в науковій літературі.

Мик. Прок. з захопленням працював і сам. За ці роки він надрукував низку статей, дослідів, рецензій з історії та історії права України; з них головніші – некрологи-біографії Б. О. Кістяковського, О. І. Левицького, Кремінецький ліцей і університет св. Володимира, в І т. Записок Соц[іально]-екон[омічного] відділу ВУАН; Як було скасовано Литовського статута (тамож, т. II–III) Павло Полуботок (Україна, 1925, № 6), Пам’ятник української правничої літератури, XVIII ст. (Зап[иски] Наук[ового] товар[иства] Шевченка [у] Львові, т. CXXXVIII), Правне положення Чернігівщини за польської доби (Збірн[ик] Черніговщина), Конституція Пилипа Орлика (Збірн[ик] на пошану проф. Д. М. Петрушевського), Територія України XVII ст. (Збірн. на пошану акад. Д. Багалія), О. М. Лазаревський (Україна, 1927, кн. IV), “Права по которым судится малор[оссийский] народ” (Збірн. на пошану акад. М. Грушевського); рец[ензія] на VIII т. Історії України-Руси, М. Грушевського (Україна, 1925, № 5), та інші, разом – 27 праць. Треба відзначити //77 видання матеріалів – “Збірка матеріалів по історії України та українського права”, Археогр[афічний] збірн., І, Матеріали до історії українського права, т. І, розпочав видання збірки “Магдебургських грамот”, працював над широко задуманою історією дослідження українського права та соціально-економічним положенням козаків після 1782 р., готував велику передмову про магдебурзьке право до збірки грамот.

Року 1920 Мик. Прок. був обраний головою історичного товариства Нестора Літописця. За його головування товариство змінило свій загальний характер: значно змінилася тематика доповідів, які тепер переважно були присвячені історії України, її мистецтву, археології. Змінився і склад відвідувачів товариства. Раніш засідання відбувалися в університеті і, крім членів, притягували 10–20 сторонніх осіб. Тепер товариство було приєднано до Академії Наук, і засідання його відбувалися в залі Академії. Здебільшого, публіка заповняла весь зал. Вчителі, студенти, //78 співробітники Академії Наук, взагалі українська інтелігенція, не зважаючи на брак публікацій з приводу засідань в газетах, акуратно відвідували засідання. Деякі з них, як, напр., з доповідями академіків Д. М. Петрушевського про феодалізм, М. Є. Слабченка – про Запорізьку Січ, М. О. Максимейка – про Руську правду, збирали стільки відвідувачів, що їх не могла вмістити зала. Можливо, що як раз ця енергійна діяльність Товариства спричинилася ліквідації його – року 1929 Товариство було закрито.

Року 1922 перед Мик. Прок. розкрилася ще нова ланка наукової діяльності: його було призначено на Голову науково-дослідчої Катедри історії Украни: так він був поставлений на чолі важливої справи – готування кадрів молодих істориків країни.

Так здавалося, не зважаючи на важкі матеріальні умови, життя Мик. Прок. налагоджувалося: він мав можливість не тільки сам працювати науково, а також керувати роботою великої групи дослідників в галузі історії України та історії права України. //79 Хоч і пізно, але Мик. Прок. досяг того, чого прагнув усе життя: наукова робота стала його єдиною головною метою.

В свойому власному житті Мик. Прок. був надзвичайно скромний. Вчитель, професор, міністр, академік, він не міняв свого життя і залишався в тій само маленькій

квартирі на Тарасівській вулиці, де оселився ще гімназіяльним вчителем. Лише кількість книжок з того часу зростала; бібліотека, яку він збирав з молодих років, була його єдиним скарбом.

Проте цей маленький будинок був широко відомий у Києві, й люде найрізноманітніших професій йшли до нього, йшли до Мик. Прок., щоб послухати його поради, знайти в нього сердечну відповідь, втіху. Мик. Прок. був виключно чутливий, лагідний, м'який, і це притягувало до нього людей. Мик. Прок. наче випромінював тепло. "Згадуємо чудові дні, що ми провели торік у Києві //80, – писав 6/V р. 1930 проф. В. Грабар[114], – де нас гріло не лише сонце, а також випромінювана від Вас душевна теплота". Коло людей, з якими Мик. Прок. зв'язували приятельські відносини, було надзвичайно велике. Тут були й вчені, професори, дослідники, люди з світовим ім'ям, були й мало помітні люди, з якими випадково звела доля, а завдяки багатогранності життя Мик. Прок. таких випадків у нього було *надзвичайно* багато, і він своєю привітною, лагідною вдачею відразу притягував до себе людей. "У мойому житті, – писав М. М. Могилянський, згадуючи перші моменти знайомства з Мик. Прок., – мені рідко доводилося зустрічати людину, яка відразу робила враження, яке б залишалось вирішальним на усе життя; таке враження робив Мик. Прок. Важко передати, в чому полягала його головна прикмета, але це було враження чогось незрівняного, виняткового, виключної щирості, м'якості" (спогади, рук[опис]).

"Серце моє загублено у Києві разом з днями молодости… А Київ – це люди у Києві, а люди у Києві – це Василенко перш за все", //81 – писав професор П. П. Смирнов[115] (17/V – 1930). "Невичерпане джерело Вашої теплоти вкрило мої вільні та невільні гріхи, – писав М. Є. Слабченко. – Ваш лист був справжнім бальзамом на рани, і я готовий плакати від того, що Василенкові начала скращують гіркоту життя і що над людиною розкинуто все ж таки василькове тепле небо" (1928 [р.] без дати)[*].

Найтісніші дружні зв'язки збереглися у Мик. Прок. з першої молодости і здебільшого не припинялися до самої смерті. "Видно, те, що закладено для дружби з молодих років, буває наймiцнішим", – писав Мик. Прок. р. 1912 Д. М. Петрушевському.

Крім О. М. Лазаревського, з близьких друзів Мик. Прок. //82 старшого віку треба згадати О. І. Левицького, з яким Мик. Прок. весь час був в тісних дружніх відносинах, в яких спільність наукових інтересів сплiталася з ніжною дружбою: це ярко відбилося в некролозі О. І. Левицькому, написаному Мик. Прок., повному мягкої лірики. Тісна дружба зв'язувала Мик. Прок. з Є. О. Ківлицьким, відомим у Києві педагогом-істориком, автором чималої кількості наукових праць, який довгий час був секретарем "Київської Старини". В багатьох громадських та наукових заходах Мик. Прок. вони працювали спільно – в Обществі грамотности, в редакціях київських газет. Весь гурток з великою любовію і пошаною ставився до Ківлицького.

Є. О. Ківлицький помер р. 1920. З приводу його смерти В. О. Мякотін писав Мик. Прок.: "Сумно думати, що його вже нема, що ніколи вже не заспокоїть душу в неквапливій тихій бесіді з лагідним і мудрим отцем Ківлієм" (3/VIII,1921). //83

---

[*] Мик. Прок. не любив транскрипції свого імені "Микола", і навіть у виданнях Академії Наук підписувався "Н", або "Ник." Василенко. З приводу цього М. Є. Слабченко писав: "З приводу імені «Микола» я не можу погодитися: слова душевні близькі обов'язково зв'язані з звуком «М» – «Микола», «милий», «мій», «мати», м'яко, якось тепло, розумієте?... тому «Миколу» Прокоповича не зміню на «Николая» Прокоповича" (1927 [р.] без дати). – *Прим. Н. П.-В.*

Іншого характеру дружба зв'язувала Мик. Прок. з молодих років з П. Т. Матюшенком. Це був полковник артилерії, служив він в арсеналі, але мусив податися в демісію після 1905 р., після того він став викладачем фізики в багатьох середніх школах Києва. П. Т. Матюшенко був блискуча, обдарована людина, з палким революційним темпераментом, жвавий, енергійний. Він брав участь у багатьох закладах культурно-поступового характеру, був близький до гуртка Лучицького, працював в "Обществе грамотности". На початку 20-х років він був заарештований, засланий на північ і страчений. *...характеру, і був близький до гуртка Лучицького, хоч і не був істориком, розірвав з військовою службою, П. Т. Матюшенко став викладачем фізики в ряді київських середніх шкіл, на початку революції він був заарештований большевиками й страчений* [*з арк. 85*].

Дуже близький був Мик. Прок. з проф. Б. О. Кістяковським; здружилися вони ще за часи спілки "Освобождения", на початку XX стол., зберігали дружні відносини з ним та його дружиною М. В. Кістяковською, до кінця. Мик. Прок. написав теплий некролог Б. О. Кістяковського. //84

Найтісніші дружні зв'язки були у Мик. Прок. з В. О. Мякотіним та Д. М. Петрушевським. З Мякотіним вони здружилися відразу; їх зв'язали наукові інтереси та робота в архівах – вони спільно працювали у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові. Було багато спільного в біографії обох друзів: в один час обидва вони пережили міцне, глибоке кохання, нещасливе для обох, в один час глибоко захоплені були громадською та політичною діяльністю і навіть одійшли тимчасово від наукових праць задля публіцистичної роботи; однаково, під час реакції, заплатили за це захоплення роком ув'язнення – В. О. Мякотін відбував його в Д[в]инабурзі[116]. Одірваний від метушні життя, В. О. Мякотін //85 використав час ув'язнення для наукової роботи. В листі до Мик. Прок. Мякотін писав: "Сиджу зараз над моїми архівними виписками, і так яскраво встають в пам'яті роки, коли вони робилися, роки молодості і зокрема – місяці й роки, проведені в тісних стосунках з тобою, думки, розмови й мрії того часу. Далеко одійшли ті роки, проте близькі вони серцеві… І бачу, треба лише згадати їх – щоб почути. Як міцно зв'язує мене пам'ять серця з тобою, друже мій любий..." (15/XII 1911).

З виїздом до Петербургу Мякотіна р. 1893 почалося жваве листування його з Мик. Прок., більша частина якого, нажаль, загинула в Есмані. Зберігалися у Києві випадково деякі листи, але й вони надзвичайно важливі для характеристики обох друзів, а також для історії української культури того часу*. В них Мик. Прок. докладно освітлював Мякотіну київське життя, спільних знайомих. В одному з перших листів, р. 1893 Мик. Прок. писав Мякотіну: "Взагалі умовимось раз назавжди казати мені завжди щиро про всі //86 мої гріхи (мова йшла про план дисертації)… Рідко рвуться у мене стосунки з людиною, яку я полюбив щиро й душевно" (19/XI 1893). *Це було цілком вірно.* В листах своїх вони відкривали один одному свою душу, свої інтимні почуття. Характерний лист Мик. Прок. Мякотіну, де він, *відповідаючи на його лист, повний "печалей и сомнений",* писав: "Мені здається, якщо ти замислишся над собою, ти *зрозумієш* спіймаєш себе на тому, що й я переживаю". В іншому листі Мик. Прок. писав: "Пам'ятаєш той вечір в Китаєві, коли ми з тобою були на

* Частина листів Мик. Прок. до Мякотіна збереглася в Пушкінському домі в Петербурзі. М. М. Могилянський, на моє прохання, зняв з них для мене копії. *Н[аталя] П[олонська]-В[асиленко].*

острові, коли відділившися від всієї компанії знайшли маленьке озерце, оточене зеленими високими берегами, сіли під деревом й милувалися цією чудовою зміною тіні, при світлі сонця, яке схилялося до заходу… Нам було добре, бо ми почували, ми переживали однакове почуття, ми ділилися їм, хоч ти ледве будеш спростовувати, що в душі була якась неповнота, здавалося, що все ж таки не вся душа тут… І це ж було з тобою, найближчою, найбільш спорідненою духом та почуттями людиною" (24/VI 1897). //87

Відповідаючи Мякотіну на його *сумні* вагання відносно одруження, проти бажання матері, Мик. Прок. писав йому: "Для нас з тобою шлюб повинен мати духовну й духовну переважно сторону. Родина матері хороша тим теплом, яким вона гріє, своєю ласкою, але вона нічого не дає душі, вона не може примусити відкрити таємниці душі, не може лікувати рани, що болять, не може розвіяти «печали и сомнения»… Я кажу тобі все це відверто, бо усе це відчуваю й я… Наша чоловіча дружба надто однобічна, надто розумова, вона боїться почуття, ворожа йому… Залишитися самому, відокремитися в собі ми з тобою не здатні. Для цього треба стати живим мерцем, убити в собі усі найкращі, мабуть, сторони душі. Ми з тобою, хвала Богові, не здатні на це, ми надто живі люди. І оця душевна самотність, чим далі йде життя, чим більше замикається коло близьких людей, чим більше вони починають жити своїм відокремленим власним життям, тим більше робиться важкою, тим більше особисте незадоволення гнітить душу… дружина, як друг, потрібна тобі, а не //88 твоїй родині. В дружині шукаємо ми з тобою… людину, яка буде поділяти з нами наше душевне життя. Я кажу, звичайно, про себе й про тебе… Я розумію любов як велику силу, яка бачить в іншій людині рівну близьку, рідну тобі, яка утворює довір'я, і дозволяє допустити цю людину у всі тайники твоєї душі, відкрити її… якщо цього немає – немає справжньої любові, не буде знищена й та самітність, яка так пригноблює нас з тобою".

Час минав, і в ніжній дружбі Мик. Прок. та Вен[едикта] Олекс[андровича] почувалися деякі розходження, і Мик. Прок. не міг би повторити те, що він писав р. 1897. Так, у 1912 р. він писав Мякотіну з приводу його статті з приводу Струве[117] в IV кн. "Русск[ого] Богатства", підписаної "В. М.": "В ставленні до українського питання твоєму й мойому є істотна різниця ось в чому. Для тебе, у зв'язку з твоїм походженням, умовами життя, літературної та громадської діяльності – це питання чуже. Ти можеш ставитися до нього лише розумово, більш мене холоднокровно, розмовляти з приводу його. Ми, українці, так ставитися не можемо, тому що нас в цьому відношенні торкається саме життя. І ми міцніше почуваємо його шипи. В наших ідейних переживаннях це відбивається на самому формулюванні ідеї в той же час //89

…[розмов]ляти з приводу його. Ми українці, так ставитися не можемо, тому що нас зачепає життя, і ми міцніше чуємо його шипи. Підчас наших ідейних переживань це не може не відбиватися на самих формулюваннях, але в той же час дає нам ту «душу живу», якої не маєте ви, великоросіяни, як би ви не співчували вільному розвиткові українства". В тому ж листі далі Мик. Прок. писав: "Якщо є прагнення створити українську народну інтелігенцію, український університет, за який зараз ведеться боротьба в Галичині, повинна бути наука на українській мові… Лише тоді українство, як матиме питому [вагу] на світовому терені, коли воно спроможеться утворити солідну серйозну українську науку". (26/IV 1912). *Нажаль немає...*

[скоріш за все йдеться про лист у відповідь. Цей абзац є неповним і де в чому повторює попередній. – *Г. С.*].

Тепла й близька, але не так інтимна, як з М'якотіним, була дружба Мик. Прок. з Д. М. Петрушевським. Вони з великою, щирою любов'ю ставилися один до одного, стежили за науковою діяльністю і вели інтенсивне листування, *дуже цінне для історії української культури*. Друзі докладно відзивалися на усі питання громадського та наукового життя. Петрушевський, видатний фахівець середньовіччя, людина щира та смілива, теж постраждав від режиму Кассо[118], вийшов з групою інших професорів з Московського університету й лише за міністерства Ігнатьєва[119] міг повернутися до університету, хоча сам був далекий від політики. //90 Він любовно стежив за багатогранною діяльністю Мик. Прок., переживаючи з ним його невдачі й радіючи успіхам. "*Мені не потрібно* Зайве казати Вам, чим був для мене Мик. Прок., – писав Д. М. Петрушевський удові Мик. Прок., – як багато радості дав він мені протягом нашої багаторічної ніжної дружби, яким щасливим почував я себе, коли мав можливість бачитися з ним та втішатися єднанням з ним. Усе моє життя пройшло в проміннях нашої дружби… Я любив його всіма силами моєї душі, і мені важко словами висловити, чим він був для мене" (17/XII – 1935).

Характерна риса взаємовідношень між цими трьома друзями молодості. З приводу В. О. Мякотіна Д. М. Петрушевський писав: "Дружба, яка зв'язувала мене з ним, за бродницькі часи й ряд років після того цілком зникла, і коли він жив деякий час у Москві, я бачив його дуже рідко й близькості між нами не було. Сталося це якось без приводів, само по собі. Інтереси його були далекі від моїх, і ґрунту для стосунків не було. Я завжди по натурі людина партикулярна, а він цілком потопав //91 у громад[сь]кості і тим занапастив свою наукову кар'єру, задля якої, можно казати, народився" (лист до Н[аталі] П[олонської]-В[асиленко], 2/III 1936).

Ця характеристика дуже важлива: вона в кількох рядках однаково яскраво характеризує всіх: і Мякотіна, і Петрушевського, і Мик. Прок. В той час, як Мякотін віддався політичній і громадській діяльності, Петрушевський – кабінетній науці, і обидва втратили ті спільні інтереси, що колись об'єднували їх – Мик. Прок. до кінця залишався однаково близький з тим і іншим, і в його духовному "я" однаково знаходили відгук душевні інтереси Петрушевського, цілком присвятившого себе науці, й Мякотін, що "потопав в громадськості".

Найближче місце в житті Мик. Прок. належало М. М. Требінській. Мик. Прок. познайомився з Марією Миколаївною на початку 90-х років, у Лучицьких, і вона стала його найближчим другом, *інтересна, розумна, з розвиненим інтелектом*, й ця дружба залишилася до самої смерті М. М. Требінської р. 1934. //92 Гарна на вроду, розумна, освічена, М. М. Требінська вміла підійти до кожної людини, знайти з нею спільні інтереси. Мар[ія] Мик[олаївна] була надзвичайно чутлива, щира, охоче допомагала усім, чим могла – й коштами, і сердечною увагою, *кожному, кому треба було допомогти*.

Родина Мар. Мик. складалася з неї та двох дітей, дочки – Олени Миколаївни та сина Дмитра Миколайовича, які стали згодом відомими у Києві лікарями. В цій родині Мик. Прок. знайшов теплу, любовну атмосферу, і вона на багато років замінила його власну родину. Діти палко кохали його; коли вони підростали, Мик. Прок. брав найближчу участь в їх навчанні, *допомагав їм*, "Наш милый Василек", – зверталися вони в листах до нього.

Мик. Прок. зв'язували з Мар. Мик. спільні інтереси, спільна громадська робота. Мар. Мик. жила тими ж інтересами, якими //93 жив Мик. Прок. Вони спільно працювали в "Обществе Грамотности" і "Народній Аудиторії", спільно захоплені були газетною роботою. Квартира М. М. Требінської перетворилася на філіал редакції "Києвских Откликів": Мик. Прок., О. Ф. Саліковський та інші співробітники тут обмірковували всі редакційні справи, статті, *всі подробиці кожного номера.* М. М. Требінська деякий час взяла на себе офіційно видання газети і, не шкодуючи, давала кошти на видання, на сплату штрафів, які накладала цензура. *Взагалі господа М. М. Требінської...*

О. М. Требінська яскраво описувала враження від рідного дому, коли приїхала на Різдвяні свята з Петербургу: вона не пізнала його: усе було охоплено новим для неї, ще чуждим, інтересом газетної справи: передові, статті, полеміки, конфіскації номерів, штрафи, тираж і таке інше – ось чим жили тепер М. М. Требінська і Мик. Прок., забуваючи усе *інше*. Але минув рік – і Ол[ена] Мик[олаївна] сама захопилася тими ж інтересами і з тривогою питала Мик. Прок.: "Невже не можно врятувати «К[иевские] Отклики»?..." //94

З в'язниці, "Хрестів" Мик. Прок. писав листи по черзі (можно було писати один раз на тиждень) до рідних та до Требінських, і ці останні, наче "соборні послання" читала всім знайомим, які писав Мик. Прок. і якій він не мав можливості відповідати. В цій сердечній, дружній родині переживав Мик. Прок. свої *важкі втрати, смерть матері, батька,* радості й невдачі й в ній знаходив моральну підтримку й втіху.

Важкі нещастя переживала родина... //95

Року 1923, 2 травня Мик. Прок. одружився з Н. Д. Полонською, яка була колись його ученицею в гімназії, теж істориком, приват-доцентом університета св. Володимира. Цей шлюб дав багато щастя обом.

Проте 1923 рік приніс Мик. Прок. й велике лихо: він був притягнутий до політичного процесу "Центра дій", разом з групою київських професорів та своїм молодшим братом, Кост[янтином] Прок[оповичем,] і засуджений на 10 років ув'язнення: на захист його стала вся Академія Наук, і цей вирок був замінений спочатку засланням за межі країни, а далі – цілком скасований. В листопаді року 1924 Мик. Прок. був звільнений і здобув можливість продовжувати наукову роботу в Академії Наук. Важкі переживання – прилюдний процес, ув'язнення, вирок, відбилися на стані здоров'я Мик Прок. Важка нервова хвороба спочатку поволі, але невпинно підточувала його організм.

Року 1929 почалася "реорганізація" Академії Наук, в бік "советизації" її. Все більше, крок за кроком, партійне керівництво почало забирати до своїх рук Академію. //96

Діамат, вивчення творів Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна заповняли весь час наукових робітників; почалася "критика й самокритика", прилюдні чистки. Процес СВУ грізною хвилею пройшов по Академії Наук. Року 1933 було закрито комісії соціяльно-економічного відділу, в тому числі комісію для вивчення історії західно-руського та українського права. Мик. Прок. болюче переживав ці події. Він залишився академіком, але жодної активної діяльності не міг виявляти. Він втратив зміст свого життя, він опинився зайвим, за бортом життя. Хвороба його почала швидко розвиватися: *наприкінці 1929 р.* було поставлено остаточний діагноз "Паркинсонова хвороба", або тремтячий параліч.

Останні роки – 1933–1935 були справжню мукою для Мик. Прок. Він поволі втрачав володіння рухами, не міг ходити без допомоги, не міг сам підвестися з крісла, місяцями не спав, втратив голос, слабив зір. Лише розум залишався, й він не міг відмовитися від наукової роботи: збирав матеріали для нової теми – "Положення козаків на Україні після 1782 р." //97 і мріяв розпочати роботу, якщо йому покращає. Але вже краще не стало. До цих страждань приєдналося глибоке нещастя: року 1934, на протязі кількох місяців, померли Дм[итро] Мик[олайович] та Мар. Мик. Требінська, і Мик. Прок. важко переживав втрату кращих друзів, з якими спільно прожив 40 років.

До головної хвороби прилучилася малярія та канцер печінки. 3 жовтня 1935 року Мик. Прок. упокоївся. Поховано його на Лук'яновському кладовищі недалеко від Марії Микол. [Требінської].

Так обірвалося життя Мик. Прок., яке за інших умов могло б ще багато дати рідній українській культурі.

Підводячи підсумки, треба відзначити, що Мик. Прок., не зважаючи на *несприятливі* умови, в яких проходило головним чином його життя, на важкі матеріальні умови, на необхідність літературною працею заробляти кошти на життя своє та допомогу своїм рідним, на захоплення політично-громадською діяльністю – весь час невпинно працював науково і в цілому дав надзвичайно багато. Метод його роботи був своєрідним, поча[сти] на ньому відбилася багаторічна газетна робота, поча[сти] виключна пам'ять Мик. Прок. Він здебільшого свої [праці] писав відразу, без чернеток, без змін. *Довгий час...* //98

Бібліографії праць Мик. Прок. не має. Друкувалися вони здебільшого в різних виданнях – в "Киевской Старине", "Черниговских земских сборниках", "Чтениях Нестора Летописца", "Записках Укр[аїнського] Наук[ового] Товариства', "Україні", "Украинской жизни"; після відкриття Української Академії Наук Мик. Прок. майже виключно в її виданнях друкував свої праці, за невеликим винятком. Але крім цих праць та тих, що виходили окремими виданнями, він надрукував кілька сот статей в словниках Брокгауза та Єфрона, Граната, а також в різних газетах київських та петербурзьких. Там вміщав він науково-популярні статті історичного характеру, публіцистичні, критичні, бібліографічні огляди. //99

Значна частина статей підписана повністю, Мик. Василенко, або Ник. Василенко, або навіть Николай Василенко. Але ще більше статей зовсім без підпису, як здебільшого статті редакційні та передові, або підписані псевдонімами, або самими ініціялами. (Н. В.), М. В. , "обиватель" тощо. Таким чином тепер навіть важко розкрити ці псевдоніми.

Приблизно Мик. Прок. надрукував коло 400 праць, з того числа, не входячи в оцінку їх, треба підкреслити, що особливе значення мають ті, які стосуються до історії українського права, як розвідки, так і видання джерел з історії права, рецензії та передмови до "Праць Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права". Ці праці, разом зо всією діяльністю Мик. Прок. як голови Комісії, ставлять його на видатне місце серед істориків українського права. //99

Спомини Мик. Прок. були написані підчас ув'язнення в Київському "Допрі"*, року 1924. Написано було спочатку спомини про Дорпатський університет, потім – про Есмань та Полтаву. Вже після того Мик. Прок. написав спомини про дитячі роки

* Тобто "доме предварительного заключения". – *Прим. Г. С.*

та навчання в глухівській прогімназії. Закінчена ця частина була за декілька днів до звільнення. На волі Мик. Прок. був знов захоплений науковою роботою і не мав вже можливості повернутися до споминів. Так вони й залишилися незакінченими.

“Два тижня в Лукьяновській в’язниці” було написано теж в Допрі; на той час в Допрі видавали збірники “Заключенный” і цей уривок був призначений для друкування в 2-му вип[уску] “Заключенного”, але видання припинилося на 1-му вип.

Умови, за яких було написано спомини, відбилися на змісті їх, зокрема це торкається частини, присвяченої Дорпату. *Відбилося й на мові – вони написані російською мовою.*

Третя частина споминів – “Історія приват-доцентства” була написана Мик. Прок. на початку революції, після 1917 р., коли //100 перед ним випадково розкрилася справжня причина його невдачі. Завдяки тому, що було знайдено в архіві лист ректора проф. Цитовича кураторові шкільної округи проф. Деревицькому. //101

ЦДАМЛМ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1–101. Машинопис.

КОМЕНТАРІ

1. Протягом 1957–2016 рр. смт Червоне Глухівського району Сумської області. 19 травня 2016 р. відновлено історичну назву – Есмань.

2. Туманські – старшинсько-дворянський рід.

3. Судієнки – старшинсько-дворянський рід.

4. Васьков Петро Григорович (1837–1934) – громадський діяч, правник.

5. Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) – історик і генеалог.

6. Дорпатський університет – університет в естонському місті Тарту (*ест.* Tartu, *нім.* Dorpat, Dörpt, *рос.* Юрьев, Дерпт).

7. Штід Людвиг (1837–1918) – німецький анатом, гістолог.

8. Брікнер Олександр Густавович (1834–1896) – російський історик німецького походження, професор кафедри історії Дорпатського університету.

9. Лассаль Фердинанд (1825–1864) – німецький філософ, юрист, економіст та політичний діяч.

10. Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч.

11. Іконников Володимир Степанович (1841–1923) – історик, джерелознавець.

12. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (1838–1916) – російський історик, археограф, літератор.

13. Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – історик, археолог, етнограф, археограф, громадський діяч.

14. Лучицький Іван Васильович (1845–1918) – історик-медієвіст, громадський діяч.

15. Левицький Орест Іванович (1848–1922) – історик, етнограф, письменник, громадський діяч.

16. Житецький Павло Гнатович (1836–1911) – мовознавець, лексикограф, педагог і громадський діяч.

17. Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – журналіст, філолог, педагог, громадський діяч.

18. Трегубов Єлисей Кіпріянович (1849–1920) – культурний, громадський діяч, педагог, член київської Старої громади.

19. Ківлицький Євген Олександрович (1861–1921) – літератор, педагог і громадський діяч, редактор “Киевской старины” (1889–1892).

20. Мякотін Венедикт Олександрович (1867–1937) – російський історик, публіцист, громадський діяч.

21. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868–1941) – письменниця, поетеса, драматург, прозаїк, перекладач, громадський діяч.

22. Черняхівський Олександр Григорович (1869–1939) – громадський діяч, лікар-гістолог.

23. Рум’янцевський опис (Генеральний опис Малоросії) – перепис населення і господарств Лівобережної України протягом 1765–1769 рр., проведений з метою запровадження нового державного оподаткування.

24. Лучицька (Требінська) Марія Вікторівна (1852–1924) – перекладачка, видавець, громадська діячка, дружина історика Івана Васильовича Лучицького.

25. Петрушевський Дмитро Моїсейович (1863–1942) – історик-медієвіст, учень І. В. Лучицького.

26. Піскорський Володимир Костянтинович (1867–1910) – історик-медієвіст, учень І. В. Лучицького.

27. Молчановський Никандр Васильович (1858–1906) – історик та громадський діяч.

28. Голубовський Петро Васильович (1857–1907) – історик-медієвіст.

29. Садовський (Тобілевич) Микола Карпович (1856–1933) – актор, режисер і громадський діяч, брат І. К. Карпенка-Карого, П. К. Саксаганського й М. К. Садовської-Барілотті.

30. Требінська Марія Миколаївна – вдова брата М. В. Лучицької, багато років була фактично дружиною М. П. Василенка.

31. Василенко Костянтин Прокопович (1877–1938) – політичний діяч, правник.

32. Синицький Євген Данилович (1866–1915) – юрист, педагог.

33. Александровський Василь Федорович (?–?) – громадський діяч, залізничний службовець.

34. Личков Леонід Семенович (1855–1943) – російський статистик і публіцист.

35. Матюшенко Павло Терентійович (? – після 1918) – військовий і громадський діяч, педагог.

36. Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – історик, організатор науки, публіцист, громадський і політичний діяч.

37. Перша жіноча гімназія Києва, зведена в 1859 р. за проектом архітектора О. Я. Шилле, названа за прізвищем київського губернатора і мецената І. І. Фундуклея.

38. Універсальна енциклопедія, випущена акціонерним видавничим товариством Ф. А. Брокгауз-І. А. Єфрон (Петербург, 1890–1907).

39. Доманицький Василь Миколайович (1877–1910) – літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч, кооператор.

40. Фокін Михайло Дмитрович – створив революційну народницьку організацію “Товариство змовників”.

41. Кістяківський Богдан Олександрович (1868–1920) – правознавець, соціолог і громадський діяч.

42. Водовозов Василь Васильович (1864–1933) – російський економіст, правник, публіцист, учасник революційного руху в Росії.

43. Булгаков Сергій Миколайович (1871–1944) – російський філософ і теолог.

44. Бердяєв Микола Олександрович (1874–1948) – російський філософ.

45. Вагнер Юлій Миколайович (1865–?) – зоолог, громадський і політичний діяч.

46. Беренштам Вільям Людвигович (1839–1904) – громадський діяч, педагог, учений-археолог.

47. Буда Сергій Олексійович (1866–1942) – історик, журналіст, перекладач.

48. Єфремов (Охріменко) Сергій Олександрович (1876–1939) – громадський і політичний діяч, літературний критик, історик літератури.

49. Імшенецький Яків Кіндратович (1858–1938) – громадський і політичний діяч, статистик, публіцист.

50. Короленко Володимир Галактіонович (1853–1921) – російський письменник, журналіст, публіцист, громадський діяч.

51. Оберучев Костянтин Михайлович (1864–1929) – військовий і політичний діяч.

52. Осадчий Тихон Іванович (1866–1945) – економіст, статистик, громадський і політичний діяч.

53. Саліковський Олександр Хомич (1866–1925) – громадсько-політичний діяч, журналіст.

54. Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) – громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець, письменник, перекладач.

55. Шраг Ілля Людвигович (1847–1919) – громадський і політичний діяч, адвокат.

56. Ярошевич Андрій Іванович (1875–1941) – економіст, педагог.

57. Скоріш за все Яремич Степан Петрович (1869–1939) – мистецтвознавець та художник.

58. Русова (Ліндфорс) Софія Федорівна (1856–1940) – педагог, громадська діячка.

59. Ідеться про: Всемирная история: У 3 т. / Под общ. ред. Ю. А. Г. Пфлуг-Гартунга. – СПб.: Брокгауз–Ефрон, 1910–1912.

60. Одна з найбільших російських універсальних енциклопедій.

61. Модзалевський Вадим Львович (1882–1920) – історик, археограф, архівіст і генеалог.

62. Щоголів Сергій – київський цензор.

63. Савенко Анатолій Іванович (1874–1922) – публіцист, громадський і політичний діяч.

64. Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) – археолог, етнограф, мистецтвознавець, громадський діяч.

65. Деревицький Олексій Миколайович (1859–1943) – філолог, історик, педагог.

66. Цитович Микола Матрініанович (1861–1919) – економіст, статистик.

67. Гессен Сергій Йосипович (1887–1950) – російський філософ, правник, педагог.

68. Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) – філолог, історик, організатор науки.

69. Павлуцький Григорій Григорович (1861–1924) – історик мистецтва.

70. Лобода Андрій Митрофанович (1871–1931) – фольклорист, літературознавець, етнограф, педагог, історик театру.

71. Данилевич Василь Юхимович (1872–1936) – історик, археолог, нумізмат.

72. Зіньківський Василь Васильович (1881–1962) – філософ, психолог.

73. Флоринський Тимофій Дмитрович (1854–1919) – російський філолог-славіст, історик, громадський діяч.

74. Князь Кудашев Володимир Миколайович (1863–1946) – історик, меценат, просвітник кабардинського народу; повна назва згаданої книги – "Исторические сведения о кабардинском народе: К 300-летию Дома Романовых" (К., 1913. – 283 с.).

75. Зновицький Йосип Йосипович (?–?) – нотаріус м. Нова Ушиця Ушицького повіту Подільської губернії.

76. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867–1934) – білоруський історик, етнограф, фольклорист, економіст.

77. Лазаревська Катерина Олександрівна (1879–1939) – донька О. М. Лазаревського, археограф, палеограф.

78. Армашевський Петро Якович (1851–1919) – геолог, громадський діяч.

79. Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – історик, публіцист, літературознавець, бібліограф, громадський і політичний діяч.

80. Обнінський Віктор Петрович (1867–1916) – російський громадсько-політичний діяч, член партії кадетів.

81. Ніковський Андрій Васильович (1885–1942) – громадський і політичний діяч, мовознавець, літературний критик, журналіст.

82. Ледницький Олександр Робертович (1866–1934) – польський юрист, фінансист, політик, дипломат.

83. Грушевська (Вояківська) Марія Сильвестрівна (1868–1948) – педагог, перекладач, дружина М. С. Грушевського.

84. Спекторський Євген Васильович (1875–1954) – правник і філософ.

85. Ясинський Михайло Микитович (1862–?) – історик-медієвіст, правник.

86. Гренер Карл Едуард Вільгельм (1867–1939) – німецький військовий і політичний діяч.

87. Любинський Микола Михайлович (1891–1938) – мовознавець, громадський і політичний діяч.

88. Сахно-Устимович Микола Миколайович (1863–1918) – інженер-технолог, політичний і громадський діяч, перший виконувач обов'язків отамана (голови) Ради Міністрів (по 30 квітня 1918 р.).

89. Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – громадський, політичний і військовий діяч, гетьман України (квітень–грудень 1918 р.).

90 ...сф'ів – членів Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ).

91. Шульгін Олександр Якович (1889–1960) – політичний, громадський, культурний і науковий діяч.

92. Ржепецький Антон Карлович (?–?) – громадський і політичний діяч, міністр фінансів за доби гетьманату П. П. Скоропадського.

93. Лизогуб Федір Андрійович (1851–1928) – громадський і політичний діяч, у 1918 р. міністр внутрішніх справ і голова Ради міністрів Української Держави.

94. Гутник Сергій Михайлович (?–?) – фінансист, громадський і політичний діяч, травень–жовтень 1918 р. – міністр торгівлі і промисловості Української Держави.

95. Стебницький Петро Януарійович (1862–1923) – громадський і політичний діяч, письменник, публіцист.

96. Дорошенко Петро Якович (1858–1919) – історик, державний і громадський діяч, дядько Д. І. Дорошенка.

97. Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон, 1882–1972) – політичний, громадський і церковний діяч, мовознавець, історик церкви, педагог, митрополит (від 1944 р.).

98. Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) – філософ, природознавець, мислитель, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології.

99. Тутківський Павло Аполлонович (1858–1930) – геолог, географ, педагог.

100. Тимченко Євген Костянтинович (1866–1948) – мовознавець, перекладач.

101. Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) – історик-орієнталіст, філолог, письменник, перекладач.

102. Тимошенко Степан Прокопович (1878–1972) – вчений-механік.

103. Туган-Барановський Михайло Іванович (1865–1919) – економіст, громадський і політичний діяч.

104. Мануйлов (Мануїлов) Олександр Аполлонович (1861–1929) – російський економіст, громадський і політичний діяч.

105. Сушицький Феоктист Петрович (1883–1920) – філолог, педагог.

106. Шліхтер Олександр Григорович (1868–1940) – революціонер, більшовицький партійний діяч, економіст.

107. Тарановський Федір Васильович (1874–1936) – історик, правник.

108. Максимейко Микола Олексійович (1870–1941) – історик, правник, педагог, громадський діяч.

109. Барвінський Віктор Олександрович (1885–1940) – історик, архівіст.

110. Слабченко Михайло Єлисейович (1882–1952) – історик, правник, педагог.

111. Отамановський Валентин Дмитрович (1893–1964) – історик, бібліограф, краєзнавець, громадський і політичний діяч.

112. Дністрянський Станіслав Северинович (1870–1935) – правник, політолог, політичний діяч.

113. Окиншевич Лев Олександрович (1898–1980) – історик, правник.

114. Грабар Володимир Емануїлович (1865–1956) – російський юрист-міжнародник.

115. Смирнов Павло Петрович (1882–1947) – російський історик.

116. Мається на увазі Двінська фортеця, нині Даугавпілс, тут протягом 1911–1912 рр. перебував в ув’язненні В. О. Мякотін.

117. Струве Петро Бернгардович (1870–1944) – російський економіст, історик, філософ, публіцист, громадський і політичний діяч.

118. Кассо Лев Аристидович (1865–1914) – російський юрист, міністр народної просвіти протягом 1910–1914 рр.

119. Ігнатьєв Павло Миколайович (1870–1945) – граф, російський політичний діяч, міністр народної просвіти протягом 1915–1916 рр.

Григорій Стариков (Київ). **Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України**

Публікується один з варіантів нарису про історика, правознавця, академіка Миколу Василенка, який подає стислий огляд його життя крізь призму бачення його дружини – історика Наталі Полонської-Василенко.

Ключові слова: Микола Василенко, Наталя Полонська-Василенко, нарис.

Григорий Стариков (Киев). **Очерки Натальи Полонской-Василенко о Николае Василенко в фондах Центрального государственного архива-музея литературы и искусства Украины**

Публикуется один из вариантов очерка об историке, правоведе, академике Николае Василенко, в котором дан обзор его жизни сквозь призму видения его жены – историка Наталии Полонской-Василенко.

Ключевые слова: Николай Василенко, Наталья Полонская-Василенко, очерк.

Hryhorii Starykov (Kyiv). **Natalia Polonskaya-Vasylenko's Essay On Mykola Vasylenko in the Collections of the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine**

The author publishes one of the essays on the historian, lawyer, and academician Mykola Vasylenko. There is an overview of his life through his wife's, Natalia Polonska-Vasylenko's, assesment.

Key words: Mykola Vasylenko, Natalia Polonska-Vasylenko, essay.

3

ЗБРОЄЗНАВСТВО, ГЕРАЛЬДИКА, СФРАГІСТИКА

Олег МАЛЬЧЕНКО (*Київ*)

ЗМІННІ ПОРОХІВНИЦІ КАЗНОЗАРЯДНОЇ АРТИЛЕРІЇ XV–XVI СТОЛІТЬ У КОЛЕКЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЇВ

Історіографія питання виявилася аж занадто скромною для спеціального аналізу. Принаймні, нам не вдалося дотепер виявити жодного окремого дослідження (статті чи хоча б невеликої розвідки) із заявленої теми. Усі тексти, де фігурує поняття "змінна порохова камера"*, включені до більш широких праць й підпорядковані історії так званої "скорострільної", або казнозарядної артилерії XIV–XVIII ст., що, звісно, виглядає логічно. Однак описи й типологічні огляди змінних порохівниць перебувають на доволі спрощено-формалізованому рівні, зведеному до низки публіцистичних кліше, й формують враження про другорядність, несуттєвість й маргінальність цього конструктивного елементу. Тим часом змінна порохова камера була базовим елементом скорострільної артилерії протягом чотирьох століть. Крім того, вона була хоча й основною, однак лише частиною казнозарядного механізму гармати, злагодженість елементів якого забезпечувала ефективну скорострільність. Тому, гадаємо, феномен змінних зарядних камер слід розглядати з точки зору його кореляції зі змінами казнозарядної конструкції. Такого напряму аналізу ми намагатимемося дотримуватися у даній статті.

Іншим завданням є виведення зразків змінних порохівниць з "присмеркової зони" українських музеїв "на світ Божий" (або – "до наукового обігу"), не забуваючи про загальноєвропейський контекст еволюції цього конструктивного елементу. Дотепер нам вдалося виявити лише шість зразків змінних порохівниць у колекціях Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького, Музею історії зброї (м. Запоріжжя), Одеського історико-краєзнавчого музею й Херсонського обласного краєзнавчого музею (*рис. 1*). Досить скромна кількість для такої розлогої історично активної області Західної Євразії. Пояснити дефіцит артефактів у вітчизняних музеях можна лише відсутністю морської артилерії (головного "споживача" гармат із змінними зарядними камерами) як активного елементу місцевої техносфери у XV–XVIII ст. А на той час, коли російський флот почав домінувати у Північному Причорномор'ї, давні конструкції скорострільних бортових гармат втратили актуальність й перетворилися на металобрухт.

---

* Змінна порохівниця, змінна зарядна камера, знімна камера, виймальна камера – усім цим синонімічним рядом ми будемо користуватися.

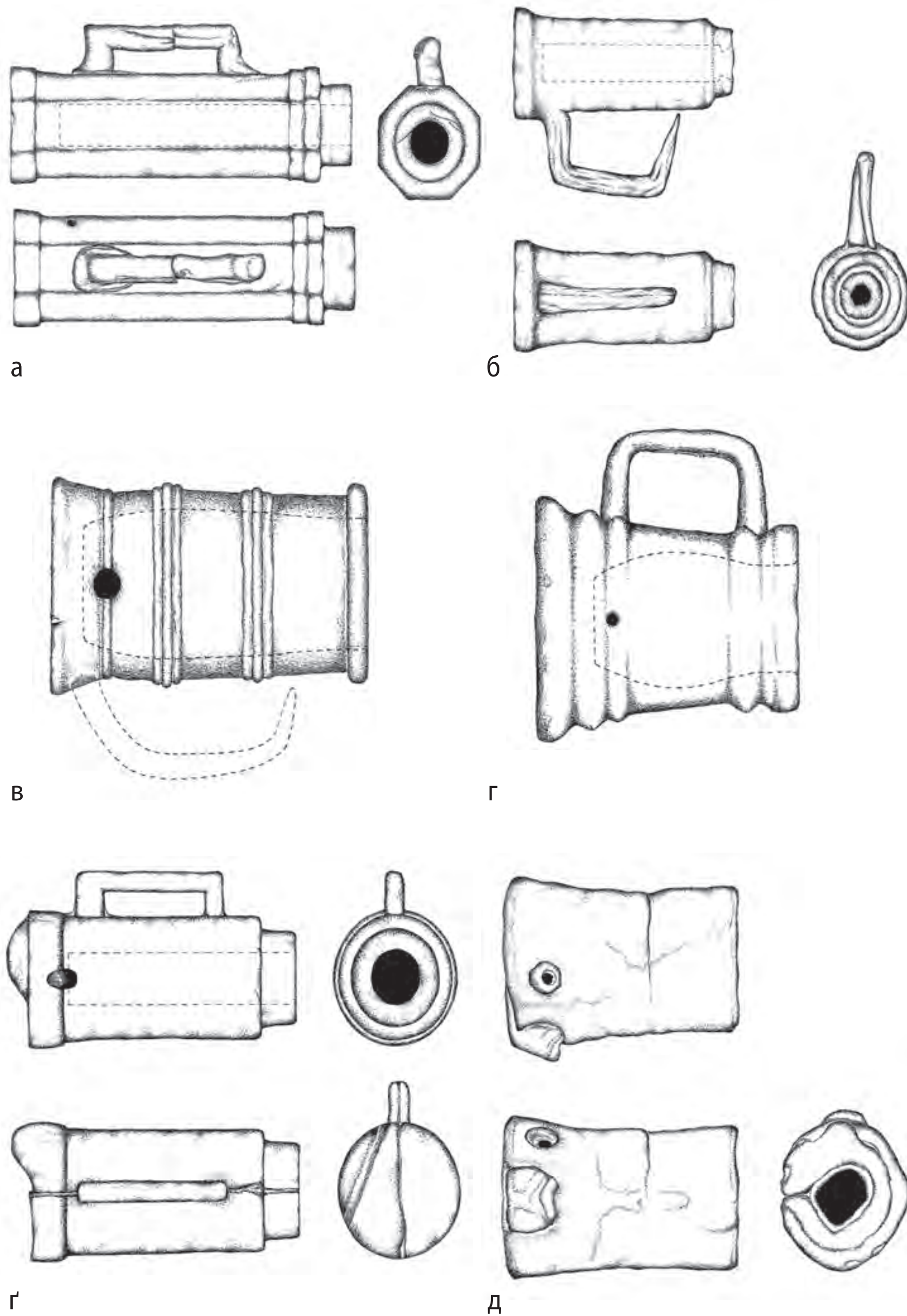

Рис. 1. Змінні порохівниці з колекцій українських музеїв:
а) Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького;
б, в, г) Музей історії зброї (м. Запоріжжя);
ґ) Одеський історико-краєзнавчий музей;
д) Херсонський обласний краєзнавчий музей.

Робота з таким матеріальним історичним джерелом, як змінна порохівниця, передбачає не лише знання її конструкції, а й розуміння елементної функціональності, взаємодії усіх її частин, що дає змогу відстежувати вектори сил, задіяних під час пострілу. Конструктивний аналіз, своєю чергою, неможливий без злагодженого термінологічного апарату, частково апробованого нами у попередніх дослідженнях й тепер представленого у повній версії (*рис. 2*). Запропонована схема також може виконувати роль основи формуляра для універсального опису змінних порохівниць, до якого потрібно лише додати пункти про матеріал виготовлення корпуса та дужки.

Нарешті практика використання порохівниць, реконструкція їхнього бойового застосування. Завдання складне, оскільки потребує інтуїції, фантазії, логіки й уваги, а тому – цікаве. Словом, ми спробуємо додати українського акценту до незлагодженого історіографічного хору.

Отже, що таке порохова або зарядна камера? Насамперед, це частина каналу ствола гармати, до якої вкладається пороховий заряд. Вона може бути просто відтинком ствола у його донній частині, котрий заповнюється пороховою сумішшю, а може бути окремим (знімним) контейнером-порохівницею (у західній історіографії – "картридж"), призначеним для забезпечення швидкості перезаряджання і стрільби. Цей другий тип зарядної камери, відомий в англійській термінології як "chambres", в італійській – "mascolo", в російській – "съемная камора", в українській – змінна порохівниця, є предметом нашої уваги.

Вивчення такого технологічного явища XV ст., як казнозарядна артилерія, ускладнюється т. зв. (Л. М. Гумільовим) аберацією дальності, за якої феномен втрачає масштабність, його цільність "розпливається", складається неправильне уявлення про його незначущість. При аберації близькості значення подій збільшується в нашій уяві через наявність великого об'єму інформації, документів і фактів. Поява аберації дальності у нашому випадку частково пов'язана з відсутністю історичної перспективи. Перед очима лише калейдоскоп технологічних змін без системи й закономірності. Фіксуються ці зміни в обмеженому регіоні (регіонах) однієї епохи, іноді без перспективи пов'язати їх між собою, а лише з можливістю констатувати їхній збіг за часом або місцем. На цю "оптичну ілюзію" потрібно зважати. Тому дещо поспішним видається судження про класичність дульнозарядної вогнепальної артилерії й другорядність гармат зі змінними пороховими камерами. Адже майже півтора століття (від середини XIV до початку XVI) стволи зі знімними порохівницями були одним з превалюючих типів гармат в європейських арсеналах, скажімо, англійському чи бургундському. Отже, гадаємо, т. зв. скорострільні гармати також заслуговують на звання повноправної артилерійської "класики".

Опоненти не здаються й вважають, що конструкція зі змінними порохівницями виглядає як адаптація стандартної дульнозарядної гармати, особливо у випадку зі суцільнолитим ложем. Звідси походить нескінченна дискусія: чи має враховувати довжина казнозарядного ствола довжину утримувача зарядної камери? Відповідь на це онтологічне, майже метафізичне питання кожен для себе формулює окремо. На наш погляд, до казнозарядної артилерії

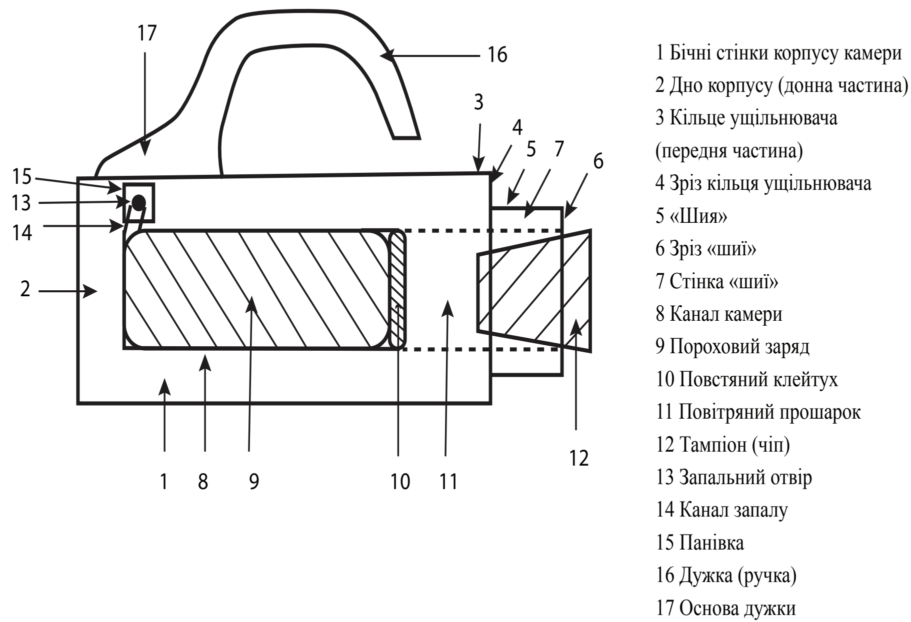

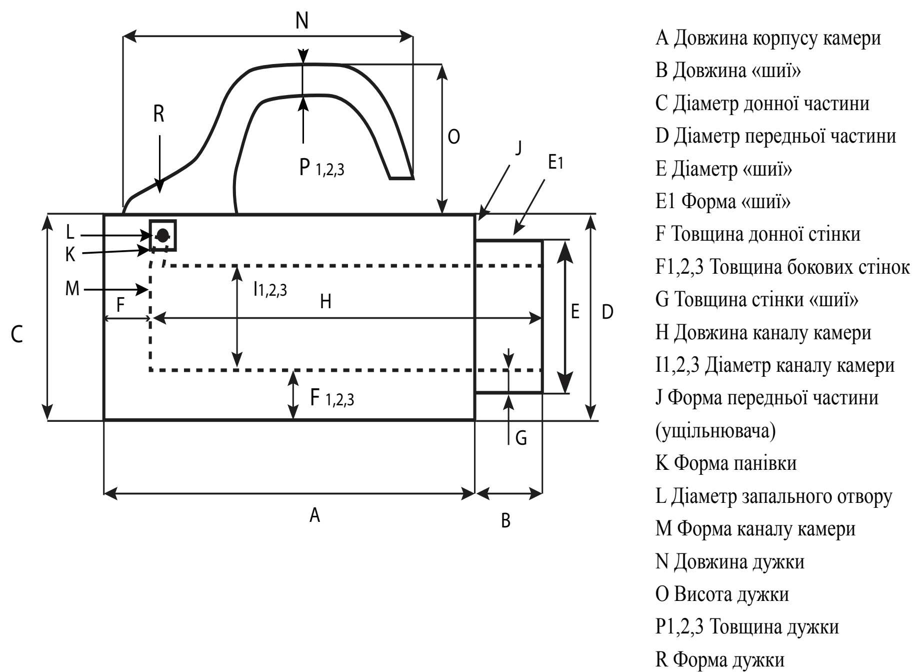

Рис. 2. Будова змінної зарядної камери

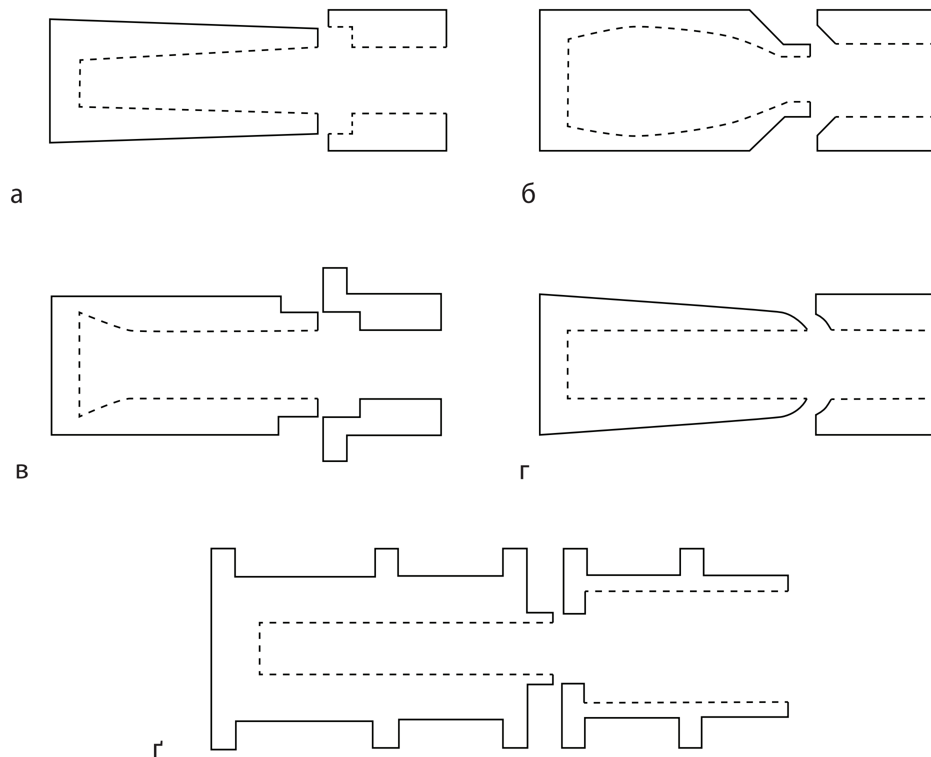

Рис. 3. Форми примикання змінних порохівниць

із змінними камерами взагалі не варто підходити із мірками класичних дульнозарядних гармат через системні відмінності у тактико-технічних параметрах. Скажімо, якщо загальна довжина скорострільної гармати 15 калібрів (10 калібрів – ствол, 5 калібрів – утримувач камери), то для 2-фунтового дульнозарядного ствола такі пропорції були б занадто слабкими, а для 1-фунтового – занадто серйозними. Конструктивних індивідуальностей (вдалих чи ні – інше питання) у комплексі казнозарядної історичної артилерії значно більше, ніж у дульнозарядному арсеналі, тому прийнятним буде індивідуальний підхід з уважною диференціацією за хронологією.

Змінну порохівницю, вочевидь, слід розглядати не як окрему самодостатню частину гармати, а як елемент конструкції казнозарядного механізму, до якого також входить донний отвір ствола (його форма), утримувач корпуса змінної камери (дерев'яні "санчата", суцільнолите металеве ложе, приєднана металева рама), запірний механізм.

Якщо базові конструктивні елементи зарядних камер будь-яких типів гармат принципово не відрізнялися, то їхня загальна морфологія зазнавала певних змін залежно від архітектоніки гармати, а саме – від конструкції донної частини стволу, його калібру, форми ложа чи рами, матеріалу виготовлення, часу й географічного регіону. Насамперед, змінювалися форми корпуса порохівниць, форми дужок, форми каналу та його отвору ("шиї") (*рис. 3*).

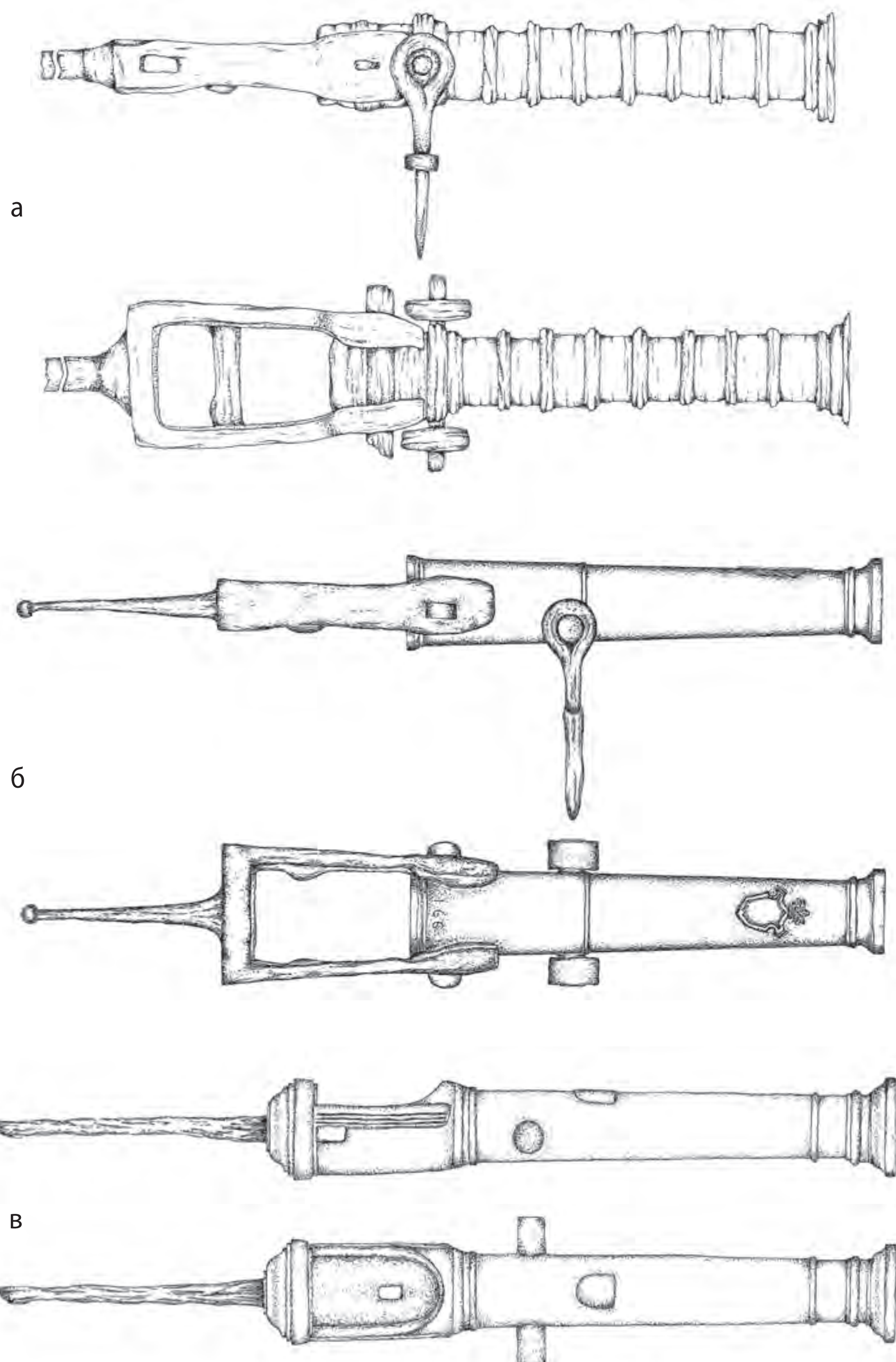

Рис. 4. Типи утримувачів змінних порохівниць:
а) Музей історії Тавриди (м. Сімферополь);
б) Музей артилерії (м. Санкт-Петербург);
в) Музей історії зброї (м. Запоріжжя).

Різноманітність абрисів порохівниць особливо не впливала на їхню функціональність за умови відповідного прилаштування камери до ложа (рами) утримувача. Виключалися значні відхилення відносно центральної осьової лінії ствола, а також перекоси, котрі заважали вільному вкладанню камери до утримувача. Існує умовний й вільний типологічний поділ порохівниць за морфологічними ознаками, що постійно змінюється й доповнюється залежно від творчої наснаги авторів. Скажімо, до типу "Р" відносять порохівниці, котрі за профілем нагадують англійську літеру Р (*рис. 1б*). Виготовленими у стилі "пізньої готики" вважаються відлиті й залізні ковані порохівниці з довгою "шиєю" (втулкою) (*рис. 1а*). Вирізняють також порохівниці-"кухлі", дійсно схожі на горщик чи пивний кухоль (*рис. 1г*). Під час солдатських гулянок "браві" бомбардири іноді використовували їх замість кухлів для пива, підкреслюючи тим власну приналежність до традиційної культури пушкарського цеху. Пушкар затикав пальцем запалювальний отвір й мав одним духом випити повну камеру пива. У великої гармати були великі порохівниці, тому вважалося, що пушкар має відповідати здоров'ям й силою, аби добре обслуговувати зброю. Зрештою, подібне "вульгарне" поводження з артилерійським інвентарем часто викликало офіцерське покарання.

Форма дужки (ручки) камери й спосіб її кріплення залежали від матеріалу виготовлення. На кованих порохівницях залізні дужки зазвичай приварювалися одним кінцем біля донної частини й нагадували гаки різної конфігурації. Звичайно, існують зразки, коли дужка спирається на корпус двома кінцями. Перший варіант був більш універсальним у плані транспортування камер, котрі могли чіплятися як на гак, так і на скобу у корпусі гарматного станка. Порохівниці з глухою (закритою) дужкою висіли лише на гаку. На литих бронзових порохівницях дужки або відливалися разом з корпусом камери (повна дужка), або кувалися із заліза й кріпилися до її стінки у донній частині (відкрита дужка). Для цього у стінці корпуса камери висвердлювалося заглиблення, куди заклинювався кінець залізної скоби й додатково приварювався. З часом залізна дужка під дією корозії руйнувалася й остаточно зникала, залишаючи всередині стінки камери свою основу у вигляді помітної іржавої плями на тлі бронзового корпуса. Серед українських зразків таке бачимо на бронзовій "іспанській" (перебувала на озброєнні іспанських військ у американських колоніях, зокрема – у Перу) порохівниці з Музею історії зброї (м. Запоріжжя) (*рис. 1в*), що може вважатися доволі вагомою атрибутаційною ознакою змінної порохівниці.

Форма каналу самої порохівниці, куди завантажувався заряд, також могла різнитися (усічений конус (іноді – зворотний конус), циліндр, "діжка", "кухоль", "дзвін" й навіть паралелепіпед з квадратним перерізом) залежно від способу заряджання, традиції, майстерності коваля чи ливарника, їхніх практичних досвідів й теоретичних бачень або ж недбалості. Теоретики XVII–XVIII ст. свого часу навіть намагалися проаналізувати етнічну традиційну прихильність до певних форм: іспанці начебто полюбляли сферичні форми, французи використовували конічні й циліндричні, італійці схилялися загалом до циліндричних, англійці намагалися відтворювати камери у формі

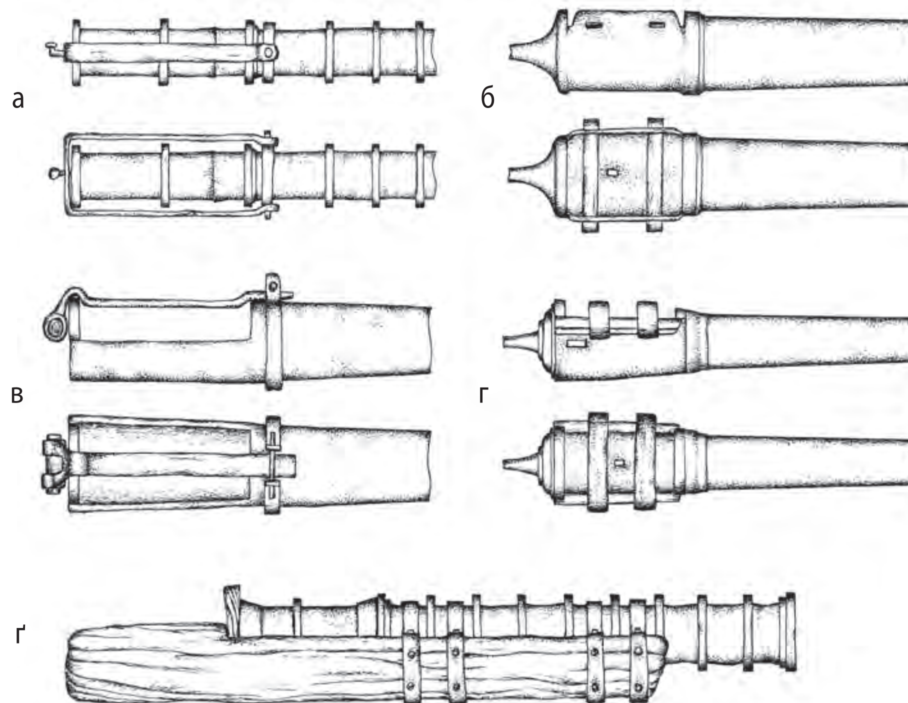

Рис. 5. Способи вертикальної фіксації змінної порохівниці

усіченого конуса[1]. Довести чи спростувати цю систематизацію на основному комплексі збережених зразків XVI–XVIII ст., коли технологічні взаємовпливи нівелювали географічні особливості, практично нереально, але морфологія невеликої кількості порохівниць XV ст. приблизно підтверджує географічну диференціацію.

Досить часто трапляються випадки, коли діаметр вихідного отвору зарядної камери набагато менший, ніж діаметр каналу ствола. Така диспропорція свідчить про використання легкого дробового снаряда, а не важкого ядра.

Дуже подібними за морфологією до знімних порохівниць бувають деякі типи салютних мортирок (в англійській історичній термінології – “chambres for triumphs”). Від бойових вони різняться дизайном (декоративні пояски, заокруглені форми), не пристосованим до щільного стику зрізом ущільнювача (валки, заокруглення), відсутністю “шиї”, наявністю раковини довкола запалювального отвору (вказує на необхідність вертикального встановлення салютівки), іноді – невідповідністю внутрішнього об’єму діаметра каналу камери (адже салютний заряд не призначався для ефективного виштовхування снаряда на задану відстань, а лише для феєрверка).

Оригінальність конструкції й непропорційність розмірів змінних порохівниць іноді викликають плутанину в оцінках дослідників.

[1] *Blackmore H. L.* The Armouries of the Tower of London. – London, 1976. – Vol. I: Ordnance. – P. 224.

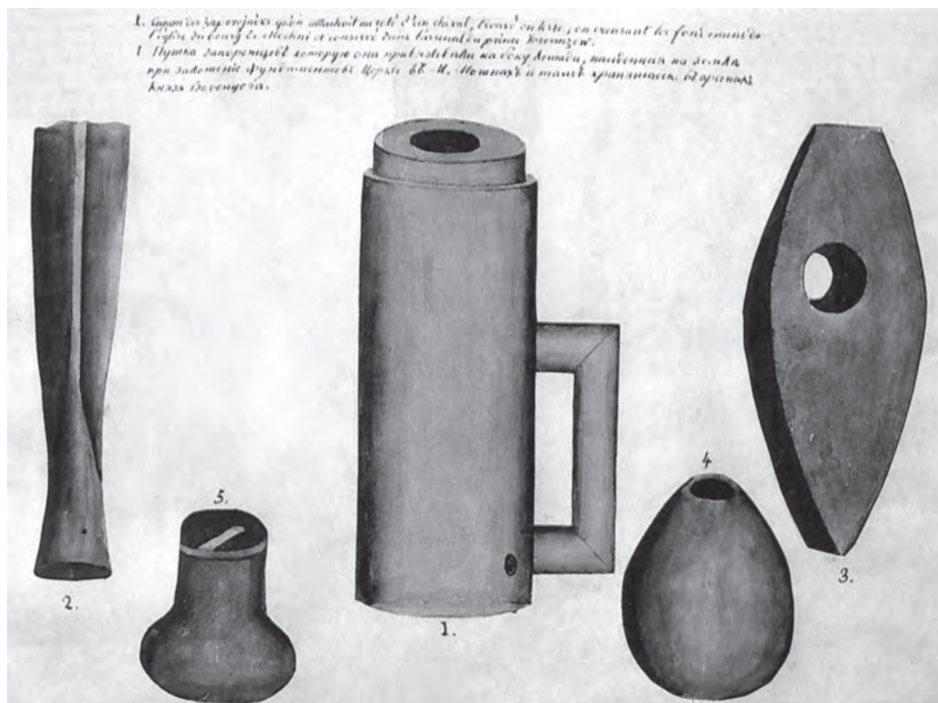

Рис. 6. Зображення змінної порохівниці з "Альбому" Д. П. Де ля Фліза

Приміром, полонений 1812 р. француз Д. П. Де ля Фліз, котрий виявився талановитим дослідником й у своїй допитливості обійшов усю Київщину, знайшов серед експонатів Арсеналу (музею) князя М. С. Воронцова у Мошнах щось дуже схоже на старосвітську мортирку, яку й відобразив на одному зі своїх малюнків. Ствол ідентифікований ним (або за підказкою власника колекції) як давня козацька гармата, котру начебто приторочували до кінського сідла й так, вочевидь, транспортували, хоча ми бачимо класичну змінну порохівницю малокаліберної гармати (*рис. 6*)[2]. У будь-якому разі, помилка свідчить про те, що ні Де ля Фліз, ні князь М. С. Воронцов – люди військові – у своїй бойовій практиці на початку XIX ст. вже не стикалися зі змінними порохівницями. Коментатори видання кінця XX ст. чомусь "повелися" за підписом автора й підтримали міфологічний образ, додавши від себе, що таку "гармату" запорожці використовували для стрільби безпосередньо з коня (!?)[3].

У Херсонському краєзнавчому музеї зразок грубо кованої змінної порохівниці представлений як давня гармата XV ст., хоча з подібним перерізом сама можливість ефективного пострілу була вельми сумнівною (*рис. 1д*). Гадаємо, екземпляр був нашвидкуруч (неякісно й не до кінця оброблений шов

[2] *Д. П. Де ля Фліз.* Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – С. 123. – (Серія: "Етнографічно-фольклорна").

[3] Там само. – С. 203.

ковальського зварювання) виготовлений на Запорозькій Січі для комплектації казнозарядної турецької або європейської трофейної гармати.

Ми відволіклися на атрибутаційні помилки, аби показати, наскільки такі досить стандартні елементи історичної артилерії, як змінні порохівниці, залишаються “темними” артефактами навіть у сучасному науковому середовищі, принаймні на наших теренах.

Як ми вже згадували, змінна порохівниця без надійної конструкції її фіксаторів втрачала будь-який сенс. Вочевидь, появу спеціальних утримувачів (підвісних рам, лож) змінних порохівниць (як і вертлюжної системи фіксації гармат) потрібно віднести до останньої чверті XV ст., а може, й дещо пізнішого часу. Доти змінні камери вкладалися у цільне, монолітне для всього ствола дерев’яне ложе (т. зв. “санчата” або короб) (*рис. 5ґ*).

Відомі декілька конструкцій “м’якої” (не монолітної) підвіски, які різняться власним набором ознак.

1. *Кована залізна рама підвіски й кований залізний ствол* (*рис. 4а*)[4].

– Підвіска у вигляді рами без дна або кованого ложа округлого перерізу.

– Рама кріпиться до донної частини ствола у декілька способів: а) приварюванням муфти, що повністю охоплює донне кільце ствола; б) приварюванням двох бокових штаб; в) насадженням бокових штаб на спеціальні ствольні виступи (т. зв. “роги”) з наступним приварюванням; г) відкидна рама на двох бічних шарнірах (камера фіксується гвинтом у задній частині) (*рис. 5а*).

– Стінки рами у більшості випадків формують прямі внутрішні кути.

– Дно рами доповнене поперечиною, котра підтримує змінну камеру знизу.

– Бічні стінки рами вузькі й вертикальні або заокруглені донизу, часто з отворами для горизонтального запірного клинка.

– Примикання змінної камери до донного зрізу ствола вертикальне або конусне.

– Зустрічається декор у вигляді ліній-кантів, боріздок, цяток, хрестових знаків.

Конструкція зарядного блока із використанням змінних порохівниць дещо змінилася наприкінці XVI ст. через удосконалення вибухівки, коли мелений порох заміщувався гранульованим. Теоретично зарядні камери за колишніх зовнішніх параметрів могли бути замінені новими, з потовщеними стінками й, відповідно, – меншим внутрішнім об’ємом. Однак більш потужний гранульований порох вимагав потовщення також і донної частини ствола, оскільки піковий тиск відтепер поширювався і каналом ствола, не обмежуючись зарядною камерою, як раніше. Тому приблизно в останній чверті XVI ст. можна розгледіти ознаки активної модернізації скорострільної артилерії, досить чітко виражені візуально у новій морфології: короткі змінні

[4] В Україні цей тип представлений у Музеї Тавриди, Дніпропетровському історичному музеї, Запорізькому краєзнавчому музеї, Музеї історії зброї (м. Запоріжжя), Одеському краєзнавчому музеї, Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї (нині втрачена).

камери, збільшення їхньої ваги, масивна донна частина ствола, масивні бокові стінки утримувачів порохівниць.

Можливо, саме до цього перехідного періоду належить “креативна” ідея поєднати масивний бронзовий ствол із кованими утримувачами змінних камер (залізними рамами) старих конструкцій. Не виключено, що залізні рами могли також знімати із застарілих на той час кованих стволів столітньої давнини. Так “прадавній” спосіб кріплення утримувача зарядної камери знайшов свій розвиток у конструкції композитних поворотних стволів, масовим виробництвом яких займалися переважно венеціанські ливарники. Зразки двох гармат інноваційної конструкції італійського виробництва, знайдені у Північному Причорномор’ї, нині зберігаються в Артилерійському музеї Санкт-Петербурга[5].

2. *Композитна система: залізна кована рама підвіски й бронзовий литий ствол* (*рис. 4б*).

– Підвіска у вигляді рами без дна.

– Рама кріпиться до донної частини ствола насадженням бокових залізних штаб на спеціальні ствольні виступи (т. зв. “роги”) з наступним приварюванням.

– Стінки рами у більшості випадків формують прямі внутрішні кути.

– Дно рами доповнене поперечиною, котра підтримує змінну камеру знизу.

– Бічні стінки рами вертикальні й вузькі або дещо заокруглені донизу й широкі. Клиновий затвор вертикальний типу “мерлон”.

– Примикання змінної камери до донного зрізу ствола переважно вертикальне.

– Декор зазвичай відсутній.

Відмінний варіант цієї системи утримувача камер представлений в арсенальних малюнках артилерії імператора Максиміліана I (початок XVI ст.). Залізна конструкція ложа у вигляді цільного коробу, навішується безпосередньо на гарматні чопи, базові обідки яких спеціально відлиті у формі квадрата для надійної фіксації ложа (*рис. 9*).

Нарешті, останній варіант будови утримувача змінних порохівниць.

3. *Бронзова монолітна (цільновідлита) система* (*рис. 4в*)[6].

– Підвіска перестає бути окремим елементом, оскільки конструктивно невід’ємна від ствола.

– Має вигляд округлого у перерізі ложа з потовщеними стінками.

– Висота стінок коливається між ½ й ⅔ діаметра донного кільця ствола.

– У дні ложа є спеціальний дренажний отвір.

– Для горизонтальної фіксації змінної камери використовується як горизонтальний, так і вертикальний клиновий затвор.

---

[5] *Мальченко О. Є.* Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. – К., 2011. – Ч. I: Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. – С. 45–46.

[6] В Україні цей тип представлений у Євпаторійському краєзнавчому музеї, Музеї історії зброї (м. Запоріжжя).

– Інколи у верхній частині стінок ложа знаходяться спеціальні планки для кріплення вертикального фіксатора змінної камери.

Хвостовик (прави́ло, держак) залізний, вставлявся до спеціального отвору у донній частині ложа.

– Примикання змінної камери до донного зрізу конусне.

– Декор зазвичай відсутній. Винятком є португальські зразки та їхні південноазійські аналоги, т. зв. лантаки.

Як бачимо, найбільше конструктивних нюансів припадає на найдавніший кований варіант казнозарядної системи зі змінними камерами. Ковальське зварювання дозволяло майстрам максимально гнучко й творчо підходити до вирішення практичних питань поліпшення бойової ефективності конструкції. Пізніший розвиток вогнепальної технології “загнав” казнозарядну систему до вузької й спеціалізованої, але доволі ефективної ніші бойового використання у корабельних арсеналах.

В італійських історико-теоретичних працях XVI–XVII ст. скорострільні гармати із кованою “м’якою” підвіскою зарядної камери (1-2) називалися petriere da braga, на відміну від наступної монолітної литої системи (3), яка отримала назву petriere da mascolo. Їхні особливості досить ретельно відображені у текстах й кресленнях Сарді (1621 р.) й Моретті (1672 р.), котрі вказували, що всі три варіанти підвіски змінної порохової камери співіснували й широко використовувалися на флотах усього світу.

Потрібно згадати, що розповсюдження монолітних казнозарядних конструкцій привело у XVIII ст. до певної стандартизації виробництва зарядних камер в окремих регіонах. Приміром, для стандартних 2-фунтових корабельних гармат флоту Голландської Ост-Індської компанії (VOC) голландські ливарники виготовляли камери вагою 29–30 фунтів. Розбіжність у 1 фунт була прийнятним відхиленням, аби за потреби камери можливо було взаємозамінювати[7].

Ключове словосполучення попереднього абзацу – “стандартизація в окремих регіонах”. Технічний прогрес не мав потенціалу, здатного утворити настільки могутню фронтальну хвилю, котра б миттєво змітала всю “старовину”. Тому технологічні явища й феномени одного географічного регіону, етносу чи воєнної культури могли досить довго перебувати у різних хронологічних порядках. У нашому випадку явище змінних порохових камер скорострільної вогнепальної артилерії XVIII ст. одночасно “працювало” на рівні технічних розробок початку XV ст., другої половини XVI ст. й, власне, на рівні передових інновацій та виробничих можливостей європейського ливарництва.

У представлених вище механізмах казнозарядної артилерії, як у будь-яких комплексних явищах, кордони не будуть абсолютно точними: вони, так чи інакше, розмиті. Але деяка невизначеність кордонів не зменшує необхідності при вивченні конкретних технологічних процесів характеризувати

[7] *Roth Rudi.* The Visser collection, arms of The Netherlands in the collection of H. L. Visser. – Zwolle, 1996. – Vol. 2: Ordnance, cannon, mortars, swivel-guns, muzzle-and breech-loaders. – P. 115.

початок і завершення етапів певними історичними віхами, пам'ятаючи, що їхнє датування умовне і вказує лише на типові переломні моменти.

Ось уже більш як півтора століття історіографічними полями мандрує аксіома про класичне зручне досилання снаряда скорострільної гармати з боку донного отвору ствола перед встановленням знімної порохової камери. Однак слід пам'ятати, що загальноприйнятою ця практика стала починаючи приблизно від останньої чверті XV ст. І якщо вже спиратися на класику, то перше століття експлуатації гармат із змінними порохівницями минуло під практикою дульного способу досилання снаряда. Отже, казнозарядними стволи XIV – початку XV ст. можна було назвати хіба що умовно: вибухівка споряджалася з донної частини за допомогою змінної камери, снаряд же досилався через дульний отвір (*рис. 3г*).

Дотепер у світових музейних колекціях збереглося чимало стволів казнозарядної артилерії першої половини XV ст., до яких снаряд вкладався з дульного отвору. Скажімо, зразок класичного кованого фуглера нідерландського виробництва 1420-х рр. зберігається у Historisches Museum м. Муртена (Швейцарія). Діаметр його каналу у дульній частині складає 142 мм, однак отвір у донній частині ствола становить лише 76 мм. Внутрішні стінки ствола звужуються біля донного отвору приблизно до 100 мм[8]. Зрозуміло, що снаряд міг потрапити до ствола лише з дульного отвору. Притому канал змінної порохівниці мав бути значно меншим навіть за діаметр донного отвору (вочевидь – близько 45 мм), оскільки частину його "забирали" на себе стінки виступаючої "шиї" камери. Фуглер є прикладом "старого" способу припасування порохової камери до ствола, притаманного ранньому періоду.

Вочевидь, дульне заряджання снаряда, з відповідною конструкцією й вагою змінної порохівниці (від декількох кг до десятків кг), було притаманне гарматам середніх і великих калібрів, діаметр каналів яких дозволяв, до певної міри, звужувати внутрішній діаметр каналу порохової камери. Малокаліберні стволи краще "співпрацювали" з порохівницями інших конструкцій й меншої ваги. Саме легкий варіант порохівниць для малокаліберної артилерії представлений зразками з українських музеїв.

Практика почала змінювати конструкцію близько 1430-х років.

Серед інвентарних описів veuglaires (фуглерів) бургундської армії 1443 р. вперше зустрічаються стволи з новою конструктивною ознакою: "…trois autres veuglaires de fer pour tirer trois polz et demi de grosseur, à touz chacun six piez de long voulée et chambre ensemble et sont de trois sortes, chacun fourny de deux chambres pour tirer deux polz et demi et trois polz de pierre en plomb, et tout de la nouvelle façon a bouter la pierre par derrière" ["…інші три залізних veuglaires калібром 3,5 polz й усі довжиною 6 piez разом із стволом і камерою, трьох видів, кожен з яких споряджений двома камерами калібром 2,5 polz й 3 polz кам'яного ядра, облитого свинцем, й усі за новою модою завантажуються снарядом з тильної частини"].

[8] *Smith Robert D., De Vries Kelly.* The Artillery of the Dukes of Burgundy, 1363–1477. – Woodbridge, 2005. – P. 312.

Це посилання підкріплюється згадкою 1445 р. про озброєння бургундських галер: "…cinq veuglaires portant pierre de quatre poulces en croixière chacun à 3 chambres servans aussi bien à l'ung des veuglaires que l'autre. Et aura chacun veuglaire quatre piez de long, volée et chambre et se boutera la pierre par derrière" ["…5 veuglaires під кам'яні ядра по 4 poulces діаметром, кожен з трьома зарядними камерами, котрі добре відповідають будь-якому veuglaire. Й кожний veuglaire довжиною 4 piez, разом із стволом і камерою, й кам'яний снаряд завантажується з тильної частини"][9].

Новий спосіб виявився не лише зручнішим і швидшим варіантом повного спорядження гармати для пострілу. Т. зв. "мода" миттєво спровокувала конструктивні зміни блоку з'єднання каналу ствола з пороховою камерою. Невідомо, котрий з європейських виробничих регіонів був законодавцем новинки, може, й Нідерланди, однак очевидно, що в останній декаді XV ст. казенний варіант встановлення снаряда до скорострільного ствола сприймався як найбільш оптимальний.

Перевага його була не лише в оперативній зручності, а головне, – у зменшенні часу загального перезаряджання гармати після відстрілу першого комплекту змінних порохівниць. Формально лише відтепер гармати із змінними порохівницями почали перетворюватися на скорострільні. Адже не потрібно було чекати заряджання й встановлення нової камери до ложа, аби по тому затрамбувати до ствола снаряд. Ці дві операції могли здійснюватися одночасно, й зарядна камера під час встановлення додатково щільно підпирала своїм дерев'яним тампіоном снаряд у каналі ствола, не залишаючи місця для небезпечного повітряного прошарку.

Відомі зразки модернізованих казнозарядних стволів, у котрих знімна порохівниця "намертво" приварювалася у донній частині, перетворюючи гармату з казнозарядної на дульнозарядну. Скажімо, такі екземпляри бургундських кованих crapaudeau 1460-х – 1470-х років зберігаються у Musée de La Neuville (м. Невіль, Швейцарія). На місце з'єднання ствола й порохівниці накладено спеціальні металеві бандажі, в одному випадку затягнуті болтами, в іншому – заклепані. Крім того, один ствол донною частиною щільно спирається на поперечний брус дерев'яного ложа, до іншого приварено елемент типу винграду[10]. Причиною модернізації гармат початку XV ст., можливо, стала саме застаріла система дульного досилання снаряда разом із застосуванням змінних порохівниць. Неефективність стрільби й неможливість або витратність переробки донного вузла стволів могла привести до подібної кардинальної й, разом з тим, оригінальної конструктивної зміни.

Тепер спробуємо реконструювати усі етапи процесу заряджання змінної порохівниці з урахуванням логіки тих чи інших операцій.

Загалом-то не збереглося якогось історичного опису практичного поводження зі змінними порохівницями під час бою. Добре задокументований лише пропорційний принцип заряджання порохової камери: $^3/_5$ – порохова суміш, $^1/_5$ – повітряний прошарок, $^1/_5$ – дерев'яна заглушка (чіп, тампіон).

[9] Ibidem. – P. 343–344.

[10] Ibidem. – P. 278, 284.

Необхідна кількість пороху до камери засипалася мірною лопаткою, або ж закладався вже підготовлений полотняний мішечок із попередньо відміряною кількістю вибухівки. Пороховий заряд міг фіксуватися у камері повстяним клейтухом. Потім пушкар мав “заглушити” отвір каналу порохівниці. Існує гіпотеза про встановлення ядра безпосередньо до каналу змінної зарядної камери слідом за пороховим зарядом. Гіпотеза, популяризована дослідником Д. Поупом, на наш погляд, є чистою фантазією автора й не підкріплюється ні морфологією зарядних камер, ні теоретичними працями, ні технологічною логікою[11].

Дерев’яний (або вовняний) чіп, котрим герметизували отвір каналу спорядженої зарядної камери, в англійській історичній термінології називався “tampion, tompion”, в італійській – “coccone”. Так само називали чіп, котрим замикали заряд у дульнозарядній гарматі, й чіп, котрим закривали дульний отвір гармати під час транспортування або зберігання. Інвентарні описи зазвичай рахують такі елементи артилерійського спорядження сотнями.

Ця деталь зарядної конструкції була призначена скоріше для зберігання порохової суміші у камері в чистоті й сухості, ніж для забезпечення вибухового згорання заряду. Інакше піковий тиск під час пострілу припадав би на самий край армуючих поясків ствола, товщина металу якого була недостатньою для його втримання, особливо у місцях безпосередньо біля поясків.

Також необхідно пам’ятати, що між зарядом й снарядом мав бути жорсткий контакт під час пострілу, інакше повітряний прошарок між ними перетворювався на каталізатор вибуху ствола. Тампіон такий контакт забезпечував.

Для зручного й надійного встановлення тампіону отвір каналу камери намагалися моделювати у формі конуса, що добре видно на прикладі зразка з Музею історії зброї (м. Запоріжжя) (*рис. 1б*).

Оригінальних зразків тампіонів збереглося дуже мало через недовговічність матеріалу. Більшість артефактів знайдено разом із зарядними камерами на затонулих кораблях. Скажімо, один з останніх тампіонів від зарядної камери нещодавно піднято з місця катастрофи венеціанського корабля біля о. Гналич (на південь від м. Біограда, Хорватія)[12].

Перед встановленням спорядженої зарядом і тампіоном порохівниці до утримувача пушкар мав упевнитись у відсутності будь-якого об’ємного бруду на дні ложа, накопичення котрого перешкоджало щільному приляганню корпуса камери, що могло призвести до перекосу ущільнювача за вертикальною віссю. Увесь бруд, а також залишки чопу, вугілля, пилу, вовни, глини від попереднього пострілу, було зручно видаляти вологим ганчір’ям через отвір

---

[11] *Pope D.* Les Armes à feu: [“Guns”]. / Dessins de Max Millar. Traduction française d’Henriette Guex-Rolle. – Paris, 1965. – P. 34. Дадлі Бернард Егертон Поуп (1925–1997) – британський історик і письменник, автор морських романів у стилі фентезі.

[12] *Beltrame Carlo.* Venetian ordnance in the shipwrecks of the Mediterranean and Atlantic Sea // Ships and Guns: The Sea Ordnance in Venice and in Europe between the 15th and the 17th Century / Ed. by Carlo Beltrame and Renato Gianni Ridella. – Oxford, 2010. – P. 12.

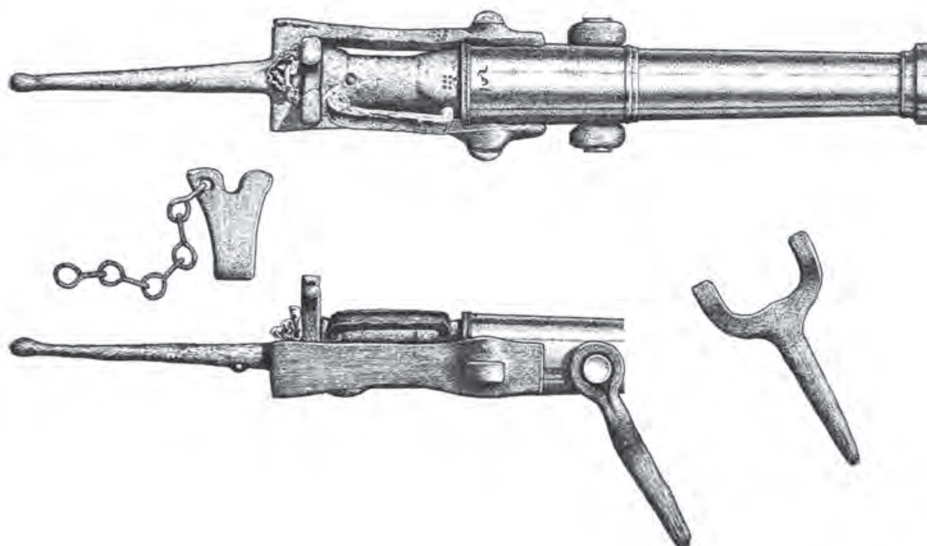

Рис. 7. Вертикальний клин типу "мерлон"

у нижній частині корпуса монолітного утримувача зарядної камери. Крім того, виконуючи дренажну роль, отвір забезпечував відтік води, що накопичувалася у ложі під час дощу або від морських бризок.

Після цього до ложа вкладалася порохівниця. Зусиллям правої руки дужка корпуса проверталася донизу й притискалася до борта ложа так, що запалювальний отвір опинявся згори приблизно у секторі вертикальної осі ствола. Тому на переважній більшості змінних порохівниць запал завжди висвердлювався зліва від дужки. Завдяки провертанню порохівниці й нахилу дужки автоматично звільнялася лінія прицілювання. Хоча існують зразки змінних порохівниць, запалювальні отвори на яких висвердлені безпосередньо за дужкою. Подібний варіант представлений на картині іспанського художника Бартоломе Бермехо "Воскресіння Христа у Лімбо" (до 1475 р.). Картина є унікальною для XV ст. через зображення вогнепальної зброї усередині релігійного сюжету. Зазвичай артилерія присутня у хроніках, технічних трактатах, арсенальних описах, але не релігійних історіях, за деякими винятками. Демон на картині стріляє з казнозарядної гармати, настільки ретельно виписаної, що ми можемо розгледіти навіть форму затворного механізму. А той факт, що запал зображено безпосередньо за дужкою, говорить про певну традиційність конструкції.

Подібну схему розміщення дужки й запалювального отвору має прекрасно декорована південноазійська лантака XVII ст. з колекції Морського музею Мадрида.

Наступним етапом підготовки порохівниці до пострілу вважається фіксація корпуса камери у ложі за допомогою клинових затворів різної конструкції.

Так звані запірні клинки хоча й не були частиною самої порохової камери, однак обов'язково її супроводжували й, зрештою, відігравали роль однієї з ключових деталей зарядного механізму. У більшості випадків клинок мав індивідуальні параметри і дизайн, був максимально припасований до місця розклинювання, оскільки від цього залежала щільність затвора й рівень обтюрації[13]. Його ефективність перевірялася під час випробувальних пострілів. У варіанті гармат з дерев'яними ложами використовували клинки з твердих порід дерева, аби не руйнувати конструкцію утримувача камери. Іноді для цього задню стінку ложа оббивали залізною пластиною. Для металевих зарядних підвісок скорострільних гармат клинки виготовляли із заліза, свинцю або міді (інвентар Тауеру 1595 р.) й, зазвичай, приковували ланцюгом до утримувача камери[14].

Бокові отвори у ложі або рамі утримувача змінної порохівниці призначалися для фіксації поперечного клинового затвора. Відсутність таких отворів свідчить про використання вертикального клина типу "мерлон" (*рис. 7*). Для надійної фіксації "мерлону" потрібна була достатньо висока задня стінка утримувача зарядної камери, тому, скажімо, в італійській артилерії поперечний клин використовувався у гарматах типу petriere da mascolo, а "мерлон" – petriere da braga[15]. Звісно, жорсткої диференціації не існувало й усе залежало від особистого "бачення предмета" ливарником чи ковалем. Різниця у технології використання затворних клинків детально описана італійським теоретиком артилерії Т. Моретті у другій частині його класичного трактату (*Moretti T.* Trattato dell'artiglieria. – Brescia, 1672)[16].

Затворні клинки в англійських інвентарях, вочевидь, називалися "forelockes", наскільки можна зрозуміти з контексту інвентарного запису 1495 р., коли вперше з'являється термін: "Serpentynes of yron with chambres and forelock; Gonnes with chambres and forelock…"[17]. Подібний запис із згадкою про наявність специфічної деталі зарядного механізму говорить про її важливість і впливовість на рівень ефективності гарматного вогню. Пізніше, коли малокаліберні гармати-дробовики почали втрачати пріоритетне значення в артилерійських парках й поступово перетворювалися на арсенальні раритети, укладачі інвентарів перестали звертати увагу на запірні клинки. Більш того, термін отримав нове актуальне смислове наповнення й почав означати фіксатор гарматного ствола під час транспортування.

Історична література, зазвичай, акцентує на горизонтальному клинкові як універсальному затворі у конструкції зарядного механізму змінних

[13] Обтюрація (*фр.* obturation, від *латин.* obturo – закриваю, затикаю) – це забезпечення герметизації каналу ствола під час пострілу з вогнепальної зброї для запобігання прориву порохових газів. У гарматах із виймальною зарядною камерою обтюрація досягалася за рахунок конусної форми стику, обмащування "герметиком" місця стику та підтисканням корпусу камери металевим клином.

[14] *Blackmore H. L.* The Armouries of the Tower of London. – P. 272.

[15] *Morin M.* Artiglierie navali in ambito veneziano: tipologia e tecniche di realizzazione // Quaderni di Oplologia. – Roma, 2006. – № 23. – P. 3–28.

[16] Електр. ресурс: http://www.ateneo.brescia.it/controlpanel/uploads/supplementi-ai-commentari/S-1991g%20MorettiTrattatArtiglieria.pdf

[17] *Blackmore H. L.* The Armouries of the Tower of London. – P. 257.

порохівниць. Це не сповна відповідає дійсності. Окрім проблеми щільної фіксації камери до донного отвору ствола, існувала проблема “нерухомості” корпуса порохівниці у самому ложі-утримувачі. Задній рух камери нейтралізувався клином. Бокові й нижній люфт більш-менш задовільно обмежувалися стінками ложа чи спеціальними донними поперечинами (у залізних рамах). Залишався відкритим простір для “стрибка” порохівниці під час пострілу догори. Особливо гостро проблема відчувалася у випадку з легкими порохівницями малокаліберних вертлюжних стволів. Не те, щоб це вважалося критичним конструктивним недоопрацюванням, але надійність фіксації камери була бажаною не лише під час пострілу, а, скажімо, в умовах морської хитавиці, доповненої різкими рухами наведення ствола на ціль. Розгойдування порохівниці у ложі порушувало герметичність із стволом й, зрештою, знижувало ефективність пострілу через додаткову втрату порції порохових газів. У найгіршому випадку порохівниця під час пострілу могла “вистрибнути” з рами, поранивши пушкаря.

Намагання пушкарського середовища вирішити проблему не можна назвати активними, але певні інноваційні пропозиції усе ж з’являлися.

Скажімо, у XVII–XVIII ст. досить популярною була проста й ефективна конструкція порохівниці зі спеціальним виступом (порогом) на донній частині корпуса, призначеним для його правильного позиціонування шляхом заклинювання. Крім того, горизонтальний клин за допомогою такого виступу надійно притискав камеру до дна ложа, виключаючи її вертикальний рух. Серед українських зразків прикладом такої системи є порохівниця з Одеського краєзнавчого музею (*рис. 1г*). Клиноподібний “мерлон” також частково виконував функції стопора вертикального руху камери, однак за поспішного чи невдалого розклинення міг “вистрілити” під тиском донної частини порохівниці. Через це “мерлон” іноді додатково заглушувався кількома невеликими дерев’яними клинками.

Конструктивно складнішим був варіант вертикального притискання камери за допомогою двох верхніх поперечин. Для цього потрібне було ложе з високими бортами й спеціальними отворами під клинки (*рис. 5б*).

Привертає увагу оригінальна конструкція утримувача змінних порохівниць, котра була деякий час притаманна середземноморській артилерії, нині зустрічається у багатьох європейських музеях і серед вітчизняних колекцій представлена гарматним зразком з Музею історії зброї (м. Запоріжжя) (*рис. 4в*)[18]. По обидва боки ложа відлито рельєфні планки (ребристі або гладенькі), котрі нагадують своєрідний елемент шарнірного з’єднання. Гадаємо, саме на ці молдинги насаджувалися поперечні притискачі змінних камер

---

[18] Дозволимо собі не погодитися з думкою дослідника Хав’єра Л. Мартіна, що подібний елемент існував лише на італійських petriera da mascolo (*Javier Lopez Martin.* Did Naval artillery Really Exist During the Modern Period? A Brief Note on Cannon Design // Ships and Guns: The Sea Ordnance in Venice and in Europe between the 15th and the 17th Century / Ed. by Carlo Beltrame and Renato Gianni Ridella. – Oxford, 2010. – P. 82). Скажімо, у Морському музеї Мадрида зберігається іспанський ствол подібного типу. Можемо припустити, що він був виготовлений італійськими майстрами на іспанське замовлення.

(*рис. 5г*). Важко оцінити практичну ефективність такої конструкції, й наше припущення потребує подальшої ретельної перевірки, оскільки переважна більшість petriera da mascolo відливалися без подібних елементів.

Попри практичність вогню скорострільних стволів проти “м’яких” цілей на малих дистанціях, головною проблемою від зародження до зникнення цього типу гармат залишалася герметизація стику каналу ствола й каналу камери. “Користувачі” намагалися нейтралізувати цей принциповий недолік по-різному. Хтось вигадував суміші-герметики на основі смоли, інші використовували природний матеріал типу глини або воску. Скажімо, методом інфрачервоної спектроскопії було виявлено залишки воску на пробі, взятій із зрізу кільця ущільнювача на порохівниці з Музею історії зброї (м. Запоріжжя). Якщо глиною могли обмастити місце стику камери й ствола для першого з серії пострілів, то віск зазвичай використовували для герметизації тампіону у корпусі камери, а також запалювального отвору під час транспортування й зберігання споряджених порохівниць. Комплект порохівниць мав перебувати у постійній бойовій готовності під час маршу або на борту корабля. Споряджені порохівниці підлягали струсам у польових умовах (приторочені до лож чи лафетів, складені на возах) й вологості на корабельних палубах, тому вимагався щільний, не крихкий й водостійкий герметик. Віск – ідеальний варіант, котрий, на додаток, легко й швидко наносився й знімався, а також, без утворення об’ємного бруду, давав змогу після фіксації камери видалити чіп-заглушку із запалу, куди закладалася порція запалювального пороху.

Щодо превалюючого способу запалення заряду, джерела також мовчать, але, враховуючи форму запалу на порохівницях (майже стовідсотково – простий отвір без раковини чи “іконки” для насипання пороху), розпечений прут мав бути надійнішим за ґнотовий варіант. Стандартні раковини для натруски пороху подибуємо на бронзових змінних порохівницях середини XVIII ст., скажімо, у голландській корабельній артилерії[19].

Отже, пушкар підносить розпечений прут до запалювального отвору, одночасно намагаючись захистити обличчя й особливо – очі.

Постріл.

Оскільки змінні камери були рухомими частинами гарматного ствола, їх не використовували для нанесення елементів прицільної графіки (риски, хрестики, шкали). Однак, подібно до стволів, порохівниці іноді маркувалися.

“Підпис” здійснювався ритуванням, різьбленням, прокресленням або ж за допомогою фарби. Знаки використовувалися з метою, насамперед, розпізнавання й прив’язування комплекту змінних камер до “своїх” стволів. Традиційно вони виглядали як крапкові заглиблення, геометричні фігури, перехрещені й заламані лінії. Але кожний регіон, де практикувалося маркування порохівниць, досить довго дотримувався власних традицій. Скажімо, ливарницький ареал Нижніх Земель, який забезпечував стволами артилерію Бургундії, жваво користувався знаком Андріївського хреста у безлічі його символічних варіацій, навіть перетворивши хрест на фігуру “4” з додатковими лінійними відгалуженнями. Геометричне маркування на частинах давньої

[19] *Roth Rudi.* The Visser collection… – P. 115.

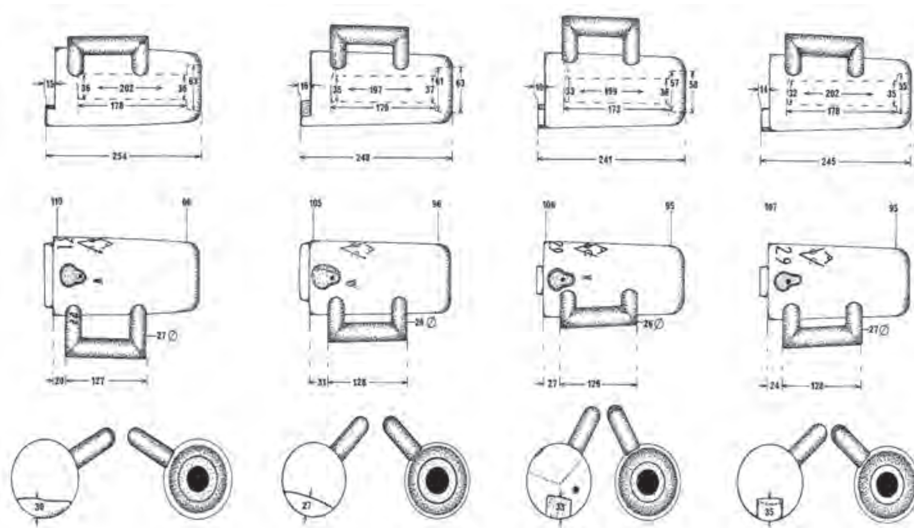

Рис. 8. Голландські змінні порохівниці середини XVIII ст.

артилерії не вважається неординарним явищем й перебуває у рамках типових зображень на середньовічних дерев'яних, кам'яних та металевих артефактах іншого призначення[20].

Інвентарні записи зберегли згадки про фарбування порохівниць у червоний колір з нанесенням хрестів з боків від "шиї" камери (1458 р.). Інколи порохівниці нідерландських фуглерів маркувалися великими червоними чи зеленими стрілами. Подібні малюнки наносилось й на донну частину ствола, аби очевидною була відповідність між гарматою й порохівницями. Відомий варіант парного підпису у вигляді фігур "<>" на стволі й "W" на порохівниці (1465 р.)[21]. Який потаємний чи символічний зміст закладено до подібних маркувань, маємо лише здогадуватися, адже власний підпис завжди був справою глибоко індивідуальною, майже інтимною.

З класичної епіграфіки на змінних камерах зустрічаються абревіатури, монограми, нумерація й дата виготовлення. Скажімо, на двох порохівницях (комплект) скорострільної гармати з корабля голландської Ост-Індської компанії "Голландія" (зберігається у Scheepvaart Museum м. Амстердама), затонулого у 1743 р., є знак торгової компанії VOC з додатковою літерою "А", котра означає замовлення гармати амстердамським відділенням монополіста. Нижче абревіатури різьблені номери камер 30 і 31. Поряд із запалювальним отвором – амстердамський штамп проведення випробувальних пострілів (так званий "амстердамський ліхтар") (*рис. 8*)[22].

[20] *Girling F. A.* English Merchants' Marks: A Field Survey of Marks Made by Merchants and Tradesmen in England between 1400 and 1700 . – London, 1964.

[21] *Smith Robert D., De Vries Kelly.* The Artillery of the Dukes of Burgundy… – P. 243.

[22] *Roth Rudi.* The Visser collection… – P. 113.

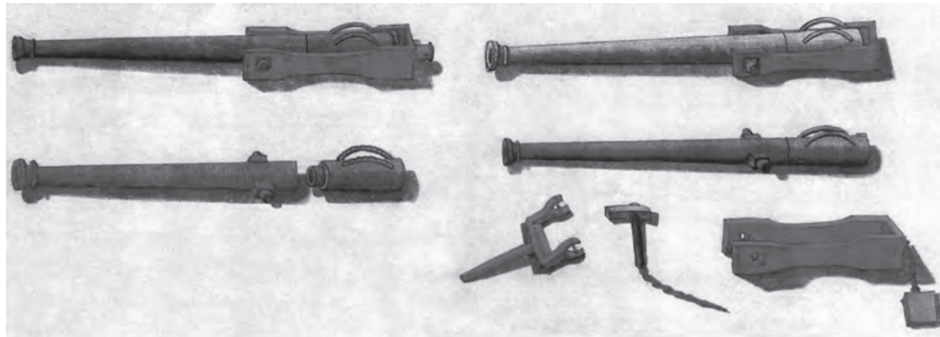

Рис. 9. Малюнок скорострільної гармати
з "Zeugbuch Kaiser Maximilians" (початок XVI ст.)

Корпуси бронзових камер могли бути прикрашені поясками, але, зазвичай, декор зосереджувався лише на дужці. Явище грановитих порохівниць, подібних до октагонального "дніпропетровського" зразка (*рис. 1а*), важко достеменно пояснити технологічними вимогами, тому ми відносимо їх до розряду декорованих[23].

Отже, зародження принципу скорострільності на базі комплекту змінних зарядних камер можна віднести щонайменше до останньої чверті XIV ст. Але розквіт технології й морфології власне артилерійської казнозарядної конструкції припадає на період від 1430-х рр. до початку XVI ст., коли європейські техніки (вочевидь, з Північно-Західної Європи) наполегливо докладали чималих зусиль для ефективного пристосування змінних порохівниць до різних типів польової й корабельної артилерії.

Інвентарні книги арсеналу лондонського Тауеру згадують змінні порохівниці (chambres) серед багатьох типів гарматних стволів: "serpentynes of yron", "gonnes", "mumdrer" (1495 р.); "slanges", "stone gonnes", "ffawcons of iron", "serpentynes" (1523 р.); "slynges" (1540 р.); "iron bombarde", "port pieces", "quarter Slinges", "ffoulers", "bases", "haileshot pieces" (1568, 1589, 1595 рр.). На початку XVII ст. змінні порохівниці в Англії ототожнювалися з гарматами-дробовиками (каменеметами): "port pieces", "fowlers" та "cannon periers" (1603, 1617, 1620, 1635 рр.). Але наприкінці століття в арсенальних інвентарях змінні порохівниці зазвичай згадуються окремо, без прив'язки до певних типів гармат (1688 р.) або з указівкою на матеріал й спосіб виготовлення ("brass chambers" (1665 р.), "Iron Chambers Hammered", "Iron Chambers Cast" (1675, 1677, 1683 р.)). Лише іноді – у парі з традиційними гарматами ("Brasse Baces & Chambers" (1675 р.), "Chambers for Patereroes" (1701, 1713 рр.)) або ж серед переліку "старосвітських" стволів, котрі виглядали курйозно, хоча формально підлягали інвентаризації[24].

[23] Електр. ресурс: http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Zeugbuch_Kaiser_Maximilians_ I.pdf. – С. 118–121, 125–126.

[24] *Blackmore H. L.* The Armouries of the Tower of London. – Appendix I. – P. 256–387. До завдань даної розвідки не входить аналіз типів гармат, для яких призначалися змінні зарядні камери. Це інше, дуже велике й цікаве з погляду еволюції середньовічної артилерії питання.

Принцип скорострільності не прив'язував жорстко змінні порохівниці до певних типів гармат. Бойова практика могла обмежувати їхнє використання лише калібром, а отже – вагою, коли швидке перезаряджання ставало проблематичним. Тому від початків існування казнозарядної системи принцип змінних порохівниць найкраще корелював з найменшими калібрами, швидке перезаряджання котрих було під силу одній людині.

Скажімо, інвентарі артилерії герцогів Бургундських 1412–1474 рр. також фіксують змінні порохівниці до цілого типологічного ряду гармат: Bombard, Gros Bombard, Canon, Gros Canon, Petit Canon, Meschant Canon, Coulovrine, Crappaudeau, Serpentine, Veuglaire, Petit Veuglaire, Gros Veuglaire. Однак якщо для нідерландських бомбард, гармат, серпентинів і кулеврин змінні порохівниці застосовувалися не часто, то Crappaudeau і Veuglaire конструктивно функціонували лише з ними. Причому стандартний комплект змінних порохівниць до "жаби" й "птахолова" становив 2-3 одиниці. За півстоліття бургундських інвентарних записів зафіксовано лише чотири випадки, коли ствол забезпечувався чотирма-сімома порохівницями[25].

Показовою художньою ілюстрацією "взаємодії" змінної порохової камери й казнозарядного ствола є зображення на гобелені відомого нідерландського підприємця й митця Паск'є Греньє (Pasquier Grenier) (працював у 1447–1493 рр.), присвяченому історії Александра Македонського, але із зображенням облоги Рима 1459 р. На полотні, котре зберігається у римській галереї Doria Pamphili, знаходимо сюжет заряджання фуглера "старим маніром": поки один пушкар молотком "заганяє" тампіон до каналу змінної порохівниці, інший намагається стикувати споряджену камеру з отвором донної частини ствола. Роль фіксатора змінної камери виконують два ряди невеликих дерев'яних брусків, щільно вкопаних у ґрунт.

При цьому ми не знаходимо поряд інших споряджених або використаних порохівниць – лише дві. Приклад ще раз підтверджує ту точність і правдивість відображення давніми митцями реальності, котру мали оцінювати їхні сучасники. Герцог Бургундський Філіпп Добрий, який замовляв у Греньє гобелени, вочевидь довго іронізував би й зрештою, залишився б роздратованим, аби угледів на картині купу зайвих змінних камер біля гармати.

В історії української артилерії також присутні документальні сюжети, близькі до нашої теми. У другій половині XV ст. арсенали західноукраїнських замків диспонували скорострільними фуглерами. Певний час вони користувалися популярністю й на зламі століть становили близько 31% від загальної кількості гармат у державних замках[26]. Кількість змінних порохівниць з розрахунку на ствол також не "зашкалювала". Скажімо, інвентар замку Глинян 1495 р. фіксував на два фуглери дев'ять камер ("Duo foglary castri Clynyanensis. Nouem prochownycz eiusdem castri Glynyany")[27]. В арсеналі

[25] *Smith Robert D., De Vries Kelly.* The Artillery of the Dukes of Burgundy… – Appendix I. – P. 243.

[26] *Мальченко О.* Арсенали українських замків XV – середини XVII ст. – К., 2004. – С. 114.

[27] *Грушевський М. С.* Опис Львівського замку 1495 р. // ЗНТШ. – Львів, 1896. – Т. 13. – Кн. 4. – С. 11.

замку Скали (1484 р.) справи складалися ще простіше: “prochownicze tres, ffoglari tres”[28].

Природа технологічного явища, яке ми розглядаємо (скорострільність з використанням змінних зарядних камер), як будь-яка технологія, вимагала дотримання міри, існувала у власних межах ефективності й живучості. У даному випадку межі були доволі вузькими: гармата малого калібру вимагала мінімум – дві змінні порохівниці, максимум – чотири, гармата великого калібру обмежувалася двома змінними пороховими камерами з огляду на вагу й збільшення часу для очищення ствола й перезаряджання камери. Саме такі технологічні умови фіксують європейські інвентарі XV ст.

Слід розуміти, що таке скорострільність у виконанні veuglaire XV ст., passavolante початку XVI ст. чи petriere da braga XVII ст. Скорострільність обмежувалася стандартними операціями з бойового обслуговування гармати: охолодження ствола; чищення каналу від залишків шматків вовни, тканини, деревини й нагару; досилання й фіксація нового снаряда у донній частині ствола. Економія часу відбувалася лише за рахунок фази приготування порохового заряду: миттєво із зміною нової порохівниці. Однак навіть тут частина часу й зусиль витрачалася на ущільнення примикання камери до ствола й надійного розклинювання її корпуса. По всьому, виграш складав близько 35% часу у порівнянні зі спорядженням дульнозарядної гармати.

З такою скорострільністю казнозарядна гармата потребувала досить обмеженої кількості змінних порохівниць. Принцип “чим більше – тим краще” тут не спрацьовував. Практика ведення стрільб керувалася розумною достатністю: від двох до чотирьох порохівниць, не більше, оскільки обслуга встигала спокійно завантажити зарядом першу з використаних порохівниць, поки пушкарі починали встановлювати третю. При цьому враховуємо, що зарядну камеру після пострілу також потрібно було охолодити й почистити від нагару. Отже, “здивування” істориків з приводу інвентарних вказівок щодо малої кількості порохівниць залишаємо без коментарів.

“Гуру” дослідників історичної артилерії Руді Рот вважає, що за умови достатньої кількості порохівниць бортова гармата-дробовик була здатна зробити до чотирьох пострілів на хвилину, формуючи, таким чином, надійну зупиняючу протидію атакуючій піхоті на коротких дистанціях (20–30 м). Той факт, що подібні системи у принципово незмінному вигляді використовувалися на кораблях наприкінці XVIII ст., лише підтверджує їхню ефективність у ролі морської артилерії ближнього бою.

Однак гармата із змінними порохівницями не здатна була довго вести вогонь у високому темпі. Ствол занадто перегрівався, засмічувався й деформувався, що могло призвести до прикростей у вигляді розриву. Десь тут була дуже розпливчаста й небезпечна межа його живучості.

Отже, використання системи змінних порохівниць мало свої переваги:

– скорострільність;
– зручність обслуговування;
– безпечність ведення вогню.

[28] *Його ж.* Опис подільських замків Скали, Кам’янця, Смотрича і Летичева й їх доходів, 1494 року // Там само. – 1895. – Т. 7. – С. 6.

Переваги, як водиться, врівноважувалися негативними позиціями:
– обмеження калібру;
– обмеження типів снаряда (зазвичай – дробовий заряд);
– низька точність пострілу;
– невелика дальність пострілу.

Вагомі "плюси" скорострільних гармат перебували у сфері "антропологічного" чинника й стосувалися безпеки артилерійської обслуги. Ми постійно забуваємо, що люди, які жили сотні років тому, мали такі ж свідомість, здібності, жадобу до знань й потребу у безпеці, як і наші сучасники.

Перед заряджанням порохівниці пушкар все одно мав вологим віхтем прочистити внутрішній об'єм камери, аби впевнитись у відсутності залишків вугілля. Однак йому вже не потрібно було, як у дульнозарядному варіанті, після чищення ствола й трамбування пороху вкладати снаряд й тремтіти в очікуванні вибуху від випадково залишеної жаринки у донній частині ствола. Результатом таких "випадковостей" були, щонайменше, відірвані кінцівки, в іншому випадку артилеристи гинули від втрати крові через масові ушкодження уламками ствола.

Казнозарядна система також робила швидким і безпечним знешкодження порохового заряду, що не спрацював з невідомих причин, а отже, міг вибухнути будь-якого моменту. Усе, що потрібно було зробити, – вийняти камеру, видалити тампіон й висипати порох з порохівниці. Снаряд у стволі можна було навіть не чіпати. У той же час у дульнозарядному варіанті потрібно було залити воду через запалювальний отвір (аби намочити заряд й застрахуватися від випадкового вибуху), нахилити й зафіксувати гармату отвором донизу, аби вилити воду, дістати клейтух, ядро і почистити порохову камеру, застосовуючи для цього декілька спеціальних інструментів. Усі операції супроводжувалися накопиченням бруду й безупинною боротьбою з ним гарматної обслуги.

Для розряджання змінної порохівниці й чищення ствола скорострільної гармати достатньо було одного інструмента (вологого віхтя), котрим протиралися камера, канал ствола, вибиралися залишки ганчір'я, тампіона й вугілля з донної частини ствола. Ствол прочищався надійно, оскільки процес контролювався пушкарем візуально через донний отвір.

Словом, пушкарям усього світу було значно комфортніше й спокійніше працювати зі скорострільними казнозарядними гарматами, змінні камери котрих створювали понижений тиск під час вибуху порохової суміші. Однак технологія, клієнти й логіка ведення війн диктували збільшення калібрів й дальнобійність, – речі слабо контрольовані, а тому небезпечні для здоров'я артилерійської обслуги. Це наштовхує на думку, що система змінних порохових камер практикувалася від часів поширення вогнепальної артилерії європейськими теренами не лише як ефективна, але й безпечна.

У наступні епохи, коли технологія ведення артилерійської війни ставала дедалі жорсткішою й зрештою перетворила гармати на зброю масового знищення, здоров'я обслуги вже мало кого турбувало. Тому "гуманна" до пушкарів система скорострільності досить швидко поступилася більш технологічним машинам убивства.

Олег Мальченко (Київ). **Змінні порохівниці казнорядної артилерії XV–XVI століть у колекціях українських музеїв**

Статтю присвячено аналізу зразків так званих змінних порохових камер казнозарядних гармат XV–XVI ст., котрі зберігаються у музеях України. Дослідження проведене на базі широких аналогій із залученням джерельних матеріалів європейських музейних колекцій. Автор розглядає цей технологічний феномен з точки зору його кореляції зі змінами казнозарядної конструкції гармат. Уперше в українській історіографії введено до наукового обігу цей тип оригінального матеріального джерела. Розглядаються не лише конструктивні особливості, а й елементна функціональність порохових камер. Апробовано український термінологічний апарат щодо цього типу матеріальних джерел. Проведено реконструкцію практики бойового використання порохових камер.

Ключові слова: казнозарядна артилерія XV–XVI ст., змінна порохова камера, морська артилерія, технологія, матеріальне історичне джерело, аналіз, типологія, українські музеї.

Олег Мальченко (Киев). **Сменные пороховницы казнозарядной артиллерии XV–XVI веков в коллекциях украинских музеев**

Статья посвящена анализу образцов так называемых съемных пороховых камер казнозарядных пушек XV–XVI вв., хранящихся в музеях Украины. Исследование проведено на базе широких аналогий с привлечением образцов европейских музейных коллекций. Автор рассматривает этот технологический феномен с точки зрения его корреляции с изменениями конструкции пушек. Впервые в украинской историографии введен в научный оборот этот тип оригинального материального исторического источника. Рассматриваются не только конструктивные особенности, но и элементная функциональность пороховых камер. Впервые применяется детальный украинский терминологический аппарат относительно съемных пороховых камер. Проведена реконструкция практики боевого использования пороховых камер.

Ключевые слова: казнозарядная артиллерия XV–XVI вв., съемная пороховая камера, морская артиллерия, технология, материальный исторический источник, анализ, типология, украинские музеи.

Oleh Malchenko (Kyiv). **Breech-Loader Artillery Powder Chambers of the Fifteenth and Sixteenth Century in the Collections of Ukrainian Museums**

The article is devoted to analysis of samples of so-called powder chambers of breech-loader guns of the fifteenth and sixteenth century which are preserved in Ukrainian museums. The study was conducted on the basis of broad analogies with engaging samples of European museum collections. The author examines the technological phenomenon from the point of view of its correlation with changes in cannons design. This type of original historical source material is presented in scholarly historical circulations for the first time.

Key words: breech-loader artillery, powder chamber, marine artillery, technology, historical source, analysis, typology, Ukrainian museums.

Андрій ГРЕЧИЛО (*Львів*)

УТВЕРДЖЕННЯ ГЕРБА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1917–1918 РОКАХ

Питання про становлення герба Української Народної Республіки в 1917–1918 рр. має вже доволі обширну історіографію. Однак новіші дослідження показують, що не всі проблеми у цій справі вже вдалося вияснити, а деякі заміфологізовані аспекти не відповідають реальному розвитку подій.

Передумови

Важливим фактором для майбутнього вибору герба України став вихід "Ілюстрованої історії України" Михайла Грушевського. Перше видання побачило світ 1911 р. в друкарні Кульженка в Києві[1]. Книга стала "бестселером", із доповненнями матеріалом про нові події протягом наступних років її багато разів перевидавали, у тому числі – й у перекладі російською мовою. У книжці, щедро оформленій малюнками Василя Кричевського, подано зображення різноманітих монет, гербів, печаток, прапорів, що сприяло значному зацікавленню українською геральдичною тематикою.

Зацікавилися цим питанням і в Галичині. У вересні 1912 р. у львівських часописах з'явилися дві статті на тему українських земельних гербів. Спершу на сторінках "Діла" дописувач під псевдонімом Негеральдик, зазначивши, що питання з національними кольорами вже погоджене, звернув увагу на поширену практику використання на той час поєднання двох гербів – галицького лева та київського архангела, – та підкреслив необхідність встановлення якоїсь єдиної загальнонаціональної емблеми[2]. У Галичині ще з 1848 р. твердо устійнилося трактування як регіонального і українського національного символу герба Руського королівства (Галицько-Волинської держави), відомого з початку XIV ст., – у синьому полі золотий лев спинається на скелю[3]. Поширення ідеї об'єднання всіх українських земель спричинило практику зображувати разом з левом й архангела Михаїла – герб колишнього Київського воєводства, а тепер більше спопуляризованого як "символ Русі" польською пропагандою під час повстання 1863 р. Тож нічого дивного, що така ідея, наприклад, на фасаді спорудженого 1905 р. у Львові по вулиці Руській будинку

---

[1] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1911. – 556 с.

[2] *Негеральдик.* В справі наших національних емблємів // Діло. – Львів, 1912. – Ч. 206 (8195). – 12 верес. – С. 7.

[3] *Гречило А.* Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 1–2.

акційної спілки "Дністер" була втілена рельєфами цих двох гербів. Виходили друком поштівки, на яких також поєднувано лева й архангела[4].

У відповідь на заклик Негеральдика Степан Томашівський у "Неділі" обстоював думку визнати загальнонаціональним символом лева або, "коли б у нас знайшло ся більше прихильників гербового дуалізму", він радив "сполуку двох гербів, так що гербовий щит був би постійно поділений на два рівнорядні поля; на одно поле прийшов би лев, на друге – на мою думку – належало б поставити зовсім иншу фігуру – козацького запорожця"[5]. Своєрідним підсумком обговорення стала публікація І. Крип'якевича "Герб України", в якій подано інформацію про різні герби українських земель, що можуть претендувати на загальноукраїнський символ[6].

З вибухом Першої світової війни 1914 р. в Галичині формується легіон Українських Січових Стрільців, які спершу використовували на шапках синьо-жовті кокарди, а пізніше різні відзнаки та прапори з поєднанням національних кольорів, галицького лева та київського архангела[7]. У стрілецькому середовищі напрацьовувалися й проекти загальноукраїнського герба, а пропозиції були узагальнені книжечкою В. Дзіковського, що вийшла у Львові 1917 р.[8]. Так, на початку 1916 р. чотар Ю. Буцманюк опрацював проект такого знака: архангел Михаїл з мечем і щитом, на якому зображено лева. Подібні елементи були також й у проектах І. Іванця та О. Куриласа. Цей символ потрапив на прапор УСС, виготовлений за проектом І. Іванця Жіночою громадою у Львові та освячений митрополитом А. Шептицьким 28 жовтня 1917 р. в Розвадові[9]. Також від жовтня 1917 р. львівські газети рекламували "Відзнаку Соборної України" з архангелом і левом, "на спомин революції і свободи України 1917 р. з воєнно срібного металю", яку можна було придбати за 1 корону 50 сотиків.

Активна культурно-просвітня робота проводилася й серед українців з російської армії, які потрапили в австрійські та німецькі табори військовополонених. Так, у таборі в Фрайштадті (Австрія) в календарі на 1916 р. з'явилася невелика стаття, в якій також розповідалося про лева та архістратига[10].

---

[4] Як приклад можна навести оголошення про випуск поштової картки з таким гербом – лев і архангел (мал. Т. Гриневича): Український герб: оголошення // Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на рік звичайний 1910. – Львів, 1910. – Б. п.

[5] *Томашівський С.* Український національний герб // Неділя. – 1912. – Ч. 35. – 29 верес. – С. 1–2.

[6] *Крип'якевич І.* Герб України // Календар Товариства "Просвіта" на рік 1914. – Львів, 1913. – С. 126–131. А також окремо: *його ж.* Герб України (Просвітні листки № 36). – Львів, 1914. – 16 с.

[7] *Лазарович М., Лазарович Н.* Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // Четверта наукова геральдична конференція: Зб. тез. – Львів, 1994. – С. 48–50.

[8] *Дзіковський В.* Герб України // Світ: Літературно-мистецький журнал. – Львів, 1917. – № 8. – С. 129–138. Й окремо як: *його ж.* Герб України. – Львів, 1917. – 32 с.

[9] *Лазарович М., Лазарович Н.* Національні риси… – С. 49–50.

[10] *Верниволя В.* Наш національний герб і наш національний колір // Розвага: Ілюстрований калєндар полонених українців на переступний рік 1916. – Фрайштадт, 1916. – С. 50–53.

1917 рік

Події після повалення самодержавства в Росії в лютому 1917 р. стали поштовхом для українського національно-визвольного руху і зрештою утвердили загальнонаціональний характер символів. Під впливом київських масових акцій в березні-квітні 1917 р. побачила світ брошура В. Різниченка, в якій автор обстоював як загальноукраїнський герб зображення архангела Михаїла[11].

Сформована 17 (4 старого стилю)[12] березня 1917 р. Українська Центральна Рада вже на засіданні від 22 (9 ст. ст.) березня порушила питання про виготовлення своєї печатки, що було доручено зробити студентці Скрипник, яка відповідала за організаційні питання[13]. Виготовлена печатка була лише написовою і містила абревіатуру УЦР та повну назву[14].

Після проголошення 23 (10 ст. ст.) червня Першого Універсалу Центральної Ради з 28 (15 ст. ст.) червня почав працювати український уряд – Генеральний Секретаріат. Посаду генерального писаря обіймав Павло Христюк, який з перших днів порушив справу печатки для скріплення урядових актів і різних документів. Детальну інформацію про це подав у своїх споминах Микола Ковалевський: "На скликання спеціальної історичної комісії, яка виробила б проект такої печатки, не було часу, і тому, після консультації з відомим знавцем нашої старовини, директором Київського музею Біляшівським, постановлено було зробити дві печатки – велику, для особливо важних актів, і малу для поточної праці. Обидві печатки мали в собі Тризуб Володимира, при чім зав'язалась живіша дискусія над справою хреста на Тризубі. Думки наших знавців поділилися, багато з них твердили, що хрест був долучений до Тризуба щойно в останніх роках правління Володимира і тому княжий герб переважно зберігся без хреста. Були також пропозиції, що нав'язували до традицій Запорізької Січі. Пропонувалось, щоб велика печатка була з Тризубом, а мала була б зроблена за взірцем печатки кошових отаманів Запорізької Січі (козак з рушницею). Однак цю пропозицію одкинуто з огляду на вужчу символіку цієї козацької печатки. Більшість погодилась на тому, що власне Тризуб, залишений нам суверенними князями Київської Руси, повинен і тепер бути гербом української держави і символом наших визвольних змагань"[15].

2 жовтня (19 вересня ст. ст.) 1917 р. під час засідання Генерального Секретаріату було вирішено печатки для генеральних секретарств робити з написами: "Генеральний секретаріат України, секретарство"[16]. А 29 (16 ст. ст.)

---

[11] *Різниченко В.* Герб України (В справі українських національних емблємів). – Звенигородка, 1917.

[12] Дати до 1 березня 1918 р. подаю і за григоріанським, і за юліанським (старий стиль) календарями.

[13] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 40.

[14] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 1.

[15] *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. – Іннсбрук, 1960. – С. 385–386.

[16] *Кудлай О. Б.* Українська Центральна Рада. Протоколи II–IV сесій. Документи (квітень–жовтень 1917 р.). – К., 2015. – С. 127.

жовтня обговорено пропозиції товариша секретаря М. Зільберфарба про виготовлення печаток для Секретарства міжнаціональних справ з єврейськими і польськими текстами, ухвалено: “Для Секретарства залишити єдину печать, а для товаришів секретаря по міжнаціональних справах виготовити особливі печатки на мовах єврейській і польській з відповідним текстом”[17].

Мабуть, питання з печатками Генерального Секретаріату спонукало Михайла Грушевського 16 (3 ст. ст.) вересня опублікувати свою першу статтю, присвячену проблемі герба України[18]. Автор зазначив, що це “одно з таких питань ніби дрібних, але не маловажних, з котрим здавна звертаються до мене (і я нарешті пообіцяв пояснити сю справу в пресі) – се питання про те, що мусить вважатися гербом України”. А далі, покликаючись на публіковані в його “Ілюстрованій історії України” матеріали, дав побіжний огляд можливих, на його думку, для використання історичних символів: позитивно оцінив “знак неясного значіння, щось вроді тризубця” з монет періоду Київської Русі, а також арбалет – герб Києва XVII–XVIII ст.; подав інформацію про козака з мушкетом; безапеляційно відкинув лева та архангела як з опущеним, так і з піднятим мечем.

Розвиток подій значно прискорили жовтневий переворот у Петрограді та проголошення Третім Універсалом Української Народної Республіки 20 (7 ст. ст.) листопада. Ще 13 листопада (31 жовтня ст. ст.) Генеральне секретарство справ освітніх звернулося до фахівців з проханням “взяти участь у підготовчій Комісії з представників історичної науки, правників, гербознавців і художників” для опрацювання герба України[19]. Лист підписали генеральний секретар І. Стешенко і директор комісії П. Зайцев. Засідання комісії відбулося 15 (2 ст. ст.) листопада о 7-ій годині вечора в клубі “Родина”[20]. Про хід роботи комісії можна судити за копією протоколу з архіву Г. Нарбута та другою газетною статтею М. Грушевського про герб. Участь у роботі комісії взяли М. Біляшівський, М. Грушевський, П. Зайцев, В. Кричевський, Ф. Кричевський, Г. Нарбут, Г. Павлуцький і К. Широцький. Головою комісії обрано М. Грушевського, а секретарем – М. Біляшівського. Було розглянуто можливості використання історичних символів або створення нових, обговорювали потребу проведення конкурсу. Грушевський зайняв доволі категоричну позицію: “Всі старі герби мають характер мілітаристичний або імперіялістичний, а ми хочемо творити нові державні та соціяльні форми, то і емблема того мусить бути нова і, крім того, зрозуміла для всього населення

[17] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 345.

[18] *Грушевський М.* Про гербові знаки України // Народня воля. – 1917. – № 101. – 16 (3) вересня. Передрук: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 744–745 (але помилково вказано дату газетної публікації як “15 (03). 09. 1917”). Всі три газетні статті М. Грушевського про герб з незначними змінами опубліковано у збірці: На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1918. – С. 94–99. Новіша публікація: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2007. – Т. 4. – Кн. І. – С. 92–95.

[19] *Оглоблин О.* Праця Юрія Нарбута над утворенням українського державного герба і державної печати: З архіву Ю. Нарбута // Державницька думка. – Філядельфія, 1951. – Ч. 3. – С. 47.

[20] Там само. Див. також: Нова рада. – 1917. – № 176. – 3 листоп. (ст. ст.).

країни"[21]. Всі присутні відкинули варіанти з архістратигом Михаїлом. Окремі учасники підтримували використання без доповнень історичного герба Гетьманщини – козака з мушкетом, але інші були проти, серед них і Грушевський: "Відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблєма (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого"[22]. Мабуть, між М. Грушевським і Г. Нарбутом виник якийсь конфлікт щодо трактування герба Війська Запорозького (козака з мушкетом), що вилилося надалі в їдкі висловлювання Грушевського щодо зображення Тризуба на кредитовому білеті в 100 карбованців (автором банкноти був Г. Нарбут) і в різку критику Нарбутом протегованих Грушевським проектів герба УНР, виконаних В. Кричевським. Збори доручили К. Широцькому скласти відповідний "доклад"[23].

У висловлених під час засідання пропозиціях відчувалася орієнтація на символіку тогочасних держав із немонархічним республіканським устроєм. Наприклад: на синьому тлі золоті зорі за кількістю земель України (за аналогією до зірок на прапорі США), або у синьому полі золота літера "У" (Україна), або "У.Н.Р." (за прикладом емблеми Французької республіки з літерами "R.F.").

У своїй другій статті про герб М. Грушевський не тільки навів розглянуті під час наради пропозиції, а й висловив "деякі додаткові гадки, які прийшли на мисль пізніше": основним символом може бути у синьому полі золотий плуг як символ "творчої мирної праці в новій Україні" (за аналогією до герба Ліберії – "республіки визволених з неволі негрів"), з тим, щоб цей знак зайняв місце на щиті, складеному з історичних гербів. "Наоколо його (над ним, півкругом чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимира Вел[икого], герб Галицько-Володимирського королівства – їздця (див. Ілюстр[овану] іст[орію], с. 126) і герб гетьманщини. Внизу, в двох полях, можна дати герби Києва й Львова, двох культурних центрів старої України: київський лук і львівського льва, в його старій формі – як бачимо його на щиті того ж галицько-волинського їздця. На вершку сего гербового щита, коли б хотіли його чимсь вінчати, можна б поставити одну емблему старших наших не довершених мрій – з печатки «Великого князівства Руського», утвореного Гадяцькою унією 1657 р. Се голуб з оливною галузкою, вісник національного замирення й спокою…"[24] Як щитотримачі пропонувались "символи трудящого народу – жінка з серпом по одній стороні й робітник з молотом по другій" (на це варто звернути увагу, оскільки радянський символ – серп і молот – був затверджений в Росії тільки 1918 р.)[25].

---

[21] *Оглоблин О.* Праця Юрія Нарбута... – С. 48.

[22] *Грушевський М.* Державний герб України // Народня воля. – 1917. – № 159. – 25 (12) листоп. – С. 1.

[23] *Оглоблин О.* Праця Юрія Нарбута... – С. 48.

[24] *Грушевський М.* Державний герб України. Треба зауважити, що пропонований тут набір елементів для герба не витримує геральдичної критики.

[25] Усі ці пропозиції не мали графічного вирішення, тому пізніші спроби зробити за цими описами якісь малюнки є лише авторськими реконструкціями й не

У пропозиціях М. Грушевського яскраво відобразилися його політичні соціалістичні погляди. Зрештою, він не був і не вважав себе фахівцем у галузі геральдики, що й підкреслив у статті при обговоренні проекту з літерами – “але геральдисти кажуть, що буква в гербі се проти правил геральдики”, натомість висловив свої думки “під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки”[26].

1918 рік

У грудні 1917 р. Генеральний Секретаріат розглядав питання про друкування українських грошей, і перший кредитовий білет у 100 карбованців з’явився в обігу 6 січня 1918 р. (24 грудня ст. ст.)[27]. На цій банкноті, розробленій Г. Нарбутом, було зображено у восьмикутній рамці знак князя Володимира – Тризуб, з хрестом над середнім “зубом”. Грушевський у своїй пізнішій третій статті про герб постарався їдко вколоти Нарбута, зазначивши, що “на 100-карбованцевих білєтах він (Тризуб. – *А. Г.*) рисовникови не вдався”[28].

У кінці 1917 – на початку 1918 р. з’являються нові публікації про справу герба, переважно як відгуки на другу статтю Грушевського. Спершу С. Волох помістив у “Книгарі” рецензію на брошуру Різниченка про герб, захищаючи проект з архістратигом[29]. Потім у львівському “Українському слові” Л. Цегельський критично оцінив пропоновані нові варіанти герба, натомість обстоюючи історичний герб з левом чи козаком із мушкетом, а якщо вже новий проект, то “золоте, проміністе сонце на блакитному полі”[30]. Іншу статтю подав у київському “Шляху” автор під криптонімом Леонід К., який аналізував давніші публікації Крип’якевича та Різниченка, негативно оцінив варіанти з архістратигом (з релігійних мотивів) і левом (з політичних), прихильно поставився до козака з мушкетом, але, зваживши на висновки Грушевського, запропонував утворити комісію зі спеціалістів, а проект винести на розгляд Українських Установчих Зборів[31].

претендують на історичну достовірність (див., напр.: Клейноди України: З історії державної і національної символіки: Комплект з 33-х кольорових художніх сувенірних листівок. – К., 1991. – Лист. 22).

[26] *Грушевський М.* Державний герб України.

[27] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 482, 493; Українські гроші. Опис державного кредитового білета на 100 карбованців // Нова рада. – 1917. – № 216. – 23 груд. (ст. ст.). – С. 3; *Обідний М.* Графіка Українських грошових знаків // Стара Україна. – 1925. – Ч. XI–XII. – С. 198–200; *Гнатишак М.* Замітки до державних грошей України з 1917–20 років // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 2. – С. 5–9.

[28] *Грушевський М.* Український Державний герб // Народня воля. – Житомир, 1918. – № 19. – 28 (15) лютого. – С. 1.

[29] *Волох С.* [Рец. на:] Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблємів) // Книгарь. – К., 1917. – Ч. 4. – Грудень. – С. 198.

[30] *Цегельський Л.* До питання українського державного гербу // Українське слово. – Львів, 1918. – Ч. 11. – 17 січ. – С. 1; Ч. 12. – 18 січ. – С. 1; Ч. 14. – 22 січ. – С. 1; Ч. 15. – 23 січ. – С. 1; Ч. 16. – 24 січ. – С. 1.

[31] *Леонід К.* В справі герба України // Шлях. – К., 1918. – Ч. 2. – Лютий. – С. 33–40. Й окремим виданням як: *його ж.* В справі герба України. – К., 1918. – 8 с. Можливо, що автором цих матеріалів був Леонід Кузнецов.

Від грудня 1917 р. Українська Центральна Рада отримала право ухвалювати закони для УНР[32]. 27 (14 ст. ст.) січня 1918 р. Центральна Рада затвердила тимчасовий закон "Про флот УНР", в якому фіксувався Тризуб на прапорі військового флоту (на наполягання Морської Ради над Тризубом було додано хрест):

"2. Прапором української військової фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем в ньому"[33].

Використання Тризуба на кредитовому білеті та на морських прапорах вплинуло на справу щодо Державного герба УНР. 22 (9 ст. ст.) січня 1918 р. Четвертим Універсалом Центральної Ради проголошено самостійність України, тому питання про герб вимагало негайного вирішення. Війна з більшовицькою Росією не давала змоги організовувати конкурс, та й Центральна Рада, провівши останнє засідання в Києві 7 лютого, змушена була покинути місто й переїхати спершу до Житомира, потім до Сарн і нарешті – до Коростеня. 25 (12 ст. ст.) лютого в Коростені на засіданні Ради Народних Міністрів було ухвалено: "Внести в Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)"[34]. Того ж дня на засіданні Малої Ради затверджено: "Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого"[35]. Слід мати на увазі, що засідання відбувались у

---

[32] Витяг з протоколу Центральної Ради про ухвалу закону про надання Українській Центральній Раді виключного і неподільного права видавати закони для УНР. 25 листопада [ст. ст.] 1917 р. // Уряди України у XX ст. – К., 2001. – С. 67.

[33] Подаю за публікаціями: Наказ про оголошення тимчасового закону про фльоту Народної Української Республіки. 13 березня 1918 р. № 8 // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – К., 1918. – № 16. – 7 квіт. – С. 3; Тимчасовий закон про фльоту Української Народньої Республіки // Там само. – 1918. – № 19. – 13 квіт. – С. 1; Накази по Морському Відомству Української Народньої Республіки // Там само. – 1918. – № 24. – 24 квіт. – С. 2. Копії цього закону в: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 9; Ф. 2203. – Оп. 1. – Спр. 3–б. – Арк. 3. Публікація також у: Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Підг. Д. Ф. Розовик // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999. – № 4. – С. 116–117 (док. № 3, 6). Слід зазначити, що в низці публікацій помилково подано дату затвердження як "18 січня" (ст. ст.), замість 14 (див., напр.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. 1. – С. 384; *Климкевич Р.* Прапор // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2309; *Гломозда К., Яневський Д.* Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 5. – С. 59). На жаль, не оминули помилки й такого ґрунтовного збірника документів, як: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 566 (у примітці 296 подано "18 січня"); К., 1997. – Т. 2. – С. 106 (у документі № 51 подано чомусь "13 січня").

[34] Там само. – Т. 2. – С. 165. Засвідчена копія: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4–4 зв.

[35] Закон про державний герб України // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 15. – 5 квіт. – С. 1. Також див.: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25; Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 12; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 166 (док. № 85); Про створення української національно-державної символіки… – С. 117 (док. № 5).

вагоні на залізничному вокзалі Коростеня, а прийнятий закон мав лише текстову частину без графічних додатків.

Того ж дня прийнято й закон про запровадження в Українській Народній Республіці нового (григоріанського) числення часу з 16 лютого, вважаючи його 1 березоля (березня). Дмитро Дорошенко, описуючи ці події у своїй "Історії України", повідомляв, що 1 березня прийняли закон про нову монетну систему (запроваджено гривню), а далі: "тоді ж було ухвалено й герб Української Народної Республіки"[36], що призвело до низки помилок в інших публікаціях, у яких дату прийняття герба також почали хибно вказувати як 1 березня[37].

Тризуб виконував у кінці X ст. функцію княжого знака, зображався на печатках, монетах, ювелірних виробах, посуді та різних предметах, що були княжою власністю. У різних князів він зустрічається у різному графічному виконанні. Первісне значення його невідоме, хоча існує багато версій та тлумачень[38]. Зрештою, основним було те, про що писав у своїй третій статті про герб М. Грушевський: "Се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією"[39]. Власне, ця стаття була повністю присвячена поясненню вибору цього символу як державного герба. Скорочені варіанти статті без вказівки на автора передруковувалися багатьма регіональними виданнями України та поза її межами[40]. У відповідь на це з'явилися нові публікації на тему герба. Так, В. Різниченко у часописі "Шлях" прорецензував статті Леоніда К. та В. Дзіковського, а також критично оцінив рішення Центральної Ради про затвердження Тризуба[41]. Натомість О. Назарук відгукнувся схвально, що "сей наш герб – свідок нашої старої культурности й організаційно-державного змислу", а основну увагу приділив потребі належного художнього виконання герба і пропонував використовувати на прапорах великий герб – "головний герб [...] окружений малими гербами поодиноких українських волостей (земель)"[42].

На початку березня 1918 р. більшовиків вигнали з Києва. Українська Центральна Рада повернулася до столиці 9 березня. Тут і продовжилася робота над гербом. 12 березня Михайло Грушевський передав замовлення розробити протягом тижня проекти малюнків державного герба та печатки

---

[36] *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 330–331.

[37] Передовсім варто назвати таку публікацію, як: Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання в 3-ох томах. – Львів; Станиславів; Коломия [1935]. – Т. 3. – Ст. 890.

[38] *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба київського князя Володимира Святого / Переднє слово С. Шелухина. – Ужгород, 1934. – 42 с. Репринт цього видання: К., 1991.

[39] *Грушевський М.* Український Державний герб.

[40] Герб Української Народної Республіки // Дніпро. – Херсон, 1918. – № 14. – 18 (5) квіт. – С. 2; Державний герб Української Республіки. Знак держави Володимира Великого // Діло. – 1918. – Ч. 60. – 16 марта. – С. 3; Державний герб України // Громадська думка. – Вецляр, 1918. – Ч. 19. – 30 берез. – С. 1–2.

[41] *Різниченко В.* Герб України // Шлях. – К., 1918. – Ч. 3. – Березень. – С. 53–59.

[42] *Назарук О.* Формальні проблєми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги). – К., 1918.

відомому українському графікові й архітекторові Василю Кричевському, з яким мав давні дружні стосунки – той оформляв згадану раніше "Ілюстровану історію України", а його майстерня містилася в будинку Грушевського на вулиці Паньківській, спаленому тепер більшовиками[43]. Кричевський працював над проектами в підвальному приміщенні музею, де надав йому тимчасове житло і майстерню М. Біляшівський.

Виконані В. Кричевським проекти герба та печатки були готові до недільного засідання Малої Ради 22 березня 1918 р. Його довелося відкрити на півтори години пізніше о 13:30 через запізнення членів Малої Ради. При формуванні порядку денного Грушевський повідомив, що "пропонується щоби члени Малоі Ради оглянули рисунки гербу Украіни і Державноі печаті, які були заготовлені на підставі попередньоі ухвали[44] Центральноі Ради і коли будуть в прінціпі відповідати вимогам Центральноі Ради то ми моглибе сьогодні внести іх на затвердження"[45].

Засідання тривало 2,5 години Завершується протокол словами М. Грушевського: "З огляду на пізній час я просивби аби законопроекти були відложені на найблизше засідання, а тепер прошу розглянути проекти, рисунок гербу при чім наше засідання моглоби закінчитися. Найблизше засідання я пропонувавби в неділю в 12 годині. На порядку деннім звідомлення Голови Ради народних міністрів про остаточне доповнення кабінету і законопроекти, котрі підготовила комісія законодатних[46] внесень. Проти цей оповістки і часу найблизшого засіданнь ніхто не висловлюеться. Засідання закриваеться"[47].

У деяких виданнях в діаспорі було поширено твердження, що нібито 22 березня Центральна Рада затвердила окремими законами Тризуб як герб УНР, а також жовто-блакитний прапор, помінявши порядок кольорів на затверджених ще в січні блакитно-жовтих прапорах[48]. Проте ні в газетних звітах, ні в офіційних вісниках про затвердження під час цього засідання якихось законів про герб і прапор взагалі не згадується[49]. Якщо детально проаналізувати текст протоколу за 22 березня 1918 р., то стає очевидним, що питання про прапор того дня не порушувалося зовсім і ніхто порядку кольорів не змінював, а щодо герба – то тільки виносилися для ознайомлення графічні проекти. Тобто лише пропонувалося узгодити розроблені В. Кричевським варіанти герба та печатки, хоча жодного обговорення чи відомостей

[43] *Павловський В.* Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. – Нью-Йорк, 1974. – С. 41–42.

[44] В оригіналі машинописного протоколу подано з помилкою – "узвали".

[45] ЦДАВО. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 112.

[46] В оригіналі подано з помилкою "законрдатних".

[47] ЦДАВО. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 130.

[48] *Климкевич Р. О.* Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – Ч. 1-2 (9-10). – С. 88; *його ж.* Прапор. – С. 2309–2310.

[49] Мала Рада. Засідання 22 березня // Нова Рада. – 1918. – № 40. – 23 (10) берез. – С. 2; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 223–224 (док. № 122).

про якісь прийняті з цього питання додаткові законодавчі акти в офіційному протоколі не зафіксовано.

Цікаво, що в тогочасних київських газетах не було опубліковано й погоджених малюнків герба та печатки УНР. Натомість інформацію про "затвердження" 22 березня великого та малого державних гербів і великої та малої печаток, а також їхні малюнки були опубліковані пізніше в новому виданні "Ілюстрованої історії України" Грушевського[50]. В обох гербах і печатках Тризуб був розроблений на основі знака Володимира Великого, за князювання якого Київська Русь досягла найбільшої могутності й до її складу входили всі пізніші українські землі, цим герб України символізував ідею Соборності – об'єднання всіх етнічних українських територій в одну державу. На проектах герба Тризуб оточував стилізований оливковий вінок, що мав відображати мирну політику УНР. Ймовірно, що цей вінок зроблено за пропозицією М. Грушевського, який ще у своїй другій статті про герб писав: "Оливним галузем можна б і окружити сей щит, замість якої-небудь арматури – так, як се має герб Португалії"[51].

Доволі дивно, що до розпуску 29 квітня Української Центральної Ради і встановлення Гетьманату ці герби так і не потрапили до офіційного використання. Наприклад, 2 квітня 1918 р. Міністр пошти і телеграфів Г. Сидоренко видав наказ про негайне усунення всіма поштово-телеграфними установами УНР герба колишньої Російської імперії – двоголового орла, – якщо такий ще десь залишився[52]. Проте в цьому наказі чомусь не йшлося про заміну царських символів новими гербами УНР.

Виглядає на те, що М. Грушевський вирішував питання герба та печатки на власний розсуд, без погодження з усіма членами створеної восени 1917 р. комісії. Це викликало негативну реакцію передовсім з боку спеціалістів у галузі української геральдики В. Модзалевського та Г. Нарбута. Міністр народної освіти доручив професорові В. Модзалевському підготувати історичну довідку про герби УНР, що той і зробив 10 квітня 1918 р. з критикою проектів Кричевського[53]. А вже 18 квітня на засіданні Ради Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва під головуванням М. Біляшівського та за участі К. Широцького було прийнято постанову у справі герба України: "Позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію"[54].

---

[50] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 552–553, 560–561.

[51] *Його ж.* Державний герб України.

[52] Наказ про негайне усунення всіми почтово-телєграфними установами Української Народньої Республіки двуголових орлів (герби російської держави) // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 22. – 20 квіт. – С. 3.

[53] *Гай-Нижник П. П.* З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 105.

[54] Про створення української національно-державної символіки… – С. 117–118 (док. № 7).

Ще більше запитань викликає справа "великого" та "малого" гербів. Тут проблема не стільки в їхній потребі, як у відсутності різниці між обома знаками за композиційною побудовою. Власне "великий герб" мав би відрізнятися від "малого" або більшою кількістю елементів у щиті, або додатковими позащитовими фігурами, чого в проектах В. Кричевського немає. Натомість подано два рівноцінні варіанти герба, що схиляє до припущення, що з них мали вибрати лише один. Печатки виконані попарно до проектів гербів: якщо для "малих" Тризуб має тонку зовнішню облямівку, то для "великих" внутрішні поля Тризуба заповнені однаковою декоративною сіткою. Недоліком цих гербів була також надмірна орнаментальна графічна манера, відсутність геральдичного щита та й виконання лише у чорно-білій подачі.

Проте вдалося відшукати й кольоровий видрук одного з гербів, названого в публікації М. Грушевського "малим", на якому був синій овальний щит (на графічних варіантах його контур не промальований), обрамлений золотим оливковим вінком, а тонка облямівка Тризуба слугувала технічною контурною лінією[55]. Не менш цікавим є й підпис до цього кольорового видруку: "Герб Української Народньої Республіки. За герб Української Народньої Республіки Центральна Рада ухвалила «__» дня лютого 1918 року прийняти знак Володимира Святого, що хрестив Україну. Він стоїть на його грошах і представляє верх його булави"[56]. Замість пропущеної дати олівцем вписано "12", що відповідає затвердженню закону про герб у Коростені 12 лютого 1918 р. за старим стилем. Цікаво також, що символ підписано просто як "герб", а не як "малий герб". Зрештою, якщо у вищезгаданому квітневому листі В. Модзалевського мова йде про "герби УНР" у множині, то рекомендації Ради Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва згадують лише "герб України" в однині. Тому відсутність якогось офіційного документа про затвердження одного чи двох варіантів гербів 22 березня і формальне "підкладання" одного з проектів до закону з 25 (12 ст. ст.) лютого викликає не лише певні сумніви, а й свідчить про незавершене юридичне оформлення державного герба УНР у 1918 р.

Вся ця геральдична та юридична плутанина навколо герба (чи гербів) УНР призвела до того, що проекти В. Кричевського так і не стали використовуватися на практиці, а за період Української Держави гетьмана Павла Скоропадського та відновленої в кінці 1918 р. Української Народної Республіки роботу над гербом продовжував уже Г. Нарбут, хоча й його проекти офіційного затвердження не отримали[57].

Зрештою, Тризуб залишився гербом і Української Держави, і відновленої УНР, однак вживався без оливкового вінка й у доволі різних графічних формах. Що стосується печаток, то пропозиція В. Кричевського вживати на т. зв. "малій печатці" вписаний у ромб Тризуб збереглася в наступні роки на

---

[55] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 224: Стебницький П. Я. – № 628.

[56] Там само.

[57] Детальніше про це див.: *Гречило А.* Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 101.

печатках різних установ і військових підрозділів – лише в ромбі додавали абревіатуру “УД” або “УНР”[58].

* * *

Підсумовуючи, треба відзначити, що утвердження герба Української Народної Республіки в 1917–1918 рр. відбувалось у складних умовах революційних змін та війни. Зрештою герб сформувався як ідентифікаційний атрибут національно-визвольного руху. Він спирався на історичні традиції давніх форм української державності й підкреслював спадковість по Київській Русі та відображав ідею соборності українських етнічних земель. Герб УНР також загалом отримав схвальне сприйняття за змістом, хоча його становлення за формою завершити через суб’єктивні причини не вдалося.

Основними датами юридичної фіксації символу протягом цього періоду слід вважати:

– 27 (14 ст. ст.) січня 1918 р. – законодавче затвердження Тризуба з хрестом на прапорі військового флоту УНР;

– 25 (12 ст. ст.) лютого 1918 р. – затвердження закону про герб УНР.

– 22 березня 1918 р. – схвалення графічних зображень гербів УНР.

Хоча національні символи протягом наступних 70-ти років й не могли нормально функціонувати й розвиватись в умовах як різних окупаційних режимів, так і радянської тоталітарної системи, однак вони зберегли своє функціональне значення й популярність і відіграли важливу роль у відновленні Української Державності в 1991 р.

ІЛЮСТРАЦІЇ

1 – Поштівка “На новий рік многая літа” з гербами (1907 р.)

[58] *Гречило А.* Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. // Знак. – 2005. – Ч. 37. – Грудень. – С. 1; *Шаповалов Г.* Унікальна пам’ятка українскої сфрагістики доби змагань за державність початку ХХ ст. // Музейний вісник. – 2003. – № 3. – С. 98–99; Запорізький обласний краєзнавчий музей. – Інв. № ЗКМ КВ-50674/В-4136; та ін.

2 – Печатка Української Центральної Ради (1917 р.)

3 – Реклама відзнаки “Соборна Україна” (1917 р.)

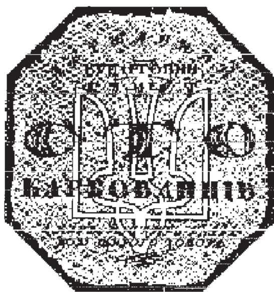

4 – Тризуб на кредитовому білеті 100 карбованців, деталь (проект Г. Нарбута)

5 – Великий державний герб УНР (проект В. Кричевського)

6 – Малий державний герб УНР (проект В. Кричевського)

7 – Велика державна печатка УНР (проект В. Кричевського)

8 – Мала державна печатка УНР (проект В. Кричевського)

9 – Видрук герба УНР (березень 1918 р.)

10–11 – Печатки з Тризубом у ромбі (1918–1919 рр.)

Андрій Гречило (Львів). **Утвердження герба Української Народної Республіки в 1917–1918 роках**

Формування в 1917–1918 рр. української державності, проголошення Української Народної Республіки та декларування її незалежності потребували утвердження державного герба. Вибір було зроблено – гербом став історичний символ, який підкреслював спадковість України по Київській Русі та відображав ідею соборності українських етнічних земель. Тризуб став символом національно-визвольної боротьби українського народу. Його функціонування як державного герба України було відновлено 1992 р.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, герб, Тризуб, Михайло Грушевський.

Андрей Гречило (Львов). **Утверджение герба Украинской Народной Республики в 1917–1918 годах**

Формирование в 1917–1918 гг. украинской государственности, провозглашение Украинской Народной Республики и декларирование ее независимости требовали утверждения государственного герба. Выбор был сделан – гербом стал исторический символ, который подчеркивал преемственность Украины от Киевской Руси и отображал идею соборности украинских этнических земель. Трезубец стал символом национально-освободительной борьбы украинского народа. Его функционирование как государственного герба Украины было возобновлено в 1992 г.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, герб, Тризуб, Михаил Грушевский.

Andrii Grechylo (Lviv). **Adoption of the Coat of Arms of the Ukrainian People's Republic (1917–1918)**

With the formation of Ukrainian statehood in 1917–1918, there was the proclamation of the Ukrainian People's Republic and declaration of its independence that demanded the adoption of the State Coat of Arms of the time. The choice was made on a historical symbol which emphasized the continuity of Ukraine from Kyivan Rus' and displayed the idea of the reunion of all Ukrainian ethnic lands. The Trident became a symbol of the national liberation struggle and of the Ukrainian people. It was restored as the State Coat of Arms of Ukraine in 1992.

Key words: Ukrainian People's Republic, Coat of Arms, Trident, Mykhailo Hrushevsky.

Ірина СКОЧИЛЯС (*Львів*)

ПЕЧАТКИ ЄПИСКОПА ПЕРЕМИШЛЬСЬКОГО, САМБІРСЬКОГО І СЯНОЦЬКОГО КОНСТАНТИНА (ЧЕХОВИЧА)

Символіка та "світ речей" української духовної еліти перелому XIX–XX ст. все ще залишається маловивченою ділянкою спеціальних історичних дисциплін. Проблема дослідження штемпелів українських ієрархів порушувалася різними дослідниками під різноманітними кутами зору. У низці випадків студії висвітлювали генеалогічні та геральдичні аспекти[1]. Окремі пам'ятки вищого духовенства публікувалися в радянський період у каталогах документів, поряд з печатками магістратів, цехів тощо[2]. Сучасні сфрагістичні каталоги серед багатьох інших пам'яток представляють й печатки церковних ієрархів[3].

Ще один напрям досліджень пов'язаний з описом та публікаціями окремих пам'яток, які зберігаються у бібліотечних, музейних сфрагістичних чи рукописних колекціях, як, наприклад, у Музеї Шереметьєвих (Київ)[4], бібліо-

---

[1] *Бірюліна О., Рудецький П.* Геральдичні символи владик Луцько-Острозької єпархії // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10–12 листопада 1994 р.): Зб. тез повідомл. та допов. – Львів, 1994. – С. 8–11; *Денисов В.* Герб митрополита чернівецького і буковинського Української Православної Церкви // Знак. – Львів, 2002. – Ч. 26. – С. 5; *Гречило А.* Герби єпархій та екзархатів Української Греко-Католицької Церкви // Там само. – Львів, 2003. – Ч. 31. – С. 4–5; *його ж.* Нові герби владик Української Греко-Католицької Церкви // Там само. – Львів, 2004. – Ч. 32. – С. 4–5; *його ж.* Герб владики Нью-Вестмінстерської єпархії УГКЦ Кенета Новаківського // Там само. – Львів, 2007. – Ч. 43. – С. 3; *Хаварівський У.* Герби львівських владик в унії з Римом 1667–2007. – Тернопіль, 2008. – 112 с.

[2] Каталог пергаментних документів Центрального державного архіву УРСР у Львові (1233–1799) / Упоряд. О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. – К., 1972. – С. 350, 351, 359–362, 364, 369, 370, 374–377, 457.

[3] 1000 років української печатки: Каталог виставки / Упоряд. Ю. К. Савчук. – К., 2013. – С. 45–54, 169, 170, 313–314, 351–356, 371–372; *Борщевич В.* Волинська церковна сфрагістика (20–80-ті рр. XX ст.). – Луцьк, 2001. – С. 28, 29, 82, 83, 90–92, 110–112, 124, 125.

[4] *Алфьоров О.* Моліводовули київського митрополита Михаїла (1130–1145 рр.) за матеріалами сфрагістичної колекції Олексія Шереметьєва // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. 2. – С. 151–158; *його ж.* Географічні назви за новими даними руської сфрагістики XII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – К., 2012. – Ч. 12. – С. 6–14; *Білоус Н., Перкун В.* "Печатію своєю назнамєновал…" (Печатка київського митрополита Іова (Йова) Борецького (1620–1631)) // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. 2. – С. 159–169; *Перкун В*. Дві печатки

теці фундації князів Чарторийських при Національному музеї у м. Кракові, збірках Національного музею у м. Варшаві[5], Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка[6], Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького[7], Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського[8] тощо. У працях сучасних вчених проведено фахові, ґрунтовні дослідження, присвячені окремим єпископським печаткам, зокрема, що стосуються проблем встановлення особи власника печатки та її датування.

Необхідно виокремити дослідження, що охоплюють ширшу проблематику, пов'язану з документами вищого духовенства, – праці В. Перкуна[9], П. Покори[10] тощо.

Поодиноко в українській історіографії зустрічаються комплексні дослідження, присвячені етноконфесійній сфрагістиці. Як приклад, можна навести унікальну роботу з вірменської середньовічної сфрагістики, написану Я. Дашкевичем[11], що базується на багатому джерельному матеріалі, містить

київського митрополита Макарія II 1540 і 1549 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – К., 2014. – Вип. 24. – С. 145–151; *Андрощук Ф.* Печатки чернігівського єпископа Антонія Гречина // Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – К., 2011. – Т. 10. – С. 229–233.

[5] *Перкун В.* Українські церковні печатки із зібрань Національного музею у м. Варшава та бібліотеки фундації князів Чарторийських при Національному музеї у м. Кракові // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – К., 2004. – Вип. 11. – Част. 1. – С. 272, 273.

[6] *Скочиляс І.* Печатки владики Михайла Левицького (1774–1858 рр.) (за матеріалами Кабінету спеціальних історичних дисциплін Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка) // Знак. – Львів, 2013. – Ч. 59. – С. 2–3.

[7] *Денисова Т.* Матриця гербової печатки єпископа Лева Шептицького (1717–1779) // Нумізматика і фалеристика. – К., 2011. – № 4. – С. 34–36; *її ж.* Матриці печаток Михайла Левицького (1774–1858), першого кардинала-українця // Там само. – 2013. – № 2. – С. 12–15; *її ж.* Унікальна матриця печатки митрополита Антонія Ангеловича першої чверті XIX ст. // Там само. – 2013. – № 4. – С. 10–11; *її ж.* Герб та печатка перемишльського єпископа Михайла Левицького (1813–1818) // Генеалогічні записки. – Львів, 2013. – Вип. 11 (Нова серія, 5). – С. 66–67.

[8] *Ситий І.* Печатки вищих церковних інституцій і монастирів Східної України XVI–XVIII століть. Спроба опису // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. CCXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 278–279, 282; *його ж.* Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – С. 32–34, 37, 39.

[9] *Перкун В.* Грамоти українських православних та уніатських церковних ієрархів як сфрагістичне джерело // Молода нація: Альманах. – К., 2001. – № 3. – С. 240–251; *його ж.* Печатка митрополита Андрея Шептицького // Людина і світ. – К., 2003. – № 5. – С. 39; *його ж.* Kilka uwag o pieczęciah ukraińskich hierarchów cerkiewnych z XVII–XVIII w. // Pieczęcie herbowe – herby na pieczęciach. – Warszawa, 2011. – S. 217–226.

[10] *Pokora P.* Pieczęcie średnowiecznych biskupów kijowskich obrządku lacińskiego // Сфрагістичний щорічник. – К., 2013. – Вип. 4. – С. 211–217.

[11] *Дашкевич Я.* К средневековой сфрагистике армян Украины // *Дашкевич Я.* Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть: Зб. наук. праць. – Львів, 2012. – С. 885–930.

каталог печаток вищого (архієпископи, єпископи та адміністратори єпархій XVII–XVIII ст. – 20 печаток)[12] та нижчого (11 печаток) духовенства. Автор здійснив ґрунтовний, аргументований аналіз сфер застосування штемпелів, виділив види печаток духовних осіб згідно з їхньою ієрархією, зупинився на матеріалах штемпелів та їх відтисків, місці розташування відтиску (над текстом та під ним), корробораційних формулах, видах документів, засвідчених печаткою, тощо. На даний час це найбільш фахове дослідження з цієї тематики.

Міждисциплінарний характер притаманний праці У. Хаварівського, котрий зосередив увагу на гербах львівських унійних владик[13], серед яких є й особи, котрі очолювали свого часу й Перемишльську греко-католицьку єпархію. Йдеться про єпископів Антонія Ангеловича (1796–1813), Михайла Левицького (1813–1818), Григорія Яхимовича (1848–1860), Йосифа Сембратовича (1867–1872) та Юліяна Сас-Куїловича (1890–1891), щодо окремих з них, як джерело до вивчення особових гербів, автор використовував їхні печатки[14].

Таким чином, в українській історіографії останніх десятиліть простежуються позитивні тенденції у вивченні печаток вищого духовенства. Однак стосуються вони здебільшого певних пам’яток, що збереглися до наших днів та належали окремим особам, або ж печатки духовенства вивчаються переважно в поєднанні з іншими сфрагістичними пам’ятками. У зв’язку з відсутністю комплексних публікацій, присвячених даній проблематиці, нагальною виглядає потреба цілісних, ґрунтовних студій печаток церковної ієрархії, виділених, очевидно, за конфесійними, територіально-адміністративними та хронологічними ознаками із залученням архівних рукописних джерел та оригінальних матриць, що здебільшого зберігаються у музейних колекціях.

Дослідження присвячене штемпелям греко-католицького єпископа Перемишльського, Самбірського і Сяноцького Константина (Чеховича), які зберігаються у Національному музеї Перемишльської землі (Muzeum narodowe ziemi Przemyskiej w Przemyślu (далі – MNZPP)) у Польщі. Подано каталог печаток, їхні ілюстрації та коротку біографічну довідку про життя й діяльність владики. Робота спирається на рукописні архівні джерела і пам’ятки матеріальної культури (оригінальні штемпелі) та репрезентує культурно-релігійну традицію українсько-польського пограниччя. У статті використано унікальні матеріали з архівів та музеїв Перемишля (Archiwum Archidiecezjalne Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej (далі – AAAPW); Muzeum narodowe ziemi Przemyskiej w Przemyślu – фонд “Сфрагістика”)[15] та Львова (Центральний

[12] Там само. – С. 893–902, 923–927.

[13] *Хаварівський У.* Герби львівських владик в унії з Римом 1667–2007. – 112 с.

[14] Йдеться, зокрема, про печатку владики Антонія Ангеловича за 1799 р., митрополита Михайла Левицького за 1820 та 1857 рр., митрополита Григорія Яхимовича за 1863 р. та митрополита Юліяна Сас-Куїловича за 1900 р. (див.: *Хаварівський У.* Герби львівських владик в унії з Римом 1667–2007. – С. 35, 39, 41, 43, 44, 55).

[15] *Скочиляс І.* Печатки Перемиської греко-католицької єпархії кінця XVIII – початку XIX ст. у музейних сфрагістичних колекціях України та Польщі // Знак. – Львів, 2008. – Ч. 45. – С. 2–3.

державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – фонд № 146))[16]. Вони дають змогу також дослідити на мікрорівні окремі епізоди з життя та професійної діяльності єпископа, його генеалогії, тогочасної геральдики, емблематики та епіграфіки.

Константин (Чехович) народився в с. Дев'ятир Рава-Руського повіту 15 жовтня 1847 р. у сім'ї місцевого греко-католицького священика Йосипа Чеховича (10.04.1811 – 14.12.1875) та Антоніни з Паславських[17]. Середню школу закінчив у Яворові в 1858 р., гімназію у 1868 р. та богословську освіту у 1871 р. у Львові[18]. Свячення отримав з рук єпископа Івана (Ступницького) у 1873 р. та став сотрудником у парафії Молодич; 1874 р. призначений перфектом наук у львівській семінарії, 1876 р. став парохом Дев'ятиру, 1877 р. австрійський цісар іменував його каноніком греміальним (колегіальним) капітули Перемишльської, єпископ Іван (Ступницький) 1888 р. призначив його соборовим екзаменаторм, консисторським референтом і радником та ректором єпархіальної духовної семінарії[19]. Після смерті єпископа Юліана (Пелеша) (1896) був призначений капітульним вікарієм та єпархіальним адміністратором[20]. Інтронізований у 1897 р. на єпископа Перемишльського, Самбірського і Сяноцького й очолював єпархію до самої смерті (1915). Протягом усього цього періоду владика активно працював у різноманітних сферах релігійного і громадського життя краю[21]. 25 грудня 1912 р. Чеховичу було надано шляхетство та герб, наближений до гербу Остоя[22].

З-поміж багатьох аспектів його життя та діяльності малодослідженим залишається питання функціонування єпископських печаток[23]. На даний час відомо про існування сімох різних штемпелів, якими послуговувався владика у період перебування на катедрі. Усі вони мають металеву основу круглої форми, ручки виготовлені з дерева (3 шт.) та металу (1шт.). Легенди вигравіювані українською мовою – 4 шт. та латинською – 2 шт. Зміст написів у всіх штемпелях ідентичний – зафіксовано ім'я, прізвище, титул та назву

[16] *Її ж.* Документи Галицького намісництва у Львові як джерело до вивчення церковної сфрагістики Перемишльської єпархії XIX–XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 558–570; *її ж.* Фонди Центрального державного історичного архіву України у Львові як джерело до вивчення церковної сфрагістики Перемишльської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історія релігій в Україні: Праці XIII міжнар. наук. конф., Львів, 20–22 травня 2003 р. – Львів, 2003. – С. 512–521.

[17] ЦДІАЛ України. – Ф. 165. – Оп. 3. – Спр. 5059. – Арк. 4 зв., 10–11.

[18] *Skruteń J. ks.* Czechowicz Konstanty // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – T. 4/1. – S. 311.

[19] Там само.

[20] Там само.

[21] Детальніше про діяльність Константина (Чеховича) див.: Там само. – S. 311, 312; Чехович Констянтин // Енциклопедіяураїнознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3742, 3743.

[22] *Górzyński S.* Nobilitacje w Galicji w latach 1772–1918. – Warszawa, 1999. – S. 83.

[23] *Скочиляс І.* Печатки єпископа Перемишльського, Самбірського і Сяноцького Константина (Чеховича) // Знак. – Львів, 2015. – Ч. 67. – С. 3.

єпархії, наприклад: КОНСТАНТИНЪ ЧЕХОВИЧЬ ЕППЪ ПЕРЕМЫСКІЙ САМБ. И. СЯН[24].

В основу сюжетного зображення печаток було покладено герб Остоя (фігурний щит, увінчаний короною та клейнодами з пір'ям, у центральній частині щита – меч вістрям вниз, з обох боків якого півмісяці, повернуті ріжками один – вправо, другий – вліво) в поєднанні з атрибутами вищого духовенства (капелюх, митра, єпископська мантія, хрест та жезл). Це зображення з 1899 р. фігурує, окрім печаток, й на титульних сторінках Шематизмів Перемишльської єпархії[25]. Але у 1914 р. фіксуємо малюнок уже видозміненого герба Остоя[26]. Очевидно, що справа про надання шляхетства разом з гербом Константину (Чеховичу) у 1912 р.[27] знайшла своє відображення і на його штемпелях (*мал. 5, 6 і 7*) – спостерігаємо наступну зміну: у щиті розташовано меч вістрям вгору, з обох боків якого півмісяці ріжками до центру. У цьому випадку спостерігаємо чітку взаємозалежність між геральдикою та сфрагістикою, що проявилося у відображенні геральдичних змін у печатках.

Серед досліджуваних пам'яток є такі, що використовувалися одночасно і при цьому мали однакові за змістом написи, але вигравіювані різними мовами, кирилицею і латинкою. В Архіві Архієпархії Перемишльсько-Варшавської (м. Перемишль, Польща) зберігся документ, завірений обома печатками одночасно, з допомогою якого й можна пояснити існування та синхронне використання україномовної та латиномовної толок (*мал. 5, 6*). Це грамота, видана Константином (Чеховичем) о. Миколаєві Макарі, яка дозволяла сповідати та накладати єпитимію й давати розгрішення вірним єпархії у всіх її церквах та у приватних оселях, де перебували недужі. Грамота датована 1 вересня 1914 р. й опублікована на одному аркуші двома мовами, і, відповідно, та частина документа, яка написана кирилицею – засвідчена печаткою з українським написом, а друга, де був текст латинкою – завірена печаткою з латиномовною легендою (*мал. 6.5*). Усі інші елементи печаток є практично тотожні, йдеться про розміри, малюнки, ручки тощо. За аналогією з цим документом можемо припустити паралельне існування й інших двох печаток (*мал. 3 і 4*), але у трохи раніший період, імовірно, одночасно з першою датованою печаткою єпископа (*мал. 1*) – 1898–1911 рр. Після проведення детального аналізу обох матриць було підтверджено їхню тотожність та зроблено припущення, що гравіювалися обидва штемпелі в один час і одним майстром.

Оригінальні штемпелі дають можливість отримати інформацію, яку неможливо з'ясувати на основі відтисків: матеріал, з якого виготовлялися основа та ручка; способи кріплення однієї частини до іншої; стан зношеності та наявність пошкоджень – як наслідок виявлення причини заміни одного штемпеля іншим; ім'я майстра (зрідка) тощо.

---

[24] ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 10548. – Арк. 63 зв.

[25] Schematismus universi venerabilis cleri ruthenorum catholicorum dioeceseos Premisliensis, Samboriensis et Sanocensis pro Anno Domini 1899. – Premisliae, 1899. – 235 p.; Шематисмъ всего клира греко-католического епархій соєдиненыхъ Перемыской, Самбôрской и Сянôцкой. На рôкъ вôдъ рожд. Хр. 1912. – Перемышль, 1912. – 540 с.

[26] Шематизмъ всего греко-католицкого Клира злученыхъ Епархій Перемыскои, Самбôрскои и Сянôцкои на рôкъ 1914. – Перемышль, 1914. – 436 с.

[27] *Górzyński S.* Nobilitacje w Galicji w latach 1772–1918. – S. 83.

Так, наприклад, відсутність певної деталі штемпеля (ручки чи металевої втулки) – також інформує про пошкодження печатки та, відповідно, неможливість її ефективного використання. Без ручки важко зробити якісний відтиск печатки (особливо коли висота усієї металевої частини – 38–52 мм) (*мал. 2–4*), або ж відламана металева втулка позбавляє стійкості усю конструкцію штемпеля та спричиняє хитання штемпеля (*мал. 1*), і, як наслідок, відтиски на папері виходять неякісні. На основі досліджуваних пам'яток можна зробити висновок, що спосіб кріплення деталей печатки відігравав важливу роль у тривалості їхнього використання. Штемпелі, які кріпилися шляхом "насадження" ручки на металевий стрижень, збереглися до наших днів без ручок. Це може свідчити про ненадійність даного способу кріплення, як наслідок, дерев'яні ручки з часом переставали міцно триматися і легко знімалися[28]. І, одночасно, спостерігаємо наявність у всіх інших штемпелях ручок, які кріпилися до основи шляхом вкручування на металевий стрижень із зовнішньою різзю (*мал. 1, 5, 6, 7*), що підтверджує міцність та надійність даного способу кріплення у печатках. Тут зустрічаються варіанти, коли в одних випадках стрижень був частиною основи (*мал. 5, 6*), а в інших – частиною ручки (*мал. 7*). Останній варіант, очевидно, пов'язаний з тим, що ручка досліджуваної печатки також була металева. Ще однією причиною заміни старого штемпеля на новий є наявність тріщин як у дерев'яній ручці, так і в елементах металевої основи.

Лише з допомогою візуального огляду можна зафіксувати насічки різної форми (у вигляді перехрещених ліній чи паралельних між собою прямих ліній, але різної довжини) вгорі або збоку металевої основи (*мал. 1, 4, 5*), які гравіювалися для позначення "верхньої частини" печатки та мали на меті спростити користування матрицею й забезпечити коректні відтиски на папері, а не перевернуті на 180 градусів.

Вивчаючи оригінальні штемпелі, можна досліджувати матеріали, з яких виготовлялася основа – це були металеві сплави, та ручки (у тих випадках, коли вони збереглися): у трьох печатках – дерев'яні і в одній – металева.

Ще одну унікальну річ вдалося встановити завдяки єпископській матриці (*мал. 2*) – це ім'я гравера – "F. POLEWKA", яке було викарбувано вгорі на металевій основі[29]. Такі відомості дуже рідко зустрічалися на штемпелях. При вивченні парафіяльних печаток знайдено відомості лише про два схожих випадки – у Національному музеї у Варшаві вдалося виявити штемпель парафії Поточки[30] Холмської православної єпархії із зазначенням імені,

---

[28] Їхня відсутність свідчить про те, що, можливо, вони були втрачені ще за життя владики Константина або ж уже після його смерті.

[29] Про це детальніше див.: *Скочиляс І.* Сфрагістика Перемишльської греко-католицької єпархії другої половини XVIII – початку XX ст.: видова класифікація джерел // Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.: Матер. міжнар. конф., присвяченої 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., м. Львів) / Упоряд. М. Капраль, Н. Кіт, А. Фелонюк. – Львів, 2013. – С. 244.

[30] Muzeum Narodowy w Warszawie. – MH. 23957. Детальніше див.: *Скочиляс І.* Функціонування парафіяльних штемпелів у Перемишльській єпархії: місця виготовлення парафіяльних штемпелів, їхня вартість та причини заміни штемпелів // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 92.

прізвища та адреси гравера, та в Історичному музеї у Сяноку – парафії Малнів[31] Перемишльської греко-католицької єпархії, обидві печатки датуються кінцем XIX – початком XX ст. Можливо, це пов'язано з тим, що збереглося дуже мало оригінальних матриць (кілька десятків), тому важко відтворити загальну картину, а ймовірно, у той період все ж не практикувалося зазначення прізвищ граверів на виготовлених ними печатках.

Наявність в один період "великого" і "малого" штемпеля (як, наприклад, печатки *мал. 1 і 2* чи *5 і 7*) можна, зокрема, пояснити давньою традицією економити канцелярські матеріали. Так, збереглося листуванння між Перемишльською консисторією та губернаторством за 1788 р.[32] про виготовлення нової матриці консисторії, в якому, серед іншого, наполегливо рекомендувалося мати окрім великої печатки також малу "для економії сургучу"[33].

Ймовірно, існування печатки № 7 без напису та виконаної у формі контррельєфу пов'язане з використанням сургучу для відтисків та застосуванням цього штемпеля для опечатування кореспонденції.

Функціонування семи штемпелів за урядування Константина (Чеховича) (упродовж 18-ти років – 1897–1915) можна пояснити кількома причинами. Однією з них, зокрема, є фізичний стан печатки – її пошкодження і, як наслідок, заміна новою; іншою – використання об'ємних матеріалів для відбитків (сургуч, віск) вимагало гравіювання печатки у контррельєфі (*мал. 3, 4 і 7*). Як відповідь на суспільно-політичну ситуацію в регіоні – наявність ідентичних печаток та їхнє паралельне використання з легендами на різних мовах (українська і латинь – *мал. 3 і 4, 5 і 6*). У печатках вищого духовенства XIX ст. також спостерігаємо відображення змін, які відбувалися з їхніми власниками у релігійно-політичному та громадському житті. Йдеться, зокрема, про отримання вищої посади (архієпископ, митрополит), нагороду орденом, надання шляхетського титулу тощо.

Сам факт збереження до наших днів усіх (чи практично всіх) штемпелів єпископа свідчить про відхід у минуле традиції нищити печатки після смерті їхніх власників (йшлося про князів, пап, єпископів). Очевидно, значною мірою це пов'язане з тим, що на переломі XIX–XX ст. вони виготовлялися не з дорогоцінних матеріалів та, ймовірно, зберігалися у владичій канцелярії. Отже, проблема існування кількох різних варіантів печаток в одного єпископа (у музейних збірках збереглася значна кількість оригінальних штемпелів владик[34] – може налічувати до десяти одиниць для однієї особи) потребує подальшого ретельного дослідження із залученням додаткових джерел, зокрема з ділянки генеалогії.

Введення в науковий обіг сімох печаток греко-католицького єпископа Константина (Чеховича) сприятиме формуванню загального уявлення про

[31] Muzeum Historyczne w Sanoku. – H. 22.

[32] Про виготовлення печатки консисторії та листування з Намісництвом див.: *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. – Zesp. 142. – Syg. 1374. – St. 12, 58, 60; *Скочиляс І.* До генези парафіяльної сфрагістики Перемишльської єпархії // До джерел. – К.; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 614, 615; *Nabywaniec St.* Diecezia Przemyska Greckokatolicka w latach 1772–1795 // Pzemislia Christiana. – Przemyśl, 1992–1993. – T. 5. – S. 82, 83.

[33] *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. – Zesp. 142. – Syg. 1374. – St. 58.

[34] *Скочиляс І.* Печатки Перемиської греко-католицької єпархії... – С. 2, 3.

його штемпелі. Йдеться, зокрема, про такі сфрагістичні параметри, як зовнішній вигляд, форма, розміри, сюжетне зображення, легенда, а також про причини заміни штемпелів та аспекти, пов'язані з документами – сфери застосування, види документів, які завірялися єпископською матрицею, датування за відтисками тощо. Подальші системні ж студії над печатками вищого духовенства протягом широкого хронологічного періоду у поєднанні з дослідженнями різних адміністративно-церковних одиниць та конфесій дадуть змогу зробити висновки про їхню ґенезу, розвиток та основні тенденції.

* * *

Каталог укладено за наступною схемою: вказано наявність оригінального штемпеля та кількість виявлених відтисків печатки; хронологічні рамки документів, засвідчених печатками; матеріал, з якого виготовляли оригінальні штемпелі, та матеріал, що використовувався для відбитків; зовнішній вигляд та форма печатки; розміри; спосіб кріплення; сюжетне зображення; легенда; місце зберігання.

Каталог

Перший варіант: оригінальний штемпель; 4 прим. відбитків, 1898–1911 рр. (*мал. 1*).

Матеріал ручки: дерево, покрите чорним і жовтим лаком, має дві маленькі тріщини внизу біля металевої основи. *Форма*: кулеподібна. *Висота*: 105 мм. *Спосіб кріплення*: дерев'яна ручка вкручена на металевий стержень із зовнішньою різзю (що прикріплений до основи) та вставлена у металеву втулку (яка на час дослідження була повністю відламана і взагалі відсутня).

Матеріал основи: жовтий метал із зеленою патиною, металева основа збоку має насічки у вигляді ліній (10 шт.) різної довжини. *Форма основи*: кругла. *Розмір*: металева основа d=43,5 мм; висота металевої основи 6 мм.

Загальна висота: 128 мм.

Матеріал відбитків: чорнило, фарба.

Зображення: угорі кардинальський капелюх, по обидва боки якого звисає по 10 китиць (1: 2: 3: 4). У центрі розгорнута мантія (підбита горностаєм), увінчана митрою (вгорі якої хрест, посаджений на яблучко), в кутах стягнута шнурами з китицями. Обабіч від мантії виходять жезл (зверху має хрест, посаджений на яблучко, й переплетені два змії) та єпископський хрест. У полі мантії фігурний щит, увінчаний короною та клейнодами з пір'я (5 шт.). У центральній частині щита – меч вістрям вниз (руків'я зроблено у вигляді хреста), з обох боків якого півмісяці, повернуті ріжками один – вправо, другий – вліво.

Легенда: напис по колу: * КОНСТАНТИНЪ ЧЕХОВИЧЬ ЕППЪ ПЕРЕМЫСКІЙ САМБ. И. СЯН. Зовнішній обідок у вигляді лінії.

Місце зберігання: MNZPP. – MP. H. 8341; AAAPW. – Sygn. 722 (Мохначка); ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 10548. – Арк. 63 зв.; Спр. 12312. – Арк. 141.

Другий варіант: оригінальний штемпель, початок ХХ ст. (*мал. 2*).

Матеріал ручки: відсутня. *Спосіб кріплення*: ручка насаджена на металевий стрижень.

Матеріал основи: жовтий метал, зверху розміщено напис F. POLEWKA. Металевий стрижень у формі зрізаного конуса (вгорі й по центру якого

нанесено декор у вигляді поперечних ліній), внизу має кулеподібне потовщення, під ним – поясок, орнаментований скошеними насічками. *Форма основи*: кругла. *Розмір*: металева основа d=25 мм; висота металевої основи 4 мм.

Загальна висота металевої частини: 38 мм.

Зображення: угорі кардинальський капелюх, по обидва боки якого звисає по 10 китиць (1: 2: 3: 4). У центрі розгорнута мантія (підбита горностаєм), увінчана митрою (вгорі якої хрест, посаджений на яблучко), в кутах стягнута шнурами з китицями. Обабіч від мантії виходять жезл (зверху має яблучко з хрестом, над ним переплетені два змії) та єпископський хрест. У полі мантії фігурний щит, увінчаний короною та клейнодами з пір'я (5 шт.). У центральній частині щита – меч вістрям вниз (руків'я зроблено у вигляді хреста), з обох боків якого півмісяці, повернуті ріжками один – вправо, другий – вліво.

Легенда: напис по колу: * КОНСТАНТИНЪ ЧЕХОВИЧЬ ЕППЪ ПЕРЕМЫСКІЙ САМБ. И. СЯН. Зовнішній обідок у вигляді лінії.

Місце зберігання: MNZPP. – MP. H. 11304.

Третій варіант: оригінальний штемпель, початок ХХ ст. (*мал. 3*).

Матеріал ручки: відсутня. *Спосіб кріплення*: ручка насаджена на металевий стрижень (конусоподібної форми, вгорі зрізаний, внизу по колу йде різь), який з'єднується з кулеподібним потовщенням (під ним поясок, орнаментований насічками).

Матеріал основи: жовтий метал. *Форма основи*: кругла. *Розмір*: металева основа d=45 мм; висота металевої основи 7 мм.

Загальна висота металевої частини: 52 мм.

Зображення: угорі кардинальський капелюх, по обидва боки якого звисає по 10 китиць (1: 2: 3: 4). У центрі розгорнута мантія (підбита горностаєм), увінчана митрою (вгорі якої хрест, посаджений на яблучко), в кутах стягнута шнурами з китицями. Обабіч від мантії виходять жезл (зверху має хрест, посаджений на яблучко, й переплетені два змії) та єпископський хрест. У полі мантії фігурний щит, увінчаний короною та клейнодами з пір'я (5 шт.). У центральній частині щита – меч вістрям вниз (руків'я зроблено у вигляді хреста), з обох боків якого півмісяці, повернуті ріжками один – вправо, другий – вліво.

Легенда: напис по колу: * КОНСТАНТИНЪ ЧЕХОВИЧЬ ЕППЪ ПЕРЕМЫСКІЙ САМБ. И СЯН. Зовнішній обідок у вигляді крапочок.

Місце зберігання: MNZPP. – MP. H. 7193.

Четвертий варіант: оригінальний штемпель, поч. ХХ ст. (*мал. 4*).

Матеріал ручки: відсутня. *Спосіб кріплення*: ручка насаджена на металевий стрижень (конусоподібної форми, зрізаний вгорі), який з'єднується з кулеподібним потовщенням (під ним поясок, орнаментований косими насічками).

Матеріал основи: жовтий метал, збоку металева основа має насічки у вигляді ліній різної довжини. *Форма основи*: кругла. *Розмір*: металева основа d=43 мм; висота металевої основи 7 мм.

Загальна висота металевої частини: 47 мм.

Зображення: угорі кардинальський капелюх, по обидва боки якого звисає по 10 китиць (1: 2: 3: 4). У центрі розгорнута мантія (підбита горностаєм),

увінчана митрою (вгорі якої хрест, посаджений на яблучко), в кутах стягнута шнурами з китицями. Обабіч від мантії виходять жезл (зверху має хрест, посаджений на яблучко, й переплетені два змії) та єпископський хрест. У полі мантії фігурний щит, увінчаний короною та клейнодами з пір'я (5 шт.). У центральній частині щита – меч вістрям вниз (руків'я зроблено у вигляді хреста), з обох боків якого півмісяці, повернуті ріжками один – вправо, другий – вліво.

Легенда: напис по колу: * CONSTANTINUS CZECHOWICZ EPPUS PREMISLIENSIS SAMB. ET SAN. Зовнішній обідок у вигляді крапочок.

Місце зберігання: MNZPP. – MP. H. 7194.

П'ятий варіант: оригінальний штемпель; 1 прим., 1914 р. (*мал. 5*).

Матеріал ручки: дерево, покрите чорним лаком. *Форма*: кулеподібна. *Висота*: 83 мм. *Спосіб кріплення*: дерев'яна ручка вкручена на металевий стрижень із зовнішньою різзю (прикріплений до основи).

Матеріал основи: жовтий метал. *Форма основи*: кругла. *Розмір*: металева основа d=48 мм; висота металевої основи 4 мм; висота металевого стрижня – 18 мм.

Загальна висота: 115 мм.

Матеріал відбитку: фарба.

Зображення: угорі кардинальський капелюх, по обидва боки якого звисає по 10 китиць (1: 2: 3: 4). У центрі розгорнута мантія (підбита горностаєм), увінчана митрою (вгорі якої хрест, посаджений на яблучко), в кутах стягнута шнурами з китицями. Обабіч від мантії виходять жезл (зверху має хрест, посаджений на яблучко, й переплетені два змії) та єпископський хрест. У полі мантії фігурний щит, увінчаний короною та клейнодами з пір'я. У центральній частині щита – меч вістрям вгору, з обох боків якого півмісяці ріжками до центру (видозмінений герб Остоя).

Легенда: напис по колу: * КОНСТАНТИНЪ ЧЕХОВИЧЬ ЕППЪ ПЕРЕМЫСКІЙ САМБ. И СЯН. Зовнішній обідок у вигляді лінії.

Місце зберігання: MNZPP. – MP. H. 7763; AAAPW.

Шостий варіант: оригінальний штемпель; 1 прим., 1914 р. (*мал. 6*).

Матеріал ручки: дерево, покрите чорним лаком, вгорі є металева кнопка, яка позначає верх печатки. *Форма*: кулеподібна. *Висота*: 80 мм. *Спосіб кріплення*: дерев'яна ручка вкручена на металевий стрижень із зовнішньою різзю, який прикріплений до основи.

Матеріал основи: жовтий метал. *Форма основи*: кругла. *Розмір*: металева основа d=48 мм; висота металевої основи 4,5 мм; висота металевого стрижня – 20 мм.

Загальна висота: 115 мм.

Матеріал відбитку: фарба.

Зображення: угорі кардинальський капелюх, по обидва боки якого звисає по 10 китиць (1: 2: 3: 4). У центрі розгорнута мантія (підбита горностаєм), увінчана митрою (вгорі якої хрест, посаджений на яблучко), в кутах стягнута шнурами з китицями. Обабіч від мантії виходять жезл (зверху має хрест, посаджений на яблучко, й переплетені два змії) та єпископський хрест. У полі мантії фігурний щит, увінчаний короною та клейнодами з

пір'я. У центральному полі щита меч вістрям вгору, з обох боків якого півмісяці ріжками до центру (видозмінений герб Остоя).

Легенда: напис по колу: * CONSTANTINUS CZECHOWICZ EPPUS PREMISLIENSIS SAMB. ET SAN. Зовнішній обідок у вигляді лінії.

Місце зберігання: MNZPP. – MP. H. 7767; AAAPW.

Сьомий варіант: оригінальний штемпель; поч. XX ст. (*мал. 7*).

Матеріал ручки: метал. *Форма*: фігурна з виступами. *Висота*: 65 мм, довжина металевого стрижня – 7 мм. *Спосіб кріплення*: у ручку вставлено металевий стрижень із зовнішньою різзю, який вкручується в основу.

Матеріал основи: метал. *Форма основи*: кругла. *Розмір*: металева основа d=22 мм; висота металевої основи 1 мм.

Загальна висота: 98 мм.

Зображення: угорі кардинальський капелюх, по обидва боки якого звисає по 10 китиць (1: 2: 3: 4). У центрі розгорнута мантія (підбита горностаєм), увінчана митрою (вгорі якої хрест, посаджений на яблучко), в кутах стягнута шнурами з китицями. Обабіч від мантії виходять жезл (зверху має хрест, посаджений на яблучко, й переплетені два змії) та єпископський хрест. У полі мантії фігурний щит, увінчаний короною та клейнодами з пір'я. У центральному полі щита меч вістрям вгору, з обох боків якого півмісяці ріжками до центру (видозмінений герб Остоя).

Легенда: відсутня.

Місце зберігання: MNZPP. – MP. H. 7874.

ІЛЮСТРАЦІЇ

мал. 1.1.

мал. 1.2.

мал. 1.3.

мал. 2.1.

мал. 2.2.

мал. 2.3.

мал. 3.1.

мал. 3.2.

мал. 4.1.

мал. 4.2.

мал. 5.1.

мал. 5.2.

мал. 5.3.

мал. 5.4.

мал. 5.5.

мал. 6.1.

мал. 6.2.

мал. 6.3.

мал. 6.4.

КОНСТАНТИНЪ ЧЕХОВИЧЪ

CONSTANTINUS CZECHOWICZ

мал. 6.5.

мал. 7.1.

мал. 7.2.

мал. 7.3.

Ірина Скочиляс (Львів). **Печатки єпископа Перемишльського, Самбірського і Сяноцького Константина (Чеховича)**

У роботі представлено сім штемпелів греко-католицького єпископа Константина (Чеховича), які зберігаються у фондах Національного музею Перемишльської землі (м. Перемишль, Польща). Укладено каталог печаток та подано їхні ілюстрації.

Ключові слова: штемпелі, печатки, відтиски, єпископ Константин (Чехович), легенда, сюжетне зображення.

Ирина Скочиляс (Львов). **Печати епископа Перемышльского, Самборского и Сяноцкого Константина (Чеховича)**

В работе представлены семь штемпелей греко-католического епископа Константина (Чеховича), которые хранятся в фондах Национального музея Перемышльской земли (г. Перемышль, Польша). Составлен каталог печатей с добавлением иллюстраций.

Ключевые слова: штемпели, печати, оттиски, епископ Константин (Чехович), легенда, сюжетное изображение.

Iryna Skochylias (Lviv). **Stamps of the Bishop of Peremyshl, Sanik, and Sambir Kostiantyn (Chekhovych)**

The paper presents seven stamps of the Greek Catholic bishop, Kostiantyn (Chekhovych), that are stored in the collections of the National Museum in Peremyshl. There is a catalog of the stamps and illustrations in the article.

Key words: stamps, prints, bishop Kostiantyn (Chekhovych), legend, image.

4

ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (*Львів*)

В ЯКОМУ МОНАСТИРІ ПРОЖИВАЛА МАТИ КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА?

Свідчення джерел проти пропонованих "широких" трактувань

У Галицько-Волинському літописі під 1213 р. (відповідно до існуючої пізнішого походження хронології[1]) збереглася коротка нотатка, яка єдиний раз серед наявних джерельних переказів вказує на відхід до монастиря вдови засновника Галицько-Волинської держави – князя Романа Мстиславовича, матері короля Данила Романовича. Початкова формула запису відсилає до інших подій, які, випадає здогадуватися, відбулися того ж року, що й само постриження: "тогда же великаѧ кнѧгини Романоваıа . восприимши мнискии чинъ"[2]. Наведене лаконічне повідомлення безпосередньо ніяк не пов'язане з двома сусідніми епізодами літописного викладу. Перед ним розповідається про спільний напад польських та угорських військ на Перемишль й наступну облогу Городка[3]. Далі, після вставленої згадки про постриг княгині, продовжено опис того ж польсько-угорського походу й викладено подальше розгортання протистояння під стінами Галича та в його регіоні[4]. Тому наведений запис випадає трактувати частиною переробленої при редагуванні ширшої розповіді про події певного року. Починаючи від Діонісія Зубрицького, їх відносять до 1219 р.[5]. Відхід княгині до монастиря за часом, назагал, зіставляється з одруженням її старшого сина, у згідному баченні дослідників поєднаного з початком самостійного правління молодого Данила Романовича[6].

[1] Про хронологію літопису див.: *Грушевський М*. Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1–72 (передрук: *його ж*. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі // *його ж.* Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 7: Серія "Історичні студії та розвідки (1900–1906)". – С. 327–387).

[2] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1998. – Т. 2. – Стб. 734.

[3] Там само. – Стб. 733.

[4] Там само. – Стб. 734.

[5] *Зубрицкій Д*. Історія древнего Галичско-русскаго княжества. – Львов, 1855. – Ч. 3. – С. 76–77. Пор.: *Грушевський М*. Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 340.

[6] З новіших висловлювань з цього приводу див.: *Dąbrowski D*. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich [= Biblioteka Genealogiczna. – T. 6]. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 67–71. Пор.: Idem. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1261–1264): Biografia polityczna [= Monografie Pracowni badań nad dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – T. 1]. – Kraków, 2012. – S. 93–96.

Постриг княгині-матері виглядає мало не "реакцією" на повноліття сина, на той час уже здатного перейняти тягар обов'язків правителя й самому справувати владу. У новішій літературі лише Леонтій Войтович принагідно відзначив відхід княгині до монастиря, можливо,на наполягання бояр[7]. Однак запропонований погляд не виглядає вмотивованим. Знаний на початках вдівства в Галичі фактор боярського натиску, звичайно, не мав працювати так само й надалі, а тим більше, – на Волині, де боярський фактор, як відомо, виступав у зовсім іншому контексті й не знав притаманного галицькій ситуації сталого елементу конфлікту з князями.

Утім, поширені погляди щодо конкретних обставин переміни владної ситуації у правлячій родині – тільки один з численних "логічних здогадів із контексту", яких, з огляду на скупість джерел, у літературі накопичилося немало. Нерідко вони заступають собою твердо встановлені факти й подаються саме як такі.

Наведене літописне повідомлення – не лише єдиний джерельний переказ про чернецтво княгині-матері, а й водночас одна з трьох найпізніших згадок про неї. Найближчим до нього виявляється вміщений під 1215 р. запис: "прислаша кнѧзи Литовьскии . к великои кнѧгини Романовѣ . и Данилови и Василкови . миръ да(р)юще"[8]. Оскільки далі наведено чималий перелік литовських учасників посольства, слушним видається походження самого свідчення від якогось автентичного джерела. У такому разі логічно припустити аналогічний родовід і застосованої формули переказу про посольство "к великои кнѧгини Романовѣ . и Данилови и Василкови". Далі, у контексті підсумкового констатування замирення, сама княгиня уже відсутня. За цією "новішою версією" литовські князі "…миръ даша . кн҃зю Данилови . и Василкоу"[9]. На відміну від початкового викладу, титул князя тут співвіднесено тільки з Данилом Романовичем, молодшого брата відзначено без належного тому княжого титулування. Чи випадало б укладений у такий спосіб фрагмент тексту визнати так само відтворенням певного автентичного джерела з епохи? Вірогідніше, тут запропоновано не переказ справжньої задокументованої ситуації з часу події, а продукт власного корегування укладача. Результатом стало рідкісне для Галицько-Волинського літопису наголошення на підпорядкуванні молодшого брата старшому. Логічно відмінність підходу до трактування випадало б пояснити наслідком вікової різниці й неповноліття на той час молодшого з них.

Описану ситуацію видається можливим сприймати здатною відсилати до узвичаєної практики справування влади у спадкоємців князя Романа Мстиславовича перед початком самостійного правління його синів. Тому залучена формула – більше, ніж аргумент "o wybitnym znaczeniu Marii (?)", згідно з характеристикою Даріуша Домбровського[10]. Найправдоподібніше,

[7] *Войтович Л.* Мати короля Данила (Зауваження на полях монографії Д. Домбровського) // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2007. – Вип. 1 / Відпов. ред. Я. Ісаєвич. – С. 57.

[8] Ипатьевская летопись. – Стб. 735.

[9] Там само. – Стб. 736.

[10] *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 43.

йшлося про узвичаєне, проте водночас рідкісне для української княжої доби становище княгині-матері як глави правлячої родини при малолітніх нащадках. Таке трактування не тільки змушує пригадати знане літописне свідчення про намагання овдовілої княгині правити у Галичі за малолітніх синів – "хотѧща бо кнѧжити сама"[11], а й дає змогу зрозуміти властивий контекст перебігу подій. Йшлося, звичайно, не про "претензії" на владу чи "амбіції", хоча власне таке трактування найперше напрошується при звичному побіжному сприйнятті. Насправді княгиня чинила відповідно до свого статусу та прийнятих найзагальніших норм й, найочевидніше, – далеко не виключно з власної ініціативи. До вказаної практики відсилають також формули запису про те, як після "вокняжіння" в Галичі Володислава Кормильчича "…Данилъ же ѿиде с мт҃рью своею в Лѧхи… и ѿтоуда же иде в Каменець . с мт҃рью си"[12]. Наголошення на особі княгині-вдови при викладі наведеного епізоду так само не випадкові й також призначені передати безпосередню історичну реалію. Тому цитовані фрагменти літописного оповідання дають усе ще не оцінену в її значенні добірку вимовних свідчень щодо організації та функціонування влади після смерті князя Романа Мстиславовича.

Востаннє літопис, знову ж принагідно, відзначив княгиню-матір щойно при викладі обставин перед коронацією короля Данила Романовича (1253). За словами літописця, коли кандидат на короля "вагався", чи приймати корону, вже навіть за присутності прибулих з нею папських послів, "…оубѣди его мт҃и его . и Болеславъ . и Семовитъ и боꙗре Лѧдьскыѣ"[13].

Малочисельність згадок про "велику княгиню Романову" після постригу та фактична відсутність будь-яких відомостей з тривалого монастирського періоду її життя, що мав би продовжуватися щонайменше близько 35 років, закономірно, здатні викликати інтерес до десятиліть "непомітного" чернечого статусу княгині, яка активно показала себе у перші роки після втрати

[11] Ипатьевская летопись. – Стб. 727.

[12] Там само. – Стб. 729.

[13] Там само. – Стб. 827. Наведена вказівка цікава з огляду на не зауважені досі окремі реалії описаної ситуації. Оскільки від червня король перебував у чеському поході (*Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz... – S. 336–347), а з папським легатом міг зустрітися в Кракові близько середини липня (Ibidem. – S. 347), контакт із матір'ю з відповідного приводу мав би відбутися щойно після цього. Що зафіксоване в літописній розповіді "умовляння" могло відбуватися саме тоді, переконує згадка про нього разом з відповідними зусиллями, які вчинили "и Болеславъ . и Семовитъ и боꙗре Лѧдьскыѣ". Літопис не зберіг вказівок про перебування короля перед дрогичинською урочистістю поза Холмом. Можливо, після винищення Володимира при монгольському нашесті 1241 р. мати на той час також проживала власне в Холмі або ж прибула сюди. Існує погляд "z wysoką dozą prawdopodobieństwa" про присутність княгині-матері, як і інших представниць правлячої родини, на коронації в Дрогичині. Див., зокрема: Ibidem. – S. 359. Проте лаконічний літописний переказ чогось такого не згадує, як і не вказує на приїзд до Дрогичина будь-яких жінок, в тім з королівської родини. Тому для наведеного твердження немає ніяких підстав. Припущення основане насамперед на звичному уявленні про саму церемонію, однак дрогичинський коронаційний епізод як у самому перебігу, так і подальшому розвитку наділений очевидною своєрідністю, здатною передбачати відповідно такий же "незвичний" стосунок до цієї події й окремих представників княжої родини.

чоловіка, тримаючи майбутнє осиротілих нащадків у власних руках. Проте таке зацікавлення зазначилося щойно з новішим пожвавленням історичних досліджень у самій Україні, як і студій над українським минулим поза її межами.

Однак, попри новітні відрадні зрушення у вивченні княжої доби, не можна не побачити водночас їх виразного гальмування через нинішній стан сприйняття та осмислення багатьох сторін тогочасної історичної дійсності та спадщини. Такий висновок багато в чому стосується також помітно розбудованого в останні десятиліття звернення до різних аспектів досвіду Галицько-Волинської держави. Зазначені труднощі однаково виявилися у студіях як над окремими сторонами традиції, відображеними через комплекс писемних джерел, так і тими, що їх донесли тільки автентичні “матеріальні” свідчення. Під цим оглядом питання про монастир, у якому перебувала після постригу княгиня-мати, виявляється одним з характерних і показових прикладів поширених тенденцій актуального етапу сприйняття й трактування історичної спадщини галицько-волинської доби. Водночас воно слугує не менш яскравим виявом потенційних можливостей подолання, нерідко цілком штучного походження, “рукотворних” бар’єрів у процесі поглиблення уявлень про той період еволюції власного досвіду західноукраїнського регіону, за умов якого розроблено й утверджено основи християнського етапу еволюції місцевої історичної традиції.

Давніша література не переймалася монастирем, де після постригу перебувала княгиня-мати. Ще навіть Д. Домбровський – автор запропонованого останнім часом погляду про функціонування такого монастиря в ансамблі історичної забудови на території села Стовп (польське: Столп’є) поблизу Холма, вдаючись дещо раніше до постаті княгині в контексті біографії її чоловіка, постриг побіжно відніс щойно на певний час після одруження князя Данила[14], про сам монастир, де княгиня-мати мала перебувати більшу частину життя, не згадавши при цьому взагалі. Відповідно до незмінно стосованої в реалізованому викладі формули завершальної частини біографії представників династії, ретроспективно і принагідно зазначено тільки сам кінець історії княгині-черниці, засвідчений літописною згадкою 1291 р. “…Мьстиславоу кнѧзю вⷧожи емоу Бъ҃ . во срⷣце мьсль бл҃гоу созда гробницю каменоу . надъ гробомъ . бабы своеи Романовои . в монастырѣ . вь ст҃го И св҃ща ю во имѧ правѣдникоу Акима и Аньны”[15]. Виходячи з наведеного переказу, польський історик ствердив: “Została pochowana (княгиня. – *В. А.*) w nieznanego wezwania monastyrze, zapewne we Włodzimierzu Wołyńskim”[16]. На підставі міркувань ширшого історичного контексту знаходження монастиря у Володимирі він визнав, однак не конкретизуючи його. Відзначивши спорудження каплиці над гробом “великої княгині Романової” “у монастирі”, він далі ствердив, що той “...na pewno nie może być identyfikowany ze Stołpiem. ... Natomiast bardzo obiecujący wydaje się trop, wiodący w kierunku Włodzimierza Wołyńskiego. Wynika to z roli, jaką ośrodek ten odgrywał w początkowej fazie działań na rzecz łączenia ojcowizny przez obu Romanowiczów, co zbiega się w czasie z

[14] *Dąbrowski D*. Rodowód Romanowiczów... – S. 43.
[15] Ипатьевская летопись. – Стб. 937.
[16] *Dąbrowski D*. Rodowód Romanowiczów... – S. 44.

przyjęciem mniszego stanu przez ich matkę. Logicznie wydaje się zatem przypuszczenie o jej dalszym pobycie w którymś z monastrów Włodzimierza"[17]. Л. Войтович у нотатках до монографії Д. Домбровського висловив логічно вмотивований "обережний" згідний здогад, доповнений істотним уточненням: "Монастир, у якому оселилася вдова Романа, очевидно, був у тодішній столиці її сина – Володимирі"[18]. Новіший історик Володимира Святослав Терський в огляді найдавнішого періоду розвитку міста згадав археологічно відкритий наприкінці XIX ст. Федорівський монастир як призначений, за його словами, "очевидно, для *поховання* (виділення наше. – *В. А.*) жінок з князівської родини, які померли монахинями"[19]. Володимирську версію з покликанням до знаної літописної згадки про спорудження каплиці над гробом, не висловлюючись, однак, щодо самого конкретного місця, обстоює також Андрій Горовенко[20].

Більшу увагу до місця перебування княгині-вдови після прийняття чернецтва привернуто щойно в найновіших публікаціях. Відсутність відомостей про монастир, як і тривалий чернечий період життя рано овдовілої княгині загалом, закономірно, змушували шукати аргументи поза звичним для історичних досліджень колом насамперед писемних джерел. Склалося так, що новітні пошуки обителі збіглися з новою пропозицією ідентифікації особи княгині, в тексті літопису жодного разу не названої на ім'я[21]. Його немає не тільки у винятково скупому на увагу до її постаті викладі пізніших часів, а й у частіших згадках періоду перед постригом, насамперед перших років після втрати чоловіка, коли за різних обставин вона, як зазначалося, з'являється на сторінках літописного оповідання порівняно частіше. Олександр Майоров привернув увагу до згадки про Єфросинію, сестру Ірини, дружини німецького короля Філіпа Швабського, доньку візантійського імператора Ісаака II. Аналізуючи насамперед матеріали широкого історичного

[17] *Gil A*. Katalog monasterów prawosławnej eparchii chełmskiej do końca XVI wieku // Ruthenika. – К., 2005. – Т. 4. – С. 87 (прим. 13).

[18] *Войтович Л*. Мати короля Данила... – С. 57.

[19] *Терський С*. Княже місто Володимир. – Львів, 2010. – С. 125.

[20] *Горовенко А*. Усердие всё превозмогает [Рец. на:] Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. [= Studiorum Slavicorum Orbis. – Вып. 1]. – СПб., 2011. – 800 с., ил. // Valla. – 2015. – № 1 (6). – С. 100 (прим. 5). ("На самом деле монастырь, в который удалилась княгиня, находился во Владимире-Волынском, как это явствует из летописного известия о строительстве Мстиславом Даниловичем часовни над её гробом"). Висловлюю щиру подяку професорові Олександрові Головку, який привернув мою увагу до цієї публікації. Попри виражене переконання, літопис, однак, не подає вказівки на розташування монастиря саме у Володимирі, що й зробило відповідну проблему дискусійною. З інших очевидних прорахунків критика не можна не вказати на віднесення останньої згадки про "велику княгиню Романову" до кінця 1219 чи початку наступного року (сюжет з литовськими послами – див. далі): Там само. – С. 10 (прим. 6). Насправді княгиня-мати, як добре відомо в літературі, востаннє виступає у літописі при викладі обставин королівської коронації старшого сина перед кінцем 1253 р.: Ипатьевская летопись. – Стб. 827.

[21] Короткий огляд цих зусиль див.: *Войтович Л.* Мати короля Данила... – С. 45–58.

контексту, акцентуючи на родинних пов'язаннях та відштовхуючись від цього єдиного джерельного переказу, О. Майоров висунув погляд, згідно з яким другою дружиною князя Романа Мстиславовича мала бути саме ця візантійка[22]. Ідентифікація запропонована в широкому "ерудиційному" викладі, до якого є немало істотних застережень[23], – за свідченням використаних джерел, візантійська принцеса мала померти ще перед 1208 р.[24].

Опрацьована ідентифікація наклала очевидний відбиток і на пошуки монастиря. Незважаючи на використання джерельних можливостей, пропоновану ідентифікацію здомінували залучені до з'ясування проблеми неминуче віддаленіші та посередні у вимові й сприйнятті переконливими аргументами міркування. Їх побачено серед матеріалів архітектурно-археологічних досліджень, притягнутих до теми, незважаючи на очевидну відсутність не тільки прямих, а й навіть опосередкованих доказів взаємозв'язку.

Втім, сама ідея, "реалізації" якої віддалися археологи, з походження не "археологічна", а все ж перейнята від історика. Проте за відсутності "звичних" писемних джерел визначальна роль в об'єднаних зусиллях історика та археологів виявилася за археологічними матеріалами, за самою природою у цьому конкретному випадку, закономірно, не так уже й придатними на роль "остаточного доказу".

За відсутності джерельних переказів про монастир, де перебувала княгиня-вдова, Д. Домбровський цілковито відійшов від наведеного давнішого власного обережного погляду щодо локалізації його у Володимирі й переніс свої погляди на терени нововиниклого Холма. Польський автор зосередив увагу на вежі в місцевості Стовп, яку, з огляду на особливості конструкції східної стіни інтер'єру горішнього ярусу, свого часу визнано сакральним об'єктом[25]. Саме цей висновок і прийнято за основу всієї по-

[22] *Майоров А. В*. Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – М., 2010. – № 1. – С. 78–106; *його ж.* О происхождении второй жены Романа Мстиславича: дочь императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 2. – С. 41–51; *його ж*. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – Т. 2. – С. 325–471, 501–513; *його ж.* Русь, Византия и Западная Европа. – С. 287–391; *його ж*. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора Ісаака II в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця. – Біла Церква, 2013. – (Серія: "Славетні постаті Середньовіччя". – [Вип. 2]); Idem. The daughter of a Byzantine Emperor – the wife of a Galician-Volhynian Prince // Byzantinoslavica. – 2014. – Vol. 72. – Nr. 1–2. – P. 188–233.

[23] *Александрович В*. Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стовп (Столп'є) поблизу Холма [Рец. на:] Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod red. Andrzeja Buko. – Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. – 375 s. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 4 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 289–301.

[24] *Горовенко А*. Усердие всё превозмогает. – С. 100–101.

[25] *Kutyłowska I*. Wczesnośredniowieczne baptysterium w Stołpiu koło Chełma // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic: Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1. XII. 1995 r. – Chełm, 1997. – S. 23–24. Пор. найновішу вказівку на каплицю при паралельному запереченні монастирської версії:

дальшої "монастирської" побудови. Попри очевидну відсутність аргументів переконливої вимови, Д. Домбровський надалі зосередився на зусиллях з утвердження монастирського призначення стовпівського ансамблю, послідовно заступаючи відсутність джерел широкими власними уявленнями на відповідну тему. Завдяки так вибудуваному "осмисленню" виробилося й утвердилося потрібної твердості переконання, нібито саме стовпівська вежа й мала бути монастирем "великої княгині Романової"[26]. Його навіть викладено не без очевидної патетики: "To było wprost idealne miejsce do ulokowania monastyru przeznaczonego dla księżnej matki"[27]. У рецензії на колективне дослідження польських авторів про вежу та архітектурний ансамбль, єдиним краще збереженим залишком якого вона є, вже була нагода показати, що залучені при цьому аргументи – як історичні, так і архітектурно-археологічні – навіть при побіжному розгляді виявляються надуманими не тільки щодо самої версії загалом, а й певних використаних положень її обґрунтування зокрема, і не витримують критики[28]. Докладніше цей погляд викладено в новішій студії про холмське будівництво короля Данила Романовича[29]. Водночас тут вперше запропоновано трактування спорудженої для засновника Холма заміської резиденції – стовпівського архітектурного комплексу (разом з аналогічного призначення вежею в Білавині з іншої сторони міста[30]) як усе ще належно не осмисленого окремого історичного явища холмської традиції й вежі (веж) у значенні одного з яскравих і показових об'єктів холмського середовища середини XIII ст.[31].

Незважаючи на очевидність штучного під усіма можливими оглядами долучення стовпівської вежі до історії матері короля Данила Романовича, ще в період видавничої роботи над майбутньою колективною монографією відповідні міркування, насамперед в історичному їх аспекті, підхопив і самостійно розвинув О. Майоров[32], надалі подавши сформований на такій основі погляд неодноразово. Він не тільки без будь-яких зауважень у всьому прийняв висновки польського попередника, а й розвинув запропоновану інтерпретацію у вже заданому напрямі. При цьому цілковито безпідставно

Buko A. Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań // Zespół wieżowy w Stołpiu. – S. 335 ("Brak natomiast rzeczowych przesłanek, aby zakładać klasztorną funkcję wieży w ścisłym znaczeniu tego słowa"). Пор. водночас твердження про вторинне походження визнаного сакральним інтер'єру горішнього ярусу вежі: *Rodzińska-Chorąży T.* Kamienna wieża w Stołpiu – analiza formy i przemian architektonicznych // Ibidem. – S. 243–246, 259. Анджей Буко відкинув таку можливість: *Buko A*. Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań. – S. 334.

[26] *Dąbrowski D.* Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu // Zespół wieżowy w Stołpiu. – S. 57–59.

[27] Ibidem. – S. 58.

[28] *Александрович В*. Здобутки і прорахунки найновіших студій... – С. 290–301.

[29] *Його ж.* Холмське будівництво короля Данила Романовича // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2015. – Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 70.

[30] Про неї у відповідному контексті див.: Там само. – С. 67–69.

[31] Там само. – С. 70–71.

[32] *Майоров О*. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич... – С. 325–471; *його ж.* Русь, Византия и Западная Европа. – С. 307–310.

приписане стовпівській вежі “монастирське” трактування поширив й на інші об’єкти, намагаючись подати під “монастирським плащем” більше аналогічного характеру та призначення споруд. У баченні О. Майорова цю “монастирську легенду” доповнено “стовпницьким відгалуженням” через визнання самітницьким стовпом археологічно засвідченої, проте маловідомої вежі в Угровську. Уже була нагода відзначити[33], що насправді унікальний угровський об’єкт має наголошене при його відкритті, чого російському автору вдалося не зауважити, виключно оборонне значення[34], й визнання його вежею стовпника та залишком літописного Данилівського монастиря постало зі звичайнісінького підтасування фактів[35]. Тому варто тільки ще раз відкликатися до уже показаного очевидного. Мало б виглядати так, ніби для декількох поколінь володарів Галицько-Волинської держави XIII ст. спорудження “монастирських веж” повинно би бути якщо не єдиним, то, принаймні, одним зі сталих інтересів[36]. Водночас при такому насадженні “монастирів” князям немов зовсім не належалося піклуватися про звичні для епохи проблеми оборони, либонь, вони не повинні існувати зовсім…

Однак порушена проблема потребує не тільки критичного перегляду запропонованих, відверто фантастичного наповнення, спроб її з’ясування,

[33] *Александрович В*. Угровський епізод // *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович. – Біла Церква, 2013. – С. 91–94. – (Серія: “Славетні постаті Середньовіччя”. – Вип. 3).

[34] *Мазурик Ю., Остапюк О*. Локалізація башти в літописному Угровську // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть: Матеріали X наук. істор.-краєзн. конф. – Луцьк, 2002. – С. 131; *їх же*. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині // Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne. – Zamość, 2003. – Т. 1. – С. 59.

[35] *Александрович В*. Не зовсім звичайна монографія “незвичайного князя”: [Рец. на:] Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич... – Біла Церква, 2011. – Т. 1–2 // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 290–301; *його ж*. Угровський епізод. – С. 91. О. Майоров, виявилося, приписав волинським археологам відкриття угровського монастиря, хоча самі вони, як стверджено в публікації, що її використав петербурзький автор, відкрили вежу місцевої княжої резиденції. Про можливість співвідношення урочища з вежею та монастиря без будь-яких на те доказів ствердив.: *Панишко С*. Угровське князівство Данила Романовича // Король Данило Романович і його місце в українській історії: Матер. міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С. 63. Правдоподібно, не без його впливу автори “не встояли перед спокусою” й, не заглиблюючись, декларативно співвіднесли з угровською вежею усі можливі варіанти інтерпретації: *Мазурик Ю., Остапюк О*. Локалізація башти в літописному Угровську. – С. 131; *їх же*. Археологічні дослідження літописного Угровська... – С. 59, 60. Про цю очевидну неузгодженість поглядів див.: *Александрович В*. Угровський епізод. – С. 93–94.

[36] Не вдаючись до, безперечно, зайвої за накинутих обставин дискусії, варто відзначити як згадану цілком виразну вказівку Галицько-Волинського літопису на призначення вежі холмської резиденції (найдокладніше про неї див.: *Александрович В*. Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 70–71), так і відсутність будь яких “монастирських” алюзій у знаних літописних нотатках про спорудження пізніших веж у Кам’янці й Чорторийську (закладена 1291 р.): Ипатьевская летопись. – Стб. 925, 938.

а й пошуку відповіді на насправді так і не осмислене, виявляється, питання про монастир, де після постригу перебувала княгиня-мати. Найбільше, що тут, як зазначалося, вдалося запропонувати історіографії – відкликання до якогось не конкретизованого монастиря чи навіть "монастирів" у Володимирі як того місця, де після постригу мала б перебувати княгиня-мати. Водночас це також частина ширшої проблеми певного історичного центру, наділеної додатковим значенням з огляду на наявність переконливих аргументів на користь визнання таким центром усе ще мало усвідомленої дотепер в історії Данила Романовича та відповідної епохи його першої столиці – Володимира[37]. Попри "власну" скромність актуально доступних нечисленних фактів історії тогочасного міста, монастир сприймається істотним доповненням дотеперішніх уявлень про історичне й культурне наповнення володимирського осередку – його місце не тільки в житті тогочасної Волині, а й, як побачимо, – також родини Романовичів.

Аналіз прив'язаної до вежі в Стовпі запропонованої польської версії, розвинутої зусиллями О. Майорова, випадає розпочати від розгляду бачення часу появи самого архітектурного ансамблю та вежі як його ядра (у контексті "монастиря" необхідно наголосити – унікального, докладніше див. далі). Трактування Д. Домбровського (О. Майоров цим переймався менше) виводиться від зіставлення викладених у тексті літопису подій, яке привело до переконання про укладення відповідного літописного запису близько 1246–1247 рр.[38]. На підставі скупих переказів щодо історії місцевості Стовп й ширшої ситуації її околиці, визначеної появою Холма, Д. Домбровський схилився до висновку про спорудження вежі власне перед зазначеною датою: "Jest to – podkreślam to z całą pewnością – najprawdopodobniejszy z możliwych do ustalenia na podstawie analizy przekazów źródeł pisanych terminus ad quem wystawienia wieży w Stołpiu"[39]. Проте запропоноване визначення, фактично, – тільки здогад, для обґрунтування правомірності якого ніяких аргументів не наведено. Щодо цього є показовою подана водночас вірогідність ще ранішого походження вежі, оскільки назва місцевості нібито здатна виводитися також від означення обгородженого місця[40], що відсуває імовірне датування ще на час перед першою літописною згадкою про цю місцевість під 1204 р.[41]. Проте далі стверджено: "Niema więc podstaw, by odrzucać możliwość powstania stołpijskiej wieży w czasach Daniela czy nawet ściślej – w okresie, gdy wznosił

[37] Належну увагу тогочасному Володимирові приділено у: *Александрович В*. Князь володимирський // *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович. – С. 61–74.

[38] *Dąbrowski D.* Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 40–42.

[39] Ibidem. – S. 42.

[40] Ibidem. – S. 44. На цю ж тему пор. також: *Баран О*. Образ укріпленого міста у Галицько-Волинському літописі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Вип. 9. – С. 162–163. Відповідно до запропонованого міркування, вежу належалося б датувати часом з-перед появи першої літописної згадки про місцевість під 1204 р.: Ипатьевская летопись. – Стб. 721. Однак такого наслідку свого твердження автор не побачив.

[41] Там само.

on swoją nową stolicę, a więc około 1237 r."[42]. У цьому твердженні привертає увагу визнання вірогідності спорудження стовпівської вежі конкретно "około 1237 r.", найочевидніше основане на ігноруванні знаної літописної хронології розбудови Холма, переданої за посередністю "спресованої" формули літописних окреслень "градѣць малъ"[43] – "гра^д^ инъıи" (перед монгольським нашестям 1241 р.[44]) – місто 1240-х років (перед 1253 р.[45]) – з огляду на неї запропонована дата надто рання. На підтвердження такого датування Д. Домбровський навів переконливі аргументи, покликані вказати на появу в Галицько-Волинській державі таких веж лише за часів Данила Романовича (хоча, правду кажучи, не зовсім твердо виступивши в обстоюванні прийнятої позиції)[46]. Само наголошення важливе на тлі присутності й у найновішій літературі погляду про прийнятність нібито й ранішого родоводу вежі[47] та намагання бачити в ній ще якусь… "династичну будівлю" князя Романа Мстиславовича[48], тобто фактичного відновлення версії походження нібито

---

[42] *Dąbrowski D.* Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 45.

[43] "…и створи градѣць малъ…": Там само. – Стб. 843.

[44] "…и созда гра^д^ инъıи . егоже Татарове не возмогоша приѧти . егда Батыи всю землю Роускоую поима": Там само.

[45] Зазначений рік у значенні terminus ante quem для завершення розбудови Холма на підставі літописної згадки про вже існуючі на той час центральні об'єкти холмського резиденційного ансамблю – собор та церкву святого Іоана Златоуста запропонував ще: *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Львів, 1905. – Т. 3: До року 1340. – С. 382. Проте його вказівки не зауважено й до даної обставини повторно привернуто увагу лише недавно: *Александрович В*. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13–14. – С. 47. Пор.: *його ж.* Холм князя і короля Данила Романовича // *Александрович В., Войтович Л.* Король Данило Романович. – С. 173–174; *Александрович В*. Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 60.

[46] *Dąbrowski D.* Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 46. Відкриття залишків вежі в Угровську, видається, здатне запропонувати навіть досить докладно визначений час, коли це мало статися. Навряд чи угровська вежа могла бути споруджена після того, як головні інтереси князя з-перед кінця 1230-х рр. сконцентрувалися на Холмі. Тому вона, відповідно до знаної хронології міста (*Александрович В*. Угровський епізод. – С. 88) мала з'явитися у короткому проміжку часу між щонайраніше кінцем 1220-х рр. та початком "холмського" періоду історії перед кінцем наступного десятиліття.

[47] До такої можливості останнім відкликався А. Буко, відзначивши відсутність згадки про вежу в літописця, який розповідав "o rozmaitych inicjatywach danielowskich związanych z budową Chełma": *Buko A*. Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań. – S. 327. Це твердження виразно суперечить слушному висновкові Д. Домбровського з тієї ж колективної публікації, який справедливо наголосив на відсутності в літописі взагалі відомостей про будівництво Холма: *Dąbrowski D.* Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 45 ("W pewnym sensie opis wspaniałości chełmskiego grodu jest… swoistą listą strat powstałych w wyniku fatalnego kataklizmu").

[48] *Buko A*. Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle wyników najnowszych badań. – S. 327 (автор покликався при цьому на паралельно опублікований текст Д. Домбровського).

з-перед 1205 р. Однією з нечисленних використаних підстав появи ранішої дати стала прийнята без докладнішого розгляду теза про згадане виведення назви місцевості від наявного в ній "стовпа" ("…której nazwa według wszelkiego prawdopodobieństwa pochodzi od słupu tam postawionego"[49]) – сприйнятої монастирською все тієї ж вежі. При такому підході (нічим, зрештою, звичайно, не обумовленому) назва сприймається вторинною щодо споруди. Хоча за декілька сторінок до того стверджено, нібито "…ulega zburzeniu mocno zakorzeniona w literaturze dotyczącej Stołpia logiczna konstrukcja zakładająca istnienie związku między (i tak błędną) datą, pod którą podana została pierwsza wzmianka Kroniki halicko-wołyńskiej o miejscowości noszącej nazwę Stołpie (6712–1204 r.) a czasem powstania znajdującej się w niej wieży kamiennej – stołpu"[50]. Таке взаємозаперечення показове саме по собі, проте це тільки один з численних не зауважених "надто дискусійного" наповнення моментів пропонованої версії.

Застосовані у викладі способи доведення яскраво засвідчує прийнятий час появи об'єкта, запропонований у висновках. Попри наведені достатньо різнорідні "можливості", підсумування усе ж стверджує: "...interesujący nas stołp został najprawdopodobniej wystawiony w okresie, gdy obszar, na którym położona jest miejscowość Stołpie, przestał stanowić peryferyję. Co więcej, w pewnym momencie awansował do roli centrum państwa, co spowodowało jego żywiołowy rozwój, dobrze odnotowany w źródłach. Warto dodać, że sprzyjał temu dłuższy okres spokoju zapewnionego przez silną włądzę i korzystne okoliczności polityczne. Taki stan rzeczy zaistniał dopiero jakiś czas po odbiciu przez Daniela Romanowicza z rąk Leszka Białego terytorium określanego przez Kronikę halicko-wołyńską za pomocą zwrotu: «ziemie, na których znajdują się Uhrusk, Wereszczyn, Stołpie, Kumów i cała ukraina». Nastąpiło to zimą 1217/1218 r., a około dwudziestu lat później Daniel z rozmachem zaczął wznosić w odległości mniej więcej dziesięciu kilometrów stolicę swego państwa. Obszar, na którym leży Stołpie, – jak wspomnieliśmy – zaczął wówczas pełnić rolę głównego centrum silnego organizmu państwowego..."[51]. Ця обширна цитата ніби насамперед знову стверджує появу вежі щойно в період розбудови Холма, тобто, відповідно до знаної літописної хронології міста, фактично тільки не раніше 1240-х років[52]. Проте такий підхід не остаточний. На думку автора, водночас немає "…jednoznacznych podstaw do odrzucenia poglądu o możliwości nieco wcześniejszego powstania stołpijskiego założenia"[53]. Це дало набір інших

[49] *Dąbrowski D.* Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 56.

[50] Ibidem. – S. 42.

[51] Ibidem. – S. 56.

[52] Найновіші міркування про хронологію Холма див: *Александрович В*. Мистецькі сюжети… – С. 38–42; *його ж*. Холм князя і короля Данила Романовича. – С. 163–166. Для порівняння див. дві найновіші присвячені місту статті польських істориків: *Домбровски Д*. Учредительная деятельность Даниила Романовича в свете Галицко-Волынской летописи // Русин: Международный исторический журнал. – 2014. – № 2 (36). – С. 126–146; *Jusupowić A*. "Богу же изволившю Даниль созда градъ Холмь". Geneza Chołma i jego biskupstwa // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 2014. – R. 12. – Zesz. 6. – S. 11–26.

[53] *Dąbrowski D.* Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 57.

“можливих” датувань (1217–1377, “około 1220–1264, a nawet około 1220–1259”)[54]. Наведені пропозиції не випадало б, однак, трактувати інакше, як “слідами ширших розмірковувань” в інтересах тієї ж заздалегідь обраної “концепції”. Їхнє походження цілком очевидне. У вихідній мотивації простежується зв’язок із засвідченою літописною розповіддю датою (не конкретною) постригу княгині-матері, через неї спрямовуючи увагу до рятівного для “концепції” заниження вірогідного часу, ще раз реалізувавши якнайвиразнішу перевагу “потреби” над мовчазними історичними реаліями.

Рішучий крок до конкретного адресата споруди Д. Домбровський, відступивши від зазначеного власного давнішого сприйняття проблеми (див. вище), зробив у висновках, ствердивши: “…argumenty co do funkcjonowania w Stolpiu w XV–XVII w. ośrodka kultu pozwalają na sformulowanie wiarygodnej tezy, że w miejscowości tej istniało na długo przed XV w. założenie klasztoru, związane z prywatna dewocją osoby z kręgów władzy, którego głównym ośrodkiem był stołp, zaś funkcje pomocnicze wobec niego pełniła położona w odległości około kilometra cerkiewka pod wezwaniem Spasa”[55]. Згадана “cerkiewka” насправді є єдиним – поза самою столицею – мурованим храмом холмського регіону княжої доби. Хоча б уже з огляду на це вона має сприйматися об’єктом винятковим і внаслідок цього також – найочевидніше самостійним. Однак польський автор, як і, зрештою, дотеперішня література загалом, віддавати належне цій промовистій обставині не схильні[56]. Прийняте “підпорядкування” храму “каплиці у вежі” виразно суперечить елементарній логіці. Ані церква, звичайно, не мала підлягати “каплиці”, ні вони разом не могли творити якоїсь спільності в єдиній церковній адміністративній структурі.

Зрештою, вивчення аналізованого викладу переконує у походженні цієї аж надто “дивної” за всіма ознаками пропозиції від звичайнісінького непорозуміння. Д. Домбровський потрактував зворот знаного митрополичого

[54] Ibidem. Passim.

[55] Ibidem. Passim.

[56] На винятковості Спаського храму для холмського регіону наголошено: *Александрович В*. Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стовпі в околицях Холма // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 13: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 113. Пор.: *його ж*. Холм князя і короля Данила Романовича. – С. 193. Докладніше див.: *його ж*. Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 63–67. Тут вперше привернуто увагу до важливої прикмети будівлі – використання холмського зеленого каменю. Його присутності польські автори, як випадає здогадуватися, не схильні були бачити настільки, що єдина вказівка на нього в літературі віднайшлася… у підписі до ілюстрації: *Rudnik S*. Wyniki badań architektonicznych kościoła w Podgorzu, gm. Chełm // Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic: Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1.XII.1995 r. – Chełm, 1997. – S. 52. Увагу до цієї обставини привернуто: *Александрович В*. Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 66. Залучення глауконіту дає аргумент остаточної вимови до визнання появи храму не інакше, як у контексті знаного холмського будівництва короля Данила Романовича: Там само. – С. 67. Здогадно, він з’явився як осередок заміської монастирської резиденції холмського владики: Там само. – С. 64. Таку версію вперше запропоновано: *його ж*. Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стовпі… – С. 113.

документа від 27 липня 1440 р. для попа Вавили “от святого Спаса от Столпа”[57] так, нібито згаданий ієрей був священиком каплиці у вежі[58]. Насправді в листі, безперечно, йдеться про священика церкви Спаса в селі Стовп[59] та вказано на знаний давній храм у пізніше виділеному зі складу цієї місцевості в окрему адміністративну одиницю Спасі, перейменованому за новіших часів на Подґуже[60]. Виправлення, нібито в документі подано не “Стовп” у значенні знаної місцевості з такою назвою, а “стовп”, тобто вежу, є тільки “дуже потрібним” приватним робочим здогадом, виведеним виключно під якнайочевиднішим диктатом заздалегідь готової “концепції”. Намагання витлумачити ситуацію так, нібито монастир тоді, як і, зрештою, надалі, насправді мав бути не при церкві, а в вежі – явний і очевидний нонсенс[61]. Утім, запропонована “теорія” ще й схильна обійти замовчуванням у поспіху не зауважене зовсім пізніше… перетворення гаданого “монастиря” княгині-вдови на чоловічий[62].

“Монастир” в опрацьованому трактуванні викликає й дальшу низку запитань. Не випадало би доводити, що головним елементом монастирського архітектурного ансамблю незмінно є храм. У комплексі забудови при стовпівській вежі достатньо ретельні археологічні дослідження слідів такого не виявили[63]: єдиним сакральним, як прийнято вважати, об’єктом гаданого монастиря є інтер’єр горішнього ярусу вежі, визнаний каплицею. Для порятунку посталої з такого розмірковування “делікатної” ситуації монастирським

[57] *Harasiewicz M*. Annales ecclesiae ruthenicae. – Leopoli, 1862. – P. 66–67; Архив Юго-Западной России. – К., 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 6.

[58] *Dąbrowski D.* Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 35. Ступаючи його слідами, О. Майоров навіть подав було згаданого священика ієромонахом, хоча документ цілком виразно й однозначно вказує на “попа”, на чому й сам автор наголосив окремо: *Майоров О*. Князь… – С. 380.

[59] У новішій літературі відповідний джерельний переказ саме так потрактував: *Gil A*. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. – Lublin; Chełm, 1999. – S. 80.

[60] *Александрович В*. Здобутки і прорахунки найновіших студій… – С. 291.

[61] Такий погляд, безперечно, виводиться від здогадного твердження Юрія Диби, нібито каплиця на вежі мала аналогічне посвячення, як і церква у Спасі: *Диба Ю*. Каплиця на вежі в Столп’ї та її волинські аналоги // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i greckokatolickiego. – Chełm, 2003. – T. 1: Referaty. – S. 43.

[62] Окремою проблемою є справа занепаду монастиря. Впроваджені до наукового вжитку джерельні згадки про нього з XVI ст. відносять монастирський статус Спаського храму до минулого: *Александрович В*. Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стовпі… – С. 112–113; *Dąbrowski D.* Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 36–37. Сама церква тут, згідно з вимовою зазначених джерельних переказів, послідовно трактована парафіяльною для села Стовп. Оскільки таке її функціонування стверджують як цитований документ 1440 р., так і документальні вказівки 1459–1469 рр. на місцевого священика Вакулу (*Площанский В*. Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII в. и другим источникам. – Вильна, 1899. – Т. 1. – С. 75–76), трансформація, очевидно, мала відбутися досить рано – ще за якийсь час перед 1440 р.

[63] *Александрович В*. Здобутки і прорахунки найновіших студій... – С. 294.

храмом запропоновано сприймати… Спаську церкву в нинішньому Подґужу[64]. Проте про "монастирську церкву… поза стінами монастиря" трактувати, звичайно, не випадало б...

Розгляд усіх зібраних аргументів, покликаних обґрунтувати версію про спорудження вежі в ансамблі історичної забудови в селі Стовп поблизу Холма з призначенням на монастир для матері короля Данила Романовича, переконує, що як жоден із них зокрема, так і їхня сукупність не те що не здатні витримати послідовного критичного аналізу. Про науковий характер зазначеної версії не може йтися взагалі, оскільки вона пропонує класичний приклад "видумування за відсутності знання" й цілковиту підміну фактів, у запропонованій конструкції відсутніх цілком і повністю, власними уявленнями на обрану тему, ще й поєднаними з упертим ігноруванням елементарних норм структури та наповнення історичного монастирського контексту. Внаслідок цього погляд на вежу в селі Стовп як елемент монастиря княгині-вдови, що його розробив Д. Домбровський і під його впливом, зі свого боку, намагалися обґрунтувати матеріалами історично-архітектурного та археологічного дослідження його колеги-археологи, має бути відкинутий як цілком наївна вигадка. До цього треба також додати притаманне зазначеній версії виразне ігнорування прийнятого у давнішій літературі погляду на стовпівську вежу, загалом аналогічні споруди волинського регіону княжої доби, як оборонні об'єкти[65]. Висуваючи "відмінну" версію, Д. Домбровський, як і його колеги-археологи та їх продовжувач О. Майоров, до закономірного й прийнятного для історичних умов епохи погляду на зазначені вежі як споруди оборонного призначення, вимовно наголошеного, зокрема, лаконічною літописною характеристикою вежі холмської резиденції, призначеної "бити с неæ wкр͠ѣтъ града"[66], не вважали за доцільне відкликатися взагалі.

Втім, виразне заперечення версії про стовпівську вежу як монастир княгині-матері (без акцентування на моменті власне заперечення) подано навіть у самому колективному дослідженні польських авторів. Викладаючи результати історично-архітектурного вивчення будівлі, Тереза Родзінська-Хоронжи висловила здогад про вірогідність вторинного вбудування визнаного каплицею приміщення горішнього ярусу до вже існуючої будівлі. Таке припущення, з одного боку, цілком очевидно, має зв'язок із знаним твердженням про "можливість" появи стовпівського ансамблю ще за часів князя Романа Мстиславовича, – з другого, – чого, здається, в зазначеній колективній монографії не зауважено зовсім, – так само здатне рішуче відкинути будь-яку причетність княгині-матері до вежі. Водночас цей очевидний різнобій у тлумаченнях засвідчує як уже відзначену "безпорадність" науки в особах її

[64] *Dąbrowski D.* Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu. – S. 37.

[65] Найпослідовніше такий історично обумовлений погляд викладено: *Раппопорт П. А*. Волынские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1952. – Т. 31: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов; Т. 2: Крепостные сооружения Древней Руси. – С. 202–223; *його ж*. Оборонительные сооружения Западной Волыни XIII–XIV вв. // Światowid. – Kraków, 1962. – Т. 24. – S. 619–627.

[66] Ипатьевская летопись. – Стб. 844.

конкретних представників[67] перед об'єктом дослідження, так і неподільне домінування їхніх "особистих наукових зусиль" над об'єктом уваги. Внаслідок поєднання усіх викладених обставин дотеперішні намагання встановити, в якому саме монастирі перебувала після прийняття чернецтва мати короля Данила Романовича, не те що не принесли з'ясування проблеми, а й за всіма ознаками виявилися побічним продуктом історіографії.

На противагу відверто позбавленим визначальних норм наукового пошуку твердженням про монастир для "великої княгині Романової" у стовпівській вежі в околиці Холма, новіші дослідження пропонують у з'ясуванні винесеної до заголовка проблеми логічно зосередитися на Володимирі. Він виступає не тільки історичним центром володінь спадкоємців князя Романа Мстиславовича перед появою нової столиці короля Данила Романовича в Холмі, а й водночас найважливішим їх містом періоду, до якого належить сам відхід княгині до монастиря. Коли прийняти версію Д. Домбровського про спорудження вежі з таким призначенням для княгині-черниці в околицях Холма за часів виходу у державі Романовичів на перший план цього нового осередку, неминуче постає не зауважене досі зовсім "небажане" питання: де тоді овдовіла княгиня, прийнявши постриг ще близько 1219 р., мала перебувати перед появою своєї гаданої стовпівської резиденції через щонайменше два десятиліття після цього[68]...

Повертаючись до історичної володимирської ситуації, до якої у контексті проблеми монастиря княгині-матері в новішій літературі, як зазначалося, уже давніше слушно відіслали Леонтій Войтович та Анджей Ґіль, доводиться констатувати майже цілковиту відсутність відомостей про тогочасне життя міста. Однак новіші міждисциплінарні студії переконують, що зафіксоване від першого одруження короля Данила Романовича загальне пожвавлення його зусиль мало ширший спектр різноманітних виявів у визначальному для раннього періоду біографії володимирському осередку[69]. Одним з них, безперечно, мала бути будівельна діяльність та пов'язана з нею належна інфраструктура, покликана забезпечити не тільки зазначений аспект починань на власне володимирському ґрунті. Не потребує доведення використання володимирського потенціалу й надалі – як при недовготривалій розбудові від, приблизно, самого кінця 1220-х років маловідомого

[67] Див.: *Александрович В*. Здобутки і прорахунки найновіших студій… – С. 300–301.

[68] До цієї колізії увагу привернуто: *Александрович В*. Здобутки і прорахунки найновіших студій… – С. 294.

[69] Увагу до цього явища привернуто: *Ałeksandrowycz W*. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze // Do piękna nadprzyrodzonego. – S. 56, 58; *Александрович В.* Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. пр.: Матеріали XIV Волинської наук. іст.-краєзн. конф., присв. 13-ій річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Маґдебурзького права (Володимир-Волинський, 2004 р.) – Луцьк, 2004. – С. 3–4; *його ж*. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 1. – С. 137–139. Докладніше див.: *його ж*. Князь володимирський. – С. 61–74.

Угровська[70], так і невдовзі – після короткотривалого “угровського епізоду” – з початком будівництва новозакладеного Холма[71]. Новіші дослідження вказують на вірогідне спорудження у володимирський період згаданої на сторінках літопису ротонди архангела Михаїла[72] щойно при описі поховання у ній литовського князя Войшелка (1268). Найбільша з українських ротонд, Михайлівська, віднесена до контексту володимирського періоду активності короля як на підставі засвідчених на сторінках Галицько-Волинського літопису виявів особистого релігійного шанування архангела[73], так і з огляду на аналіз нечисленних доступних нині фактів місцевої будівельної традиції[74]. Водночас вона виявляється і найстаршою серед волинських ротонд XIII ст.[75].

До важливих аспектів володимирської історії часів князя Данила Романовича та місцевого тогочасного церковного будівництва належить також мало присутній у дотеперішній літературі, а в контексті володимирського правління знаменитого володаря донедавна практично навіть не побачений і, що більше, не зауважений у зв’язку з аналізованою проблемою жіночий монастир святого Федора[76]. У найновіших міркуваннях з цього приводу, однозначно скерованих до вежі в Стовпі, володимирський монастир, природно, не пригадали. Свою роль тут, закономірно, відіграла й фактична неприсутність чи надто скромна присутність у дотеперішніх студіях володимирського середовища відповідного періоду, як і немалою мірою – володимирського етапу біографії знаменитого володаря загалом. Нагадаємо, що нечисленні в літературі відсилання до Володимира як того місця, де після постригу мала перебувати “велика княгиня Романова”, твердили про монастир чи навіть монастирі на терені міста, не намагаючись його ідентифікувати. Публікації про володимирський жіночий монастир періоду археологічного відкриття наприкінці XIX ст. його решток[77] виявилися забутими. Закономірно, не привернула уваги серед цих матеріалів і чітка та виразна вказівка, здатна, як видається, відсилати до діяльності короля Данила Романовича на терені міста. Поміж прикметних особливостей структури монастирського храму наголошено на наявності перед вівтарним простором решток двох стовпів[78].

---

[70] Докладніше про нього див.: *Александрович В*. Угровський епізод. – С. 81–95.

[71] До “володимирького сліду” у найдавнішій історії Холма увагу привернуто: *Aleksandrowycz W*. Sztuka XIII-wiecznego Chełma. – S. 56, 58.

[72] *Александрович В*. Князь володимирський. – С. 64–65.

[73] Їх перелік див.: Там само. – С. 65–66.

[74] Там само. – С. 64–65.

[75] *Диба Ю*. Каплиця на вежі в Столп’ї... – С. 41, 43.

[76] Увагу до нього в контексті місця перебування “великої княгині Романової” після постригу привернуто: *Александрович В*. Здобутки і прорахунки найновіших студій… – С. 295.

[77] *Дверницкий Е. И.* Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. – К., 1889. – С. 44–45; *Теодорович Н. И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей волынской иерархии: Исторический очерк. – Почаев, 1893. – С. 132.

[78] *Каргер М. К.* Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском // Ученые записки Ленинградского гос. ун-та им. А. А. Жданова. Серия исторических наук. – Л., 1958. – Вып. 29: История искусства. – С. 17 (рис. 5).

Ця конструктивна деталь виявляється прикметною особливістю усіх трьох холмських храмів, про які є докладніші літописні відомості, доповнені окремими позалітописними даними[79]. На їхньому тлі відповідна конструктивна особливість храму володимирського Федорівського монастиря сприймається історичною попередницею аналогічних холмських об'єктів 1240-х років. Очевидний у контексті еволюції будівельної традиції середовища короля Данила Романовича взаємозв'язок сприймається вимовним аргументом для визнання засвідченого у давнину як жіночий володимирського Федорівського монастиря спорудженим зусиллями короля Данила Романовича. З цього огляду у ситуації secundum non datur видається безперечним призначення новозбудованого монастиря власне для його матері[80].

При цьому серед наведених у Галицько-Волинському літописі фактів історії володимирського середовища та родини Романовичів віднаходяться додаткові аргументи на користь визначення Федорівського монастиря як княжої ініціативи з призначенням від самого початку для правлячої родини. Насамперед, у тому ж монастирі мала перебувати й старша зведена сестра короля Данила (від першого шлюбу князя Романа Мстиславовича з Предславою Рюриківною) – Феодора[81]. Літопис не зберіг відомостей щодо її вступу до монастиря, не дають відповіді на це питання й збережені в ньому вкрай лаконічні поодинокі прямі та посередні вказівки до її біографії[82]. Постать княгині з огляду нашого інтересу цікава тим, що єдина пізніша літописна

[79] *Александрович В*. Мистецькі сюжети… – С. 49–50, 59–60; *його ж*. Холм князя і короля Данила Романовича. – С. 174–175, 186–187; *його ж*. Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 53, 56–57. Про четверту, найранішу поміж зафіксованими на терені княжого Холма церкву Святої Трійці, відзначену в контексті опису монгольського нашестя на Холм 1241 р., ніяких конкретних переказів немає. Одинока літописна згадка про неї: Ипатьевская летопись. – Стб. 843 ("…тогда и црᵏвь ст҃ои Троицѣ зажьжена быᶜ…"). Показовим, однак, видається само посвячення храму, здатне відсилати до володимирського періоду діяльності князя – засновника Холма. Цей взаємозв'язок виникає внаслідок троїцького посвячення церкви літописного Данилова на Кременеччині – існуюча досі зовсім не вивчена будівля може зберігати елементи найдавнішого періоду історії місцевості. Такий висновок підказують результати попередніх архітектурних досліджень неодноразово перебудованої споруди, що їх провели 2012 р. доктор архітектури Юрій Диба та Юрій Дубик, яким висловлюю глибоку подяку за консультації з відповідного приводу. Про посвячення першої зафіксованої у Холмі церкви див. також: *Александрович В*. Холм князя і короля Данила Романовича. – С. 164; *його ж*. Холмське будівництво короля Данила Романовича. – С. 39–40.

[80] Таку версію у короткому викладі вперше запропоновано: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... – С. 57. Пор.: *його ж.* Здобутки і прорахунки найновіших студій... – С. 295; *його ж.* Князь володимирський. – С. 70–73. У джерелах монастир відзначений тільки посередніми літописними вказівками, які стосуються матері та сестри короля Данила Романовича (див. далі). Без докладнішої аргументації монастирський храм загально датовано XII – початком XIII ст.: *Каргер М. К.* Вновь открытые памятники зодчества... – С. 13.

[81] *Александрович В*. Мистецькі сюжети… – С. 57.

[82] Найдокладніше про неї див.: *Dąbrowski D*. Rodowód Romanowiczów... – S. 45–51.

згадка про неї[83] (втім, не зовсім виразна – див. далі) відзначає зв'язок з певним Федорівським монастирем, хоча й не подає місцезнаходження цієї обителі й так само не конкретизує характеру зазначеного пов'язання[84]. Серед ікон, погорілих у холмській церкві святого Іоана Златоуста, літописець згадав "…и Сп҃са . пр҄ᷤтое Бц҃ѣ иже емоу (королеві Данилові. – *В. А.*) сестра Федора и вда из монастырѧ Федора…"[85]. Д. Домбровський щодо відповідного запису про монастир давніше навіть ствердив: "Jest jednak na tyle niejasny, że nie da się na jego podstawie w sposób pewny zlokalizować monastyru, w którym przebywała siostra Daniela"[86].

Правда, Олексій Толочко пробував було заперечити відсилання завершальної частини відповідної фрази до монастиря взагалі. Підставою для такого намагання стала відсутність згадки про монастир у списку Галицько-Волинського літопису князів Острозьких, де вжито зворот "…и образ Сп҃совь . и Пр҄ᷤтыа Бц҃а иже вда ємоу сестра Ѳеωдора…"[87]. Відзначивши походження ікон від сестри, О. Толочко ствердив, нібито "…Федоровского монастыря при этом нет. …монастырь св. Федора появился в результате невнимательности и последующего домысливания писца Ипат[ьевской летописи]"[88]. Відкинувши наявність в оригіналі відсилання до Федорівського монастиря, О. Толочко запропонував свою версію того, як вказівка на нього мала з'явитись у Іпатіївському списку літопису – через "подвоєння"… імені князівни. "Можно

---

[83] У літературі донедавна не побачена, див., напр.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 225.

[84] Звичайно, ніяк не можна погодитися з Антоном Генсьорським, який ствердив, нібито автор відповідної частини літопису – безперечний сучасник спорудження храму – не знав, у якому саме монастирі поховано княгиню-черницю й де власне внук спорудив церкву над її могилою: *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори. – К., 1958. – С. 30. У новішій літературі цей висновок повторив: *Толочко О.* Як звали другу дружину Романа Мстиславича? // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. – С. 100. Питання про місцезнаходження монастиря, де споруджено зазначену "гробницю", у публікації обійдено. Стверджено тільки, що це відбулося 1289 р. ("…Мстислав Данилович, щойно ставши волинським князем, спорудив у 1289 р. над її могилою каплицю", яка "…дає ще одну не зауважену церкву до історії волинської архітектури"): Там само. – С. 100, 102. Однак обидві вказівки помилкові. У літописі коротка розповідь про спорудження й освячення церкви святих Йоакима і Анни завершує статтю 1291 р., тому немає підстав відносити ці події до ранішого часу. Так само ніяк, звичайно, не випадало би визнати вказану надгробну церкву "не зауваженою".

[85] Ипатьевская летопись. – Стб. 845.

[86] *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 59.

[87] The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Cronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Cetvertyns'kyj (Pogodin) Codices // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Cambridge, MA, 1990. – Vol. 8. – P. 357. Аналогічний зворот вжито також у списку літопису, виготовленому для князів Четвертинських: Ibidem. – P. 695.

[88] *Толочко О.* О судьбе Федоровского монастыря в Киеве в послемонгольское время // Ruthenica. – К., 2009. – Т. 8. – С. 225. Давніша література помилково співвідносила цей запис з київським чоловічим Федорівським монастирем. Тлумачення наведеного у відповідному місці літопису київського відкликання див.: *Александрович В.* Мистецькі сюжети… – С. 56.

даже предположить, как именно удвоилось имя Феодоры. Переписывая фразу [“…]иже вда ємоу сестра Θеωдора[…”], писец Ипат[ьевского списка летописи] пропустил глагол [“]вда[”] и вынужден был (уже написав первую букву следующего предложения: [“]и, иконы[”]) в поисках его вернуться глазами назад к началу фразы. Пройдя ее с этого места еще раз, он (уже в спешке) мог принять [“]~стра Θеωдора[”] за [“]мнс҃тра Федора[”]. Что это результат зрительной ошибки, подтверждается и тем, что монастырь назван фамильярно [“]Федора[”] вместо ожидаемого [“]святого Феодора[”][89]. Однак таке тлумачення основане на непорозумінні. Київський історик вирішив, нібито переписувач Іпатіївської копії літопису мав помилково повторно вписати ім’я князівни, “переробивши” при цьому слово “сестра” на… “монастиря”. Однак якщо вдатися до самого тексту Іпатіївського списку, в ньому не можна не зауважити декількох важливих слів, які переконують в іншому. Згадка про ікони у зв’язку з княжою сестрою “…Сп҃са . прⷭ҇тое Бц҃ѣ иже емоу (королеві Данилові. – *В. А.*) сестра Федора и вда из монастырѧ Федора…” – самостійна, завершена, цілісна й досконала в окремих частинах граматична конструкція, позбавлена слідів “помилок” та “поспіху”. Додатковим аргументом на користь такого сприйняття може бути наведене подвійне відкликання до самих ікон, не тільки названих, а й вдруге відзначених ствердженням, що сестра “и вда”. Зовсім інакше відредагована ця фраза у списку князів Острозьких, якому надав перевагу О. Толочко, – “…образ Сп҃совь . и Прⷭ҇тыꙗ Бц҃а иже вда ємоу сестра Θеωдора”. Тут виявляються опущеними істотні складові переказу, а сам кінець – у зіставленні зі старшою іпатіївською редакцією – виступає обірваним. Тому, всупереч переконанню новітнього коментатора, випадало би визнати автентичність саме старшої версії Іпатіївського списку. Молодша редакція рукописів князів Острозьких та Четвертинських сприймається її спрощеним при копіюванні фрагментарним відтворенням із втраченим другим відсиланням до ікон та кінцем. Логічно неможливо також витлумачити, чому “помилитися” неодмінно належалося саме старшому копіїстові, а не більше віддаленому від історичного першоджерела молодшому.

Розвиваючи свої спостереження, О. Толочко привернув увагу також до іменування княгині-сестри. Наведене в літопису її ім’я – світське, тому при постригу вона повинна була змінити його на чернече. У літописі ж у всіх трьох згадках як раннього світського періоду життя, так і пізнішого монастирського вона виступає під єдиним іменем[90]. Це навіть породило сумніви, чи взагалі княгиня була черницею – “…строго говоря, можно даже сомневаться, была ли Феодора Романовна монахиней (или игуменьей?) одного из киевских монастырей в 1250-х гг., когда передавала брату церковные ценности”[91].

[89] *Толочко О.* О судьбе Федоровского монастыря… – С. 225.

[90] Там само. – С. 224.

[91] Там само. У наведеному твердженні привертає увагу визнання 1250-х рр. часом, коли король Данило Романович мав отримати дари сестри, хоча для такого датування немає ніяких підстав. Не кажучи вже про засвідчене літописом знищення подарованих ікон у пожежі, як визнано у новіших дослідженнях, 1257 р., логічно було б передбачати присутність зазначених ікон у храмі вже на той час, коли він восени 1253 р. вперше зафіксований як чинний у літописі (див. вище).

Однак, попри невиразність вимови самого джерельного запису, для таких вагань навряд чи є достатні підстави. А зауваження щодо ігумені, звичайно, недоречне, оскільки на таке становище саме джерело не пропонує навіть найменшого натяку.

Щодо київського монастиря, то вже була нагода пригадати київський Федорівський монастир як чоловічий, внаслідок чого княжна не могла перебувати в ньому ніяк[92]. Наголосивши на цьому, О. Толочко все ж залишився при київській версії, попри висловлені раніше сумніви, ствердивши: "Скорее всего, Феодора была монахиней в одном из женских монастырей Киева"[93]. Проте для такого умовиводу, знову ж, немає жодних підстав. Логічного так і не поясненого питання, що мала б робити князівна саме в київському монастирі на тлі загальновідомих стосунків Романовичів з Києвом, ніщо не усуває. А єдиним аргументом київської версії виступає її засвоєння у попередньому досвіді, поєднане з небажанням позбутися його найочевидніше сумнівного здобутку.

Що ж до іменування, то воно в даному конкретному випадку, здається, теж не має бути перешкодою. Незмінність імені сестри у декількох різночасових згадках про неї безперечна. Проте, що це означає – не відомо. Ікони господар Холма отримав як дар від названої на ім'я сестри, й, розповідаючи про це, літописець, закономірно, мав би наголосити насамперед на їхніх родинних стосунках. Вимагати, аби при цьому більше залежало на чернечому статусі княгині-сестри, не випадає. Може, колізію здатна прояснити знана літописна нотатка, що відзначає присутню на похороні князя Володимира Васильковича (1288) "кнѧгини Ѡлена черничи"[94]. Вона укладена з виразним акцентом найперше на княжому статусі й тільки після цього – чернецтві. Можливо, тут виявилася певна закономірність, відображена і в аналізованій вказівці на Феодору Романівну.

Літописний запис із відсиланням до чернечого статусу княгині, справді, нечіткий. Виразніше вказано тільки на докладніше не окреслений її стосунок до монастиря святого Федора. Проте сумнівно, аби княгиня-сестра тривалий час проживала в монастирі як світська особа. Таку ймовірність може пояснити тільки чернечий статус. Тоді логічно напрошується висновок про її перебування у знаному на підставі археологічних даних монастирі святого Федора у Володимирі. Отже, випадало би прийняти довготривале перебування у ньому двох представниць сім'ї Романовичів. За обома наведеними лаконічними літописними вказівками його функціонування з відповідним призначенням простежується щонайменше до самого кінця 1250-х років, коли принагідно відзначено перебування у ньому княгині Феодори.

Втім, наявні можливості "доведення" не обмежуються постатями княгині-матері та її пасербиці. Водночас існують аргументи, здатні вказати на збереження відповідної традиції і в наступних поколіннях Романовичів[95].

[92] *Александрович В*. Мистецькі сюжети… – С. 56.

[93] *Толочко О*. О судьбе Федоровского монастыря… – С. 224.

[94] Ипатьевская летопись. – Стб. 919.

[95] Увагу до цієї обставини привернуто: *Александрович В*. Князь володимирський. – С. 66.

Володимирський монастирський сюжет має так само не зауважене досі в аналізованому контексті продовження з другої половини століття. Видається досить вірогідним перебування у ньому ж також відзначеної при описі оплакування князя Володимира Васильковича згаданої "кнѧгини Ѡлена черничи". Микола Баумгартен бачив у ній вдову князя Романа Даниловича[96]. Д. Домбровський, найдокладніше розглянувши наявні прямі й опосередковані відомості про цю представницю правлячої родини, таке ототожнення віднотував, проте визнав відсутність аргументів для його доведення[97]. Втім, неприйняття цієї пропозиції означало б наявність серед членів родини якоїсь іншої княгині-черниці, про яку немає звісток у джерелах. Тому, хоч версія М. Баумгартена і не піддається доведенню, вона видається досить правдоподібною. Втім, незалежно від ідентифікації самої особи, зацитований переказ фіксує наприкінці 1288 р. у Володимирі представницю княжої родини в черницях, яку належало б так само співвіднести з місцевим жіночим монастирем.

Із наведеного зіставлення відомостей про княгинь-черниць логічно зробити висновок про функціонування зазначеного володимирського монастиря упродовж всього століття та підкреслену увагу до нього членів княжої родини. Звичайно, він призначався не тільки для наголошеного у наведеному зауваженні С. Терського їх поховання. Отже, видається досить вірогідним виникнення цієї обителі з тим призначенням, з яким її зафіксували поодинокі скупі літописні перекази. Випадає припустити також, що саме цей монастир мав на увазі й князь Володимир Василькович, коли перед смертю згадав про вибір дружини "…ѡже восхочеть в черничѣ поити поидеть…"[98]. Тому, як переконує уважніше зіставлення нечисленних доступних джерельних переказів, володимирського жіночого Федорівського монастиря насправді стосуються відомості про чотирьох представниць трьох поколінь родини Романовичів. У часі ці, здебільшого, посередні скупі принагідні нотатки розділяють близько семи десятиліть – від постригу "великої княгині Романової" до вказівки про перебування у неназваному монастирі княгині Олени – вірогідно, овдовілої дружини її внука Романа й можливість відходу до монастиря дружини іншого її внука – Володимира. З цих мало вимовних, проте виразних у переказі матеріалів зарисовується довготривала традиція чинного у столиці Романовичів монастиря, до якого усамітнювалися представниці жіночої гілки правлячої родини.

На такому тлі спорудження заходами князя Мстислава Даниловича каплиці над могилою похованої на території монастиря бабусі сприймається ще одним безперечним виявом відповідної родинної традиції Романовичів. Згідно з літописним записом, 1291 р. князь "созда гробницю каменоу . надь гробомъ . бабы своеи Романовои . в монастырѣ . вь ст҃го И свщ҃а ю во имѧ

[96] *Баумгартен Н., де.* Вторая ветвь князей галицких. Потомство Романа Мстиславича // Летопись Историко-родословного общества в Москве. – М., 1909. – Т. 5. – Вып. 1 (17). – С. 24; *idem*. Génégalogies et mariages occidentaux de Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle // Orientalia Christiana. – Roma, 1927. – T. 9. – Nr 35. – Tabl. XI.

[97] *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów... – S. 135–138.

[98] Ипатьевская летопись. – Стб. 904.

правѢдникоу Акима и Аньны"[99]. Наведене повідомлення пропонує окремі істотні відсилання, які досі не привернули уваги.

Немає джерельних вказівок на те, коли саме померла "велика княгиня Романова", востаннє згадана в літописі при викладі обставин королівської коронації старшого сина, очевидно, наприкінці 1253 р. З огляду на вік народженої не пізніше початку 1180-х років княгині, її відхід випадало би віднести якщо не до найближчого наступного часу, то, щонайпізніше, – наступного десятиліття. Незалежно від конкретної дати, приреченої перебувати поміж здогадами, це мало статися за якийсь час до 1291 р., коли внук "созда" "надъ гробомъ" її "гробницю каменоу". Звичайно, немає пояснення, чому чогось подібного не з'явилося раніше – якщо не за часів сина Василька Романовича (коли княгиня померла ще перед ним, не пізніше 1269 р.), то померлого 1288 р. внука – Володимира Васильковича.

Вказане запитання має також вимір, пов'язаний з істотою самої будівлі. "Гробницю каменоу" належить розглядати як осібну церкву, названу власне гробницею через спорудження над гробом. На окрему церкву вказує, зрештою, посвячення та відправлення у ній літургії[100]. Якщо так, то не випадало би, звичайно, закладати її появу в інтер'єрі монастирського храму. Отож княгиня мала бути похована поза ним, тобто, фактично, за якихось особливих обставин, оскільки поховання небіжчиків такого соціального статусу здебільшого відбувалося насамперед в інтер'єрах святинь. Зрештою, показовим так само є й поховання у монастирі, оскільки усипальницею династії, закономірно, був володимирський собор. Усі зафіксовані в літописі конкретні поховання представників чоловічого відгалуження правлячої родини (стосовно жінок ніяких джерельних вказівок немає) незмінно здійснювалися у кафедральному храмі незалежно від того, чи це був Успенський собор Володимира[101], чи, згодом, – собор Богородиці (Різдва Богородиці) в Холмі[102]. Поховання матері Романовичів у володимирському монастирі здатне вказати на іншу традицію щодо жінок правлячої родини з прийняттям чернецтва. Хоча приклад "великої княгині Романової" – єдиний засвідчений у джерелах, видається, він здатний відображати ширшу звичаєву практику й поховання пострижених представниць жіночої половини правлячої родини справді, як це ствердив, не заглиблюючись у проблему, С. Терський (див. вище), здійснювалося у володимирському Федорівському монастирі, і вказана надгробна каплиця з'явилася саме на його території.

---

[99] Там само. – Стб. 937.

[100] Як "самостійну церковку" її відзначив: *Толочко О.* Як звали другу дружину... – С. 101.

[101] У ньому зафіксовано одиноке поховання князя Володимира Васильковича (1288): Ипатьевская летопись. – Стб. 918–919. В описі його смерті згадано про поховання у соборі також його батька – князя Василька Романовича: Там само. – Стб. 913.

[102] Поховання у холмському соборі короля Данила Романовича літопис відзначив двічі – у короткій розповіді про його хворобу і смерть 1264 р. (Ипатьевская летопись. – Стб. 862) та в промові до князя Володимира Васильковича посланця князя Лева Даниловича – перемишльського єпископа Мемнона (Там само. – Стб. 913).

Поховання княгині-черниці не в інтер'єрі храму привертає увагу через близький за часом історичний прецедент на Волині у княжому середовищі. При дослідженні решток собору святого Іоана Богослова в Луцьку 1989 р. при зовнішній стіні південної апсиди виявлено чоловіче поховання, на підставі літописних відомостей та слідів ран на кістяку визначене як могила князя Ізяслава Інгваровича, вбитого на Калці 1223 р.[103].

Згадане посвячення надгробної церкви – єдине доступне нині відсилання до вірогідного імені княгині в постригу. Так літописну вказівку потрактував уже Михайло Грушевський, ствердивши: "…мабуть вона звала ся Анною"[104]. Однак новіша література знає й інші пропозиції. Єронім Ґраля визнав, що посвята каплиці батькам Богородиці відсилає до Неї самої, й на цій підставі прийняв чернечим іменем княгині Марія[105]. Проте з таким трактуванням випадало би погодитися тільки в першій його частині, оскільки відзначений взаємозв'язок для християнської свідомості – звична норма. При цьому незрозуміло, чому посвята батькам Богородиці повинна відсилати до Неї самої у тому сенсі, який прийнято в зазначеній пропозиції[106]. Якщо посвята зазначеної гробниці справді співвідноситься з чернечим іменем княгині, то логічно все-таки визнати її, відповідно до посвяти, Анною. У пізньосередньовічному Володимирі відома церква святих Йоакима й Анни на території замку[107], яка, логічно, якимось чином мала б успадкувати традицію зазначеної монастирської каплиці. Час появи замкового храму не зафіксований, проте навряд чи випадало б приймати побудову іншої святині під аналогічним титулом ще за часів чинності у Федорівському монастирі надгробної каплиці. Тому, очевидно, замкова церква здатна вказати на припинення функціонування й занепад монастиря[108], що повинно мати свої

[103] *Троневич П. О., Сайчук Б. Т.* Підплитове поховання в Луцькому замку // Минуле і сучасне Волині (освіта, наука, культура). – Луцьк, 1990. – Ч. 2. – С. 16–17. Пор.: *Терський С.* Лучеськ… – С. 46, 48–49.

[104] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 569.

[105] *Grala H.* Drugie małżeństwo Romana // Slavia Orientalis. – 1982. – Nr 3–4. – S. 124 (przyp. 57). Цей погляд підтримав і розвинув: *Майоров О.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславич... – Т. 2. – С. 376–380; *його ж.* Русь, Византия и Западная Европа. – С. 332–335.

[106] На її необґрунтованість вказав: *Толочко О.* Як звали другу дружину... – С. 101.

[107] Архив Юго-Западной России. – К., 1889. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 13; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – T. 4. – S. 563. Зрештою, переказ про неї теж приховує певну не зауважену дотепер загадку, оскільки знані від 1545 р. люстрації замку церкви не згадують: Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005. – С. 97–115. Через недостатню увагу до історичного Федорівського монастиря могилу іноді хотіли бачити саме при цьому новішому храмові: *Терський С.* Княже місто Володимир. – С. 71–72; *Майоров А. В.* Русь, Византия и Западная Европа. – С. 330–331; *Александрович В.* Князь володимирський. – С. 71.

[108] Його соборна церква стала парафіяльною і як така фігурує у документах від 1547 р. (*Теодорович Н. И.* Город Владимир Волынской губернии. – С. 132), а згодом функціонувала як каплиця до остаточного зникнення у 1815 р. (*Дверницкий Е. И.* Памятники древнего православия... – С. 44–45). Новіше коротке зіставлення відомостей

причини. Очевидно, це справді був княжий монастир з цілком конкретним призначенням, традиція якого мала перерватися з вигасанням правлячої родини. Ці здогади знову відсилають до його початків. Зіставлення зібраних фактів, зі свого боку, опосередковано переконує у слушності запропонованого висновку про володимирський Федорівський монастир як виниклий з ініціативи княжої родини з призначенням для представниць її жіночої половини. Тому логічно саме він здатний претендувати на роль того місця, де десятиліття провела "велика княгиня Романова" й де разом з нею перебувала її пасербиця Феодора, а в другій половині століття – внучата невістка Олена.

Сам факт його появи належить до достатньо виняткових явищ культурного контексту нащадків Романа Мстиславовича, оскільки єдиним монастирем, посталим з ініціативи короля Данила Романовича, випадало би вважати відзначний у літописній розповіді під 1268 р.[109] ближче невідомий угровський монастир святого Даниїла – з огляду насамперед на посвячення, а також місцезнаходження. Чогось подібного не зафіксовано в королівській столиці Холмі, оскільки згаданий підміський при Спаській церкві в Стовпі, як уже зазначено, немає підстав вважати княжим. Так, скромна "монастирська" історія середовища короля Данила Романовича теж вказує на винятковість Федорівського монастиря у тогочасному володимирському контексті та його появу за певних особливих обставин. Тоді первісне призначення для княгині-матері видається аргументом, здатним надійно зв'язати цю обитель з володимирським середовищем.

Іншим аргументом відповідного наповнення виявляються знані обставини історії нащадків князя Романа Мстиславовича відповідного періоду. Від 1215 р. (під 1211 р.), коли підростаючі спадкоємці покійного князя закріпилися у Володимирі[110], місто постійно було центром їх володінь аж поки Данило Романович від 1240-х років остаточно перебрався до новозаснованого Холма. З цих міркувань Володимир теж виступає єдиним вірогідним осередком, у якому могла осісти княгиня-мати в чернецтві.

Тому варто все-таки визнати, що місцем, де вдова князя Романа Мстиславовича жила після постригу, мав бути донедавна "не побачений" при розгляді відповідної проблеми знаний від кінця XIX ст. археологічно засвідчений жіночий Федорівський монастир на околиці Володимира. Тут княгиня-монахиня мала бути похована, і власне його стосується літописна вказівка про спорудження заходами внука – князя Мстислава Даниловича церкви святих Йоакима і Анни над її могилою. З вигасанням Романовичів монастир

про цей храм див.: *Петрович В.* Православні та греко-католицькі церкви Володимира-Волинського XV–XVII ст. // Do piękna nadprzyrodzonego. – S. 105, 107.

[109] Ипатьевская летопись. – Стб. 867. Зафіксований як існуючий на 1247 р. у листі папи Інокентія IV до майнцського архієпископа з указівкою на посла Данила Романовича до папи – ігумена "гори святого Даниїла": Historica Russiae Monumenta et antiquis extrarum gentium arcivis et bibliothecism deprompta ab A. I. Turgenio (Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым). – Petropoli, 1841. – Nr 75. – P. 67.

[110] Ипатьевская летопись. – Стб. 731.

занепав. Надалі зберігалася тільки традиція соборного монастирського храму, який у статусі парафіяльної церкви, а згодом каплиці проіснував до початку XIX ст.

Запропонована версія за відсутності прямих вказівок з відповідного приводу обґрунтована зіставленням посередніх переказів, серед яких, поряд з нечисленними літописними, вирішальним аргументом виступають результати археологічних досліджень. Погляд про володимирський монастир святого Федора як місце довготривалого перебування після постригу матері короля Данила Романовича враховує широкий спектр різнорідних джерельних свідчень. В основі такого трактування лежать насамперед знані факти історії Володимира як осередку, у якому від 1215 р. осіла родина князя Романа Мстиславовича. Оскільки його вдова з повноліттям старшого сина відійшла до монастиря, й це сталося на початках володимирського періоду історії родини, логічно виходить, що монастир мав розташовуватись у самому місті. Цьому висновкові відповідають осмислені останнім часом відомості про початки знаної згодом будівельної активності короля Данила Романовича власне на терені Володимира. Віднайдена наприкінці XIX ст. на околиці міста монастирська церква святого Федора з прикметними двома передвівтарними стовпами, які згодом виступають незмінним елементом структури усіх трьох головних холмських храмів, очевидно, й була храмом монастиря, де перебувала княгиня-мати, а також її пасербиця – княгиня Феодора, а в другій половині століття – відзначена під 1288 р. “княгиня Олена черниця”, найправдоподібніше – вдова князя Романа Даниловича. Очевидно, саме цю обитель мав на увазі князь Володимир Василькович, згадуючи в заповіті можливий вибір його дружини у вдівстві відійти до монастиря. Такий підбір фактів засвідчує певну традицію Романовичів, яку, зі свого боку, підтверджує літописна звістка під 1291 р. про спорудження церкви над гробом похованої у монастирі “великої княгині Романової”.

Пропоноване зіставлення, хоч і основане виключно на джерельних переказах непрямої вимови, дає змогу поєднати між собою поодинокі розрізнені факти й встановити їх вірогідний внутрішній взаємозв’язок. На підставі розглянутого в широкому історичному контексті узгодженого свідчення різнорідних джерел літописного та археологічного походження опрацьовано висновок про археологічно засвідчений літописний монастир святого Федора у Володимирі як ту обитель, де після прийняття чернечого сану упродовж декількох десятиліть жила мати короля Данила Романовича.

Ґрунтований на коректно сприйнятих і витлумачених автентичних історичних фактах висновок дає змогу відкинути впроваджені до новішої літератури – як нічим не вмотивовані, безпідставні – здогади, намагання актом власної волі окремих авторів оголосити монастирем матері короля Данила Романовича ансамбль забудови в літописній місцевості Стовп поблизу Холма, від якого частково вціліла будівельна платформа як основа й так само частково – кам’яна вежа. Докладніший аналіз такого припущення переконує у його науковій наївності та бездоказовості як з церковного огляду, огляду історії архітектури, так і знаних обставин життєвого шляху княгині-вдови та правлячої родини.

Володимир Александрович (Львів). **В якому монастирі проживала мати короля Данила Романовича? Свідчення джерел проти пропонованих “широких” трактувань**

Аналізуються поширені в новітній літературі погляди на проблему монастиря, у якому після постригу жила мати короля Данила Романовича. На основі критичного аналізу аргументів наявних версій і переосмислення свідчень джерел та археологічних матеріалів у широкому історичному контексті пропонується висновок, що це був археологічно засвідчений монастир святого Федора у Володимирі на Волині.

Ключові слова: мати короля Данила Романовича, місто Володимир, монастир святого Федора у Володимирі.

Владимир Александрович (Львов). **В каком монастыре проживала мать короля Даниила Романовича? Свидетельство источников против предлагаемых “широких” трактовок**

Анализируются распространенные в новейшей литературе взгляды на проблему монастыря, в котором после пострижения проживала мать короля Даниила Романовича. На основании критического анализа аргументов имеющихся версий, а также переосмысления свидетельств источников и археологических материалов в широком историческом контексте предлагается вывод, что это был археологически засвидетельствованный монастырь святого Федора во Владимире на Волыни.

Ключевые слова: мать короля Даниила Романовича, город Владимир, монастырь святого Федора во Владимире.

Volodymyr Aleksandrovych (Lviv). **In Which Monastery Did King Danylo Romanovych’s Mother Live? A Study of Information Gleaned from Sources against Proposed “Conjectural” Interpretations**

The author analyzes views on the issue of which monastery the mother of King Danylo Romanovych lived after the vows. Based on critical analysis of the arguments of different versions and the rethinking of the evidences from sources and archaeological materials, the author came to the conclusion that it was the archaeologically attested monastery of St. Theodore in Volodymyr-in-Volhynia.

Key words: King Danylo Romanovych’s mother, city of Volodymyr, monastery of St. Theodore.

Олександр ЯЩУК (*Київ*)

УЯВЛЕННЯ ПРО ВЕРХОВНУ ВЛАДУ В ДРУГОМУ ЗВОДІ БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ (НА ПРИКЛАДІ "ХРОНІКИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО")

Однією з ключових тем в історичних дослідженнях є влада, проте до сьогоднішнього дня зазначена проблема не становила спеціального предмета наукових пошуків для дослідників білорусько-литовського літописання. Ця стаття є продовженням нашого дослідження уявлень інтелектуалів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) про верховну владу. Дослідження уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання було здійснене нами раніше[1].

У XVI ст. білорусько-литовське літописання ще більше відійшло від давніх загальноруських зразків та набуло своїх яскравих відмінностей, відображених у хроніках-історичних повістях, які стали ядром численних списків, що складають другий та третій зводи білорусько-литовського літописання[2]. Як відзначає А. Семянчук, хроніки в жанровому відношенні є більш закінченими та цілісними творами, ніж літописи[3]. Ядром другого зводу білорусько-литовського літописання стала "Хроніка Великого князівства Литовського" (далі – "Хроніка").

Виникнення другого зводу білорусько-литовського літописання дослідники пов'язують із тим, що на початку XVI ст. у зв'язку зі зміною культурно-історичної ситуації перший білорусько-литовський звід вже не задовольняв суспільство ВКЛ, в якому історія стародавньої Русі переважала над висвітленням історії власне Литви і зовсім не було висвітлено ґенезу ВКЛ[4].

"Хроніка" як пам'ятка писемності є історико-літературним твором XVI ст., в якому викладено історію ВКЛ від легендарного князя Палемона до Гедиміна. В основу хроніки покладено легенду про походження литовських князів і шляхти від римської аристократії. Вона літературно опрацьована, хронологічно прив'язана до певних етапів європейської історії, набула вигляду історичної

---

[1] *Ящук О.* Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі "Літописця великих князів литовських") // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 175–195.

[2] *Семянчук А. А.* Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000. – С. 9.

[3] Там само. – С. 5.

[4] Там само. – С. 37–38.

повісті про реальні події минулого[5]. Створюючи силою власної фантазії величну історію давньої Литви, безпосередньо виводячи князівську династію ВКЛ від знатних римлян, хроніст намагався довести знатність та високородність походження литовських князів, а тим самим возвеличити їх, свою державу, свій народ в очах сусідів та всієї Європи[6].

Виникнення легенди про римське походження литовців сягає XV ст.[7]. Розгляд виникнення, поширення та особливостей римської легенди не становить спеціального предмета нашого дослідження, слід відзначити, що вони детально досліджені у працях, зокрема, Захара-Вавжиньчик[8] та Я. Юркевича[9]. Наголосимо лише на тому, що основними причинами виникнення римської легенди, вірогідніше за все, були напружені стосунки з поляками, починаючи з часів Казимира IV, поширення на територію ВКЛ західних інтелектуальних тенденцій, формування литовської самосвідомості та уявлень про вищість Литви і переваги західної культури над традиціями стародавньої Русі[10]. Обґрунтованим слід вважати положення, що римська легенда виникла в польському оточенні Казимира Ягеллончика і була лише адаптована в середовищі магнатів ВКЛ для власних цілей[11].

В. Пашуто зазначав, що “Хроніка” не може слугувати джерелом історії Литви раннього періоду, проте вона повинна вивчатися в рамках історії суспільно-політичної думки XVI ст.[12]. Дослідження уявлень про верховну владу на прикладі “Хроніки” видається важливим внаслідок її поширення та наявності численних читачів, на чому наголошував Я. Якубовський[13]. В. Чемерицький відзначав: враховуючи, що вірогідним місцем виникнення повної редакції другого зводу білорусько-литовського літописання є Вільно[14], кола пануючої верхівки ВКЛ, в певній мірі можна говорити про офіційний характер цього літописного зводу[15]. В цей період відбувається значне зростання національної свідомості і відповідно зацікавлення своїм минулим серед

[5] *Чамярыцкі В.* Хроніка Вялікага княства Лытоўскага і Жамойцкага // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: У 2 т. – 2-е выд. – Мінск, 2007. – Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – С. 720.

[6] *Його ж.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. – Мінск, 1969. – С. 146.

[7] Там само.

[8] *Zachara-Wawrzyńczyk M.* Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu Litwinów // Zeszyty Historyczne. – Wrocław, 1963. – T. 3. – P. 5–35.

[9] *Jurkiewicz J.* Od Palemona do Giedymina: wczesnonowożytne wyobrażenia o początkach Litwy. – Poznań, 2012. – Cz. 1: W kręgu latopisów litewskich. – 319 p.

[10] *Jakubowski J.* Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie przed Unią Lubelską. – Warszawa, 1912. – P. 30–35.

[11] *Любая А. А.* Антычнасць у сістэме гістарычных і ідэалагічных уяўленняў Вялікага княства Літоўскага (сярэдзіна XV – першая палова XVI ст.) // Studia historica Europae Orientalis [= Исследования по истории Восточной Европы: Науч. сб. – Вып. 2]. – Мінск, 2009. – С. 212–223.

[12] *Пашуто В. Т.* Образование Литовского государства. – М., 1959. – С. 73.

[13] *Jakubowski J.* Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie... – P. 55.

[14] *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 155.

[15] Там само. – С. 161.

литовців. До того ж литовський патріотизм приймає не лише власне литовська шляхта, а й шляхта руська[16].

Як найбільш вірогідний час створення “Хроніки” вказують 20-ті роки XVI ст.[17]. Є. Охманський вказував більш точно – на 1522–1527 рр.[18].

На сьогодні до складу другого зводу білорусько-литовського літописання, характерною особливістю якого є наявність легенди про римське походження литовської знаті, дослідники відносять такі літописи: Археологічного товариства, Красинського, Рачинського, Ольшевський, Рум’янцевський та Евреїновський[19].

В. Чемерицький розподіляє літописні пам’ятки, що належать до другого зводу білорусько-литовського літописання, в яких збереглась “Хроніка”, на три редакції. До першої, короткої, редакції він відносить літопис Красинського. На підставі опрацювання короткої виникла друга, розширена редакція, до якої, серед досліджуваних нами літописів, відносяться Ольшевський, Рум’янцевський літописи та літопис Археологічного товариства[20]. Час створення розширеної редакції другого зводу вчений відносить до 40-х років XVI ст.[21]. Шляхом опрацювання та доповнення розширеної редакції виникає третя, повна редакція, яка датується 50-ми роками XVI ст. і включає літописи Рачинського та Євреїновський[22]. М. Улащик наводить думку про те, що легенда в тому вигляді, в якому ми її знаємо, була записана не пізніше 1542 р. (рік смерті Станіслава Гаштольда)[23].

Стосовно державного ладу ВКЛ слід відзначити те, що на чолі держави перебував великий князь (господар). Він був носієм верховної влади та мав широкі повноваження: він командував військами ВКЛ, видавав законодавчі акти, розпорядження, керував зовнішньою політикою, фінансово-господарською діяльністю, визначав основні напрямки релігійної політики держави[24]. Як підкреслюють дослідники, поступово свої рішення найважливіших питань у державі великий князь починає узгоджувати з найбільш впливовими представниками аристократії (панами), які складають Раду панів, а починаючи з кінця XV ст. важливу роль починає відігравати Сейм[25].

Цитування тексту літописів здійснювалось для подій, включених до короткої редакції другого зводу білорусько-литовського літописання за літописом

---

[16] *Jakubowski J.* Studya nad stosunkami narodowościowemi na Litwie... – P. 55.

[17] *Семянчук А. А.* Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – С. 38.

[18] *Ochmański J.* Nad Kroniką Bychowca // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa etc., 1967. – T. 12. – P. 159.

[19] *Семянчук А. А.* Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – С. 43.

[20] *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 159.

[21] Там само.

[22] Там само. – С. 160–161.

[23] *Улащик Н. Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С. 162.

24 *Грыцкевіч А.* Дзяржаўны і палітычны лад // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – 2-е выд. – Мінск, 2007. – Т. 1: Абаленскі-Кадэнцыя / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і ін. – С. 40.

[25] *Kiaupienė J.* Swoistość systemu prawno-ustrojowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku // Europa Środkowowschodnia od X do XVIII wieku – jedność czy różnorodność / Pod red. K. Baczkowskiego, J. Smolucha. – Kraków, 2005. – P. 63–67.

Красинського; відповідні місця, що були включені до розширеної та повної редакції, за списками, де конкретна подія відображена в найбільш повному обсязі; як основний список використано літопис Археологічного товариства.

Титулатура правителя у "Хроніці Великого князівства Литовського"

Термін "титул" походить від латин. titulus (напис). Під ним розуміють почесне родове або пожалуване звання, яке позначає високий політичний і соціальний статус, особливі правові прерогативи і відповідний церемоніал спілкування. Титул передбачає обов'язкову легітимізацію – офіційне визнання, як підданих, так і на міжнародній арені[26]. Від різного роду почесних епітетів і порівняльних визначень титул відрізняє сувора оформленість та стійкість формулювань[27]. Структура титулу складається зі статусної (князь, король тощо) та власницької (перерахування підвладних територій) частин[28].

Для з'ясування уявлення літописця про володаря та характер його владних повноважень важливим є порівняння формул титулування, що вміщено до літопису, із відповідними позначеннями титулу у документах правового характеру, що мали юридичну силу в період створення тексту "Хроніки". Було залучено документи періоду правління великого князя Олександра (великий князь з 1492 р., король у 1501–1506), внаслідок того, що час його правління виключно як великого князя (1492–1501) найбільш хронологічно близький до часу створення "Хроніки", враховуючи те, що жоден з правителів у тексті не згадується з титулом короля. Також було відібрано документи часу правління Жигімонта I Старого (1506–1548), бо саме на час його правління вірогідніше за все і припадає створення щонайменш короткої та розширеної редакції "Хроніки". Враховуючи те, що титулатура правителів у літописному тексті не відповідає ні офіційній титулатурі Гедиміна, ні Міндовга, час правління яких перебуває у хронологічних межах зображуваних у "Хроніці" подій, враховуючи й те, що ім'я останнього навіть не фігурує в тексті, їхня офіційна титулатура також не була залучена до порівняння.

За часів Міндовга його офіційним титулом був саме "король Литви". Саме як "Божою милістю король Литви" ("Dei gracia rex Letthowie (Lettowie / Littowie)") називається Міндовг у документах, які походили з його канцелярії протягом 1253–1261 рр. (як варіант – "rex Litwinorum")[29]. В актах, що походять від Гедиміна, він називає себе "королем Литви і Русі (литовців і русинів)": "Letphinorum Ruthenorumque rex" (1323 р.); "Lethowinorum Ruthenorumque rex" (1325), але в титулі зустрічаються також терміни "князь/герцог": ("dux"): "rex sive dux eidem Litwanie – prefatus dux"; "Letphanorum Ruthenorumque rex, princes et dux Semigallie"[30].

---

[26] *Филюшкин А. И.* Титулы русских государей. – М.; СПб., 2006. – С. 6.

[27] Там само.

[28] Там само.

[29] *Дзярновіч А. І.* Ab ovo: што з'явілася спачатку – вялікі князь літоўскі ці Вялікае княства Літоўскае? // Studia historica Europae Orientalis. – С. 30–31.

[30] *Його ж.* Титул великих князей литовских: между "герцогами" и "князьями" // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2011. – 3 (45), сентябрь. – С. 41–42.

Найвищим князівським титулом у ВКЛ був “великий князь” (він же “господарь”), який очолював державу[31]. Походження двоскладного титулу “великий князь” стосовно правителя Литви остаточно не з’ясоване, так, Я. Адамус вважає, що титул “великий князь” (“верховний князь”) виник з метою відокремлення великого князя (“seniores duces”) від інших князів (удільних, службових), хоча дослідник й не відкидає того, що на утвердження титулу повпливала поширеність на Русі титулу “великий князь”[32].

Через те, що на період написання літописного тексту титул “князь” у ВКЛ носили не лише представники литовської великокнязівської династії, а й представники руських родів, перед автором постає необхідність виокремлення із загальної маси носіїв титулу саме великого князя литовського. Так, щодо внутрішньої (тобто з позиції сприйняття якої ведеться виклад подій) верховної влади, то у “Хроніці”, як “свій” для літописця постає саме великий князь литовський, якого літописець іменує “великим князем” (або “великим князем литовським” у розширеному варіанті), на відміну від “князів руських”, що виділяються в окрему групу. Зазначене протиставлення, базоване на тогочасних реаліях, ще раз підкреслює особливий статус правителя, який повинен формуватися у читача. Це особливо яскраво простежується у статтях літопису, в яких постають одночасно і великий князь литовський, і руські князі, наприклад: “великому князю Кгиндимину, и побет усих князеи руских”[33].

Щодо титулу правителя ВКЛ, то він вживається літописцем як у скороченому варіанті – “князь великии Шварно”[34], “великыи князь Немонос”[35], так і в розширеному з додаванням до статусної частини власницької – “великого князя Кгируса литовского”[36], “великого князя литовского и жомоитского Утенусова Швинторога”[37], “князь великии жомоитски Трабус, дядя князя Романов”[38]. Фактично літописець при вживанні титулатури не дотримувався певної системи, частими є вживання лише імені без вживання титулу.

Проте найпоширенішою формою, особливо для часу правління однієї з ключових персон “Хроніки” – Гедиміна виступає титулатура “великий князь”: “князь великии Кгиндимин”[39].

Вимальовуючи струнку систему уявлень про владу великого князя в історичному контексті, – літописець не міг обійти своєю увагою простір, на який поширювались прерогативи правителя. Для літописця важливими є акценти на конкретних столах, до яких прив’язується певний титул. Слід наголосити на тому, що така акцентація не була характерною для авторів першого зводу білорусько-литовського літописання, які означення “князь”

---

[31] *Маслыка Г.* Вялікі князь // Вялікае княства Літоўскае. – Т. 1. – С. 475.

[32] *Adamus J.* O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – R. 44. – P. 313–332.

[33] Летопись Археологического общества // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 95–96.

[34] Летопись Красинского // Там само. – С. 130.

[35] Там само. – С. 129.

[36] Там само. – С. 130.

[37] Там само. – С. 131.

[38] Там само. – С. 132.

[39] Летопись Археологического общества. – С. 95.

у багатьох випадках прив'язували саме до особистості, а не до конкретного столу. У "Хроніці" ми бачимо, що титул як удільних князів, так і великого князя вже конкретно прив'язується до певного столу: "князь Глѣб полоцкии"[40], "князь Мьстислав луцкии и пинъскии"[41], "князем Любортом корачовским а с князем Писимонтом туровским"[42], "князя Домонтова утенского"[43]. Навіть ґенезу певного титулу автор "Хроніки" пов'язує вже з певним столом, так після заснування Новогрудка літописець пише: "и вчинил собѣ князь великии в нем столець, и назвался князем великим новъгородским"[44] (в цьому випадку слід підкреслити, що йдеться не про реальний титул, а саме мислений).

За "Хронікою" ми можемо простежити також рецепцію іншої складової повного титулу правителя ВКЛ – "господарь". За М. Фасмером, походження титулу "господарь" пов'язане із "господь", має значення "господин, повелитель", з цього титулу походить пізніше "государь"[45]. Зазначене титулування правителя ми знаходимо і в актових джерелах ("Господаръ нашъ Александръ, Божьею милостью великій князь"[46], "Мы Александръ, зъ Божее ласки велики князь Литовски, Руски, Жомойтски, панъ и дѣдичъ"[47]).

У тексті "Хроніки" зміст титулу "господарь" ("пан") еквівалентний змісту цього ж титулу в Статуті 1529 р. (наприклад, "Господар шлюбуеть никого не карати"[48]), тобто повної абстрактизації влади, саме тому цей титул вживається окремо, без зазначення імені правителя: "оставъши им господарем и взявъши их, дал брату своему Троиденю за вдѣл"[49], "берите собе господаря доброго, хто бы мел боронити того панства, Великого княжества Литовского"[50]. Теза про те, що цей титул в уявленнях літописця є загальним позначенням володаря будь-якого рівня владної ієрархії, що не є позначенням лише верховного правителя, яку ми висунули при аналізі "Літописця великих князів литовських"[51] (далі – "Літописець"), є справедливою і для аналізованої нами "Хроніки".

Княжата

За текстом "Хроніки" можемо спостерігати вживання до окремих представників роду Палемона титулу "княжа". Зазначена титулатура застосовуєть-

[40] Летопись Красинского. – С. 130.

[41] Там само. – С. 130.

[42] Летопись Археологического общества. – С. 93.

[43] Там само.

[44] Летопись Красинского. – С. 129.

[45] *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – 2-е изд., стер. – М., 1986. – Т. I: А–Д / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисл. Б. А. Лапина. – С. 446.

[46] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – АЗР). – СПб., 1846. – Т. 1: 1340–1506. – С. 142.

[47] Там само. – С. 120.

[48] Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Одеса, 2002. – Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – С. 52.

[49] Летопись Красинского. – С. 132.

[50] Летопись Археологического общества. – С. 94.

[51] *Ящук О.* Уявлення про верховну владу в першому зводі... – С. 185.

ся авторами літописного тексту до самого Палемона, його синів Борка та Кунаса, також до Монтвіла, Немоноса-Вікента, Скірмонта-Єрдивіла та Швінторога, а також у такому вигляді у тексті "Хроніки" наведено титулатуру мазовецького князя. Крім того, цей титул вживається в переліку соціальних станів Римської імперії часів Нерона.

Стосовно вживання титулу "княжа" в актових джерелах, що ми можемо спостерігати у формулах титулування великого князя Олександра: "Alexander Bożą miłoscią krol Polski, wielkie xiąże Litewskie, Ruskie, xiąże Pruskie, Zmudzkie y innych"[52], "Александрь, Божою милостію король Полский, великий князь Литовский, Руский, княжа Пруское, Жомоитстий и иныхъ"[53], слід відзначити, що він є складовою титулу не правителя ВКЛ, а правителя Корони Польської. Включення до складу титулатури правителя Корони Польської титулу "княжа Пруское" є наслідком інкорпорації частини пруcських земель до складу Польщі за часів правління Казимира IV[54] і з цього часу спостерігається і в кириличних документах, які мали зокрема і загальнодержавне значення на території ВКЛ. Наприклад, зазначений титул вживається у "Судебнику" Казимира 1468 р., виданому вже через 2 роки після 2-го Торунського миру, який закріпив інкорпорацію Королівської Пруссії до складу Корони Польської: "Казимир, божьею милостью король Полскыи, велікыи князь Литовъскыи и Рускыи, княжа Пруськое и иных"[55]. Крім того, в титулатурі Жигимонта I вживання зазначеного титулу відбувається головним чином у формі "князь". Таким чином, ми не можемо вважати правдоподібною цю версію джерела походження зазначеного титулу "княжа" в літописному тексті. Про використання його як дійсного титулу правителя, проте не власне литовського, а щодо представника "чужої" влади, ми можемо стверджувати лише стосовно мазовецького князя: "И Троиден пак поимет жену у княжати мазовецкого дочку, и мел з нею сына, реченого Римонта"[56].

Ще одним з можливих пояснень вживання титулу "княжа" в тексті "Хроніки" може бути прямий вплив польського варіанта титулу "książę", враховуючи наявність великої кількості полонізмів у літописному тексті[57]. Проте Є. Карський, в рамках спеціального дослідження із зазначеної проблематики, не виділяє в списку полонізмів, що зустрічаються, зокрема і в Літописі Красинського, терміна "княжа"[58]. Тому зазначена версія також видається нам такою, що не знаходить достатнього обґрунтування.

---

[52] Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакциею Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. – С. 35.

[53] Там само. – С. 33.

[54] *Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е.* История Польши / Пер. с пол. – М., 2004. – С. 121–123.

[55] *Старостина И. П.* Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1988–1989 гг. – М., 1991. – С. 336.

[56] Летопись Археологического общества. – С. 94.

[57] *Карский Е. Ф.* О языке так называемых литовских летописей // *Карский Е. Ф.* Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 221.

[58] Там само. – С. 246–249.

Найбільш правдоподібним поясненням вживання в літописному тексті титулу княжа щодо Монтвіла – у назві одного з розділів “О княжати Монтвиле, Кгинбутове сынѣ”[59], до Швінторога – у назві іншого розділу “О княжати литовском Швинторозе, сыне Утенусовѣ”[60] – є вживання цього титульного позначення до них як до синів діючого правителя. Це твердження можна вважати достатньо обґрунтованим, враховуючи існуючу практику титулування в офіційних документах: “Наяснѣйшое княжа, божьею милостью Александръ, сынъ Казимера короля Польского и великого князя Литовского и Руского, отца нашого слугамъ вѣрнымъ и пріятелемъ нашимъ, всимъ княземъ и паномъ и земляномъ земли Волынскоѣ”[61].

Проте зазначене пояснення не може бути застосоване для дешифрування значення титулатури Палемона та його синів Борка та Кунаса. Слід зауважити, що третій син Палемона Спера взагалі фігурує в тексті “Хроніки” без вживання будь-якої титулатури “А третии сын, Спера”[62].

З огляду на час створення першопочаткової частини “Хроніки” (а саме – початок XVI ст.), можна припустити, що на використання зазначеної титулатури в літописному тексті вплинули тенденції, що були притаманні тогочасному суспільству ВКЛ. А. Закревський наголошує, що стан еліти ВКЛ довгий час – до періоду дії Статуту 1588 р., – не був формально єдиним[63]. Княжатами у ВКЛ у XV–XVII ст. називались нащадки удільних князів, представники найвищої феодальної знаті, які до середини XVI ст. зберігали певну незалежність від великого князя. В ополченні військові загони княжат перебували окремо від повітових загонів бояр-шляхти і підпорядковувались безпосередньо своїм княжатам[64]. Ю. Вольф висловив припущення, що причиною появи титулу “княжа” є диференціація в середовищі князів, яка вимагала виокремлення найбільш могутніх родів у князівському середовищі. Цей титул прийняли в кінці XVI ст. всі великі роди: Острозькі, Слуцькі, Заславські тощо[65].

На прикладі літописних звісток про те, що Нерон “И княжатам, и панятом римским, и шляхтам, и всему посполству кривды и втисненя великия чинил”[66] та “одно княже римское именем Полемон, которыи же цесару Нерону был кровныи, забралъся з жоною и з дѣтми, и з скарбы своими, и подъданными своими, с которым жо княжетем собралося пятсот шляхты з жонами и з дѣтми и з многыми людми”[67], ми бачимо перенесення сучасної

[59] Румянцевская летопись // ПСРЛ. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 194.

[60] Летопись Археологического общества. – С. 92.

[61] АЗР. – СПб., 1846. – Т. 1: 1340–1506. – С. 115.

[62] Летопись Красинского. – С. 128.

[63] *Zakrzewski Andrzej B.* Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo. – Warszawa, 2013. – P. 63.

[64] *Грыцкевіч А.* Княжаты // Вялікае княства Літоўскае. – Т. 2. – С. 114.

[65] *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – P. XXI.

[66] Летопись Красинского. – С. 128.

[67] Там само.

авторові соціальної структури на часи існування Римської імперії. Світ у цей час, як зазначав А. Гуревич, не сприймався у змінах, він був стабільним та нерухомим у своїх основах, саме тому властивістю, притаманною середньовічній історіографії, типовим взірцем якої є літописання, є анахронізм[68]. Зазначене перерахування станів є типовим для часу написання "Хроніки", так, у Статуті 1529 р. ми бачимо подібні звороти: "всим прелатом, княжатам, паном хоруговным, вельможам, рыцерем повышоным, шляхте и всему поспольству и их подданым"[69], "прелатом, княжетом, паном хоруговным, шляхтам и местом пречечоным"[70], "Тэж уставуем княжатом, панятом, паном хоруговным и шляхте"[71] тощо. У вищенаведених літописних звістках, крім того, Палемон перебуває в уявлюваній літописцем системі влади Римської імперії і, таким чином, відповідно стоїть не на найвищій владній "сходинці", тобто є не уособленням правителя, а лише представником римської аристократії.

Важливим є й те, що після здійснення мандрівки та осідання в Жемайтії його титулатура не змінюється – він продовжує титулуватись як "княжа": "потом вышереченое княже Палемон вродил трех сынов: старшии Боркг, другыи Кунас, третии Спера"[72], "О княжати Палемоне и о трех сынѣх его"[73]. Зазначене титулування до Палемона застосовується автором і в повідомленні про переривання заснованої ним династії: "тут ся доконал род княжати римского Полемона"[74]. Таким чином, ми бачимо те, що у свідомості літописця Палемон залишається в попередній владній системі, фактично виконуючи роль засновника династії, він у той же час сам залишається лише представником римської аристократії.

Таку саму ситуацію щодо титулування ми спостерігаємо і у випадку синів Палемона – вони також зберігають титул "княжата": "Старшии же сын, Боркг, вчинил город на Юре реце, и зложено имя того княжати посполе з рекою, иж имя реце Юра, а княжати Борг, и назвал тот город Юрборк"[75], "О княжати Борку и о брате его Куносѣ"[76], "Оное княжа Кунас мел двух сынов, одного Кернуса, а другого Кгинъбунта"[77]. В цьому випадку ми також спостерігаємо те, що літописець лишає їх у попередній системі уявлень про владу, проте вони є засновниками нової, яка буде актуалізована у літописному тексті вже у звістках про синів Кунаса Кернуса та Кгінбута. Фактично, створивши новий державний організм, Палемоновичі не здійснили зафіксований у тексті акт вокняжіння, тому не переносяться в нову систему уявлень про владу. Актуалізація нової системи відбувається шляхом вокняжіння вже наступного покоління.

---

[68] *Гуревич А. Я.* Что есть время? // Категории средневековой культуры. – М., 1972. – С. 117.

[69] Статути Великого князівства Литовського. – Т. I. – С. 51.

[70] Там само. – С. 52.

[71] Там само. – С. 56.

[72] Летопись Красинского. – С. 128.

[73] Румянцевская летопись. – С. 193.

[74] Летопись Красинского. – С. 131.

[75] Там само. – С. 128.

[76] Румянцевская летопись. – С. 194.

[77] Летопись Красинского. – С. 129.

Вживання титулу “княжата” в назві одного з розділів Євреїновського літопису “О княжатах жемоитцких Немоносе и о Скирмонте”[78], враховуючи те, що в інших списках, наприклад, Рум’янцевському, згадується титульне позначення “князь” – “О князи Викенте и о князи Ердивиле”[79], а також в самому Євреїновському літописі в тексті означеного розділу “Княжачи великому князю Немоносу в Жемоитцкои землѣ, а Скирмонту в Новѣгородцѣ”[80], – вірогідніше за все є помилкою прочитання[81] переписувачем тексту. Адже сучасні дослідники також відзначають те, що Євреїновський літопис від інших білорусько-литовських літописів відрізняється неохайністю та великою кількістю помилок, внаслідок того, що переписувач не розумів тексту[82].

Держава

Держава у “Хроніці” постає не лише як стіл того чи іншого великого князя, а й як іститутціоналізоване відображення багатонаціонального, багатоконфесійного та мультикультурного політичного народу ВКЛ, який сформувався в першій половині XVI ст.[83].

Те, під якою назвою аналізований нами текст входить до складу літописів другого зводу білорусько-литовського літописання – “Лѣтописецъ Великого князьства Литовъского и Жомоицьского”[84] (літописи Красинського та Рачинського), “За кроиники Великаго княжества Литовского и Жомоитскаго”[85] (Рум’янцевський літопис), “Wielkiego xięstwa Litewskiego i Zmodskiego kronika”[86] (Ольшевський літопис), “Книга Великого княжества Литовскаго и Жемоицкого”[87], – свідчить про те, що проблематика влади була важливою для авторів. Проте, порівнюючи з першим зводом[88], слід відзначити, що замість концентрації на персоні правителя – великого князя, як було в “Літописці”, автор робить акцент власне на державу. В літописному тексті відбувається суб’єктивізація держави як інституту та суб’єкта владної дії. Крім того відбувається перехід від описової форми назви держави, що була характерною ще в XIV–XV ст., про що зазначав, зокрема, Я. Адамус[89], до повноцінної титульної форми держави, яка в літописному тексті згадується

---

[78] Евреиновская летопись // ПСРЛ. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 215.

[79] Румянцевская летопись. – С. 195.

[80] Евреиновская летопись. – С. 216.

[81] *Лихачев Д. С., Алексеев А. А., Бобров А. Г.* Текстология (на материале русской литературы X–XVII вв.). – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб., 2001. – С. 69–76.

[82] *Семянчук А. А.* Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – С. 46.

[83] *Kiaupienė J.* Swoistość systemu prawno-ustrojowego Wielkiego Księstwa Litewskiego... – P. 65.

[84] Летопись Красинского. – С. 128.

[85] Румянцевская летопись. – С. 193.

[86] Ольшевская летопись // ПСРЛ. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 173.

[87] Евреиновская летопись. – С. 214.

[88] *Ящук О.* Уявлення про верховну владу в першому зводі... – С. 178.

[89] *Adamus J.* O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń. – P. 330–331.

як у короткій формі, так і в розширеній. У найбільш короткій формі ми маємо "Великое княжество Литовское"[90] (для періоду, згідно з "Хронікою", уявлюваного окремішнього існування, відповідно, такі форми, як "на Жомоитьском князьстве"[91], "на великом княжени Новгородском"[92]); в розширеній формі – "на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском"[93], "на князствѣ Литовском и Жомоитском, и Руском"[94] та "на князьствѣ Литовском и Руском, и Жомоитском"[95].

Слід відзначити, що форма, де в титулі держави на другому місці стоїть саме Жемайтія, більш вживана в тексті "Хроніки" порівняно з варіантом, у якому на другому місці є Русь. Це цілком вписується в загальну тенденцію ієрархії влади, яку вибудовує в свідомості читача автор "Хроніки". Загалом, на чому наголошував В. Чемерицький[96], автор свідомо віддаляє Литву від Русі, підвищуючи роль першої та понижуючи роль останньої. Зазначене особливе ставлення ми можемо спостерігати і на прикладі титульного позначення держави. Так, однією з вживаних форм є "на великом княжени Литовском, Жомоитьском и Новгородском, и Руском"[97], важливим видається те, що літописець виокремлює Новогрудок як окрему потестарну одиницю зі складу Русі. Можна припустити, що це пов'язане з тим особливим статусом, який надається йому в літописному тексті, а саме одного з великокнязівських столів (якого в реальності він не мав).

Проте, незважаючи на вживання назви держави в інституціоналізованій формі, в літописному тексті також продовжує вживатися й описова форма: "на земли Литовъскои"[98], "Жемоитская земля"[99], "в землю Завелскую"[100], "на Новегородце и на многых руских городех"[101], "Руская земля"[102], для періоду об'єднання – "земли Литовскои и Жомоитскои, и Рускои"[103], що свідчить про значний вплив попередньої традиції та невкоріненість нових уявлень у свідомості авторів "Хроніки".

За "Хронікою" ми можемо також простежити інституціалізацію поняття держави як ключового об'єкта влади, поряд із правителем. Так, важливою для з'ясування цього факту є наступна літописна звістка: "И горожане видячи, иж господарь их с воиска побег, а воиско все наголову поражено, и они, не хотячи противитися воиску так великому литовскому, и передалися з городом князю Кгидимину, и присягу учинили служити к Великому князству

[90] Летопись Археологического общества. – С. 94–95.
[91] Летопись Красинского. – С. 129.
[92] Там само. – С. 131.
[93] Летопись Археологического общества. – С. 95.
[94] Румянцевская летопись. – С. 199.
[95] Там само. – С. 201.
[96] *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 151.
[97] Летопись Красинского. – С. 131.
[98] Там само. – С. 129.
[99] Там само. – С. 128.
[100] Там само. – С. 129.
[101] Там само. – С. 129–130.
[102] Там само. – С. 129.
[103] Там само. – С. 132.

Литовскому"[104], з якої ми бачимо те, що міщани Білгорода приймають присягу служити саме ВКЛ, що відображає включення у систему спадкових володінь великокнязівської династії. Також у літописному тексті широко вживається термін "панство", що позначає державу як конкретну одиницю: "и от того часу панство Литовъское почалося звати и множити от Жомоити"[105], "хто бы мел боронити того панства, Великого княжества Литовского"[106]. Таким чином ми бачимо виокремлення поняття держави-"панства", що займає одну з ключових позицій в системі уявлень про владу авторів "Хроніки".

Слід відзначити постання такого феномена, як "політичний народ", важлива роль якого також проходить рецепцію і в системі уявлень про владу, що формуються авторами тексту "Хроніки". У вигляді "політичного народу" ми бачимо чинник обмеження влади великого князя.

Обмеження влади князя та вплив "політичного народу" на прийняття рішень простежується за звістками, що мають характер колективного прийняття рішень. Перший раз звістку подібного характеру зустрічаємо під час мандрівки Палемона, де, окрім того, дається опис тих, що входять до складу "політичного народу": "с которым жо княжетем собралося пятсот шляхты з жонами и з дѣтми и з многыми людми"[107]; "А с тыми шляхты чотыри были рожаи наивышшие, именем Китоврасы, Колюмны, Рожи, Ургы"[108]. Далі літописець подає події таким чином, що всі дії здійснюються колективно: "пошли в кораблех"[109], "им подобалося"[110], "назвали тую землю"[111]. Подібні згадки знаходимо і пізніше, переважно при описі походів, проте зустрічаються і згадки, наприклад, про заснування міст: "и вчинили на неи город и назвали его Новъгородок"[112] (син великого князя жемайтійського Монтівіла Скірмонт, пани радні); чи, наприклад, описується прохання князя Довмонта до міщан Утени – "и просил горожан своих, абы не подали ему города"[113].

Крім того, ми бачимо перенесення авторами літописного тексту своїх уявлень про систему виборності самого великого князя аристократією (панами) ВКЛ на більш ранній час, приклади чого наведено нижче. Зазначена тенденція модернізації явищ попередньої епохи може бути пояснена перенесенням "простору досвіду"[114] автора із сучасності, коли ця система обрання великого князя застосовувалась у практиці ВКЛ.

Загалом автор закріплює у свідомості читачів уявлення, яке позбавляє персону правителя виключної ексклюзивності як централізованого та єдиного

---

[104] Румянцевская летопись. – С. 200.
[105] Летопись Красинского. – С. 129.
[106] Летопись Археологического общества. – С. 94.
[107] Летопись Красинского. – С. 128.
[108] Там само.
[109] Там само.
[110] Там само.
[111] Там само.
[112] Там само. – С. 129.
[113] Летопись Археологического общества. – С. 94.
[114] *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К., 2005. – С. 149–161, 350 і далі.

уособлення влади, що було характерним для “Літописця”. Це також підтверджують звістки, в яких великий князь та інші князі фігурують як рівнозначні суб’єкти щодо інших соціальних груп, зокрема бояр: “всих князеи литовских и знаменитых бояр сожжено”[115], “от тых часов великыи князь литовскии и бояре там телеса их жигали”[116].

Також слід звернути увагу на особливий статус непідвладності великому князю, що в літописному тексті закріплюється застосуванням до людей, які перебувають поза межами владної юрисдикції великого князя, спеціального термінологічного позначення “мужики” (“мужи”), на противагу термінові “люди”, який вживається для позначення саме залежного від правителя населення. Приклади вживання терміна на позначення вільних від централізованої верховної влади людей: “ижь мужики мешкають без господаря а зовутся дручане”[117], “князь великии Минкгаило, собравши воиско свое, и поиде на город Полотск, ино мужи полочане, которыи вечом исправовалися, как Великии Новъгород и Псков”[118], “И пануючи великому князю Кгирмонту, и собравшися мужики латыгала, которые седели на берегу морском, окияном морем, и пришли в землю Жомоитскую, и шкоды многые починили, и кровопролитья в людех жомоитских от них много стало”[119], “иж мешкають мужики на пущи Доинова ятвеж, а пана над собою не мають”[120], “И мужи псковичи, видевши его мужа честна и разумна, и узяли его собе господарем и назвали его великим князем псковским”[121].

Виокремлюючи в окремі групи зазначених людей, автор тим самим підкреслює важливість акту здійснення їхнього переходу під владу князя. Загалом “мужик” є зменшувальною формою від “муж”, що стосується людей нижчого стану[122], в той же час “муж” позначає вільну людину[123]. Терміном же “люди” позначали підданих, феодально залежних осіб[124].

Уявлення літописця щодо набуття та позбавлення правителя верховної влади

З огляду на дослідження уявлення про верховну владу авторів літописного тексту особливої ваги набувають звістки про набуття статусу верховного володаря (додаток 1) та його припинення (додаток 2).

За всіма вищенаведеними згадками можна виділити декілька шляхів, якими легітимізується влада правителя:

---

[115] Летопись Красинского. – С. 131.
[116] Там само. – С. 132.
[117] Летопись Красинского. – С. 129.
[118] Румянцевская летопись. – С. 195.
[119] Летопись Красинского. – С. 132.
[120] Там само.
[121] Летопись Археологического общества. – С. 94.
[122] Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1991. – Т. 7: Мгла – Немарасць. – С. 84.
[123] Там само. – С. 83.
[124] Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1998. – Вып. 17: Лесничий–Местский / Пад рэд. А. М. Булыкі. – С. 176.

1) *за правом заснування:* Борк (Юрборк, Жемайтія), Кунас (Кунасов город, Жемайтія), Спера (Жемайтія), Монтвіл (Новогрудок), Кгердрус (Кгедройти), Голшис (Голшани);

2) *за правом успадкування:* Кунас (Юрборк) Кернус (Литва), Кгінбут (Жемайтія), Кгірус-Живінбут (Литва, Жемайтія), Монтвіл (Жемайтія, Новогрудок), Немонос-Вікент (Жемайтія), Скірмонт-Єрдивіл (Новогрудок), Монтвіл (Жемайтія), Мінкгайло (Новогрудок), Шварн-Скірмонт (Новогрудок), Кгінвіл-Борис (Полоцьк), Василій (Полоцьк), Гліб (Полоцьк), Куковойт (Литва, Жемайтія), Люборт (Карачів), Пісімонт (Туров), Скиргайло-Тронята (Новогрудок), Утенус (Литва, Жемайтія), Олькгімонт (Новогрудок), Ринкгольт (Новогрудок), Швінторог (Литва, Жемайтія), Кгірмонт-Скірмонт (Литва, Жемайтія, Новогрудок), Трабус (Жемайтія), Колікгін (Литва, Новогрудок), Роман (Литва, Новогрудок, Жемайтія), Нарімонт (Литва, Жемайтія, Новогрудок), Довмонт (Утена), Гедимін (Литва, Жемайтія, Новогрудок);

3) *за правом завоювання:* Мінкгайло (Полоцьк), Шварн-Скірмонт (Мозир, Чернігів, Стародуб, Карачів), Довмонт (Полоцьк), Гедимін (Волинь, Білгород, Київ, Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Сліповрод);

4) *шляхом прийняття місцевим населенням:* Довмонт (Псков);

5) *виборним шляхом:* Швінторог (Новогрудок), Тройден (Литва, Жемайтія, Новогрудок), Вітень (Литва, Жемайтія, Новогрудок).

Ситуація щодо Палемона та його синів була розглянута вище. Внаслідок того, що фактично будучи засновниками системи владних відносин, першими правителями на столі, вони не потребують додаткового посилення образу законності їхньої влади, літописцю достатньо відзначити, що Борк "вчинил город"[125], Кунас "и вчинил тут город"[126], а Спера "где ж то полюбивши над тым озером поселился"[127].

Починаючи зі звісток про синів Кунаса постає питання обґрунтування їхнього права на владу, так, щодо Кернуса та Кгінбута автор літописного тексту підкреслює їх родинний зв'язок з попереднім правителем-засновником, відповідно Кернус – "И почнеть сын его пановати"[128] та Кгінбут – "А брат его Кгинбунт"[129]. Кгірус-Живінбут, що не мав прямого кровно-родинного зв'язку з Палемоном, а мав, відповідно, за дружину дочку Кернуса Пояту, також легітимізується як правитель через право успадкування, при цьому наголошується, що санкція на його майбутній статус була фактично дана попереднім правителем. Так, літописець щодо Кгіруса зазначає, що Кернус "а не хотечи панства своего от дочки своее отдалити, и принял до нее зятем"[130]. В той же час ця звістка є прикладом особливої моделі передачі князівської влади, бо презентує успадкування по жіночій лінії.

Означений спосіб легітимації влади через право успадкування ми бачимо і щодо сина Кгінбута Монтвіла, при цьому важливим є підкреслення

[125] Летопись Красинского. – С. 128.
[126] Там само.
[127] Там само.
[128] Там само. – С. 129.
[129] Там само.
[130] Там само.

легітимного шляху прийняття влади через посадження батьком: "а сына своего Монтвила зоставить на Жомоитьском князьстве"[131]. В тексті, внаслідок його штучного характеру творення, ми не знаходимо успішно зреалізованих акцій нелегітимного шляху набуття влади (наприклад, через самовільне захоплення, як ми спостерігали в тексті "Літописця" щодо першої спроби вокняжіння Вітовта та вокняжіння Кейстута[132]). Проте спостерігаємо спробу захоплення влади Довмонтом, коли він "собравшыся з людми своими пъсковскими и полоцкими, и потягнул до Литвы, хотечы быти князем литовским и жомоитским"[133], важливим тут виявляється те, що попередньо його люди "зрадне забили"[134] великого князя Тройдена, і відповідно усі спроби наступного зайняття великокнязівського столу з боку Довмонта в авторських уявленнях втрачають будь-яку правомочність. Саме тому автор настільки схвально зображає подальші дії сина Тройдена Римонта-Лавриша: "и поможеть бог Лаврышу, и все воиско дядка своего Довмонта наголову поразил и самого его убил"[135].

Слід зазначити, що спосіб обґрунтування права на владу через підкреслення кровного зв'язку і вокняжіння відповідно найчастіше сина попереднього правителя, рідше брата, є основним в тексті "Хроніки".

Правом заснування обумовлюється, зокрема влада Монтвіла у Новогрудку, Кгедруса в Кгедройтах та Голшиса в Гольшанах, при цьому додаткової легітимізації вона не потребує.

Наступним шляхом набуття влади на певному столі (території) є завоювання. Важливо зазначити, що право завоювання автор завжди підкріплює певним посиленням за рахунок наголошення на певні особливі обставини. Так, Мінкгайло не лише "град Полческ возмет, и остал великим князем полотцким"[136], а й при цьому "велик бои и сѣчю межю собою учинили, и поможе бог великому князю Минкгаилу"[137]. Шварн-Скірмонт, коли "взял город Мозыр, Чернигов, Стародуб, Карачев, и со всим в цѣлости"[138] одержав "звытежство". Зазначена система не застосовується автором "Хроніки" до Довмонта, він лише повідомляє, що Довмонт "возмет город Полтеск и имет княжити"[139]. Це можна пояснити особливим, не вкрай позитивним, ставленням до самої персони князя Довмонта.

Ще сильнішу аргументацію літописець застосовує щодо включення нових територій під владу Гедиміна; так, він наголошує, що "князи и бояре волынскии били челом великому князю Кгиндимину, абы в них пановал и господарем у них был, а земли их не казил"[140], при підкоренні Білгорода

---

[131] Там само.

[132] *Ящук О.* Уявлення про верховну владу в першому зводі... – С. 185–186, 187.

[133] Летопись Рачинского // ПСРЛ. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 151.

[134] Там само.

[135] Там само.

[136] Румянцевская летопись. – С. 195.

[137] Там само.

[138] Летопись Красинского. – С. 130.

[139] Летопись Археологического общества. – С. 94.

[140] Там само. – С. 95.

"горожане … передалися з городом князю Кгидимину, и присягу учинили"[141], кияни "вдарыли ему чолом, и поддалися служыти ему, и прысягу свою великому князю Кгидимину на том дали, и били чолом"[142], а "пригородки киевскии" (Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Сліповрод) "вси пришли до великого князя Кгиндимина и … подалися служити"[143], так само вчинили мешканці Переяслава – "подалися з городом служити великому князю Кгиндимину"[144].

Наступним шляхом вокняжіння, який з'являється в "Хроніці" та відсутній у "Літописці", є обрання правителя панами. Зазначений варіант переходу влади застосовується автором для обґрунтування вокняжіння правителя з нової династії. Таким чином після закінчення династії Палемона приймається рішення про вокняжіння Швінторога: "И панове, жалуючи господаря своего прироженого, и взяли собѣ господарем сына великого князя литовского и жомоитского Утенусова с Китоврасу, Швинторога"[145]. Так само легітимізується і влада Вітеня, проте пани обирають його не за власним вибором, а слідуючи рекомендаціям законного спадкоємця (Римонта-Лавриша), "панове не хотели переступити рады а воли господаря своего прирожоного"[146], після чого "взяли его собе великим князем литовским и жомоитским"[147]. В обґрунтуванні вибору саме Вітеня простежується уявлення про одну з найголовніших функцій правителя – пани обирають того, "хто бы мел боронити того панства, Великого княжества Литовского"[148]. Саме безпека, як держави загалом, так і конкретних підданих, є важливою функцією верховної влади. Це підтверджують звістки про успішне правління великого князя Гедиміна: "и был справедливыи, и много валк мевал, а завжды зыскивал"[149]. Саме порушення з боку правителя, який уособлює верховну владу, цього принципа стало обґрунтуванням еміграції перших родів з Рима до Жемайтії: – "А так многые, опускаючи именя а скарбы свои, втекали до розмаитых земль, наследуючи справедливости покоя"[150].

Проте літопис подає ще одну звістку про обрання великого князя панами: "и панове литовскии и жомоитскии взяли великим князем Троиденя", при цьому певної спеціальної необхідності саме в такому обґрунтуванні влади великого князя не було. Тройден був братом свого попередника на князівському столі – великого князя Наримонта. М. Котляр зазначає, що принцип наслідування родового старійшинства від брата до брата є одним з найдавніших, що бере початок ще в родоплемінному суспільстві[151]. Зазначена практика була характерною не лише для слов'ян, а й для литовських

---

[141] Румянцевская летопись. – С. 200.
[142] Летопись Рачинского. – С. 152–153.
[143] Летопись Археологического общества. – С. 96.
[144] Там само.
[145] Летопись Красинского. – С. 131.
[146] Летопись Археологического общества. – С. 94.
[147] Там само.
[148] Там само.
[149] Там само.
[150] Летопись Красинского. – С. 128.
[151] *Котляр М. Ф.* Духовний світ літописання. – К., 2011. – С. 63.

племен[152]. Проте літописець використовує саме такий спосіб набуття Тройденом великокнязівської влади, що свідчить, зокрема, і про несвідоме застосування ним практики, сучасником існування якої він був. Зазначена тенденція, як підкреслюють дослідники, поширюється з кінця XIV ст., коли в питання успадкування великокнязівської влади дедалі активніше втручаються великі феодали. На з'їздах феодалів відбуваються вибори нового великого князя, але завжди з династії Гедиміновичів[153]. Відповідно рецепцію цього ми бачимо і в аналізованому нами літописному тексті.

Ще однією відображеною у тексті "Хроніки" політичною особливістю, характерною для пізнішого часу, є свідомий поділ держави на дві частини між двома князівствами – на думку С. Ровелла, інновація, впроваджена у систему управління ВКЛ Гедиміном[154]. Фактично єдина держава має складовий характер, навіть після об'єднання окремих частин в єдиний топос, вони продовжують виділятись в окремі потестарні одиниці. Так, великий князь Кгірмонт-Скірмонт, що був правителем усіх територій, як Литви з Новогрудком, так і Жемайтії, "зоставить двух сынов, Трабуса а Коликгина, и князь Трабус почнеть княжити на земли Жомоитскои, а Коликгин на земли Литовскои и Рускои"[155], що означає їхній фактично окремішній статус всередині однієї держави, враховуючи те, що після смерті Трабуса обидва престоли знову об'єднуються особою одного князя Романа, сина Колікгіна. Таким чином, фактично створивши на початку викладу тексту в уяві читача систему з сукупності декількох столів, що складають одну державу, літописець продовжує зберігати її до кінця "Хроніки". Об'єднувальним же чинником для цих окремих столів у певний час може слугувати персона правителя великого князя, який називається "великим князем литовским, новгородскии и жомоитьскии"[156] чи носить титул, наприклад, "великого князя литовского и жомоитского Утенусова"[157]; власницька частина титулу при цьому перебуває в залежності від сукупності об'єднуваних його персоною столів.

Важливим аспектом також є розкриття процесу легітимізації місцевої влади у літописному тексті і, відповідно, участі в акціях зазначеного характеру представників верховної влади. Так, за літописним текстом ми бачимо, що великий князь має право наділення уділом за власним рішенням, що ми можемо спостерігати за звістками про надання уділів, наприклад, Наримонтом Тройдену, Гедиміном Олькгімонту Гольшанському тощо.

Протилежною точці початку правління є точка його завершення, в більшій частині випадків – це смерть правителя. Т. Сушицький, зокрема, підкреслював, що, аналізуючи способи роботи автора "Хроніки", можна стверджувати, що він надавав перевагу шаблонним фразам і мало використовував реально-побутові деталі, для літописця була характерна одноманітність

[152] *Гудавичюс Э.* История Литвы с древнейших времен до 1569 года. – М., 2005. – Т. 1. – С. 35.

[153] *Грыцкевіч А.* Дзяржаўны і палітычны лад. – С. 41.

[154] *Rowell S. C.* Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345. – Cambridge, 1994. – P. 67.

[155] Летопись Красинского. – С. 132.

[156] Там само.

[157] Там само. – С. 131.

манери написання подібних місць[158]. Зазначена особливість роботи літописця повною мірою проявляється у звістках про смерть правителів.

У найкоротшому вигляді звістка про смерть князя може виглядати наступним чином – як звістка про смерть Шварна-Скірмонта – "А потом князь великыи умре"[159]. Більш розширений варіант звістки про смерть містить також інформацію про правління та його успішність: смерть Мінкгайла – "И будучи ему великим князем новгородцким и полоцким, и пановал много лѣт и умре"[160], смерть Куковойта – "Затым князь великии литовскии и жомоитскии будучи у великои справедливости и милуючи подданых своих, сам князь Кувоити умре"[161]. В більшості випадків звістки про смерть правителя сполучаються з інформацією про наступників, що безпосередньо пов'язано з порядком наслідування: смерть Скиргайла-Троняти – "И пануючи князю Скиргаилу не мало лѣт, и умре, и зоставить по собѣ сына своего на великом княжени Новгородском Олкгимонта"[162], смерть Ринкгольта – "и умре без плоду; тут ся доконал род княжати римского Полемона"[163].

Як бачимо, на відміну від звісток про інтронізацію звістки про смерть правителя носять виключно характер констатації факту, окрім звістки про смерть Швінторога, де описується його передсмертне прохання створити місце для спалювання; вірогідно, така деталізація пов'язана з тим, що на цьому місці потім буде побудовано Вільно, а зі святилищем Швінторога пов'язано появу в тексті літопису легендарного язичницького жерця Ліздейка, який за однією з родових легенд вважається першозасновником роду Радзивіллів[164].

Звістка про смерть Кгірмонта-Скірмонта в тексті "Хроніки" взагалі відсутня, автор лише повідомляє, що "многыи лѣта пановал Кгирмонт и зоставить двух сынов, Трабуса а Коликгина"[165].

У найповнішому вигляді із включенням усіх перерахованих вище елементів подано звістку про смерть великого князя Вітеня, яка містить інформацію про довге успішне правління, власне про смерть, про народження і вокняжіння після Вітеня Гедиміна: "И будучи великому князю Витеню на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском, и пановал много лет, аж до старости своеи во-в покои, и родился ему сын Кгиндимин. И потом умре великии князь Витеня, а по нем сел на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском вышеиреченныи сын его Кгиндимин"[166].

---

[158] *Сушицький Т.* Західньо-руськи літописи як пам'ятки літератури // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН [= Праці комісії давнього українського письменства. – № 2]. – К., 1930. – Т. 1. – С. 184–189.

[159] Летопись Красинского. – С. 130.

[160] Румянцевская летопись. – С. 195.

[161] Летопись Красинского. – С. 131.

[162] Там само.

[163] Там само.

[164] *Antoniewicz M.* Protoplaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu meandry historiografii. – Waszawa, 2011. – P. 179.; *Паздняко̆ў В.* Ліздейка // Вялікае княства Літоўскае. – Т. 2. – С. 199.

[165] Летопись Красинского. – С. 132.

[166] Летопись Археологического общества. – С. 95.

Таким чином, можемо бачити, що повідомлення щодо смерті правителів не є розлогими, проте сам факт їх включення до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими, і, враховуючи характер включеної до них інформації, можна стверджувати, саме внаслідок того, що смерть правителя призводить до змін осіб на владних позиціях.

Дія правителя: функціональні особливості та сфери здійснення

Для дослідження уявлень про характер верховної влади, сфер діяльності, в яких має певні прерогативи правитель та на які, відповідно, спрямовується уособлювана ним верховна влада, доцільно здійснити аналіз конкретних акцій, що згадуються у тексті "Хроніки" як здійснені великим князем.

За повідомленнями, що у "Хроніці" наводять автори літописного тексту, можна виокремити 73 акції правителів різного характеру. При цьому характер сукупності дій правителів, відображених у тексті, не є однаковим для різних його структурних частин.

Аналізуючи літописні звістки щодо дій правителів, ми здійснили розподіл за такими трьома критеріями поділу: 1) акції в галузі зовнішньої та внутрішньої політики; 2) акції мирного та мілітарного (військового) характеру; 3) акції за конкретно-функціональними особливостями.

Крім того, було порівняно структури наведених літописцями звісток у "Хроніці" та у "Літописці" (аналіз якого нами раніше було здійснено[167]).

Порівнюючи повідомлення, що містяться у літописному тексті та, відповідно, мають зовнішнє та внутрішнє спрямування у структурі звісток літопису, маємо переважання акцій, спрямованих всередину країни (69,86%), порівняно із акціями, що мають зовнішнє спрямування та відповідно відображають певні дії правителя за межами держави (30,14%). При цьому зазначене співвідношення загалом по тексту "Хроніки" не є однаковим. Якщо в першопочатковій частині внутрішні акціії складають 72,09% (31 з 43) від загально ідентифікованої кількості, то дане співвідношення значно змінюється у завершальній частині "Хроніки", яка стосується правління великого князя Гедиміна, де до 41,17% зростає кількість зовнішньополітичних акцій: це відображає загальну тенденцію зображення у літописному тексті Гедиміна як великого князя, чия діяльність спрямована на розширення території ВКЛ. Головним чином це акції військового характеру, а також переговори з Орденом; крім того, акції, спрямовані на внутрішнє життя держави, здійснювані великим князем Гедиміном, стосуються і новоприєднаних територій. Зокрема, літописець повідомляє нам, що після взяття Києва та Переяслава Гедимін "посадил на них князя Миндовгова сына Олкгимонта, великого князя Олшанского, а сам з великим веселием у Литву возвратися"[168]; крім того, Гедимін зберігає за киянами їхні попередні права: "И князь Кгиндимин при том зоставил и сам честно у город Киев уехал"[169].

[167] *Ящук О.* Уявлення про верховну владу в першому зводі... – С. 190–195.
[168] Летопись Археологического общества. – С. 96.
[169] Там само.

Порівнюючи структуру акцій правителів відповідно до критерію їхньої належності до зовнішньої або внутрішньої політики в "Хроніці" та "Літописці", слід відзначити, що акцент авторів суттєвим чином зміщується в бік зовнішньополітичних акцій; так, якщо в "Літописці" звістки про них становили лише 16,92%, то у "Хроніці" частка їх вже зростає до 30,14%.

Таблиця 1

Структура акцій правителів відповідно до критерію їх належності до зовнішньої або внутрішньої політики

Характер/ сфера акцій	Коротка редакція (за Літописом Красинського)			Повна редакція (2-ге продовження)			Разом
	Всього	В т.ч. першопочаткова частина (за М. Улащиком)	1ше продовження (за М. Улащиком)	Всього	До періоду правління Гедиміна	Період правління Гедиміна	
Зовнішня політика	14	12	2	8	1	7	22
Внутрішня політика	37	31	6	14	4	10	51
Всього	51	43	8	22	5	17	73

Аналізуючи літописні звістки шляхом розподілу на ті, що пов'язані із здійснюваними акціями мілітарного та мирного характеру, зазначимо, що у літописі переважають повідомлення саме мирного характеру.

Верховна влада, як вже зазначалось вище, спрямовується всередину країни і має переважно мирний характер. Хоча наявна й суттєва кількість згадок про військові акції правителя у літописному тексті, в середньому по всьому тексту "Хроніки" вони складають 31,51% від усіх згадуваних літописцем акцій. Щодо цього питання слід відзначити, що найбільшу частку акції військового характеру становлять у звістках про період правління Гедиміна (7 з 17), що формує в читача його образ як найбільш діяльного з усіх правителів.

Загалом структура акцій правителів відповідно до критерію їх поділу на акції мирного та військового характеру у "Хроніці" повторює аналогічну структуру у "Літописці", де акції мілітарного характеру становили 35,38% від загального обсягу, що свідчить про стабільність та континуїтет образу правителя в людській свідомості.

Важливим для з'ясування ступеня тяглості уявлень про владу у "Хроніці" порівняно із "Літописцем" є зіставлення структури акцій правителів за їх конкретно-функціональними особливостями та сферою здійснення у наведених літописних пам'ятках (*табл. 2*).

Так, чільне місце у звістках літописів в обох випадках займають звістки про походи та битви, акції в галузі релігійної політики, надання володінь, призначення намісників, дії у сфері дипломатії, рішення щодо успадкувань.

Також виокремлюються нові грані в образі влади та її спрямованості, так, у "Хроніці" з'являються звістки про заснування міст, заселення нових територій, надання прав містам. У цьому контексті цікавою є звістка про надання Кгінвілом-Борисом Полоцьку прав, тотожних правам Новгорода і Пскова, що також входить до прерогативи правителя: "И пануючи ему в Полоцку был ласкав на подданых своих и дал им, подданым своим, волности и вѣчо мѣти и в звон звонити, и по тому ся справовати, яко у Великом Новѣгороде и Пъсковѣ. А полочане потом почали за ся вечом справоватися, как у Вѣликом Новегороде и Пъсковѣ, а пана над собою не мели"[170]. В. Пашуто пояснює наявність даної звістки в літописному тексті боротьбою Литви за Полоцьк з військами Івана Грозного[171], проте враховуючи час виникнення першопочаткової частини "Хроніки" (20-ті роки XVI ст.), зазначене положення є сумнівним. Тому більш виправданим буде вважати причиною появи цієї звістки наявність у час творення літописного тексту боротьби між Московською державою та ВКЛ, зокрема і за Полоцьк (перемир'я було укладено 1522 р.)[172]. Саме небажання втрачати маґдебурзьке право у разі входження у Московську державу, як вважають дослідники, було однією з причин активного спротиву Полоцька московським військам[173]. Тут слід зауважити, що хоча привілей на маґдебурзьке право був наданий Полоцьку у 1498 р. уставною грамотою великого князя Олександра[174], літописець хронологічно відсуває розширення прав Полоцька до часів князя Кгінвіла-Бориса, вірогідне правління якого сучасні дослідники відносять до середини XIII ст.[175].

Крім того, зовсім зникають, хоча й нечисельно, але присутні у "Літописці" повідомлення про виведення з уділів, а також звістки про судову діяльність окремих князів.

Таблиця 2

Структура акцій правителів за їх конкретно-функціональними особливостями та сферою здійснення у "Хроніці" та в "Літописці"

Характер/сфера акцій	"Хроніка Великого князівства Литовського"		"Літописець великих князів литовських"	
	Разом	Структура, %	Разом	Структура, %
Рішення щодо успадкувань	6	8,22	2	3,08
Надання прав містам	2	2,74	0	0,00

[170] Летопись Красинского. – С. 130.

[171] *Пашуто В. Т.* Образование Литовского государства. – С. 71.

[172] *Александров Д. Н., Володихин Д. М.* Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках. – М., 1994. – С. 81–82.

[173]Там само. – С. 82.

[174] Уставная грамота великого князя литовского Александра (привилей) г. Полоцку на магдебургское право // Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия / Редкол. Т. В. Белова и др. – Минск, 2009. – С. 253–255.

[175] *Войтович Л.* Княжа доба: портрети еліті. – Біла Церква, 2006. – С. 594–595.

Надання володінь, призначення намісників	8	10,96	19	29,23
Виведення з уділів	0	0,00	2	3,08
Посольства, переговори, договори	5	6,85	14	21,54
Особистісні акції правителя	6	8,22	3	4,62
Походи, битви	19	26,03	17	26,15
Ув'язнення, страти	0	0,00	5	7,69
Акції в галузі релігійної політики	5	6,85	3	4,62
Заснування міст, заселення територій	18	24,66	0	0,00
Заснування столиць	4	5,48	0	0,00
Всього	73	100,00	65	100,00

Загалом можемо стверджувати, що тематика, пов'язана з верховною владою, у свідомості авторів білорусько-литовських літописних творів займає особливе місце. Ще М. Фуко характеризував владу як "настільки загадкову річ, одночасно і видиму, і невидиму, відкриту і приховану, інвестовану всюди"[176]. Саме такий її образ ми бачимо і в аналізованій нами "Хроніці Великого князівства Литовського". У статті було здійснено спробу аналізу уявлень про верховну владу крізь призму використовуваних авторами літописного тексту титулів правителя, сформованого ним образу держави, звісток щодо набуття та позбавлення правителя верховної влади, а також сфер, на які спрямовується дія правителя. Проведене дослідження не вичерпує всього спектра питань, пов'язаних із проблемою уявлень про верховну владу у білорусько-литовському літописанні, і, відповідно, спонукає до ще детальнішого розпрацювання зазначеної проблематики у подальших наукових студіях.

Додаток 1

Згадки про вокняжіння правителів у "Хроніці"

Правитель	Стіл	Згадка літопису про вокняжіння
Борк	Юрборк, Жемайтія	"Старшии же сын, Боркг, вчинил город на Юре реце, и зложено имя того княжати пополе з рекою, иж имя реце Юра, а княжати Борг, и назвал тот город Юрборк"[177]

[176] *Фуко М.* Интеллектуалы и власть (1972) // *Фуко М.* Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с фр. С. Ч. Офертаса под общей ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова. – М., 2002. – С. 74.

[177] Летопись Красинского. – С. 128.

Кунас	Кунасов город, Жемайтія	“А середнии сын, Кунас, пришол на устье реки Неважи, игде она впадаеть в Немон, и вчинил тут город и назвал его именем своим, Кунасов город”[178]
	Юрборк	“По малых часех брат его Боркг, которыи мешкал на Юрборку, вмер не маючи детеи, ино брат его Кунас возметь и тую часть брата своего Борка и город Юрборк, и тою частю его будеть и город Юрборк пановати”[179]
Спера	Жемайтія	“А третии сын, Спера, пошол далеи в пущи к восходу слонца и, перешодши реку Невяжу и реку Святую, и третию реку Ширвенту, и нашол озеро, луками и розмаитым деревом окрашено, где ж то полюбивши над тым озером поселился, и тое озеро именем своим назвал, Спера”[180]
Кернус	Литва	“И почнеть сын его пановати Кернус на всеи земли Завелскои по границу Латыгалъскую и по Завелеискии Бряславль, аж по реку Двину”[181]
Кгінбут	Жемайтія	“А брат его Кгинбунт на Юръборку а на Кунасове, и на всеи земли Жомоитьскои”[182]
Кгірус-Живінбут	Литва	“Князь пак Кернус не мел сынов, толко одну дочку, именем Пояту. А будучи он в старости своеи а не хотечи панства своего от дочки своее отдалити, и принял до нее зятем собе с Китаврасу именем Кгируса, а сам умре. А по нем нача княжити на земли Литовъскои тот зять его с Китаврасу именем Кгирус, а Кгинбут на Жомоитскои земли”[183]
	Жемайтія	“И по нем начнеть княжити Кгирус, князь литовъскии, которыи вышол с Китоврасу, обѣма тыми княженьи, Литвою и Жомоитью а Скирмонт на Новегородце и на многых руских городех”[184]
Монтвіл	Жемайтія	“И пануючи Кгинбуту на Жомоити, умре, а сына своего Монтвила зоставить на Жомоитьском князьстве”[185]
	Новогрудок	“И зашли за реку Велю, и потом перешли реку Немон и нашли в четырех милях от реки Немна гору красную, и сподобалася им, и вчинили на неи город и назвали его Новъгородок. И вчинил собѣ князь великии в нем столець, и назвался князем великим новъгородским”[186]

[178] Там само.
[179] Там само. – С. 129.
[180] Там само. – С. 128.
[181] Там само. – С. 129.
[182] Там само.
[183] Там само.
[184] Там само. – С. 129–130.
[185] Там само. – С. 129.
[186] Там само.

Немонос-Вікент	Жемайтія	"И потом умре князь великии Молтивил жомоитски, и по нем сѣл на великом княженьи Жомоитском сын его Немонос"[187] ("сѢл на Великом княжествѣ Жомоитъском Викинт"[188])
Скірмонт-Єрдивіл	Новогрудок	"А другыи вышереченыи сын его, Скирмонт, иметь княжити на Новегородце и на тых вышереченых городех"[189]
Мінкгайло	Новогрудок	"И много лѣт княживши Скгиржгату на тых городех и умре, а по нем начнеть княжити сын его Минъкгаило"[190]
	Полоцьк	"И велик бои и сѣчю межю собою учинили, и поможе бог великому князю Минкгаилу, и побил мужеи полочан наголову, и город их созже, реченныи Городец, и град Полческ возмет, и остал великим князем полотцким"[191]
Шварн-Скірмонт	Новогрудок	"И оставить по собе двух сынов своих, одного Шварна, а другого Кгинвила, и Шварн почне княжити на Новегородце, а Кгинвил на Полоцку"[192]
	Мозир, Чернігів, Стародуб, Карачів	"А князь великыи Шварно, събравши вси воиска свои, и поткал его на граници своеи в Коиданове, и поразил того царя, и всю его моць татарскую побил, и самого царя вбил, и з звытежством великым пошол на Рускую землю, и взял город Мозыр, Чернигов, Стародуб, Карачев, и со всим в цѣлости, звытежство одержавши, вернулся назад"[193]
Кгінвіл-Борис	Полоцьк	"И оставить по собе двух сынов своих, одного Шварна, а другого Кгинвила, и Шварн почне княжити на Новегородце, а Кгинвил на Полоцку"[194]
Василій[195]	Полоцьк	"И по нем начне княжити сын его Василеи в Полоцку, а сам умре. И князь Василеи, княжачи на Полацку, имѣл сына Глѣба а дочку Парасковю"[196]
Гліб[197]	Полоцьк	"И сам умре, а по собе на Полоцку зоставить сына своего Глѣба"[198]

[187] Там само.
[188] Румянцевская летопись. – С. 194.
[189] Летопись Красинского. – С. 129.
[190] Там само. – С. 130.
[191] Румянцевская летопись. – С. 195.
[192] Летопись Красинского. – С. 130.
[193] Там само.
[194] Там само.
[195] Згадується у Рум'янцевському, Ольшевському літописах, літописі Рачинського.
[196] Румянцевская летопись. – С. 195.
[197] У літописі Красинського, Євреїновському – син Кгінвіла. В інших літописах звістки про вокняжіння Гліба відсутні, виступає сином Василія.
[198] Летопись Красинского. – С. 130.

Куковойт	Литва, Жемайтія	“И мало при отци своем побывши, и потом князь великыи литовскии и жомоитскии Кгирус с Китоврасу вмер, а сын его Куковоити сел на великом княжаньи Литовском и Жомоитьском”[199]
Люборт, Пісімонт, Скиргайло-Тронята	Карачів Туров Новогрудок	“А потом князь великыи умре, и Люборт сядеть на Карачове и назовется великим князем корачевским, а Писимонт на Турове, а Скиргаило на Новегодце; и пануючи им на тых городех много лѣт”[200]
Утенус	Литва, Жемайтія	“И зоставить по собе сына на Великом князьстве Литовском и Жомоитском Утенуса, которыи же сын, милуючи отца своего, великого князя Куковоитя, вчинил болвана на памятку отца своего и поставил его на однои горе над рекою Святою недалеко”[201]
Олькгімонт	Новогрудок	“И пануючи князю Скиргаилу не мало лѣт, и умре, и зоставить по собѣ сына своего на великом княжени Новгородском Олкгимонта”[202]
Ринкгольт	Новогрудок	“И Олькгимонт не мало княжив лѣт, и умре, и зоставить по собѣ сына своего Рынкголта на великом княженьи Новгородском”[203]
Швінторог	Новогрудок	“И панове, жалуючи господаря своего прироженого, и взяли собѣ господарем сына великого князя литовского и жомоитского Утенусова с Китоврасу, Швинторога”[204]
	Литва, Жемайтія	“И мало княживши Швинторогу на Новѣгородце и на руских городех, отець его, великыи князь литовскии и жомоитскии Втенус, умре, и сын его Швинторог по смерти отца своего начнеть княжити на великом княжени Литовском, Жомоитьском и Новгородском, и Руском”[205]
Кгірмонт-Скірмонт	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“И сын его Кгирмонт зостал по отци своем на великом княжени Литовском и Жомоитском, Руском“[206] (“Великии князь Скирмонт зостал по отцы своем на Великом князьстве Литовском и Жомоитском, и Руском”[207])
Трабус	Жемайтія	“И потом многыи лѣта пановал Кгирмонт и зоставить двух сынов, Трабуса а Коликгина, и князь Трабус почнеть княжити на земли Жомоитскои, а Коликгин на земли Литовскои и Рускои, и княжил Коликгин многие лѣта и умре”[208]

[199] Там само.
[200] Там само.
[201] Там само.
[202] Там само. – С. 131.
[203] Там само.
[204] Там само.
[205] Там само.
[206] Там само.
[207] Летопись Археологического общества. – С. 93.
[208] Летопись Красинского. – С. 132.

Колікгін	Литва, Новогрудок	"И потом многыи лѣта пановал Кгирмонт и зоставить двух сынов, Трабуса а Коликгина, и князь Трабус почнеть княжити на земли Жомоитскои, а Коликгин на земли Литовскои и Рускои, и княжил Коликгин многие лѣта и умре"[209]
Роман	Литва, Новогрудок	"И почнеть по нем княжити сын его Роман"[210]
	Жемайтія	"И по малом часе умре князь великии жомоитски Трабус, дядя князя Романов"[211] ("И начнеть княжити князь великии Роман на земли Литовскои и Жомоитскои, и Рускои"[212])
Нарімонт	Литва, Жемайтія, Новогрудок	"И вмерши Роману, начнеть княжити сын его старшии Наримонт, и вчинить город Кернов, и знесе з Новагородка столец до Кернова, и начал княжити, и назовется великим князем литовским, новгородскии и жомоитьскии"[213]
Довмонт	Утена	"А братя его Довмонт сядет на отчизне своеи, на Утене, и назовется князем утенским"[214]
	Псков	"И мужи псковичи, видевши его мужа честна и разумна, и узяли его собе господарем и назвали его великим князем псковским"[215]
Довмонт	Полоцьк	"И пануючи великому князю Троиденю, и князь великии Довмонт, пришодши зо Пскова, возмет город Полтеск и имет княжити на Пскове и на Полоцку"[216]
Кгедрус	Кгедройти	"А третии брат его, Кгердус, зарубил город и назоветь его Кгедроити, и назоветься князем кгедроиским"[217]
Голшис	Голшани	"А четвертыи брат его, Голшис, перешед реку Велю, и нашол гору красну межи горами над рекою Вилнею в мили от устья реки Вилни, гдѣ впадываеть в реку Велью, против Ракontишок, и вчинил город, и назоветь именем своим, Гольшанѣ. И немного бывши там, и ездячи оттолѣ в ловы в пущу за десеть миль от того города своего, и наидеть гору красну и з ровнинами великими облеглую и объфитостями наполненую, и сподобалося ему там, и он и там ся поселил, и на тои горе вчинил над рекою Кораблем, и перенесется оттуль, и там начнеть княжити, и назовется князем Голшанским"[218]

[209] Там само.
[210] Там само.
[211] Там само.
[212] Там само.
[213] Там само.
[214] Летопись Археологического общества. – С. 93.
[215] Там само. – С. 94.
[216] Там само.
[217] Летопись Красинского. – С. 132.
[218] Там само.

Тройден	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“И будучи ему у монастыри, дядко его умрет, и панове литовскии и жомоитскии взяли великим князем Троиденя”[219]
Вітень	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“Ино еще малы суть, не годятся на панство, бо дядко мои Наримонт, коли сел на Великом княжестве Литовском, герб свои Китаврус зостави братии своеи, а собе уделал герб – человека на кони з мечом, а то знаменуючи через тот герб пана дорослого, хто бы мог боронити мечом отчизны своея. Про то берите собе господаря доброго, хто бы мел боронити того панства, Великого княжества Литовского. И панове не хотели переступити рады а воли господаря своего прирожоного, сына великого князя Троиденява, вчинили так: видечи мужа мудрого а годного Витеня, которыи же был з рожаю а с поколеня Колюмнов, з ыменя держаного в Жомоити, реченого Аирякгола, взяли его собе великим князем литовским и жомоитским”[220] І далі: “И тут скончался род с Китаврассов а начало великое княжене Витенево, род великих князеи литовских с поколеня а з роду Колюмнов”[221]
Гедимін	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“И потом умре великии князь Витеня, а по нем сел на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском вышеиреченныи сын его Кгиндимин”[222]
	Волинь	“А князи и бояре волынскии били челом великому князю Кгиндимину, абы в них пановал и господарем у них был, а земли их не казил. И князь великии Кгиндимин, укрекрепивши их присягою и оставивши наместников своих у них там, и начне княжити”[223]
	Білгород	“И горожане видячи, иж господарь их с воиска побег, а воиско все наголову поражено, и они, не хотячи противитися воиску так великому литовскому, и передалися з городом князю Кгидимину, и присягу учинили служити к Великому князству Литовскому”[224]
	Київ	“И они, змовившыся одноемыслне, и подалися великому князю Кгидимину, и пошодшы з города со кресты игумены, попы и дъяконы, и ворота городовые отворыли, и стрѣтили великого князя честно, и вдарыли ему чолом, и поддалися служыти ему, и прысягу свою великому князю Кгидимину на том дали, и били чолом

[219] Летопись Археологического общества. – С. 94.
[220] Там само.
[221] Там само. – С. 95.
[222] Там само.
[223] Там само.
[224] Румянцевская летопись. – С. 200.

		великому князю Кгидимину, штобы от них отчызны их не отнимал. И князь Кгидимин пры том их зоставил и сам честно у город Киев уехал”[225]
	Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Сліповрод	“И слышали то пригородки киевскии, Вышегород, Черкасы, Канев, Путимль, Слеповрод, што кияне передалися з городом, а господаря своего слышали, иж втек до Брянска, а силу его всю побиту, и вси пришли до великого князя Кгиндимина и с тыми вышереченными пригородки киевскими подалися служити, и присягу на том дали великому князю Кгиндимину”[226]
	Переяслав	“И переяславляне слышали, иж Киев и пригородки киевскии подалися великому князю Кгиндимину, а господарь их князь Олг от великого князя Кгиндимина убит, и они, приехавши, и подалися з городом служити великому князю Кгиндимину, и присягу свою на том дали”[227]

Додаток 2

Згадки про смерть правителя у “Хроніці”

Правитель	Стіл	Згадка літопису про смерть
Спера	Жемайтія	“И пановал много лет, а потом змер без плоду”[228]
Борк	Жемайтія	“По малых часех брат его Боркг, которыи мешкал на Юрборку, вмер не маючи детеи”[229]
Кунас	Жемайтія	“И прошедши рѣку Светую вышел и нашел мѣстцо велми хорошо, и сподобалося ему то мѣстцо велми, и он там поселил сына своего Кернуса, и назвалося то мѣстцо по Кернусе Керново, а потом Кунос умре”[230]
Кернус	Литва	“И будучи он в старости своеи и не хотячи панства своего от дочки своее отдалити, и принял до нее и зятем своим собѣ учинил с Китавруса именем своим Кгируса, сына Довспрунскова з Дявилтова, и сам умре”[231]
Кгінбут	Жемайтія	“И пануючи Кгинбуту на Жомоити, умре, а сына своего Монтвила зоставить на Жомоитьском князьстве”[232]
Монтвіл	Жемайтія, Новогрудок	“И потом умре князь великии Молтивил жомоитски”[233]
Немонос-Вікент	Жемайтія	“Пануючи великому князю Немоносу в Жомоитьскои земли, а Скирмонту в Новѣгородце а в тых вышереченых городех, и затым умре великыи князь Немонос”[234]

[225] Летопись Рачинского. – С. 152–153.
[226] Летопись Археологического общества. – С. 96.
[227] Там само.
[228] Летопись Красинского. – С. 128.
[229] Там само. – С. 129.
[230] Румянцевская летопись. – С. 194.
[231] Там само.
[232] Летопись Красинского. – С. 129.
[233] Там само.
[234] Там само.

Скірмонт-Єрдивіл	Новогрудок	“И много лѣт княживши Скгиржгату на тых городех и умре”[235]
Мінкгайло	Новогрудок, Полоцьк	“И будучи ему великим князем новгородцким и полоцким, и пановал много лѣт и умре”[236]
Кгінвіл-Борис	Полоцьк	“И сам умре, а по собе на Полоцку зоставить сына своего Глѣба”[237] (“И по нем начне княжити сын его Василеи в Полоцку, а сам умре”[238])
Гліб	Полоцьк	“А брат ее, князь Глѣб полоцкии, в молодых лѣтех своих, княживши немного лѣт в Полоцку, и умре, и положен бысть у святое Софии в Полоцьку со отцом своим во одном гробе”[239]
Кгірус-Живінбут	Литва, Жемайтія	“И мало при отци своем побывши, и потом князь великыи литовскии и жомоитскии Кгирус с Китоврасу вмер, а сын его Куковоити сел на великом княжаньи Литовском и Жомоитьском”[240]
Шварн-Скірмонт	Новогрудок	“А потом князь великыи умре”[241]
Куковойт	Литва, Жемайтія	“Затым князь великии литовскии и жомоитскии будучи у великои справедливости и милуючи подданых своих, сам князь Кувоити умре”[242]
Скиргайло-Тронята	Новогрудок	“И пануючи князю Скиргаилу не мало лѣт, и умре, и зоставить по собѣ сына своего на великом княжени Новгородском Олкгимонта”[243]
Олькгімонт	Новогрудок	“И Олькгимонт не мало княжив лѣт, и умре, и зоставить по собѣ сына своего Рынкголта на великом княженьи Новгородском”[244]
Ринкгольт	Новогрудок	“И пришед до Новагородка, и рознеможеся, и умре без плоду; тут ся доконал род княжати римского Полемона”[245] На відміну від звісток літописів Археологічного товариства і літопису Рачинського: “А иныи поведают, рекучи: и тот Ринкголт, пришодши з оного побоища до Новагородка, и был у Новегородцы и уродил трех сынов, и зоставит по себе на великом княженю Новгородском Воишвилка, и сам умре”[246]

[235] Там само. – С. 130.
[236] Румянцевская летопись. – С. 195.
[237] Летопись Красинского. – С. 130.
[238] Румянцевская летопись. – С. 195.
[239] Летопись Красинского. – С. 130.
[240] Там само.
[241] Там само.
[242] Там само. – С. 131.
[243] Там само.
[244] Там само.
[245] Там само.
[246] Летопись Археологического общества. – С. 92.

Утенус	Литва, Жемайтія	“И мало княживши Швинторогу на Новѣгородце и на руских городех, отець его, великыи князь литовскии и жомоитскии Втенус, умре, и сын его Швинторог по смерти отца своего начнеть княжити на великом княжени Литовском, Жомоитьском и Новгородском, и Руском”[247]
Швінторог	Новогру-док	“И обреть собѣ великии князь Швинторог мѣстце на пущи велми хорошо подле реки Вели, где река Вилня у Велю впадываеть, и просил сына своего Кгирмонта, абы на том мѣстци жьглищще было вчинено, гдѣ бы его смертнаго сожгли. И приказал сыну своему, абы по смерти его на том мѣстци, гдѣ бы его зжог, всих князеи литовских и знаменитых бояр сожжено, и штобы вжо нигдѣ инде телеса мертвых не были жьжены, одно там, бо перед тым жигали тѣла мертвых на том мѣстци, где хто умреть.И приказавши тые слова Кгирмонту, сыну своему, великии князь Швинторог и умре”[248]
Колікгін	Литва, Новогру-док	“и княжил Коликгин многие лѣта и умре”[249]
Трабус	Жемайтія	“И по малом часе умре князь великии жомоитски Трабус”[250]
Роман	Литва, Жемай-тія, Ново-грудок	“И вмерши Роману, начнеть княжити сын его стар-шии Наримонт”[251]
Нарімонт	Литва, Жемай-тія, Ново-грудок	“И будучи ему у монастыри, дядко его умрет, и панове литовскии и жомоитскии взяли великим князем Троиденя”[252]
Голшис Кгедрус	Кгедрой-ти Голшани	“А в тых часех Троиденю пануючи, змерли ему обадва брата, князь Голша и князь Кедрус”[253]
Тройден	Литва, Жемай-тія, Ново-грудок	“А з оное вышеиписаное вазни князь великии До-монт направил шесть мужиков на брата своего Троиденя забити, где ж он шол безпечне з лазни, и тыи мужики его зрадне забили”[254]
Довмонт	Утена, Псков, Полоцьк	“И ополчившися с полки своими, и поткалися з До-монтом над озером, и сшедшимся им с полки своими с обу сторон, и был межи ними бои и сѣча не мала зрадная аж

[247] Летопись Красинского. – С. 131.
[248] Там само.
[249] Там само. – С. 132.
[250] Там само.
[251] Там само.
[252] Летопись Археологического общества. – С. 94.
[253] Там само.
[254] Там само.

		до вечера, и поможе бог Лаврышу, и все воиско дяди своего Домонта поразил и самого убил, и город Полтеск взял”[255]
Вітень	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“И будучи великому князю Витеню на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском, и пановал много лет, аж до старости своеи во-в покои, и родился ему сын Кгиндимин. И потом умре великии князь Витеня, а по нем сел на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском вышеиреченныи сын его Кгиндимин”[256]

Олександр Ящук (Київ). **Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського літописання (На прикладі “Хроніки Великого князівства Литовського”)**

Статтю присвячено проблематиці уявлень про верховну владу у другому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі “Хроніки Великого князівства Литовського”). Здійснено аналіз використовуваних авторами літописного тексту титулів правителя Великого князівства Литовського; розглянуто уявлення літописців щодо образу держави, набуття та позбавлення верховної влади; визначено функціональні особливості, характер верховної влади, сфери діяльності правителя.

Ключові слова: уявлення, верховна влада, титул, великий князь, Велике князівство Литовське, білорусько-литовське літописання, літописець, “Хроніка Великого князівства Литовського”.

Александр Ящук (Киев). **Представление о верховной власти во втором своде белорусско-литовского летописания (На примере “Хроники Великого княжества Литовского”)**

Статья посвящена проблематике представлений о верховной власти во втором своде белорусско-литовского летописания (на примере “Хроники Великого княжества Литовского”). Осуществлен анализ используемых авторами летописного текста титулов правителя Великого княжества Литовского; рассмотрены представления летописцев про образ государства, о приобретении и лишении верховной власти; определены функциональные особенности, характер верховной власти, сферы деятельности правителя.

Ключевые слова: представление, верховная власть, титул, великий князь, Великое княжество Литовское, белорусско-литовское летописание, летописец, “Хроника Великого княжества Литовского”.

Oleksandr Yashchuk (Kyiv). **The Idea of a Supreme Authority in the Second Code of the Belarusian and Lithuanian Chronicles: (Based on the Example of the Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania)**

This study is devoted to the idea of the supreme authority in the second code of the Belarusian and Lithuanian chronicles. The article analyzes titles of the supreme ruler of the Grand Duchy of Lithuania which were used by the authors of the chronicle. He also investigates the chronicler’s understanding of the gaining and deprivation of the power. The article pays particular attention on the functional characteristics of the power, nature, and fields of the supreme ruler’s activity.

Key words: idea, supreme authority, title, grand duke, Grand Duchy of Lithuania, Belarusian and Lithuanian chronicles, chronicler, Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania.

[255] Там само.

[256] Там само. – С. 95.

Віталій ТКАЧУК (*Київ*)

КИЇВСЬКИЙ РУКОПИСНИЙ УНІАТСЬКИЙ СЛУЖЕБНИК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ: КОДИКОЛОГІЧНИЙ ОПИС

Сьогодні українські служебники є одним із найменш вивчених джерел церковної історії. Особливо це стосується рукописних служебників. На вітчизняному матеріалі рукописні уніатські служебники досліджувалися вкрай рідко. Тому, на нашу думку, актуальним є введення до наукового обігу нових рукописних текстів, що дасть змогу простежити розвиток уніатського богослужіння XVII ст., а також атрибутувати нові.

Об'єктом дослідження є малознаний рукописний уніатський служебник другої половини XVII ст., який нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (НБУВ.ІР) у фонді Київської духовної академії (Ф. 301. – Спр. 69, Лебедєв). У цьому дослідженні ми зосередимо свою увагу на кодикологічних особливостях цього рукопису, зокрема датуванні виготовлення, локалізації походження, доповненнях та змінах частин служебника. Аналіз же змісту самого літургійного тексту ми в цій публікації практично не здійснюємо.

До сьогодні основна увага дослідників була звернена до самого богослужіння, а не до кодикологічних особливостей богослужбових пам'яток. Наявні студії дають певні уявлення стосовно історії підготовки друкованих видань, змісту та побутування досить вузького кола служебників[1].

Рукописних служебників XVII ст. до нашого часу дійшла невелика кількість, на той час величезну конкуренцію складали друковані видання. На жаль, нині ми фактично не володіємо знаннями щодо ставлення людини тієї доби до друкованого та рукописного тексту. Позбавлені ми знань і щодо

[1] *Хойнацкий А. Ф.* Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах. – К., 1871; *Одинцов Н. Ф.* Униатское богослужение в 17–18 вв. по рукописям Виленской публичной библиотеки. – Вильно, 1886; *Ваврик М*. Церковні друкарні й видання в Українській Католицькій Церкві в 2-й половині 17-го ст. // Analecta Ordinis sancti Basilii Magni. – Rome, 1974. – Vol. 15. – P. 111–120; *його ж.* До історії служебника в Українській Католицькій Церкві в 2-й половині 17-го ст. // Ibidem. – 1979. – Vol. 16. – P. 98–142; *Галадза П*. Літургічне питання і розвиток богослужінь напередодні Берестейської унії аж до кінця XVII століття // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви у XVII столітті: Матеріали 4-х Берестейських читань. Львів, Луцьк, Київ, 2–6 жовтня 1995 р. – Львів, 1997. – С. 1–15; *Гуцуляк Л.* Божественна Літургія Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839). – Львів, 2004.

системи “перекладу” рукописного тексту у друкований. Відсутність подібних досліджень унеможливлюють повноцінне розуміння “життя” пам’ятки. Через це наше дослідження поки що матиме описовий та прикладний характер, себто більше будемо описувати пам’ятку, аніж пояснювати, чому сталося так чи так.

Перейдемо до загальної характеристики досліджуваної нами рукописної пам’ятки. У цьому дослідженні ми послуговувалися відомим спільним виданням Л. Дубровіної, О. Гальченко та О. Іванової[2]. До нас вперше зробив короткий археографічний опис цього служебника добре відомий дослідник Олександр Лебедєв. Зокрема, він встановив, що служебник є уніатським і написаний у другій половині XVII ст. Окрім того, він відзначив наявність українізмів у мові пам’ятки[3].

Наразі ж нам не вдалося встановити первинне місце зберігання служебника та точне місце його літургійного використання. Що ж стосується припущень щодо можливого місця походження пам’ятки, то ми маємо власну гіпотезу. Нині служебник зберігається в НБУВ.ІР у м. Києві у фонді Київської духовної академії (Ф. 301)[4]. Служебник був подарований Київській духовній академії Дмитром Івановичем Богдашевським (чернече ім’я Василій). Зокрема на це вказує дарчий напис чорнилом на зворотній частині верхньої кришки служебника: “отъ Д. Богдашевского”. Привіз він цей служебник із села Топилище Володимиро-Волинського повіту (нині Іваничівський район Волинської області) і в жовтні 1888 р. презентував Церковно-археологічному музею Київської духовної академії[5]. Цей факт, на нашу думку, важливий, оскільки локалізує зберігання пам’ятки до музейного періоду.

Самоназву рукопис не зберіг. Логічно припустити, що вона повинна була міститися на титульній сторінці, яка нині відсутня. Деякою мірою на самоназву рукопису вказує заголовок до змісту служебника: “Оглавлєніє вєщє обрѣтімьхы в книзі Сєй”. Тобто автор в цьому заголовку називає цей кодекс “Книгою”. Хоча зрозумілим є те, що, вочевидь, користувалися так само і поширеною назвою – “служебник”.

Основною проблемою кодикологічного опису рукопису є незадовільний стан його збереження, що значно зменшує ступінь достовірності викладеного у цій статті матеріалу. Сам рукопис є неоднорідним, що визначається пізнішим додаванням окремих чистин до служебника. Відповідно це ускладнює опис. Найтяжче ідентифікації піддаються філіграні, що прямо залежать від якості паперу (грубий та не дуже якісний) і від типу рукопису, адже зазвичай

---

[2] Кодикографія української та східнослов’янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко за участю О. А. Іванової; вступ. ст. Л. А. Дубровіної; відп. ред. О. С. Онищенко; ред. Н. М. Зубкова, О. В. Лігостова. – К., 1992.

[3] *Лебедев А*. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Саратов, 1916. – Т. 1. – С. 28.

[4] НБУВ. ІР. – Ф. 301. – Спр. 69 (Лебедев). “Служебник униатский конца XVII ст.”. Тут і далі цитуємо за виданням, у тексті вказуючи лише номер аркуша.

[5] Известия церковно-археологического общества при Киевской Духовной Академии за 1888 год. – К., 1889. – С. 39.

богослужбові книги пишуться великими і жирними літерами, які "приховують" від нас водяні знаки.

Насамперед, враховуючи хронологічну неоднорідність служебника, нам необхідно було визначити його "ядро", тобто найдавнішу частину, яка містилась у пам'ятці від початку її створення. Для цього ми скористалися трьома доступними "індикаторами": філіграні, почерк, співвідношення "частини – ядра" з інформацією на сторінках "Оглавлєния" служебника. Відтак, найстаріший папір міститься в початковій частині служебника (арк. 1–23), зокрема це засвідчує аналіз паперу, вміщений у додатку. Зазначимо, що філігрань із зображенням щита, поділеного на чотири частини, на двох з яких є зображення двоголових орлів, а інші дві частини заштриховані, присутня як на арк. 6 ("ядро"), так і арк. 311 ("Оглавлєния"), що підкреслює їхню спільність. Підкріплюється висновок про спільність вказаних частин також і тим, що написані вони подібним почерком. Окрім того, вважаємо, що, якби "Оглавлєния" було прикріплене до рукопису в пізніший період, воно б відповідало його сучасному змісту набагато більшою мірою, аніж це є нині.

Характерні риси цього "ядра" дадуть нам можливість визначити "інородні тіла" у служебнику, які з'явилися пізніше. Нумерація ж рукопису в цьому дослідженні є "ключем" до ідентифікації первинної та вторинної структури кодексу. Цей служебник зберігає *minimum* три нумерації, які відрізняються між собою часом створення. Насамперед, це кирилична нумерація XVII ст. та арабська XIX–XX ст. Найменшою мірою збереглась нумерація, виконана у XIX ст., на неї у своєму описі й орієнтується О. Лебедєв. Ці позначення були зроблені олівцем, і тому при новому записі вони були легко стерті, залишивши тільки відтиснення на папері. Судячи з цих позначень та порівнюючи опис служебника О. Лебедєва, вже у XX ст. було втрачено один аркуш. Наприклад, цей незбіг добре видно на арк. 294, де одночасно збережено два різних цифрових позначення на аркуші різними почерками, виконаними арабськими цифрами. За нумерацією сторінок ми визначили втрачені та додані частини служебника. Окрім того, нумерація аркушів служебника виступила додатковим підтвердженням правильності віднаходження "ядра". Відповідно, для цієї нумерації характерним є те, що нумерується лише перший аркуш певної служби. Цю нумерацію ми зараховуємо до початкової традиції служебника, адже вона поширюється насамперед у частині, яку ми умовно найменували "ядром".

У ході дослідження цього рукописного служебника один з найточніших методів простежування доповнень – філігранологічний – "не спрацьовує" у зв'язку з тим, що філіграні хоч і відрізняються між собою, але проміжок виготовлення паперу є невеликий (див. додаток). Таким чином, простежити зміни у служебнику можна тільки за двома доступними методами: простеженням нумерації аркушів паперу та зміною почерків, хоча повністю зіставлення філіграней рукопису ми не відкидаємо.

Відтак, в "Оглавлєнїи" служебника міститься повний перелік його частин, причому прив'язка їх робиться до кириличної нумерації. Натомість подібного ми не спостерігаємо на полях служебника. Кирилична нумерація

в кодексі має абсолютно епізодичний характер. В "Оглавлєнїи" нумерація, що належить до частин "Молитвы вєчєрнїи", "Молитвы утрєнї", відсутня (арк. 310). Не спостерігаємо її і на аркушах досліджуваного рукопису. В "Оглавлєнїи" під номером "А" (арк. 1) стоїть "Проскомидіа", на жаль, вона так само відсутня в служебнику. Після неї в рукописі розміщена "Лѵ҃ргія Іоанна Златоустаго" і позначається під аркушем "В" (арк. 2), аналогічне ми спостерігаємо і в служебнику (арк. 10). Враховуючи дані водяних знаків, ці дві частини ми можемо віднести до "ядра" служебника.

Після частини "Лѵ҃ргія Іоанна Златоустаго" повинна бути записана "Єктєнія за усопшихъ", але на тому місці вона відсутня. У служебнику за нею стоять дві служби-частини: "Василїя Вєликого" та "Григорїя Двоєслова". Написані однією рукою, дуже охайно, з досить високим мистецьким рівнем оформлених ініціалів. Нумерація в цих частинах зовсім відсутня, що суперечить попередній традиції. Відбувається також зміна філіграней на папері: в цій частині служебника проглядається великий одноголовий орел із серцем на тулубі. Не знаходимо ми частини "с. Лѵ҃ргія. с. Василиїя Вєликого" і "Служба отца нашого Григорїя Двоєслова" і в "Оглавлєнїи". Єдиним можливим варіантом доказу існування цих частин на початку створення служебника міг бути останній аркуш "Оглавлєнїє", але й він відсутній. Якби вони там були, то навряд чи розміщувалися б у самому кінці, тому що це суперечить традиційній церковній структурі служебника. Отже, питання їхньої відсутності залишається нез'ясованим.

Варто зазначити, що папір цих частин дуже добре збережений, що може вказувати на нечасте використання. Припускаємо, що у цьому випадку відбувається не заміна текстів, а доповнення рукопису. Після закінчення згаданих частин на арк. 69 розміщено закінчення "Службы успєнїя Прєсвятой Богородицы". Цей аркуш є схожим до першопочаткових частин служебника, зокрема про це яскраво може свідчити використання тут традиції кириличного нумерування (лише першого аркуша частини), що ми спостерігали в "ядрі". Але цей порядок частин самого служебника не відповідає порядку розміщення частин за "Оглавлєнїєм". В частинах служебника, які розміщені від арк. 69 до 121 арк., спостерігаємо тотожність почерку з "Оглавлєнїєм". Подібні частини до "Оглавлєнїя" починаються із закінченням "Службы успєнїя Прєсвятой Богородицы" (арк. 69), після неї згідно з "Оглавлєнїєм" має бути записана "Служба оуспєнїю Святыя Анны", а в служебнику поміщена "Служба на Воздвїжєнїє чесного крєста". Нумерація за "Оглавлєнїєм" у цій частині вірна "S" (арк. 6), але не збігається чергування частин у самому служебнику. Подібна неузгодженість послідовності та нумерації частин у пам'ятці спостерігається і від арк. 69 до арк. 121. На нашу думку, ці частини – "Служба оуспєнїю Прєсвятой Бци, Служба на воздвижєнїє чесного Крєста, Служба Іωану Богословоу, Служба Покровъ Прыя Бци, Служба Стого Євангєлиста Лоуки, Служба Стомоу сщєнномучкоу Іωасафато, Служба Вовєдєнїю Прєсвятой Бци, Служба Св. Николѣ, Служба зачатїю Прєсвятой Бци, Служба Народєства Гда Бга и спаса нашого Іс. Хрста, Служба на собор прєсвятой Богородицы, Служба на обрѣзанїє Гда Бга и спаса нашого Ісоусі Хрста, Служба на стрєтєнїє Господнє, Сл. Благовїщеніи Пртой Богородици, Служба

в нѣдлю цвѣтноую, Служба на воскрєсєніє Гда Бга и спса нашого Іс. Хрта, Служба на вознєсєніє Гда Бга и Спаса нашого Іс. Хрта, Служба на сошєствіє С. Духа, Служба на рождество ІѲанна Крєститєлѧ, Служба стымъ апломъ Пєтроу и Павлоу, Служба на. Положєніє Рызы Пртєй Бци, Служба на успєніє Стыя Анны, Служба на проображніє Гда Бга и спаса нашого Ісоуса Хрста, Служба Положєнію Чєснаго пояса Прє Бци, Служба стому Антонію, Служба за ѿпущєніє грѣховъ, Служба за упокой оусопшихъ" – були вміщені до конволюту в пізніший період. Припускаємо, що переписувач їх був той самий, що й початкової частини – "ядра" служебника, про що свідчать вищезазначені ознаки тотожності. Швидше за все, ці частини переписувач міг взяти з іншого власноруч переписаного літургікона.

Починаючи з арк. 121, стиль написання рукопису, в порівнянні з попереднім, погіршується, це ми пов'язуємо зі зміною переписувача. Літери пишуться більш щільно, з нахилом до лівої сторони, буквиці вже не мають тої довершеності й виконані лише чорним або червоним кольором. Найгірше збереглась кінцева частина служебника (починаючи з арк. 234), в ній більшість аркушів не були скріплені між собою, і вона майже повністю відірвана від книжкового блоку. Ця частина містить чималу кількість почерків. Текст ведений неохайно, в цій частині зосереджена найбільша кількість записів редакційного змісту, аркушів, на яких попливло чорнило, або з іншими плямами. В кінці ж служебника на арк. 311 (знизу на берегах) міститься запис "Млтва освѣтити Колоколь їли Звонь новый. Зри сєя Вь концы книги сомоі". Ця молитва також втрачена.

Досі переважну більшість праць, присвячених обрядовим впливам на уніатські служебники, було побудовано на джерелах пізнішого часу. Тому, на нашу думку, буде корисним відобразити на прикладі досліджуваного нами служебника присутність у ньому як православної, так і католицької традиції богослужбових книг. Будемо це робити у межах зовнішньої критики, тобто аналізу структури рукопису.

Почнемо з того, щó загалом є наявним у латинізованих уніатських служебниках XVIII ст., але відсутнє в аналізованому рукописі. Уніатські служебники, як і католицькі місали, містили в собі уривки з Євангелія та Апостола на свята, на початку текстів календаря (tabella festorum immobilum), який показував, у який час служити на свята чи на честь святого. Разом з цим, до них упроваджувалася, за католицьким зразком, *missa secreta* (читана Служба Божа). Вищеперераховані частини у рукописі відсутні, окрім однієї допустимої. Зокрема ми припускаємо, що у досліджуваному літургіконі могла бути поміщена *missa secreta*. На це, зокрема, може вказувати відсутність у записі літургії Йоана Золотоустого роз'яснювальних рубрик для кліру, це ж саме стосується й записів для хору та вірян. Але, з іншого боку, це може бути виявом питомо православної традиції, згідно з якою спостерігалася перевага особистої пам'яті людини над записаним під час богослужіння. Тому однозначної відповіді на це питання поки що немає[6].

[6] Більше про це: *Ткачук В. А*. Фіксоване і нефіксоване віддзеркалення рубрик у кириличних друкованих та рукописних літургійних текстах Київської митрополії XVI–XVII ст. // Сторінки історії: Зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 36. – С. 5–12.

Внутрішня ж частина служебника зберігає в собі вторинні записи. До них ми відносимо: записи на маргіналіях, редагування літургійного характеру та виправлення орфографічних помилок. Так, на арк. 5зв. наклеєно невеликий клаптик паперу, який закриває єктенію, яку прочитати не вдається, але проглядається, що попередня була виділена двома червоними смужками. Нині ж на вклейці текст єктенії "ѡ плаваюших, путишѣствующих, нєдугуших, труждаюшихся, Плѣнєнныхъ и ѡ спасєнніи ихъ Господу помлимъся". Досить цінним є запис, залишений священиком на маргіналіях біля поминання після анафори, який може вказувати на індивідуальне використання служебника в зазначений період. Поминання здійснене в стовпчик: "Року: Бж, аѱма Иѡанна, Хрїстїну, Татїяну, Иѡана, Симєѡна". Після цього в наступному поминанні: "Помя Гди, Лука, Єфимию, Хрїстїну, Стєфана" (арк. 20 зв.). Наступний вторинний запис має математичний характер. Зокрема, на арк. 141зв. вирішувався у стовпчик приклад "50×12".

У кінцевій частині (від арк. 234 до 310) служебника, в порівнянні з іншими, залишилось найбільше вторинного тексту. Припускаємо, що ці записи можна пов'язувати із характером виконання цієї частини, в залежності від часу виконання та пізнішого редагування. Почерк цієї частини відносимо до початку XVIII ст. Ця частина відзначається неохайністю почерку, граматичними та богослужбовими помилками. Частково це може перегукуватися із тим, що на території, з якої, на нашу думку міг походити служебник (Волинь), тільки з початку XVIII ст. розглядалося питання про відкриття семінарії у Володимирі на базі публічної василіанської школи, що може свідчити про існування проблеми освіченості серед духовенства в цій єпархії[7].

Редагування ж тексту виконано почерком кінця XVIII ст. Так, у чині водосвяття, на маргіналіях вписано формулу: "Ты самъ чєловєколюбче ц[а]рю и прійди с инѣ пришествіє стого Твоєго Духа ости Воду сїю". Біля формули поставлено знак дієз, обведений кружечком. Формулу необхідно вжити в чині після слів: "И ради воды сєя, причастя и кроплєнія твого благовєнія нам низосли сісвєтоу страстей ѡмывающы". Під цією ж формулою записана ще одна: "И дунє Ієрєй на Воду". В частині поминання всіх святих, над словами "стыхь правєдны ѿ(треба велику)ць с нашихъ", слово "нашихъ" перекреслено і зверху дописано "Іакима и Анны" (арк. 222 зв.). У молитві на освячення ікони в частині "вся твари содѣтяю ижє Ты Твоихъ їконъ и ѡбразъ написовали" слово "написовали" підкреслено рискою і винесено на береги слово "вѡбражєнїа", яке мало вживатися замість попереднього (арк. 226 зв.). Також такі аркуші, як 246–252 зв., заповнені рясними виправленнями граматичних помилок.

Нарешті, звернемося до опису *ініціалів* служебника. Для їх написання використовувались червона, зелена, коричнева, жовта та чорна фарби. Орнамент у більшості випадків складається із плетіння виноградної лози разом із гронами, що, очевидно, відображає ідею "Божого виноградника".

Перейдемо до зовнішньої характеристики рукопису, його паперу та оправи. Папір, як відомо, є напрочуд цінним джерелом дослідження. Особливо

[7] *Скочиляс І.* Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. – Львів, 2008. – С. 37.

цінність паперу зростає у разі відсутності знань про точну дату написання та й ще дуже консервативним за своєю суттю півуставом, який досить складно піддається атрибуції. Припускаємо, що інформація стосовно поширення друкарень допомагає "віднайти" територію виготовлення літургікона. Адже там, де є хороше забезпечення друкованою продукцією, є найменша потреба у створенні подібних рукописів. Тому варто мати на увазі розвиток друкарської справи в період, на який нас орієнтують хронологічні показники філіграней – друга половина XVII ст. на польських, українських, білоруських та литовських землях, на які поширювалась юрисдикція Уніатської Церкви. Відтак, через війну 1654–1667 рр. у 50-ті роки припинила своє існування віленська Святодухівська друкарня, також у цей час не працює друкарня Віленської академії. Окрім того, не на користь литовського походження служебника свідчить ще один аспект. У прохальній єктенії згадується титулатура короля: "О блговѣрномъ Короли ншєм їмєъ, ѡ всій палатє и воє єго" (арк. 7 зв.), а у литовських виданнях Мамонича вживається титулатура: великий господар (литовський)[8]. Разом з цим з 1665 р. по 1680-ті рр. кириличні видання на білоруській території не видавались або не збереглися[9]. У Польщі ситуація була майже аналогічна. Через війни було порушено видавничу діяльність[10]. Через цю непросту ситуацію уніати часто користувалися друкованими православними виданнями. Натомість Православна Церква більшою мірою покривала власну територію богослужбовою літературою[11]. Ці фактори, на нашу думку, підсилюють вірогідність походження досліджуваного служебника з прикордонної території сучасної України або Білорусі.

Визначення водяних знаків служебника є однією з найважливіших частин нашого дослідження. Насамперед, вони можуть повідомити нам інформацію про дату виготовлення паперу, через що визначається час створення рукопису, звичайно ж з урахуванням часу залежування протягом декількох років[12]. До того ж, у нашому випадку, водяні знаки є "індикатором" змін служебника, а також проведення процедури виокремлення частин пам'ятки. Тепер перейдемо до безпосереднього опису та аналізу філіграней служебника. Зазначимо, що в описі О. Лебедєва позначено лише одну філігрань – орел на щиті[13], проте в дійсності наявні вісім. Цей факт ми схильні пояснити тим, що дослідникові доводилося описувати велику кількість джерел, а окрім того, цей служебник характеризується складним "відчитанням" філіграней.

---

[8] *Ваврик М*. До історії служебника в Українській Католицькій Церкві... – С. 120.

[9] *Шматаў В. Ф*. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII ст. – Мінск, 2000. – С. 71.

[10] *K. Maleczyńska*: Papiernictwo polskie przed "potopem" szwedzkim: stan badań – problematyka – postulaty // Dawna książka i kultura: materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce / Red. Stanisław Grzeszczuk, Alodia Kawecka-Gryczowa. – Wrocław, 1975. – S. 115.

[11] *Ісаєвич Я*. Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 322.

[12] *Кульбакин С. М.* Славянская палеография. – Белград, 2008. – С. 24.

[13] *Лебедев А*. Рукописи Церковно-археологического музея... – Т. 1. – С. 28.

Відтак, водяний знак з виглядом герба/картуша, верх якого увінчується короною, а в середині – двоголовий орел із серцем, віднайдено на аркушах 8, 10, 12, 14, 20, 21. В альбомі І. М. Каманіна ця філігрань стоїть під № 712, що відповідає 1661–1663 рр. Із цілком тотожним зображенням до попереднього, але з помітно ширшим діаметром бачимо філігрань на арк. 138, 141, 142, 147, 149, 164, 166, 168, 181, 184, 185. Такої точної філіграні в жодних каталогах ми не знаходимо. С. Кульбакін вважає, що філігрань одного й того самого типу може мати невеликі різновиди і тоді помилка у визначенні може становити декілька десятиліть[14]. Наступна оприявлена філігрань у служебнику – це невеликий одноголовий орел із серцем на тулубі. Цей водяний знак проглядається на арк. 27, 30, 31, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 50, 51, 53, 55, 58, 60, 62, 63, 65. Подібний, але далеко не ідентичний бачимо у І. М. Каманіна під № 745 (1658–1659). Окрім того, віднаходимо філігрань із зображенням невеликого двоголового орла, в середині тулуба якого є серце, на арк. 24, 26, 36, 69, 72, 77, 79, 80, 82, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 99, 102, 119, позначений у І. М. Каманіна під № 689 (1662; 1663; 1671 рр.). У служебнику міститься подібна до цієї філігрань із зображенням невеликого двоголового орла із колом, в яке вписано літеру "N" на тулубі. Ідентичне зображення до цієї філіграні є в альбомі Е. Лауцявічюса під № 450, а в І. М. Каманіна дуже подібне під № 652 (1661–1667 рр.). Бачимо цей водяний знак на арк. 110, 111, 215, 232. Папір служебника має ще одну філігрань із двоголовим орлом, але орла розміщено на щиті овальної форми і можна побачити його на арк. 124, 126, 228 (Каманін, № 712, 1661–1663 рр.). На аркушах 3, 6, 220, 243, 246, 252, 257, 258, 262, 265, 266, 271, 273, 278, 279, 282, 283, 286, 287, 289, 291 відтиснено філігрань із зображенням герба, розділеного на чотири поля, два з яких заштриховані, а на двох інших зображено двоголових орлів. Верх картуша увінчаний короною з хрестом (Лауцявічюс, № 1238). Беззаперечно "неординарним" водяним знаком у служебнику є філігрань "Alamoda". На ній зображено галантну світську сцену: пан у розкішному одязі стоїть із фужером, а панночка перед ним із квіткою. В різних варіаціях ця філігрань була поширеною в XVII ст. у всій Європі[15]. Збереглась вона на арк. 259 та 264 (Лауцявічюс, № 18).

Окремо ми підготували додаток, в якому відображено співвідношення частин служебника з водяними знаками (див. додаток). Згідно з цими даними, ми виділяємо найстаріші частини "Матвы оутрнї", "Свтая Литрїя. с. Іωна Златаустаго", які датуються 1661–1663 рр., через це, враховуючи доставку паперу, на 1665 р. рукопис цілком міг бути виготовлений. За філігранями також простежується співвідношення походження та виготовлення частин.

Насамкінець здійснимо кодикологічний опис оправи служебника. При цьому описі ми орієнтувалися на спеціальне фахове видання О. Гальченко[16]. Як відомо, саме оправа є однією з найважливіших частин кодексу, адже вона дає нам змогу визначити час створення пам'ятки, місце виготовлення,

[14] *Кульбакин С. М.* Славянская палеография. – С. 24.

[15] *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII вв. – Вильнюс, 1967. – С. 113.

[16] *Гальченко О. М.* Оправа слов'янських рукописних книг та стародруків в Україні. – К., 2005. – 375 с.

теологічну ідею і т. д. На нашу думку, оправа досліджуваного служебника первинна та не реставрована. О. Лебедєв у своєму археографічному описі датує її кінцем XVII ст. – початком XVIII ст. За матеріально-конструктивними елементами вона належить до типу твердих (жорстких) оправ. Кришки її виготовлені з дерева. Верхня кришка збережена приблизно на 80%. Розміщення волокон на дошці поздовжнє. Розміри кришок за довжиною та шириною є більшими за книжковий блок, мають канти по всіх обрізах. Конфігурацію верхньої частини кришки визначити неможливо, адже необхідна для цього частина від корінця не збереглася. Профіль кришок за всією довжиною корінця має незначний скіс із зовнішнього боку і зріз із внутрішнього. Краї кришок мають ранти, скоси із внутрішнього боку кришки, які містяться вздовж ребер кришки, паралельно верхнім, бічним та нижнім обрізам. Скіс можемо побачити лише на верхній кришці, і він має форму витягнутої трапеції та не "переривається" на застібки, які прикріплені в межах скосу. Особливості виготовлення торців кришки, які прилягають до корінця за верхньою кришкою, визначити не вдається, за відсутності від краю частини приблизно в 5 см кришки. На нижній же кришці добре видно, що на ній не було зроблено рубіжки, але через зіпсованість по двох кінцях неможливо визначити точну форму кута. Подібна конфігурація дощок якраз характерна для XVII–XVIII ст. і найчастіше зустрічається на оправах Києво-Печерського монастиря в другій половині XVII ст.[17].

Матеріалом покриття оправи є теляча недублена шкіра. Фактуру ми схильні відносити до лакованої, але це не виразно видно через незадовільний стан збереження покриття.

Тепер проаналізуємо книжковий блок кодексу. Його ширина становить 18 см, а висота – 28 см, і завтовшки він 5 см. Нині книжковий блок від'єднаний від оправи, що впливає на точність визначення типу корінця блоку. Обидва вони мають заокруглену форму. Початковий покривний корінець ми класифікуємо як приклеєний та глухий. Припускаємо, що корінець нижнього блоку від початку виготовлення кодексу був обклеєний мішковиною, вказує на це невеликий шматочок, наклеєний на канті нижньої кришки. При зшиванні книжкового блоку кріплення зшитків здійснюється до т. зв. шнурів, які виступають в ролі опори і прикріплюються впоперек до корінця блоку. Щоб він щільніше прилягав до оправи, на корінці були вироблені одинарні бинти, до яких прилягали ремені блоку. Тип кріплення кришки до блоку визначити не вдалося через заклеєння шкірою зворотної частини кришок. Це питання важливе для визначення інтролігаторської майстерні, а відповідь на нього ми можемо отримати лише в ході реставрації. Щодо обрізу книжкового блоку однозначну відповідь наразі дати не вдається. На корінці книжкового блоку ми не знаходимо "врізань" чи "зайвих" проколів на папері, що якоюсь мірою може свідчити на користь визначення наявного обрізу як первинного. В той же час, вище ми зазначали наявність доданих та замінених частин служебника, а у зв'язку з цим, на нашу думку, важко було уникнути додаткового обрізу книжкового блоку. До обрізів, як бічного, так і верхнього,

[17] Там само. – С. 41.

застосовано техніку визолочення, на що вказує золото – мідний колір на них. Каптал на книжковому блоці не зберігся.

Форзац пам’ятки визначити не просто: таке визначення, швидше за все, матиме лише гіпотетичний характер. Про техніку виготовлення верхнього форзаца говорити взагалі не доводиться, адже від нього залишились лише невеликі клаптики паперу, приклеєні до кришки. Все ж таки можна побачити, що форзац змінювався, на це вказує застосування двох різних сортів паперу. Папір, що є нижнім “пластом”, зберігає нерозбірливі короткі півуставні записи. Варто зауважити, що на нижньому форзаці папір того самого сорту, що може засвідчувати його первинність. До задньої кришки приклеєні невеликі клаптики паперу з одного досить потовщеного сорту, що може вказувати на їхню захисну функцію стосовно пам’ятки. Та найважливіше є те, що ця частина форзаца приклеєна до зшитків книжкового блоку, таким чином, це може вказувати на пізнішу реставрацію. Подібна техніка застосовувалась у XVIII–XIX ст. для поновлення оправ рукописних книг[18]. Особливість кріплення зовнішнього аркуша форзаца можемо побачити лише на прикладі нижнього: він не приклеєний до зворотів, а суцільно приклеєний до внутрішньої частини.

Фурнітура служебника не є яскраво вираженою, але певне уявлення про тодішній її вигляд складається. До верхньої кришки із зовнішнього боку прибито накладні залізні шпеньки та загнуто їх із нижньої частини кришки. На нижній кришці застібка на пробої. Форма її та виріз навколо неї на покритті може свідчити про те, що ремінець прикріплювався саме до цієї частини на дві заклепки. В цій частині нижньої кришки також можна побачити гніздо, заглиблення на зовнішній частині, в якому саме і розміщувався кінець ремінців. Ширина гнізда дає можливість дізнатися ширину відсутнього нині ремінця. Вона становить близько 3 см, довжина його, очевидно, становила приблизно 15 см. Ремінці затягувалися до отворів застібок верхньої кришки.

По краю нижніх, верхніх та бічних сторін покриття верхньої та нижньої кришки проведено дві паралельні лінії, які виконують роль рамки. Ширина ліній, наведених дорожником, становить 1 мм. Над цими лініями накаткою проведено ще по одній орнаментальній смузі, що виконує функцію декоративного оздоблення. На кришках порівняно добре збереглися верхні та нижні накатки, чого не можна сказати про бічні. В середній частині обох кришок простір заповнений чотирма хрестоподібними басмами, які розміщені навколо середників у формі хреста.

Середину простору верхньої кришки оздоблено овальним середником, на якому зображено “Розп’яття з предстоячими”. Одразу зазначимо, що “Розп’яття” виконано в характерній католицькій традиції, без нижньої скісної перекладини і з анаграмою “INORI”. На середнику поряд з хрестом зображено місяць і сонце. Цей сюжет взято в овальну рамку, обрамлену невеликими трикутниками (променями). На тлі самого середника – відоме єзуїтське скорочення “IHS”.

На нижній кришці витиснено середник тієї ж форми, що й на верхній. Чіткими залишаються тільки контури овалу середника та його зубчасте обрамлення. Внутрішній сюжетний зміст майже повністю втрачений. За

[18] Там само. – С. 179.

допомогою лупи вдається побачити деякі контури, через які можемо відтворити цілісну картину. Припускаємо, що в центрі – іконографічне зображення “Діва Марія в славі”, яка в лівій руці тримає скіпетр або лілею. Божу Матір коронують два ангели.

Внутрішні кути орнаментальних рамок прикрашені косинцями. Косинець лівого верхнього кута верхньої кришки та правого верхнього нижньої не збереглися через відсутність шкіряного покриву на цьому місці. Внутрішній простір косинців має подвійну лінію. Зображення жодного із косинців не вдається побачити через затертість. На нижніх косинцях верхньої кришки збереглися підписи: “S. Marcus” і “S. Luca”, які позначали традиційне розміщення євангелістів на оправі. На корінці ж, обабіч бинтів, проведено орнаментальні лінії завширшки 3 мм, які утворюють декоративний орнамент.

Отже, враховуючи попередній виклад матеріалу, ми робимо припущення про те, що цей служебник був виготовлений у 60-х – 70-х роках XVII ст. і зазнавав подальших втручань та змін структури. Беручи до уваги такі факти, як місце віднайдення (Володимирський повіт), критичну ситуацію із видавничою діяльністю у другій половині XVII ст., наявність українізмів, висловимо попереднє припущення, що цей літургікон, швидше за все, походив з Володимиро-Берестейської єпархії. Але все ж таки це лише припущення, адже для переконливих висновків бракує ще ретельного текстологічного аналізу змісту пам’ятки на тлі подібних літургійних текстів східної та західної традиції цієї доби.

Додаток. Частини служебника за філігранями

Частини служебника	№ аркуша	Філігрань	Дата
Молитвы утрєнїи Лт҃ргія Іоанна Златоустаго	4, 8, 10, 12, 14, 20, 21	Герб, верх якого увінчаний короною, в середині двоголовий орел із серцем (Камавін, № 712)	1661–1663
Чинь двобрачнымъ, Чинь погрѣбнїю мирському, Чинь погрѣбнїю млодєнъческому, В нєдєлю Стаго Дха, Освєщєніє воды на бгоявлєніє	138, 141, 142, 147, 149, 164, 166, 168, 169, 181, 184, 185.	З тотожним зображенням попередньої, але помітно ширшим діаметром	Помилка в даті, від попередньої може становити кілька десятиліть
с. Лт҃ргія. с. Василиїя Вєликого, Служба отца нашого Григория Двоєслова	27, 30, 31, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 50, 51, 53, 55, 58, 60, 62, 63, 65.	Одноголовий орел із серцем на тулубі. (Подібний у Каманіна, № 745)	Датування є неточним, а орієнтоване на подібну філігрань (1658–1659 рр.), але за палеографічними особливостями належить до пізнішого періоду

Служба Стомоу сщєнномучкоу Іωасафато, Служба Вовєдєнію Прєсвятой Бци, Служба Св. Николѣ, Служба зачатію Прєсвятой Бци, Служба Народєства Гда Бга и спаса нашого Іс. Хрста, Служба на собор прєсвятой Богородицы, Служба на обрѣзаніє Гда Бга и спаса нашого Ісоусі Хрста, Служба на стрєтєніє Господнє, Сл. Благовіщєніи Пртой Богородици, Служба в нѣдлю цвѣтноую, Служба на воскрєсєніє Гда Бга и спса нашого Іс. Хрта, Служба на вознєсєніє Гда Бга и Спаса нашого Іс. Хрта, Служба на сошєствіє С. Духа, Служба на рождество ІѲанна Крєститєлѧ, Служба стымъ апломъ Пєтроу и Павлоу, Служба на успєніє Стыя Анны, Служба на проображніє Гда Бга и спаса нашого Ісоуса Хрста, Служба Положєнію Чєснаго пояса Прє Бци, Служба стому Антонію, Служба за ѿпущєніє грѣховъ	77, 79, 80, 82, 87, 89, 91, 93, 95, 97, 99, 119.	Невеликий двоголовий орел, в середині тулуба серце. (У Каманіна № 689)	(1662; 1663; 1671 рр.)
Служба на Положєніє Рызы Пртєй Бци, Чинь крєщєніє,Чинь Маслоосвящєнія	110, 111, 215, 232	Невеликий двоголовий орел із колом, в яке вписана літера “N” на тулубі. (У Лауцявічюса під № 450, і у Каманіна дуже подібний № 652)	1661–1667
Чинь крєщєнію, Чинь освєщєніє воды.	124, 126, 228	Двоголовий орел, розміщений на щиті овальної форми (Каманін, № 712)	1661–1663
Млтвоу на разни потрєбох	259, 264	Зображено галантну світську сцену: пан у розкішному одязі стоїть з фужером, а панночка перед ним із квіткою (Лауцявічюс, № 18)	XVII ст.

Віталій Ткачук (Київ). **Київський рукописний уніатський служебник другої половини XVII століття: кодикологічний опис**

У статті подано кодикологічний опис малознаного рукописного джерела – київського уніатського служебника другої половини XVII ст. з колекції Київської духовної академії, що зберігається нині в Національній бібліотеці України імені В. Вернадського. Зокрема, здійснено датування цього джерела, локалізацію його походження, аналіз структури пам'ятки. Також проаналізовано вторинні записи у рукописі: маргіналії, редагування та виправлення орфографічних помилок.

Ключові слова: служебник, рукопис, літургія, кодикологія.

Виталий Ткачук (Киев). **Киевский рукописный униатский служебник второй половины XVII века: кодикологическое описание**

В статье дается кодикологическое описание малоизвестного рукописного источника – киевского униатского Служебника второй половины XVII в. из коллекции Киевской духовной академии, хранящейся ныне в Национальной библиотеке Украины имени В. Вернадского. В частности, осуществлены датировка этого источника, локализация его происхождения, анализ структуры. Также проанализированы вторичные записи в рукописи: маргиналии, редактирование и исправление орфографических ошибок.

Ключевые слова: служебник, рукопись, литургия, кодикология.

Vitalii Tkachuk (Kyiv). **Kyivan Handwritten Uniate Liturgicon (*Sluzhebnyk*) of the Second Half of the Seventeenth Century: A Codicological Description**

The article submits a codicological description of a little-known source, Kyivan handwritten uniate Liturgicon (*sluzhebnyk*) of the second half of the seventeenth century that is from the collection of the Kyiv Theological Academy, being preserved in Vernadsky National Library of Ukraine. In particular, there was carried out the dating of this source, localization of its origin, and analysis of its structure. The author analyzes also secondary inscriptions in the manuscript: marginalia, editing, and correcting of spelling errors.

Key words: Liturgicon, manuscript, liturgy, codicology.

Наталя СТАРЧЕНКО (*Київ*)

"ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ": КІЛЬКА ЗАУВАГ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВИЩА ШЛЯХТЯНКИ В РАННЬОМОДЕРНОМУ СОЦІУМІ ВОЛИНІ

Чи не найістотнішим історіографічним відкриттям періоду карколомних трансформацій гуманітаристики у 70-ті – 80-ті роки XX ст., що позначилося на всіх аспектах досліджень минулого і способах писань про нього, стало відкриття самої особи дослідника. Той надлишок – суб'єктивність історика, яку намарне намагалися витіснити із процесу писання історії упродовж усього XIX і майже всього XX ст. задля чистої "науки без дослідника", – нарешті отримав свою легітимацію. Ба більше, саме на дослідника поклали відповідальність за "винайдення" джерела – відбір та перетворення історичних свідчень, часто випадкових уламків минулого, у важливі елементи дослідницької оповіді, яка має відповісти на низку питань, зокрема чому відбулося саме так[1]. Райнгарт Козеллек іде далі. Він твердить, що дослідження структур чи процесів довшої тривалості передбачає конструювання теорії, яка лежить за межами інформації окремих джерел, хоч імпліцитно в них і присутня. Потрібна сміливість продукування гіпотези та визнання її першості перед джерелом, адже саме дослідник має сказати те, що за нього не може сказати жодне свідчення минулого. Втім, як зауважує Козеллек, такий підхід не відміняє критики джерел як важливого елементу в процесі пізнання історії[2].

Тож у своєму тексті спробую проаналізувати складні конфігурації дослідницької теорії і джерел на прикладі досліджень становища жінки в ранньомодерному шляхетському соціумі Волині і ширше – на українських теренах, що від 1569 р. за умовами Люблінської унії входили до Польської Корони. Маємо досить широкий спектр суджень – від тверджень про її упослідженість до декларацій про практично необмежену свободу. І якщо у другому варіанті може йтися про певну ідеологему[3], слабко підкріплену

[1] Див., скажімо, класичну роботу, що лягла в основу т. зв. "лінгвістичного повороту" в історіографії: *Уайт Х.* Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века (Екатеринбург, 2002), а також низку подальших його статей в розвиток основних тем "Метаісторії", зокрема, впорядкованих у збірку під редакцією Еви Доманської і Марка Вільчинського: *White H.* Poetyka pisarstwa historycznego. – Kraków, 1999.

[2] *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. – К., 2005. – С. 210–211.

[3] Характерно для робіт пострадянського періоду, де без належної уваги до ширшого контексту проголошується факт особливого становища української жінки в суспільстві ранньомодерного часу. Див., напр.: *Кривоший О. П.* Жінка в суспільному

джерельним матеріалом і ширшими компаративістськими студіями, то в першому – зазвичай про висновки з ретельно опрацьованих судових джерел. Утім, актові джерела достатньо еластичні, щоб забезпечити вибірковими аргументами прихильників обох, на перший погляд, взаємовиключних концепцій. Тож у центрі уваги будуть особливості джерела як "непевного свідка", залежного від дослідницької позиції; способи верифікації авторських висновків, зокрема, відносність їхньої об'єктивності; підходи до дослідження патріархальної влади чоловіка та насильства над жінками, а також прийнятність/неприйнятність генералізуючих концепцій і множинності висновків у сфері повсякденних реалій. Скористаюся для свого аналізу концепціями двох, хронологічно розведених значним інтервалом, авторів, відомих дослідників і добрих знавців актових джерел – фундаменту їхніх наукових побудов.

Колір білий

Отож Орест Левицький, упорядник збірника документів, безпосередньо присвяченого родинним взаєминам[4], та автор багатьох розвідок на ту ж таки тематику, які датуються кінцем XIX – початком XX ст.[5], твердить, що "жінка користувалася широкою свободою і незалежністю, майже не поступаючись повнотою своїх громадянських прав чоловікам". Ба більше, автор посилається на "консерваторів" XVI ст., які змушені були констатувати: у шляхетській родині, із запровадженням Статутів, що забезпечували майнові права жінки, дружина взяла гору над чоловіком. Такий розлам традиційних гендерних позицій відбувався всупереч деяким правовим нормам, які передбачали неповну правову дієздатність жінки, що мала упродовж усього життя перебувати під опікою чоловіків. Розхитуванню традиційних упереджень щодо жіночої статі сприяв "жорстокий вік", який потребував енергійних і войовничих персон, не пов'язаних статевими обмеженнями та законодавством. На користь свого висновку Левицький наводить матеріал зі сфери майнового забезпечення жінки та її правового становища, але левова частка аргументів пов'язана з проблемою укладення шлюбів та можливістю розлучень. Загальна настанова шляхетської спільноти, як вказує автор, полягала у дотриманні засади вільного вибору шлюбного партнера представниками обох статей. В основі подружнього зв'язку лежав договір, скріплений звичаєвими публічними практиками – заручинами і весіллям, у той час вінчання як Таїнство часто відходило на другий план, тобто домінувала світська модель шлюбу. А це надавало можливість розірвати подружній зв'язок, якщо

житті України за часів козаччини. – Запоріжжя, 1998; *Лабур О. В.* Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI–XVIII): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Одеса, 1999.

[4] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.

[5] *Левицкий О.* О семейных отношениях в Юго-западной Руси в XVI–XVII веках // Русская старина. – 1880. – Т. XXIX. – С. 549–574; *його ж.* Черты семейного быта в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. // АЮЗР. – 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 1–120; *Мордовець Л. [Левицький О.].* Про шлюб на Україні-Русі в XVI–XVII с. – Львів, 1906.

він не справджував очікувань обох партнерів, що сприймалося як розірвання контракту. Ці два аспекти – свобода вибору шлюбного партнера та двостороння особиста і майнова незалежність подружжя під час тривання шлюбу – забезпечували атмосферу взаємної прив’язаності між подружжям і злагоди в родині. Брутальні стосунки між чоловіком і дружиною Левицький вважає рідкістю, а сімейні конфлікти були легітимною підставою розлучення, яке дозволяло обом сторонам шукати щастя в наступному шлюбі[6].

Колір чорний

Ірина Ворончук, авторка ґрунтовної монографії про демографічні проблеми ранньомодерної України та кількох робіт із історії родини[7], пропонує іншу, досить песимістичну картину: “Абсолютна покірність і підлеглість жінки чоловікові була всезагальною нормою”, що призводило до “справжньої агресії чоловіків у подружніх стосунках”. На спротив наважувалися одиниці; жінки, намагаючись “вирватися з чоловічої залежності”, шукали захисту у своїх рідних, які лише у виняткових ситуаціях його надавали та зверталися до суду[8]. Причини такої ситуації авторка вбачає у примусовому характері шлюбу, де вибір партії для дівчини чи жінки-вдови залежав виключно від батька чи родичів-чоловіків (у випадку її сирітства). Не обходилося без батьківської волі і при одруженні синів, адже всі члени родини, і ширше – квазіродини, якою була спільнота дому (родичі, слуги, челядь), тобто ті, що жили під одним дахом, перебували у владі господаря. За такої ситуації годі було сподіватися на теплі почуття між подружжям.

Статутні норми, які гарантували майнові права жінки у шлюбі, на думку Ірини Ворончук, традиційно порушувалися чоловіком, а це давало йому можливість зосередити у своїх руках усю нерухомість дружини. Практика записів майна (рухомого і нерухомого) кожним із подружжя другому як дар за різноманітні “послуги” у шлюбі діяла таким чином, що у виграші завжди залишався саме чоловік. Винятки були, але “поодинокі й нетипові”.

У підсумку авторка зауважує, що жорстоке і брутальне “ставлення до жінки вважалося нормальним, а отже, типовим”[9]. Тобто абсолютна влада в шляхетському середовищі чоловіка над дружиною передбачала утвердження цього домінування через брутальне фізичне насильство, толероване спільнотою.

---

[6] *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-западной Руси...

[7] *Ворончук І.* Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Социум: Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 161–202; *її ж.* Домінуюча влада чоловіка над жінкою в українській родині XVI–XVII ст. (на матеріалах Волині) // Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie – ewolucja ról w kulturze polskiej europejskiej. – Poznań, 2010. – T. I: Od średniowiecza do początku XX wieku. – S. 77–87; *її ж.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012.

[8] *Її ж.* Подружні зради...; *її ж.* Домінуюча влада чоловіка над жінкою...; *її ж.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. ... – С. 62–90 (розділ про матримоніальні уявлення волинської шляхти).

[9] *Її ж.* Подружні зради... – С. 197.

Чи мають джерела право вето?

Такого кардинального незбігу оцінок в історіографії можна очікувати, скажімо, за умови, коли в осерді конфронтації виявляються принципово різні методологічні підходи або вводяться в обіг нові джерела/групи джерел. Однак інтрига полягає в тому, що обидва дослідники базово спираються на позитивізм із його безумовною довірою до джерела, а левова частка використаних Іриною Ворончук матеріалів, які демонструють факти насильства над жінками (побиття, знущання тощо), походить зі збірника, підготовленого Орестом Левицьким. Тож фокус цього історіографічного конфлікту зміщується на саму особу історика, який створює із фрагментів минулого несуперечливу та максимально повну картину, включаючи в цей процес свою уяву, а джерелом інтерпретації виявляється суб'єктивність історика. Утім, залишивши аналіз елементів та джерел цієї суб'єктивності прийдешнім історіографам, зосереджуся натомість на джерелах, чиї на позір "об'єктивні свідчення" забезпечують верифікацію різноманітних авторських висновків. Козеллек зауважував, що джерела без історика не можуть розповісти історію, однак вони мають право вето, обмежуючи дослідника в його висловлюваннях[10]. Переформулюємо це твердження на питання та спробуємо проаналізувати, чи маркують джерела територію прийнятних гіпотез, а чи, навпаки, провокують розбіжність у поглядах на минуле.

Оскільки центральними питаннями обох запропонованих концепцій виявилися питання влади і насильства, спробую звернути увагу на ті їх аспекти, які видаються важливими для з'ясування становища шляхтянки ранньомодерної Волині. Власне, йтиметься мені не стільки про опонування шанованим мною дослідникам, скільки про уточнення зауважених проблем і загострення деяких дискусійних моментів. Одразу зауважу, що продемонстрована українська "історія" не унікальна. В рамках гендерної історіографії давно існують два протилежні підходи до дослідження ранньомодерної родини: як місця теплих емоційних зв'язків і солідарності та локусу постійної війни між статями і патріархального пригноблення жінки[11].

Влада чоловіка як фізичне насильство

Очевидно, що брутальне утвердження влади чоловіка над дружиною (мова йтиме саме про фізичне насильство) – постійний елемент взаємодії всередині родини від давніх часів до сьогодні, однак різниться воно контекстом та масштабом. Під контекстом розумітимемо певні ціннісні настанови соціуму, який міг засуджувати насильство, толерувати його чи навіть заохочувати (скажімо, через "нормалізацію" побиття дружини, дітей чи слуг як виправний і дисциплінуючий засіб). Очевидно, що проблема контексту ширша і складніша, тож почнімо з на позір простішого питання – масштабу.

Порівняно з кількістю скарг на міжперсональне насильство серед чоловіків свідчень про побиття жінок у родині небагато. Орест Левицький вважає малу кількість жіночих скарг на насильство певним показником його

[10] *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. – С. 211.

[11] *Pollock L. A.* Rethinking Patriarchy and the Family in Seventeenth-Century England // Journal of Family History. – 1998. – Vol. 23. – No. 1 (January). – P. 20–22.

обмеженості. Ірина Ворончук на підтвердження своєї тези про тотальність фізичної наруги чоловіка над дружиною вдається до яскравих ілюстрацій. Утім, невелика кількість скарг працює водночас і на її концепцію, адже всевладдя чоловіка мало зводити до мінімуму можливість жінки скаржитися. Тож мусимо констатувати амбівалентність кількісних показників, які потрапляють до рук істориків.

Однак звернімо увагу на певний аспект цієї проблеми. Конфлікт між подружжям можна розглядати як найбільш приватний, що традиційно полагоджується у родинному колі (а чи замовчується). Скарги до суду на насильство виносили натомість його у публічний простір – простір конкуренції за честь, репутацію і добру славу. Жінка і/чи її родичі, вдаючись до оприявнення конфлікту, мусили апелювати до певних норм співжиття, які порушувалися чоловіком. Натомість за “нормалізації” насильства скарги мали би бути приречені на нерозуміння чи навіть засудження, рикошетом влучаючи по скаржниках. Тож можна припустити існування певних ідеальних уявлень про стосунки чоловіка і жінки в родині, які й створювали підстави для сподівань, що скарги будуть “почуті”. Звичайно, звертання жінки і/чи її родичів до суду за будь-яких обставин містили для них загрози втрати символічного капіталу в спільноті, адже могли підважити добру славу не лише чоловіка, а й скаржників. Тому симптоматичний сам факт існування подібних актів, який засвідчує – благополуччя дочки чи сестри могло превалювати над розрахунком, або ж неналежне поводження з жінкою сприймалося її родиною і, ширше, спільнотою як справа честі, що вимагала втрутитися. Звернімо увагу на оповідь Ольбрихта Станіслава Радзивілла у його “Pamiętnikach” про інцидент на похороні князів Вишневецьких. Войницький каштелян Петро Шишковський, у третьому шлюбі одружений з Теофілою Вишневецькою, на другий день після поховання “в розмові назвав свою дружину немилим словом для вух і для дому Вишневецьких”. Слуги Яреми Вишневецького, незважаючи на те, що князь “не приклався до меча” і не прийняв ті слова собі за образу, кинулися до бійки. Далі Радзивілл яскраво описує перебіг сутички зі стріляниною, викиданням гостей із вікон, загрозою для життя дружини кн. Яреми, від голови якої дивом удалося відвести шаблю. За честь дому Вишневецьких заплатило життям п’ятеро, тож, як зауважує Радзивілл, потому багато людей працювало над досягненням взаємної згоди[12].

Про родинне насильство історик дізнається не лише з прямих скарг (де воно обов’язково фігурує в комплексі з іншими порушеннями норм, зазвичай матеріального характеру), а й з принагідного, теж далеко не масового матеріалу. За приклад може слугувати визнання возного у ґроді, який при слузі кн. Андрія Головні-Острожецького носив лист від князя до його дружини Настасі Єловичівни-Малинської з проханням повернутися додому. Як засвідчив возний, жінка так пояснила свою відмову повертатися до чоловіка: “Для тое причины до князя малжонъка своего ехати не хотела, жем мя былъ збилъ”. А про свої подальші наміри заявила: “Коли схочу, тогды поеду”[13]. Тож

[12] *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa, 1980. – T. II: 1637–1646. – S. 248–249.

[13] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 408–408 зв.

даний випадок, звичайно, можна використати для доведення існування насильства в родині, однак доречніше – як факт, що для жінки та її близьких акт фізичного насильства чоловіка послужив достатньою підставою сепарації.

У будь-якому разі, випадків насильства в актових книгах значно більше, аніж тих, які фіксує Орест Левицький чи Ірина Ворончук. Ще більше таких, які взагалі залишилися поза межами фіксації, тож навіть ретельне нотування кожного найменшого факту не дасть змоги зробити бодай припущення про співвідношення перших і других. Відповідно, говорити про масштаби насильства в родині не випадає. Однак перед тим, як у черговий раз констатувати обмеженість ранньомодерних джерел і роботи історика, поставимо питання дещо інакше. Аксіоматично, що насильство тісно пов’язане з владою, контролем і домінуванням. Однак кореляція фізичного насильства над жінками з рівнем жіночих свобод у суспільстві та владною ієрархією в родині значно складніша, аніж може видаватися на позір. Скажімо, концепт “золотої клітки” як ідеалу для жінки в середовищі буржуа модерного часу і, відповідно, чи не повна залежність її від чоловіка (т. зв. “друге закріпачення” жінки) утверджувалися зазвичай не через брутальне насильство. А зайнятість жінки з міських низів у виробничій сфері та її відносна фінансова незалежність не конче сприяла гармонізації шлюбних стосунків та автоматичному витісненню фізичних способів утвердження влади чоловіком. До роздумів спонукає й статистика, за якою в сучасних США більше третини жінок були зґвалтовані своїм партнером, зазнали від нього фізичного насильства чи переслідування[14]. До того ж навіть значний рівень насильства не конче означає його нормалізацію; як слушно зауважує П’єр Бурдьє, регулярна повторюваність – не правило чи норма[15].

Очевидно, що насильство над жінками у ранньомодерний час було вмонтоване в ширший культурний контекст і залежало від сукупності міжперсональних стосунків, а це вимагає застосування до його аналізу ширших пояснювальних схем[16]. Отож спробуємо віднайти ті цінності й норми в середовищі шляхти, які могли впливати на стосунки в родині. Ітиметься не стільки про точні дані, скільки про непрямі свідчення й певні дослідницькі

[14] The National Intimate Partner and Sexual Violence Survey: 2010 Summary Report is a publication of the National Center for Injury Prevention and Control of the Centers for Disease Control and Prevention // http://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/nisvs_report2010-a.pdf. – P. 38–39. Звичайно, сучасна наповненість понять “зґвалтування”, “фізичне насильство” та “переслідування” має суттєво відрізнятися від ранньомодерної, але міняються й норми та цінності, що пред’являються до членів суспільства. Для нас у даному разі важливий факт присутності в партнерському зв’язку того, що розуміється під поняттям “фізичне насильство” у сучасному світі, попри його гостру проблематизацію та обмеження на рівні законодавства.

[15] *Бурдье П.* От правила к стратегиям // Начала. – М., 1987. – С. 100.

[16] Так, скажімо, для періоду пізнього середньовіччя подружнє життя мешканців Італії виявлялося значно “багатшим” на застосування фізичної сили чоловіком щодо дружини, з удвічі більшою кількістю зафіксованих смертельних наслідків, аніж в Англії. Пояснення цієї різниці слід шукати в контексті, зокрема, в особливостях культивованого почуття “честі”. Див.: *Dean T.* Renaissance Studias. – 2004. – Vol. 18. – No. 4 (December). – P. 529–530.

побудови. Кількісний підхід тут непридатний ще більшою мірою, аніж при визначенні масштабу насильства, тож, як іронічно зауважив Карло Гінзбург, у подібних випадках доведеться миритися зі слабким науковим статусом висновків задля можливості адекватного розуміння минулого[17].

Зайве заперечувати, що насильство в ранньомодерній шляхетській спільноті було частиною повсякдення, адже воно вмонтовувалося в чоловічий життєвий цикл: бійки між конкурентними групами, міжперсональні зіткнення з приводу захисту честі, насильство як елемент дорослішання і соціалізації в певних групах тощо[18]. В осерді шляхетських конфліктів лежала потреба у постійному захисті честі, який передбачав публічні демонстрації особою свого статусу та готовності його боронити, вдаючись до насильства як найпростішого способу підтримати та примножити “добру славу”. Честь “екстерналізована”, вона залежала від спільноти, яка єдина тримала в своїх руках капітал честі й кожному віддавала належне. Тож спонуками до дії була не стільки внутрішня мотивація, скільки думка загалу, а це означає, що насильство мусило регламентуватися певними приписами, ритуалами і конвенціями, які визначали, що для чоловіка прийнятне, а що – табуйоване. Відповідно, честь могла обмежувати певні види міжперсонального насильства. Так, побиття чи інші брутальні жести (ляпас, виривання бороди, знімання шапки) вважалися образливими і вимагали помсти, на відміну від сутичок супротивників зі зброєю в руках. Перше ж бо принижувало жертву й утверджувало нерівність між нею і кривдником, друге – трактувалося як квазіпоєдинок рівних суперників. До того ж серед дуельних правил, що поступово складаються, важливою була вимога фізичної рівності дуелянтів. Адже перемога над слабким чи невідповідним супротивником не додавала честі переможцеві. Лукаш Гурніцький вустами свого героя, пишучи про неможливість для шляхтича поєдинку із нерівноцінним за статусом партнером, зауважує: “Із перемоги честь мала, а від програшу великий сором”[19]. Тож постає резонне питання – які норми існують у ставленні чоловіка до жінки/дружини, традиційно “слабких” осіб, що “робили” би шляхтичеві честь. Звернімо увагу на скарги шляхтянок про побиття чи образи сторонніми особами (яких є значно більше, аніж скарг на родинне насильство). Прикметно, що в цих випадках скаржниці чи їхні представники зазвичай акцентували увагу не лише на шляхетському статусі жертви, а й на слабкості її статі та необхідності поваги до жіночого стану. Так дружина Флоріана Потоцького скаржилася, “яко белая голова, покоем обварована, до воины жадное не способьная”, що кривдник “без вшелякого респекту на уцътивыи мои стан шляхецкии белоголовъскии”, стріляв, словами “бридко ущипливеми стан мои бялоголовъскии

[17] *Гинзбург К.* Приметы. Уликовая парадигма и ее корни // *Гинзбург К.* Мифы – эмблемы – приметы. – М., 2004. – С. 225–226 (“Кількісний і антиантропологічний напрямок, який отримали природничі науки з часів Галілея, поставив гуманітарні науки перед неприємною дилемою: або прийняти слабкий науковий статус, щоб прийти до значних результатів, або прийняти сильний науковий статус, щоб прийти до результатів малозначущих”).

[18] *Carroll S.* Introduction // Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective. – 2007. – P. 12–13.

[19] *Górnicki L.* Dworzanin polski. – Wrocław, 2004. – T. II. – S. 141.

зневажилъ, оболъжил, окрутъне злаял, [...] "охендожство и завице, на моее голове будучие, сторгънол, взял, злупилъ и обънажил, яко якую безецную, уцтивост мою обнажил", а коли вона спробувала йому перешкодити, "у губу килкакротъ ударил пястю и такъ убогии поцтивы станъ мои бялоголовъскии безъ вшелякого охроны и респекъту обелжил, удесъпекътовал, зневажил и змазал"[20]. А Марта Стефанова Немиричева скаржиться на панів Лащів і їхню сестру за образу, якої вона не чекала, захищена "покоемъ, безпеченством и пошанованем завше звыклым и пристоиным белогловским"[21]. Зауважу різницю в аналогічних скаргах чоловіків, які наголошували на образі своєї шляхетської честі, у той час як шляхтянки, хоч і згадували про своє шляхетство, все ж педалювали на уразі "стану білоголовського" і його слабкості.

На насильстві мусив позначатися й характер влади в соціумі, осердям якого була патронально-клієнтарна система. Владні взаємини вибудовувалися на принципах договору (неформального чи частково формального) про взаємообмін між патроном і клієнтом, де перший гарантував опіку і протекцію в різних сферах життя, а другий – службу, тобто послуги найширшого спектру. У цих асиметричних взаєминах, де слуга-шляхтич формально перебував чи не в повному підпорядкуванні панові, фізичне насильство, схоже, траплялося лише у випадку гострої конфронтації, пов'язаної з бажанням слуги розірвати зв'язок. Зазвичай мотивом "розлучення" постає невиплата паном обіцяного, однак мені не зустрілася така причина, як брутальне поводження, а шляхтич, незалежно від статусу, зазвичай був вразливий на акт побиття. Тож схоже, що влада трималася на символічній вазі (впливові, маніпуляції, авторитеті), а спротив набував вигляду відмови у повазі чи довірі, й саме так сприймалося паном і його оточенням бажання слуги розірвати договір. Брутальне поводження зі слугою не робило честі панові, чому свідченням – джерельний матеріал[22]. Скарги слуг підривали добру славу шляхтича, а саме до неї та християнського милосердя як важливої чесноти шляхтича апелювали приятелі пана, виступаючи посередниками у випадку його невластивого поводження зі слугою. Дотримуватися певних норм у стосунку до нижчого за статусом всупереч можливостям виявити домінування через брутальне насильство, а також усіляко демонструвати своє милосердя і культивування чеснот було обов'язковим у суспільстві, де влада трималася на авторитеті, а повага – на мінливому капіталі честі. "Ласкаво з людьми обходитися" – засаднича чеснота "великих" людей стосовно "малих"[23].

Тож цей аспект, очевидно, необхідно враховувати й при аналізі стосунків між шляхетським подружжям[24]. Адже дружина, як і слуга-шляхтич, входила

---

[20] ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 188–189.

[21] Там само. – Спр. 7. – Арк. 1210 зв.–1211.

[22] *Старченко Н.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI – початок XVII століття. – К., 2014. – С. 109–110.

[23] Ширше див.: *її ж.* "Постєрєгаючи прав, волностєй и свобод наших": боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року // Theatrum humanae vitae: Студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С. 259–276.

[24] Еммануель Ле Руа Ладюрі зауважує, що декларована покірність жінки насправді не була ані повною, ані безпроблемною, і вона не забезпечується погрозами чи насильством з боку чоловіка точнісінько так, як і нормальне функціонування

до широкого поняття “дому”, на чому акцентує Ірина Ворончук, вона була частиною символічного тіла чоловіка, від неї значною мірою залежала його честь[25]. Острах перед переведенням домашнього конфлікту в публічну площину і можливими втратами для честі чи її випробування в цьому разі ставили чоловіка перед необхідністю зберігати баланс у родинних стосунках і уникати загроз для його порушення[26]. Адже саме честь як основа символічного капіталу, разом із соціальним капіталом (включеність у родинні мережі зв’язків), визначала місце чоловіка в суспільній ієрархії[27]. Тож можна говорити про певну “моральну економіку” насильства, яка залежала від правил і обмежень[28], властивих певному часові та певному середовищу.

Владні репрезентації та реверси гендерної асиметрії

Очевидно, що Орест Левицький, говорячи про повну майнову та особисту свободу жінки, практично не зауважує існування патріархального домінування в ранньомодерний час. Про нього він лише згадує, стверджуючи, що реальне життя мало рахувалося з існуючим поглядом на жінку як “напівправну” істоту, яка мала постійно перебувати в опіці чоловіка[29]. Тож у полі його уваги перебувають не вияви гендерної асиметрії, а приклади, де вона розламувалася. Про випадки насильства чоловіка щодо жінки згадується лише як про незначущу і не важливу для аналізу частину родинного життя. Натомість для Ірини Ворончук стосунки між чоловіком і жінкою в межах родини тотально вкладаються у схему домінування і підкорення, однозначних і всеохопних. Ці диспозиції, на її думку, утримувалися значною мірою за рахунок фізичної сили, цілком легітимної в спільноті як дисциплінуючий засіб сильнішого щодо слабшого. Тож, з одного боку, маємо варіант “відсутньої структури”, яка фігурує лише як неважливе тло і не помічається, та, відповідно, не рефлексується дослідником, а з іншого, – фіксацію чоловічого

тодішнього суспільства не трималося на державному насильстві. Див.: *Ле Руа Ладюри Э.* Монтайю. Окситанская деревня (1294–1324). – Екатеринбург, 2001. – С. 237–238.

[25] Надмірна жорстокість щодо дружини деяких чоловіків, які таким чином намагалися продемонструвати над нею свою владу та контроль і тим самим утвердити свою мужність, натомість підважувала в очах спільноти його честь. Адже реалізовувати свої владні повноваження, як вважалося, потрібно розумно. Див.: *Amussen S. D.* “Being Stirred to much Unquietness”: Violence in Early Modern England // Journal of Women’s History. – 1994. – Vol. 6. – No. 2 (Summer). – P. 80. Звернімо увагу на дослідження подружнього насильства в контексті чоловічої честі Елізабет Фойстер, де зауважується, якою хисткою була межа між прийнятним утвердженням влади через насильство і трактуванням застосування фізичної сили як безумства, що нищило честь чоловіка. Якщо вияви насильства потрапляли в поле зору сусідів чи приятелів, вони зазвичай ставали на бік жінки (*Foyster E.* Male Honour, Social Control and Wife Beating in Late Stuart England // Transactions of the Royal Historical Society. – 1996. – Vol. 6. – P. 215–224).

[26] *Pollock L. A.* Rethinking Patriarchy and the Family…

[27] *Бурдье П.* Мужское господство // *Бурдье П.* Социальное пространство: поля и практики. – СПб., 2005. – С. 237–238.

[28] *Amussen S. D.* “Being Stirred to much Unquietness”... – S. 73.

[29] *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-западной Руси... – С. 12.

домінування як основи порядку, однак без аналізу того, як цей універсальний принцип діяв на практиці, яких форм набирав та чи були варіанти його підваження. Ірина Ворончук впритул підійшла до проблеми насильства як важливого дослідницького об'єкта, однак лише постулювала його присутність.

Однак, як зауважує П'єр Бурдьє, чоловіча домінація та жіноче підкорення, міцно вмонтовані у соціальні структури і світоглядні настанови, не конче реалізовувалися через застосування фізичної сили. Століттями відтворювані диспозиції часто мали символічний характер і утверджувалися через автоматичне прийняття усталених схем. Вони закріплювалися повсякденними практиками та з допомогою різних варіантів репрезентацій в публічному просторі[30]. Ірина Ворончук наводить приклад такої репрезентації всевладдя чоловіка: під час заручин Настася Хребтовичівна-Богуринська просить про дозвіл відвідати приятелів у свого новоспеченого нареченого Станіслава Кавезького. Дослідниця зауважує, що дівчина, навіть не ставши дружиною, змушена визнати над собою владу майбутнього чоловіка[31].

Такі публічні репрезентації влади трапляються досить часто, скажімо, як обов'язкова згадка чоловіка як властивого опікуна дружини в різних життєвих колізіях. Домінування могло бути цілком символічним, як у випадку, коли жінка підтверджувала з дозволу чоловіка, "яко малжонъка и опекуна", отримання боргу від свого боржника[32]. Або коли вона особисто скаржилася в ґроді "сама от себе именемъ малжонка яко опекуна своего" про насильство від сторонніх осіб[33]. Очевидно, що йшлося не про формальну правову недієздатність жінки у подібних ситуаціях, як на те, не зафіксовану законодавчими нормами, а саме про визнання самими упокореними усталених у спільноті меж. Навряд чи за цих обставин можна було очікувати демонстративного виходу жінок за марковану територію. Однак її кордони могли розсуватися через різні обставини. Так Ярош Ґесинський скаржився на луцького старосту Олександра Семашка, який дозволив провадити справу у суді особисто панні Ганні Рудґирівні без опікуна, вписаного в позов ("сама у суду пилновати и ничого одерживати не могла"), в результаті чого він програв справу як такий, що до суду не з'явився[34].

Зовнішню підпорядкованість жінки чоловікові принагідно могли використовувати обидві сторони: на позір усіляко демонструючи залежність та "білоголовську" слабкість, отримувати натомість певну долю свободи та безкарності. До подібних маніпуляцій удавалися, скажімо, під час судових процесів зі звинувачення жінки в наїзді на маєток сусідів, де її представник – чоловік чи адвокат – твердив, що вона як представниця слабкої статі наїздити не могла і, відповідно, має бути увільнена від судової відповідальності. Про незбіг статусу "білоголової" з участю у збройних сутичках згадує у суді, наприклад, князь Григорій Сангушко: "Кгвалтовне наеждат не могла, будучи белою головою, кгды ж то белым головам не приналежит". Однак при

[30] *Бурдье П.* Мужское господство.
[31] *Ворончук І.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. … – С. 90.
[32] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 509.
[33] Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 55–56.
[34] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 663–664 зв.

ближчому розгляді мусимо розцінити слова князя не стільки (чи не лише) як переконання, скільки як риторику, спрямовану на припинення процесу над його дружиною, яка очолила збройний загін у виправі на сусіда[35].

Однак існували в публічному просторі репрезентації й іншого характеру, які утверджували суб’єктність заміжньої жінки. Серед них – звинувачення шляхтича у наїзді з наказу його дружини чи позивання заміжньої жінки до суду окремим від чоловіка позовом у спільній справі. Так Яцко Гулевич Воютинський, стоячи перед ґродськими урядниками, “сам от себе” і за дорученням дружини Опранії Новоселицької заявив, що Гнівош Резанович позвав їх одним позовом (“позывает нас, двох особ, то ест мене и малжонъку мою, а позов один”), тож просить відкласти справу. Суд, “бачечи то, иж две особы повод однимъ позвом позвал, што водле права посполитого ити не может”, наказав, аби позивач позов поправив і “каждую особу особливым позвом” позвав[36]. До подібних репрезентацій належало і обов’язкове письмове доручення від дружини чоловікові на ведення її справ у суді або ж її особиста присутність на процесі:

“[Поневаж малжонок] о кривду малжонки своее без порученъя ее мовити, ани ее доводити не мает, всказали есмо и симъ декретом ншимъ всказуемъ, абы пни Мотовиловая сама яко отчичка тое маетности, которои то властне належитъ, з малжонкомъ своим яко опекуном доходила”[37].

Врешті, справи заміжньої жінки не конче мав представляти її чоловік, часто від її імені діяв письмово уповноважений нею адвокат.

Звичайно, окреме питання – як історикові розрізнити, де йдеться про репрезентації чоловічої влади, часто формальні, а де – про реальну владу чоловіка над жінкою; де пролягає межа між риторичною апеляцією до слабкості жіночої статі, якою переповнений до сьогодні гендерний дискурс, і реальною обмеженою дієздатністю жінки; де маємо справу з маніпуляціями усталеними уявленнями і нормами через апеляцію до них, а де – з декларацією упереджень щодо жінки. Адже в руках дослідника – переважно публічна риторика, яку, з одного боку, легко прийняти за реальність, а з другого, – важливо нею не злегковажити.

Звернімо увагу на одну із таких репрезентацій. Дружина Єроніма Крупського заявила возному, який приніс судовий декрет і вимагав поступитися маєтком на користь супротивника: “З вами розмовы не маю, а ни листовъ от вас брати не хочу, и ввязаня жадного не допускаю, бо я мужа маю, не вдова”[38]. Можна, звичайно, звернути увагу на декларацію самою жінкою своєї підпорядкованості чоловікові у майнових справах та різниці в дієздатності дружини та вдови. Однак чинила вона аналогічно урядникам, які зазвичай у подібних ситуаціях твердили, що не мають розпоряджень від пана і боронитимуть маєтність від “зазіхань” його недоброзичливців. За цим “незнанням” часто приховувалася спроба самого власника маєтку затягнути

[35] Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 69.

[36] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 481–482 зв.

[37] Під час дебатів заявлялося: “Пан Мотовило не о реч свою, толко о власност жоны своеи позывает” (Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 145–145 зв.).

[38] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 212 зв.

виконання несприятливого судового декрету. Тож жінка могла діяти за тією ж моделлю, добре усвідомлюючи зворотну підкладку своїх дій – кроки на благо родини, а могла, втім, вербалізувати істинний стан справ, самоусунувшись від відповідальності.

Не так буквально можна прочитати й наведений Іриною Ворончук приклад із проханням Настасі Хребтовичівни-Богуринської, зверненим до свого новоспеченого нареченого, про дозвіл на від'їзд із батьківського дому на гостину. Цілком імовірно, що йшлося не стільки про утвердження влади майбутнього чоловіка над своєю нареченою, скільки про символічний жест – репрезентацію переходу з батьківської родини до чоловіка, тобто задемонстровано було не реальне підпорядкування панни, а репрезентацію її підпорядкування. Адже попередні домовленості про одруження не конче завершувалися весіллям. Непоодинокі скарги на недотримання умов засвідчують, як швидко могли мінятися пріоритети сторін, причому обох, у матримоніальних планах. Прикладом може слугувати шлюбна історія Яна Черленковського, який, домовившись про весілля з падчеркою Лукаша Витовського і дочкою Анни з Микулинців, підписавши інтерцизу, тобто письмову угоду, по приїзді у призначений день виявив, що ті "на великую зневагу и надмерную шкоду" його поїхали з дому. Однак потому батьки дівчини не перестали лагідними обіцянками тішити сподівання скаржника, який приїжджав в їхній дім "з великим коштом" і "знаменитые подарки отдавал". Через деякий час Ян, нагадуючи про домовленості та просячи виконати обіцянку, послав до них своїх приятелів, які вчинили з Витовськими ще одну інтерцизу і призначили дату весілля. Як скаржився Черленковський, він позбувся дідичних маєтностей через весільні витрати, які склали 30 тисяч золотих, та зі "знаменитою личбою знаменитых" приятелів приїхав у весільний день, проте знову не виявив своїх гіпотетичних родичів на місці[39].

Дослідження таких складних тем вимагає також уважного ставлення до актів, де жінка займає позицію, традиційно притаманну чоловікові, навіть якщо йдеться про невелику їх кількість. Адже вирівнювання гендерної асиметрії зазвичай відбувалося не через відкритий спротив усталеним нормам і обмеженням, а внаслідок "тихої окупації" – перебирання жінкою традиційних чоловічих позицій і ролей. Про розлам гендерної асиметрії свідчать, скажімо, оголошення про помсту від чоловіків жінкам[40], які на рівні звичаєвих практик, а від 1588 р.– і за конституційним артикулом – утверджували рівність поміж сторонами, що вдавалися до такого ритуалу. Мені трапився і зворотний випадок – письмова одповідь від удови, власниці маєтку, сусідові через межові суперечки[41].

[39] Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 103–104 зв. А, скажімо, Станіслав Кандиба, домовившися про шлюб своєї доньки Олександри із Федором, сином Богдана Борейка-Кнерутського, у призначений день весілля довго, "на долгих мовах", дискутував про посаг, а потому переніс церемонію на наступний день, запевнивши багатьох присутніх у дотриманні домовленостей. Утім, наступного дня в понеділок узагалі відмовився видавати дочку заміж (Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 16–18 зв.).

[40] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 38 зв.–39.

[41] Там само. – Спр. 25. – Арк. 343 зв.–344 зв.

Приклад участі дружини у грошових оборудках нарівні з чоловіком зустрівся серед листування кн. Олександра Заславського, який, звертаючись до свого кредитора пана Мацевського, згадує, що попередній його лист дружина адресата, замість передати чоловікові, сама розпечатала, ба більше – відповіла на нього князеві. Розгніваний Заславський зробив з того листа копію і переслав Мацевському[42]. Насамкінець князь ущипливо додає, що йому та адресатові Бог дав змогу жити своїм чоловічим розумом[43].

Зустрічаємося з певними гендерними реверсами і в майнових стосунках подружжя. Так Ян Мнішковський записує дружині в дар на вічність, віддаляючи родичів, 1000 золотих, які він отримав від продажу нерухомості й речей в Сандомирському воєводстві та вніс до її волинських маєтностей[44]. Тож у підсумку власницею всього подружнього майна виявлялася саме дружина. У цьому контексті цілком зрозумілою стає риторичність запитання, звернутого в іншому випадку скривдженою стороною до шляхтича, чия дружина, власниця маєтку, була ініціаторкою межових суперечок: “Ты, пане Иваницкий, чи наимитом в жоны своее живеш, [...] кгды в томъ имени владности и моцы не маш”[45]. Діалогічно до наведеного випадку звучить відповідь вдови князя Януша Порицького його братам під час з’ясування спірних питань спадку: “Не кухаркою жадною, але малжонъкою властною мужа своего его милости князя Януша Порыцкого была”[46].

А Іван Балабан-Осекровський скаржився на дружину Раїну зі Стакорських про те, що вона разом зі своїми братами та приятелями вигнала його з маєтку Ружина[47], привласнила речі, які він уніс після весілля в її двір, і порушила шлюбну присягу, відмовившись з ним мешкати:

“То пакъ, деи, малжонка моя, не ведати для которое причины, запомневши боязни Божое и присеги своеи, на малженство зо мною вчиненое, и срокгости права посполитого, взявши противку мене, малжонка своего, безвинъне есми з умыслу своего або з намови людское непрязни немилост и змовившися з братею своею и с приятелми своими, мене од оное всее маетности моее кгвалтовне выбила и отогнала, чим великии жал и оболжене и шкоду немалую мне вчинила”[48].

Чоловік послав до дружини своїх приятелів, щоб з’ясувати причину її вчинку та спонукати жінку визнати “неслушність” і “непристойність” своєї поведінки, віддати чоловікові майно та повернутися до подружнього життя згідно з присягою. Однак Раїна не лише відмовила, а й негречно повелася з

[42] “Pani Małżonka w. m., listu nie odsyłaiąc w. m., sama go odpięczętowała, na który co mi odpisała, w. m. copią posyłam”.

[43] Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Rękopisy. – № 75. – T. I. – K. 137.

[44] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 303–304.

[45] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 135.

[46] Там само. – Спр. 5. – Арк. 50 зв.

[47] Ружин потрапив до рук Раїни зі Стакорських після смерті першого чоловіка кн. Михайла Ружинського (віновий запис від князя дружині на маєтках Ружині, Роговичах і Твориничах див.: Там само. – Спр. 9. – Арк. 74 зв.–75 зв., 22.03.1575 р.).

[48] Там само. – Спр. 22. – Арк. 483 зв.–484.

посередниками. Прикметно, що чоловік не боїться виставити себе в очах загалу жертвою власної дружини. А перелік майна, яке він уніс до подружньої власності, поділяється на дві частини, як і у випадку посагу нареченої, тобто готівка і речі, серед яких, окрім зброї, були тузин (дюжина) ложок, посуд, одяг, постіль, тобто традиційний асортимент жіночого майна[49].

Не випадково у скарзі з'являється і заувага про змову дружини зі своїми братами, що цілком типово для подібних ситуацій, адже після шлюбу жінка не зникала з орбіти батьківської родини. Батьки і брати не лише уважно контролювали майно, що переходило до рук доньки/сестри, а й відгукувалися на негаразди в її родині. Звернімо увагу на скаргу Андрія Олехновича Олізаровського на дружину Федору Олехнівну Білостоцьку, яка "взявши перед себе злыи и небачныи умыслъ", "покинувши, деи, мене в сиротъстве з детками нашими", забрала всю маєтність, яку він отримав у результаті поділу з братами отчизни та вніс у дім, "и, штом за тот час з нею, малжонъкою своею, маетности зобрал, то все повезла из собою". Загальну суму втрат скаржник обрахував у 500 золотих. Спочатку жінка зупинилася у свого дядька Михайла Линевського, де "час немалыи мешкала", куди він посилав своїх приятелів, просячи, щоб вона "до мене, до мужа своего и до деток в домъ свои пошла". А також звертався до самого Линевського з проханням її чоловікові повернути, однак той не лише не зважив на його прохання, а й відпровадив Федору в Кременецький повіт до Івана Маскевича Лосятинського. Більше того, дружина "еще далеи чинечи досыть злому умыслу своему, с приятелми своими на здоровъе мое стоит и мене, деи, забити хочеть, направуючи на мене лотровъ, слугъ и самыхъ приятелъ своихъ, чого ж, деи, ми трудно терпети"[50].

Прикметно, що брати часто постають оборонцями честі своєї сестри, виступаючи на її захист в разі образи чи небезпеки. Відповідно, захищеність жінки в родині значною мірою залежала від авторитету її батьків та братів у шляхетському соціумі, які у випадку незгоди в подружжі брали на себе тягар клопотів стосовно розлучення. Так, Томило Челевич видав дочку за пана Підгаєцького, однак, бачачи, що "мижи ними мешканя доброго" немає, через приятелів домовився із зятем про розлучення, за умовами якого кожному із членів колишнього подружжя дозволялося вступати в наступний шлюб[51]. Можливість розлучень через незгоду співжиття теж, по-своєму, виступала профілактикою насильства над дружиною.

Окрім сталих союзників, якими зазвичай виступали брати і батьки жінки, не слід забувати також про існування ситуативних груп підтримки – дітей та слуг всередині дому[52] й сусідів/приятелів за його межами. Домочадці

[49] Там само. – Арк. 483–484.

[50] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 460. – Арк. 255 зв.–257.

[51] Там само. – Ф. 21. – Спр. 35. – Арк. 209.

[52] Пор. участь слуг у конфлікті подружжя – кн. Андрія Курбського з кн. Марією з Гольшанських: *Ерусалимский К.* История одного развода: Курбский и Гольшанская // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 149–176. Зберігся масив документів, який засвідчує перебіг тривалого конфлікту між кн. Станіславовою Воронецькою Мариною Гулевичівною із чоловіком, де союзником з боку матері виступав старший син Станіслав, а з боку батька – молодший. Вагомими ресурсами, за які відбувалася боротьба, були маєтки, а в арсеналі знеславлення жінки головним

могли становити серйозну противагу чоловічій владі, а сусіди чи приятелі, шукаючи компромісу в разі конфлікту, мали враховувати й жіночу позицію.

Тож чи можна говорити про жінку як про власність чоловіка, що була навіть не стільки служницею, скільки його підданою? Зберігала за собою родове ім’я, послуговуючись ним водночас із прізвищем чоловіка; мала власну печатку; у багатьох випадках виступала згідно з правом і звичаєм суб’єктом, без якого чоловік не міг здійснити низку майнових трансакцій; присвоювала в різних життєвих ситуаціях чоловічі позиції. Однак, спираючись значною мірою на підтримку й опіку батьківської родини та кола приятелів, витвореного завдяки включеності в середовище добре осілої шляхти, зазвичай залишалася безпорадною в разі їх відсутності, приклади чого можна знайти в судових джерелах[53]. Щоправда, частину з них, знову ж таки, можна проінтерпретувати у різний спосіб. Візьмімо історію Федори Янівни Гулевичівни, вдови по смерті Павла Бранського, який загинув, не залишивши тестаменту і, відповідно, не призначивши опікунів. Тож спочатку жінка як “сирота”, “не могучи сама детми и именями опекатися, и ни от кого иного ратунку в потребах своих и подпоможеня мети”, звернулася з проханням про заступництво до луцького старости Олександра Жоравницького, який узяв її в опіку. Десь через півроку у 1580 р. вдова вийшла заміж за Яна Напольського[54]. Однак новий чоловік, як скаржилася у 1585 р. жінка, виявив до неї “великую незычливост и подступок”. Їй стало відомо через приятеля, що він забрав усі її листи на маєтність, а також мав наміри знеславити дружину і “змазу дому [її] вделатъ”. Як тільки Федора зауважила 28 лютого таємне прибуття чоловіка з озброєними приятелями, тут же послала до брата Миколая, щоб він прибув на порятунок, а також попросила в ґроді про надання возного, який би міг певний час перебувати в її домі на правах офіційного свідка[55]. Потому возний 6 березня визнав у суді оповідь жінки про злі наміри Напольського, зокрема, про спробу отруїти дружину на Різдво 1584 р., що засвідчив кухар[56]. Із визнання низки осіб у ґроді 12 жовтня 1585 р. дізнаємося, що Напольський тримає дружину в ув’язненні[57]. Їй, щоправда, десь потому вдалося втекти, тож вона 3 березня 1586 р. оповіла в ґроді про свої нещастя: чоловік її, “верную жону свою, зненавидевши, бивал” та вимагав записати йому маєток Брани, а не досягши свого, усіляко його пустошив, дітей від

аргументом був нібито “невінчальний” шлюб, відповідно, визнання його недійсним, натомість знищення чоловічої репутації відбувалося через оскарження його в розумовій недієздатності (АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 3. – С. 462–468; ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 387–388; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 21 зв.–24; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 316 зв.)

[53] Див., напр., життєву драму сироти Настасі Обуховичівни Охлоповської: *Старченко Н.* Справи про зґвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI ст.) // Социум: Альманах соціальної історії. – 2015. – Вип. 11–12. – С. 115–119.

[54] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 193–204 зв.

[55] Там само. – Спр. 34. – Арк. 183–184 зв.

[56] Там само. – Арк. 186–188 зв.

[57] Там само. – Арк. 1172 зв.–1173 зв.; про те ж вони оповіли в луцькому земському суді: Там само. – Ф. 26. – Спр. 5. – Арк. 635.

першого шлюбу пороздавав чужим людям, її саму ув'язнив і мало не заморив голодом. Федора після втечі спочатку прийшла до свого брата Миколая Гулевича, а той відправив сестру на її ж прохання "до инших старших приятелеи". На той час уряд луцького старости перебував у руках кн. Пронського, чиїм слугою і був Ян Напольський, тож скарга Федори вписана до володимирського ґроду[58]. А 19 серпня возний визнав, що прибив на публічних місцях та обволав королівський лист, яким король узяв у опіку й оборону Федору Напольську, щоб вона могла безпечно пересуватися по території Корони і провадити свої справи у будь-якому суді[59]. Тож запропонована історія може бути витлумачена як приклад чоловічої сваволі: ми дізнаємося про фізичне насильство і позбавлення дружини свободи не в результаті скарги, а через спробу брата Яна Напольського Андрія за сфабрикованим документом отримати маєток до своїх рук, що й змусило родичів і приятелів Федори заявити про неможливість добровільної застави нею маєтку, адже вона на той час перебувала в ув'язненні чоловіка. Сам факт позбавлення дружини свободи або не викликав до того моменту відповідних заяв чи спроб звільнити Федору, або ж вони не були зафіксовані в актових книгах, залишаючись у приватній сфері приятельських перемовин. З іншого боку, є багато нюансів, які засвідчують солідарність широкого загалу шляхти саме з жінкою, яка походила з добре знаного на Волині роду, а не з чужаком Напольським. Вона в різних ситуаціях опиняється під захистом старости, брата, дальших впливових родичів, приятелів і сусідів. Врешті, королівський ґлейт очевидно був добутий не нею особисто. Також варто зауважити, що й волинський шляхтич, залежний від великої кількості осіб, які забезпечували йому підтримку, мав би оглядатися на них у своїх діях щодо дружини, скажімо, остерігаючись ослави чи задля збереження важливої частини свого соціального капіталу – родичів, придбаних через шлюб.

Тож рівень гендерної асиметрії постійно коливався, залежав від обставин, підважувався під час судових дебатів та в повсякденних практиках, таких як, скажімо, спільна участь подружжя у збройних конфліктах із сусідами, що вважалося чоловічою справою, підпорядкування слуг дружині нарівні з чоловіком чи самостійне її господарювання[60]. Очевидно, що патріархальне домінування не лише не трималося виключно на насильстві, а й не здійснювалося автоматично. Не лише жінки могли чинити опір усталеній системі розподілу владних ресурсів, а й у самих чоловіків далеко не завжди вистачало можливостей, суб'єктивних і об'єктивних, утверджувати свою владу[61]. Саме в цьому – існуванні в патріархальній системі елементів, що пом'якшували та розламували зсередини її тотальність, як вважає, скажімо,

[58] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 82–82 зв.

[59] Там само. – Арк. 379 зв.–380 зв., 383–383 зв.

[60] Ось так виправдовувалися слуги, намагаючись уникнути покарання: "Мы мусили росказане пана своего и панеи чинити" (Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 83).

[61] Про важливість досліджувати патріархат в дії, а не лише через патріархальний дискурс, наголошує у своїй статті Поллок: *Pollock L. A.* Rethinking Patriarchy and the Family... – P. 3–4.

Поллок, криється її гнучкість та довга тривалість. А це вимагає перегляду нашого ставлення до утвердження та функціонування патріархальної влади. Додаймо до цього ще й емоції та почуття, присутні в родині, що перетворювало на позір відлагоджений механізм чоловічого домінування на низку неоднозначних і тяжко прогнозованих випадків родинного співжиття[62].

Влада і власність

У спільній нерухомості подружжя існувала обов’язкова частка дружини (третина і більше), так зване “віно”, яке записувалося їй чоловіком традиційно під час весілля і було еквівалентним подвоєній сумі посагу[63]. Згідно з правом воно не могло відчужуватися без спеціальної згоди жінки. Однак питання реальної участі дружини у володінні віновою частиною та можливості отримувати з маєтків прибуток на свою користь – історіографічна проблема, яку вирішити з допомогою “мір і вагів” неможливо. Відповідь залежить від загального погляду дослідника на проблему становища жінки: слідом за постулюванням тези про всевладдя чоловіка іде зазвичай і твердження про повне підпорядкування йому майна дружини, а концепція майнової незалежності кожного з подружжя передбачає й можливість володіння і розпорядження заміжньою жінкою своєю нерухомістю окремо від чоловіка.

Не підлягає сумніву, що вінова частина як власність дружини виступала майновою гарантією для неї в різних життєвих колізіях і переходила у володіння жінки після смерті чоловіка, або ж інші спадкоємці нерухомості сплачували удові її вартість. Натомість не має однозначної відповіді питання щодо розпорядження віном під час тривання шлюбу, де гіпотетично можна виділити чотири варіанти: а) віно виділялося як окрема частка у володінні дружини, на якій вона могла самостійно господарювати і отримувати з неї прибутки; б) вінова частина, хоч номінально і мала окремий статус, однак входила у спільне родинне майно, яким розпоряджався чоловік; в) дружина могла претендувати на долю прибутків із вінової частини, яка перебувала в руках чоловіка як розпорядника усієї сімейної нерухомості; г) спільна сімейна власність зі спільним розпорядженням через спеціальних урядників, особливо

---

[62] Так, про родинні негаразди Миколая Боговитина-Шумбарського в першому шлюбі з Євою Павловичівною мені не траплялося джерельних згадок. Схоже, що добре складалися у нього стосунки і зі своїми шваграми, братами дружини Шимоном, Прокопом і Григорієм Павловичами (а це зазвичай свідчить про родинне благополуччя), яких за тестаментом Миколай призначив опікунами своїх дітей від двох шлюбів, водночас прохаючи поховати себе біля першої дружини. Натомість конфлікт, спровокований розлученням його з другою, Ганною Ближинською, призвів до загибелі кількох шляхтичів і у підсумку самого Боговитина. Див.: *Старченко Н.* Честь, кров і риторика. – С. 264–270.

[63] За правовими приписами мусила подвоюватися лише грошова частина посагу, натомість вартість речей оцінювалася за номіналом, однак на практиці часто подвоювався весь посаг без урахування його поділу на грошову і речову частини. Див.: *Старченко Н. П.* Майнові взаємозобов’язання шляхетського подружжя на Волині в XVI столітті // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 49–65; *її ж.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – К., 2000. – № 6. – С. 59–61.

враховуючи часту відсутність чоловіка. Апріорі найприйнятнішим видається другий варіант, особливо зважаючи на чоловіче домінування, яке виявлялося в існуванні обов'язкової умови для здійснення заміжньою жінкою майнових операцій – згадки в контрактах імені чоловіка як опікуна дружини, чим засвідчувалася його згода на майнову операцію. Однак прямих свідчень побутування саме цього варіанта в джерелах, в силу їх характеру, немає, а згадка про опіку могла мати формальний характер (за окремими актами), що, втім, не виключає домінантності саме такого варіанта. Таким же не підтвердженим джерелами і цілком прийнятним може бути й останній із запропонованих варіантів. Натомість існування першого – можливість володіння заміжньою жінкою власною, окремою від чоловіка нерухомістю – засвідчують *вінові* записи, за якими частка дружини передавалася їй через возного у тримання. Присутність особи возного формалізувала передачу, перетворювала її на офіційний акт. Однак ще очевиднішими прикладами тримання дружиною нерухомості є конфліктні ситуації. Так, скажімо, Федора Хом'якова Барбара Суринівна, скаржачись про наїзд сусідів на маєток Посягву, побиття її служебників та вчинені шкоди, заявляє, що той маєток вона тримає вже тривалий час, третину як відшкодування за внесений посаг, а дві інші частини – заставою за позичку грошей чоловікові:

"Наехал моцно кгвалтомъ на властное имене и люди мои посеговецкие и двор мои тамошнии, яко на спокоиное держане мое, которого маючи от пана Федора Хомяка, мужа своего, ув оправе унесеня моего в домъ его третюю част, при инших именяхъ его в Киевъскомъ повете лежачих, а две части того именя посеговецкого в суме пенезеи зоставою заведеного, от часу немалого зупокоине держу и вживаю"[64].

Цікаву картину змалював у своєму свідченні в ґроді й возний, який їздив із посполитим рушенням для введення Єроніма і Андрія Пекарських у володіння маєтком Красне за судовим декретом, де Василь Борзобогатий-Красенський виступав стороною, що програла. Тож возний засвідчив, що спочатку від маєтку "з дилъ, гаковницъ, ручницъ на нас стреляли, а потомъ, не допускаючи нас до села", виїхав якийсь Вишневський, який називав себе королівським секретарем, а його супроводжувала велика кількість жовнірів та інших осіб, "конно, зброино, с полгаками, з ручницами и иным оружъемъ, воине належачимъ, [...] межи которыми тежъ была жона того Василья Борздобогатого". У відповідь на пояснення мети посполитого рушення Вишневський відповів, що то маєток не Василя Борзобогатого, а його дружини: "Порожне ехати маете, кгдыж, деи, вас тамъ не пустят. […] Стережитеся того, абы по одному за ногу з селе не выволочивано, же вас жаден здоровъ не вьедеть"[65]. А сама Василева Красенська кн. Ганна з Сокольських в суді заявила, що той маєток, записаний їй чоловіком у віно і за суму боргу з привінком, їй у свій час передали у тримання ("в моцъ и деръжане") з усіма офіційними процедурами "через возного и через шляхту"[66].

[64] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 172 зв.–175.
[65] Там само. – Ф. 25. – Спр. 460. – Арк. 484–485.
[66] Там само. – Арк. 247 зв.–248 зв.

А дружина Федора Гурка-Омелянського Марія Сенютянка в аналогічній ситуації заявила, що не поступиться маєтком, бо чоловік до нього не має жодного стосунку, і на підтвердження своєї рішучості захищати власність разом із паном Пивком й іншими своїми приятелями зустріла возного у всеозброєнні: “А при неи было людеи баръзо много з розмаитымъ оружъемъ, з ручъницами, з рогатынами и з ынъшими бронями, с польгаки, которые поготовю стояли при панеи Гурковои”[67].

Звичайно, можна допустити, що в цих випадках ішлося про формальну належність маєтків заміжнім жінкам або ж про маніпуляції чоловіка з метою уникнути відібрання нерухомості, однак існують беззаперечні свідчення розпорядження дружинами нерухомістю. І хоч їх небагато, бо це принагідний матеріал, однак вони служать важливим маркером у питанні жіночого землеволодіння.

Цілком імовірне й отримання заміжньою жінкою якихось коштів зі спільної нерухомості подружжя, що засвідчує існування у неї власної готівки, яку вона могла позичати, часто власному чоловікові, на формальних умовах – під заставу маєтків. Щоправда, у неї могли бути й інші джерела отримання готівки.

Тож у підсумку виявляється, що прямими джерельними свідченнями забезпечене лише твердження Ореста Левицького про майнову самостійність жінки у шлюбі. Однак цей факт жодною мірою не може слугувати підставою для визначення, який же варіант користування подружнім майном був пріоритетним, як і не підважує можливості існування всіх запропонованих варіантів водночас та їхніх модифікацій. Натомість для кількісного аналізу надається інший аспект проблеми майнових стосунків подружжя – традиція дарчих записів на знак вдячності. Нагадаю тезу Ірини Ворончук: у шлюбі саме дружина зазвичай обдаровувала чоловіка не лише віновою частиною нерухомості, а й своєю спадщиною – батьківськими та материнськими маєтностями, власними грошима і рухомим майном, нехтуючи інтересами навіть власних дітей та залишаючись у повній залежності від чоловіка. Ці акти, за твердженням дослідниці, часто чинилися з примусу, про що свідчать скарги в актових книгах на такі дії чоловіка.

Майнові трансакції мали вноситися до актових книг, що уможливлює їх підрахунок, щоправда, цей процес передбачає тривалу і кропітку роботу з перегляду сотень актових книг. Однак у нашому випадку є нагода скористатися покажчиком земельних угод, укладеним Андрієм Блануцою для Луцького повіту від 60-х років до кінця XVI ст.[68]. Щоправда, він зроблений за описами до актових книг[69] і містить помилки, неточності й, як виявилося,

---

[67] Там само. – Арк. 215–217.

[68] *Блануца А.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К., 2005.

[69] Скажімо, в покажчику не зафіксований матеріал луцької земської книги за 1578–1580 рр., до якої відсутній опис (ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 3). У ній міститься декілька жіночих записів, скажімо, Ганни Семенівни з Бабинських, яка, “дознавши великое ласьки, добродеиства и милости малжонъское”, дарує чоловікові Іванові Кирдеєві-Мнішинському “внесення” своє (Арк. 283 зв.–283), а водночас

численні лакуни, що ставить під сумнів розрахунки, тож використаємо його лише як певний орієнтир у питаннях, де верифікаційним інструментом виступало спостереження, часто приправлене великою часткою дослідницької суб'єктивності.

Матеріал покажчика демонструє досить несподівану картину: зі 150-ти зафіксованих записів дарувань нерухомості та заставних угод, де контрагентами виступають подружні пари, у 116-ти надавцями нерухомості виявляються саме чоловіки і лише 34 акти здійснені дружинами.

Серед 77-ми застав безумовну більшість становлять саме записи від чоловіків дружинам – 75, з яких 60 – до її "живота", що означало перебування нерухомості в руках жінки до її смерті[70]. У 7-ми випадках інформація про тривалість т. зв. застави в покажчику відсутня, однак у 4-х з них ідеться про суми в 20 тис., 6 тис., 2 тис. та 800 кіп, що не залишає сумніву в характері угоди, яка вочевидь була забезпеченням дружини від чоловіка на випадок його смерті. У двох випадках нерухомість надається до виплати суми, в якій жінці були записані маєтки, що, скоріш за все, теж було своєрідною формою дарунку дружині. І лише у 6-ти позиціях термін застави коливається від одного року до трьох, що дозволяє припустити реальну позику чоловіками грошей у дружин і заставу під цю суму нерухомості. На противагу 75-ти чоловічим записам жіночих у цій групі фіксується лише 2.

Отож наступна група – дарчі акти – демонструє дещо інший, паритетніший, порядок цифр: 32 жіночі надання проти 41-го чоловічого[71]. У підсумку маємо 116 записів нерухомості на різних умовах від чоловіка дружині та лише 34 – від дружини чоловікові[72]. Взаємних дарувань ("доживотних" записів) поміж чоловіком і дружиною зафіксовано дивовижно мало, лише 4 випадки, причому у трьох випадках записи чоловіків були зроблені вже після записів жінок, що виключає перехід всього майна до рук чоловіка. Однак насправді така невелика кількість "доживоть", зафіксованих у покажчику, радше вказує на похибку укладача, аніж на реальну практику, адже такі записи фіксуються частіше. У деяких випадках жіночі дарування могли не потрапити до покажчика, оскільки формально йшлося про запис у дар *віна*,

---

і чоловічих, зокрема, "доживотний" запис від Михайла Ворони-Боратинського дружині, де зауважується, що записане майно вона може тримати по його смерті незалежно від того, вийде заміж удруге чи залишиться вдовою (Арк. 609–609 зв.)

[70] У покажчику відсутня інформація про те, з якого часу записи вступали в силу, адже за умовами нерухомість могла переходити до дружини і після смерті чоловіка, однак, без сумніву, такий запис був гарантією жінки у випадку її вдівства. Форма застави маскувала в цих випадках передачу нерухомості з родини чоловіка до рук жінки.

[71] Очевидно, що саме в цій групі найбільше помилок із визначення характеру угод, адже укладач, нехтуючи оригіналами, змушений був орієнтуватися на короткі описи, які робилися в різний час різними особами і не завжди точно передавали сутність та умови акту.

[72] Навіть якщо вилучити з 116-ти записів 6, де, скоріш за все, таки йшлося не про триваліший запис, а про тимчасовий перехід (формальний чи неформальний) нерухомості до жінки внаслідок позики нею грошей чоловікові, все одно кількісне переважання не залишає сумніву, кому з подружжя належала першість у дарунках.

яке і укладачі описів до актових книг, і Андрій Блануца могли витлумачити не як передачу нерухомості, а як подарунок суми грошей. Можливо, їх варто було б виділити в окрему рубрику.

При аналізі майнових трансакцій між подружжям важливо звертати увагу також на умови записів. Адже у значній кількості випадків нерухомість передавалася отримувачеві/отримувачці матеріальних благ не “за живота” надавці, а лише після його смерті як гарантія для партнера уникнути претензій численних родичів. У ширших дослідженнях варто враховувати й записи за заповітами, де саме шлюбний партнер (як дружина, так і чоловік), а не діти, виступав пріоритетною особою, про забезпечення якої дбав тестатор[73].

Тож, попри всі похибки покажчика (зокрема і через формальні особливості актів), можна принаймні констатувати значну кількість записів саме від чоловіка дружині. Записи від дружин чоловікам могли бути, звичайно, результатом тиску чоловіка, на чому акцентує увагу Ірина Ворончук, спираючись на джерельні згадки. Водночас такі дарчі записи не конче чинилися під тиском, а й могли служити підтвердженням “милості малженської” та родинної злагоди. Взаємні записи дарувань поміж подружжям засвідчують існування традиції, де, схоже, саме чоловік був стороною, яка обдаровувала дружину втіленими в майно “великою ласкою, добродійством і милістю малжонською”. Натомість жінка віддаровувала – інколи майном, а найчастіше “службами”, охоче і з внутрішньої потреби приймаючи на себе зобов’язання “водле пана Бога, закону светого хрестиянского, присеги мажонскои наболшеи служити” чоловікові (що зафіксовано в преамбулах дарчих записів)[74]. Можна ствердити, що йдеться про формуляр документа, який з акта в акт розпадається на інваріанти, а водночас небезпідставне й припущення, що в основі записів про “милість” і “службу” – нормативні стосунки між подружжям.

Шлюбні стратегії як amor fati

Наприкінці розмови про таке дражливе питання, як характер чоловічої влади в родині, зупинюся на проблемі, яка постала при початку побудови концепцій згаданих авторів – свободі/несвободі у виборі шлюбного партнера. Мушу повторитися, що кількість наведених прикладів, на жаль, мало чим допоможе через неможливість доведення їхньої репрезентативності за допомогою кількісних підрахунків. Дослідники історії родини домодерного та ранньомодерного часу згодні в одному – шлюб, без сумніву, був справою не самої дівчини, а її *фамілії* та дальших родичів і приятелів. Адже він був тим інструментом, за допомогою якого здобувалися нові зв’язки у спільноті, підтримувалася та примножувалася символічна вага родини. Водночас і родина нареченого досить часто сприймала шлюб як матримоніальний проект. Тож жінки й чоловіки ставали під вінець і клялися жити разом до смерті, практично не знаючи одне одного та, відповідно, не маючи від початку теплих почуттів. А при цьому, як було зауважено, нерідко відбувається збіг матримоніального розрахунку родини та теплих почуттів між подружжям, своєрідна

[73] *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів... – С. 64–68.

[74] ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15 зв.

amor fati, де соціально вигідний партнер сприймається як доля[75]. Добрим прикладом може служити шлюб між князівною Катериною Острозькою та Томашем Замойським, про який домовилися при першому ж знайомстві наречених, що не зашкодило, як зауважує і сама Ірина Ворончук, щасливому подальшому життю подружжя[76]. Цілком імовірно, що очікування сучасного дослідника (з його настановою на почуття як основу родини) негативного результату у шлюбі за розрахунком[77] виявляються невідповідним інструментарієм там, де підставою подружньої "милості" служать колективні норми, "спільна справа" та готовність прожити життя з визначеним "долею"/обраним родичами чоловіком у зв'язку, освяченому Богом. А життя родини, яке з великою часткою умовності можна зарахувати до приватної сфери, перебуває під пильним наглядом родичів і приятелів, для яких шлюб – певна родинна інвестиція. Однак, окрім загальних міркувань, є й джерела, які демонструють готовність тогочасної шляхетської спільноти рахуватися з емоціями та почуттями дівчини. Так, Ірина Ворончук на підтвердження звичності примусового заміжжя наводить фрагмент із листа кн. Олександра Заславського, де у відповідь на скарги пані Пелясової на зятя Суходольського про брутальне поводження з її дочкою князь нагадує, що дівчину видали заміж ґвалтом, "грозьбою і примусом". Не ставлячи під сумнів існування таких фактів у шляхетській спільноті, приверну увагу до ранішого листа того ж князя до пані Пелясової, в якому він, з одного боку, схвально відгукується про намір Суходольського одружитися з її дочкою, а з другого – просить вважати на обов'язок матері чинити так, щоб потім "утіхи материнської заживати". Тож князь пише, що заперечував би проти цього одруження лише в тому разі, якби довідався, що бажанням самої дівчини знехтувано ("Ja bym tilko w ten czas przeczył zdaniu w. m. gdybym co wiedział (rowność położywszy) aby się co nad wolę córki w. m. dziać miało"). Відповідно, покладається у справі того шлюбу на волю Божу і панни Сабіни. А оскільки князь сам не може вивідати бажання панни, тож просить її матір прочитати його листа дочці[78].

[75] *Бурдье П.* Мужское господство. – С. 218–219.

[76] *Witusik A. A.* Młodość Tomasza Zamojskiego. – Lublin, 1977. – S. 164–165. Див. публікацію листування Катерини з Острозьких зі своїм чоловіком Томашем Замойським, підготовлену Іриною Ворончук, та передмову до них: *Ворончук I.* "Dobra żona godna mężowi Korona" (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського) // Київська старовина. – 2002. – № 6. – С. 120–134.

[77] Авторка книжки про розлучення в магнатському середовищі Івона Кулєша-Воронецька у своїй статті, присвяченій аналізові проблем, з якими стикалося ранньомодерне подружжя, цитує свідчення іноземця Фридерика Шульца. Той зауважує, що головними мотивами укладення шлюбу в Речі Посполитій були зазвичай економічні та політичні розрахунки. Тож авторка ставить собі й читачеві риторичне запитання: "Хіба можна було вимагати від подружжя любові і поваги, якщо керувалися у виборі партнера грошима і політикою?". І відповідає: на любов не розраховували, хіба на дотримання певних усталених норм. Див.: *Kulesza-Woroniecka I.* Kobieta wobec problemów małżeńskich w epoce nowożytnej – programowe wzorce i postawy // Nad społeczeństwem staropolskim. – Białystok, 2007. – T. 1: Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI–XVIII stuleciu. – S. 149.

[78] Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Rękopisy. – № 75. – T. I. – K. 88.

В іншому випадку князь Заславський пише своєму адресатові, що справу шлюбу Богушевського має вирішити згода самої панни Зубцевської і що він рекомендував Богушевському через приятелів довідатися про бажання панни, бо шлюб – це поєднання двох сторін у спільне подружнє життя[79]. Звичайно, можна сказати, що така орієнтація князя на згоду дівчини при виборі шлюбного партнера могла обумовлюватися світоглядними настановами одного представника еліти і не поширюватися на решту шляхетського загалу. Однак для нас важливий факт поширення позиції князя через настановчий дискурс його листів серед численних слуг і клієнтів.

Врешті, аналогічно до позиції князя Заславського діє й небагатий волинський шляхтич Мартин Іскра, відмовляючись віддати свою дочку за Григорія Річицького, з яким попередньо змовився. Іскра послав возного до Річицького повідомити, що його дочка не бажає виходити заміж, а батько їй “ґвалт чинити” і застосовувати силу не хоче. Іскра пропонує прислати когось або приїхати самому претендентові на руку дівчини, аби пересвідчитися у правдивості його слів:

“С хутью был радъ водлуг змовы своее приязни з в[ашою] м[илос]тю м-ти, нижли, деи, в[а]ша м[и]л[о]сть рач о том вѣдати, иж не с причины п[а]на Мартиновы, але подобно воли Божее на то нѣтъ, же дочка пна Мартинова за в[а]шу м[и]л[о]сть в станъ малженскии ити не хотечи, а пану Мартину в том дочце своеи кгвалтъ чинити и поневолне ее за в[а]шу м[и]л[о]сть давати в стан малъженскии трудно. И естли, деи, в[а]ша м[и]л[о]сть вѣры тому не даси, посылаи, в[а]ша м[и]л[о]сть до дому п[а]на Мартинова або самъ рач ехати и того выведати через приятели свои”[80].

Показовою може бути й історія сватання Криштофа Дорогостайського до княжни Софії Вишневецької, дочки на той час покійного волинського воєводи князя Олександра Вишневецького, якою опікувалася мати. Домовленості про шлюб не вдалося досягти через небажання самої дівчини, якій на той момент (1587 р.) виповнилося двадцять років. Десь за рік-два Софія вийшла за Яна Паца, віленського тивуна[81].

Приклад “сваволі” нареченої зустрічаємо і у візнівському визнанні про обставини розірвання шлюбної угоди між Войтехом Лонським як нареченим і Яном Мервинським, який пообіцяв видати за нього свою сестру Катерину. У день весілля, коли священик запитав наречену, що вже стояла на шлюбному килимку, чи є Божа воля і її власна вийти заміж за Лонського, та відповіла відмовою. Катерина пояснила своє рішення тим, що брат її змовив не у своєму домі (де вона мешкала при ньому як сирота), а в домі шляхтича Соломи без її на те згоди, а також не поінформував її приятелів і молодшого брата про майбутнє весілля. Врешті, як зауважила дівчина, навіть батьки не могли б її примусити до того шлюбу[82].

[79] Ibidem. – K. 476–477.

[80] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Спр. 18. – Арк. 405–405 зв.

[81] *Seredyka J.* Księżniczka i chudopachołek. Zofia z Radziwiłłów Dorohostajska. Stanisław Tymiński. – Opole, 1995.

[82] “Панна Мервиньская, сама стоячи на коберцу с п[а]ном Лонским, и кгды свещенникъ почал шлюбь дават, за пытаньем свещенниковым, естли жебы была на

У джерелах можна натрапити й на інші приклади самостійності жінки, щоправда, переважно вдови, у виборі шлюбного партнера. Так, Ольбрехт Радзивілл нотує у своїх щоденниках історію із заміжжям удови Єфросинії з Тарновських Юрієвої Вишневецької, яка приваблювала багатьох претендентів на її руку завдяки красі й багатству. Врешті, коли до неї посватався Станіслав Денгофф, представник багатої і впливової при королівському дворі родини, княгиня дала згоду, хоч далеко не одразу. Однак після того, як було узгоджено умови та призначено дату шлюбу, вона без видимих причин відмовилася від майбутнього матримоніального зв'язку так категорично, що не допомогли ані вмовляння, ані погрози. Врешті запросила Гієроніма Радзейовського, який раніше пробував отримати її прихильність, однак утратив надію, і запропонувала йому одружитися[83].

Показово, що примус до шлюбу виступав однією із найповажніших підстав для розлучення, що визнавалася духовним судом, у середовищі магнатів-католиків Речі Посполитої XVI–XVIII ст.[84]. Зокрема, батьківським тиском на себе під час укладення шлюбу мотивував прохання про розлучення Кароль-Станіслав Радзивілл, ("Панє Коханку") з Марією-Кароліною Любомирською, хоч йому нелегко було довести небезпеку для свого життя від люблячого батька в разі відмови від одруження[85].

Утім, урахування якихось почуттів дівчини в одних випадках не виключало нехтування ними в інших. Очевидно, що твердження Ореста Левицького про вільний вибір дівчиною шлюбного партнера, якого їй ніхто не міг нав'язувати силою проти її волі та бажання[86], дещо ідеалізоване. Хоча б тому, що вибір передбачав існування відповідних місць для знайомства з колом претендентів та можливість глибше пізнати потенційного обранця, аніж це фіксується за окремими історіями. Т. зв. вибір зазвичай зводився до рекомендацій потенційному нареченому з боку приятелів, обізнаних із шлюбним ринком. Звернімо увагу, як "знайшов" собі дружину – кн. Катерину Острозьку – київський воєвода Томаш Замойський: "Через поважних і гідних довіри приятелів свого дому, попередньо довідавшись про прихильність [до нього] Анни з Шемберка кн. Острозької, волинської воєводини, поїхав перший раз в її дім до Ярославля, аби про дочку її Катерину пристойно, згідно зі старо-

---

то воля Божая и еи в стан светыи малжонскии за п[а]на Лонского позволити еи м[и]л[о]сти, панна Катерина Мервинская поведила, мовечи тыми словы, иж пан брат мои с п[а]ном Лонским без воли моее и ведомости постановене чинил, так теж и их м[и]л[о]сти п[а]нов приятелеи моих и пана брата молодшого, не при мне, не в дому своем, одно в дому пана Соломы заочне его м[и]л[о]сти п[а]ну Лонъскому обетницу якуюс учинил, одном я такъ розумим, же на то воли Б[о]жеи // [арк. 176 зв.] не машь и моего позволенья за п[а]на Лонского в стан св[е]тыи малжонскии не позволям, не толко пан брат мои, але отецъ и матка поневолити мене в тым не могли. И тые слова мовивши, панна Мервинская мною, возным, и шляхтою, при мне будучою, и их м[и]л[о]стю п[а]ны приятелми, светчившися, отошла" (ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 175–176 зв., 190–190 зв.).

[83] *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach... – T. III. – S. 321–322.

[84] *Kulesza-Woroniecka I.* Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku. – Poznań; Wrocław, 2002.

[85] Ibidem. – S. 65–74.

[86] *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-западной Руси... – С. 24.

житним польським звичаєм, старання чинити”. Того ж першого приїзду було укладено шлюбну угоду, а майбутні наречені обмінялися перснями[87].

Скоріш за все, більшість дівчат, знайомлячись із претендентом у наречені лише побіжно під час його “старань про руку”, цілком покладалися на вибір батьків, а ті, своєю чергою, були зацікавлені в добрій партії для доньок, керуючись зазвичай прагматичними інтересами. Очевидно і те, що уявлення батьків про “благо” для своєї дитини в окремих випадках могло суперечити її вподобанням. Такі конфлікти інтересів могли вирішуватися по-різному, однак про увагу до почуттів та емоцій панянки ми дізнаємося хіба принагідно, натомість якась частина історій, де гору брала батьківська воля, осідала в актових книгах скаргами на невдале родинне життя. Саме цей осад і опиняється в руках історика як “правдиве свідчення” джерела.

Натомість настанови шляхетської спільноти на врахування волі дівчини щодо кандидатури майбутнього чоловіка, які узгоджувалися і з приписами Церкви, не суперечили ставленню до шлюбу як родинної інвестиції. Адже сімейний розрахунок завжди приховував у собі елемент непевності, тож ризики у випадку примусового заміжжя від початку мали зростати. Сподівання отримати нових родичів і союзників могли натомість завершитися через родинні негаразди з’ясуванням стосунків, порахунками та ворожими діями між сторонами і, відповідно, утратою символічного капіталу та уразою для честі. Посилаючись на чиюсь сентенцію, Ольбрехт Радзивілл нотував у своєму щоденнику: шлюб, який зміцнює стіни родинного дому, постає із “прихильності душ”, однак “швидко розривається через домашні негаразди” і “у короткому часі в’яне”[88].

Таке трапилося із Федорою Гулевичівною, родинне життя якої з Василем Холоневським від початку не склалося. До з’ясування стосунків між подружжям були залучені приятелі, які з ініціативи чоловіка намагалися вплинути на жінку. Натомість мати Федори, за словами Холоневського, усіляко сприяла доньці в її бажанні розлучитися, прихистивши її у своєму домі та переказуючи через приятелів зятеві: “Я, деи, жены к нему не пошлю, але ему ражу, иж бы еи дал покой, а ее вызволил зъ малженъства, а она его, бо возметъ себе не жону, одно неприятеля”[89].

Утім, мабуть, можливі були й варіанти, коли початково небажаний для дівчини наречений у підсумку міг забезпечити їй цілком прийнятне подружнє життя. Емоційна сфера тяжко піддається точним розрахункам, а т. зв. подружня “милість” виявлялася цілком життєздатною, ґрунтуючись на матеріальному добробуті, спільному облаштуванні господарства, добрій позиції у спільноті та клопотах і радостях з приводу майбутнього свого роду – дітей[90].

Літературні метаморфози

Пошуки норм, які регулювали подружнє життя, неминуче спрямовують дослідника до літературних зразків, попри пастки такого джерела, пов’язані,

[87] *Witusik A. A.* Młodość Tomasza Zamojskiego. – S. 164.

[88] *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach... – T. I. – S. 488.

[89] АЮЗР. – Ч. 8. – Т. III. – С. 280–282.

[90] *Репина Л.* Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого: Очерки. Хрестоматия. – М., 2002. – С. 64–65.

зокрема, з обумовленістю змісту вимогами жанру. Покірність і слухняність чоловікові як головні чесноти героїнь численних панегіриків[91], весільних орацій чи поховальних промов[92] у сатиричних творах перетворюються на жіночу сваволю й бажання панувати. Одружитися, каже Лукаш Опалінський, "то значить отримати пані над собою. Що каже, те мусиш чинити [...]. Все має відбуватися за її наказом, а ти цить!"[93]. Певні ідеальні настанови, які задавали зразки, можна знайти і в трактатах із виховання молоді. Так, Миколай Рей радить: до дружини треба ставитися як до дару Божого, чоловіка Божого, тож не можна подавати їй приклад гнівливості чи недбальства, які шкодять у шлюбі, бо старе прислів'я каже, що тобі немиле, того іншому не чини; жоден гріх не залишається без помсти[94]. А Анджей Фрич-Моджевський у своєму проекті поліпшення суспільства напучує: "Аби один другого не бив"[95].

Погляд церковного ієрарха на стосунки в шлюбі демонструє трактат Інокентія Ґізеля "Мир з Богом чоловіку" у частині, де йдеться про "гріхи стану подружнього і панів". Звернімо увагу на урівнювання обох зв'язків, того, який укладається через Таїнство шлюбу, та іншого – скріпленого договором чи квазідоговором, через особу чоловіка та пана як голови, що "мусить дбати про члени". Отже, передусім подружжя має жити між собою в мирі, не докучаючи незгодою іншим. Чоловік та дружина мусять допомагати одне одному в господарстві, не занедбуючи спільної повинності через окремішні заняття, навіть якщо йдеться про побожні справи. Адже нехіть виконувати родинні обов'язки призводить до того, що "другий ними обтяжений і пригнічений". Чоловік не має поводитися з дружиною як із рабинею, забуваючи, що вона його приятелька і "одне тіло з ним", натомість мусить любити її, "як Христос полюбив Церкву" або як самого себе. Сповідник має цікавитися у чоловіка, чи він свою дружину без причини не безчестить і не б'є, "особливо ж суворо й люто, що не личить нерабському її становищу, [...] очевидячки з гніву й ненависти"[96]. Як бачимо, чоловік може вдаватися до фізичного покарання задля виправлення своїх домочадців та гамування

[91] Саме панегірична література служить Ірині Ворончук за джерело реконструкції поведінкової моделі жінки ранньомодерної Речі Посполитої.

[92] Див., скажімо: *Kicińska U.* Wzorzec szlachcianki w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku. – Warszawa, 2013; *Trębska M.* Staropolskie szlacheckie oracje weselne. Genologia, obrzęd, źródła. – Warszawa, 2008.

[93] *Opaliński K.* Satyry. – Wrocław, 2005. – S. 77.

[94] *Rej M.* Żywot człowieka poczciwego: W 2 т. / Oprac. J. Krzyżanowski. – Wrocław, 2003. – S. 136–137.

[95] *Frycz Modrzewski A.* O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. M. Korolko. – Piotrków Trybunalski, 2003. – S. 121.

[96] *Ґізель І.* Вибрані твори: У 3 т. / Пер. Р. Кисельова. – К., 2012. – Т. 1. – Кн. 1: Мир з Богом чоловіку. – С. 306–308. Згадка Ґізеля про те, що чоловік не мусить бити дружину, керуючись гнівом, – загальне правило патріархального домінування. На його аналізі зупиняється, зокрема, Сьюзан Амуссен, указуючи, що насильство не було випадковим і безконтрольним, а мало застосовуватися як покарання за конкретний вчинок. Навіть у випадку звинувачень у відьомстві присутній аргумент обвинувачених – достатня причина для удавання до чаклунства. Див.: *Amussen S. D.* "Being Stirred to much Unquietness"... – S. 73–74.

їх сваволі. Дружина натомість не мусить прагнути до панування над чоловіком чи намагатися порядкувати домом замість нього, сваритися і гніватися, що може спричинити зворотний гнів чи смуток чоловіка; вона має поступатися його волі та допомагати у всьому, адже створена Богом помічницею.

Утім, літературні пам'ятки, ідеальні настанови, напучування церковних ієрархів і практики як дослідницькі об'єкти зазвичай належать до різних полів, а автори текстів, де фігурують жінки, часто не стільки інформують з приводу повсякдення, скільки його тлумачать, висловлюють власні й суспільні страхи, замовчують або трансформують реальність. Помічено, що в традиційних суспільствах, де чоловік характеризується з допомогою низки еталонних ознак, жіноча ідентичність описується на противагу їм через властиві для неї порушення, значною мірою вигадані. Скажімо, відкритості помислів і дій чоловіка протистоять жіноча хитрість і підступність, завдяки яким та, що народжена коритися, може отримати над ним гору і відкинути будь-яку владу[97]. Тема такого владного реверсу традиційно присутня у літературних та квазілітературних текстах, особливо сатиричного спрямування, демонструючи чоловічу фобію щодо непорушності однієї з базових підвалин соціуму. Вона звучить і у сеймових промовах з приводу намірів Владислава IV одружитися з англійською принцесою у 1646 р., занотованих уже згадуваним Радзивіллом: "...wiemy, jaki jest wpływ żon w nocy"[98]; "należy się obawiać, by większa swoboda w sposobie życia nie skłoniła pieszczotą kobiecą słabej natury ludskiej do zła"; "mówi [...] o niebezpieczeństwie rozbrojenia przez słabszą płeć"[99]. А Анджей Фрич-Моджевський присвятив окремий параграф питанню неформальної влади жінки ("Аби жінки в уряди не втручалися"). Головне його motto – державні справи належать виключно чоловікам, жінки ж народжені "до веретена", відповідно, їхні справи полягають у веденні домашнього господарства, а не керуванні державою. Жінки не мусять втручатися в чоловічі справи, адже вони слабкі істоти, схильні до помилок і переступів. Ті, хто обіймає уряди чи інші поважні позиції, не мають звертатися до жінок за порадою, бо то все одно, якби уряди тримали самі жінки[100].

Тож постає питання, чи варто використовувати літературні пам'ятки в дослідженнях становища жінки, а чи доцільніше зосередитися лише на тих джерелах, що відображають реальність? Однак будь-яке джерело в кращому разі лише малий фрагмент складної мозаїки поза ним. Очевидно, що літературні тексти потребують жанрових фільтрів: якщо ужиткова література на різні життєві потреби (весілля, похорони, уродини) та настановча (виховні трактати) задають ідеальні зразки, то сатирична представляє радше світ "навпаки"; різні потреби у текстів, що походять із духовних осередків, навіть якщо вони спрямовані на дисциплінування пастви, і світської літератури. Марна справа – намагатися звести до спільного знаменника картини повсякдення, що постають із судових актів, і літературні зразки. Радше вони можуть служити одні для одних певним коригуючим шаблоном.

[97] *Бурдье П.* Мужское господство. – С. 299.
[98] *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach... – T. I. – S. 474.
[99] Ibidem. – S. 478.
[100] *Frycz Modrzewski A.* O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore. – S. 170.

* * *

Тож, повертаючись до питання про право вето, яким Рейнгард Козеллек наділяє джерела, мусимо констатувати його недієвість, принаймні для такого джерела, як судові акти, та в рамках дослідницьких проблем, пов'язаних із історією повсякдення. Адже сфера щоденних життєвих практик регулюється не стільки жорсткими приписами, скільки груповими конвенціями, які допускають відступи та надають можливості для маніпуляцій з правилами, отже, таким чином налаштовують дослідника на множинність відповідей. Тож концепції Ореста Левицького та Ірини Ворончук можна розглядати як позиції на шкалі можливого, розведені в окремих випадках по крайніх її точках. Натомість некоректною видається спроба генералізувати концепцію, поширивши один з варіантів на засадничу інваріантність. Відмова від однієї "точної" відповіді на користь пошуків тенденцій і побутування водночас різних моделей, які могли конфронтувати між собою – першопочаткова настанова в історії повсякдення, де межі жіночої суб'єктності/об'єктності різнитимуться залежно від аналізованої сфери – суду, домашнього господарства, правничих приписів чи публічного простору. Різний градус т. зв. жіночої свободи ми також отримаємо в межах різних вікових груп та залежно від сімейного статусу жінки – незаміжньої дівчини, матері родини, вдови. Врешті, по-різному могли укладатися стосунки між подружжям і в окремих випадках, навіть за нормативного домінування чоловіка, яке, поміж іншим, ніколи не було тотальним. Тож родина водночас була і місцем конфлікту, утім, не конче деструктивного, й місцем емоційного прихистку для ранньомодерної людини.

Що ж до насильства, то воно було можливе не лише там, де від початку між нареченими був відсутній емоційний контакт, а й там, де в основі подружнього життя лежали сильні почуття. Воно могло мінятися і в межах одного шлюбу, як, скажімо в родині Софії Іванівни з Ощовських та Микити Білостоцького, де дружина скаржилася, що її чоловік мешкав із нею "учтиве презъ колконадцат лит и сплодил деи зо мною учтиве водле закону хрестянского детокъ немало", а потому "нет ведома для которое причины, взявши противъ себе умыслъ нехрестянскии, от часу немалого, то ест от шести лит злое мешкане зо мною почал мети, и водле закону хрестянского ложа зо мною не маетъ", бив її та вимагав покинути його дім. Вона ж покірно "такъ бои, яко нареканя и соромоту" усі шість років терпіла через те, що "первеи того презъ колконадцат лет учтиве, яко на закон хрестянсии приналежит", з ним мешкала і дітей народила. Однак далі того витримати не могла, бо якогось дня чоловік, їдучи на ярмарок, пригрозив їй "шию втяти або на штуки розърубати", якщо по приїзді застане вдома. Тож скаржниця знайшла прихисток у "брата а опекуна своего"[101].

Відповідно, дослідження цих питань можливе лише в рамках ширших дослідницьких проблем та пояснювальних схем, з урахуванням особливостей постання самих джерел, а також уваги до всього спектру випадків, зокрема і тих, що не вкладаються в обрану/розроблену дослідником концепцію або їй суперечать. Тож для дослідника у ситуації неможливості окреслити масштаб явища важлива не сама кількість, що обраховується у кращому випадку

[101] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 457–457 зв.

двома-трьома десятками у межах столітнього періоду, а спектр можливих поведінкових реакцій, навіть тих, що, схоже, лежали на межі допустимого чи виходили за норму. Важливим є й дослідження певного об’єкта з якомога більшої кількості точок спостереження, навіть якщо окремі ракурси провокуватимуть радше питання, аніж вичерпну відповідь.

Наталя Старченко (Київ). **“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки в ранньомодерному соціумі Волині**

На прикладі історіографічного матеріалу, який пропонує діаметральні судження про становище шляхтянки, зроблені на підставі одних і тих самих джерел, аналізуються особливості судового матеріалу як джерела та його залежність від дослідницьких концепцій. Переглянуто деякі підходи до дослідження патріархальної влади чоловіка, насильства в родині, майнових взаємовідносин подружжя та принципів укладення шлюбів. Зауважена необхідність аналізу цих проблем в рамках ширших пояснювальних схем, з урахуванням особливостей постання самих джерел, а також уваги до всього спектру можливих поведінкових реакцій, навіть тих, що були на межі допустимого чи виходили за норму.

Ключові слова: гендерні стосунки, шляхетська родина, ранньомодерний час, судові джерела, патріархат, насильство, шлюб, майнові взаємозобов’язання.

Наталия Старченко (Киев). **“Источники свидетельствуют”: несколько замечаний по поводу исследования положения шляхтянки на Волыни в Раннее Новое время**

На примере историографических работ, содержащихся диаметральные выводы о положении шляхтянки, сделанные в результате работы над одними и теми же источниками, анализируюся особенности судебного материала как источника и его зависимость от исследовательских концепций. Пересмотрены некоторые подходы к исследованию патриархальной власти мужчины, насилия в семье, имущественных взаимоотношений супругов и принципов вступления в брак. Ставится вопрос о необходимости анализа этих проблем в рамках более широких объяснительных схем, с учетом особенностей появления самих источников, а также внимания ко всему спектру возможных поведенческих реакций, даже тех, которые находились на границе допустимого или выходили за норму.

Ключевые слова: гендерные отношения, шляхетская семья, Раннее Новое время, судебные источники, патриархат, насилие, брак, имущественные взаимоотношения.

Natalia Starchenko (Kyiv). **“Sources Bear Testimony”: Notes On Researching the Status of Gentry Ladies in the Early Modern Volhynian Society**

The author analyzes the specificity of court records as a source and their contingency on scholars’ preexisting biases based on the historiographical corpus that draws opposite conclusions about the status of gentry ladies from the same set of texts. The article revises some approaches to researching the patriarchal power, domestic violence, property relations in families, and matrimonial strategies. The emphasis is placed on the necessity of conceptualizing these issues with broader explanatory schemes that take into account the pragmatics of how court records came into existence, and the entire range of behavioral models, even the ones that lay outside the boundaries of the norm or the acceptable.

Key words: gender relations, gentry family, early modern, court records, patriarchy, violence, marriage, mutual estate obligations.

Мирон КАПРАЛЬ (*Львів*)

ІСТОРИКО-УРБАНІСТИЧНИЙ РОЗВИТОК ЖОВКВИ ВІД ЗАСНУВАННЯ ДО КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ

Жовква розташована на межі природних областей: з південного заходу місто охоплюють підвищення Розточчя, а з півночі – рівнинні території Малого Полісся з розвинутою водною мережею річок басейну р. Західний Буг. Основна територія міста піднімається над рівнем океану на 220–230 м. Найвища точка округи, гора Гарай (365 м), локалізується на південно-західних околицях Жовкви. Поряд проходить головний європейський вододіл басейнів Чорного та Балтійського морів. Невелика тепер річка Свиня протікає містом у напрямку з південного сходу на північ з кількома вигинами, земля обабіч волога й багниста (її віддавна поступово осушували). Відомо про існування трьох ставків (Сопошинський, Середній і Зволинський), що утворилися вздовж русла річки в околиці поселення. У XIX ст. їх повністю осушили та забудували: останній ставковий басейн проіснував до 1830-х рр. Болотиста місцевість колись слугувала природним захистом від ворожих нападів.

Земля навколо Жовкви широко розорювалася на сільськогосподарські угіддя ще в середньовічний та ранньомодерний час. Серед топографічних назв, зафіксованих у джерелах XVI ст., фігурує Старий Пастівник, засвідчуючи давню розораність та загосподарованість території[1]. Невеликі лісові масиви збереглися тільки на узгір'ях Розточчя та на деякій віддалі від міста у східному напрямку. У XVI ст. фіксується ліс Гарай в околиці однойменної гори, залишки якого спостерігаємо і сьогодні.

Помірний клімат, добрі умови для забезпечення харчових потреб (птахи, риба), згодом розвиток сільськогосподарського обробітку землі сприяли заселенню цих теренів. Перші поселення в околиці сучасного міста датуються епохою неоліту. Неподалік Жовкви на горі Гарай археологи знайшли неолітичне селище з крем'яними знаряддями (двостінні крем'яні сокири старшого типу) та глиняним посудом. З пізніших часів до наших днів дійшов бронзовий скарб, датований 2 тис. до н.е. На території самого міста відкопано крем'яні вістря та спис, а також монети римської доби[2].

Жовківщина – це також давня межа земель і князівств періоду Галицько-Волинської держави. До неї доходили кордони Звенигородського, Белзького

---

[1] *Крип'якевич І.* З історії міста Жовкви // Записки Чину св. Василія Великого. – Львів, 1935. – Т. 6. – Вип. 1–2. – С. 40.

[2] *Пастернак Я.* Археологія Жовківщини // З минулого Жовкви. – Жовква, 1930. – С. 5–7.

князівств. По цій території зі сходу на захід вів шлях із Києва через Щекотин до Перемишля та польського Кракова; з півдня на північ пролягав шлях зі столичного міста Галича (потім зі Львова) на Белз і Холм. Щекотин нотується в Галицько-Волинському літописі 1242 р. За даними археологічних розкопок, місто знаходилося на околиці села Глинське за 5 кілометрів на захід від Жовкви. Щекотин мав класичну давньоруську будову: дитинець-замок та посад з двома рядами валів і ровів, що виконував важливу оборонну функцію. Це поселення було спалене в середині XIII ст. монголами й більше не підносилося з руїн[3].

Попередником міста Жовкви стало село Винники, засноване на майбутній міській території, очевидно, ще в княжі часи. Перша задокументована звістка про нього датується 1395 р., коли польський король Владислав II Яґайло визнав за невказаною особою право власності на села Підлісся та Винники. Назву поселення дослідники пов'язують з виноробним промислом, яким тут можна було займатися в давнину з огляду на відповідні кліматичні умови. Справді, 1642 р. в джерелах мовиться про кілька винниць на передмісті Жовкви[4]. У XVII–XVIII ст. "винниця" могла означати гуральню, тобто підприємство з виробництва горілки, але в княжу добу цього спиртного напою на українських землях ще не знали.

У 1399 р. Винники згадуються в документі львівського архієпископа Якуба Стрепи про заснування парафії в сусідньому на той час ще селі Куликові. У XV ст. село належало шляхетській родині Висоцьких. На середину XVI ст. в руках її представника – буського войського Анджея Висоцького, крім Винників, перебували також довколишні села Воля Глинська (пізніше Воля Висоцька), Сопошин, Мацошин та Мисмениця (тепер не існує). Географічно Винники розміщувалися в центрі цієї невеликої компактної шляхетської волості, що в майбутньому і вплинуло на вибір саме цього села як запланованого міського осередку.

Згідно з поборовим реєстром 1515 р., Винники нараховували п'ять ланів орних земель. З господарських маєтків зазначається також ручний млин і корчма. Попри численні напади татар, що спіткали названі місцевості в 1438, 1450, 1512, 1516 рр., поселення не лише не занепало, а й зросло – в демографічному та економічному вимірі. У середині XVI ст. Анджей Висоцький взявся до активної розбудови маєтку. Він спорудив панський двір, виміряв луки під пасовище, загосподарював стави під рибний промисел[5]. Великі інвестиції Висоцького виявилися, однак, не цілком виправданими через значні боргові зобов'язання, що виникли в процесі такої економічної діяльності. Тому під кінець свого життя, в 1560 р., шляхтич подарував набуті місцевості родичеві й одночасно сусідові Станіславові Жолкевському, батькові майбутнього гетьмана й засновникові Жовкви. Новий власник змушений був покривати борги свого попередника на суму 2450 польських злотих.

---

[3] Про нього докладніше див.: *Чайка Р.* Княже місто Щекотин. – Львів, 2003.

[4] Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісних, рукописних книг. – Рукописи, № 601: Księga miejskiego sądu wojtowsko-ławniczego królewskiego miasta Żółkwi (1642–1686). – Арк. 3 зв.–4, 6.

[5] *Gąsiorowski S.* Chrześcijanie i Żydzi w Żółkwi w XVII i XVIII wieku. – Kraków, 2001. – S. 27.

Після смерті С. Жолкевського-старшого в 1588 р., маєтковий ключ перейшов до його сина Станіслава, на той час польного коронного гетьмана. Невдовзі, у 1589 р., його маєтки, як і багато інших теренів Галичини, Поділля та Східної України, зазнали страшного татарського нападу. 1594 р. подібний татарський похід на українські землі повторився, внаслідок чого була знищена сусідня з Винниками Мисмениця. Науковці вважають, що цей факт підштовхнув С. Жолкевського до ідеї заснування міського поселення на місці села Винники.

* * *

Вибір місця для локації пояснювався як економічними (перехрестя важливих торговельних шляхів, центр шляхетського ключа), так і природними умовами розташування терену, що посилювали обороноздатність майбутнього міста. З півночі тягнувся великий яр, із заходу середмістя охоплювала річка Свиня, з півдня захищали пагорби Розточчя з Гараєм, а також велика водойма. Місто планувалося влаштувати своєрідним островом, оточеним заводненими та заболоченими територіями майже з усіх боків.

Серцевиною цього поселення став добре укріплений замок, зі зведення якого й почалися будівельні роботи. Невдовзі з'явилася назва новозаснованого міста – Жовква, що нав'язувала до однойменного родинного гнізда Жолкевських на Холмщині в Красноставському повіті. За місцевою традицією, Жолкевський вперше згадав цю назву у незбереженому листі до своєї дружини Регіни (з Гербуртів) у 1595–1596 рр. Невдовзі розпочалися заходи з набуття міських прав для Жовкви. Вже з 1598 р. ведеться міська книга, де поселення фігурує як "місто Винники або Нова Жовква". З плином часу топонім Жовква закріплюється за містом, а для Винників резервується північна передміська його частина.

Формально Жовква отримала міські права за привілеєм польського короля Сиґізмунда III від 22 лютого 1603 р. Її осадчим міста вважався підстароста Петро Насиловський[6], хоч фактично будівництвом опікувалася Регіна Жолкевська, а проектував місто разом із замком відомий львівський архітектор італійського походження Павло Щасливий (Paolo de Dukato Clemenci), вказаний у цехових книгах Львова як "Paulus Italus Murator". У 1601 р. він обраний війтом, очолив міську громаду. Нещодавно наведено також аргументи про участь італійського зодчого Бернардо Морандо в розплануванні міста, замку та парафіяльного костелу[7]. У подальшому фортифікаційні роботи проектували інші знані львівські будівничі: Павло Римлянин (Paolo Dominici Romanus) (до кончини у 1618 р.) та Амвросій Прихильний (Ambrosio Nutclauss Vaberene). Останньому архітекторові приписують закінчення замку, костелу св. Лаврентія, міських мурів та башт[8].

Жовква складалася з трьох найважливіших частин: замку Жолкевських, середмістя в межах мурів та фортифікаційних споруд, навколо яких сформу-

[6] *Крип'якевич І*. З історії міста Жовкви. – С. 42.

[7] *Кубай М.* Жовківський замок: історична довідка // Жовква крізь століття. – Жовква, 2012. – Вип. 2. – С. 82.

[8] *Мацюк О*. Жовківський замок // Галицька брама. – Львів, 1998. – № 4 (28). – С. 4.

валися передмістя. Композиційна вісь міського простору проходила через замок у напрямку до Ринку та обіймала головну вулицю міста (сучасна вул. Запорізька), що вела до Жидівської брами[9]. З північного боку до ринкової площі прилягав квартал будинків з суцільним підсінням-аркадою ренесансного типу. Важливими композиційними елементами плану Жовкви стали сакральні об'єкти: костел св. Лаврентія, межував із західною стороною Ринку; церква Різдва Богородиці (пізніше – василіанський монастир), стояла в північно-західній частині поселення, синагога – у північній, а домініканський костел – у північно-східній. Останні три храми примикали до міських мурів.

Метрологічний аналіз показує, що місто було виміряно від Ринку та близьких кварталів за модульною сіткою. Розпланованість ділянок помітна також у кварталах у напрямку до Жидівської брами. Поза композиційною віссю "замок – Ринок – Жидівська брама" інші міські квартали не мали подібної регулярності, що можна пояснити адаптацією попередньої забудови села Винників долокаційного періоду.

Містобудівний проект Жовкви зберіг архаїчні, властиві середньовічній практиці ознаки: розташування сакральних об'єктів при Ринку й у різних частинах середмістя та одночасне виконання цими храмами й оборонних функцій. До нових ренесансних елементів містобудування варто віднести застосування композиційної осі, модерну модульну модель, появу символічних складових (поділ міста на дві частини вздовж осі, чотири брами відповідали чотирьом сторонам світу), ренесансну сакральну та світську архітектуру[10].

Саме укріплений замок уперше з'являється у джерелах як головне містобудівне осердя. У 1595 р. розпочалося спорудження замкових мурів, до якого були залучені сотні робітників[11]. Основні роботи зі зведення замку завершилися в 1606 р. Споруда отримала оборонний характер, утворивши прямокутник з чотирма наріжниками, котрі в наш час виглядають як башти, але в XVII ст. вони мали форму протобастіонів (пунтоне)[12], що відповідали всім європейським фортифікаційним вимогам тієї доби.

Міські укріплення розпочали зводити невдовзі після початку будівництва замкових фортифікацій. Ці міські укріплення в основному були зведені до 1621 р., а вже 1626 р. жовківчани взялися насипати вали. На цю справу в місті зробили окрему складку: з більших будинків платили по 2 польських злотих, з менших і затильних – 40 грошів, багатші орендарі – по 1 злотому,

[9] *Motak M.* Uwagi o rozplanowaniu przestrzennym Żółkwi i Stanisławowa – magnackich założeń miejsko-rezydencjonalnych okresu renesansu // Sprawozdania z posiedzień komisji naukowych PAN, oddział w Krakowie. – Kraków, 1994. – T. 38. – Z. 2. – S. 109. Пор.: *Бевз М.* Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII–XVIII ст.: на прикладі м. Жовкви // Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. – Львів, 2000. – Т. 7. – С. 68–75.

[10] *Motak M.* Uwagi o rozplanowaniu przestrzennym Żółkwi... – S. 110.

[11] *Niedźwiecki N.* Z przeszłości Żółkwi. – Lwów, 1908. – S. 11.

[12] Див. детальніше: *Бевз М. В., Оконченко О. М., Оконченко І. В.* Розвиток системи міських укріплень Жовкви у XVI–XVIII століттях // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2005. – Т. 249: Праці комісії архітектури і містобудування. – С. 333; *Оконченко І. В.* Дослідження міських укріплень Жовкви XVI–XVIII ст. // Жовква крізь століття: Наук. зб. – Жовква, 2010. – Вип. 1. – С. 173.

комірники – по 15 грошів. Укріплювальні роботи на валах тривали не одне десятиліття: 1662 р. датується згадка про те, що місто майже оточене валами. Сучасні дослідники стверджують, що первісно міські оборонні споруди також були виконані у бастейній системі, пізніше перебудованій у баштову. До міста вели чотири брами: спершу постали Глинська (або Краківська) та Львівська, дві інші – Звіринецька та Туринецька (Жидівська) – нотуються з другої половини XVII ст. Передмістя зміцнювалося дерев'яними частоколами (дубовий паркан), що, однак, на думку мандрівника другої половини XVII ст. Ульріха фон Вердума, не могли захистити від артилерії будь-якого калібру.

Містобудівною особливістю Жовкви стало закладення в 1606 р. звіринця (зоопарку) площею в кілька десятків гектарів на південь від міських мурів, де господар міста Станіслав Жолкевський збирався полювати на велику звірину й одночасно закласти ландшафтний парк для відпочинку. В огородженому просторі вільно жили олені, серни та інші тварини. Звіринець обіймав сіножаті над ставами та частину лісу на Гараї. У другій половині XVII ст., за короля Яна Собеського, територію звіринця збільшили, відразу ж за замком заклавши парк на італійський взірець із лазнею. Основні роботи із влаштування парку почалися 1674 р., коли Ян Собеський став польським королем. У 40-х роках XVIII ст. новий власник Жовкви литовський гетьман Міхал Радзивілл "Рибонька" оновив паркове господарство за проектом італійського архітектора Антонія Кастелло[13].

* * *

Для нерухомості Жовкви ранньомодерного періоду характерна ренесансна спрямованість. Останні дослідження істориків архітектури зосереджені переважно на збереженій забудові ринкової площі. До сьогодні ще стоять чотири кам'яниці на північній стороні та сім – на східній, а також ще три муровані будівлі, доєднані до північно-східного кута Ринку. Більшість ринкових кам'яниць зведені за подібними планами (тридільні тритрактові) й мають схожі фасади[14]. Ті з них, які належать до північного кварталу, зберегли виразні ренесансні підсіння з триарковою аркадою. Серед найцінніших, типово ренесансних, – т. зв. Королівська кам'яниця, споруджена 1682 р. Ця нерухомість була подарована Яном Собеським єврейському митникові Якобу Бецалу.

Плани жовківських будинків перегукуються між собою за архітектурним вирішенням. Здебільшого вони складаються з двох або трьох частин (чи трактів). У першій розміщували крамницю або реміничу майстерню, у другій та третій – житлові кімнати. Майже в усіх цих будівлях маємо змогу й нині побачити склепінчасті пивниці, а в деяких – і склепінчасті партерні приміщення. Поза Ринком житлова забудова в середмісті мала дво- або одноповерховий характер, але майже вся вона втрачена внаслідок низки пожеж.

[13] *Бернатович Т*. Резиденція Собеських і Радивилів у Жовкві в світлі невідомого плану Антона Кастелло // Вісник Інституту "Укрзахідпроектреставрація". – Львів, 1998. – Ч. 10. – С. 78–83.

[14] *Бойко О., Слободян В*. Ринкові кам'яниці Жовкви: архітектурно-будівельний розвиток // Жовква крізь століття. – Жовква, 2012. – Вип. 2. – С. 167–168; *Мартинюк А.* Ренесансна житлова архітектура Жовкви // Народознавчі зошити. – Львів, 2000. – № 2. – С. 261–271.

Зведена під час локації ратуша була дерев'яною. 1687 року, при Янові Собеському, вона стала мурованою (архітектор Пйотр Бебер, будівничий Йосиф Піньковський), дещо змістившись з центру Ринку до костелу св. Лаврентія. Поряд з ратушею стояв стовп ганьби та містилися численні крамниці. Разом з ринковою площею розвивалася вулична мережа Жовкви. У середмісті 1607 р. утворилися вулиці: Белзька, Хрестова, Мурована. В актових книгах XVII ст. фігурують також: Широка Львівська, Скалка (На Скалці) (вела до церкви Різдва Богородиці), Замойська (поблизу цього ж храму), На Затилках (у ділянці мурів, неподалік від звіринця), Шпитальна та ін. За невеликими вуличками чи провулками назва не закріплювалася: у документах лише описово зазначалося: будинок на вулиці "за руською церквою" або на вулиці "за костелом Діви Марії" тощо.

Поза мурами міста спершу активніше розвивалося Львівське передмістя, вздовж дороги до головного міста Руського воєводства. Друге – Глинське (пізніше Краківське) – передмістя ще в 40-х роках XVII ст. іменувалося Новим[15]. Документи фіксують назви передміських вулиць, утворені від близьких до Жовкви топонімів: Белзька, Туринська (Туринецька), Ярославська, Глинська дорога, Львівська дорога, Купчиковий кінець. Траплялися і такі годоніми: Зелена, Щербина (Щербинська), Урядова, Крольова (Кролишина), Звіринецька, Немчиковська (названа на честь райці). Але дуже часто міські урядовці чітко не локалізували передміської нерухомості, зазначаючи тільки, на якому саме передмісті вона розташована.

Такий невеликий реєстр міської топонімії зумовлюється початковою розбудовою міста, що інтенсивно велася до середини XVII ст., коли в джерелах нагромаджуються згадки про нововиміряні ділянки під будинки, городи, фільварки. Насамперед, очевидно, були виміряні парцелі в середмісті під будинки (переважно на Ринку), до яких додавалася нерухомість на передмістях (поле або чверть ґрунту, що налічував у довжину 24 лікті[16]). Поступово цей земельний "бонус" розпродувався міщанами, які зосереджувалися на володінні нерухомим майном у середмісті. На передмістях, поряд із нечисленними будинками з городами вздовж головних вулиць, що вели до Львова та Глинська, основним видом нерухомості стали фільварки. Чимало з них приносили значні прибутки і коштували часом більше, ніж середміські кам'яниці. Наприклад, ціна фільварку на міських ґрунтах біля села Винники, яким володів Яцько Твердохліб і на якому той побудував солодовню та інші господарські будівлі, утримував сад і город, сягнула в 1646 р. значної суми в 600 польських злотих[17].

Серед інших важливих для функціонування міста споруд слід виділити міський цейхгауз, а також лазню "за валами". Було в Жовкві й кілька християнських шпиталів. У 1600 р. С. Жолкевський фундував один з них при костелі св. Лаврентія. Його дочка Софія Данилович у 1627 р. заснувала шпиталь св. Лазаря на Львівському передмісті для лікування військових. З 1612 р.

[15] Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісних, рукописних книг. – Рукописи, № 601. – Арк. 5 зв.

[16] Там само. – Арк. 15 зв.

[17] Там само. – Арк. 69–69 зв.

відомо про аналогічний харитативний заклад при церкві Різдва Христового, а з 1627 р. – при церкві св. Трійці. Знаємо також, що деякі євреї-лікарі надавали медичні послуги у шпиталі св. Лазаря, а сама єврейська громада також мала окремий лікувальний заклад.

За привілеєм короля Сиґізмунда ІІІ від 1603 р., на Жовкву поширювалося маґдебурзьке право без окреслення земельного надання. Вочевидь, визначення точних меж міста король залишив на розгляд Жолкевського. Узявши до уваги той факт, що 1515 р. селяни у Винниках обробляли 5 ланів, а 1652 р. вони сплачували податок тільки з 2,5 ланів, можна дійти висновку, що власне на цих теренах і було локовано місто. До нього, напевно, долучили окремі землі сусідніх сіл, як-от знищеної татарами Мисмениці. Після локації місто могло займати 30–35 франконських ланів, адже приблизно на такій території й засновували міста у XVI ст. у Руському воєводстві (Миколаїв – 35 ланів, сусідній Авґустів (Великі Мости) – 31 лан[18]).

Жовква у XVIII ст. неодноразово змінювала свій просторовий уклад. Це відбувалося передовсім через пожежі, меншою мірою – через постої військ та епідемії (найзначніша 1770 р.). Найбільш руйнівною виявилася пожежа 17 червня 1718 р., коли вигоріли вся східна частина середмістя (включно з костелом і монастирем домініканців) та Львівське передмістя (разом з костелом св. Лазаря, церквою Воздвиження Чесного Хреста з монастирем василіанок, церквою св. Трійці та шпиталем). За сприяння тогочасного власника міста королевича Костянтина Собеського поруйноване швидко відбудували. Зокрема, 1720 р. зведено нові дерев'яні храми Воздвиження Чесного Хреста і св. Трійці. У 1735 р. Якуб Собеський відбудував костел св. Лазаря.

У світлі інвентаря Жовкви 1743 р. у середмісті мережа вулиць та інших просторових об'єктів виглядала таким чином. Посеред міста розташовувалася площа Ринок з мурованою ратушею. Від площі на схід тягнулася Львівська вулиця, а на північ – вулиця до єврейського ринку, яка закінчувалася біля Жидівської брами. На цьому ринку стояла дерев'яна єврейська школа, а поряд ще одна – мурована. Забудова єврейського кварталу – кам'яниці та будинки, подекуди халупи. Північно-західну дільницю середмістя із просторовою домінантою – церквою та монастирем василіан – розділяли дві вулиці: "до фіртки попри церкву", "затилки під муром поза церквою, йдучи від фіртки". Неподалік храму й монастиря – будиночки й халупи, будівлі у фарній юрисдикції, "вулиця під муром" (де була нерухомість євреїв, у т. ч. й єврейська різниця). Наступна вулиця – "затилки від Жидівської брами поза єврейську школу", на якій серед халупок і будиночків розташовувалися мурована єврейська лазня і єврейський шпиталь. На "вулиці від жидівських яток" містилися муровані єврейські різничі ятки. За Львівською брамою починалося Львівське передмістя: вісім заїжджих будинків, які тримали євреї, – від брами до костелу св. Лазаря, а далі ще сім таких самих споруд[19].

[18] *Szczygieł R.* Lokacje miast w Polsce XVI wieku. – Lublin, 1989. – S. 270, 300.

[19] Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. – Ф. 141: Колекція А. Чоловського. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 9–11 зв. Це лише фрагмент інвентаря Жовкви, який охоплює ринкові кам'яниці, середмістя та частину посілостей Львівського передмістя.

* * *

Основні параграфи королівського привілею 1603 р. стосувалися економічних справ. Власник міста отримав право побудувати ратушу, закладати ятки, лазні, склади тощо. Важливим для торговельного розвитку міста стало запровадження чотирьох ярмарків, які початково були призначено на католицькі релігійні свята: на св. Станіслава (8 травня), свв. Петра і Павла (29 червня), св. Лаврентія (11 серпня), св. Мартина (11 листопада), та двох щотижневих торгів (у середу та суботу). Наприкінці XVII ст. графік ярмарків дещо змінюється, переорієнтовуючись на місцеву українську специфіку. Тепер вони відбуваються тричі на рік: на два руські свята – Йордан та св. Івана Хрестителя та, як і раніше, ярмарок на католицький празник св. Мартина. Жовківські міщани могли вільно займатися торговельною діяльністю, а також звільнялися від сплати торгового мита (цла) за перевезення продуктів харчування в Польщі й Великому князівстві Литовському, зрівнюючись у правах з містами Замостям і Шаргородом на Поділлі. На містобудівну практику цих двох поселень, що перебували у власності канцлера Яна Замойського, прагнув взоруватися С. Жолкевський, котрий довгий час був політичним сателітом Замойського.

Міський устрій Жовкви все ж значною мірою наближався до устрою сусіднього великого міста Львова (попри поклик у привілеї 1603 р. на практику приватних міст, що належали канцлерові). У місті урядували війт та чотири райці, які обиралися на рік. Перший райця керував Жовквою три місяці (тоді він іменувався бурмистром), потім, на другий квартал, його змінював інший райця (так само було й у Львові). Судову владу здійснював війт разом з колегією з шести лавників[20], розглядаючи серед усього й кримінальні справи, відповідно до норм маґдебурзького права.

Великий вплив на вибори міських урядників мав власник Жовкви – саме він безпосередньо обирав війта та одного з чотирьох райців. Магнати-господарі міста часто втручались у поточну роботу міських урядників (коли видавалися вказівки про дозволи на продаж ділянок чи пільг іноземним купцям тощо). Від 1614 р. до управління містом долучається колегія "12 мужів", що складалася з представників громади. Член цієї колегії, поряд з одним із лавників, ставав міським економом, здобуваючи таким чином можливість впливати на рішення міської влади. Теоретично колегія "12 мужів" мала виконувати контрольну функцію щодо міських урядників, але в доступних джерелах їхня активність, окрім факту елекції, абсолютно не відображена.

Великі будови міста потребували значної кількості найманих робітників та ремісничих фахівців (насамперед будівельних спеціальностей), а також тих, хто їх обслуговував. Очевидно, до спорудження Жовкви масово залучалися селяни поблизьких сіл ключа Жолкевських. Нове місто приваблювало колоністів з етнічної Польщі, із сусідніх українських міст та сільських поселень. У 1603 р. організовано перший ремісничий цех, його створили шевці. Спочатку майстрів було 20, 1686 р. їхнє число зросло до 30-ти, а 1709 р. – до 50-ти осіб. До цеху могли вступати як католики, так і православні,

[20] У 20-х роках XVII ст. в міських актах згадується про сім лавників, але пізніше утверджується нове число – 6 лавників.

що характерно й для інших ремісничих корпорацій. Жовківські цеховики успішно провадили своє ремесло, обсяги їхньої продукції та кількість майстрів постійно збільшувалися. Наприкінці XVII ст. вони перетворилися на незручних конкурентів для великого цеху львівських шевців[21].

Другими об'єдналися кравці, закладення цеху яких відбулося 1604 р. Через два роки кушніри "польської та руської націй" сформували власну цехову організацію, взоруючись на її перемишльський аналог. У 1632 р. засновується спільний цех бондарів, столярів, шапкарів, склярів та колодіїв. Наприкінці XVII ст. столяри відділяються в самостійну ремісничу корпорацію. 1641 року виникає ще один об'єднаний цех, до якого входять переважно фахівці з обробки заліза: ковалі, пушкарі, мечники, римарі, котельники, конвісари, слюсарі, а також пасники, сідлярі, золотарі. У 1697 р. задокументовано вже окремий цех слюсарів. Дуже пізно, тільки 1682 р., цеховиками стають і пекарі. У переліку ремісничих організацій 1697 р. знаходимо також ткацький, різницький і гончарський цехи[22]. Як і у Львові, жовківські цехові ремісники сплачували податки не лише до міської скарбниці, а й на утримання замку. Так, різники давали щороку до замку 8 каменів лою, що використовувався зазвичай для освітлення. До подібних датків на військову справу зобов'язувалися й інші ремісники, особливо шкіряного та харчового спрямування. За статутом шевського цеху 1603 р., його члени мали утримувати для оборони міста чотири гармати (півгаки) зі спорядженням, тобто порохівницями та іншими припасами. Кушніри повинні були тримати в готовності ще більше гармат: дві гаківниці, чотири півгаки з порохом до них та різну амуніцію: два панцирі з шоломами (прилбицями), дві зброї з шишаками, чотири шкіряні торби для перенесення води на випадок пожежі[23].

Цеховики, крім виробництва, одночасно займалися й реалізацією своїх товарів. Ятки різників, шевців, кушнірів та представників інших спеціальностей розміщувалися на головній торговій площі міста – на Ринку. Єврейська громада протегувала окремі ремесла, які були важливі з погляду юдейської релігії, зокрема різницький фах. Кошерне м'ясо єврейські різники продавали у власних ятках, біля синагоги.

На ринковій площі вирувала жвава торгівля, особливо у час ярмарків. Найбільш активними купцями були євреї та вірмени, котрі провадили торгівлю у великих масштабах. На щорічні ярмарки приїжджали до Жовкви іноземні купці (євреї, вірмени, греки та ін.), місцеві теж привозили з-за кордону (Туреччина, Німеччина, Молдавія) чимало краму – прянощі, вина, мідь, тютюн тощо. На передмістях мешкала численна група перевізників (фурманів), які здійснювали перевезення товарів на значну відстань.

Жовківські купці, як і ремісники, користувалися привілеями, що їх надавали приватні власники міста, виконуючи ті чи ті функції для двору польського магната, а в часи Яна Собеського – і королівського двору. Магнатська та королівська протекція, що супроводжувалася замовленням різних імпортних

---

[21] *Капраль М.* Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. – Львів, 2012. – С. 46, 137.

[22] *Крип'якевич І.* З історії міста Жовкви. – С. 52.

[23] *Gąsiorowski S.* Chrześcijanie i Żydzi w Żółkwi... – S. 35.

товарів та місцевих ремісничих виробів або послуг, суттєво сприяла розвитку економіки Жовкви, підвищуючи добробут її жителів.

* * *

Чисельність мешканців Жовкви в XVII–XVIII ст. досить важко визначити через недостатню кількість історико-демографічних джерел. Метричні книги ранньомодерного періоду збереглися тільки для римо-католиків[24]. Протягом 1604–1725 рр. у них зафіксовано 10 740 хрещень, пересічно 88 хрещень на рік. У першій половині XVII ст. число новохрещених римо-католиків сягало 60, у другій половині XVII ст. – 100, а в першій чверті XVIII ст. – 90 осіб на рік. Така динаміка дозволяє припустити, що римо-католицьке населення (переважно це були поляки) поступово зростало впродовж XVII ст., коли основну демографічну конкуренцію їм складали українці. У XVIII ст. чисельність поляків у Жовкві стабілізується, натомість починається великий наплив євреїв.

Реєстри нерухомості в місті підтверджують це спостереження. З 1680 р. до нашого часу дійшов перелік усіх будинків, за яким у Жовкві їх нараховувалося загалом 271, з яких 183 належали християнам, а 88 – євреям. Поза увагою укладачів цього реєстру залишилися фільварки, млини, винниці на жовківських передмістях та у навколишніх селах. У XVIII ст. місто, як і більшість інших у регіоні, переживає демографічну кризу. Про це свідчить інформація з реєстру подимного податку за 1743 р., коли в середмісті та на Львівському передмісті налічувалося 256 будинків. З них у середмісті – 219 (150 єврейських і 69 християнських), на передмісті – 37 будинків (18 та 19, відповідно)[25]. Можемо припустити, що місто з передмістями у середині XVII ст. могло заселяти 5 тис. осіб, а в другій половині XVII – XVIII ст. – вже тільки 3–4 тис. осіб.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. у новозаснованій Жовкві чисельно переважали українці, які мешкали у Винниках або переїхали з околиць (Мацошина, Сопошина, Глинська, Скваряви, Жовтанців тощо) та близьких містечок (Потелич, Немирів, Куликів). Вони стали купувати нерухомість, насамперед на жовківських передмістях. Для збільшення фінансування міста в 1609 р. міська влада ухвалила, щоб селяни, які мають будинки та тримають орендарів, але не сплачують податків, щороку віддавали з цієї своєї нерухомості по копі.

Українська громада Жовкви була представлена і в міських органах управління. Із чотирьох райців один обирався українцями. Подібна квота в одну особу застосовувалася і в колегії лавників. Натомість у колегії "12-ти мужів", згідно з реєстром від 1643 р., українцям належала більшість – 7 осіб[26]. У привілеї 1612 р. для міської церкви С. Жолкевський записав пункт про дозвіл на обрання міськими урядниками. Проте через два роки, у 1614 р., його представник, жовківський підстароста Зиґмунт Ґрабовський під час виборів

[24] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Księgi metrykalne parafii wyznania rzymskokatolickiego z archidiecezji lwowskiej. – Sygn. 1574–1585 (1604–1787).

[25] Ibidem. – S. 89.

[26] Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісних, рукописних книг. – Рукописи, № 601. – Арк. 8 зв.–9.

міської влади повідомив про заборону українцям обіймати посади, з огляду на канони Католицької церкви та державні акти. Це виглядало як спроба застосувати принцип усунення репрезентантів автохтонного населення з міських владних структур за взірцем попередньої епохи XIV–XV ст., коли польська влада утверджувалася в новозахопленому краї. Українці Жовкви звернулися з апеляцією до С. Жолкевського, котрий видав декрет з підтвердженням положень документа 1612 р. з конкретною квотою: по одному представникові до раєцької та лавничої колегій. У привілеї 1693 р. цю квоту було знову підтверджено, а коли Львівська єпархія прийняла церковну унію, королевич Костянтин Собеський у 1726 р. дозволив обирати членів української громади на міські уряди без будь-яких обмежень (хоча війтами вони вже ставали з 1711 р.). Відтоді українці користувалися рівними з поляками правами на участь в управлінні містом, і їхнє число серед урядників жовківського магістрату зростає.

Від часу заснування міста в ньому завжди була значна кількість польського населення. Особливо охоче поляки поселялися в межах мурів, де вони володіли як мурованими кам'яницями, так і дерев'яними будинками. Євреї прибували до міста від початку XVII ст. Їхня присутність стала настільки помітною вже в першому десятилітті XVII ст., що Реґіна Жолкевська в 1619 р. наказала більше євреїв до Жовкви не пускати, а якби хтось хотів мешкати в місті, то повинен скласти 50 гривень на мури та нести інші міські повинності, як і решта міщан. При цьому заборонялося купувати будинки у християн чи орендувати їх. Незважаючи на такі обмеження, які часто мали формальний характер, на кінець XVII ст. євреї становили третину загальноміського населення[27], що спостерігалося в містах усього регіону. Відомо також, що полонених татар масово використовували при будівництві міста, костелів, насипанні валів та ремонті оборонних укріплень протягом цілого XVII ст. Інші етнічні групи, які осідали в Жовкві (вірмени, італійці, греки та ін.), не створили тут більших громад або й швидко розчинялися, асимілювавшись із місцевим населенням.

Характерною особливістю Жовкви, порівняно зі Львовом та іншими містами, заснованими давніше, була відсутність національних кварталів, де масово проживали б представники однієї громади та не допускалися б інші нації й релігії. Можливо, цьому сприяла толеранційна політика власників міста. Так, у 1622 р. на головній ринковій площі міста поряд стояли кам'яниці єврейки Рахелі Докторки, українця Павла Хомича та вірменина Якоба[28]. Їхні господарі не відчували жодних обмежень з боку міської влади в розпорядженні своєю власністю.

Зрозуміло, що осередками, навколо яких концентрувалися українська, польська та єврейська громади, ставали їхні храми та інші об'єкти суспільного значення (шпиталі, братські будинки тощо). Однак рух нерухомості засвідчує, що й тут часто траплялися "виїмки", коли, скажімо, навколо руського храму будинки викуповували поляки чи євреї.

[27] *Barącz S.* Pamiątki miasta Żółkwi. – 2-e wyd. – Lwów, 1877. – S. 114.

[28] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.

Приватні власники міста, будучи римо-католиками, керувалися засадами релігійної толерантності, прагнучи привабити якнайбільше потенційних мешканців до новозаснованої Жовкви. Для вірних своєї конфесії вони 1604 р. фундували на ринковій площі неймовірно пишний костел св. Лаврентія, що став головною міською святинею. У ньому знайшли спочинок видатні представники родини Жолкевських, Собеських. Стіни костелу багато декоровані пам'ятниками, картинами відомих малярів – Андреаса Стеха, Мартіно Альтамонте, що зображають військові битви під Клушином, Хотином, Парканами та Віднем[29]. Сакральним центром римо-католиків став храм св. Лаврентія, фундований у 1604 р. С. Жолкевським. Загалом у XVII–XVIII ст. у Жовкві виникло ще кілька римо-католицьких святинь: костел св. Лазаря (1624–1627) зі шпиталем, монастирі домініканців (1752) і домініканок (1682). Інші релігійні конфесії Жовкви також толерувалися власниками міста.

1612 року С. Жолкевський видав привілей на закладення церкви Різдва Богородиці з вільним правом виконання церковних обрядів, включно з дотриманням юліанського календаря. При ній дозволялося заснувати школу та закласти шпиталь. Для забезпечення православного священика виділялася ділянка з чвертю поля між іншими міськими землями[30]. У XVII ст. у Жовкві звели також церкву св. Трійці (1601), св. Івана Хрестителя (1611), монастир василіанок (1627) та добре збережений до сьогодні монастир василіан (1682).

Єврейська спільнота теж відразу відчула найвище сприяння. Вже в 1600 р. С. Жолкевський гарантував їй у спеціальному привілеї релігійну свободу, погодившись на закладання синагоги та виокремлення ділянки під цвинтар. Упродовж XVII–XVIII ст. власники міста контролювали купівлю нерухомості євреями, забороняючи без свого дозволу викуповувати будинки та ґрунти у християн[31]. Утім, з часом таких дозволів ставало дедалі більше. Особливо підтримував єврейську громаду Жовкви польський король Ян Собеський, керуючись передовсім власними економічними вигодами[32]. За своє довге панування у Жовкві він надав цій громаді чотири привілеї (з 1664 по 1693 рр.), врегульовуючи як економічні, так і культурно-релігійні запити місцевого єврейства й одночасно налагоджуючи взаємини з християнським населенням. Багато жовківських євреїв стали королівськими лікарями, золотарями, орендарями, факторами, придворними слугами та ремісниками. Найвідоміші з них – фактор Якоб Бецал та лікар Еммануель де Йона. Саме за привілеєм Яна Собеського від 1687 р., котрий також виділив камінь під будівництво та пільговий кредит у 800 польських злотих, євреї вимурували в Жовкві наприкінці XVII ст. синагогу, що вирізнялася своїм неповторним архітектурним втіленням серед усіх синагог західноукраїнського регіону.

---

[29] Див.: *Petrus J.* Żółkiew i jej kolegiata. – Warszawa, 1997.

[30] Ibidem. – S. 24–26.

[31] *Gąsiorowski S.* Chrześcijanie i Żydzi w Żółkwi... – S. 133–134.

[32] *Perles J.* Johann III und die Juden // Wertheimers Jahrbuch für Israeliten, 5620 (1859–1860). – Wien, 1859; *Kaźmierczyk A.* The Jews in Żółkiew, domain of Jan III Sobieski // The Jews in Poland / Ed. by A. K. Paluch. – Cracow, 1992. – Vol. 1. – P. 121–126.

* * *

Жовква була заснована як приватне місто, тож саме власники вирішальним чином впливали на розвиток цього поселення – його планування й організацію міського простору, склад міської влади. Вони вкладали власні кошти у будівництво, ремонт та оновлення міських фортифікацій, замку і прилеглої території (наприклад, звіринця й паркової зони). Чимало жовківських ремісників і купців отримували замовлення на обслуговування замку та двору польських магнатів.

Від часу локації міста наприкінці XVI ст. його власниками були наймогутніші магнатські родини Жолкевських (1594–1624), Даниловичів (1624–1636), Собеських (1636–1740), Радзивіллів (1740–1787). З багатьох їхніх представників особливо потрібно відзначити заслуги засновника міста Станіслава Жолкевського (1547–1620), коли споруджено замок та більшість міських укріплень, а також короля Польщі Яна Собеського (1629–1696), який перетворив Жовкву на королівську резиденцію та посилено розбудовував замок, міські фортифікації, надавав місту та його жителям різних націй різноманітні привілеї та права.

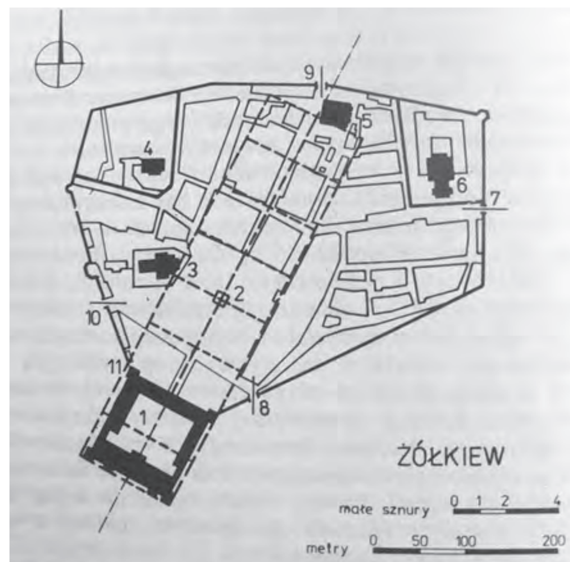

Планувальна структура ранньомодерної Жовкви (за Мацеєм Мотаком: *Motak M.* Uwagi o rozplanowaniu przestrzennym Żółkwi i Stanisławowa – magnackich założeń miejsko-rezydencjonalnych okresu renesansu // Sprawozdania z posiedzień komisji naukowych PAN, oddział w Krakowie. – Kraków, 1994. – T. 38. – Z. 2. – S. 109).

Мирон Капраль (Львів). **Історико-урбаністичний розвиток Жовкви від заснування до кінця XVIII століття**

Попередником міста Жовкви стало село Винники, засноване на майбутній міській території, очевидно, ще в княжі часи. Вибір місця для локації наприкінці XVI ст. пояснювався як економічними (перехрестя важливих торговельних шляхів, центр шляхетського ключа), так і природними умовами розташування терену, що посилювали обороноздатність майбутнього міста. Жовква складалася з трьох найважливіших частин: замку Жолкевських, середмістя в межах мурів та фортифікаційних споруд,

навколо яких сформувалися передмістя. Містобудівельний проект Жовкви зберіг архаїчні, властиві середньовічній практиці ознаки: розташування сакральних об'єктів при Ринку й у різних частинах середмістя та одночасне виконання цими храмами й оборонних функцій. До нових ренесансних елементів містобудування варто віднести застосування композиційної осі, модерну модульну модель, появу символічних складових (поділ міста на дві частини вздовж осі, чотири брами відповідали чотирьом сторонам світу), ренесансну сакральну та світську архітектуру. Жовква була заснована як приватне місто, тож саме власники вирішальним чином впливали на розвиток цього поселення – його планування й організацію міського простору, склад міської влади.

Ключові слова: Жовква, історико-урбаністичний розвиток, простір міста, приватне місто.

Мирон Капраль (Львов). **Историко-урбанистическое развитие Жовквы от основания до конца XVIII века**

Предшественником города Жовква стало село Винники, основанное на будущей городской территории, очевидно, еще в княжеские времена. Выбор места для локации в конце XVI в. объяснялся как экономическими (перекресток важных торговых путей, центр шляхетского ключа), так и естественными условиями которые усиливали обороноспособность будущего города. Жовква состояла из трех важнейших частей: замка Жолкевских, центра города в пределах стен и фортификационных сооружений, вокруг которых сформировались пригороды. Градостроительный проект Жовквы сохранил архаичные, присущие средневековой практике признаки: расположение сакральных объектов при Рынке и в разных частях центра города и одновременное выполнение этими храмами и оборонительных функций. К новым ренессансным элементам градостроительства следует отнести применение композиционной оси, модульную модель, появление символических составляющих (разделение города на две части вдоль оси, четверо ворот отвечали четырем сторонам света), ренессансную сакральную и светскую архитектуру. Жовква была основана как частный город, поэтому именно владельцы решающим образом влияли на развитие этого поселения – его планирование и организацию городского пространства, состав городской власти.

Ключевые слова: Жовква, историко-урбанистическое развитие, пространство города, частный город.

Myron Kapral (Lviv). **Historical and Urban Development of the Town of Zhovkva from the Foundation to the End of the Eighteenth Century**

The predecessor of the town of Zhovkva was the village of Vynnyky that was obviously founded in princely times on future urban areas. The choice of location for the end of the sixteenth century could be explained by economic reasons (crossroad of important trade routes and key noble center) and the natural conditions of the location of neighborhoods which increased the defense of the future city. Zhovkva consists of three major parts: castle of Żółkiewskis, the downtown, and the walls and fortifications which formed around the suburbs. The urban project of Zhovkva retained peculiar archaic, medieval practices and features: the location of sacred objects on the Market Square and in various parts of the downtown and the simultaneous implementation of defensive functions. Among the new elements of Renaissance town planning there was the inclusion of the use of a compositional axis, a modern modular model, the emergence of symbolic components (a division of the city into two parts along the axis, the four gates that corresponded to the four sides of the world), churches and Renaissance architecture. Zhovkva was founded as a private city, so the owners crucially influenced the development of this settlement, its planning and organization of urban space, and the composition of its municipal authorities.

Key words: Zhovkva, historical and urban development, urban space, private city.

Володимир МАСЛІЙЧУК (*Харків*)

УЧИЛИЩНА РЕФОРМА ТА ПЕРШІ УЧИЛИЩА В ХАРКІВСЬКОМУ НАМІСНИЦТВІ (СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ) У 1788–1798 рр.

Питання виникнення та функціонування закладів світської освіти залишається одним із найістотніших щодо початків сучасного типу життя. Для української історіографії дуже важливу роль відіграють початки Харківського університету[1]. Наскільки підготованим (чи зовсім непідготованим) був ґрунт, на якому виникла ініціатива світського навчального закладу, котрим став Харківський університет? Наскільки попередній освітній досвід є важливим для характеристики постання першої вищої світської школи, а отже, виникнення націоналізму, наукових товариств, світської періодики і, зрештою, формування громадянського суспільства?

Основа для виникнення великого світського закладу відома. У Харкові з 1727 р. існувала потужна освітня установа – Харківський колегіум. Незважаючи на його схоластичну складову, практично всі секуляризаційні освітні спроби, включно з Харківським університетом, пов’язуються саме з цим закладом. Не менш вагомою рисою Харкова була наявність світських навчальних закладів – як низки приватних, так і “казенного” училища (“додаткових класів”, з 1768 р.). Заклади світської освіти в місті не тільки були базою для створення університету, а й визначили багато в чому роль Харкова та його подальше значення.

Училищна реформа в Російській імперії кінця 80-х років XVIII ст., зокрема на підімперських українських землях, – утворення нових навчальних закладів та їх функціонування – була потужним секуляризаційним кроком та виявом засад Просвітництва з багатьма суперечностями, а подекуди й невдачами. Вивчення особливостей цієї реформи дуже на часі.

Історіографічна складова нашого дослідження досить важлива, вона відображує ставлення до освіти на означеному просторі загалом. Головні народні училища від часу створення складали “історичну записку”, тобто один з учителів мав вести хронологічний опис подій. Завдання написати історичне “показание” про головне та повітові училища давав візитатор училищ Слобідсько-Української губернії професор Ілля Тимківський директору училищ Федорові Кудрицькому ще 1803 р.[2]. Маємо здогад, що дещо пізніше

[1] *Кравченко В.* Університет для України // *Кравченко В.* Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 87–132.

[2] Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 2.

і було написано “Записную книгу о народных училищах”, де викладено події 1790–1806 рр.[3]. Перший повніший нарис з історії училищ у Харкові написано вже в 1818–1819 рр., головна увага зосереджена тут, щоправда, на харківських “казенних класах” – основному світському навчальному закладі в Харкові з 1768 по 1798 р.[4]. “Просвітницький позитив” (зазначення позитивної ролі відкриття навчальних закладів, але без передісторій та деталей) характерний для описів Харкова та губернії аж до 60-х років XIX ст.[5].

Однак у 1860-ті рр. й надалі риторика характеристик змінюється. Першим дуже помітним істориком освіти в Харкові був письменник Григорій Данилевський. Історії навчальних закладів він присвятив окрему велику статтю про харківські народні школи 1732–1865 рр.[6]. За влучною характеристикою Михайла Гнопа, “на ній відобразились «аматорство» та дух письменника-белетриста”[7]. Данилевському були приступні великі джерельні матеріали і навіть спогади діячів, однак його те мало обходило. Найголовніше завдання для автора – показати неперервність процесу освіти, ідеалізувати стару школу і скритикувати ту, що постала внаслідок реформ початку XIX ст.; виникненню світської освітньої системи загалом він не приділяє уваги, його дані опосередковані, однак цікаві. Ретельно розглянути освітній процес за Данилевським не є можливим.

Першою великою і детальною роботою щодо початків провінційних світських закладів освіти була стаття історика Олександра Твердохлібова про охтирське училище[8], базована на архівному матеріалі. Провідний історик Слобідської України Дмитро Багалій приділяє історії освіти чимало уваги, насамперед він поширює думку про громадську ініціативу щодо відкриття освітніх установ. Низка публікацій – основні роботи Дмитра Багалія з історії міста Харкова та Харківського університету – дають доволі багатий матеріал з історії освіти[9], проте не висвітлюють певних негативних процесів та не

[3] Описание дел архива Министерства народного просвещения / Под ред. С. Ф. Платонова и А. С. Николаева. – СПб., 1917. – Т. 1. – С. 195.

[4] Рукописний відділ Харківської центральної наукової бібліотеки. – Шифр 458/с. – О училищах в Харькове.

[5] *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* О Харькове и уездных городах Харьковской губернии // *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Зібрання творів: У 7 т. – К., 1981. – Т. 7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. – С. 62–63 (стаття 1838 р.); *Кованько С.* Описание Харьковской губернии. – Харьков, 1857. – С. 51.

[6] Ця стаття ввійшла у відому збірку Григорія Данилевського: *Данилевский Г. П.* Харьковские народные школы (с 1732 по 1865) // *Данилевский Г. П.* Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков, 1866. – С. 285–403.

[7] *Гніп М.* Початкова освіта на Слобожанщині першої половини XIX ст. (до 1837 р.) // Збірник науково-дослідчої катедри української культури. – Харків, 1930. – Т. 10. – С. 138.

[8] *Твердохлебов А. Д.* Столетие Ахтырского уездного училища (1790–1890-е гг.) // Харьковский сборник. – Харьков, 1893. – Вып. 7. – С. 263–319.

[9] *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). – Харьков, 1905. – Т. 1. – С. 426–432; *Багалей Д.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Харьков, 1898. – Т. 1: 1802–1815. – С. 41–46.

показують особливостей освітньої реформи поза губернським центром. Окремі важливі дані, особливо щодо Харківського народного головного училища, подав Володимир Савва[10].

На жаль, треба визнати, що місцеві дослідники освіти (можливо, за винятком Дмитра Багалія) далекі від порівнянь та висновків, чого не скажеш про дослідників історії освіти сусідньої з Харківською Чернігівської губернії, де Олексій Андріяшев та Михайло Сухомлинов створили досить повний та яскравий образ історії освітніх установ[11]. Пізніші дослідження теж не зосереджуються на "дрібних проблемах"; один із найкращих дослідників історії місцевої освіти Микола Гніп узагалі прагне почати історію "початкової освіти" світської школи з реформи 1804 р.[12].

Неувага до ранньої світської школи може бути зрозумілою з огляду на існування потужніших навчальних закладів (колегіуму (семінарії) та пізніше університету), слабкість і невеликий масштаб тих "училищ" та "класів". Але значущість цих установ незаперечна: вони давали основу для майбутнього університету, існування цих закладів поза губернським центром часто було єдиною альтернативою домашній дяківській освіті.

Слід відзначити і наявність джерельного матеріалу. Насамперед це збережені архівні фонди Харківського головного народного училища та Ізюмського повітового училища[13], значна частина документації міститься у фондах Харківського намісницького правління, слобідсько-українського губернатора[14]. Найповніші спогади про "училище в Харкові" залишив губернський архітектор Василь Ярославський, який навчався в казенному училищі в 90-х роках XVIII ст. і потому мав непогану "педагогічну практику"[15]. Але водночас треба визнати певну уривчастість, погану збереженість джерельного матеріалу, на що ще на початку 90-х років XIX ст. нарікав Олександр Твердохлібов[16]. Проте навіть за такої уривчастості відтворити історію училищної реформи від відкриття училищ 1789 р. до заснування Харківського імператорського університету, що дало початок новим освітнім реформам, є можливим.

Однією з основних особливостей секуляризаційних освітніх процесів на українських землях у складі Російської імперії у XVIII ст. була наявність

---

[10] *Савва В.* К истории харьковских училищ // *Савва В.* Из слободско-украинской старины конца XVIII в. (заметки и материалы). – Нежин, 1906. – С. 21–28.

[11] *Андрияшев А.* Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. – К., 1865; *Сухомлинов М.* Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1864. – Т. 121. – С. 1–94.

[12] *Гніп М.* Початкова освіта на Слобожанщині… – С. 137.

[13] ДАХО. – Ф. 267: Харківське головне народне училище; Ф. 761: Ізюмське повітове училище.

[14] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1709: Харківське намісницьке правління; Ф. 1958: Слобідсько-Українська губернська канцелярія; ДАХО. – Ф. 3: слобідсько-український (харківський) губернатор.

[15] *Ярославский В. И.* Записки // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. – № 9. – С. 109–152.

[16] *Твердохлебов А.* Столетие Ахтырского уездного училища... – С. 264.

системи "колегіумської освіти", затвердженої на найвищому рівні Духовним регламентом 1722 р. Початки світської освіти збіглися зі знищенням чи трансформацією старих освітніх форм. Територія слобідських полків, а потому Слобідсько-Української губернії та Харківського намісництва була безпосередньо залучена до тих процесів, загальноімперські реформи уніфікації та модернізації безпосередньо стосувались і освіти на цих землях, тим більше, що в Харкові існував вагомий схоластичний заклад – Харківський колегіум, а багато церков, "шкіл", поміщицьких маєтків були відкриті для мандрованих учителів[17] (чи не найяскравішим прикладом такого вчителя є філософ Григорій Сковорода). Наявність такої схоластичної православної традиції (позначеної також католицькими, єзуїтськими впливами) та своєрідність імперських новацій на місцевому ґрунті становлять одну з найважливіших рис освіти на цих землях аж до середини XIX ст.

Початки великої "катерининської" училищної реформи сягають 1782 р. Вважається, що нагальна потреба закладів для світської освіти почала реалізовуватися після зустрічі імператриці Катерини II з австрійським імператором Йозефом і за основу для Російської імперії було взято австрійську модель. Але брак освітянських кадрів та проблеми місцевого рівня відклали реалізацію училищної реформи на кілька років, на українських землях під владою імперії реформа почала реалізовуватися лише у 1788–1789 рр.[18]. Коротко можна визначити й основні засади цієї реформи. У губернському центрі створювалося Головне народне училище (чотирикласне) на чолі з директором, незрідка цей директор був керівником усіх новостворених училищ. Поряд із цим, у повітових містах створювалися малі народні училища (двокласні й початкові), керівництво над ними мав "смотритель", якого призначали з середовища місцевого чиновництва чи громади. Курс наук у Головному училищі передбачав уже наявні основи знань іноземних мов, граматики, математичних наук, історії та географії. Початкові повітові чи малі училища навчали писати й читати та подекуди закладали основи інших знань. Навчання було у своїй основі світським.

Характеристика цієї першої світської освітньої реформи різна – від позитивної до критичної[19]. Однак у цьому разі слід розуміти сам концепт Просвітництва та освіти, яка постає як засіб контролю й дисциплінування, подолання схоластичних практик та великий прорив у раціоналізації суспіль-

---

[17] Найвідомішою оповіддю про "мандрівного вчителя" є оповідь спійманого через відсутність паспорта Кузьми Порадіна в Огульцях Валківського повіту 1787 р. (Див.: Мандрованные дяки в Слободской Украине // Харьковский календарь. – 1885. – С. 661–668). Цікаво, що народжений на сході Слобідських полків, у містечку Калитві, Порадін мандрував і був дяком та вчителем саме на території "слобід".

[18] Загальні зауваження щодо перебігу реформи в імперії див.: *Толстой Д. А.* Городские училища в царствование императрицы Екатерины II // Сборник отдела русского языка и словесности императорской Академии Наук. – СПб., 1886. – Т. XLI. – № 2. – С. 1–214; *[Рождественский С.]* Материалы для истории учебных реформ в России. – СПб., 1910; *Рождественский С. В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. – СПб., 1912. – Т. 1.

[19] *Довнар-Запольский М.* Реформа общеобразовательной школы при императрице Екатерине II. – М., 1906. – С. 45–47.

них взаємин[20]. Реалізація цих настанов мала як місцеві особливості, так і неоднозначні наслідки.

Проведення реформи на всьому терені імперії було ускладненим через величезну територію та істотні регіональні відмінності, наявність різномовного населення, яке в багатьох випадках доводилося толерувати. Для підготування вчительського складу в Петербурзі було відкрито вчительську семінарію, куди почали рекрутувати учнів із численних духовних навчальних закладів. Перші училища вже з 1786 р. почали відкривати в Петербурзі й губернії та центральних російських намісництвах[21]. Але тільки 3 листопада 1788 рр. вийшов "височайший указ" про дозвіл відкривати училища в інших частинах імперії (можна сказати – в намісництвах із перевагою нетитульного імперського населення)[22].

Реформа мала ще одну проблему – наявність в окремих центрах світських навчальних закладів, заснованих ще в середині XVIII ст. Зокрема, в Казані ще з 1758 р. існувала світська гімназія за підтримки Московського імператорського університету[23]. У Харкові, як уже було зазначено, з 1768 р. існували "прибавочные классы", перетворені протягом 1770-х рр. на "казенне училище". Ці заклади мали власне фінансування й досить непоганий учительський склад. Слід було визначити, що з ними робити. Якщо стосовно Казанської гімназії можна спостерігати певні заходи з усунення, навіть практичне скасування її з 1788 р.[24], то "Харківське казенне училище", вочевидь,

[20] Див. про дискусійність самого концепту Просвітництва на українських землях: *Склокін В.* Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії // Київська академія. – 2015. – Вип. 12. – С. 146–159.

[21] До цього переліку ввійшли, крім Московської та Санкт-Петербурзької, Новгородська, Тверська, Псковська, Рязанська, Смоленська, Тульська, Калузька, Владимирська, Орловська, Костромська, Архангельська, Олонецька, Нижегородська, Пензенська, Симбірська, Казанська, Вятська, Пермська, Саратовська, Тамбовська, Ярославська, Вологодська, Курська, Воронезька губернії. Найкраще дослідження про російський провінційний перебіг реформи: *Артамонова Л. М.* Общество, власть и просвещение в русской провинции XVIII – начала XIX вв. (юго-восточные губернии Европейской России). – Самара, 2001.

[22] Це були Виборзька, Ревельська, Ризька, Полоцька, Могильовська, Новгород-Сіверська, Чернігівська, Київська, Харківська, Кавказька, Уфимська, Коливанська, Тобольська та Іркутська губернії (Прибалтика, Білорусь, Україна та Сибір): Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 26.

[23] Про початки Казанської гімназії див.: *Артемьев А.* Казанские гимназии в XVIII столетии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Т. CLXXIII (май). – Отд. 2. – С. 32–98; Т. CLXXIV (июль). – Отд. 2. – С. 1–52; Т. CLXXVI (ноябрь). – Отд. 2. – С. 1–67.

[24] Основною проблемою щодо Казанської гімназії стало переведення її до Приказу громадської опіки в 1785 р. і підтримка дворянством та меценатами не гімназії, а відкриття народних училищ 1786 р. Сама Комісія народних училищ зазначала, що опікування гімназії не належить їй і що в Головному народному училищі в Казані дають кращу освіту: Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 29. Гімназію відновлено лише 1798 р. з військовим ухилом. Див. також: *Артемьев А.* Казанские гимназии в XVIII столетии. – С. 67; *Владимиров В.* Историческая записка о Первой Казанской гимназии. – Казань, 1867. – Ч. 1. – С. 6–7.

вирішено було зберегти, проводячи реформу і створюючи поряд нові навчальні заклади. Можна пояснити збереження цього закладу низкою причин: наявністю сиротинця, потребою в кадрах для численних канцелярій, існуванням "вокального класу", що постачав півчих до імператорського двору, – однак також дуже важливою рисою були виклади фортифікації та військової справи (училище навіть порівнювали з "кадетським корпусом"[25]), що давало знову ж таки кадровий потенціал – майбутніх військових.

Казенне училище

Харківські "класи" (училище) були доволі успішним освітнім проектом на час проведення реформи. Можна з певністю стверджувати, що "класи" та вчителі цих класів досить слабко долучилися до училищної реформи. Можливо, причиною цього стали непорозуміння між директором "класів" Густавом фон Буксгевдіном і новим директором училищ Іваном Переверзєвим. 4 березня 1789 р. досить уже трансформовані "класи" були визнані як "казенне училище". Власне, за всіма ознаками "класи" зберегли свій устрій та старе керівництво. Вочевидь, зберігались і "заняття": фортифікація, архітектура, "вокальний клас"; продовжував існувати сиротинець при "класах"[26]. Якщо училища підлягали Приказу громадської опіки (і втрата документації цієї установи збіднює наші уявлення про історію освіти), то "казенне училище" поряд із Приказом традиційно мало керівництво з намісницького правління, зі значно більшим фінансуванням. Збереженість архіву цих установ дає змогу без особливих проблем відтворити історію цього навчального закладу. Крім усього, устрій і час навчання в Харківському казенному училищі певною мірою відрізнялися порівняно з курсами Головних народних училищ. Кількість курсів та вчителів була більшою, як і термін навчання. Важливим моментом щодо казенного училища стало те, що його дозволяли від початку відвідувати студентам колегіуму (семінарії), і це давало змогу семінаристам удосконалюватися в іноземних мовах та низці "наук". Казенне училище доволі чітко поєднувало світські ініціативи і церковні інститути. Звідси часто виникає плутанина щодо колегіуму (семінарії) і "класів".

Однак значення казенного училища було ширшим, ніж просто залученість до освітніх реформ, особливо наприкінці 80-х – на початку 90-х років XVIII ст. Можна спостерігати кілька імперських ініціатив стосовно студентів училища. Насамперед це створення навігаційної школи в Херсоні 1789 р. та направлення туди вихованців училища[27] (разом з вихованцями гарнізонних шкіл із центральної Росії)[28]. Так само училище почасти забезпечувало намісництво лікарськими кадрами. "Лікарських учнів" до всіх округ намісництва

---

[25] *Ярославский В. И.* Записки. – С. 113.

[26] Там само. – С. 116. Про військові заняття, створення з учнів "класів" "роти кадетів" та відомі концерти викладача Максима Концевича див.: *Устинов И. А.* Харьков в начале нынешнего столетия 1798–1801 // Харьковский календарь на 1886 г. – Харьков, 1885. – С. 94.

[27] Відправлено шість осіб 1789 р.: ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1195. – Арк. 1–11.

[28] Там само. – Спр. 1228. – Арк. 1–3.

набирали теж із вихованців училища[29]. Додамо сюди залучення Густавом фон Буксгевдіном, який водночас обіймав посаду губернського землеміра, вихованців училища до місцевих креслярських межових установ[30] чи до бюрократичної служби в установах намісництва[31]. Наявність військових предметів була підґрунтям для подальшої військової служби[32]; вивчення архітектури й малювання та практика у кресленні також могли визначати кар'єру[33], врешті, при "класах" ще з 1773 р. був добре оснащений вокальний, музичний клас із певною кількістю оплачених учителів та співаків[34]. Усе це дає змогу зробити висновок про те, що вихованці училища охоплювали основні сфери тогочасного управління та контролю, однак учительські посади протягом певного часу в основному обіймали вихованці Харківського колегіуму та інших церковних закладів.

Можна окреслити коло персоналу, учителів, учнів, виявити перелік занять. Щодо 1790 р. зберігся детальний реєстр. Усього було 12 учителів та два наглядачі. Учителі: Федір Кудрицький (Закон Божий), Іван Малиновський (граматика та арифметика), Іван Якубовський (учитель "грамоти, читати і писати"), Федір Ольденборгер (німецька мова, географія), Іван Розе (початкова німецька мова), Григорій Дмитрієв (початкова французька мова), Іван Ніколаєв (артилерія та фортифікація), Іван Тертичников (арифметика та геодезія), Гаврило Корнєєв (геометрія та фізика), Семен Маяцький (малювання), Максим Калиновський (архітектура), Максим Концевич (музика та співи)[35]. Однак це найбільша кількість вчителів, у подальших звітах і документах ідеться про 10 учителів. Так, 1795 р. Федір Кудрицький зазначений як директорський помічник, збереглися "старі кадри": Іван Ніколаєв, Григорій Дмитрієв, Федір Ольденборгер, Семен Маяцький, Іван Якубовський (що цього року вчив танцювати, а не граматики), з'явились і нові вчителі: Іван Золотарьов (російська граматика), Андрій Крезов (риторика та Закон Божий), Єгор Мертенс (початковий німецький клас), Іван Гриньов (геометрія, геодезія та архітектура)[36]. Досить цікавими є перипетії щодо вчителів музики та співів.

[29] Див. документ 1796 р.: Там само. – Спр. 2906. – Арк. 1–13. Цікаво, що 1789 р. на вимогу Григорія Потьомкіна до Єлисаветграда в "медичну школу" відправляли виключно студентів Харківського колегіуму та Білгородської семінарії (10 осіб), можливо, через знання латини: Там само. – Спр. 1195. – Арк. 19.

[30] Наприклад, Павло Тертичников, який у 1776–1786 рр. навчався в класах, а потім там і викладав, у 1795 р. був землеміром у Недригайлівській окрузі (про нагородження його обер-офіцерським чином просить Буксгевдін): Там само. – Спр. 2575. – Арк. 16–18 зв.

[31] Василь Лазарев, який 1795 р. був "бухгалтером" при Харківському намісницькому правлінні, також навчався в Харківській семінарії та при "класах": Там само. – Спр. 1195. – Арк. 28.

[32] Студент Іван Єфимович з добрими успіхами в училищі забажав 1794 р. вступити на військову службу: Там само. – Спр. 2380. – Арк. 9.

[33] Яскравий приклад – майбутній губернський архітектор Василь Ярославський, який з кількома старшими учнями в 1790-ті рр. відвідував креслярню, де навчались і "архітектури": *Ярославский В. И.* Записки. – С. 118.

[34] *Савва В.* Из слободско-украинской старины конца XVIII в. ... – С. 38.

[35] ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1488. – Арк. 6–7.

[36] Там само. – Спр. 2534. – Арк. 17; Спр. 2534. – Арк. 7.

Так, у 1797 р. на вчителя музики, напевно, не без сприяння Андрія Леванідова, було призначено капельмейстера Артемія Веделя, який провчителював недовго, а з 1798 р. основним учителем зазначено колишнього підручного Веделя Максима Снісаревського (його помічник). Так само вчителя малювання Семена Маяцького змінив звільнений із ліквідованого малого Валківського училища Федір Андрієвський (який теж працював помічником)[37].

Училище мало свою "контору" – 4-х осіб (включно з директором); був цілий штат (10 осіб) кухарів, пральників та сторожів; при училищі був закріплений і лікар Іван Кеппен. Зберігалося досить істотне фінансування з місцевих податків, що перевищувало 3000 рублів. Слід відзначити серйозну бюрократичну звітність про витрати фінансів, що почасти збереглася[38].

Училище займало, вочевидь, непогану садибу, що дало змогу у 1794 р. Густаву фон Буксгевдіну навіть здавати окремий училищний двір харківським мешканцям Семенові Слизькому та Пилипу Жужману[39]; ще в 1789 р. для Харківського головного народного училища було віддано флігель.

Можливо, в училищі збереглася бібліотека (470 книжок німецькою та французькою мовами), описана 1782 р., та прилади й скульптури для малювання[40].

Усього учнів 1790 р. було 275 (із них 57 на казенному утриманні, "пансіоні"), 145 учнів походили з дворян, інші були "різночинцями"; до класів приходив навчатись і 31 семінарист[41] (тобто зберігався зв'язок із Харківським колегіумом), серед студентів було також 10 музикантів та півчих.

Набір у "студенти", особливо казенні, відбувався так само, як і в попередні 1770-ті – 1780-ті рр., хоча географія набору виходила поза межі слобідських полків. Наприклад, 1793 р. вдова офіцера "чорноморських військ" Анна Ворогова (у документі прізвище нерозбірливо) просить прийняти до "казенних училищ" синів Івана та Олексія; так само просять прийняти до училища "німецького сина" Карла Зільберберша (?) Івана з Хорольського повіту Київського намісництва. Поряд із цим, до намісника Федора Кишинського адресують свої звернення відставний капрал Федір Друхалобов, корнет Самійло Радович, вдова з міста Калитви (на той час Воронезького намісництва) Ірина Голостенкова, щоб узяли їхніх дітей навчатися на казенний кошт. Цікавим є звернення мешканця міста Валок Мартина Залісного (він співав у церкві й був помічений викладачем музики "училища" Максимом Концаревичем), аби його взяли навчатися музики та співу і в півчі (бас)[42]. Важливою рисою училища було прийняття дітей іноземців: харківська жителька Ксенія Траволинська 1794 р. просила про прийняття до училища свого небожа Михайла, "природного поляка"; учитель Григор Мертенс влаштував в училище своїх дітей від першого шлюбу "пруской нации"[43]. Рішення намісницької,

[37] ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1 – Спр. 13. – Арк. 1 зв.
[38] Там само. – Спр. 13, 17, 27.
[39] Там само. – Спр. 4. – Арк. 1.
[40] ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 382. – Арк. 7–11 зв.
[41] Там само. – Спр. 1488. – Арк. 3.
[42] Там само. – Спр. 2228. – Арк. 1, 3–5, 12, 21.
[43] Там само. – Спр. 2380. – Арк. 17, 26.

а потому й губернської влади[44] були позитивними, на рівень освіченості чи схильність до навчання під час прийняття зважали доволі слабко[45].

Слід відзначити соціальну категорію учнів казенного училища, що її яскраво видно як у численних проханнях про прийняття, так і під час опису училища 1792 р., – це офіцерські й солдатські діти, залишені батьками, або сироти[46]. Тобто училище зберігало роль казенного сиротинця, місця перебування підлітка до певного віку. У 1794 р. були кілька спроб відправляти солдатських дітей до Білгородської гарнізонної школи[47]. Нам відома і кількість випуску 1792 р. – 21 особа "по просшествію курса" вибула з "училищ"[48]. Це доволі невелике число з огляду на кількість учнів і тривалість навчання. Можна висловити здогад, що значна частина "учнів" (майже половина)[49] не закінчувала курсу в "казенних училищах".

У казенному училищі навчали: російської мови (читати й писати, граматики і "штилю"), німецької та французької мов (читати, писати, синтаксису та перекладу), Закону Божого, арифметики, геометрії, "артилерії та фортифікації", історії та географії, фізики, механіки, геодезії, малювання, архітектури, вокальної та інструментальної музики, танців[50].

Це училище дуже виділялося на загальному освітньому тлі. Навчання містило низку предметів, не властивих училищному курсу, передусім фортифікацію, архітектуру, співи. У 1780-ті рр., за листом Густава Буксгевдіна, губернатор Василь Чертков при училищі запровадив обов'язковий курс фізики й механіки, що його викладав учитель Гаврило Корнєєв, який, однак, звільнився 1791 р., і на його місце Буксгевдін просив узяти 1794 р. харківського майстра Івана Шмідта, котрий погодився викладати механіку[51].

Упродовж 1788–1797 рр. училище зберігало свій викладацький склад, програму викладання і потребувало істотних ресурсів. Однак натрапляємо на багато прохань прийняти дітей чи сиріт на казенне навчання саме до цього закладу[52]. Незважаючи на певний успіх, казенне училище за кількістю "студентів" не було найбільшою освітньою установою в Харкові й істотно поступалося Харківському колегіуму (дані на 1790 р.)[53]. Слід відзначити й постійні жваві зв'язки з колегіумом, залучення до освіти "семінаристів",

[44] Див.: Там само. – Спр. 1948. – Арк. 6, 8, 10, 12, 13.

[45] Звідси й відрахування "за непонятієм наук": Там само. – Арк. 28.

[46] Там само. – Арк. 27–27 зв.

[47] Там само. – Спр. 2380. – Арк. 21, 54.

[48] Там само. – Спр. 1948. – Арк. 31.

[49] Формулювання щодо учня Григорія Волошинова, який не виявив жодних успіхів у навчанні, тому його слід віддати назад родичам: "обучался грамоте безуспешно" (Там само. – Спр. 2380. – Арк. 3, 5).

[50] Там само. – Спр. 1488. – Арк. 3 зв.; див. також: *Савва В.* Из слободско-украинской старины конца XVIII в. ... – С. 37.

[51] ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2380. – Арк. 28. Дуже цікавим є факт спроби навчати учнів училища в 1788 р. токарної справи, за що хотів узятися іноземець із Риги Франц Щербицький (Там само. – Спр. 1127. – Арк. 16).

[52] Див., напр.: Там само. – Спр. 2210. – Арк. 1, 8.

[53] В колегіумі навчалося 488 студентів, більш як удвічі більше, ніж в училищі: Там само. – Спр. 1364. – Арк. 111 зв., однак разом із Головним народним училищем склад світського студентства становив 374 студенти.

а до викладання – викладачів “харківської семінарії”[54]. Однак саме казенне училище заклало основні підвалини для світських освітніх проектів у Харкові, визначило Харків як істотний навчальний центр.

Відкриття “Головного” та “малих училищ” у Харкові та їхня трансформація у 1789–1797 рр.

Освітня реформа в Російській імперії натрапила на істотну проблему (саме тому й реалізовуватися почала вже після офіційного проголошення) – брак педагогічних кадрів. Майбутніх педагогів треба було набрати, вивчити кілька років у створеному в столиці “училищі”. Основним контингентом для вчительського складу були учні духовних закладів, семінарій, однак духовні заклади не давали належної підготовки для викладу, особливо велика проблема стосувалася математики[55]. Набраних семінаристів слід було перевчити, а потім розподілити по імперії. Офіційно такий розподіл почався лише 1786 р. Потенційно Харків мав базу для вчительських кадрів: великий колегіум та “класи”, визнані під час навчальної реформи казенним училищем. Перший директор училищ Іван Переверзєв не скористався кадровим складом Харківського казенного училища, принаймні перші “нові вчителі” не були пов’язані з цією установою, за винятком Омеляна Ходовського. Вочевидь, це була загальна практика реформи – набирати учителів лише після вчительської семінарії.

Насправді ситуація з відкриттям перших училищ у Харківському намісництві виглядає досить своєрідно. Щойно училищна реформа почала реалізовуватися в імперії, після схвалення 1786 р., у вересні 1787 р. до губернатора Дмитра Норова подав “доношение” колезький протоколіст Іван Переверзєв, цікавий харківський просвітницький діяч[56]. Переверзєв мав

---

[54] Типовим, щоправда, для пізнішого часу, може слугувати приклад учителя Андрія Крезова, який 1793 р. в “харьковской семинарии обучал риторики и уволен”, а потому вчителював у Харківському казенному училищі (ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1–2).

[55] Цікавий документ зберігся щодо запиту Комісії училищ до новгородського митрополита Гавриїла 1783 р. Комісія потребувала студентів духовних закладів для вчительської семінарії: не молодших за 18 років, доброї поведінки та ретельних, з “даром сообщения” (умінням комунікувати), знаннями з арифметики, історії, географії, катехізису, російської граматики, а по можливості з геометрії та фізики. Як виявилося, остання вимога була нездійсненною через брак викладання арифметики та математичних наук у семінаріях (Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 157–158).

[56] Мені вдалося відшукати дані до біографії цієї непересічної особистості. Іван Переверзєв (1745–1796) походив, вочевидь, із дворян Курської губернії, навчався 1759–1769 рр. і викладав у Харківському колегіумі в 1769–1775 рр. (напевне, був першим викладачем історії та географії як окремих дисциплін у цьому закладі: *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. – Харків, 2011. – С. 127), потім у Воронезькій семінарії в 1775–1778 рр., відомий як автор мовознавчого твору “Краткія Правила Россійскаго Правописанія для употребленія Малороссіанъ по свойству Украинскаго діалекта” (два видання 1782 та 1787 рр.) Див. про цю постать та його мовознавчий твір: *Archaimbault S., Wakoulenko S.* Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses “Préceptes de la rectitude grammaticale russe… à l’usage des Ukrainiens” (1782). – Paris, 2010. Вважається автором “Топографічного опису Харківського намісництва”

істотний послужний список, викладав у Харківському й Воронезькому "славено-греко-латынских" училищах (колегіумах) і просив призначити його інспектором "гімназії" при Харківському училищі. Норову сподобалася така ідея, і він звернувся з нею до Буксгевдіна, щоб Переверзєв був у того помічником. Оскільки директор училища обіймав посаду ще й губернського землеміра, це мало б стати для його праці полегшенням[57]. Нам невідоме рішення Буксгевдіна, але, можливо, воно було негативним, бо з пізнішого документа довідуємося, що Іван Переверзєв мав обійняти посаду директора малого народного училища[58], нового навчального закладу. Новий губернатор Федір Кишенський, напевне, мав ширші плани щодо Переверзєва: того призначено "директором народних училищ". Тобто по суті Іван Переверзєв мав очолити проведення училищної реформи в усьому намісництві, як зазначалося в імператорському наказі від 3 листопада 1788 р.: "На первое время открыть в губернском городе Главное да еще там же и по самым знатнейшим городам малые народные училища"[59].

Треба відзначити фінансовий бік училищної реформи: основний тягар фінансового забезпечення брала на себе держава через Прикази громадської опіки ("Приказы общественного призрения"), що акумулювали свої кошти з місцевих податків. Однак допускалася громадська ініціатива пожертв від "обществ" та приватних осіб. Основну суму на відкриття училища вніс Приказ громадської опіки, невеликі гроші (471 рубль) надійшли від дворян і "гражданскаго общества"[60], перед відкриттям додалися ще невеликі пожертви від різних осіб – 25 рублів. Губернський архітектор Петро Ярославський подарував до кабінету училища власний проект доричного ордену для побудови церкви.

Слід визнати, що сума для майбутнього училища була дуже незначною. Із чотирьох українських намісництв меншу суму внесли лише дворяни Новгород-Сіверського намісництва (260 рублів 40 копійок), однак Новгород-Сіверське намісництво було досить злиденним в економічному плані. У Київському намісництві купили для училища дім на Подолі, а в Чернігівському внесли суму 1050 рублів 50 копійок[61]. Тож уже внесенням такої невеликої суми спростовується легенда про схильність слобідсько-українського

1788 р. (про велику роль імовірного твору Івана Переверзєва: *Шпорлюк Р.* Картографування України: від простору ідентичності до простору рішень // *Шпорлюк Р.* Формування модерних націй. Україна. Росія. Польща. – К., 2013. – С. 400).

[57] ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1046. – Арк. 4.

[58] Там само. – Арк. 6.

[59] Там само. – Спр. 1364. – Арк. 10. Указ цікавий своєю просвітницькою риторикою, зокрема про те, що "среди надобностей городских просвещение народное одно из первых почитаться долженствует". Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 195.

[60] Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 37. – Спр. 360. – Арк. 7.

[61] *[Рождественский С. В.]* Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках (Приложение к Очеркам по истории народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. – СПб., 1910. – Т. 1 / Сост. С. В. Рождественский при участии В. Г. Соломина и П. П. Тодорского). – С. 360–361.

дворянства до освітніх ініціатив. Додамо, що навіть на відкриття аптек і фінансування лікаря місцеве дворянство виділяло кошти вельми неохоче[62].

Пізніші так і не виплачені зобов'язання слобідського дворянства на Харківський університет[63] дійсно містять елемент авантюрності. Основний фінансовий тягар щодо відкриття училищ ніс Приказ громадської опіки. На Головне народне училище передбачалося на 1789 р. 2090 рублів та 7,5 копійок, основне надходження мало йти з міських магістратів із податків на продаж горілки, але виплати не були стабільними, і магістрати з усіх повітів дуже несправно виплачували гроші[64]. Приказ та училища потребували коштів.

Головне народне училище в Харкові було урочисто відкрите 4 березня 1789 р. за участі білгородського єпископа Феоктиста (Мочульського) та губернатора Івана Пашкова[65]. Розмістився заклад у флігелі казенного училища[66].

Цікаво, що до вчителювання в Головному народному училищі Переверзєв залучив нових людей (можливо, це були вказівки з центральних органів керівництва училищами), не пов'язаних із "казенними класами": "математичних наук" мав навчати Семен Туранський, історичних наук – Іван Єфебовський; учителем першого класу та малювання став Іван Вакуловський, другого класу – Гаврило Ординцов, учителем німецької мови – Омелян Ходовський. Училище, як і зазначено в статуті, мало бути чотирикласним. В ньому було створено бібліотеку та дібрано низку навчальних засобів[67].

Тут слід зупинитися на персоналіях учителів у Головному народному училищі. Семен Туранський походив із родини місцевих священиків (вочевидь, із села Деркачів біля Харкова)[68], навчався в Харківському колегіумі, а 1786 р. був відправлений до вчительської семінарії в Санкт-Петербург. Іван Єфебовський був зовсім не місцевим представником, походив зі священицької родини з центральної Росії й навчався у Владимирі в семінарії; так само в 1786–1788 рр. навчався у вчительській семінарії в столиці. Іван Вакуловський навчався перед Санкт-Петербургом у Київській академії; у Переяславській колегії, а потім у Києві навчався Гаврило Ординський[69]. Досвід

[62] Див., напр.: ЦДІАК України. – Ф. 1584. – Оп. 2. – Спр. 166. – Арк. 24.

[63] Див. пізнішу справу 1807 р. про несплату дворянством обіцяних коштів і про те, що збір тих коштів дедалі зменшується: ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 14. – Спр. 277. – Арк. 4–147. Див. також щодо великої недоїмки дворянських коштів на університет: Там само. – Оп. 17. – Спр. 311. – Арк. 6–12.

[64] Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 37. – Спр. 360. – Арк. 23–24.

[65] Там само. – Арк. 7.

[66] Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 196; ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 20.

[67] ЦДІАК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1364. – Арк. 13–13 зв.

[68] Див. про цю родину: *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 2005. – Т. 1. – С. 174.

[69] Дуже цікаве різночитання цього прізвища, що свідчить про збереженість "річпосполитських" традицій ушляхетнення. Справжнє прізвище цього вчителя – Орда, але, вступивши до "латинських шкіл", він те прізвище ушляхетнив на "Ординський". Різночитання прізвища призвели до бюрократичних помилок, коли за вислугою 1803 р. вчитель мав подавати документи на дворянство: ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1.

місцевої світської установи мав Омелян Ходовський, який після Переяславської семінарії навчався в "Харьковских новоприбавочных классах"[70]. Усі вчителі після освітніх практик пройшли дворічний курс навчання у вчительській семінарії в Петербурзі. Можливо, ця освіта й була основою для призначення в училище.

Досить цікавий, навіть анекдотичний сюжет щодо соціалізації нових учителів переказував Іван Єфебовський: буцімто імператриця Катерина II, проїжджаючи повз Харків (1787), наказала священикові Василю (Дмитро Багалій вважав: Василю Фотієву) оженити молодих учителів майбутнього училища, і це завдання було виконано[71]. Кумедно, але і Туранський, і Єфебовський були за списком 1790 р. одружені з сестрами, доньками протоієрея Йоана Гілевського[72]. Тобто цілком можливо, що легенда мала під собою певний ґрунт.

Документація Головного народного училища збереглася досить добре. За всіма параметрами, попри сприяння, це училище значно поступалося казенному (зазначимо, що в Харкові ці училища та колегіум були географічно розташовані майже поряд). Якщо на початку функціонування не без впливу Івана Переверзєва вдалося залучити аж 172-х учнів, то влітку 1795 р. в училищі викладали вже згадані п'ятеро вчителів і було 67 учнів, найбільше – 30 – у першому класі[73] (щоправда, на час об'єднання з казенним училищем у Головному був 81 учень[74]). Як і належало за імперськими правилами, Головне училище було чотирикласним, з п'ятьма роками навчання (у четвертому класі навчалися два роки). За училищним статутом вивчали російську, латинську та німецьку мови, малювання, арифметику, політичну історію, географію, природознавство ("естественную историю"), геометрію, архітектуру, механіку та фізику, було додано ще священну історію та Закон Божий[75]. Навчання було доволі регламентованим та церемоніальним, з іспитами-переведеннями з класу в клас[76]. Наскільки дотримувалися цих настанов, невідомо. Вочевидь, завдяки старанням Івана Переверзєва (принаймні про це пізніше пише вчитель Іван Вакуловський) в училищі була певна бібліотека – переважно підручники. До всього, за умовами училищної реформи учителі зобов'язувалися ті книжки продавати учням. В Івана Вакуловського на початку 1798 р. накопичилося 259 книжок на продаж[77].

[70] Дані про вчителів на 1790 р.: ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2575. – Арк. 2 зв. – 8.

[71] *Багалей Д. И.* Два культурных деятеля из среды харьковского духовенства (священник Василий Фотиев и священник Андрей Самборский) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1911. – Т. 20. – С. 23.

[72] ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2575. – Арк. 2 зв. – 3.

[73] Там само. – Спр. 2534. – Арк. 3

[74] ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1. Разом із малим Рождественським училищем було 114 учнів.

[75] Ці вимоги наведено в першій звітній документації училища 1790 р.: ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1364. – Арк. 1–3.

[76] Там само. – Спр. 2534. – Арк. 1–3.

[77] ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–1 зв.

Найцікавішою функцією Головного народного училища в Харкові стало готування вчителів для "малих училищ" намісництва[78]. Власне, практично всі вчителі провінційних училищ навчалися "вчительського методу" в Головному народному училищі, яке дійсно ставало першим педагогічним світським закладом у Харкові.

Однак Головне народне училище надавало не початкову освіту: для науки читання й письма створювалися "малі училища", а "головне" передбачало продовження освіти. Можна сміливо припустити, що поряд із Головним училищем у Харкові 1790 р. відкрито й "мале училище" – Рождественське (вочевидь, при церкві Різдва в Харкові[79]). Із семінарії (колегіуму) було запрошено двох семінаристів, оскільки Головне училище ще не мало власних випускників для вчителювання в "малому училищі" (для другого класу – Іван Ситницький, а для першого й малювання – Василь Курдюмов[80]). У 1793 р. під час відкриття малих училищ по намісництву в Харкові було відкрито ще одне мале училище – Архангельське[81] (певно, при Михайлівській церкві). Тут очевидним є опертя на церковні та духовні інституції задля початків світської освіти.

Головне народне училище у зазначеному стані не проіснувало й десяти років, але це вагома сторінка історії освіти в Харкові, спроба запровадити навчальний заклад поряд з уже наявними. Вочевидь, це училище було значно ближчим до імперських регламентних норм, поверховішим і менш чисельним, ніж казенне училище ("класи"). Однак ця освітня практика все одно свідчила про прогрес у справі освіти в Харкові. Наявність кількох закладів, а отже, й певної конкуренції, розширення освіти – це доволі позитивний приклад.

Училища в повітових центрах

За намірами щодо училищної реформи в губернському та повітових центрах мали створюватися "малі народні училища", які б давали початкову освіту: вчили читати й писати, малювати, давали підстави для продовження освіти в Головному народному училищі. Для таких установ передбачалося два класи, замість директора – смотритель (представник місцевої громади).

Слід визнати успіхи Івана Переверзєва щодо відкриття училищ в основних містах, колишніх полкових центрах: Сумах, Охтирці, Ізюмі, – що стали центрами провінцій, а потому повітів[82]. Попри безліч невдач і неузгодженостей,

---

[78] Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 196.

[79] Там само. – С. 194, 196.

[80] Висловимо гадку, що Василь Курдюмов був сином купця Стефана Курдюмова, кореспондента Григорія Сковороди, і свого часу навчався в Харківському колегіумі (див.: *Ніженець А. М.* На зламі двох світів: Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. – Харків, 1970. – С. 173).

[81] Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 194. Про назву і коротеньку історію цього училища див.: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 37. – Спр. 360. – Арк. 7.

[82] *Савва В.* Из слободско-украинской старины конца XVIII в. ... – С. 23–24. Про фінансування див.: Архів Інституту літератури ім. Т. Шевченка. – Ф. 37. – Спр. 360. – Арк. 23–23 зв. (про ненадання коштів магістратами).

такі училища вдалося відкрити протягом 1790 р., як і планувалось. При цьому окремі повітові центри були вельми вагомими за населенням[83].

Запровадження училищ натрапило на низку проблем. Яскраво описує ці проблеми Олександр Твердохлібов щодо Охтирського училища. Відкриття училища планувалося на 11 лютого 1790 р., було визначено "смотрителя", поручика Миколу Криницького[84], та двох учителів, які прибули з Харкова, відшукано приміщення (будинок колишньої "приказної ізби" 1768 р.). Але, як писав директор училищ Іван Переверзєв, "нечаянная погода воспрепятствовала открыть училище". Напевно, це була не лише погода, бо училище відкрили аж 16 червня[85]. "Погода" так само завадила відкрити вчасно й Ізюмське училище[86], але вже у травні того ж таки 1790 р. Ізюмське училище функціонувало[87].

Але якщо у випадку Охтирки, найбільшого за населенням міста намісництва, було обрано смотрителя з дворян, то інші міста в намісництві отримали смотрителів із купецького або міщанського станів. У Сумах[88] смотрителем став "сумской гражданин" Петро Лихогрів, а в Ізюмі – купець із "гільдії" Макар Судейкін[89]. Важливо й те, що серед перших сорока учнів Ізюмського училища – троє Судейкіних, отже, смотритель залучив до навчання рідню. Перших смотрителів обирали з місцевого середовища, однак це не означало, що й наступні мали місцеве коріння та розгалужені зв'язки. Та й місцеве середовище не завжди означало позитив. Смотритель не бачив свого зиску в догляді за училищем. Згаданий смотритель Ізюмського училища Макар Судейкін більше часу перебував поза Ізюмом, бо займався купецьким промислом. Це викликало в громади, особливо в місцевого дворянського предводителя

---

[83] За пізнішим описом 1802 р. Харків за кількістю чоловічого населення (5373) поступався Охтирці (6309) і Валкам (5392), дещо менше населення було в Лебедині (5136) і Сумах (4925), у Богодухові мешкало 3826 чоловіків, менше населення з-поміж провінційних міст було в Ізюмі (2139): *Багалей Д. И.* Описание Слободско-Украинской губернии 1802 г. // Харьковский сборник. – Харьков, 1889. – Вып. 3. – С. 92, 97, 98, 100, 101, 104, 108.

[84] Микола Криницький – це, вочевидь, син підпрапорного Минайла (Михайла) Криницького, як зазначено в описі старшин та їхніх дітей 1765 р. (Миколі тоді було 18 років): *Потапенко С.* Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 415.

[85] *Твердохлебов А.* Столетие Ахтырского уездного училища... – С. 267–268.

[86] Переверзєв пише смотрителю Судейкіну 20 лютого 1790 р. про "нечайную перемену погоды": ДАХО. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2 зв.

[87] Там само. – Арк. 7.

[88] Цікаво, що за відкриття училища в Сумах відповідав сумський городничий, лейб-гвардії прапорщик Іван Богданович (ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1364. – Арк. 1). Напевне, зі своїх спостережень він і написав пізніше книжку "О воспитании юношества" (1807), відзначену рецензентами. Див.: Антология педагогической мысли России первой половины XIX века / Вст. статья, биогр. очерки и коммент. П. А. Лебедева. – М., 1987. – С. 100.

[89] Рід Судейкіних був "корінним" в Ізюмі, як це видно з "прошения" губернського секретаря Якова Судейкіна, що зайнявся "промислами" 1793 р. і просив відновити пільги, які мали його "предки" за слобідських козацьких полків (ДАХО. – Ф. 287. – Оп. 2. – Спр. 620. – Арк. 2–2 зв.).

Григорія Капустянського, нарікання щодо стану училища та відсутності догляду за дітьми. У червні 1794 р. смотрителем в Ізюмі було призначено поміщика Петра Трохимовича Горленського (який сам оголосив про своє бажання бути смотрителем)[90], молодшого брата першого директора "харківських класів" (казенного училища) Максима Горленського[91]. Ще досить важливий момент полягає в тому, що часто смотрителі були надто далекі від освіти й науки, як-от призначений 1798 р. смотрителем Охтирського училища городничий Михайло Мандрикин[92], що зробив кар'єру на військовій службі з козака до капітана і був 1790 р. призначений городничим в Охтирку[93].

Так само кількість учнів в училищах була доволі невеликою. За відомістю 1790 р., в Охтирському училищі мало навчатися 50 осіб у двох класах[94], однак за відомістю 1794 р. кількість учнів зменшилася до сорока[95]. В Сумському училищі в 1790 р. набрали лише 25 осіб[96]. Найпозитивніше враження 1790 р. (за збереженості списку) справляє Ізюмське училище, де набрано 43-х учнів, серед них трьох дівчаток[97]. Загальне враження від ізюмського списку – превалювання "міських", купецьких представників.

Можна за документами відтворити й учительський склад перших училищ. У Сумському училищі – учитель першого класу та малювання Афанасій Майстренков, другого класу Миколай Святський[98]. До Охтирського училища прибули Іван Тарановський (для 1-го класу) та Леонтій Бондарев (для 2-го класу)[99]. В Ізюмському училищі вчителем першого класу став Степан Гілевський (можливо, родич відомого харківського протоієрея Йоанна Гілевського[100]), а другого – Григорій Сухарев[101] (вочевидь, його родич, можливо, син, навчався у 1790 р. в другому класі цього ж училища[102]).

Колишні полкові міста були стійкими адміністративними осередками, їхнє розташування на віддалі від Харкова та подібних центрів було дуже зручним, саме тому ці училища, незважаючи на певну плинність учительського складу[103],

---

[90] ДАХО. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 23.

[91] Див. про нього: *Маслійчук В. Л.* Максим Трохимович Горленський – перший директор харківських додаткових класів 1768–1775 // Краєзнавство. – 2015 (у друці).

[92] *Твердохлебов А.* Столетие Ахтырского уездного училища... – С. 269.

[93] ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1487. – Арк. 23 зв.

[94] Там само. – Спр. 1364. – Арк. 17.

[95] Там само. – Спр. 2419. – Арк. 14.

[96] Там само. – Спр. 1364. – Арк. 17.

[97] Там само. – Арк. 22–23 зв.

[98] Там само. – Арк. 21.

[99] *Твердохлебов А.* Столетие Ахтырского уездного училища... – С. 267

[100] *Буткевич Т.* Историко-статистическое описание Успенского собора. – Харьков, 2006. – С. 159–163; *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Т. 1. – С. 125. Йоанн Гілевський, викладав у класі філософії в Харківському колегіумі.

[101] ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1364. – Арк. 18.

[102] Там само. – Арк. 22.

[103] Особливо це помітно щодо Ізюмського малого училища. Уже на початку 1790-х рр. там нові вчителі: Петро Ярославський, а потому для малювання Петро Фесенков. У 1798 р. вчителями є Павло Грабовський та Іван Ситницький, 1799 р. Грабовського звільнено на його прохання, а призначено колишнього студента

побутові негаразди з приміщеннями[104], конкуренцію дяківської школи[105], збереглися до великих освітніх реформ початку XIX ст. Вони водночас зберігали значну залежність від Харкова й істотно відрізнялися від губернського центру. В інших повітових центрах відкриття та функціонування училищ відбувалися не так успішно.

Відкриття "малих" училищ у Харківському намісництві продовжилося під керівництвом Переверзєва в 1793 р. Того року було відкрито училища в Богодухові, Вовчанську, Валках та Лебедині[106]. Ці великі слобідські міста з околицями (за винятком Вовчанська) мали приблизно таке ж населення, як і Харків, були центрами великих повітів. Але про ці провінційні ініціативи обмаль інформації. Можна припустити, що їх відкриття через три-чотири роки після Головного училища пов'язане також із готуванням педагогічних кадрів саме в Харкові.

За опосередкованою інформацією відомо, що 13 листопада 1793 р. училище було відкрите в Богодухові (поблизу соборної Успенської церкви[107]), повітовому центрі, який розвивався завдяки поширенню промислів[108]. У нас є інформація, що на 1794 р. училище існувало, смотрителем було призначено богодухівського міського голову Василя Дем'янова, у першому класі було 29 осіб, а в другому – 33[109]. До училища пізніше, аж 1797 р., направили Петра Фесенкова (вихованця казенного училища, який опанував "учительський метод" і вже вчителював в Ізюмі та Харкові) і колезького регістратора Івана Туранського[110] (він пішов учителювати після праці в намісницькій канцелярії[111], однак, як видно з пізнішого документа, також навчався учительству і був у Богодухові від початку училища[112]). Дещо пізніше бачимо і нового смотрителя – богодухівського городничого Трохима Ека[113].

казенного училища (школи) Василя Сіверського: ДАХО. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 28, 30, 76, 109.

[104] Див., напр.: Там само. – Ф. 3. – Оп. 11. – Спр. 403. – Арк. 5, 9–10. Про проблеми з будинком у Сумах: Там само. – Арк. 44–52; в Ізюмі: Там само. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 76, 100.

[105] *Твердохлебов А.* Столетие Ахтырского уездного училища... – С. 268–269.

[106] Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 195.

[107] ДАХО – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1.

[108] Богодухів був потужним центром чинбарства. У "Топографічному описі Харківського намісництва" 1787 р. зазначено: "Главное упражнение жителей есть дело кожевенное": Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1991. – С. 126. В описі 1802 р. узагалі йдеться про лідерство мешканців Богодухова в чинбарстві серед інших повітових міст і успіх торгівлі шкірами (*Багалей Д. И.* Описание Слободско-Украинской губернии 1802 г. – С. 98).

[109] ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2419. – Арк. 10.

[110] Іван Туранський – дуже цікава постать. У 1803 р. він віддав власний будинок для Богодухівського малого училища, а в 1804 р. збожеволів, після лікування виявив бажання жити в Харкові. За листуванням, йому призначено велику пенсію: ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 12. – Спр. 225. – Арк. 2–3.

[111] ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 12.

[112] Там само. – Спр. 64. – Арк. 15.

[113] Там само. – Спр. 38. – Арк. 12–17 зв.

Богодухівське училище – єдине з училищ, відкритих 1793 р., що збереглося надалі.

Але варто визнати й низку невдач із відкриттям училищ в інших великих повітових центрах: Вовчанську, Валках та Лебедині. Певно відомо про план відкрити училище у Вовчанську. Так, місцевому городничому Протопопову з харківського Приказу громадської опіки "представлено" 1793 р., щоб протягом року відкрити в місті училище; призначено і смотрителя, повітового лікаря Якова Гусенського[114]. Вовчанське мале народне училище, вочевидь, існувало до 1799 р., тоді його закрили, а речі передали Приказу громадської опіки[115].

Подібна доля чекала на малі училища у Валках та Лебедині. Інформації про ці навчальні заклади обмаль. Щодо Валок є список учнів 1795 р., який надіслав учитель першого класу Лука Дерев'ягін до смотрителя Миколи Романовського. За цим списком можна визначити, що училище також існувало з 1793 р., бо зазначено рік вступу учнів. Склад учнів цікавий у соціальному вимірі: з 21-го учня – 5 солдатських та офіцерських дітей, мабуть, не місцевих, і троє "поміщицьких чоловіків", тобто, напевне, кріпосних[116]. Імовірно, другим учителем для другого класу був Федір Андрієвський, якого після скасування Валківського училища в 1798 р. взяли в об'єднане Харківське головне народне казенне училище вчителем малювання за вказівкою губернатора Олексія Теплова[117].

Крім пізнішої інформації, цікаві дані про училище в Лебедині подає Василь Ярославський. Згадуючи свого брата, він зазначає: у 1793 р. старший Ярославський вийшов з училища, щоб стати вчителем у Лебедині, і там він узагалі занедбав французьку мову і забув її[118]. Документи підтверджують цю інформацію. У Лебедині дійсно був учителем першого й малювального класів Іван Ярославський, направлений туди 15 травня 1795 р., але після скасування училища він залишився без роботи і 1801 р. став учителем у малому училищі в Ізюмі[119]. Нам відоме ім'я і другого вчителя – це губернський секретар Яків Джунковський, учитель для другого класу, який після скасування училища залишився "без місця" і в 1804 р. вважався кандидатом на вчительські посади[120].

Отже, училища у Валках і Лебедині існували ще 1797 р.[121], проте згодом були закриті, як можна здогадатися з пізнішого документа 1802 р.[122]. Крім браку фінансів, можна назвати ще одну вагому причину для скасування

[114] ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 2075. – Арк. 2, 5.

[115] Там само. – Ф. 1958. – Оп. 1. – Спр. 790. – Арк. 1, 2.

[116] Там само. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 925. – Арк. 4–6.

[117] ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 9 зв. – 10. Андрієвський спочатку навчався в Харківській семінарії (колегіумі).

[118] *Ярославский В. И.* Записки. – С. 115.

[119] ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 15.

[120] Там само. – Арк. 16 зв. – 17.

[121] ЦДІАК України. – Ф. 1958. – Оп. 1. – Спр. 1161. – Арк. 1–3.

[122] ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 7. – Спр. 154. – Арк. 1–2. Див.: Валки: сборник архивных документов и материалов. – Харьков, 1992. – С. 28.

училищ. Висловлю думку, що це адміністративна реформа і позбавлення статусу міст невеликих центрів, зокрема Валок та Лебедина[123]. Позбавлення міського статусу, можливо, автоматично заперечувало і наявність училища.

Великі зміни в імперії дуже чітко пов'язувалися зі зміною царствених осіб[124]. Нові реформи і зміни у верхівці чиновницького апарату мали наслідки суперечливого змісту. 1796 рік знаковий для майбутніх змін у Харкові. Крім смерті Катерини II, важить також, що влітку 1796 р. помер директор училищ Іван Переверзєв. Зі смертю цього талановитого діяча Просвітництва в Харкові виник кадровий голод. Це можна помітити з листування з Ізюмським малим народним училищем. На місце Переверзєва 1 вересня 1796 р. призначено капітана Кирила Захарова, однак уже в жовтні 1796 р. губернатор Андрій Леванідов на директора училищ призначив, вочевидь, свого родича Олександра Леванідова[125]. Згодом стало відомо, що Олександр Леванідов через хворобу відставлений від посади. 11 лютого 1797 р. до смотрителя над Ізюмським училищем Петра Горленського пише лист Федір Рикман, що він тепер директор училищ[126]. Рикман підписує документи і в лютому 1798 р.[127].

На генерал-губернаторство Андрія Леванідова припадають і зміни щодо Харківського казенного училища, знову ж на особистісному рівні. Про це яскраво пише у спогадах Василь Ярославський. Прибувши до міста, Леванідов вирішив замостити вулиці фашинником, але з'ясувалося, що на те немає грошей. Тоді губернатор вирішив обкласти населення податком згідно з розміром подвір'їв. Густав фон Буксгевдін, директор училища і губернський землемір, мав велике подвір'я і відмовився платити, покликаючись на те, що обкладення податками є прерогативою не губернської, а центральної влади. Леванідов усунув Буксгевдіна з посади губернського землеміра, а на додачу "стал взыскивать по училищу", і той згодом захворів та помер[128]. Ще з 1792 р. помічником директора казенного училища був викладач Федір Кудрицький,

[123] Про ліквідацію Валок як "міста" в 1797 р. пише у 1809 р. валківський голова Петро Крамаренков (ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 15. – Спр. 397. – Арк. 2), так само у 1802 р. лебединський городничий Македонський зазначає щодо училища "во время существования до сего города Лебедина" і про відновлення міського статусу, а отже, й потребу в училищі (ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 7. – Спр. 154. – Арк. 14).

[124] Цікаво відзначити факти (на які звернув увагу невідомий автор "записки про училища"), знакові для Харкова: смерть князя Григорія Потьомкіна 1791 р., зупинка в Харкові католикоса Максима ("патриарха грузинского") 1792 р., відкриття друкарні 1793 р., того ж року проїзд через Харків турецького посланця Мустафи Белгербея (паші Румелійського), і, звичайно, зазначено під 6 листопада 1796 р. смерть імператриці Катерини II: Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 196.

[125] Досить цікавою є інформація про книжкові вподобання керівництва училищ. Кирило Захаров наказав купити для училища "Разговор о множестве миров" Фонтенеля (вочевидь, у відомому перекладі Антіоха Кантемира 1740 р.) та "Механику" Козельського (треба думати, "Механические предложения" Якова Козельського). Олександр Леванідов наказав купити книжку "Символы и эмблемы" (мабуть, "Символы и эмблемата"). Див.: ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 4 зв.

[126] Там само. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 44, 45, 49, 50.

[127] Там само. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1 зв.

[128] *Ярославский В. И.* Записки. – С. 117.

який 1797 р. і перейняв директорську посаду. Тут слід визнати певну "демонізацію" Ярославським губернатора Андрія Леванідова. За наявною документацією, Леванідов, навпаки, прагнув запровадити низку позитивних змін, зокрема, залучивши до викладання Закону Божого шанованого харківського священика Василя Фотієва[129], а до музичного класу – відомого згодом композитора Артемія Веделя, який, щоправда, не затримався на викладах[130].

Однак на початку 1797 р. Леванідов був змінений Олексієм Тепловим (сином відомого діяча Григорія Теплова). Теплов та чиновники з його канцелярії звернули увагу на брак фінансування училищ. Першим кроком стало скасування малого Архангельського училища в Харкові й переведення учнів у Рождественське мале училище 16 березня 1797 р.[131]. Далі розпочато процес об'єднання казенного і Головного народного училищ, що затягся на певний час, можливо, через неузгодженість із центральними органами влади. З пізнішого подання учителів Головного народного училища відомий і механізм об'єднання. 23 червня 1797 р. Олексій Теплов подав рапорт до Сенату з проханням об'єднати училища та обрати вчителів для об'єднаного нового закладу. Дізнавшись про це, вчителі Головного народного училища Семен Туранський, Іван Єфебовський, Гаврило Орда та Іван Вакуловський звернулися до Комісії запровадження училищ, якій безпосередньо підлягали, з проханням про захист, бо, можливо, їх не оберуть на посади[132]. Після листування училища все ж було об'єднано офіційно 1 березня 1798 р., але, звичайно, процес затягся, почасти через спорудження нового приміщення для училища (для цього в повітовому Ізюмі розібрали палац, побудований до приїзду імператриці Катерини II в 1787 р., – із привезеного дерева зробили нову будівлю[133], куди переїхало училище 1 листопада[134]). Вчителі Головного училища зберегли посади[135] і стали вчителювати поруч з учителями казенного училища, а називатися заклад став Харківським казенним головним народним училищем. Директором закладу і загалом училищ по губернії став директор казенного училища Федір Кудрицький[136]. 26 червня 1798 р. відбулися перші великі публічні іспити в об'єднаному училищі з описаними процедурами[137].

[129] ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 3 зв. – 4. Прямо вказано про запрошення Фотієва Андрієм Леванідовим.

[130] Там само. – Спр. 13. – Арк. 1 зв.

[131] Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 37. – Спр. 360. – Арк. 7.

[132] Там само. – Арк. 8.

[133] ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1–30. Це був великий і дуже витратний проект, на який пішло протягом 1798 р. 4317 рублів.

[134] Описание дел архива Министерства народного просвещения. – Т. 1. – С. 196.

[135] Це видно зі списку початку 1798 р., де разом з учителями платню отримував і колишній директор училищ капітан Кирило Захаров (ДАХО. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1–2). Цікаво, що, крім учителів, зарплатню отримували півчі та численний персонал (з учителями всього 38 осіб).

[136] Див. про нього: Там само. – Спр. 38. – Арк. 2–2 зв.; інформація про призначення 1 березня 1798 р.: Там само. – Ф. 761. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 74.

[137] Там само. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1–4.

Ще одним наслідком реформи, як стає зрозумілим із документації, було скасування кількох малих училищ (Лебедин, Валки, Вовчанськ).

Значно важливіша проблема полягала у фінансуванні та увазі до закладів. У 1790-ті рр. кожне мале училище отримувало по 500 рублів. На 1800 р., у зв'язку з приєднанням до Слобідсько-Української губернії частини колишніх земель Острогозького полку (з великими повітовими центрами в Острогозьку та Старобільську), малих училищ поза Харковом було шість (Острогозьке, Старобільське, Ізюмське, Богодухівське, Охтирське та Сумське), на кожне з училищ виділялось так само по 500 рублів: на зарплату вчителям основна сума – 330 рублів; на утримання будинку, дрова, сторожа та інші потреби – 170 рублів. Тож у сумі на малі народні училища виділялося 3000 рублів. Тим часом на Харківське народне казенне училище, за найскромнішими підрахунками, сума становила близько 4500 рублів. Одне вище училище забезпечувалося фінансово в значно більшому обсязі, ніж усі малі, і цей фінансовий дисбаланс теж свідчив про розрив між нижчою і вищою освітою та між провінційними містами і Харковом.

Зміни 1797–1798 рр. не є однозначними. З одного боку, кількість училищ, а отже, учнів та вчителів була зменшена, це болісно відчули у Валках і Лебедині, як видно з подальшої документації і відновлення там училищ уже через кілька років[138]. Харківська ініціатива виявилася вдалою у фінансовому й адміністративному планах, об'єднане училище отримало кращу базу та хороший викладацький склад. Багато в чому подальший успіх училища пов'язувався з постаттю директора Федора Кудрицького. Хронологічно "реформа" 1797–1798 рр. немов закінчує першу широку спробу училищної реформи в окремому намісництві загалом. Слід визнати, що ця реформа порівняно з іншими українськими намісництвами (Київським, Новгород-Сіверським, Чернігівським, Катеринославським) була вдалою. Створити протягом 1789–1795 рр. аж 9 нових навчальних закладів не вдалося в жодному зі згаданих намісництв. Звичайно, особлива заслуга належала видатному діячеві Просвітництва на цих теренах Іванові Переверзєву. Також успіхом реформа завдячувала наявності інших навчальних закладів, звідки можна було брати кадри та переманювати учнів.

Висновки. Центр і провінція

Училищна реформа в Харківському намісництві кінця 1780-х – початку 1790-х рр. має бути визнана вдалою. Упродовж керування Івана Переверзєва в Харкові й намісництві вдалося відкрити дев'ять навчальних закладів (за наявності ще двох: "казенного училища" та семінарії в Харкові). Можна сміливо висловити здогад, що такий успіх мав вагомий наслідок – був однією з причин відкриття в Харкові університету в 1804–1805 рр. і становлення Харкова як вагомого навчального центру, виходу Харкова в число провідних міст для освіти на сході Європи. Значно пізніше, 1819 р., Євграф Філомафітський в абсолютно просвітницькому дусі намагався дати характеристику місту. Харків на той час не міг пишатися військовим минулим чи мальовничим розташуванням, однак, на думку Філомафітського, не поступався

[138] Там само. – Ф. 3. – Оп. 7. – Спр. 154. – Арк. 1, 6, 11, 14.

Берліну, а то й переважав його, за кількістю студентів серед населення[139]. У підрахунку населення Харкова на 1790 рік натрапляємо на цікаві дані. Усього чоловіче населення налічувало 6067 осіб, з яких 862 (14,2 %) були студентами училищ та колегіуму[140]. Це досить великий відсоток – Харків іще до університету перетворився на вагомий навчальний центр, де студент ставав невід'ємною рисою міського побуту.

Інакша ситуація стосувалася слобідської провінції, де освітня реформа просувалася повільніше, місцева спільнота залишалася ще тривалий час досить "застиглою", поступившись центру губернії. Хоча місцеві освітні ініціативи ще потребують істотних студій.

Володимир Маслійчук (Харків). **Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві (Слобідсько-Українській губернії) у 1788–1798 роках**

Виникнення перших світських навчальних закладів, їхнє функціонування залишаються вагомими питаннями історії початків нового стилю життя. Одним із важливих кроків щодо секуляризації освіти стала училищна реформа в Російській імперії. Дана реформа мала свої особливості на українських землях, де вже існувала традиція викладання. У Харкові ще з 1768 р. функціонував світський навчальний заклад – "класи", що трансформувався протягом 1770-х рр. у "казенне училище" з викладанням іноземних мов, математичних дисциплін, а також малювання та музики. Це училище продовжило існування і під час реформи. Однак у Харківському намісництві створювалися нові навчальні заклади, в 1788 р. було відкрито Головне народне училище, а протягом 1789–1790 рр. малі училища – два в Харкові, по одному в Сумах, Охтирці, Ізюмі, в 1793 р. училища відкрито в Лебедині, Богодухові, Валках, Вовчанську. Успіх реформи пов'язувався з діяльністю директора училищ, історика і мовознавця Івана Переверзєва. Однак після змін у керівництві імперії відбулося скорочення училищ. Малі училища були ліквідовані в Харкові, Лебедині, Валках та Вовчанську, а Головне училище в Харкові об'єднано з казенним.

Слід визнати, що ще до відкриття Харківського університету Харків уже був важливим освітнім центром, "студентським містом", з прикладом успішного проведення освітніх реформ.

Ключові слова: училищна реформа, Харківське намісництво, Російська імперія, світські заклади.

Владимир Маслийчук (*Харьков*). **Училищная реформа и первые училища в Харьковском наместничестве (Слободско-Украинской губернии) в 1788–1798 годах**

Появление первых светских учебных заведений, их функционирование остаются важными вопросами истории начал нового стиля жизни. Одним из важнейших шагов в секуляризации образования стала училищная реформа в Российской империи. Данная реформа имела свои особенности на украинских землях, где уже существовала традиция преподавания. В Харькове еще с 1768 г. функционировало светское учебное заведение – "классы", которое трансформировалось на протяжении 1770-х годов в "казенное училище" с преподаванием иностранных языков, математических дисциплин, а также рисования и музыки. Это училище продолжило суще-

[139] Харьковские записки // Украинский вестник. – 1819. – Ч. 15 (апрель). – С. 81–82. У Берліні на той час був 1161 студент на 200 000 населення.

[140] ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 1364. – Арк. 111 зв.

ствовать и во время реформы. Однако в Харьковском наместничестве создавались новые учебные заведения, в 1788 г. было открыто Главное народное училище, а на протяжении 1789–1790 гг. малые училища – два в Харькове, по одному в Сумах, Ахтырке, Изюме, в 1793 г. училища открыты в Лебедине, Богодухове, Валках, Волчанске. Успех реформы связывался с деятельностью директора училищ, историка и языковеда Ивана Переверзева.

Следует признать, что еще до открытия Харьковского университета Харьков уже был важным образовательным центром, "студенческим городом", с примером успешного проведения образовательных реформ.

Ключевые слова: училищная реформа, Харьковское наместничество, Российская империя, светские заведения.

Volodymyr Masliichuk (Kharkiv). **School Reforms and the First Schools in the Kharkiv Province (Slobidsko-Ukrainian Governorship) in 1788–1798**

The emergence of the first secular schools and their functioning is a significant issue in the history of the beginnings of a new life style. One of the important steps to secularize education was educational reform in the Russian Empire. This reform had its own features in the Ukrainian lands where there was a tradition of teaching. In Kharkiv from 1768 onwards there was a secular institution – "classes" which were transformed during the 1770s into state-owned school with the teaching of foreign languages, mathematical sciences, as well as painting and music. This school continued its existence during the reform. However, new educational establishments were created in Kharkiv province. In 1788 there was opened the "main peoples school", and during 1789–1790 a small school in Kharkiv, and one each in Sumy, Okhtyrka, Izium. In 1793 there were also schools opened in Lebedyn, Bohodukhiv, Valky, Vovchansk, and so on.

Success of the reforms was associated with that of the director of schools, historian and linguist, Ivan Pereversev. After a change in the leadership of the empire, there was a reduction in the number of schools. Small schools were liquidated in Kharkiv, Lebedyn, Valky, Vovchansk, and the "main peoples school" in Kharkiv merged with "state-owned school".

Admittedly, even before the opening of Kharkiv University, Kharkiv already was an important educational center, "student city," with an example of the success of the education reform. At the same time the city became alienated from provincial centers (governorship, province), which contributed to the future great inequality in education.

Key words: School's reform, Kharkiv province, Russian Empire, secular institution.

Валерій СТАРКОВ (*Київ*)

УКРАЇНСЬКІ ДИТЯЧІ ІГРИ У ПРАЦІ ЄГОРА ПОКРОВСЬКОГО 1887 РОКУ

1886 року в "Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа" з'явилась публікація Єгора Покровського "Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей"[1], яка стала основою його ж книжки "Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной)" , що вийшла друком двома виданнями: 1887 р.[2] та виправлена і доповнена – 1895 р.[3] (вони, до речі, практично ідентичні, й посилання ми робимо на видання 1895 р., яке є в нашому розпорядженні).

Єгор Арсентійович Покровський (1838–1895) – відомий московський лікар-педіатр та педагог, доктор медицини. Більша частина діяльності Є. А. Покровського була пов'язана з дітьми, і його можна називати одним з фундаторів етнографії дитинства. Особливе ставлення він виявляв до дитячих ігор і присвятив їм кілька фундаментальних досліджень, в яких згадуються та описуються й українські ігри.

Слід сказати, що перша робота була створена на основі описів, наданих вчителями місцевих станичних училищ, де були описані й українські ігри, що цілком пояснюється наявністю, ще з XVIII ст., на цих землях представників українського етносу. "Детские игры…", надруковані через рік, були комплексним дослідженням дитячої ігрової культури на терені Російської імперії. Як структура матеріалу, так і класифікація ігор були значно змінені, не кажучи вже про залучення ігрового матеріалу з різних місцевостей Російської імперії. Значний за обсягом вступ видання 1887 (1895) р. висвітлює історичні, етнографічні, фізіологічні, педагогічні, за уявленнями того часу, аспекти ігрової культури як явища взагалі[4]. Стосовно джерельної бази праці, то автор використав близько двох тисяч відгуків на своє прохання відповісти

---

[1] Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей. Описаны учителями станичных и городских училищ по приглашению окружного начальства и по инициативе Егора Арсентьевича Покровского // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – 1886. – Вып. V. – Отд. 2. – С. 119–208.

[2] *Покровский Е. А.* Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной). – М., 1887. – VI+368 с.

[3] *Його ж.* Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной). – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1895. – VI+368 с.

[4] Там само. – С. 1–51.

на спеціальну програму для вивчення дитячих ігор з усіх куточків імперії[5]. Велика частина українських етнічних земель, що належала Російській імперії, опинилась також у полі зору дослідника.

Розглянувши описи ігор, опублікованих Єгором Покровським у праці "Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей", ми констатували факт побутування в цих місцевостях принаймні **близько 30-ти українських ігор**[6]. Окрім зазначених у виданні Олександра Андрієвського "Бібліографія літератури з українського фольклору" 11-ти ігор ("Каша", "Большие жмурки", "Кици-баби", "Гуси", "Ворон", "Мак", "Ящерица", "Метелица", "Безвин", "Король", "Краски")[7], це такі ігри: "Городок", "Шарлай", "Долгая лоза" ("Верниголова"), "Грыбаки", "Дрібушечки", "Шум", "Бешеный теленок", "Перепелушка", "Утки", "Заюшка", "Бобр", "Гилка", "Деркач", а також, з великим ступенем імовірності, "Перетяжка", "Ключ", "Молчан", "Кошка и мышка", "Пан", "На гурт", "Зирочек".

Якщо розглядати етнодемографічну ситуацію в окремих регіонах Північного Кавказу наприкінці XIX ст., то за даними перепису населення Російської імперії (1897) у Кубанській області українці складали 47,4 % людності, тоді як росіяни – 42,6 %. Станиці, де ми спостерігаємо українські ігри, були розташовані переважно у північно-східних Таманському, Єйському, Катеринодарському та Кавказькому відділах області. Співвідношення українського та російського населення у цих відділах становило, невдовзі після написання праці Є. Покровського, у відсотках 75,2 та 17,1, 73,95 та 23,60, 51 та 34,2, 45,8 та 51,1 – відповідно. Станиці, в яких, на нашу думку, побутували українські ігри, і які найбільш згадуються у праці Є. Покровського 1886 р. з цього приводу, такі: Новотитарівська (7896 мешканців) (Катеринодарський відділ), Староджерелівська (4000), Старовеличківська (6183) (Таманський відділ), Уманська (11 137), Новомінська (6586), Кущівська (5831) (Єйський відділ). Всі ці дані наведені в 65-му томі результатів перепису[8].

Характерно, що ареал поширення українських ігор практично збігається з розселенням української людності на Північному Кавказі на кінець XIX ст., а саме, переважно, у північно-східних Таманському, Єйському, Катеринодарському та Кавказькому відділах Кубанської області, де тоді, за статистичними джерелами, переважав український етнос. Це є ще одним підтвердженням, що ігрова культура є важливим маркером етнічності й українські ігри були поширені на всій українській етнічній території[9].

Методика викладу описів ігор у виданні 1887 р. інакша. У попередньому виданні у Є. А. Покровського три великі групи ігор – "Игры с игрушками" (тобто з будь-якими предметами), "Игры без игрушек" та "Символические

[5] Там само. – С. 50.

[6] *Старков В.* Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1886 року, або Чому помилився Олександр Андрієвський? // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2015. – Т. 31 (друкується).

[7] *Андрієвський О.* Бібліографія літератури з українського фольклору. – К., 1930. – С. 330. Тут і далі назви ігор – за російським оригіналом.

[8] Первая всеобщая перепись населения Российской Империи / Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб., 1905. – Т. 65: Кубанская область. – [4]+12+263 с.

[9] *Старков В.* Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського…

игры", а також "Особые домашние игры" и "Забавы"[10], і описи ігор подаються безпосередньо, із вказівками про варіанти різних ігрових моментів в інших станицях.

У наступному ж виданні класифікація ігор достатньо деталізована. Ось як пояснює виклад матеріалу сам автор: "Порядок, принятый мною для описания игр, таков, что сначала я изложил приемы, употребляемые детьми перед постановкой игры, а именно, различные формы жребия, вслед затем показал те приемы, которые существуют у детей для наказания за какие бы то ни было нарушения в течение той или другой игры. Далее я перешел к описанию игр такого рода, которые требуют сначала немного умственного и физического напряжения при ведении их, каковы, напр[имер,] игры с игрушками. Далее я перешел к описанию уже таких игр, которые требуют достаточный запас как умственных, так и физических сил, сообразительности, движений и т. д. Игры этого рода ведутся без орудий или с орудиями; из них я описывал сначала те, которые ведутся без орудий, а затем производимые с орудиями. Между последними я описал сначала такие, которые требуют небольшого напряжения, и затем такие, которые требуют значительного напряжения. Наконец я перешел к отношению игр смешанных, которые трудно прямо подвести под ту или другую намеченную впереди категорию, но которые, тем не менее, полезны то для умственного, то для какого-либо физического развития детей"[11].

Загалом, класифікація дитячих ігор за Єгором Покровським у виданні 1887 р. виглядає так: "Игры с игрушками", "Игры с движениями", "Прыганье", "Состязание в стойкости", "Равновесие", "Игры с вращательными движениями", "Символические игры", "Игры с песнями и хороводами", "Игры с завязанными глазами", "Игры с веревочкой", "Жгуты", "Игры с метательными орудиями", "Игры с мячом", "Игры с мячом и палками", "Игры с шарами", "Игры с палками и деревяшками", "Игры с костями", "Игры с камешками", "Домашние игры", "Зимние игры". При цьому описи ігор доволі часто подаються усереднено, тобто опис кожної окремої гри з конкретної місцевості замінюється описом деякої "усередненої" гри, коли її опис утримує характеристики різних варіантів з різних місцевостей. При цьому втрачається інформація, яка випливає з варіативності гри, яка завжди конкретна в даній місцевості в даний час.

Не коментуючи класифікацію ігор в обох виданнях (ми спробуємо це зробити в окремій праці, присвяченій саме "ігровій" класифікації), розглянемо, що ж додалося до корпусу джерел української ігрової культури у виданні 1887 (1895) р. Виходячи з запропонованої автором класифікації розглянемо поступово описи і згадки українських ігрових реалій.

Українські ігрові реалії згадуються як у загальному вступі, так і на початку деяких підрозділів ("Игры с мячом", "Игры с костями"). Нижче наводимо у вигляді таблиці перелік ігор з видання Є. Покровського 1887 (1895) р., які, на нашу думку, мають українське походження. "Назва гри (місце гри)" –

[10] Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей... – С. III–IV.

[11] *Покровский Е. А.* Детские игры, преимущественно русские… – С. 51.

за Є. Покровським. “Опис” означає, що наведено опис конкретної гри або розваги, в конкретній місцевості. На жаль, у Є. Покровського, якщо це не стосується Кубані, найточніша локалізація – це губернія. “Опис (с.)” означає, що наведений опис є усереднений з кількох варіантів гри з різних місцевостей. Знак “(?)” означає, що гра, найімовірніше, має українське коріння і ці ігри походять виключно з Кубанської області, де наприкінці XIX ст. переважало українське населення. “Стор.” означає номер сторінки з описом гри або розваги у виданні 1895 (1887) р. Перша цифра у дужках біля назви підрозділу означає кількість описів українських ігор у цьому підрозділі. Це описи конкретних ігор з конкретних місцевостей – один варіант і одна назва. В багатьох випадках – це єдине джерело про конкретну гру або розвагу з конкретної місцевості України. Друга цифра із зірочкою (*) означає кількість українських ігор, які записані в різних варіантах в різних місцевостях, в т. ч. і на Кубані, – одна гра може мати кілька варіантів з різними назвами. Третя цифра показує кількість, з великою імовірністю (тому і знак питання – ?), українських ігор з Кубанської області.

Назва гри (місце гри)	**Опис**	**Стор.**
Игры с движениями (7+0*+0(?))		
Ласточки (Катеринославська губ.)	Опис	104–105
Кумки (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	109
Горелка (Херсонська губ.)	Опис (с.)	110–111
Дыркач с палкой (Катеринославська губ)	Опис (с.)	113–114
Бобрэ (Херсонська губ.)	Опис	114–115
Малороссийские прятки (Херсонська губ.)	Опис	115
Пожмурки (Харківська, Херсонська губ.)	Опис	115–116
Прыганье (2+1*+0(?))		
**Лава* (Малоросія)	Опис (с.)	129–130
* *В стенку* (Херсонська губ.)	Опис (с.)	129–130
* [*В стенку*] (Катеринославська губ.)	Опис (с.)	129–130
* *Шарлай* (Кубанська обл.)	Опис (с.)	129–130
Верниголова (Херсонська губ., Кубанська обл.)	Опис	130–131
Долгая лоза (По всій імперії)	Опис (с.)	131
Состязание в стойкости (0+0*+1(?))		
Ключ (Кубанська обл.) (?)	Опис	138
Игры с вращательными движениями (4+0*+0(?))		
Дрибушечки (Кубанська обл.)	Опис	150
Бешеный теленок (*теля*) (Херсонська губ., Кубанська обл.)	Опис	151
Колесо (Херсонська губ.)	Опис	152
Мельница (Херсонська губ.)	Опис	152
Символические игры (3+3*+0(?))		
В пана, в работники (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	157
* *Воры* (Катеринославська губ.)	Опис (с.)	161–162

* *Чужие огороды* (Харківська губ.)	Опис (с.)	161–162
* *Огурцы* (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	161–162
Коршун (Харківська губ.)	Опис	164
**Ворон* (Харківська губ.)	Опис	167–168
* *Ворон* (Катеринославська губ.)	Опис	167–168
* *Ворон* (Кубанська обл.)	Опис	167–168
* *Волк и гуси* (Чернігівська, Катеринославська, Херсонська губ.)	Опис (с.)	169–170
* *Гуси* (Кубанська обл.)	Опис	170
В орешки (Катеринославська губ.)	Опис	174

Игры с песнями и хороводами (9+2*+1(?))

Просо (Кубанська обл.) (?)	Опис (с.)	187
Мак (Кубанська обл.)	Опис	187–188
Метелица (Кубанська обл.)	Опис	188
Безвин (Кубанська обл.)	Опис	188
Золото хоронить (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	188–189
Заюшки (Кубанська обл.)	Опис (с.)	189–190
* *Ящур* (Харківська губ.)	Опис	191
* *Ящерица* (Кубанська обл.)	Опис	191
* *Перепелка* (Харківська губ.)	Опис	192
* *Перепелушка* (Кубанська обл.)	Опис	192
Кошка и мышка (По всій імперії)	Опис (с.)	193–194
Селезень и утка (Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	194
Король (Кубанська обл.)	Опис	203
Шум (Кубанська обл.)	Опис	203

Игры с завязанными глазами (1+1*+0(?))

* *В кота* (*Апанас*) (Чернігівська, Катеринославська губ.)	Опис (с.)	204–205
* *Куци-баби* (*Кици-баби*) (Кубанська обл.)	Опис	205
Дыркач (Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	206–207

Игры с веревочкой (2+1*+0(?))

* *Зоря* (Харківська губ.)	Опис (с.)	211–212
* *Притон вольный* (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	211–212
Рыбка (Катеринославська губ.)	Опис	212
Слепой притон (Чернігівська губ.)	Опис	212–213

Жгуты (2+1*+0(?))

В жгута (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	214–215
* *Кош* (Круг) (Чернігівська губ.)	Опис	216
* *Квас* (Херсонська губ.)	Опис	216
Джгут (*ший-пошивай*) (Катеринославська губ.)	Опис	217

Игры с метательными орудиями (2+0*+0(?))

Жаба (Катеринославська губ.)	Опис	230–231
Кицька (Катеринославська губ.)	Опис	231–232

Игры с мячом (6+3*+6(?))

Об стенку (Кубанська обл.) (?)	Опис	241–242
Стракота (Херсонська губ.)	Опис	242
Масло (Кубанська обл.) (?)	Опис	244
Сало (Кубанська обл.) (?)	Опис	244–245
Шлепанка (Кубанська обл.) (?)	Опис	245
Зевака (Кубанська обл.) (?)	Опис	245
* *Круговой мяч* (Кубанська обл.) (?)	Опис (с.)	246–248
* *Круг* (*взятие крепости*) (Харківська губ.)	Опис (с.)	246–248
* *Городок* (Таврійська, Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	246–248
* *Очередь* (Херсонська губ.)	Опис (с.)	246–248
* *Туча* (Катериносл. губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	246–248
* *Зеркалом* (Катеринославська губ.)	Опис (с.)	246–248
Клетки (Херсонська губ.)	Опис	248
Квас (Херсонська губ.)	Опис	248
Козел (Херсонська губ.)	Опис	249
В зад (Херсонська губ.)	Опис	252
[*Ямки*] (Таврійська, Чернігівська губ.)	Опис (с.)	252–254
* *Конь* (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	255–256
* *Конек* (Катеринославська губ.)	Опис (с.)	255–256
* *Детки, Кашка* (Херсонська губ.)	Опис (с.)	255–256
* *Дити, каши!* (Кубанська обл.)	Опис (с.)	255–256
Переездный конь (Кубанська обл.) (?)	Опис	256
* *Кони-гусари* (Таврійська губ.)	Опис (с.)	257
* *Казак* (*ездок*) (Кубанська обл.) (?)	Опис	257

Игры с мячом и палками (2+3*+2)

Блиндарь (*бондарь*) (Кубанська обл.) (?)	Опис (с.)	263
Гилка (Херсонська губ.)	Опис	263–264
* *Тройняки* (*Тройная гилка*) (Катеринославська губ.)	Опис	264
* *В переменку* (*Маховой*) (Кубанська обл.) (?)	Опис	264
В три бабки (Кубанська обл.) (?)	Опис	264
Разовик (*Блиндарь*) (Катеринославська губ.)	Опис	265–266
* *Соловей* (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	267–268
* *Воробець* (Таврійська губ.)	Опис (с.)	267–268
* *Горобець* (*Сорока*) (Херсонська губ.)	Опис (с.)	267–268
* *Дук* (*Земляной м'яч*, *Високий дуб*) (Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	267–268
* *Лапта* (Кубанська обл.)	Опис (с.)	268–273
* *Маты* (Херсонська губ.)	Опис (с.)	268–273

Игры с шарами (1+1*+0(?))

* *Масло* (*Лунки*) (Кубанська обл.)	Опис (с.)	275–278
* *Дук* (Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	275–278
* *Свинья* (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	275–278

* *Котючек* (*Зирочек*) (Кубанська обл.)	Опис (с.)	275–278
Свинка (Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	278–281
Игры с палками и деревяшками (8+2*+2(?))		
Травянка (Катеринославська губ.)	Опис	292
**Ласточка* (Херсонська губ.)	Опис	293
* *Палка* (Кубанська обл.)	Опис	293
Шкорбет (Херсонська губ.)	Опис	293
Пицва (Кубанська обл.) (?)	Опис	293
Пласт (Кубанська обл.) (?)	Опис	293
В вола (Херсонська губ.)	Опис	293
Пан (Кубанська обл.)	Опис	294
Цурка (Харківська, Катеринославська губ.)	Опис (с.)	297–300
Клек (Харківська губ.)	Опис (с.)	307–308
Пиж (Катеринославська губ.)	Опис	308
Попок (*клек*, *пиж*) (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	309–310
* *Поросята* (*Кегли*) (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	313–317
* *Сракли* (Херсонська губ.)	Опис (с.)	313–317
* *Клетки* (Кубанська обл.)	Опис (с.)	313–317
Игры с костями (0+0*+2(?))		
Рачки (Кубанська обл.) (?)	Опис	322
Плоцки (Кубанська обл.) (?)	Опис	324–325
Игры с камешками (0+0*+4(?))		
Крестик (Кубанська обл.) (?)	Опис	342
Мостик (Кубанська обл.) (?)	Опис	342
Овечки (Кубанська обл.) (?)	Опис	346
Чет и нечет (Кубанська обл.) (?)	Опис	346
Домашние игры (3+0*+0(?))		
Соседи (Малоросія)	Опис (с.)	350
Краски (Чернігівська, Катеринославська губ., Кубанська обл.)	Опис (с.)	355–356
Куры (Харківська губ.)	Опис	356–357
Зимние игры (1+0*+1 (?))		
Шибеница (Чернігівська губ.)	Опис (с.)	355–366
Катанье с гор (?)	Опис	366–367

Загалом: 52+18*+19(?)

Підсумовуючи, констатуємо, що у праці Єгора Покровського “Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогикой и гигиеной)”, яка вийшла друком 1887 та перевидана 1895 р., простежуються, на нашу думку, близько 90 описів українських ігор. Описи, переважно, повністю характеризують гру (склад гравців, правила, перебіг подій тощо), але частина описів є “усередненою” з кількох місцевостей, що не дає змоги повноцінно уявити конкретний варіант гри у даній місцевості.

Практично всі, на нашу думку, українські ігри, згадані у виданні 1886 р. "Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей", звичайно ж, включені у видання 1887 (1895) р., проте у ньому додано ще понад 50 описів, чи прямих, чи "усереднених", варіантів українських ігор з різних місцевостей Великої України, не відомих з інших опублікованих джерел. Це робить видання "Детские игры, преимущественно русские" важливим джерелом дослідження традиційної ігрової культури української людності як на терені Кубані, яку з упевненістю можна назвати українсько-російським порубіжжям кінця XIX – початку XX ст., так і взагалі в Україні.

Валерій Старков (Київ). **Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1887 року**

У статті розглядається українська складова праці Єгора Покровського "Дитячі ігри, переважно російські…" 1887 р. Описано та згадано близько 90 ігор та розваг. Праця Покровського є важливим джерелом вивчення української традиційної ігрової культури кінця XIX ст. як на Кубані, так і в Україні.

Ключові слова: Єгор Покровський, традиційна ігрова культура, Кубань, Україна, народні ігри та розваги.

Валерий Старков (Киев). **Украинские детские игры в работе Егора Покровского 1887 года**

В статье рассматривается украинская составляющая работы Егора Покровского "Детские игры, преимущественно русские…" 1887 г. Описано и упомянуто около 90 игр и развлечений. Работа Покровского является важным источником изучения украинской традиционной игровой культуры конца XIX ст. как на Кубани, так и в Украине.

Ключевые слова: Егор Покровский, традиционная игровая культура, Кубань, Украина, народные игры и развлечения.

Valerii Starkov (Kyiv). **Ukrainian Child's Games in the Egor Pokrovsky's Work (1887)**

Ukrainian part of the Egor Pokrovsky's work "Child's Games, mainly the Russian..." is considered in this article. About ninety games and amusements were described and mentioned. The Pokrovsky work is an important source for study of the Ukrainian traditional culture in the Kuban and Ukraine at the end of the nineteenth century.

Key words: Egor Pokrovsky's traditional play culture, Kuban, Ukraine, people games and amusements.

Віталій ТЕЛЬВАК (*Дрогобич*)

"ІСТОРИЧНІ ВПРАВИ" МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

У фокусі дослідників науково-організаційної діяльності Михайла Грушевського цілком слушно перебуває його львівська історична школа як перший суто національний схоларний феномен гуманітарного плану. При цьому за більш ніж століття грушевськознавчої рефлексії довкола вивчення львівської школи накопичилося чимало стереотипних уявлень, котрі без жодної критичної перевірки надалі визнаються аксіоматичними, "мандруючи" сторінками багатьох праць. У нашій статті хочемо звернути увагу на хронічну недооцінку в літературі наукового семінару М. Грушевського у Львівському університеті як інституційної підвалини його школи. Адже від перших аналітичних публікацій, авторами яких були львівські учні М. Грушевського, і до узагальнюючих студій нашого часу головна увага у формуванні школи відводиться вишколу молодих дослідників у секціях і комісіях НТШ. Натомість викладацька праця видатного вченого у Львівському університеті марґіналізується – наголошується на його постійних конфліктах з представниками польської професорської корпорації, що нібито цілковито унеможливлювало повноцінний фаховий вишкіл української молоді. Не заперечуючи ваги добре вивченого на сьогодні польсько-українського протистояння в університеті галицької столиці, котре у висліді значно гальмувало поступ української науки в його стінах, все ж звернемо увагу, що витоки цього антагонізму сягають пізнішого, аніж приїзд М. Грушевського до Львова, часу – кінця XIX – початку XX ст. Також згадані конфлікти могли мати радше психо-емоційний вплив на інтенсивність викладацької праці українського вченого, адже запропонована ним номенклатура навчальних предметів залишалася незмінною протягом двадцяти років. Відзначимо й те, що в тогочасній освітній системі австрійський професор отримував широкі повноваження для реалізації власних науково-педагогічних планів і впливи на них університетської адміністрації (польської за національним характером) були доволі обмеженими. Поряд із цим, всі представники галицької школи були студентами М. Грушевського і саме в стінах Львівського університету пройшли фахову селекцію на керованому ним семінарі. У підсумку, названі обставини роблять очевидною необхідність переосмислення значення Львівського університету у становленні галицької наукової школи. Першим кроком такої переоцінки вважаємо потребу реконструкції наукового семінару М. Грушевського.

Особливістю педагогічної праці М. Грушевського у Львівському університеті, котра вплинула і на специфіку його наукового семінару, було те, що як професор, він перебував у далеко гірших умовах порівняно зі своїми польськими колегами. Адже за статусом кафедра українського вченого була додатковою – другою кафедрою всесвітньої історії, створеною ad personam як результат польсько-українського політичного компромісу. Тож і предмети по цій кафедрі не належали до обов'язкових, що формувало відповідне скептичне ставлення до неї з боку університетської адміністрації та деяких студентів. Згадана обставина врешті відбилася й на назві кафедри М. Грушевського – "всесвітньої історії з особливим оглядом історії Східної Європи" з українською викладовою мовою[1].

Цю некорисну обставину для розвитку в університеті українських історичних студій М. Грушевський відчув одразу після свого номінування на львівську кафедру. Так, ще навесні 1894 р., погоджуючи з деканом філософського факультету Антонієм Каліною своє майбутнє навчальне навантаження, молодий учений у листі до нього особливу увагу звернув на потребу запровадження семінару. Він наголошував, що "семінарій для студієвання джерел […] уважаю потрібним при викладі давнього періоду історії руської"[2]. Втім, виявилося, що оскільки кафедра українського вченого, як про це йшлося вище, перебувала на своєрідних других ролях на факультеті, а науковий семінар функціонував при основній кафедрі всесвітньої історії, то й звичайного наукового семінару молодому професору формально не належалося. Проблема полягала в тому, що науковий семінар у системі тогочасної освіти був самостійною адміністративною одиницею. Його запровадження передбачало виділення окремого приміщення, самостійного кошторису на преміювання праць найздібніших студентів і оплату роботи керівника, а також створення та утримання підручної бібліотеки[3].

На ці обставини у відповіді на згаданий щойно лист київського магістранта і вказав А. Каліна. Він окреслив два шляхи вирішення піднятої колегою проблеми. Перший полягав у провадженні семінару приватно у вільний від роботи час. Утім, оскільки новоіменованому професору йшлося про формалізацію своїх практичних занять, декан порадив зі своїх обов'язкових п'яти викладових годин на тиждень дві віддати на вивчення джерел середньовічної та модерної доби, назвавши такі заняття за тогочасною традицією історичними вправами[4].

[1] Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1899. – T. 1: 1894/95–1897/98. – S. 25–26.

[2] Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26: Львівський університет. – Оп. 7. – Спр. 365: Програми лекцій на 1894–95. – Арк. 6 зв.

[3] Див. докл.: *Kawalec A.* Seminaria historyczne na Uniwersytecie Lwowskim – podstawy prawne i organizacja (1852–1918) // Історія та історики у Львівському університеті (до 75-річчя історичного факультету): Матеріали Міжнар. наук. конф. (у друці).

[4] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235: Грушевські – історики та філологи. – Оп. 1. – Спр. 510: Листи А. Каліни. – Арк. 3–6.

Відповідь польського колеги не задовольнила М. Грушевського, адже в такому випадку українська історична наука в університеті фактично опинялася на загумінку. Переїхавши до Львова у вересні 1894 р., молодий професор із властивою йому енергійністю шукає можливості заснування при своїй кафедрі семінару класичного типу. За підтримкою у цій справі він звернувся до свого приятеля у тих роках, визначного галицького політика, посла до австрійського парламенту Олександра Барвінського. В листі до останнього український учений просить використати свій вплив в освітньому міністерстві у Відні, погоджуючись навіть при потребі на збільшення свого навчального навантаження: “Також потовчіть там […] про семінар мій – хоч се мені навіть не хотілося б – побільшувати число годин, *але се конечно потрібне*”[5] (курсив наш. – *В. Т.*).

Розраховуючи на впливовість О. Барвінського у віденських правлячих колах, М. Грушевський також намагався вирішити питання зі своїм семінаром у середовищі колег, з якими у перші роки перебування у Львові у нього налагодились цілком колежанські взаємини. У цій справі він безпосередньо звертався до ректора університету, авторитетного серед львівських істориків професора Тадеуша Войцеховського. Деталі однієї з таких розмов і настрій самого молодого професора добре ілюструє його лист до О. Барвінського: “Пишу Вам під свіжим враженням розмови про свій семінар – з Войцеховським. Балакалисьмо з добру годину, а зостався при своєму, що то в факультеті не пройде; він дійсно має голос добрий, і як проти того виступить, то може провалити; був […] о стільки чемним, що мої доводи назвав комічними. Кому горе, а кому сміх! Я не знаю ще, не рішив – чи внести пропозицію до факультету і битись за неї, чи зачекати. Порада Бобжинського була – зачекати. Цікаво знати, чи дало би міністерство семінар навіть як би факультет освідчився проти того?”[6].

Далі вчений вкотре звертає увагу кореспондента на те, що справу семінару української історії вважає надзвичайно важливою, хоча це і йде врозріз з його особистими планами бути менше заанґажованим викладацькою працею, щоб мати можливість займатися наукою. “Щодо мене особисто, – продовжує М. Грушевський, – то мені далеко ліпше не мати двох годин etc., навіть давати на ремунерації щось із своєї кишені, […] як се тяжко все – битися з такими обставинами! Громада колись повинна буде зарахувати мині місяць за рік у сему вовчому гнізді, як на війні”[7].

Обережний і досвідчений у галицьких справах О. Барвінський, перед тим, як дати пораду своєму протеже, обговорив справу із впливовими польськими діячами, втім і зі знаним філологом, колишнім ректором Людвіком Цьвіклінським. Після консультацій, як і інші колеги, О. Барвінський вказав

---

[5] “Не маю іншого, більшого інтересу ніж добро свого народу” [Листи М. Грушевського до О. Барвінського] / Передм., публ. та прим. Л. Зашкільняка // Пам’ять століть. – 1996. – № 2. – С. 83.

[6] Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. – Ф. 11: Барвінські. – Спр. 1026, папка 77: Грушевський М. Листи до Барвінського О. – Арк. 47–47 зв.

[7] Там само. – Арк. 47 зв.

М. Грушевському на безвиглядність конфлікту з факультетом і порадив відмовитися від ідеї просити утворення семінару прямо у Відні. В листі до молодого професора він писав: "Щодо семінара, то моя рада така (балакав я про те і з Стоцким і 2 год[ини] з Цьвіклінським), щоб на сей курс завели вправи такі як робить Фінкель, а відтак за се Вам призначить Міністер[ство] ремунерацію, з котрої дещо можете дати слухачам. Опісля можна буде домагатися семінара, вказуючи на добутки вправ. Міністер не пішов би проти вотум факультету"[8].

Як свідчать протоколи засідань ради професорів філософського факультету, український учений вирішив дослухатися даних йому порад і не вносив офіційного подання про заснування семінару до міністерства через голову університетської адміністрації. За згаданими порадами і польських колег, і О. Барвінського, він переформатував власні викладові години. У його поданні на ім'я декана філософського факультету читаємо: "На літній семестр заповів я виклади з історії Руси, 4 години, уважаючи одначе на пильну потребу (за браком відповідного семінара) вправи історичні, мушу змінити заповіджені виклади таким чином: Історія Руси 3 год. (понеділок, второк, середа), Вправи історичні 1 година (четвер)"[9].

Згадане подання було оперативно розглянуто на засіданні ради професорів 13 березня 1895 р. У протоколі з цього приводу було занотовано: "Проф. Шараневич реферує подання проф. Грушевського до Міністерства про зміну викладових годин в такий спосіб, щоб заявлений колоквіум чотиригодинний розкласти на три години викладів і на одну вправ"[10]. Пропозиція українського вченого була одностайно підтримана присутніми на засіданні. Таким чином, не дійшовши згоди з колегами по факультету у справі заснування повноцінного семінару, М. Грушевський за даними йому порадами організував науковий семінар, котрий, за тогочасною традицією, отримав назву "Історичні вправи".

Як і радив йому О. Барвінський, через рік М. Грушевський підготував подання до освітнього міністерства, в якому прозвітував про результати своїх семінарських занять. У листі, зокрема, йшлося: "Оскільки у Львівському університеті при кафедрі української (руської) історії нема відкритого семінару, то нижчепідписаний останні три семестри вів практичні заняття з історії. […] Учасники, крім звичайних вправ з читання та пояснення історичних пам'яток, також представляли окремі реферати і навіть самостійні і цілком придатні для друку дослідження. А саме: 1) П. Карпінський аналізував одну з найважливіших пам'яток давньоукраїнської історичної літератури […]. 2) Аналогічну роботу підготував С. Томашівський про так званий

[8] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 335: Листи Барвінського В. та Барвінського О. – Арк. 75–76.

[9] Там само. – Спр. 85: Листування з ректором, відділами (деканатами) Львівського університету та між партійним комітетом для справи українського університету про викладання історії України, необхідність відкриття Українського університету у Львові та з інших питань. – Арк. 5.

[10] ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 362: Протоколи засідань ради професорів і зборів доцентів і матеріали до них. – Арк. 39 зв.

"Печерський патерик". 3) Ф. Колесса представив роботу під назвою "Характеристика Несторової оповіді про життя святих Бориса і Гліба і її стосунок до розповіді так званого Якова і до так званого літопису Нестора" […]. 4) О. Терлецький створив критичне дослідження під назвою "Політичні події в Галичині у 1340 р. після смерті Болеслава-Юрія ІІ" […]. 5) Д. Коренець запропонував огляд важливої пам'ятки XVI ст. «Michalonis Lituani de moribus tartarorum, lituanorum et moscorum fragmina X» з тієї самої точки зору, що і роботи 1, 2. 6) С. Томашівський представив, крім уже названої роботи № 2, ще одну під заголовком: «Самуель Казімір Кушевич і його записник»..."[11]. Долучаючи до листа реферати названих студентів, М. Грушевський попросив у міністерства оплату їх авторам у розмірі 25 гульденів, як це зазвичай було практиковано у випадку повноцінних семінарів.

Згадане подання М. Грушевського спочатку повинно було пройти обговорення і затвердження на засіданні ради філософського факультету, що й відбулося 20 жовтня 1896 р. Як згадується у протоколі, "проф. др. Шараневич реферує подання проф. Грушевського до Міністерства про призначення премії учням, котрі запропонували реферати, виконані під його керівництвом на історичних вправах"[12]. Втім, на внесок проф. Романа Пілата було ухвалено відкласти остаточне вирішення справи до наступного засідання. Про причини такого перенесення у протоколі не йшлося, а сам М. Грушевський на згаданому засіданні не був присутній. Можливу відповідь дає деяка зміна формулювання подання українського вченого на наступному засіданні ради факультету 27 листопада 1896 р. Цим разом І. Шараневич попросив польських колег підтримати подання М. Грушевського про преміювання лише трьох студентів. Така редакція подання була одноголосно підтримана всіма присутніми[13].

Втім, попри успішність "Історичних вправ" М. Грушевського, незважаючи на його подання до міністерства і солідарну підтримку цієї справи колегами по факультету, класичний семінар по кафедрі української історії так і не був запроваджений. На жаль, віднайдені матеріали наразі не дають змоги однозначно відповісти на питання – що ж керувало адміністрацією факультету та чиновниками міністерства, коли М. Грушевському було відмовлено у запровадженні класичного наукового семінару – дійсні мотиви нераціональності видатків на семінари по формально двох кафедрах всесвітньої історії чи негласна політика обмеження української присутності в університеті (яка стає практично неприхованою після перших студентських заворушень наприкінці XIX ст.)? Адже в 1907 р. постала кафедра польської історії і при ній у короткому часі було організовано науковий семінар.

Внаслідок загострення польсько-українських взаємин наприкінці XIX – на початку XX ст. останнє зі згаданих припущень набуло фактично аксіоматичності у нашій історіографії. До його поширення чи не найбільше спричинились саме учні українського професора, котрі виопуклювали

[11] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 9–10 зв.

[12] ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 7. – Спр. 387: Протоколи засідань ради професорів і зборів доцентів за 1896/7 навчальний рік і матеріали до них. – Арк. 3.

[13] Там само. – Арк. 9 зв.

польсько-український антагонізм в університеті та нарікали на перешкоди, що нібито умисно робилися їхньому вчителю. І. Крип'якевич, наприклад, подібно до інших своїх колег, стверджував у своїх "Спогадах", що "справжнього семінара Грушевському не дозволено"[14].

Без жодної верифікації таке твердження безроздільно запанувало в грушевськознавчій літературі минулого та нашого століть. Більше того, гострота польсько-українського протистояння в першій половині ХХ ст. помітно вплинула на подальше згущення фарб у змалюванні умов викладацької праці М. Грушевського в університеті. Наприклад, Ярослав Дашкевич твердив, що "семінарські заняття зі студентами [М. Грушевському] доводилося переносити на засідання секцій НТШ (саме там він формував майбутніх істориків України)"[15]. Шановний дослідник і глибокий знавець тієї доби не помітив очевидного непорозуміння: семінарські заняття, які були частиною викладацького навантаження М. Грушевського, повинні були відбуватися (і врешті відбувалися) у чітко окреслений розкладом час і у визначених аудиторіях, тож переносити їх не було ані потреби, ані можливості, бо це потягло б за собою конкретні адміністративні наслідки. Врешті, учасниками семінару, про що йтиметься нижче, були не лише українці, а й студенти єврейського та польського походження, тож перенесення занять зі стін університету до української наукової інституції було би більш ніж дивним.

Відзначимо, що, попри формально невизначений статус, в очах як М. Грушевського, так і його молодших колег "Історичні вправи" були повноцінним семінаром. Саме так про свої практичні заняття нерідко писав український професор[16]. Семінаром історичні вправи називали і його учні[17]. Та й сама адміністрація факультету нерідко вживала згадані визначення як рівноцінні – в абсолюторіях деяких учнів М. Грушевського, а також у студентських каталогах подекуди бачимо записи саме про відбутий історичний семінар ученого[18].

"Історичні вправи" були об'єктом особливої дидактичної опіки з боку М. Грушевського саме з огляду на можливість поглибленого фахового вишколу, а згодом і селекції. До речі, слушність такого дидактичного акценту визнається аксіоматичною й донині, адже саме прямий безпосередній контакт учителя зі своїми учнями є обов'язковим фактором для створення наукової школи. Вона може існувати тільки в прямому спілкуванні, що єднає незримою

---

[14] *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві [= Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Вип. 8] / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 89.

[15] *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909–1939): напрями діяльності та постаті: Зб. наук. праць. – Львів, 2010. – С. 13.

[16] Див., напр.: *Грушевський М.* Передмова // *Джиджора І.* Україна в першій половині XVII віку: Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. V.

[17] Див., напр.: ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 370: Листи Бучинського Б. – Арк. 1.

[18] Див., напр.: ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 15. – Спр. 719: Абсолюторіуми (свідоцтва) про закінчення університету. – Арк. 588 зв.

ниткою вченого з учнями і яке не можна замінити жодними підручниками. Ці відносини не зводяться до простої трансляції знань і умінь від вчителя до учнів, а значною мірою полягають в оволодінні його стилем дослідження. Семінарські заняття виховували у студентів потребу в науковому пошуку, в перевірці вже встановлених фактів, їх самостійному аналізі й були спеціальною інституцією, зорієнтованою на підготовку дослідника, а не лише історика, який володіє тим чи іншим обсягом знань. Тож не випадково у своїй “Автобіографії” вчений згадував, що “до семінарійних занять прив’язував я все особливу вагу, стараючись впровадити здібніших слухачів в самостійні наукові заняття”[19].

Як свідчать різнопланові джерела, науковий семінар М. Грушевський провадив за усталеними у той час ранкеанськими взірцями. Студент отримував тему наукової праці, яку виконував відповідно до консультацій учителя. Потім результати пошукових зусиль реферувалися автором та обговорювалися у середовищі колег на семінарі. Видатний представник львівської школи І. Крип’якевич, згадуючи про “Історичні вправи”, писав: “Бувало на семінарі 20–30 студентів-українців, з різних курсів, – на кожному засіданні читали роботи, було жваве обговорення, якому підсумки давав Грушевський; тут він виявляв свій досвід дослідника і величезну ерудицію”[20].

Як лекційні курси, так і науковий семінар М. Грушевського, з огляду на вищезгадану специфіку його кафедри, не входили до обсягу десяти обов’язкових годин, котрі студент мусив провести протягом тижня в університеті. Тож учасники семінару з української історії мали були спеціально зацікавленими українознавчою проблематикою, щоб займатися нею у вільний час. Незважаючи на згадану необов’язковість, протягом семестру історичні вправи М. Грушевського, як свідчить документація Львівського університету, відвідувало від 15-и до 30-ти осіб[21]. Насправді ж ця цифра мала би бути більшою, адже відомими є факти відвідування семінару зацікавленою молоддю, формально не пов’язаною з університетом. Наприклад, представник львівської школи Юрій Кміт, навчаючись у Львівській духовній семінарії, приватно відвідував практичні заняття українського вченого.

Під оглядом національного складу семінару більшість, і це зрозуміло, становили українці, адже їх мотивацією було поглиблення знань про рідне минуле. Що цікаво, зазирнути до творчої лабораторії М. Грушевського, принаймні на короткий час, вважали за необхідне не лише гуманітарії, а й студенти-юристи і теологи. Окрім представників львівської школи, історичні вправи українського професора відвідували такі заслужені у майбутньому для українства діячі, як Філарет Колесса, Денис Лукіянович, Володимир Гнатюк, Антін Крушельницький, Никифор Гірняк, Михайло Мочульський, Степан Баран, Володимир Дорошенко, Іван Чмола, Микола Чубатий та багато інших.

[19] *Грушевський М. С.* Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – С. 204.

[20] *Заболотна І.* Спогади Івана Крип’якевича (1904–1911) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 478.

[21] Див., напр.: ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 194–222.

Незважаючи на існування у львівському університеті семінару польської історії, не бракувало на практичних заняттях М. Грушевського і польської молоді. Хоча слід відзначити, що польські студенти перевагу віддавали лекційному курсу українського професора "З історії Східної Європи", де домінувала цікавіша для них проблематика польсько-українських взаємин. Врешті, в студентських каталогах натрапляємо на поодинокі свідчення, що "Історичні вправи" відвідували й студенти єврейської національності.

У гендерному аспекті більшість відвідувачів семінару були чоловіками, що врешті відповідало тогочасній тенденції переважно маскулінного обличчя вищої школи. Втім, подекуди учасниками історичних вправ були й представниці слабкої статі, і це в усіх випадках були українки. У студентських каталогах зустрічаємо, наприклад, імена Варвари Літинської, Генрики Романовської, Марії Лучаківської, Стефанії Садовської, Ольги Вояковської, Олени Охримович, Ірини Січинської, Стефанії Пашкевич, Стефанії Коженівської, Марії Дудикевич і, що цікаво, доньки Бориса Грінченка – Анастасії. Але на відміну від колег-чоловіків, учасниці семінару з української історії практично не залишили помітного сліду в науці. Лише одна зі студенток М. Грушевського – Меланія Бордун – відзначилася самостійними ґрунтовними історичними розвідками, ставши єдиною представницею слабкої статі у львівській історичній школі.

Науковий семінар М. Грушевського тішився значно більшою популярністю серед студентів, аніж його лекції. Останні, як про це неодноразово згадували слухачі автора "Історії України-Руси", не відрізнялися емоційністю викладу та барвистістю стилю, що робило їх малопривабливими для слухачів[22]. Натомість зовсім інше враження склалося у молоді від семінарів українського професора, на яких він цілком перевтілювався у жвавого та товариського співбесідника. Як згадував І. Крип'якевич, на семінарах М. Грушевський "говорив нам «пане товаришу», трактував нас як повновартних істориків, але коли хто з молодих «заганявся» занадто, в очах його видно було блиски тонкої іронії"[23].

Запорукою популярності, а зрештою й продуктивності, наукового семінару М. Грушевського була вже сама його організація, спрямована на максимальне скорочення дистанції між професором і студентами. На заняттях останні були безпосередніми свідками творчого процесу багатогранної наукової діяльності вчителя, що давало дуже багато для їхнього власного фахового становлення. Микола Чубатий згадував, що на семінарі український професор "частіше не сидів за катедрою, але сідав поміж студентами на лавці, тому семінар мав радше характер гутірки, де обговорювався не тільки сам предмет семінарійної праці, але також так конечно потрібні проблеми метóди історичного досліду та джерелознавства. Тих проблем все була повна голова профессора. В цім лежала вартість научна його семінара"[24].

[22] Див., напр.: *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія). – С. 89; *Чубатий М.* Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912–1914 рр. // Український історик. – 1975. – Ч. 3–4. – С. 78.

[23] *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія). – С. 99.

[24] *Чубатий М.* Додаткові спомини про Михайла Грушевського... – С. 78–79.

Важливою рисою стилю педагогічного керівництва семінаром з боку М. Грушевського було також те, що під час занять він не нав’язував учням власних переконань, а навпаки – підштовхував їх до роздумів та прийняття самостійних рішень, підносив важливість критичного мислення. І. Крип’якевич з цього приводу писав у своїх “Спогадах”: “Навіть дуже впливовий Грушевський не накидав нам якоїсь одної доктрини, а навпаки, вироблював критичний змисл до явищ і скептицизм до плитких теорій”[25].

Про популярність наукового семінару М. Грушевського у середовищі молодих українських істориків свідчить і те, що деякі його учні (наприклад, О. Сушко і Б. Барвінський) відвідували заняття вчителя вже після закінчення університету. А О. Сушко навіть тривалий час ходив на семінар українського професора вже після здобуття докторату.

Про високий рівень організації та проведення наукового семінару, а також його впливовість на подальшу фахову долю згадувало багато учнів М. Грушевського. Так, подібно до інших колег по школі, І. Крип’якевич неодноразово твердив, що “дуже цінний був його (М. Грушевського. – *В. Т.*) семінар”[26]. Деякі з учнів українського професора у зрілому віці навіть переймали вироблену вчителем методику проведення практичних занять. Цікавими тут є спогади Олександра Домбровського як слухача організованого І. Крип’якевичем у міжвоєнний час при НТШ семінару: “Аналогічно до поведінки М. Грушевського, І. Крип’якевич все назагал звертався до мене, а також до студентів-учасників Семінару через «пане товаришу», нагадуючи не раз з усмішкою, що й Грушевський звертався до своїх учнів і співробітників у той же спосіб. Засідання на Семінарі складалося, перш за все, з викладу, після чого йшли запити чи думки дискусійного порядку включно з методологічними заввагами доповідача. [...] Як не як, а це була, нехай і мініатюрна, аналогія до історичної Школи М. Грушевського”[27].

Таким чином, незважаючи на формально розмитий статус, науковий семінар М. Грушевського у формі історичних вправ цілком виконав покладену на нього функцію фахового вишколу дослідників українського минулого, ставши інституційною підвалиною львівської школи. Саме на семінарі учні видатного вченого вперше пройшли солідну підготовку, що дала їм необхідні методологічні орієнтири і тверді знання історичних дисциплін: історіографії, археографії, бібліографії, хронології, дипломатики, палеографії, сфрагістики, геральдики, іконографії, історичної географії тощо. Власне якість здобутих у стінах університету знань і професійних навичок була підставою для залучення М. Грушевським молодих істориків у роботу секцій, комісій і видань НТШ, яке стало ще однією творчою лабораторією галицької школи. З’ясування особливостей функціонування наукового семінару з української історії актуалізує всебічне переосмислення науково-педагогічної праці М. Грушевського у Львівському університеті в контексті становлення та еволюції його наукової школи.

[25] *Крип’якевич І.* Спогади (Автобіографія). – С. 91.

[26] Там само. – С. 89.

[27] *Домбровський О.* Традиції школи М. Грушевського у львівському НТШ в 30-х роках // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 265–266.

Віталій Тельвак (Дрогобич). **“Історичні вправи” Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції**

Стаття присвячена з'ясуванню особливостей організації та проведення М. Грушевським наукового семінару у Львівському університеті. Зроблено висновок про важливість “Історичних вправ” як інституційної підвалини львівської школи.

Ключові слова: М. Грушевський, Львівський університет, історичні вправи, львівська історична школа, учні.

Виталий Тельвак (Дрогобыч). “**Исторические занятия” Михаила Грушевского во Львовском университете: опыт реконструкции**

Статья посвящена особенностям организации и проведения М. Грушевским научного семинара во Львовском университете. Сделан вывод о важности “Исторических занятий” как институциональной основы львовской школы.

Ключевые слова: М. Грушевский, Львовский университет, исторические занятия, львовская историческая школа, ученики.

Vitalii Telvak (Drohobych). **“Historical Lectures” of Mykhailo Hrushevsky in Lviv University: An Attempt at Reconstruction**

The article is devoted to the study of the peculiar features of the organization and the conducting of scientific seminars by Mykhailo Hrushevsky in Lviv University. The author makes the conclusion that the “Historical lectures” were the institutional foundation of the Lviv historical school.

Key words: Hrushevsky, Lviv University, historical lectures, Lviv historical school, students.

Михайло КОВАЛЬЧУК (*Київ*)

БОРОТЬБА ЗА ВЛАДУ Й УКРАЇНІЗАЦІЯ НА РУМУНСЬКОМУ ФРОНТІ НАПРИКІНЦІ 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 РОКІВ

Незважаючи на значний інтерес дослідників до історії українського військового руху в 1917–1918 рр., тема українізації військових частин російської армії досі не отримала належного висвітлення в науковій літературі. Зокрема, цілковито не дослідженими в сучасній історіографії залишаються обставини українізації та підпорядкування військ Румунського фронту урядові Української Народної Республіки наприкінці 1917 р. Тим часом у фондах Російського державного військово-історичного архіву (РГВИА) та Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО України) збереглося чимало документів російського командування й українських військових організацій, що безпосередньо пов'язані з цією темою. Окремі матеріали з історії революційного руху на Румунському фронті були видані друком в Радянському Союзі. Цінні відомості про перебіг політичної боротьби в армійському середовищі на Румунському фронті містять спогади учасників тих подій, частина з яких досі зберігається неопублікованою в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Спираючись на всі ці джерела, автор даної статті спробував відтворити перебіг воєнно-політичного протистояння на Румунському фронті під час його "націоналізації" та підпорядкування Українській Народній Республіці.

Війська Румунського фронту тривалий час залишалися осторонь революційних потрясінь. У листопаді 1917 р. розташовані на теренах Румунії армії займали позиції по лінії Хотин – Серет – Гура-Гумора – Бпозешті – Галац й далі вздовж нижньої течії Дунаю. Станом на 7 листопада, у лавах 8-ї, 9-ї, 4-ї й 6-ї російських, а також 1-ї й 2-ї румунських армій налічувалося 1,5 млн чоловік[1]. Тилові установи військ Румунського фронту розташовувались у Бессарабії, на Херсонщині й частково на теренах Поділля.

Номінально головнокомандувачем фронту вважався румунський король Фердинанд І, але насправді військами керував його помічник, російський генерал Д. Щербачов – один з найвідоміших військових діячів царської епохи. Війська Щербачова здобули Львів у 1914 р., а восени 1914 р. здійснювали облогу Перемишля[2]. Отримавши призначення на Румунський фронт за кілька

[1] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник / Під ред. І. Ф. Кураса. – К., 1987. – С. 500.

[2] Див.: *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения. – М., 2002. – С. 366–368.

місяців перед падінням царату, Д. Щербачов невдовзі опинився у вирі революційних подій. Прагнучи будь-що врятувати армію від розпаду, шістдесятирічний генерал намагався дотримуватися нейтралітету щодо всіх політичних партій.

Штаб Румунського фронту перебував у Яссах, де знаходилися румунський уряд та королівський двір, а також дипломатичні представництва держав Антанти і французька військова місія. Сюди ж після петроградського перевороту емігрували деякі російські політичні діячі, які сподівалися використати розташовані в Румунії війська для боротьби з більшовицьким урядом.

Віддалені від центрів революційної агітації, російські армії в Румунії краще зберегли дисципліну й боєздатність, аніж війська на інших фронтах. Але загальний настрій вояків восени 1917 р. викликав побоювання командування. "На всьому фронті настрій знижується, багато дрібних непорозумінь. Часто трапляється невиконання наказів, навіть бойових, – відзначалося у зведенні. – Повторюються самочинні дії вояків. Значними групами більшовицька течія поширюється, загалом настрій тривожно-вичікувальний, сповнений невизначеності й непослідовності... Ставлення до офіцерства, як і раніше, сповнене злоби…"[3]. Як засвідчили вибори до Всеросійських Установчих зборів, політичні симпатії більшості вояків Румунського фронту належали есерам. 59% учасників голосування підтримали соціалістів-революціонерів, 16% – об'єднаних українських соціалістів, 15% – більшовиків[4].

З'їзд представників армій Румунського фронту не визнав петроградського Раднаркому. Виборні військові організації спільно з командуванням та представниками Тимчасового уряду створили фронтовий військово-революційний комітет, з метою "збереження ладу і спокою"[5]. За наказом Д. Щербачова, такі комітети було створено у багатьох військових з'єднаннях. Це була спроба в адміністративному порядку перехопити ініціативу в більшовиків. Ревкоми складалися з представників командування, членів виборних організацій та політичних партій. Більшовики та їхні попутники опинилися в складі цих органів у меншості й практично не впливали на їхні рішення.

Оскільки частина тилових установ Румунського фронту розміщувалася на теренах України, матеріальне й продовольче забезпечення військ залежало від відносин Д. Щербачова з урядом Української Народної Республіки. Однак помічникові "августійшого головнокомандувача" не припала до вподоби перспектива відділення України від Росії[6]. Сподіваючись, що політична

---

[3] Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 г. – март 1918 г.: Сб. документов / Под ред. Л. С. Гапоненко. – М., 1973. – С. 79.

[4] Там само. – С. 240.

[5] *Базанов С.* Борьба за власть в действующей российской армии (октябрь 1917 – февраль 1918 гг.) – М., 2003. – С. 104; *Френкин М.* Революционное движение на Румынском фронте. 1917 – март 1918 г. Солдаты 8-й армии Румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов. – М., 1965. – С. 220–221, 227; Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 2085. – Оп. 2. – Д. 166. – Л. 1 об.

[6] Див.: *Рябинин-Скляревский А.* Оккупация Бессарабии Румынией (по архивным документам) // Летопись революции. – 1925. – № 1 (10). – С. 113.

криза в Росії невдовзі минеться, він не поспішав визнавати український уряд. Саме тому переговори з представником військового керівництва УНР підполковником О. Сливинським були досить млявими. Бойове затишшя на фронті, здавалося, сприяло такій вичікувальній позиції. 9 грудня у Фокшанах між Румунією і Центральними державами було підписано угоду про перемир'я. На всій лінії фронту, від Дністра до гирла Дунаю, бойові дії припинилися.

Натомість на фронті розпочалася боротьба за владу. За підтримки лівих есерів більшовики вже в середині грудня домоглися визнання Раднаркому на кількох військових з'їздах. У кожній армії було створено військово-революційні комітети, більшість у складі яких отримали більшовики й ліві есери. Спираючись на розпропагованих солдатів, новостворені ВРК захопили владу в 4-й та 8-й арміях. У ніч на 16 грудня більшовицький фронтовий ВРК оголосив про встановлення радянської влади на Румунському фронті. А наступної ночі очолювані підполковником О. Сливинським українізовані частини 9-ї армії за наказом генерала Д. Щербачова заарештували частину членів ВРК[7]. Усіх затриманих невдовзі звільнили, але ревком було розпущено.

Зростання більшовицької загрози спонукало Д. Щербачова до порозуміння з урядом УНР. 17 грудня він оголосив військам розпорядження Генерального Секретаріату про створення Українського фронту[8]. 19 грудня Щербачов телеграфував усім військовим установам: "Згідно з постановою уряду Української Народної Республіки я вступив у командування військами Південно-Західного і Румунського фронтів, що прикривають терен України. З усіх оперативних питань наказую звертатися до мене. Громадсько-політичну владу на Румунському фронті прийняв комітет національних комісарів, який узгоджує свої дії з директивами уряду України. Усі війська славного Південно-Західного фронту, добре знайомого мені, оскільки я майже три роки війни провів на ньому, я закликаю до збереження ладу й добросовісного виконання свого обов'язку. Лише тоді ми зможемо забезпечити нашій страдниці-батьківщині вільний мирний розвиток"[9].

Таким чином, Д. Щербачов підпорядкувався урядові УНР і прийняв посаду головнокомандувача Українського фронту. Реакція армійських більшовиків не забарилася. З ініціативи емісара Раднаркому С. Рошаля члени більшовицького фронтового ВРК знову проголосили себе найвищим органом влади на фронті. Під час переговорів їх із Д. Щербачовим один з більшовиків вчинив невдалий замах на життя генерала[10]. Членів самопроголошеного ВРК відразу ж було заарештовано. І хоча усіх незабаром звільнили (за винятком С. Рошаля, який за нез'ясованих обставин загинув у в'язниці), переговори Щербачова з більшовиками більше не відновлювались.

Прийнявши керівництво Українським фронтом, Д. Щербачов зберіг за собою командування військами на Румунському фронті. Генерал не мав

---

[7] Там само. – С. 105–106; Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. / Сост. Е. П. Воронин и др. – М., 1977. – С. 544–545; *Френкин М.* Революционное движение на Румынском фронте. – С. 230.

[8] РГВИА. – Ф. 2085. – Оп. 2. – Д. 166. – Л. 58.

[9] Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3811. – Л. 387.

[10] *Рябинин-Скляревский А.* Оккупация Бессарабии Румынией. – С. 106–108.

наміру переїздити до України, його штаб-квартира залишилася в Яссах. Створення Українського фронту, як вважав його головнокомандувач, зовсім не означало українізації військ Південно-Західного чи Румунського фронтів. “Той, хто каже, що якщо два фронти оголошені українськими, то на них мають лишитися лише українці, той є зрадником, який зумисне чи несвідомо губить фронт і віддає Росію до рук ворога”, – роз’яснив Д. Щербачов у наказі військам[11]. Новостворений фронт називався Українським лише в тому сенсі, що захищав Україну від армій Центральних держав.

Оскільки серед російських вояків зростали більшовицькі настрої, Д. Щербачов вирішив відділити від них представників інших національностей. Ще на початку грудня головнокомандувач дав дозвіл на створення у військах Румунського фронту окремих українських, польських, мусульманських та молдавських частин. 18 грудня дозволено формувати війська із сибіряків, вірменів, грузинів, литовців, латишів та представників інших національностей, які “заявили про своє бажання утворити особливі частини”[12]. За допомогою патріотичного піднесення серед представників різних народів колишньої імперії Д. Щербачов сподівався бодай частково відновити боєздатність армії. Для представництва вояків різних національностей в частинах було створено національні комітети й комісаріати.

Масштабність переформування військ Румунського фронту свідчила про рівень відчаю російського командування перед зростанням більшовицької загрози. І хоча план реорганізації було вироблено без консультацій з урядом УНР, офіційний Київ схвалив заходи головнокомандувача як такі, що відповідають принципам демократизму та федералізму. Наглядати за подальшими діями Д. Щербачова мала українська урядова місія, яка відбула до Ясс на чолі з А. Галіпом.

Провідна роль у планах “націоналізації” військ Румунського фронту відводилася створенню українських військових формувань. “Швидко стало зрозуміло, що з-поміж національних частин реальну силу мають лише українці внаслідок близькості до України, – згадував офіцер українізованої частини. – Польський і мусульманський корпуси, хоча й вирізнялись дисципліною та ладом, але не відігравали жодної політичної ролі. Сибірські частини... були явно більшовицькі. Грузини дуже швидко розсіялись. Естонці числились у списку лишень для лічби”[13].

Станом на початок грудня 1917 р. на Румунському фронті підлягали українізації десять дивізій. Зокрема, в 9-й армії мали українізуватися 10-й і 26-й корпуси, кожен з яких складався з двох дивізій. У 8-й армії для українізації призначалися 12-та, 32-га, 41-ша й 47-ма дивізії, в 6-й – 115-та піхотна і 3-тя стрілецька дивізії. Деякі з цих з’єднань здійснили часткову українізацію ще влітку 1917 р., але більшість українізувалися лише на папері. Так, до лав 65-ї дивізії (26-й корпус) упродовж трьох місяців прибули лише дві українські маршові роти, а командування протидіяло створенню національних

[11] РГВИА. – Ф. 2085. – Оп. 2. – Д. 166. – Л. 27 об.; Ф. 2134. – Оп. 2. – Д. 153. – Л. 5.

[12] Там само. – Л. 4.

[13] *Рябинин-Скляревский А.* Оккупация Бессарабии Румынией. – С. 111.

підрозділів[14]. 115-та й 3-тя стрілецька дивізії взагалі не отримали українських поповнень. У чотирьох дивізіях 8-й армії українізація навіть не починалася. Марно члени українських військових організацій закликали російське командування "вжити заходів, щоб українізація була справжня"[15].

З розпадом централізованого військового керівництва зникли адміністративні перепони для українізації. "Виділення вояків-українців всіх родів зброї домаганням армійського українкомітету розпочалось з перших днів листопаду, – повідомляв голова українського комітету 9-ї армії капітан С. Білецький. – Поки що виділяються в окремі команди, роти, батальйони, батареї, ескадрони. За тиждень таке виділення пропонується закінчити, і тоді приступимо до скупчування сих дрібних частин в полки, дивізії, корпуси. Виділення проходе не досить спокійно, завдяки ворожому відношенню як з боку солдат, так і особливо з боку офіцерів і вищого командного складу великоросійського"[16]. Аби забезпечити планомірне надходження поповнень до українізованих частин, Д. Щербачов наказав українізувати розташовані у прифронтовій смузі 17-й, 132-й, 258-й і 277-й запасні полки[17]. Крім того, до лав українізованих військ належало направляти українців з розформованих частин[18].

Найбільшого розмаху українізація досягла в 9-й армії. Уже в грудні 1917 р. лави 10-го і 26-го корпусів залишили вояки неукраїнської національності. З подання національних організацій командиром 10-го корпусу став Генштабу полковник П. Ліпко, виходець з козацького роду на Чернігівщині[19]. 26-й корпус очолив інший офіцер-генштабіст, полковник О. Рябінін. За словами С. Білецького, "людина ся багато поклала труда на наші справи, дуже популярна поміж українцями-вояками армії і щиро та одверто стоїть на сторожі українських інтересів взагалі"[20]. Крім того, російське командування дало дозвіл на українізацію 4-ї стрілецької дивізії, у складі якої налічувалося 111 офіцерів та 8160 вояків української національності[21].

Командувач 8-ї армії генерал М. Юнаков вважав "українізацію деяких частин 8-ї армії надзвичайно бажаною, оскільки армія захищає Україну і налічує в своїх лавах багато українців". Юнаков наголосив, що "для збереження боєздатності 8-ї армії та в цілях якомога міцнішої оборони України вигідніше, замість часткової українізації частин, яка неминуче потягне за собою роздвоєння в питаннях політичних і внутрішнього побуту, перейти безпосередньо до цілковитої українізації намічених для цієї цілі частин"[22].

---

[14] РГВИА. – Ф. 2143. – Оп. 1. – Д. 8. – Л. 1–2, 24 об.

[15] Там само. – Л. 32.

[16] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 2.

[17] РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 2. – Д. 144. – Л. 121; Ф. 13305. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 14; Ф. 2067. – Оп. 2. – Д. 450. – Л. 33.

[18] Там само. – Ф. 2134. – Оп. 5. – Д. 28. – Л. 2; Ф. 2148. – Оп. 2. – Д. 231. – Л. 271.

[19] Там само. – Ф. 409. – Оп. 1. – П/с. 22-774. – Л. 1 об. – 5 об., 6.

[20] ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 2–2 зв.

[21] Там само. – Ф. 4095. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 57; РГВИА. – Ф. 2139. – Оп. 5. – Д. 45. – Л. 103 об.; Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 520. – Л. 21.

[22] Там само. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1323. – Л. 69а, 91–91 об.

5 грудня Д. Щербачов наказав у найкоротший строк українізувати 12-ту, 32-гу, 41-шу й 47-му дивізії. Але більшість вояків у цих дивізіях вороже поставилися до намірів командування і відмовилися виконувати наказ про українізацію[23]. Лише 12-та дивізія генерала П. Єрошевича й окремі підрозділи 32-ї дивізії українізувалися.

В 6-й армії українізація 115-ї й 3-ї стрілецької дивізій не розпочалася навіть після листопадових подій. Лише у 8-й кавалерійській дивізії було українізовано Лубенський гусарський полк, перейменований за наказом С. Петлюри на 2-й Лубенський кінно-козачий український полк. П'ять українських ескадронів, які виділилися з лав стрілецького полку 8-ї кавалерійської дивізії, у повному складі вирушили до Одеси, куди й дісталися в розпал вуличних боїв[24]. Українізовано було також армійський залізничний батальйон, який став 1-м Залізничним українським куренем.

У 4-ї армії значна кількість вояків-українців перебувала в лавах 8-го і 24-го корпусів. Але проекти їх українізації так і не було реалізовано[25]. Влада в армії належала ВРК, керівництво якого не співчувало "націоналізації". Більшість вояків-українців під впливом більшовицької пропаганди відмовилися створювати національні частини. "Настрій у свідомих українців пригнічений, бо не знають, якого курсу політики триматися, несвідомі українці, маючи надію, що більшовики пустять їх додому, йдуть за ними", – повідомляв секретар української ради 24-го корпусу[26]. Українізувати вдалося лише радіотелеграфний дивізіон та ударний батальйон 71-ї дивізії.

Отже, планова українізація на Румунському фронті розпочалася лише наприкінці 1917 р., в умовах розпаду російської армії. Незважаючи на сприяння командування, розпалювана більшовиками ворожість вояцтва до Центральної Ради загальмувала або й цілковито перекреслила процес створення українських частин. Значних результатів вдалося досягти лише в 9-й армії, де було українізовано 10-й і 26-й армійські корпуси. Проте надзвичайно гострою проблемою залишалася нестача національно свідомих офіцерських кадрів, а також відсутність авторитетного воєначальника, здатного організувати й очолити українську військову силу.

Прагнучи відновити лад у військах Румунського фронту, Д. Щербачов намагався ліквідувати найбільш одіозні в очах офіцерського складу революційні нововведення. 27 грудня він відмінив усі видані раніше розпорядження про виборність начальників і скасування зовнішніх відзнак. "Нові старі"

---

[23] Там само. – Л. 71, 94, 113а, 220, 271; Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. – январь 1918 г.): Документы и материалы / Сост. С. Я. Афтенюк и др. – Кишинев, 1967. – С. 292–293; *Хохлов Т.* За владу Рад // У дні Жовтня: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. – К., 1987. – С. 572; *Френкин М.* Революционное движение на Румынском фронте. – С. 306–308.

[24] РГВИА. – Ф. 2126. – Оп. 1. – Д. 663. – Л. 12; Ф. 2003. – Оп. 1. – Д. 683. – Л. 206.

[25] ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 14; Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1–2.

[26] Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов. – С. 354.

правила мали діяти до опублікування урядом УНР положення про демократизацію армії. 28 грудня Щербачов також наказав обмежити демобілізацію в арміях Румунського фронту звільненням рядових призову 1900, 1901 і 1908 рр. У наказі військам він підкреслював, що ані Центральна Рада, ані Раднарком не оголошували загальної демобілізації[27].

На з'їздах та численних мітингах вояки-українці Румунського фронту вітали Центральну Раду й висловлювали готовність захищати уряд УНР[28]. Але занепад військової дисципліни і зростання дезертирства свідчили про зниження боєздатності українізованих частин. Нерідко ставлення вояків-українців до наказів уряду УНР визначалося бажанням якомога швидше дістатися додому. Так, коли в середині грудня 9-та кавалерійська дивізія отримала розпорядження перейти до району Одеси, це викликало справжні заворушення в її лавах. Більшість вояків-українців вимагали вивести їх на Київщину, де дивізія дислокувалася у мирний час. С. Петлюра був змушений врахувати ці вимоги, і дивізія вирушила через Могилів-Подільський до Білої Церкви[29].

Д. Щербачов надзвичайно неохоче дав дозвіл на передислокацію 9-ї кавалерійської дивізії. Головнокомандувач вважав своїм головним завданням збереження фронту і свідомо уникав участі у громадянській війні. Тож коли 18 грудня С. Петлюра розпорядився відправити одну з українізованих дивізій в розпорядження генерала П. Скоропадського, у Яссах відмовилися виконати цей наказ. "Вільних українських військ для надання їх у Ваше розпорядження немає", – телеграфував Д. Щербачов військовому секретареві УНР[30]. Наполегливі вказівки з Києва щодо необхідності передислокації до Вапнярки українізованих частин не змінили позицію Д. Щербачова[31]. З волі російського головнокомандувача вояки-українці Румунського фронту мали залишатися осторонь збройної боротьби, яка точилася на їхній батьківщині.

Бойові дії на Румунському фронті з укладенням перемир'я припинилися, але загроза збройної міжусобиці зростала з кожним днем. У Кишиневі більшовики створили ВРК Південного району, який своїми розпорядженнями дезорганізував залізничне сполучення і підвезення продовольства на фронт. Найвищий орган крайової влади в Бессарабії, Сфатул Церій, звернувся до військового командування з проханням захистити край від більшовицької анархії. 22–25 грудня румунські війська за наказом Д. Щербачова зайняли кишинівський район і взяли під контроль залізничне сполучення[32]. Роботу залізниці було відновлено, але безчинства румунських вояків викликали невдоволення місцевого населення.

Питання про ставлення до Центральної Ради перебувало в центрі політичної боротьби на Румунському фронті. Революційна армійська преса не

[27] РГВИА. – Ф. 2085. – Оп. 1. – Д. 173. – Л. 29; Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1310. – Л. 11–13; Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3872. – Л. 26 об.

[28] Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4095. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 21.

[29] РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1323. – Л. 171а–171б.

[30] ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 56, 63.

[31] Там само. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 76; Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 14 зв.

[32] *Рябинин-Скляревский А.* Оккупация Бессарабии Румынией. – С. 109; РГВИА. – Ф. 2139. – Оп. 5. – Д. 49. – Л. 136–136 об.

шкодувала темних фарб для уряду УНР. З ініціативи більшовиків і лівих есерів на солдатських мітингах ухвалювалися резолюції з відмовою підлягати наказам української влади. У військах, які на цей час фактично вийшли з підпорядкування командуванню, політичні суперечки загрожували перерости у збройну конфронтацію.

18 грудня "виборний" командувач 4-ї армії прапорщик І. Кондурушкін (лівий есер) відмовився виконувати накази Д. Щербачова і Центральної Ради. 22 грудня армійський комісар, більшовик С. Кожевников, звернувся до солдатів, комітетів та виборних військових організацій з закликом боротись проти Каледіна, Корнілова і Центральної Ради за "робітничий, солдатський і селянський уряд в особі народних комісарів"[33]. Вже наступного дня голова армійського комітету Розумний, командарм Кондурушкін і комісар Кожевников розіслали у війська радіограму з протестом проти "контрреволюційних" дій Центральної Ради. Було арештовано товариша голови української ради 4-ї армії прапорщика Самброса, українського армійського комісара прапорщика Бутка, членів військових рад[34]. 23 грудня український армійський комітет повідомляв до генерального військового секретарства УНР, що "в армії становище дуже скрутне..."[35].

Проти самозваного командарма Д. Щербачов скерував український ударний курінь 71-ї дивізії, який ніс охоронну службу в Яссах і на ст. Унгени. Наприкінці грудня цей курінь під командою свого командира, сотника Крашеніна, зайняв штаб 4-ї армії. Прапорщика І. Кондурушкіна було заарештовано, а ув'язнених членів українських військових організацій звільнено. Влада в армії перейшла до міжнаціонального армійського комісаріату на чолі з прапорщиком Бутком. Новим командувачем 4-ї армії фронтовий комітет національних комісарів призначив генерала К. Некрасова[36].

Не менш драматично розгорталися події в 9-й армії. 21 грудня з'їзд комітетів і Рад 9-ї армії визнав Раднарком і відмовився виконати наказ Центральної Ради про створення Українського фронту. 22 грудня виконком армійської Ради солдатських депутатів обрав командувачем російських військ 9-ї армії прапорщика, більшовика Г. Сафронова. У відповідь Д. Щербачов повідомив: "Не визнаючи цього обрання, я повинен сказати, що в 9-й армії є війська всіх національностей, які до цього часу підлягали одному коман-

[33] Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов. – С. 314.

[34] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918: Сб. документов и материалов: В 3 т. / Под ред. С. М. Короливского. – К., 1957. – Т. 2. – С. 431–432; *Кондурушкин И.* На Румынском фронте // Октябрь на фронте: Воспоминания. – М., 1967. – С. 258; РГВИА. – Ф. 2085. – Оп. 1. – Д. 173. – Л. 54; ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 30.

[35] ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 30.

[36] У спогадах І. Кондурушкін стверджував, що арешт відбувся в ніч на 24 грудня. Насправді, це могло статися не раніше 26 грудня, коли український курінь 71-ї дивізії лише отримав наказ перейти зі ст. Пирлиця до Ясс і ст. Унгени (див.: *Кондурушкин И.* На Румынском фронте. – С. 258; ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 34. – Арк. 1; Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 38; РГВИА. – Ф. 13305. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 7).

дувачеві з одним штабом. Ніяких наказів про українізацію цього штабу ніхто не віддавав"[37].

За розпорядженням Д. Щербачова, у ніч на 26 грудня румунські підрозділи та 1-й Український гайдамацький курінь під керівництвом голови українського комітету 9-ї армії капітана С. Білецького роззброїли малочисельні "революційні" частини, які охороняли штаб 9-ї армії в Романі. Керівників виконкому армійської Ради солдатських депутатів було заарештовано. Але Г. Сафронову і деяким членам армійської Ради солдатських депутатів вдалося втекти й знайти притулок у 18-му корпусі. Сафронов продовжував іменувати себе командувачем російських військ 9-ї армії, а його спільники час від часу розсилали грізні накази від імені "революційної" влади[38]. Втім, вояки напрочуд мляво реагували на заклики до боротьби за владу Рад. Українська рада 26-го корпусу телеграфувала армійській Раді солдатських депутатів: "На всі ваші телеграми рада українкорпусу 26 повідомляє, щоб надалі такі телеграми в Український корпус не посилалися, оскільки вони справляють тут враження якогось марення купки божевільних. Ані односторонньої Ради солдатських депутатів 9, ані самозванця Сафронова, який технічно у військовому відношенні стоїть нижче будь-якої критики і не побував у жодному бою, не визнаємо. Досить вже знущатися над стомленим вояком і штовхати його в провалля голоду і дезорганізації. Пропонуємо вам піти геть з армії, а головне, залишити український корпус у спокої"[39].

Найгостріша боротьба між прихильниками Центральної Ради і Раднаркому розгорнулась у 8-й армії. Близькість цієї армії до Правобережної України, віддаленість від ставки Щербачова і румунських військ надзвичайно сприяли діяльності армійських більшовиків. Вже в середині грудня влада у 8-й армії перейшла до військово-революційного комітету, більшість в якому складали більшовики й ліві есери. 17 грудня ВРК 8-ї армії закликав солдатів "не визнавати самочинних розпоряджень кадетсько-оборонської Центральної Ради й виконувати лише розпорядження Ради народних комісарів і військово-революційного комітету"[40]. Армійський виконком також закликав війська підкорятися лише наказам Раднаркому й відмовився виконувати розпорядження Петлюри про об'єднання Південно-Західного і Румунського фронтів в Український фронт.

Командувач 8-ї армії генерал М. Юнаков не ризикнув опиратися наказам ВРК. 22 грудня армійський комітет запропонував М. Юнакову "надалі ніяких розпоряджень і наказів політичного характеру, а також про пересування частин військ, які б виходили від Української Центральної Ради та інших

[37] РГВИА. – Ф. 2085. – Оп. 2. – Д. 166. – Л. 27 об.; Ф. 2134. – Оп. 2. – Д. 153. – Л. 5.

[38] Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3872. – Л. 26 об.

[39] Там само. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1323. – Л. 270.

[40] *Дещинский Л.* Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте (Деятельность большевистской партии по завоеванию солдатских и матросских масс Юго-Западного, Румынского фронтов и Черноморского флота в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции). – Львов, 1982. – С. 196.

національних організацій, не розсилати і не затверджувати, окрім Ради Народних Комісарів, Виконавчого і Військово-революційного комітетів армії"[41]. Наступного дня ВРК 8-ї армії заборонив корпусним і дивізійним комітетам виконувати накази й розпорядження, видані без його дозволу[42].

Українська рада 8-ї армії у відповідь закликала вояків не виконувати накази армійського ВРК. На знак протесту проти розпалювання більшовиками громадянської війни українські представники, меншовики і праві есери вийшли зі складу ВРК. 22 грудня з ініціативи українських організацій було створено армійський національно-федеративний комісаріат, до складу якого увійшли український комісар 8-ї армії Марченко, члени національних організацій, а також представники партійних осередків есерів та об'єднаних соціал-демократів[43].

Та на цей час майже всі військові з'єднання 8-ї армії заявили про визнання Раднаркому. В деяких частинах українські ради було розпущено. Військові ж сили українців у 8-й армії були незначними. 12-та дивізія, як доповідав її начальник генерал П. Єрошевич, на дві третини складалася з українців (лише 48-й Одеський полк і технічні частини не українізувалися), але була малочисельною. У 32-й дивізії лише гарматна бригада та інженерна рота підняли жовто-блакитний прапор[44]. Ці частини перебували на позиціях у районі Герца, у складі 11-го корпусу. Крім того, у Могилеві-Подільському знаходився курінь Вільного козацтва ім. П. Сагайдачного, який підтримував Центральну Раду[45].

В цей час до Могилева-Подільського прибула 9-та кавалерійська дивізія генерала А. Ревішина, яка рухалася похідним порядком до Вапнярки, щоб звідти залізницею дістатись на Київщину. 23 грудня командування Румунського фронту повідомило штаб 8-ї армії, що С. Петлюра наполягає на якомога швидшій відправці дивізії до Білої Церкви, в розпорядження генерала П. Скоропадського[46].

Український комісар Марченко з відома армійського національно-федеративного комісаріату вирішив використати 9-ту кавалерійську дивізію для ліквідації влади більшовиків у 8-й армії. У ніч на 24 грудня частини дивізії зайняли штаб 8-ї армії й головні установи Могилева-Подільського.

---

[41] Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 513; *Секачев М.* 8-я армия Румынского фронта в октябрьские дни 1917 года (Воспоминания бывшего члена ревкома 8-й армии Румынского фронта) // Военно-исторический журнал. – 1959. – № 12. – С. 69.

[42] *Френкин М.* Революционное движение на Румынском фронте. – С. 309–310.

[43] РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1323. – Л. 227; *Френкин М.* Революционное движение на Румынском фронте. – С. 309–310.

[44] РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1323. – Л. 254, 268, 271, 280; Ф. 2085. – Оп. 2. – Д. 128. – Л. 30; *Єрошевич П.* З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. – Зб. 8. – С. 9.

[45] ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 76; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 416. – Арк. 10. Див. також: *Терлець А.* Про один басарабський загін // Літопис революції. – 1932. – № 1/2. – С. 187.

[46] РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1323. – Л. 221.

Було роззброєно й розформовано частини, які співчували більшовикам: 47-й запасний полк, комендантську роту і автомобільну команду штабу 8-ї армії. Армійський ВРК оголошено розпущеним. Голова армійської української ради М. Шляховий особисто керував арештом голови виконкому і ВРК 8-ї армії Т. Хохлова[47]. Могилів-Подільський без бою перейшов під контроль національного комісаріату.

Генералу М. Юнакову було запропоновано "залишити за собою технічне керівництво армією з передачею всього політичного життя в руки комісаріату", на що генерал погодився[48]. 24 грудня національний комісаріат звернувся до вояків з відозвою, в якій пояснив свої дії прагненням будь-що уникнути збройної міжусобиці: "Товариші! Ви скоро побачите, що нова влада доведе вам, що вона оберігає інтереси революції й демократії й позбавить край від жахіття і ганьби анархії та громадянської війни. Вона вважає необхідним здійснення повної націоналізації армії й визнає право кожної нації влаштовувати своє військове життя так, як їй цього хочеться"[49].

Члени армійського ВРК, яким пощастило уникнути арешту, відразу ж вирушили на позиції. Зокрема М. Секачов, вихопившись у сум'ятті ночі з-під арешту, виїхав до м. Новоселиця, де знаходився штаб 11-го корпусу. 25 грудня він повідомив комітети корпусу про переворот у Могилеві-Подільському. Українського комісара 11-го корпусу Миколаєнка було заарештовано. Того ж дня корпусний комітет зняв з фронту 165-ту і 32-гу дивізії для наступу проти Могилева-Подільського (159-та дивізія залишилася на позиціях, щоб стежити за українізованою 12-ю дивізією). Під безпосереднім керівництвом голови корпусної Ради солдатських депутатів прапорщика Л. Александровича і М. Секачова обидві дивізії виступили похідним порядком з району Мамалига – Ліпкани на Могилів-Подільський[50].

Та поки "революційні" полки 11-го корпусу прямували в запілля, 27 грудня у Ліпканах відбулося спільне засідання представників ВРК 23-го й 2-го кавалерійського корпусів, на якому був присутній український комісар Марченко. Згідно з досягнутою угодою Марченко зобов'язався звільнити усіх арештованих, повернути зброю обеззброєним частинам. Передбачалося, що всі російські війська 8-ї армії буде відправлено на Північний фронт[51]. Цією угодою Марченко розраховував нейтралізувати бодай частину "революційних" військ 8-ї армії.

Аби не загострювати протистояння, армійська рада звільнила Т. Хохлова з-під арешту в обмін на його обіцянку про невиїзд за межі Могилева-Подільського. Проте голова ВРК порушив слово і потайки виїхав до

---

[47] Там само. – Л. 227–228, 258; *Хохлов Т.* За владу Рад. – С. 573; *Секачев М.* 8-я армия Румынского фронта в октябрьские дни 1917 года. – С. 70; ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1207. – Арк. 23.

[48] РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1323. – Л. 227–228; ЦДАВО України. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 174; *Юнаків М.* Спогади. Матеріали до мого життєпису // Військово-історичний альманах. – 2009. – Ч. 2 (19). – С. 118.

[49] РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1323. – Л. 227.

[50] *Секачев М.* 8-я армия Румынского фронта в октябрьские дни 1917 года. – С. 70; ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1207. – Арк. 24.

[51] *Френкин М.* Революционное движение на Румынском фронте. – С. 312–313.

Хотина[52]. У цьому місті вже перебували М. Секачов і Л. Александрович, які прибули сюди для скликання екстреного з'їзду представників корпусних комітетів 8-ї армії. Ввечері 29 грудня з'їзд розпочав свою роботу; більшість серед його учасників складали більшовики і ліві есери. З'їзд скасував укладену в Ліпканах угоду й ультимативно зажадав від національно-федеративного комісаріату передати владні повноваження армійському ВРК. Військово-революційний комітет 16-го корпусу навіть пригрозив силоміць відновити "революційні організації"[53].

Таким чином, призвідці радянського перевороту у 8-й армії знову були на волі й готувалися до відплатних дій. Найгіршим для національно-федеративного комісаріату було те, що 9-та кавалерійська дивізія готувалася залишити Могилів-Подільський і вирушити до Вапнярки. У розпорядженні комісарів залишалися курінь Вільного козацтва та окремий курінь ім. С. Петлюри, створений з вояків-українців розформованого 47-го запасного полку[54]. Цих сил було замало, щоб протистояти розпропагованим військам, які наближалися з фронту. Викликати до Могилева-Подільського 12-ту дивізію Марченко не наважився, хоча генерал П. Єрошевич був упевнений, що його частини здатні впоратися з рештою військ 11-го корпусу.

32-га і 165-та дивізії поволі наближалися до Могилева-Подільського, побоюючись натрапити на озброєний опір. За свідченням генерала М. Юнакова, "потайки зникли з Могилева як Марченко, так і інші національні комісари, забравши з собою решту української залоги"[55]. Лише в ніч на 1 січня, коли останні частини 9-ї кавалерійської дивізії залишили Могилів, "революційні" солдати увійшли до міста. Відразу ж було відновлено армійський ВРК, який очолив більшовик Г. Знаменський[56]. Оскільки обидві прибулі дивізії більше не збиралися повертатись на фронт, їх було залишено в Могилеві-Подільському для несення охоронної служби. Відновлення "революційної влади" супроводжувалося безчинствами і розгромами поміщицьких маєтків у повіті.

4 січня ВРК 8-ї армії усунув генерала М. Юнакова з посади командарма за співпрацю з національно-федеративним комісаріатом. "Виборним" командувачем 8-ї армії став лівий есер, голова Ради солдатських депутатів 11-го корпусу прапорщик Л. Александрович, якого М. Юнаков охарактеризував як "людину інтелігентну і добре виховану"[57]. 9 січня виконком 8-ї армії виключив зі свого складу всіх, хто виступав проти радянської влади – російських соціал-демократів-меншовиків, правих есерів, українських соціалістів та ін.

[52] *Секачев М.* 8-я армия Румынского фронта в октябрьские дни 1917 года. – С. 70; ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1207. – Арк. 25.

[53] РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1320. – Л. 434; *Хохлов Т.* За владу Рад. – С. 574; *Секачев М.* 8-я армия Румынского фронта в октябрьские дни 1917 года. – С. 71–72; ЦДАГО України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1207. – Арк. 26.

[54] РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1323. – Л. 248, 280; Ф. 2085. – Оп. 2. – Д. 128. – Л. 30–32.

[55] *Юнаків М.* Матеріали до мого життєпису. – С. 118.

[56] Октябрьская революция и армия. – С. 297; Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 530, 534; *Хохлов Т.* За владу Рад. – С. 575.

[57] *Юнаків М.* Матеріали до мого життєпису. – С. 118.

Влада в армії остаточно перейшла до рук більшовиків та лівих есерів. Чимало членів українських військових рад зазнали репресій[58]. "Ватажків українських самостійників, які вели підпільну антирадянську роботу, заарештували і вислали з армії. Частини 2-го кінного корпусу за завданням ревкому зміцнили оборону нашого тилу в районі станції Вапнярка", – свідчив Т. Хохлов[59].

Комісар Марченко, керівники української армійської ради, вільнокозачий курінь ім. П. Сагайдачного та курінь ім. С. Петлюри перейшли до Ямполя. 6 січня могилівський повітовий комісар М. Ганько повідомляв подільському губернському комісару: "На випадок нападу на Ямпіль думаєм відбиватись, але просимо допомоги. Без бою не здамось"[60]. 12-та дивізія на початку січня 1918 р. закінчила українізацію і вирушила через Хотин до Кам'янця-Подільського, щоб з'єднатися з українськими військами Південно-Західного фронту[61].

Доповідаючи Н. Криленку про становище 8-ї армії, Л. Александрович висловив упевненість у знешкодженні українських національних організацій: "Спроби Центральної Ради, не зупиняючись перед провокацією, здійснити українізацію частин армії поки що зазнають невдачі. 8-ма армія стійко тримається на своїх позиціях, і я, як командувач армії, якому самі вояки ввірили свою долю, вважаю своїм обов'язком вжити найенергійніших заходів, щоб попередити лихо і розвал армії та подальші випробування більш слабких духом"[62]. Втім, "революційні" керівники 8-ї армії відчували слабкість свого становища. Представники армійського ВРК повідомляли до Ставки: "Український комісар Шляховий пропонує нам на словах організований і озброєний відхід, але з тим, щоб Рада народних комісарів відпустила з Північного і Західного фронту українські частини. Водночас Шляховий розповсюджує наказ про масову відпустку всіх великоросів на 8 тижнів з тим, щоб вони більше не поверталися на фронт. Чи вважаєте можливим вести про це переговори з Центральною Радою і чи чекати нам результату цих переговорів? 8-й армії від себе вести ці переговори немає сенсу, тому що це провокація і відстрочування часу з боку Ради. Нас хочуть розкласти і роззброїти"[63].

Отже, 8-ма армія фактично вийшла з підпорядкування командуванню Румунського фронту. Розташовані у районі Герца – Хотин – Могилів-Подільський частини перейшли в розпорядження прихильників "пролетарської революції". Через Могилів-Подільський ці війська могли дістатися Правобережної України, з'єднатися з 2-м Гвардійським корпусом і продовжити боротьбу проти Центральної Ради вже на українській землі.

---

[58] Див.: *Френкин М.* Революционное движение на Румынском фронте. – С. 289, 325–326; Военно-революционные комитеты действующей армии. – С. 540; РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1320. – Л. 467; ЦДАВО України. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 174.

[59] *Хохлов Т.* За владу Рад. – С. 576.

[60] ЦДАВО України. – Ф. 628. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 41.

[61] РГВИА. – Ф. 2134. – Оп. 1. – Д. 1323. – Л. 344.

[62] Октябрьская революция и армия. – С. 240.

[63] Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 8321. – Оп. 1. – Д. 28. – Л. 77.

Отже, наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. у військах Румунського фронту вдалося ліквідувати спроби радянського перевороту, за винятком 8-ї армії. Серед іншого, це дало змогу командуванню завершити переформування військ за національно-територіальним принципом. Як повідомив Д. Щербачов делегації Румчероду, на цей час на Румунському фронті залишилось не більше 120 тис. російських вояків[64]. Добровольців з-поміж них планувалося звести в окремий корпус і направити на Дон, на допомогу Каледіну.

Відносини між Д. Щербачовим та українськими військовими організаціями були доволі напруженими. Байдужість головнокомандувача до української справи, його очевидний намір використати національний рух для збереження російської військової сили не лишилися непоміченими з боку українських організацій. Український з'їзд 9-ї армії ухвалив виконувати накази командування "тільки тоді, як вони будуть санкціоновані Українською Центральною Радою"[65]. Армійська рада прохала український фронтовий комітет вжити всіх заходів, аби усунути генерала Д. Щербачова та його начальника штабу генерала А. Геруа від керівництва фронтом[66].

Спроби командування відновити в армії звичні норми військового життя були розцінені учасниками національного руху як вияв "контрреволюції". Наказ Щербачова про скасування виборного начала і повернення на посади усунених раніше командирів українські осередки 10-го корпусу вважали "явно контрреволюційним". Корпусна рада заявила, що 10-й Український корпус, "створений для захисту прав українського народу, ніколи не дозволить собі стати знаряддям в руках контрреволюції, з якою він завжди боровся і буде боротися"[67]. Ще більше занепокоєння керівників українських організацій викликали спроби організувати на Румунському фронті добровольчі офіцерські частини. Український фронтовий комітет навіть запропонував Д. Щербачову пояснити, "задля якої мети формується офіцерський полк і чи повідомлений український генеральний секретар по військовим справам, позаяк це діється на Українському фронті"[68].

Таким чином, підпорядкування командування Румунського фронту урядові УНР виявилося суто номінальним кроком. Намагаючись будь-що не втратити контроль над становищем у військах, генерал Д. Щербачов вважав "націоналізацію" військових частин лише вимушеним засобом для збереження боєздатності російської армії. Небажання командування фронту брати участь у збройній боротьбі, що точилася в цей час в Україні, не дозволяло українським організаціям використати українізовані частини для захисту батьківщини від більшовицької агресії. Тож не дивно, що більшість учасників українського руху на Румунському фронті вважали Щербачова та інших російських воєначальників лише вимушеними попутниками у боротьбі

[64] ЦДАВО України. – Ф. 3156. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 5 зв.

[65] РГВИА. – Ф. 2139. – Оп. 5. – Д. 45. – Л. 78 об.

[66] ЦДАВО України. – Ф. 4078. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 18; Спр. 20. – Арк. 176; Ф. 4090. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 6, 16.

[67] Там само. – Ф. 4585. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 38.

[68] РГВИА. – Ф. 2085. – Оп. 2. – Д. 128. – Л. 49, 50.

проти більшовицької загрози. Керівники українських військових організацій були впевнені, що “старорежимні” воєначальники, які зберегли свої посади на Румунському фронті, не меншою мірою загрожують революції й національній справі, аніж самозвані “захисники трудящих”. Зростання міжнаціональної напруги поглиблювало політичні суперечності в армійському середовищі, що в умовах революційної кризи не лише підривало боєздатність військ Румунського фронту, а й послаблювало здатність вояків до протидії більшовицькій пропаганді.

Михайло Ковальчук (Київ). **Боротьба за владу й українізація на Румунському фронті наприкінці 1917 – на початку 1918 років**

На підставі архівних документів і спогадів сучасників досліджено політичне протистояння на Румунському фронті в грудні 1917 – на початку січня 1918 рр., висвітлено перебіг українізації військових частин й розкрито обставини підпорядкування фронту урядові Української Народної Республіки.

Ключові слова: українська революція, українізація, Українська Народна Республіка, радянська влада.

Михаил Ковальчук (Киев). **Борьба за власть и украинизация на Румынском фронте в конце 1917 – начале 1918 годов**

На основе архивных документов и воспоминаний современников исследовано политическое противостояние на Румынском фронте в декабре 1917 – начале января 1918 гг., освещен ход украинизации воинских частей и раскрыты обстоятельства перехода фронта в подчинение правительству Украинской Народной Республики.

Ключевые слова: украинская революция, украинизация, Украинская Народная Республика, советская власть.

Mykhailo Kovalchuk (Kyiv). **A Struggle for Power and Ukrainization in the Romanian Frontline during the End of 1917 and Early 1918**

Based on archival documents and memoirs of contemporaries, the author investigates the political confrontation in the Romanian front during December 1917 till the beginning of January 1918. The article defines the course of the national reorganization of military units and researches the transfer and submission of the Romanian front to the government of the Ukrainian People’s Republic.

Key words: Ukrainian Revolution, Ukrainization, Ukrainian People’s Republic, Soviet power.

Тіна ПЕРЕСУНЬКО (*Київ*)

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ТУРНЕ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ КАПЕЛИ ЯК ІНСТРУМЕНТ КУЛЬТУРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ УНР (1919–1920 РОКИ)

"Українці дуже мудрі у виборі форми своєї пропаганди. Їхнє звернення до музики сприймається безапеляційно. Не будучи певним щодо існування багатьох нових держав, що з'явились після війни, я стояв при співі Національного Українського Гімну зі змішаним почуттям. В кінці я був абсолютно переконаний щодо справедливості їх національних домагань". З таким резюмуючим висновком щодо виступу у лондонському Queen's Hall ("Королівська зала") Української республіканської капели у лютому 1920 р. друкується стаття у британському тижневику "Sketch" під назвою "Нова музична сенсація"[1]. Її автор, перебуваючи під суто мистецьким враженням, дає позитивну відповідь на те геополітичне завдання, яке поставила перед українськими співаками Директорія. Відряджаючи їх 1919 р. до західноєвропейських країн та на Мирну конференцію у Париж, де мало вирішуватись питання визнання права українців на політичне самовизначення, на хористів покладали конкретну політичну місію: "Посилаючи Вас за кордон, Директорія вірила, що чарівна Українська пісня та ваше патріотичне відношення до сповнення своїх обов'язків переможуть найлютішого ворога Української справи в Європі – незнання та нерозуміння наших національних змагань"[2].

Пропагандистське концертне турне Української республіканської капели в європейських країнах (1919–1920 рр.) відбувалося на тлі трагічного розвитку подій Української Революції. За цей час капела концертувала в Чехії, Австрії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Голландії, Англії, Німеччині, Іспанії та Польщі й упродовж 2-х років дала більше 200-т концертів. Спершу мандрівка капели планувалась на 2 місяці, згодом була продовжена до чотирьох. Зрештою капела в розпорошеному стані лишилась за кордоном назавжди, об'їхавши згодом і обидва Американські континенти і давши загалом більше тисячі концертів.

Відрядження за кордон українських співаків на чолі з видатним диригентом і композитором О. Кошицем стало частиною загальної дипломатичної кампанії УНР з популяризації в європейських країнах історичних прав

[1] ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 16.

[2] ЦДАВО України. – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 32–32 зв. (лист члена Директорії А. Макаренка до Української республіканської капели за серпень 1920 р.).

українського народу і політики культурної репрезентації нової держави. Інституційно капела була державною організацією, а українські хористи – урядовцями УНР. Огляд інформаційного резонансу культурно-політичної місії Української республіканської капели як складової політики культурної дипломатії УНР становить мету статті. Дослідження здійснено на основі аналізу архівних документів УНР, особистих спогадів хористів, зарубіжної преси та книг про діяльність капели.

Слід відзначити, що основним джерелом у дослідженні діяльності Української республіканської капели є численні фактологічні свідчення, залишені учасниками капели[3] і самим диригентом Олександром Кошицем[4], котрий дбав також про збереження архіву капели. Завдяки зусиллям Кошиця, його помічниці П. Щуровської-Росиневич та О. Чехівського (співак і член Ради капели) чимало архівних та музейних матеріалів капели було передано до Музею визвольної боротьби України у Празі (діловодство, фотографії, "Золота книга" капели, нагороди, бібліотека, афіші, рецензії, програмки тощо[5]). На сьогоднішній день більшість документів Української республіканської капели, які були використані при підготовці даної публікації[6], зберігаються у спеціальному фонді Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Першу книжку про український хор "Ukrajinska republikanska kapela" (68 сторінок з ілюстраціями) написав у Празі 1922 р. професор Карлового університету Зденєк Неєдли, майбутній міністр освіти, науки і мистецтв (1948–1953) і президент Чехо-словацької академії наук (1953–1962). Ця праця стала вступом до значної кількості подальших схвальних рецензій з боку іноземних критиків і творчої інтелігенції західноєвропейського та американського світу. Наступним хронологічним джерелом іноземних відгуків про успіх капели стає публікація "Українська пісня за кордоном. Світова концертова подорож Українського Національного Хору під проводом Олександра А. Кошиця (Голос закордонної музичної критики)", видана "Товариством ім. Олександра Кошиця в Парижі" 1929 р. Важливим джерелом інформації про турне капели є праці останніх років, зокрема книга В. Головащенка "Феномен Олександра Кошиця"[7], до якої увійшли спогади диригента, хористів, рецензії, інтерв'ю і присвячені Кошицю вірші. Творчості Кошиця і його мистецькому внеску в поліпшенні іміджу української культури присвячено дисертаційне дослідження Н. Калуцької "Мистецька діяльність

---

[3] *Безручко Л*. Українська республіканська капела: спогади з концертової подорожі по Європі // Народна воля. – Скрентон, 1932; *Пелєнський О*. Українська пісня у світі. Світова концертова подорож Української республіканської капелі. Спомини учасника. – Львів, 1933; ЦДАВО України. – Ф. 3965. – Оп. 1. – Спр. 2, 3, 24.

[4] *Кошиць О*. Спогади. – Вінніпеґ, 1947–1948. – Т. I–II; *його ж.* З піснею через світ. – Вінніпеґ, 1952–1974. – Т. I–III (перевидання – 1998); Відгуки минулого: О. Кошиць в листах до П. Маценка. – Вінніпег, 1954; *Кошиць О.* Листи до друга, 1904–1931. – К., 1998.

[5] *Наріжний С*. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – С. 18.

[6] ЦДАВО України. – Ф. 3965. – Оп. 1, 2; Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 37.

[7] *Головащенко М.* Феномен Олександра Кошиця. – К., 2007.

Олександра Кошиця в контексті музики ХХ століття”[8], в якому авторка зазначає, що повернення Кошиця до української виконавської традиції радянської доби відбулось лише наприкінці 1960-х рр. завдяки двом збірникам обробок Кошиця, виданим О. Маньківським. Радянська влада приховувала від українського населення сенсаційний мистецький успіх Української республіканської капели за кордоном. Про це йдеться в журналістському розслідуванні американського радіоведучого Юрія Гайдара, який присвятив цій проблемі дві передачі на радіо “Свобода” в Нью-Йорку у квітні 1962 р., відзначаючи: “Очевидно, Москва не хоче, щоб серед населення України росла самосвідомість культурної самостійної сили України. Заховано від населення і той факт, що українське мистецтво здобуло перше місце в світі ще за часів Української Народної Республіки”[9].

Загалом у більшості публікацій про українську капелу розглядається саме мистецький успіх цієї культурницької ініціативи. Натомість аналізові політичного контексту закордонного турне капели присвячено мало досліджень, серед яких варто виділити статтю О. Мартиненко “Закордонна місія Української республіканської капели: між політикою і мистецтвом”[10].

Історія закордонного успіху Української республіканської капели починається з особистої небайдужості Симона Петлюри до культурної політики свого уряду. Як пише у своїй книзі дослідник культурницької діяльності української еміграції Симон Наріжний, “ідея вести національно-українську пропаґанду при помочі пісні зродилася, як твердить Д-р Ол. Пеленський[11], в С. Петлюри”[12]. Ще в грудні 1918 р. головний отаман військ УНР доручає тодішньому голові музичного відділу Міністерства народної освіти Кирилові Стеценку і голові етнографічної секції Олександру Кошицю зорганізувати діяльність у цьому напрямку, а 1 січня 1919 р. запрошує обох на особисту аудієнцію щодо справи закордонної музичної промоції України. Олександр Кошиць згадує у своєму щоденнику рішучий тон Петлюри, з яким він звернувся до музикантів: “За тиждень щоб була зорганізована для закордонної подорожі Капеля, а то, – добавив жартуючи, – розстріляю!”[13].

Згідно із Законом УНР “Про утворення Української Республіканської капели” від 24 січня 1919 р. хор мав виїхати за кордон для “подорожі до Парижу й інших країн Західної Європи”[14] і репрезентації там української

---

[8] *Калуцька Н. Б.* Мистецька діяльність Олександра Кошиця в контексті музики ХХ століття: Дис. … канд. мистецтвознавства / Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2001.

[9] *Конончук М.* Капела Олександра Кошиця в оцінці радіостанції “Свобода” // Вісник ХДАК. – 2014. – Вип. 45. – С. 261.

[10] *Мартиненко О.* Закордонна місія Української республіканської капели: між політикою і мистецтвом // Часопис Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського: Наук. журн. – К., 2012. – № 1 (14). – С. 99–105.

[11] Колишній співак І Національного хору в Києві і кур’єр капели. Автор однієї з перших книжок про закордонну подорож капели (*Пелєнський О.* Українська пісня у світі…).

[12] *Наріжний С.* Українська еміграція. – Ч. 1. – С. 19.

[13] *Кошиць О.* З піснею через світ. – К., 2008. – С. 7.

[14] ЦДАВО України. – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 1.

музичної культури. Перший проект закону передбачав чіткіше політичне позиціонування пункту призначення капели – в законопроекті від 5 січня 1919 р. хористи мали відбути “на Мирову Конференцію у Париж…”, а отже, чіткіше сформульовано суто дипломатичний контекст музичної подорожі. В цьому ж документі йшлося і про визначення представницької назви для закордонної інституції: “Українська Державна Капела” перейменовувалась на “Українську Республіканську Капелу”, ймовірно, для того, аби підкреслити республіканський статус України, який капела мала транслювати через власну назву в медійне й політичне закордонне середовище. У своєму листі до Михайла Тишкевича, голови української делегації на Паризькій мирній конференції, Симон Петлюра дає йому свої настанови щодо капели: “Подбайте про те, щоб Укр[аїнська] Республ[іканська] Капела могла приїхати до Парижа для демонстрування багатств укр[аїнської] музично-пісенної творчости. В Чехії ця капела творила фурор і багатьох москвофілів перетворила в українців. Я певен, що Європа не має чогось подібного. Можливо, що перебування капели в Парижі улегшить і прочистить атмосферу упередження”[15].

Якщо для територіального захисту нової української держави голова Директорії мобілізує українську республіканську армію, то для маркування її культурних кордонів – Українську республіканську капелу (її називатимуть також “закордонною армією”[16]). Український хор мав продемонструвати світові культурну самодостатність української нації, яка спирається на визначну фольклорну спадщину, – відтак українці мають право на власну державу і є окремішньою від Росії політичною одиницею.

Дослідник культурницької спадщини української еміграції Симон Наріжний відзначає, що послуговування національною піснею у визвольній боротьбі не було новим для поневолених народів: німецькі співочі товариства боролися за національні права під час правління Наполеона, італійці виборювали свою свободу “з мелодією Верді на устах”, для чехів велике політичне значення мала музика композитора Б. Сметани. Так само й українські хористи, за словами Наріжного, мали не лише мистецьке завдання, а й “національно-політичне”: “Капела мала показати Західній Європі, що Українці справді є окремим народом, який має власну культуру. Завдання це було не з легких, бо в Західній Європі століттями плекалися твердження про «единство русского народу» й що ніякої України й ніяких українців не було й немає”[17].

Свідомим своєї політичної місії був і головний диригент капели і фактичний керівник цього “проекту культурної дипломатії” УНР О. Кошиць. “Завданням нашої роботи за кордоном було: показати Європі душу і музичну творчість українського народу, бо подорож ця мусіла бути пропагандивною у зв’язку з національно-державним відродженням України”[18] – це запис у

[15] *Ґентош Л.* Листи Симона Петлюри до графа Михайла Тишкевича // Україна модерна. – Львів, 1996. – Ч. 1. – С. 161.

[16] З листа Романа Кирчіва до В. Винниченка (ЦДАВО України. – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 40).

[17] *Наріжний С.* Українська еміграція. – Ч. 1. – С. 20.

[18] *Кошиць О.* З піснею через світ. – С. 90.

щоденнику диригента, котрий на сторінках свого мандрівного звіту дає численні свідчення особистої небайдужості до питання української національної суб'єктності. І хоча Кошиць часто у своєму щоденнику намагається вивести за дужки цього культурного проекту політичну складову ("це все була політика, і це мене мало цікавило"[19]), все ж українські національні інтереси були не байдужі йому на особистому громадянському рівні. Ще коли капела від'їздила до Чехії через Закарпаття, відбувши свій перший концерт в Ужгороді, "мадярському місті з українським населенням і чехословацькою владою"[20], Кошицеві довелось мати справу спочатку з тамтешніми священиками-українофобами, а згодом з чеськими русофілами. Про це він згадує з прикрістю: "Одного такого «мардарія» я ледве не «змазав по пиці», коли він почав іронізувати надо мною і українством взагалі"[21]. Там само диригент продовжує свою громадянську полеміку з чехами, котрі, всупереч дозволу чеського консула і наявності віз у хористів, арештували капелу під приводом сепаратизму: "З вершини російських «єдинонедєлімських» ідей читали нам лекцію про Пушкіна, Гоголя, Толстого і велику та глибоку російську культуру… про сепаратизм тут не може бути й мови, бо вже нема Росії; в великій Австрії вони, чехи, ще вчора рахувались сепаратистами, а коли здобули собі з чужих рук волю, то соромно їм називати сепаратистами ввесь нарід, який також, як і вони, прагне національної волі"[22]. В подальшому російські "голоси" за кордоном часто вдавались до справи дискредитації української культурної місії. Кошиць подає свідчення у щоденнику, як на власні очі бачив у Женеві на афішах капели "написану вздовж і поперек "істино-руську лайку по матері"[23]. А в місці їхнього дипломатичного призначення, під час концерту у Парижі, проросійські сили готували антиукраїнську провокацію: "Москалі готовили нам скандал: на нашому гімні повинен був піднятись крик і свист, потім повинен був встати промовець і, звернувшись до публіки, запропонувати їй покинути зал, бо концерт дають російські сепаратисти, вороги «єдиної нєдєлімої», значить і вороги Франції"[24].

Дипломатичну полеміку з російською провокаційною політикою за кордоном мала вести українська культура. Українська капела взяла в основу свого репертуару творчий доробок композиторів-етнографів: М. Лисенка, К. Стеценка, М. Леонтовича і О. Кошиця (їхні обробки народних пісень). Тож саме народна пісня, що лунала з глибин української історії, мала достукатись до сердець іноземної публіки і продемонструвати відмінність української національної культури від російської, на що не була здатна "штучна музика", яка за словами Кошиця "знаходилась ще в пеленках" і не годилась для закордонної пропаганди[25]. Музична рада, яка визначила репертуар ще в Києві, мала слушність у своєму виборі, адже саме український

[19] Там само. – С. 112.

[20] *Наріжний С.* Українська еміграція. – Ч. 1. – С. 22.

[21] *Кошиць О.* З піснею через світ. – С. 41.

[22] Там само. – С. 44.

[23] Там само. – С. 115.

[24] Там само. – С. 112.

[25] Там само. – С. 89.

фольклор справив неймовірне враження на західний світ, що давало додатковий аргумент до "української справи" за кордоном.

Французькі реципієнти у Парижі сприйняли голос України гідно, про що свідчить уривок з рецензії видання "L'avenir" від 21 січня 1921 р.: "Український хор не тільки досяг своєї поважної мети, давши докази античної цивілізації України, багатої національним фольклором, що підтверджує високу культуру раси, він дав більше – приклад надзвичайної досконалости. Яка добровільна покірність спільній ідеї і яка відданість мистецтву"[26]. Віденська критика у виданні "Neue Frei Presse" з самого центру музичної Європи дає чітке визначення українського мистецтва у співвідношенні з російським, липень 1919 р.: "Мова і музика українців заставляє шукати споріднення з великоросійством. Однак це дуже вороже споріднення, що не бажає собі взаємної приналежності ані спільноти. Тупому, богопідданчому смуткові великоросів протиставить українське мистецтво веселість, оптимізм, повний свободолюдности й мрійливости"[27].

В особливий спосіб український посил про культурну і політичну окремішність був зрозумілий тим народам в Європі, котрі перебували у подібному до українців контексті. "Каталонці в Іспанії в такому ж становищі, як ми, українці, були в Росії", – нотує в своєму подорожньому щоденнику Кошиць, відзначаючи, що надзвичайно приязне прийняття українського хору в Барселоні відзначалося також і цим національним фактором: "Вони вітали в нас націю поневолену і воскресаючу"[28]. Фламандці ж, мовні права котрих утискали в Бельгії французи, визнали для себе український концерт "лекцією національної самосвідомості": "Ми звернули увагу на оригінальну подібність їх пісень до наших старих фламандських; чи не зміг би бельгійський Уряд поміркувати над тим, що можна також зацікавити людей за кордоном і нашими піснями? Ми гадаємо, що у нас є пісні, які можуть доказати світові, що ми, так само як і українці, хочемо тримати високо голову. Українці дали нам не тільки красу, але і лекцію національної самосвідомості"[29]. Після виступу українців і таких рецензій в бельгійській пресі розгорілись політичні дебати щодо розширення прав фламандців, після чого капелу вже більше не запрошували до виступу в тій залі.

Український хор ставав активним гравцем політичної війни там, де офіційна дипломатія не мала успіху. Цікавий приклад наводить у своїй книзі про капелу, з посиланням на спогади О. Пеленського, С. Наріжний. Після того як велика прихильниця українського співу королева Бельгії залишила свій подячний підпис в "Золотій книзі" хору, це стало публічним викликом засвідчити своє документальне схвалення України і міністру закордонних справ, "ворогу України" і "великому поклоннику «єдіної і нєдєлімої»" Гісмансу: "Треба було бачити лице цього міністра, який не знав в перші хвилини, що робити, бо ж цей сміливий крок королеви властиво означав коли не

[26] Там само. – С. 204.
[27] Там само. – С. 88.
[28] Там само. – С. 207.
[29] ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 21.

визнання української нації, то принаймні її культури, а для цього вимагають його контрасиґнатури на цей акт. Таку контрасиґнатуру він, хоча з невеликою приємністю, мусів помістити, а вже за ним розписались інші міністри"[30]. За свідченнями Кошиця, бельгійська королева виказала йому велику повагу, запросивши до особистої розмови. Поки її чекав здивований таким рішенням офіційний супровід, королева передавала через Кошиця слова підтримки українському народу: "Мої всі симпатії на боці вашого народу, я знаю, як тяжко він здобуває собі волю…"[31].

Як колишній редактор українських видань і критик з питань культури, Симон Петлюра дуже добре розумів, що національне мистецтво як "м'який метод" політичної пропаганди є не менш дієвою зброєю у відстоюванні національних інтересів, ніж військо. Таку його глибинну мотивацію, закладену у створенні капели, розпізнав бельгійський критик з видання "Ons Vaderland" 11 січня 1920 р.: "Симон Петлюра нам допоміг в нашій західноєвропейській безпорадності. Цей військовий чоловік, який дбає за визволення свого краю з-під ярма більшовиків і царистів, вміє більше, ніж воювати. Він знає, що один меч не має сили, і щоб здобути симпатії західноєвропейського світу для своєї батьківщини, він нас знайомить з мистецтвом своєї країни. Україна країна чорнозему, батьківщина Гоголя, робиться тепер для нас країною пісень. Петлюра інтернаціоналізує українське питання піснею"[32]. Успіх культурної дипломатії як альтернативної завойовницької стратегії УНР характеризує відгук іншого бельгійського видання "Journal de Liege" від 8 січня 1920 р.: "Якщо спів має силу перемоги, брати українці можуть бути горді, – вони завоювали своїми піснями Льєж"[33].

Факт, що капела була повністю державним проектом і безпосередньою культурною ініціативою керівника українського уряду, прямо вплинув на поліпшення закордонного іміджу українських державних інститутів і підвищення конкурентоспроможності Української Республіки. Бельгійська газета "De Volksgazet" в номері за 14 січня 1920 р. дає високу політичну оцінку української ініціативи: "В Українській Республіці урядова допомога власному національному мистецтву стоїть так високо, що є ідеалом для інших держав"[34].

Підґрунтям для таких політичних висновків щодо молодої Української Республіки і її культурної місії була передусім якісна мистецька презентація капели, адже саме на якість української музичної культури як на політичний фактор і робив ставку С. Петлюра. Європейська мистецтвознавча і медійна критика захоплено відгукувалася про виступи капели: "Їх виступ можна прийняти як найвищу точку, до котрої хорова техніка може коли-небудь дійти" ("Manchester Guardian", 4 лютого 1920)[35]; "Немає жодного лондонського хору, котрий можна прирівняти до них" (англійське видання "Truth", 11 лютого

[30] *Наріжний С.* Українська еміграція. – Ч. 1. – С. 27.
[31] *Кошиць О.* З піснею через світ. – С. 153.
[32] ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 22.
[33] *Кошиць О.* З піснею через світ. – С. 127.
[34] ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 21.
[35] Там само. – Арк. 8.

1920)[36]; "Жодна нація не виявляє своє обличчя в музиці так яскраво, як українці" (британське видання "Ріфері", 7 лютого 1920)[37]; "Які ми бідні, народи Заходу… який вихід в світ для народу, ще цілком не відомого!" (голландський часопис "La Gazette de Holande", 24 січня 1920)[38]; "Вам заперечують існування Вашої нації, отже Ваші співаки доводять світові, що ця нація має незрівнянно могутню душу" (з листа професора паризької Сорбонни Шарля Сеньйобоса до О. Кошиця)[39]; "Який успіх для народної пісні! Яке щастя бути українцем!" (Брюссель, "La gazette", 10 січня 1920)[40]; "Вони дають найвищу атестацію музичній культурі України" (швейцарський часопис "Tages Anzeiger", 23 жовтня 1919)[41]; "Як ми не шануємо наші великі хори, але рівного цьому ми не маємо. Коли пісня була б державою, Україна зайняла б перше місце поміж народами" (берлінський часопис "B.Z. Am Mittag", 7 квітня 1920)[42].

Безумовно, окрім суто мистецького фактору свою роль у трансляції політичного повідомлення культурної місії капели відігравав і продуманий інформаційний супровід її концертів іноземними "лібрето". Приміром, під час концертів у Лондоні в програмках подавались не лише тексти пісень, але й історичні коментарі щодо стародавньої дохристиянської української культури, козацьких визвольних змагань і новітньої історії України, доповнені національною атрибутикою (тризубом[43]), детальною інформацією про національно-культурну політику УНР[44] й етнічною мапою України[45]. Також особиста небайдужість і громадянська позиція хористів ставали джерелом пізнавальної інформації про українські справи для іноземної публіки. Католицьке видання "De Tijd" з Амстердама 26 січня 1920 р. дає виразну характеристику співакам: "Не вживайте – як ми це робили, коли балакали з ними про славетних російських басів – слова «Росія», бо тоді вони Вас запевнятимуть в найрішучіших виразах, що вони всі, всі українці і нічого не хочуть мати спільного з росіянами"[46]. Тож репутаційні дивіденди капела збирала не лише для себе як для "хору світової слави", а й для української політичної нації, окремішньої від Росії як за культурною, так і за політичною ознакою.

Власне ось ця культурна відмінність від Росії часто слугувала і політичним висновкам щодо України та її права на самовизначення. Чеський композитор Ярослав Кршічка, який став одним з найбільших поціновувачів української музичної презентації, пише свій відгук у празький часопис "Hudebni Revue" 9 червня 1919 р.: "Українці прийшли і перемогли. Я думаю, що ми мало про

[36] Там само. – Арк. 18.
[37] Там само. – Арк. 11.
[38] Там само. – Арк. 6.
[39] Там само. – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 186 а.
[40] *Кошиць О.* З піснею через світ. – С. 129.
[41] Там само. – С. 107.
[42] Там само. – С. 162.
[43] ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 78.
[44] Там само. – Арк. 90 зв.
[45] Там само. – Арк. 101.
[46] Там само. – Арк. 3–4.

них знали і тяжко кривдили їх, коли несвідомо і без інформацій з'єднували їх проти їх волі в одно ціле з народом московським. Саме наше бажання «Велкего Руска» є слабим аргументом проти природи цілого українського народу. Українці відрізняються від москалів, і я сказав би, що з усіх слов'ян вони найближчі нам цілою їх вдачею. Як і усе інше, відмінного є в них і їх пісня, а як треба її співати, то це показали нам тепер українці самі"[47].

Одним з тих мистецьких критеріїв, що піднімав планку українського хорового мистецтва в порівнянні з російським, стала виразна успішність "українських басів". Баси української капели ставали брендом в Європі, левова частка музичної критики звертала увагу саме на цей культурний феномен не знаної раніше України. Адже до того саме "російські баси" були взірцевим явищем західноєвропейської культури, до якого ніхто не міг дорівнятись. Британське видання "Manchester Guardian" 7 лютого 1920 р. писало про українців: "Головна прикмета Української капели, котра дала вчора ввечері другий концерт – це виключна якість її басових співаків. Росіяни безумовно були довгий час знаменитими в цьому відношенні, і ті, хто це знає, користується нагодою слухати спів по неділях в російській церкві, де басові голоси надзвичайно багаті… Українська капела показує цю рідну рису без порівняння краще, ніж хори, котрі приймали участь в російській опері в Друрі-лейн"[48].

Як бачимо, капела відіграла значну роль за кордоном у позиціонуванні України як політичної і культурної одиниці. І в той час, як світова громадськість вважала, що це грандіозний проект українських митців і політиків, фінансований новою молодою державою, і вихваляла рівень її культурної політики, саме грошове питання було найпроблематичнішим для представників цього проекту.

Адже, незважаючи на те, що капела створювалась як "державна інституція, яка перебуває у відомстві Головного Управління мистецтва та Національної культури", а хористи рахувались "урядовцями Української Народної Республіки"[49], державне фінансування цього проекту було постійно непевним як через об'єктивні обставини браку державних коштів у державної адміністрації, що перетворювалась на "фікцію", так і через суб'єктивні чинники (відсутність виконавської дисципліни підпорядкованих центральному апарату УНР дипломатичних місій за кордоном). Ще на самому початку уряд виділив на утримання капели в 1919 р. та на її спорядження державні кошти (1 184 500 карбованців і 1 142 500 франків на подорож до Парижа)[50]. Прибутки від концертів мали потрапляти в державну скарбницю через міністра фінансів[51]. Уряд періодично "дофінансовував" проект, але

---

[47] *Кошиць О.* З піснею через світ. – С. 60.

[48] ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 13.

[49] Там само. – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 1.

[50] Там само.

[51] Там само. (З листа УНР до капели за підписом міністра фінансів Б. Мартоса: "Міністерство фінансів утримує надалі У.Р.Капелю за кордоном, всі прибутки від концертів Капелі поступають до Міністерства фінансів або фінансових Агентур У.Н.Республіки за кордоном").

кошти не завжди доходили до отримувачів, і грошові субсидії диригенту Кошицю часом доводилось "вибивати" з кишень посередників[52]. У режимі такої фінансової політики Кошиць міг покладатись лише на репутацію Петлюри. Диригент відсилав листи безпосередньо "батькові" проекту, звітуючи не лише про успіхи капели, а й про негаразди в дипломатичних місіях УНР за кордоном: "Ваших наказів і законних асиґновок наші закордонні фінансові диктатори абсолютно не визнають і виконувать їх не хочуть… Придивившись до роботи всіх наших закордонних місій і підкомісій, де йде поголовний саботаж, а навіть і злочинна робота, де йде крадіжка безоглядна і нечувана, де крім ресторанів немає другого роду діяльності… Пани фінансисти займаються манікюром і дечим, ще гіршим, проїдають гроші і руйнують нашу справу. Молю Вас Христом Богом дати наказ всім представникам, котрі не хочуть слухать ні Вас, ні Закону, щоб єдина активна робота, доручена Капелі, не була припинена завдяки їх капризу"[53]. В листах до Петлюри диригент капели виявляє свою довіру до нього як до ідеолога і патрона своєї місії. Перепрошуючи за тон "істеричної женщини", нарікає на відсутність коштів і просить безпосереднього втручання: "Благаю Вас, дорогий наш батьку, або забороніть цю гру в піжмурки, або дайте наказ про розпуск капели зараз же"[54].

Петлюра весь час залишався прихильником Кошиця та Української республіканської капели. Як керівник держави він надав головний кредит цьому проекту – свою політичну волю на її створення і первинне фінансування. Натомість у подальшому в ситуації "калейдоскопічної зміни урядів, відчайдушних спроб здобути на фронті нові перемоги після все частіших поразок"[55] коштів не було й у самих урядовців. Кошиць згадує про свою зустріч з Петлюрою в жовтні 1920 р. у ставці головного отамана в Отинії: "Міністри й урядовці жили у вагонах 3-ої кляси, в «теплушках». Одягнені в невідомо що, сплять на дошках, їдять бозна-що"[56]. Ймовірно, що для Петлюри успіх його закордонного культурного фронту був неабияким джерелом натхнення, про що Кошиць згадує з приємністю: "Отаман був радий мене бачити, розпитував про все і знає на пам'ять не тільки всі рецензії, але й найдрібніші справи нашого життя. Про розпуск капели й говорити не хоче, а посилає її до Польщі і Італії"[57].

І все ж державне відрядження капели довго тривати не могло, і в Берліні 1920 р. вона припинила своє існування як державна інституція. Кошиць з гіркотою резюмує прикре закінчення славного прецеденту політики культурної дипломатії УНР: "Послав справоздання до Уряду, а відповіді немає, бо нема ні України, ні того Уряду, який нас вислав та кинув як у море"[58]. В подальшому, покладаючись на власні організаційні ресурси, капела

[52] *Кошиць О.* З піснею через світ. – С. 96.
[53] ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 37.
[54] Там само.
[55] *Грицак Я.* Нарис історії України. – К., 1996. – С. 148.
[56] *Кошиць О.* З піснею через світ. – С. 181.
[57] Там само.
[58] Там само. – С. 237.

переформатувалась в “Український національний хор” і після гастролей ще в кількох країнах Європи переїхала до Америки, продовживши ширити славу України на іншому географічному, політичному і культурному континенті аж до 1924 р.

Впродовж усього часу своєї діяльності Українська республіканська капела завдяки значним адміністративним і творчим зусиллям диригента О. Кошиця компенсовувала презентаційним статусом українського музичного мистецтва і народної культури безпорадність української офіційної дипломатії і фактичний крах української державності. Продемонструвавши світові окремішню силу українського народу, його національну суб’єктність і політичні амбіції, капела виконала важливе завдання у сфері культурної дипломатії УНР: задекларувала українську присутність на культурно-інформаційній мапі Європи. Про капелу як про найуспішнішу дипломатичну місію УНР писав Є. Чикаленко: вона “єдина має позитивне не тільки культурне, але й політичне значення великої ваги”[59].

До досягнень капели слід передусім віднести нанесення на інформаційну мапу західноєвропейського світу українських політичних змістів, національних символів, понять і термінів. Означення, що попадали в назви і тексти рецензій світової преси завдяки концертам капели, були термінами політичної ваги. Ось лише деякі з них: “Українська Республіканська Капела”, “Україна”, “Українська Республіка”, “Український Уряд”, “Генерал і президент Симон Петлюра”, “Українська нація”, “Українська пісня”, “Українська культура”, “Український народ” тощо. Цей набір національних понять ніяк не зміг би потрапити на перші шпальти світових медіа, якби Уряд УНР спирався лише на офіційну дипломатію. Лише за два роки гастролей у країнах Західної Європи капела дала більше 200-т концертів (в самому лише Лондоні за підсумками кількох концертів вийшло більше 40-ка рецензій у ЗМІ). Калькуляція наведених показників може дати картину того інформаційного резонансу, який став ефективною зброєю у подоланні упереджень стосовно української незалежності, що, власне, були “найлютішим ворогом Української справи в Європі”.

Окрім політичного маркування України в західноєвропейському світі капела вивела на світовий рівень позиції українського мистецтва, заявивши про визначну пісенну і хорову культуру, котра за оцінками численних рецензентів, музичних критиків і видатних громадських і політичних діячів – посіла надзвичайно високе місце в музичному світі Європи. В непрямий, суто мистецький, спосіб українські хористи здійснили українське культурне “щеплення” європейській інтелігенції (“до України мені було цілком байдуже: але зараз я буду битися скрізь за мистецтво цієї країни…”[60]), змусивши її рахуватись з присутністю України на культурній мапі Європи.

Досягнення Української республіканської капели в політичній і культурній площині як державної репрезентативної інституції УНР могли стати

[59] *Чикаленко Є.* Щоденник 1919–1920. – К., 2005. – С. 320.

[60] ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 6 (рецензія співробітника з мистецтва п. Саламандри для офіційного органу дипломатичних кіл в Гаазі “La Gazette de Holande”, 24 січня 1920 р.).

добрим підґрунтям для подальшої офіційної дипломатії новоствореної української держави. Натомість тодішні історичні обставини зіграли не на користь українських інтересів, і рясними політичними плодами тріумфального турне капели тоді не було змоги скористатись.

Сьогодні ж, коли історичні обставини столітньої давнини повторюються і Україна знову бореться зі своїм лютим ворогом – західноєвропейським нерозумінням військового конфлікту на сході країни і “наших національних змагань”, огляд державних рішень Уряду Директорії у сфері культурної політики може бути корисним джерелом для сучасного процесу українського державотворення. Політичній стратегії Симона Петлюри, котрий мобілізував не лише військовий, а й культурний ресурс нації в боротьбі за її політичну незалежність, має бути приділено особливу увагу з боку сьогоднішнього очільника держави і урядовців, що декларують вагомість оборонної стратегії України шляхом нововведень у галузі зовнішньої політики.

Приміром, наприкінці 2015 р. українське зовнішньополітичне відомство заявило про запровадження політики культурної дипломатії в структуру і зміст своєї роботи[61], а українське Міністерство культури окреслило цю сферу як інструмент протидії російській гібридній війні[62]. Обговорення і концептуалізація культурної дипломатії як окремого напрямку державної політики активізувались в українському експертному дискурсі переважно за участі фахівців з політології і міжнародних відносин[63]. Проте свій внесок у справу академічної інституціоналізації культурної дипломатії в Україні може зробити й історична наука. Про це свідчить і даний огляд інформаційного резонансу культурно-політичної місії Української республіканської капели як складової політики культурної дипломатії УНР і особистої ініціативи Симона Петлюри.

[61] Наприкінці грудня 2015 р. Міністр закордонних справ Павло Клімкін заявив про створення у структурі свого відомства нового Управління публічної дипломатії, до складу якого увійшов також відділ культурної дипломатії. Впровадження цього нового політологічного терміна, що з’явився в американській науковій школі на початку 2000-х рр., наближає українську міжнародну політику до стандартів західноєвропейських дипломатичних відомств і сприяє пожвавленню дискусій в українській дипломатичній і науковій спільноті на тему важливості культурного представлення України в світі як засобу національної безпеки, зокрема в контексті протистояння з Росією з часів 2014 р. У Польщі, приміром, з 2008 р. в структурі МЗС функціонує Управління публічної і культурної дипломатії.

[62] *Вітренко А*. (заступник міністра культури України з євроінтеграції 2014–2016 рр.). Культурна дипломатія проти гібридної війни // Європейська правда. – 2015. – 8 жовт. – Електр. ресурс. – Реж. доступу: http://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/10/8/7039242/

[63] За 2015–2016 рр. відбулося два Форуми культурної дипломатії з ініціативи українського МЗС і київського офісу Інституту Кеннана, за підсумками яких видано два номери наукового вісника “Агора” зі статтями на тему культурної дипломатії. За цей час також відбулось кілька круглих столів на тему культурної дипломатії з ініціативи Національного інституту стратегічних досліджень і трьох Форумів народної і культурної дипломатії Global Ukrainians.

Тіна Пересунько (Київ). **Європейське турне Української республіканської капели як інструмент культурної дипломатії УНР (1919–1920 роки)**

У статті здійснено огляд інформаційного резонансу культурно-політичної місії Української республіканської капели (1919–1920 рр.) як складової політики культурної дипломатії УНР. За підсумками аналізу відгуків західноєвропейської преси відзначено вагому роль капели у позиціонуванні України як політичної і культурної одиниці за кордоном, дано позитивну оцінку політичній стратегії Симона Петлюри щодо мобілізації не лише військового, а й культурного ресурсу нації в обороні політичної окремішності України в період Української революції. Продемонструвавши світові окремішню силу українського народу, його національну суб'єктність і політичні амбіції, капела виконала важливе завдання у сфері культурної дипломатії УНР: задекларувала українську присутність на культурно-інформаційній мапі Європи.

Ключові слова: Українська веспубліканська капела, О. Кошиць, С. Петлюра, культурна дипломатія УНР, національно-культурна суб'єктивність України.

Тина Пересунько (Киев). **Европейское турне Украинской республиканской капеллы как инструмент культурной дипломатии УНР (1919–1920 годы)**

В статье проведен обзор информационного резонанса европейского турне Украинской республиканской капеллы (1919–1920 гг.) как составляющей политики культурной дипломатии УНР. По итогам анализа отзывов западноевропейской прессы отмечается значительная роль капеллы в позиционировании Украины как политической и культурной единицы за рубежом. Дается положительная оценка политической стратегии Симона Петлюры по мобилизации не только военного, но и культурного ресурса нации в защите политической субъектности Украины в период Украинской революции.

Продемонстрировав миру самостоятельную силу украинского народа, его национальную субъектность и политические амбиции, капелла выполнила важную задачу в сфере культурной дипломатии УНР: задекларировала присутствие Украины на культурно-информационной карте Европы.

Ключевые слова: Украинская республиканская капелла, А. Кошиц, С. Петлюра, культурная дипломатия УНР, национально-культурная субъектность Украины.

Tina Peresunko (Kyiv). **The European Tour of the Ukrainian Republic Capella as a Tool of Cultural Diplomacy of the Ukrainian People's Republic (1919–1920)**

The article provides an overview of informational resonance of the European tour of the Ukrainian Republic Capella (1919–1920) as a part of the policy of cultural diplomacy of the Ukrainian People's Republic. Following the analysis of reviews of Western media and intellectuals, the weighty role of the capella in the positioning of Ukraine as a political and cultural subject abroad is noted. A positive assessment of the political strategy of Symon Petliura is also mentioned. It is indicated that Petliura was concerned with not only mobilizing the military but with also utilizing the cultural resources of the nation in defense of the political independence of Ukraine during the Ukrainian revolution. By showing the world the great vitality of the Ukrainian people, their national distinctiveness and political ambitions, the capella fulfilled an important task in the field of cultural diplomacy for the Ukrainian People's Republic, especially by its assertion of Ukrainian presence on the cultural and information map of Europe.

Key words: the Ukrainian Republic Capella, Oleksandr Koshyts, Symon Petliura, cultural diplomacy of the Ukrainian People's Republic, European press reviews, foreign image of Ukraine, national and cultural identity of Ukraine.

Володимир КОВАЛЬЧУК (*Київ*)

БОЇ ТА СУТИЧКИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ ПОВСТАНЦЯМИ ТА РАДЯНСЬКИМИ “МОЛДАВСЬКИМИ” ПАРТИЗАНСЬКИМИ З’ЄДНАННЯМИ (ПІВДЕННА ВОЛИНЬ, КІНЕЦЬ 1943 – ПОЧАТОК 1944 РОКІВ)

Протистояння між підрозділами Української повстанської армії (УПА)/ оунівськими боївками й радянськими партизанськими формуваннями наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. у прифронтовій (радянсько-німецькій) зоні, а саме на теренах південної частини Великої Волині – маловивчена сторінка Другої світової війни. Наукових розвідок про конкретні бої та сутички на тих теренах вельми бракує, хоча, за слушним спостереженням дослідниці Альбіни Носкової, на ту пору “на Волині… йшла справжня міжусобна партизанська війна. Тут діяли не лише загони ОУН–УПА, але й польські загони різного політичного спрямування, радянські партизанські з’єднання, які прибули зі східних районів УРСР, багатонаціональні загони поляків і українців прорадянської орієнтації, а також радянські військовослужбовці, що втекли з полону до різних загонів”[1].

Як відомо, на рубежі 1943–1944 рр. Шумський, Кременецький і Лановецький райони у значній мірі контролювали українські повстанці, ці території за своїм устроєм нагадували окрему державу[2]. Ліси довкола с. Антонівців через велику концентрацію повстанських об’єктів (млини, хлібопекарні, м’ясопереробні та шевські цехи, швейні й бондарські майстерні, миловарня та ін.) називали “Антоновецькою республікою”[3]. До того ж, у с. Залісцях на Шумщині працювала школа політичних інструкторів, коло неї (на хут. Зелений Дуб) – підстаршинська школа, а в прикордонному с. Майдані (нині – Дубнівський район Рівненської області, на кордоні з Шумським) – саперна школа УПА[4].

---

[1] *Носкова А.* Украинские националисты в борьбе за “Соборную Украину” // Новая и новейшая история. – 2013. – № 3. – С. 135.

[2] Ось як написав про ті краї командир Сумського партизанського з’єднання Сидір Ковпак: “Думав, що бійці хоча б трохи відпочинуть у шумських лісах, а тут націоналістів розвелося стільки, що кинь [камінця] в собаку, а попадеш у націоналіста. Доводиться по лісу маневрувати”. (Партизанская война на Украине: Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / Колл. состав. О. В. Бажан, С. И. Власенко, А. В. Кентий, Л. В. Легасова, В. С. Лозицкий. – М., 2010. – С. 69).

[3] *Стародубець Г. М.* Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). – Тернопіль, 2006. – С. 83; *Скорупський М.* Туди, де бій за волю. – К., 1992. – С. 214; *Пукач В., Олещук І.* За свободу і соборність України. – Тернопіль, 2012. – С. 15.

[4] *Скорупський М.* Туди, де бій за волю. – С. 208–210, 212.

Попри насиченість теренів південної частини Великої Волині повстанцями, відомостей про конкретні назви упівських підрозділів, їхній чисельний склад небагато. Знаємо лише, що на Кременеччині діяли підрозділи куреня Івана Климишина-“Крука”[5]. Також, станом на 7 січня 1944-го, в Дубнівському р-ні (с. Обгів, нині – с. Соснівка на кордоні з Шумським районом) перебували підрозділ “Данька” і курінь Максима Скорупського-“Макса”. Останній складався з трьох сотень УПА. Однією з них командував сам Скорупський, очільники двох інших – Семен Котик-“Докс” і Роман Шушкевич-“Бурлаченко”[6]. Джерела повідомляють і про сотню “Панаса”, що в першій половині лютого оперувала на Дубнівщині, а в другій половині – у кременецьких лісах. Десь тоді на Кременеччині діяла сотня “Гамалії”, а на Почаївщині – підрозділ “Данька”[7]. Орієнтовно між січнем і березнем 1944 р. Лановеччиною рейдували сотні Ярослава Білинського-“Бистрого” (раніше перебували в курені “Кропиви”) та “Боруна”[8].

До речі, після реорганізації УПА в січні 1944 р., коли утворилася УПА–Південь, усе її керівництво разом зі штабом, охороною і зв’язковими перебувало в околицях села Майдан, неподалік штабу “Енея”[9]. З лютого й упродовж кількох наступних місяців, за даними двох радянських джерел, штаб ВО “Богун” (“Південної групи УПА”), а також великі підрозділи на чолі з Петром Олійником-“Енеєм” були вже в іншому місці – на захід від шумських лісів, у Кременецькому районі[10].

З якими радянськими чинниками могли вступати в боротьбу означені вище підрозділи українських повстанців? Якщо твердити про радянських партизанів, то це насамперед Перше (командир В. Андреєв) та Друге (командир Я. Шкрябач) молдавські з’єднання (далі – 1 МРПЗ, або андріївці; 2 МРПЗ, або шкрябачівці). Хоча вони рейдували південною Рівненщиною та північною Тернопільщиною, про діяльність цих структур історіографія чомусь

[5] Є дані, що цей підрозділ 1943-го очолював “Бурсак”. Див.: *Мазурець С.* Повстанськими стежками: Розповідь очевидця. – Луцьк, 2002. – С. 169.

[6] *Скорупський М.* Туди, де бій за волю. – С. 209.

[7] Там само. – С. 216; Повідомлення С. Савченка заступнику наркома НКВС СРСР Б. Кобулову (від 25.05.1944 р.) // Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: Документы: В 2 т. – М., 2012. – Т. 2: 1944–1945 / Под ред. А. Н. Артизова. – С. 227; *Мазурець С.* Повстанськими стежками. – С. 169.

[8] *Савка Б.* Ходили в рейди повстанці // *Заведнюк В. Ф.* Вони вмирали, їм сурми не грали… (документи, спогади, коментарі). – Тернопіль, 2000. – С. 402.

[9] *Жив’юк А. А., Марчук І. В.* Від “Дерманської республіки” до “Дерманської трагедії”: Нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. – Рівне, 2011. – С. 52–53.

[10] З протоколу допиту члена ОУН Кутковця І. Т. полковником НКВС УРСР Задоєю (від 1.02.1944 р.) // Украинские националистические организации... – Т. 2. – С. 17; Доповідь наркома НКВС СРСР Л. Берії для Й. Сталіна, В. Молотова (від 3.05.1944 р.) // Теория и практика западноукраинского национализма в документах НКВД, МВД и МГБ СССР (1939–1956): Сб. документов / Сост. Н. И. Владимирцев, В. Д. Кривец и др. – М., 2010. – С. 99; Зі спецповідомлення С. Савченка для наркома НКВС СРСР В. Меркулова (від 1.03.1944 р.) // Украинские националистические организации... – Т. 2. – С. 59; Довідка В. Рясного для заступника наркома НКВС СРСР В. Чернишова (від 2.03.1944 р.) // Там само. – С. 61.

“забула”. Так, зі стенограми лекції Г. Кузовкова внесок в історію України обох молдавських з’єднань не зрозумілий[11]. У нарисі В. Андреєва про 1 МРПЗ – жодного натяку на його протистояння з УПА[12]. Кількома штрихами рейди 2 МРПЗ українськими теренами описав Д. Єлін[13]. Очільник даного з’єднання Я. Шкрябач зробив це майстерніше, проте рукопис його праці “атакували” радянські рецензенти. Автори-упорядники тематичного науково-довідкового видання історію обох формувань охарактеризували, проте на їхні сутички з УПА навіть не натякнули[14].

Які причини такого “забуття” про 1 і 2 МРПЗ? На наш погляд, багатьох дослідників могло віднадити слово “молдавський” у їхніх назвах (подумали, що до історії України такі стосунку не мають). А ще, напевне, декого збивала з пантелику неповнота масиву джерел, що зафондований у Центральному державному архіві громадських об’єднань (головний осередок збереження документів молдавських з’єднань в Україні). Для порівняння, в Архіві суспільно-політичних організацій Республіки Молдова (АСПО РМ), що у м. Кишиневі, історію молдавських з’єднань (переважно – 2 МРПЗ) репрезентують тисячі архівних документів. Вони акумульовані у фонді № 3820. Ці джерела практично не вводилися до наукового обігу ні в Молдові, ні за її межами.

Як засвідчують документи з АСПО РМ, у перший місяць 1944 р. вступати у відкриті бої на півдні Великої Волині не входило в плани ні 1 та 2 МРПЗ, ні підрозділів УПА/боївок ОУН. “Орієнтуючись за допомогою розвідки (до 30-и чол.) … вони пройшли практично кожне село. Боїв із німцями уникали, частково уникали й зіткнень із відділеннями УПА”[15], – пишеться про молдавських партизанів в оунівському документі. До речі, аби не провокувати гнів цивільного населення, молдавани оперували під виглядом українських повстанців. “Прикриваючися нашим ім’ям, їм удалося перейти через села Кунів, Вілію, Переморівку, Велику Мощаницю і Обгів”[16], – згадував про прохід після Водохреща (19 січня 1944 р.) чотирьох сотень “большевицьких партизанів” сотенний УПА Максим Скорупський-“Макс”. Хоча українські повстанці теж використовували конспіративний прийом із перевдяганням (“Я дав наказ козакам понашивати червоні ленти, а відділу дав назву «Чапаєва», [Андрі]ївського з’єднання”[17], – згадував командир одного

[11] *Кузовков Г. В.* Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни. – К., 1951. – 35 с.

[12] *Андреев В.* Первое Молдавское // Партизаны вспоминают... / Состав.-ред. Д. Елин. – Кишинев, 1980. – С. 11–43.

[13] *Елин Д. Д.* Партизаны Молдавии. – К., 1974. – С. 97–108 и др.

[14] Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними. 1941–1945 / Авт.-упоряд. В. С. Лозицький, О. В. Бажан, А. В. Кентій, О. С. Ткач та ін. – К., 2001. – С. 18, 88–90, 110–111.

[15] *[Б. авт.]* Нарис огляду подій, життя та боротьби під радянською окупацією з січня 1944 р. по липень 1944 р. (від 14.08.1944 р.) // Украинские националистические организации... – Т. 2. – С. 280.

[16] *Скорупський М.* Туди. де бій за волю. – С. 211.

[17] Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2012. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: Документи і матеріяли / [Упоряд. С. Кокін, О. Вовк]. – С. 536–537.

з підрозділів куреня Остапа Саблюка-"Качана" УПА–Південь про візит до шумських лісів на початку 1944-го), уникнути кількох резонансних сутичок із молдаванами таки не вдалося.

18 січня 1944 р. 2 МРПЗ звело бій із куренем та однією сотнею українських повстанців у чеській колонії Красільно. О 14-й год. повстанці, опорним пунктом яких було сусіднє с. Корито (Млинівський р-н Рівненської обл.), оточили колонію. Розпочали обстріл. Партизани не відповідали, тож повстанці почали підходити до колонії ближче. Коли залишалося 50–100 м, шкрябачівці застрекотіли по ворогах із кулеметів й автоматів. "Нападники шарпнулися назад, тягнучи за собою вбитих і поранених, багатьох покинули". За півгодини бандерівці побігли в другу атаку, цього разу зі скандуванням гасел "Слава Україні!", "Слава героям!". Молдавани знову їх підпустили ближче, а далі перейшли в контратаку. Вона закінчилася за 3 км від Красільного. Впродовж бою, за різними оцінками, радянські партизани вбили від 17-ти до 27-ми чол., у тому числі одного сотенного, кількох чотових. Ще 22-х чи 28-х осіб вони захопили в полон. Про втрати шкрябачівців у їхніх документах не повідомляється[18]. У "фантастичній" інтерпретації члена цього з'єднання Д. Єліна хід бою в Красільному виглядає інакше. На думку автора, він відбувся не 18, а 20 січня. Бандерівців (їх спеціально перекинули з навколишніх районів) налічувалося до тисячі. Повторно бандерівці нібито не атакували. Єлін також навів свідчення деяких із полонених. Нібито ці націоналісти сказали, що їх примусово напередодні бою мобілізували до УПА під загрозою смерті, а про своїх командирів нічого не знають, бо ті – не місцеві[19].

24 чи 25 січня у с. Коханці (розташовувалося на межі двох р-нів – Радивилівського Рівненської обл. і Кременецького Тернопільської) 2 МРПЗ звело ще один кривавий бій із українськими повстанцями. Спершу останні обстрілювали село з гармат 45-го й 47-го калібрів. Розраховували на психологічний ефект, адже гармати, зняті з підбитих та згорілих танків і встановлені на саморобні дерев'яні лафети, "стріляли" тільки камінням. Не дочекавшись на відповідь, декілька сотень повстанців оточили Коханку та заходилися обстрілювати село з кулеметів і гвинтівок. Однак суперники знову не відреагували. Тож надвечір командування українців вдалося до рішучіших дій – скерувало сотню на загін ім. Ворошилова. Останній відповів масованим вогнем з автоматів і кулеметів. Оговтавшись від щільного обстрілу, вцілілі повстанці "накрили" село запалювальними кулями. За лічені години вигоріло більше десяти хат, у тому числі кілька власних складів. Далі розпочали ще одну атаку на Коханку. Цього разу набігали з різних сторін. Як тільки радянські партизани дали відсіч, повстанці "взяли під приціл" їхній обоз на околиці села. Та ворошиловці відреагували контратакою, що переросла в запеклу перестрілку. Стрілянина з обох сторін припинилася аж пізно ввечері. Якщо вірити радянським даним, молдавани вбили тридцятьох осіб, захопили у ворога два кулемети й сотню гвинтівок. Про втрати шкрябачівців у радянських документах відомостей немає. Оскільки партизани перебували між позиціями невідомого

---

[18] АСПО РМ. – Ф. 3280. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 55 зв.; Спр. 1073. – Арк. 98–99; ЦДАГО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1512. – Арк. 62.

[19] *Елин Д.* Партизаны Молдавии. – С. 98–99.

великого підрозділу УПА та німецьких загонів, поспішили скористатися своїм становищем і наступного дня вирушили з місця бою в напрямку с. Софіївки (нині – Дубнівський р-н Рівненської обл.)[20]. Отже, боєм у Коханці українські повстанці повернули 2 МРПЗ зі зручного шляху на Тернопілля й далі на Молдову, змусивши його кілька зайвих днів покружляти в Радивилівському р-ні Рівненщини, а відтак заходити на Тернопільщину з іншого боку. Назви сотень, із якими боролися на Радивилівщині, молдавани не ідентифікували. Можливо, це був курінь УПА “Грішного” (складався із сотень Івана Чубаєвського-“Прометея”, Андрія Ярмолюка-“Шпали” і “Щуки”)[21]. Проте командир 2 МРПЗ Яків Шкрябач, спираючись на відомі йому документи, зауважив, що в селах Вовковиях, Добрятині та Боратині (Радивилівський і Млинівський райони) розташовувалися три значно більші упівські підрозділи – курені. Й 27 січня нібито відбувся ще один бій між націоналістами та шкрябачівцями[22].

Не менш кривавий бій, як 24 січня, УПА мала з партизанами 2 лютого. Бій почався о 14-й годині поблизу с. Буглова Лановецького р-ну. Дві сотні українських повстанців з Огризківців і стільки ж із села Люлинців обстрілялли з кулеметів та мінометів представників 2 МРПЗ, що перебували в с. Буглові. В Люлинцях повстанцям удалося захопити церковну дзвіницю та двір заможного жителя на узвишші, що дало змогу пожвавити обстріл ворожих позицій. Від рясних куль (запалювальних і розривних) зайнялося кілька бугловецьких господ. Тим часом партизани, за своєю улюбленою тактикою, знову зачаїлися, вичікуючи на наближення супротивників. Утім, цього разу тактику націоналісти розгадали, тож командир молдаван Шкрябач наказав взводові Дроздова й групі Мухіна йти в атаку. Під прикриттям двох кулеметів і ПТР вони відтіснили повстанські сотні з Люлинців, узявши в полон п’ятьох “російських оточенців”. Далі кілька взводів шкрябачівців загнали повстанську сотню з Огризківців до яру – між цим селом і Бугловом. Там розбили її вщент, знищивши 37 людей. Дванадцятьох узяли в полон, але дорогою до Буглова посікли їх шашками. Втрати партизанів: 3 – вбиті, 12 – поранені[23].

Всього наприкінці 1943 – узимку 1944 рр. 2 МРПЗ мало з повстанцями щонайменше 8 боїв (із них 5 – великі). В цих військових протистояннях, за радянськими даними, загинуло більше трьохсот українських націоналістів[24].

6 лютого 1944 р. 1 МРПЗ дало відсіч українським повстанцям (понад 160 чол.) у селі Мощаниці та навколишніх хуторах (Острозький р-н Рівненщини). Якщо вірити молдаванам, у полон до них потрапив 51 націоналіст. Своїх втрат вони не вказали[25].

---

[20] АСПО РМ. – Ф. 3280. – Оп. 1. – Спр. 1073. – Арк. 105–107; ЦДАГО. – Ф. 91. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 37.

[21] *[Б. авт.]* Історія села Сестрятин // http://sestryatynzosh.ho.ua/node/3 (29.05.2014 р.).

[22] ЦДАГО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1445. – Арк. 115.

[23] АСПО РМ. – Ф. 3280. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 56 зв. – 58 зв.; Спр. 1073. – Арк. 114–116.

[24] Там само. – Спр. 1073. – Арк. 129.

[25] Там само. – Спр. 78. – Арк. 67; Спр. 994. – Арк. 5.

14 лютого, під час просування кінного взводу окремого розвідувального ескадрону цього самого з'єднання через с. Великі Загайці Шумського р-ну, його раптово атакувала повстанська піхота. З боями взвод відійшов у південно-західну частину околиці села. Згодом, за підтримки підкріплення (7-й стрілецький батальйон + два взводи бригади ім. Котовського), радянські партизани обійшли табір повстанців у селі (там налічувалося до 120–150 чол.) і після короткого бою захопили населений пункт. Загалом молдавани вбили 15 осіб, від 16-ти до 20-ти захопили в полон, а ще – здобули боєприпаси та гвинтівки[26]. Того ж дня 3 бригада 1 МРПЗ вступила в бої ще з кількома повстанськими підрозділами, внаслідок чого зайняла села Ванжулів, Карначівку і Борсуки (всі – в Лановецькому р-ні Тернопільщини). 15 лютого окремий розвідувальний ескадрон згаданого з'єднання мав зіткнення з 75-ма українськими повстанцями в с. Вікнини-Дуже (нині не існує, можливо, розташовувалося в Збаразькому р-ні), внаслідок чого партизани захопили село[27]. Втрати сторін не відомі.

16 лютого кінно-розвідувальну групу 2-ї стрілецької бригади 1 МРПЗ на південно-західній околиці с. Борщівки (Лановецький р-н) атакувало, за різними оцінками, від 120-ти до 200-т із наявних трьох сотень українських повстанців. Хоча 5-му стрілецькому батальйонові, що прибув на підтримку андріївців, вдалося розосередити противника, проте партизани вимушено відступили в бік с. Передмірки[28].

Підрозділи УПА Тернопільщини вступали в бої й сутички з радянськими партизанами за умов хронічної нестачі зброї. Одні стрільці ходили з бутафорськими дерев'яними рушницями (с. Будераж, 6.02.1944 р.)[29]. Інші – носили з собою міни, настромлені на тички. Украй бракувало патронів, автоматів. Мало на озброєнні перебувало й кулеметів[30].

Радянські партизани на шляху свого слідування проводили переговори з українськими націоналістами. Так, 27 січня шкрябачівці за посередництва двох жителів с. Коханки передали тамтешнім бандерівцям листа, в якому пообіцяли не чіпати їхнього штабу, якщо ті не вступатимуть у бої. Відповідь не надійшла. 27–28 січня представники 2 МРПЗ передали ще одну пропозицію про переговори, цього разу – командирові підрозділу УПА в Радивилівському р-ні "Гаку". Якщо той погодиться на обмін думками, обіцяли не чіпати знайденої повстанської м'ясарні. Чи відповів адресат – не відомо. Коли з'єднання Шкрябача перебувало в с. Комарівці Кременецького р-ну Тернопільщини, одержало листа від "полковника УПА Січового", в якому той запропонував скласти зброю. У джерелах не повідомляється, чи партизани на цю пропозицію відреагували. 30 січня 1944 р., за 26 км на південь від Кременця, командир Шкрябач знову написав бандерівцям. Результат – не відомий. 3 лютого повстанець із УПА "Ліщина" передав "червоній частині" в Люлинцях (Лановецький р-н Тернопільської обл.) надрукованого на

[26] Там само. – Спр. 994. – Арк. 7.
[27] Там само. – Спр. 70. – Арк. 91.
[28] Там само. – Арк. 92; Спр. 172. – Арк. 50 зв.
[29] Там само. – Спр. 994. – Арк. 5.
[30] Там само. – Спр. 1073. – Арк. 145.

машинці листа з проханням про звільнення працівника бандерівської СБ "Чіпки" в обмін на вільне проходження шкрябачівців у будь-якому напрямку. Шкрябач не знав, як реагувати, адже його бійці раніше вже розстріляли "Чіпку" (це сталося в с. Кушнирівській Слобідці на Хмельниччині). Відтак, запросив уповноваженого бандерівців на перемовини. Але його письмова пропозиція залишилася без відповіді. 5 лютого бандерівці в с. Буглові Лановецького р-ну вчергове звернулися до партизанів 2-го з'єднання листовно – попросили "відпустити їхнього командира". За це обіцяли допомогти партизанам у їхньому рейді. Реакція адресатів на чергове епістолярне звернення не відома.

До слова, 1 і 2 МРПЗ, рейдуючи південною Рівненщиною та північною Тернопільщиною, виконували десятки інших оперативних завдань Українського штабу партизанського руху (УШПР). Серед них, крім власне найголовніших – збору інформації для розвідників при штабах підрозділів діючих радянських армій щодо місць розташування ворожих військ, комунікацій, вразливих місць на лінії радянсько-німецького фронту – був і пошук схованок із повстанськими документами.

Приміром, 20 січня 1944 р. за с. Новосілками Млинівського р-ну члени 2 МРПЗ відбили в націоналістів документи "штабу УПА по Дубенському округу". Вочевидь, йдеться про штабні документи Дубнівського куреня УПА, але підтвердити це складно, бо, наприклад, сучасник події Д. Єлін називав їх джерелами "Дубенської округи"[31]. Немає даних ні про зміст, ні про псевдоніми чи географічні назви, вжиті в документах. До того ж, за свідченням іншого джерела, "штаб УПА по Дубенському округу"[32] зі "стаціонарними школами комскладу УПА, центральною поштою, складами та іншими службами" був у с. Коханка, "на кордоні" зі сусідньою Кременеччиною – місцем дії Кременецького куреня УПА, ще якийсь "окружний штаб СБ УПА" – в с. Церквиську.

27 січня 2 МРПЗ випадково натрапило на "штабні документи" невідомого змісту в с. Коханці. Через 4 дні воно захопило документи СБ одного з повстанських районів, у яких згадується с. Устечко Кременецького р-ну. Ці джерела рейдувальники вилучили на Вербовецьких хуторах Лановецького р-ну з портфеля есбіста "Чіпки". "...Всі вони адресовані командирові СБ «Чіпці». Тут була схема СБ і штат. ... у листуванні багато розглянутих донесень підрайонних інформвідділів із резолюцією командирів та позначками про виконання. Ось один приклад: начальник підрайонного інформвідділу пише, що мешканець села Устечка, розмовляючи з іншими селянами, сказав, що затія УПА – нісенітниця й джерело біди для всього народу. Коли його попередили, щоб так не висловлювався, відповів: «Поцілуйте мене в сраку разом із Вашим Бандерою». На цьому папірці стояла резолюція-присуд – «замордувати», «Чіпка», і відмітка якогось поліцая «Виконана». А ще цілі списки «замордованих»", – плутано описав зміст знайденого в портфелі "Чіпки" команди 2 МРПЗ Я. Шкрябач[33]. Хоча виявлені джерела він назвав "штабними

[31] *Елин Д.* Партизаны Молдавии. – С. 98.
[32] АСПО РМ. – Ф. 3280. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 28.
[33] Там само. – Спр. 1073. – Арк. 113–114.

документами штабу УПА по Дубенському округу", певна річ, цей архів стосується все-таки СБ Кременецького надрайону. Бо, по-перше, в документах згадується с. Устечко, а поселення з такою назвою є на Кременеччині[34], по-друге, фігурує повстанський псевдонім "Чіпка", а з інших джерел відомо, що носія такого псевдоніма шкрябачівці затримали в районі с. Буглова[35], що по сусідству, на Лановеччині.

1 МРПЗ, у ніч на 15 лютого в с. Борсуках чи с. Ванжулові (обидва – Лановецький район), також захопило документи якогось "штабу"[36] націоналістів. Наступного дня (чи 17 лютого?) третя стрілецька бригада з'єднання реквізувала "бендеровський штаб з цінними документами" у с. Плисках[37] на Лановеччині. А між 18 та 22 лютого в операції за участю уповноваженого особливого відділу загону ім. Суворова Григорія Храмова здобуто таємні документи невідомої сотні[38] УПА в районі с. Передмірки.

Загалом, "розшифровувати" численні згадки в партизанських документах про виявлені повстанські архіви досить складно. Партизани часто перебільшували масштаби, організаційну приналежність і значення архівів, які виявляли. До того ж, через лакуни в мізерній актуалізованій джерельній базі бракує альтернативних даних для порівняльного аналізу.

Потребує додаткових студій питання, куди молдавські з'єднання передавали повстанські архіви, які знаходили на своєму шляху. Після того, як 2 МРПЗ 22 січня 1944 р. дало знати УШПР (надіслало радіограму) про документи бандерівців, знайдені в колонії Красільно, адресат наказав спрямувати найцінніші документи до Києва[39]. 25 січня керівник УШПР Т. Строкач уточнив, звернувшись до Я. Шкрябача і Чебана: "Важливі документи і главарів-керівників із числа полонених бендерівців спрямуйте Київ Український Штаб"[40] (тобто – в УШПР). А от документальні знахідки на Вербовецьких хуторах шкрябачівці вже передавали секретареві Рівненського обкому КП(б)У В. Бегмі[41]. "Списки складів, бендерівських керівників, рядових і багато інших документів", які на початку лютого 1944 р. виявили в Лановецькому та Збаразькому р-нах Тернопільщини, вони надіслали до Рівненського управління НКВС ("Ровенскому НКВД")[42]. Туди ж передали списки заготівель харчів ("все, до спирту та ниток включно") по селах, знайдені на підводі "господарника на два райони" УПА. Цей транспортний засіб зупинили на заставі села Темногайці Шумського р-ну Тернопільщини 6 лютого[43]. Певно, 1 МРПЗ переслало в НКВС й оунівську інструкцію, в якій не

[34] *Патриляк І.* "Встань і борись! Слухай і вір...": українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). – Львів, 2012. – С. 326.

[35] АСПО РМ. – Ф. 3280. – Оп. 1. – Спр. 1073. – Арк. 118.

[36] Там само. – Спр. 83. – Арк. 167.

[37] Там само. – Спр. 78. – Арк. 72.

[38] Там само. – Спр. 172. – Арк. 155 зв.

[39] ЦДАГО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1512. – Арк. 62.

[40] Там само. – Спр. 1466. – Арк. 35.

[41] АСПО РМ. – Ф. 3280. – Оп. 1. – Спр. 1073. – Арк. 114.

[42] Там само. – Спр. 120. – Арк. 58.

[43] Там само. – Спр. 1073. – Арк. 120.

рекомендувалося воювати з радянськими партизанами й наказувалося добре ставитися до червоноармійців. Даний документ було знайдено 8 лютого[44]. А 11 лютого шкрябачівці й андріївці спільно з представниками з’єднання М. Шукаєва відправили до 274-ї дивізії, яка перебувала в тилу Червоної армії, “цілий мішок документів бендерівських штабів”[45].

Упродовж протистояння з бандерівцями молдавани забирали в них величезну кількість матеріальних ресурсів. Так, наприкінці січня 1944-го у с. Коханці “червоні” пограбували кілька криївок (з кожної витягли по 300–500 пудів вівса чи пшениці), виявили по одній криївці з патронами, білизною (понад 300 пар) і ліками[46]. Тоді ж, у лісі між хутором Осиковим і с. Ситним (Радивилівський р-н Рівненської обл.), на упівському кустарному м’ясопереробному підприємстві шкрябачівці “розжилися” м’ясними тушами, бочками зі смальцем, ковбасами та маслом[47]. 1 лютого дізналися, що в с. Рішнівці Збаразького р-ну Тернопільської обл. бандерівці вичиняють шкіри. Через два тижні в с. Борсуках чи с. Ванжулові андріївці виявили націоналістичний склад із продовольством та спорядженням[48]. Одна зі стрілецьких бригад 1 МРПЗ у с. Плисках Лановецького р-ну реквізувала два місткі продовольчі склади УПА – з хлібом, фуражем та іншими продуктами, двома тоннами солі, двадцятьма комплектами маскувальних костюмів і білизни (це сталося 16 чи 17 лютого)[49]. 13 лютого в с. Шумбарі й 18 лютого в с. Переморівці на Шумщині військові 7-го батальйону 1 МРПЗ витягли з 4-х націоналістичних складів: 130 пар білизни, 200 м полотна, 3,5 т борошна, 6 т пшениці, 6 т ячменю, 3,6 т вівса, 2 т жита, 1 т пшона, 1,5 т гороху, 500 кг яблук, а також сухарі, сіль, 50 кг камбали, 15 кожухів, 6 півкожухів, 8 костюмів, 5 пар чобіт, 2 радіоприймачі[50]. Упродовж 13–28 лютого в районах сіл Дермота (?), Серни (?), Бущі (?), Андрушівки та Малих Садків Шумського р-ну Тернопільщини, в тамтешніх бандерівців МРПЗ викрало 180 коней, 120 голів великої рогатої худоби і 25 свиней[51]. У Борщівці Лановецького р-ну 16 лютого 1 МРПЗ забрало в бандерівців кілька підвід із продовольством[52]. 27 лютого андріївці витягнули зі сховків у с. Стара Гута на Шумщині чотири тонни зернових (2 – жита, 2 – вівса) та білизну[53]. Також кілька “бандерівських складів” розкрили 6 березня в селі Руській Гуті[54]. Із 5 по 10 березня в одному лише селі Борщівці на Лановеччині молдавани викрали з 22-х упівських криївок 67 тонн фуражного зерна[55]. 14 березня в селі Переморівці на

[44] ЦДАГО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1512. – Арк. 130.
[45] АСПО РМ. – Ф. 3280. – Оп. 1. – Спр. 1073. – Арк. 121.
[46] Там само. – Арк. 104; Спр. 120. – Арк. 55 зв.
[47] Там само. – Спр. 1073. – Арк. 109.
[48] Там само. – Спр. 83. – Арк. 167.
[49] Там само. – Спр. 78. – Арк. 72.
[50] Там само. – Спр. 72. – Арк. 63.
[51] Там само. – Спр. 83. – Арк. 90.
[52] Там само. – Спр. 70. – Арк. 92.
[53] Там само. – Спр. 83. – Арк. 90.
[54] Там само. – Спр. 126. – Арк. 14.
[55] Там само. – Спр. 83. – Арк. 90.

Тернопіллі андріївці заволоділи 12-ма повстанськими складами, у 10-х із яких лежали зерно та фураж, в одному – харчі, ще одному – різні речі[56].

Більшу частину знайденого радянські партизани залишали собі, дещо надсилали підрозділам Червоної армії в зоні своєї діяльності, а решту, з пропагандистською метою, віддавали місцевим селянам. Для прикладу, 115 коней, 28 підвід із упряжжю – майно, вкрадене в українських націоналістів – андріївці 10 березня передали в с. Переморівці Шумського р-ну для потреб 28-го стрілецького корпусу 1-го Українського фронту. 16 березня для потреб цього ж підрозділу вони спрямували велику кількість зернових (9,8 т ячменю, 8,2 т вівса, 7,3 т жита, 7 т пшениці, 5,8 т гречки) й 1,5 т борошна. Все це знайшли у схованках українських націоналістів на Лановеччині[57].

Загалом, протиповстанська діяльність 1 та 2 МРПЗ у південній частині Великої Волині різко сповільнюється наприкінці лютого – на початку березня 1944 р., через "відкочування" лінії радянсько-німецького фронту далі на захід і невдалу власну тактичну поведінку. Українські повстанські підрозділи подалися в західному напрямку, щоб оперувати у міжфронтовій зоні та виходити звідти рейдами у ворожі тили, а от молдавські партизанські з'єднання, які мали діяти подібним чином, туди так і не вирушили. 2 МРПЗ закінчило бойову та диверсійну роботу в Україні, зустрівшись із підрозділами Червоної армії в с. Руській Гуті на Шумщині 28 лютого 1944-го. Інше молдавське формування, на чолі з В. Андреєвим, 29 лютого вийшло з німецького оточення й зосередилося в північній частині Тернопільщини. До середини березня воно теж фактично припинило свою діяльність в Україні.

Володимир Ковальчук (Київ). **Бої та сутички між українськими повстанцями та радянськими "молдавськими" партизанськими з'єднаннями (південна Волинь, кінець 1943 – початок 1944 р.)**

У статті йдеться про специфіку протистояння між українськими повстанцями та радянськими молдавськими партизанськими з'єднаннями на порубіжжі Рівненської та Тернопільської областей наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. Більшість документів із Архіву суспільно-політичних організацій Республіки Молдова, які складають основу джерельної бази дослідження, проаналізована вперше.

Ключові слова: Українська Повстанська Армія, Організація українських націоналістів, Перше радянське молдавське партизанське з'єднання, Друге радянське молдавське партизанське з'єднання, порубіжжя, Волинь, Рівненська область, Тернопільська область.

Владимир Ковальчук (Киев). **Бои и столкновения между украинскими повстанцами и советскими "молдаванскими" партизанскими соединениями (южная Волынь, конец 1943 – начало 1944 гг.)**

В статье идет речь о специфике противостояния между украинскими повстанцами и советскими молдаванскими партизанскими соединениями на пограничье Ровенской и Тернопольской областей в конце 1943 – в начале 1944 гг. Большинство документов из Архива общественно-политических организаций Республики

[56] Там само. – Спр. 172. – Арк. 155 зв.

[57] Там само. – Спр. 72. – Арк. 69.

Молдова, составляющих основу источниковой базы исследования, проанализированы впервые.

Ключевые слова: Украинская Повстанческая Армия, Организация украинских националистов, Первое советское молдаванское партизанское соединение, Второе советское молдаванское партизанское соединение, пограничье, Волынь, Ровенская область, Тернопольская область.

Volodymyr Kovalchuk (Kyiv). **Battles and Skirmishers between the Ukrainian Insurgents and the Soviet Moldovian Partisan Units (Southern Volhynia, End of 1943 and Early 1944)**

The article deals with the specifics of confrontation between the Ukrainian insurgents and the Soviet Moldovian partisan units on the borders of Rivne and Ternopil regions at the end of 1943 and early 1944. The majority of the documents are analized for the first time. Most of them are preserved in the Archive of the Social and Political Organizations of the Republic of Moldova.

Key words: Ukrainian Insurgent Army, Organization of Ukrainian Nationalists, First Soviet Moldovian partisan unit, Second Soviet Moldovian partisan unit, borders, Volhynia, Rivne region, Ternopil region.

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (*Київ*)

СТВОРЕННЯ ОМЕЛЯНОМ ПРІЦАКОМ КАФЕДРИ ІСТОРІОСОФІЇ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У 1992–1994 РОКАХ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

У цій статті автор ставить завдання відтворити два роки функціонування першої кафедри історіософії на території колишнього СРСР, створеної Омеляном Пріцаком на історичному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка у 1992 р. Мета статті розкриватиметься шляхом відповіді на такі питання: 1) як і де народилася ідея створити кафедру історіософії? 2) якими були спонукальні причини для утворення в Україні кафедри саме під такою назвою? 3) як Омелян Пріцак проводив і реалізував ідею створення кафедри? 4) яку освітньо-професійну програму новоствореної кафедри намітив і реалізовував Омелян Пріцак? 5) якою була проблематика лекцій і постійно діючого при кафедрі історіософського семінару? 6) яку тактику Омелян Пріцак як викладач з досвідом читання лекцій зовсім у іншій системі (Геттінгенський та Гамбурзький університети у ФРН, Вашингтонський та Гарвардський університети у США) застосував, аби створити перший лекційний курс "Історіософії історії України" та прочитати його в Київському університеті перед зовсім ментально відмінним середовищем науковців і студентів? 7) чим курс лекцій, створений О. Пріцаком у Київському університеті, відрізнявся від авторських лекційних курсів з історії України, які вчений читав у Гарвардському університеті? 8) від висвітлення яких тем О. Пріцак відмовився у 1992/1994 рр. у Києві, порівняно з Гарвардом 1970-х – 1980-х рр.? Які теми він тепер вважав першочерговими, у зв'язку з постанням нової держави – Україна, і які з гарвардських тем виявилися вже не актуальними у нових історичних умовах? 9) яку роль відіграв для української науки факт створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії в Київському університеті імені Тараса Шевченка?

Оскільки Омелянові Пріцаку довелося при створенні кафедри наражатися на певне нерозуміння його ідей з боку радянських науковців, а також, як представникові західного світу, мати до діла з декількома поколіннями радянських науковців та студентів, молодших на одне-два покоління від нього самого, найкраще, на думку автора, при розкритті проблем статті буде застосувати, з одного боку, відому гегелівську тріаду: "теза – антитеза –синтеза", а з іншої сторони, концепцію генерацій, висунуту й обґрунтовану видатним німецьким ученим Карлом Маннгеймом. Тезою тут можна вважати теми лекцій, запропоновані Омеляном Пріцаком; антитезою – реакцію на

них пострадянського загалу викладачів і студентів Київського університету. І теза, і антитеза доходять до синтезу у виробленні Омеляном Пріцаком оригінального курсу “Історіософія історії України”. Інша теза й антитеза – це лекційні курси, створені у Гарварді, та завдання, які О. Пріцак як викладач ставив перед собою у Києві. Синтеза тут – знову ж таки створений у Київському університеті вищезазначений лекційний курс. Стосовно концепції генерацій Карла Маннгейма, останній стверджував, що “представники різних «генераційних союзів» демонструють у спільному «просторово-часовому розташуванні» діаметрально протилежні точки зору щодо проблем, які стосуються одного покоління в одній країні і в одному культурному середовищі”[1]. У культурному середовищі Київського університету були присутні зі своїми інтересами представники трьох “генераційних союзів”: 1) Омелян Пріцак; 2) викладачі Київського університету, які сформувались у радянських умовах і доформовувались у пострадянський час; 3) студенти й аспіранти Київського університету, які розпочали своє формування як члени університетського загалу в пострадянський час взагалі.

Цю розвідку із зазначеної теми поділено на три частини, перша з яких розкриває історію заснування кафедри історіософії; друга заторкує питання освітньо-професійної програми кафедри, її сутності та реалізації; третя присвячена окремому розглядові та аналізові центрального лекційного курсу, створеного і прочитаного Омеляном Пріцаком саме у Києві в 1993/1994 рр. під назвою “Історіософія історії України”.

І. Історія заснування та перших років функціонування кафедри історіософії при Київському університеті імені Тараса Шевченка

Ідея створити кафедру історіософії при Київському університеті зародилася у професора Пріцака ще в Гарвардському університеті наприкінці 1990 р., коли автор цієї статті як докторант Київського державного університету імені Тараса Шевченка перебував в УНІГУ в грудні 1990 – лютому 1991 рр. на науковій стипендії. Тоді ж у 1990 р., вже здавши справи директора Інституту у Гарварді, Омелян Пріцак висунув перспективне бачення окреслених завдань, зокрема проблем повернення спадщини Грушевського в Україну, її детальнішої розробки, а також консервативно-гетьманської концепції Липинського тощо[2]. Професор Пріцак тоді якраз дописував свою працю, присвячену історіософії Михайла Грушевського, яка вийшла незабаром друком у Києві (1992)[3]. У цій роботі О. Пріцак дав дефініцію історіософії як науки, її предмета й завдань, та визначив провідні історіософські школи, які справили вплив на формування історіософського бачення у Михайла Грушевського[4].

[1] *Mannheim Karl.* The Problem of Generations // Essays on the Sociology of Knowledge. – London, 1952. – P. 302–304.

[2] Див. ширше: *Потульницький В. А.*, *Сохань П. С.* Вчений-енциклопедист української та світової історичної науки // Etymon. До 80-річчя академіка О. Пріцака. – К., 2001. – С. 24 (Східний світ. – 1999. – № 1–2).

[3] Див.: *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – 80 с.

[4] Там само. – С. 5– 43.

Омелян Пріцак уперше завітав до історичного факультету Київського університету після 50-річної перерви ще в радянський час – у січні 1990 р.[5]. Коли професор майже через два роки – восени 1991 р. – приїхав в Україну на стале проживання, він не полишив ідеї створення на істфаку кафедри історіософії. 31 грудня 1991 р. академік О. Пріцак був прийнятий на роботу в Київський університет – на філологічний факультет для запланованої ним інтеграції до складу історичного факультету з метою заснувати кафедру[6].

Протягом семестру з вересня 1991 р. по лютий 1992 р. велися переговори між ним, з одного боку, та ректором Київського університету В. В. Скопенком, деканом історичного факультету А. Г. Слюсаренком й завідувачем кафедри історіографії, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету В. М. Замлинським – з другого. У радянських українських вчених була думка ввести курс історіософії до низки дисциплін, які читалися по кафедрі, очолюваній В. М. Замлинським. Професор Пріцак, натомість, наполягав на необхідності створення окремої кафедри історіософії, беручи до уваги міркування, що розчинення історіософії як науки серед інших дисциплін історичного циклу знизить її значення як дисципліни, покликаної озброїти радянських істориків комплексом західних методологій, замість "єдино вірного марксистсько-ленінського вчення".

Друге розходження між Омеляном Пріцаком та радянськими істориками в контексті питання створення кафедри полягало у відмінному розумінні ролі і значення кафедри взагалі та завдань і функцій завідувача кафедри зокрема[7]. Гарвардський науковець ставив мету створити кафедру за західними стандартами, де професор є творчою людиною, яка, за його словами, "продукує наукові праці". На відміну від цього, головним завданням радянського науковця було, як це склалося в тоталітарній системі, не виходити за рамки затвердженої програми. Завідувачу кафедри в радянському розумінні ставилося завдання, насамперед, набрати людей, які б цю програму створювали у разі її відсутності або виконували, якщо вона є. Радянські науковці як продукти своєї епохи виявили сутнісне нерозуміння явищ функціонування кафедр у середньовічних університетах та в їхніх традиційних спадкоємцях – університетах Європи та США, де головну роль відіграє професор як харизматична особистість, і від нього починається, власне, і кафедра.

Проте після підтримки ректором В. В. Скопенком ідеї О. Пріцака про окрему кафедру для неї було виділено кімнату на філософському факультеті Київського університету, поруч з кафедрою логіки, щоправда, у структурі історичного факультету. На пропозицію декана історичного факультету професора А. Г. Слюсаренка професорові О. Пріцаку створити навчальну

---

[5] Див.: *Сергійчук В.* Зустріч через 50 років // Київський університет. – 1990. – № 7 (1899). – С. 1.

[6] Див.: Посвідчення академіка філфаку КДУ імені Тараса Шевченка від 31 грудня 1991 р. за № 08/ 293 // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1038. – Арк. 70–71.

[7] Про класичну концепцію західного університету в Європі та США див.: *Röhrs Hermann*. The Classical German Concept of the University and its Influence of Higher Education in the United States. – Frankfurt am Main; Berlin, 1995. – 128 p.

програму курсу історіософії або навчальний чи навчально-методичний посібник, який би мав бути затверджений навчально-методичною комісією факультету, Омелян Пріцак подав теми рефератів до курсу історіософії, які мали б виконувати студенти цієї кафедри[8]. Коли виявилось, що цього недостатньо, Омелян Пріцак, будучи мало знайомий з системою навчання у радянських вишах, виготовив графічну схему "Предметні поля історіософії як науки". До предметних полів навчального курсу "Основи історіософії", на думку О. Пріцака, мали входити: 1. Функції (ментальні, психологія) та методи (соціальні, соціологія); 2. Загальна семіотика, мовознавство; 3. Теорія і методологія історії; 4. Соціологічні міфи, ідеологія, релігія; 5. Людина як об'єкт пізнання; 6. Основні тенденції, методологія, діахронна лінгвістика; 7. Герменевтика, синтеза[9].

Наступним кроком стала доповідна записка декана історичного факультету професора А. Г. Слюсаренка на ім'я ректора Київського університету В. В. Скопенка з проханням створити кафедру історіософії на історичному факультеті. Записка була складена на початку літнього семестру 1992 р. (тобто десь у лютому-березні, оскільки точної дати в документі не зазначено) і несла наступну інформацію: "Історичний факультет просить Вас створити на факультеті кафедру історіософії в складі 5 осіб: зав. кафедри – акад. Пріцак О. О.; доценти – докторант кафедри новітньої історії України історичного факультету Потульницький В. А.; к.і.н., доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Грищенко Т. А; асистенти – аспірант історичного факультету Томенко М. В.; асистент кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Дячук Л. В."[10].

В архіві Омеляна Пріцака зберігся матеріал до статті, яку він готував чи то для інавгураційної лекції до відкриття кафедри історіософії (як це прийнято в західному світі), чи то для виступу на засіданні вченої ради історичного факультету. Матеріал мав назву "Філософія та наука" і являв собою наочний приклад наукового підходу вченого до будь-якої справи, ним колись започатковуваної[11]. Цей матеріал містить лише дві сторінки машинопису,

[8] Серед двадцяти тем рефератів О. Пріцак сформулював такі: "Процес історичного пізнання за М. Блоком", "Наукова історія та історія ножиць і клею в історіософії Р. Коллінгвуда", "Морфологія історії О. Шпенглера", "Цивілізації та універсальні релігії в «Дослідженні історії» А. Дж. Тойнбі", "Люсьєн Февр. Нові підходи до дослідження інтелектуальної історії", "Розуміння історичного часу у Броделя", "Проблема менталітету історії почуттів та історії ціннісних орієнтацій у Ж. Дюбі та Ж. ле Гоффа", "Що таке цілісна (тотальна) історія?", "Чому Лютер, на думку Л. Февра, мав успіх?", "Перехід з неба на землю: Система ціннісних орієнтацій за Ж. ле Гоффом" та ін. Див.: НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1433. – Арк. 17.

[9] Див.: Там само. – Арк. 20.

[10] Там само. – Арк. 9.

[11] Про науковий підхід вченого до організації громадських та політичних справ, продемонстрований ним на різних етапах своєї наукової кар'єри, див.: *Потульницький В. А.* Особистість академіка Омеляна Пріцака (1919–2006) в рамках наукової проблеми // Українська орієнталістика: Зб. наукових праць Національного ун-ту "Києво-Могилянська академія" і Київського національного лінгвістичного ун-ту. – К., 2009–2010. – Вип. 4–5. – С. 6–10.

відкривається роздумами щодо взаємозв'язку філософії та природи (буття) й розкриває історію філософського вишколу самого автора в гімназії Вінсента Поля у Тернополі та у Львівському польськомовному університеті. Завершує цей нарис такий абзац: "Філософічна підготовка, – пише О. Пріцак, – допомогла мені зрозуміти, що історія не служанка ідеології, політики чи літератури, а окрема наукова дисципліна, зі своєю теорією і завданнями. Це врятувало мене свого часу від всяких -ізмів і дало можливість включитися у розвиток бази історичної візії, історичного пізнання та історіософії. Якраз в той момент, коли я пишу ці рядки (6.04.1992 р.), Вчена рада Київського університету схвалила – на пропозиції декана історичного факультету Анатолія Слюсаренка, нову кафедру – власне кафедру історіософії – першу в країнах бувшого Радянського Союзу"[12].

Таким чином, 6 квітня 1992 р. кафедра історіософії була створена. Протягом квітня – червня 1992 р. нами були проведені ще певні організаційні кроки з залучення до майбутнього семінару студентів та аспірантів, домовленості з науковцями Академії наук України і зарубіжними вченими, які бажали б виступити у семінарі з осені 1992 р., тощо. Повноцінно вже не як де-юре, а де-факто (тобто, у баченні О. Пріцака, і з лекційним курсом, і з постійно діючим семінаром) кафедра почала функціонувати з 1 вересня 1992 р., і проіснувала як окрема університетська одиниця до вересня 1994 р.

II. Освітньо-професійна програма кафедри, її сутність та реалізація в 1992/1994 рр.

Для розуміння суті освітньо-професійної програми, створеної О. Пріцаком у Київському університеті для кафедри історіософії, слід, насамперед, зауважити, що мета, яку він ставив перед собою, засновуючи кафедру у Києві, суттєво відрізнялася від тієї, яка стояла перед ним у Гарварді.

У 1967 р. О. Пріцак у статті "Організація і завдання української науки в ЗДА" писав: "....якість української науки – це життєва справа української спільноти... Тому основне завдання української спільноти – виростити високовартісних науковців, зміну поколінню, що відійшло або відходить"[13]. І далі: "Група наук, що з відомих причин від кінця 1920-х років не могла вповні розвиватися на рідних землях, та й потребує доповнення і виправлення науковими силами еміграції у вільному світі, це так звані українознавчі, або краще – загально-гуманістичні дисципліни. На них нам і треба концентруватися. В основному йдеться тут про три цикли дисциплін: лінгвістично-філологічні, літературні (з етнографією та фольклором) та історичні (з археологією, мистецтвом та соціологією)... Щоб поставити українську науку на належний рівень, нам потрібно створити при одному ведучому американському університеті український науковий центр"[14].

20 травня 1993 р. в пострадянській Україні Омелян Пріцак, даючи, як професор кафедри історіософії, інтерв'ю російськомовній газеті "Ведомости",

[12] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1433. – Арк. 19.

[13] *Пріцак О.* Організація і завдання української науки в ЗДА. Частина перша // Свобода. – 1967. – 16 трав. – С. 1.

[14] *Його ж.* Організація і завдання української науки в ЗДА. Частина друга (продовження) // Там само. – 17 трав. – С. 1.

окреслював своє основне завдання так: "Мое занятие – наука. И мне хотелось бы помочь становлению нового поколения украинских ученых"[15].

У щомісячнику "Політика і час" в тому ж 1993 р. він, коментуючи свою діяльність на створеній ним кафедрі історіософії, додав: "Мене запросили туди (на кафедру історіософії історичного факультету Київського університету. – *В. П.*) читати курс історії України. Викладаючи, спілкуючись зі студентами, я переконався: їм потрібна в першу чергу теорія, філософія історії, тобто що власне є історія, тому що тут не було нормальної історії, а була ідеологія, помішана з так званим патріотизмом. Багато тих стереотипів, з якими зустрічався на кожному кроці (на істфаці КДУ. – *В. П.*), не мають жодного відношення до науки історії"[16].

Порівнюючи ці думки та обґрунтування, можна стверджувати, що у США перед О. Пріцаком стояло завдання витягнути українську науку з провінції і поставити її на один рівень з аналогічними науками домінуючих і споріднених з Україною націй (полоністикою, русистикою, германістикою, іудаїкою). Натомість у пострадянській Україні він ставив завдання виховати нове покоління вчених, які змогли б згодом продукувати наукові праці, будучи озброєними справді науковими методологіями, а не ідеологічними штампами та індоктринізаціями.

Освітньо-професійна програма кафедри, за задумом О. Пріцака, мала охоплювати три лекційних курси: 1. "Історіософія всесвітня" (О. Пріцак, IV курс); 2. "Історіософія українська" (О. Пріцак, IV курс); 3. "Історія політичної думки на Заході і в Україні" (Потульницький В. А., III курс)[17]. Базуватись ці курси мали на оригінальних авторських дослідженнях. Серед цих досліджень студентам та аспірантам для ознайомлення з основами історіософії як науки і для підготовки до семінарів О. Пріцак запропонував, у першу чергу, низку своїх авторських праць українською та російською мовами[18].

Другою складовою освітньо-професійної програми кафедри мав стати щотижневий семінар, який вів сам О. Пріцак і в якому мали виступати з доповідями члени кафедри, аспіранти, студенти та запрошені зарубіжні й вітчизняні дослідники з інших країн та установ. Оскільки готовий читати свої курси, частково перероблені з курсів, читаних у Гарвардському університеті, був лише професор Пріцак, перші два роки функціонування кафедри (вересень 1992 – червень 1994) звелися до прочитання ним своїх курсів та роботи

[15] Профессор Киевского и Гарвардского университетов академик Омелян Прицак: "Мне бы хотелось помочь становлению нового поколения украинских ученых" // Ведомости. – 1993. – 20 мая. – С. 3.

[16] *Пріцак О.* Щоб краще пізнати самих себе // Політика і час. – 1993. – № 2. – С. 71.

[17] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1434. – Арк. 90.

[18] *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського; *його ж.* Що таке історія України? // Слово і час. – 1991. – Ч. 1; *його ж.* Походження Русі / Пер. з англ. // Хроніка 2000: Альманах. – 1992; *його ж.* Откуда есть пошла русская земля? // Форум. – Мюнхен, 1984. – Ч. 4; *його ж.* Происхождение названия RUS // Вопросы языкознания. – М., 1991. – № 6; *його ж.* Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1993. – Ч. 4. – С. 62–66; та ін. Див.: НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1433. – Арк. 15.

щотижневого семінару. Про курси лекцій мова піде наприкінці статті, тому спершу розкриємо роботу семінару, в якому автор цих рядків брав постійну участь і неодноразово виступав з відчитами та аналізом досліджень.

Характеризуючи завдання і роботу заснованого ним при кафедрі історіософії семінару, О. Пріцак зазначав: "Коли мені запропонували кафедру, я рішив її назвати кафедрою історіософії. Разом з тим веду семінар. Навчаю молодих людей методу, досвіду живлення розуму, діалектичному відношенню до джерел. Замість того, щоб поклонятися авторитетам, все одно яким – марксистським, націоналістичним чи якимсь ще. Історія є наука, а наука не знає інших авторитетів, окрім джерел та чесного пошуку правди, яку можна доказати"[19].

У роботі семінару брали постійну участь, окрім його головуючого О. Пріцака та членів кафедри, також студенти (згодом аспіранти) історичного факультету Олександр Мойсеєнко, Андрій Доценко, Олег Маєвський та Сергій Біленький[20]. Перших трьох Омелян Пріцак жартома називав "хлопці-панцерники", бо всі троє служили у танкових військах. Усім чотирьом Омелян Пріцак запропонував теми досліджень, які мали перерости у кандидатські дисертації: "Чорноморські міжнародні відносини Кримського півострова в XIV–XVI століттях" (О. Мойсеєнко); "Парамілітарні організації на теренах підавстрійської Галичини" (А. Доценко); "Формування національної свідомості у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття" (О. Маєвський); "Михайло Максимович і концепція університету" (С. Біленький). Деякі з них згодом опублікували результати своїх досліджень, свого часу вперше апробованих і народжених, по суті, в семінарі Омеляна Пріцака[21].

Сам Омелян Пріцак протягом роботи семінару у 1992/1994 рр. виступав з такими доповідями: 1. Маґдебурзьке право, Ганза і перехід арабами Піренеїв як ключові події історії середньовіччя; 2. Коллінгвуд та його ідея історії; 3. Докази в історичній науці; 4. Класики морфології історії. Арнольд Тойнбі та Освальд Шпенглер; 5. Откоуду есть пошла русская земля. Мюнхенський форум 1982 р.; 6. Анрі Піренн та Йоганн Хойзінга: порівняльний аналіз ідей[22].

В. А. Потульницький в той же час виступав у семінарі з такими темами: 1. Становлення і розвиток політичних ідей; 2. Предмет, методи, функції

[19] *Пріцак О.* Щоб краще пізнати самих себе. – С. 71.

[20] Див.: *Потульницький В. А., Сохань П. С.* Вчений-енциклопедист української та світової історичної науки. – С. 24–25.

[21] Див., напр.: *Потульницький В. А., Мойсеєнко О. А.*Чорноморські міжнародні відносини в пізньому середньовіччі: еволюція домінації по лінії Кафа – Литва – Османська імперія // Наукові зошити історичного фак-ту Львівського ун-ту. – Львів, 2000. – № 3. – С. 248–257; *Біленький С. Г.* Роль М. О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті: Автореф. дис. … канд. іст. н. – К., 2001; *Маєвський О.* Сезонна еміграція селян як фактор вироблення політичної концепції і орієнтації українських партій в Галичині на початку 20 століття // IV Конгрес МАУ (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). Доповіді та повідомлення. Історія. – Ч. II: XX століття. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С. 193–199.

[22] Див.: Конспект лекцій Омеляна Пріцака, читаних у Київському університеті в 1992/1994 роках та виступів у семінарах при кафедрі історіософії // Архів Ін-ту української археографії (несистематизований).

політології; 3. Теорія еліт: Парето, Міхельс; 4. Соціологія держави Макса Вебера; 5. Типи держави у Макса Вебера; 6. Біхейвіоризм. Його сутність і роль у розвитку політичної науки; 7. Біхейвіористські концепції влади[23].

Також з доповідями виступали, окрім інших учасників семінару та запрошених гостей, завідувач новоствореного відділу історіософії Інституту історії України НАН України В. М. Ткаченко, який підготував тему "Історіософія історії України: передмова до концепції"[24], аспірант, згодом кандидат історичних наук М. В. Томенко, який виступив з відчитом про Конституцію гетьмана Пилипа Орлика, що згодом була надрукована як окрема розвідка[25]. і аспірантка, згодом кандидат історичних наук Т. М. Сидорчук, яка виступила з доповіддю "Наукова та просвітницька праця української еміграції в Австрії (1918–1925 рр.)"[26], та ін.

Читання Омеляном Пріцаком лекційних курсів з історіософії, слід, на мою думку, розкласти на два триместрових етапи. Складається враження, що О. Пріцак протягом перших трьох семестрів (вересень 1991 – грудень 1992) читав те, що мав під рукою, перекладаючи на українську мову свої англомовні гарвардські лекції, або робив синтез з 3-х – 5-ти лекцій з низки прочитаних ним ще у Гарварді англомовних тем, об'єднуючи їх у Києві в одну цільну історіософську проблему. Таким чином він створював певні тематичні блоки. Так, у період з вересня 1991 по січень 1992 р. читалися лекції, що стосувалися розуміння О. Пріцаком таких феноменів, як історія, історія України, та пояснення свого власного наукового методу[27].

Наступні два семестри О. Пріцак дотримувався свого плану читати лекції окремо з проблематики західної історіософії, і окремо – з української історіософії, плану, накресленого ним, як зазначалося вище, для читання на четвертому курсі київського істфаку. Якщо протягом літнього семестру 1991/1992 навчального року професор прочитав лекції виключно з предмета української історіософії, то зимовий семестр наступного 1992/1993 навчального року розпочався читанням лекцій з тематики західної історіософії, а завершився поверненням до сюжетів української історіософії.

Так, 1.03.1992 р. було прочитано лекцію "Козаччина"; 18.03.1992 р. – "Характеристика ситуації Руїни і Орлика"; 15.04.1992 р. – "Ідеї Віденського конгресу 1815 р. Початок XIX століття. «Історія Русів»"; 22.04.1992 р. – "Проблема Кирило-Мефодіївського братства"; 6.05.1992 р. – "Державницька і народницька традиція: дихотомія"[28].

---

[23] Там само.

[24] Текст доповіді з аналогічною назвою зберігся в архіві О. Пріцака. Див.: НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1433. – Арк. 134–150.

[25] *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Конституція (Основний Закон) України. – К., 1992.

[26] *Сидорчук Т. М.* Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Австрії (1918–1925 рр.): Автореф. дис. … канд. іст. н. – К., 1995.

[27] В зимовому семестрі 1991/1992 навчального року О. Пріцак прочитав такі лекції: 1. Концепція структуралізму. Метод О. Пріцака; 2. Періодизація історії України; 3. Що таке історія України? 4. Що таке історія? Див.: Конспект лекцій Омеляна Пріцака, читаних у Київському університеті...

[28] Там само.

Переходячи з жовтня 1992 р. до проблем західної історіософії, О. Пріцак прочитав такі лекції: 29.10.1992 р. – "Що таке історіософія? Західна історіософія"; 16.11.1992 р. – "Школа «Анналів» у Франції. Марк Блок"; 19.11.1992 р. – "Люсьєн Февр та Фернан Бродель"; 23.11.1992 р. – "Післявоєнна генерація французьких істориків школи «Анналів». Жорж Дюбі та Жак ле Гофф"[29]. Завершився цей семестр і весь 1992 рік трьома лекціями вже знову з проблематики української історіософії: 30.11.1992 р. – "Історія Русів"; 3.12.1992 р. – "Михайло Максимович"; 7.12.1992 р. – "Микола Костомаров та Михайло Драгоманов"[30].

III. Курс "Історіософія історії України".

Aposteriori слід зазначити, що читання лекцій О. Пріцаком у 1991/1992 рр. не було позбавлене певного стратегічного плану. Можна стверджувати, що, читаючи вищеназвані курси, вчений паралельно виношував ідею створити та навіть створював великий курс лекцій "Історіософія історії України", який і реалізував як готовий продукт вже в наступні три семестри: літній 1992/1993 рр. і обидва семестри 1993/1994 навчального року. Цей курс, який був прочитаний О. Пріцаком у період з лютого 1993 по червень 1994 рр., мав певні теми, які збігалися з темами обох англомовних курсів, прочитаних ним у Гарвардському університеті: "History" і "Topics in Ukrainian History"[31].

З цих англомовних курсів О. Пріцак для створення нового лекційного курсу взяв – з певною переробкою – низку підготовлених англомовних лекцій. Було використано такі розроблені тексти: "The Golden Horde"; "Turkey in Eastern Europe"; "The Emergence of the Cossacks in Eastern Europe: The Uniqueness of the Zaporozhian Host"; "The Khmel'nyts'kyj Era"; "Khmel'nyts'kyj Revolution and Its Aftermath"; "The Crimea Chanate"; "Mongols"; "Social Structure of the Lithuanian-Rus State: The Emergence of the Szlachta and Anti-Schlachta (Cossacks)"; "Economic and Social Conditions of the Ukrainian Lands under the Polish Rule (1387–1772)"[32].

Разом з тим ціла низка тем, які вчений розробив для читання англомовних курсів у Гарварді, не увійшла до створення україномовного курсу "Історіософія історії України", прочитаного у Київському університеті в 1993/1994 рр. О. Пріцак залишив поза розглядом такі, розроблені ним для Гарварду в англомовному варіанті, теми: "The German (Magdeburg) Law. Humanism, Reformation and Counter-Reformation in the Ukraine"; "History of the Western Ukrainian Lands in the Nineteenth Century"; "Eastern Europe in Its Eurasian Context. 600–1200"; "Economic Foundation of Kievan Rus"; "Social Structure of Kievan Rus: Was there Feudalism in Kievan Rus"; "Government and Administration of Kievan Rus"; "Economic Foundation of the Galicia-Ladomerian Rus: Colonisation of the Cities"; "Social Structure of Galicia-Ladomerian Rus: The Growth of the Power of «non-political Barons»"; "Economic Foundation of the Lithuania-Rus State"; "Economic Foundation of the Hetman State"; "The Social Structure of the Hetman State"; "Government and Administration of the Hetman State"[33].

[29] Там само.
[30] Там само.
[31] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1141, 1142, 1155.
[32] Там само. – Спр. 1141, 1142, 1148, 1150.
[33] Там само. – Спр. 1142, 1151, 1153, 1155.

У лютому 1993 р. О. Пріцак приступив до читання свого лекційного курсу “Історіософія історії України”. До кінця червня 1994 р. з цього курсу вчений прочитав загальним числом чотирнадцять лекцій, які й склали в результаті зміст курсу та його тематику. Саме під час роботи заснованого професором Пріцаком при кафедрі історіософії семінару він визначив свої пріоритети щодо підготовки текстів лекцій майбутнього посібника, нагадавши і оновивши, відповідно до нових історичних умов, своє бачення вузлових проблем історіософії України, яке склалося ще 1967 р.[34].

Курс “Історіософія історії України” охоплював послідовно історію давньої і середньовічної України та сусідніх з нею народів, історія яких була прямо зв’язана з історією України, за традиційною періодизацією історії стародавнього світу і середніх віків, відповідно, на епоху раннього середньовіччя (до кінця XI ст.), розвинутого (XII–XV ст.) і пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.).

При порівнянні київського курсу лекцій “Історіософія історії України” з курсами, створеними Омеляном Пріцаком у Гарварді, впадає в очі ще одна закономірність: гарвардські курси мали суто історичний та інформаційний характер. У них подавалися джерела без широких загальних висновків: їх студентам пропонувалося зробити самим; не було належної актуалізації, оскільки відразу йшов насичений різноманітною багатою інформацією текст викладу матеріалу лекції. Зовсім інший характер – історіософський, з фокусуванням на проблеми, мав курс лекцій, створений вченим у Києві.

Перший тематичний блок київського курсу “Історіософія історії України”, який складався з трьох лекцій, був вступним і включав три лекції, об’єднаних загальною проблематикою “Історіософія як наука”. Другий блок (також три лекції) охоплював лекції з тематики раннього середньовіччя (до 1200 р.); третій (чотири лекції) – розвинутого середньовіччя (XII–XV ст.); четвертий, завершальний (також чотири лекції) – охоплював тематику пізнього середньовіччя (XVI–XV ст.)[35].

У цьому курсі, враховуючи свої тодішні можливості й особливості початку т. зв. пострадянського періоду, професор О. Пріцак взяв на себе працю дослідити і розглянути деякі проблеми теорії, зокрема ті, що стосуються історії як науки та історичних проблем української нації, низку наскрізних, на його думку, проблем раннього середньовіччя, важливі, безперечно, для вітчизняної науки проблеми розвинутого середньовіччя, зокрема монголів, Литви і Галичини, та розглянути низку проблем пізнього середньовіччя: османи, Крим, поляки та козаки. З тих чи інших причин він разом з тим залишив поза своєю увагою і розглядом спеціальні проблеми історії та теорії, всі дотичні до України проблеми античності, низку проблем раннього, розвинутого і пізнього середньовіччя, зокрема половців, євреїв, Австрії, Німеччини, династичні проблеми вітчизняної історії.

Як бачимо, структура курсу “Історіософія історії України”, за задумом Омеляна Пріцака, охоплювала чотири тематичні блоки, кожен з яких вміщав по три-чотири лекції. Як можна тепер визначити, при складенні структури

[34] Див.: *Потульницький В. А., Сохань П. С.* Вчений-енциклопедист української та світової історичної науки. – С. 23–24.

[35] Див.: Конспект лекцій Омеляна Пріцака, читаних у Київському університеті...

всіх чотирьох блоків професор О. Пріцак враховував три принципи: тематичний (блоки I, IV), хронологічно-тематичний (блоки II, III), тематично-географічний (блоки III, IV). Вибір такої структури для кожного з тематичних блоків диктувала не лише авторська методологія щодо пріоритетів у розгляді тем, а й сама специфіка української та світової історії в їхній взаємообумовленості та взаємовизначенні. Тому матеріал другого блоку мав передбачити діахронну подачу тем, а третього і четвертого – синхронну. У географічному принципі враховувалися суто східні сюжети, такі як, наприклад, проблеми монголів, Османської імперії, кримських татар, і, навпаки, суто західні, такі як греки, варяги, Австрія, німці тощо[36].

Нарешті хотілося б виділити ті лекції, котрі, на нашу думку, є найбільш важливі і актуальні. У першому блоці "Теоретико-методологічні проблеми історіософії як науки", попри осмислення значущих питань історіософії і загальної історії у їх становленні та розвитку (лекції 1–3), вперше подається дослідження історико-культурних та національних феноменів, притаманних кожному регіонові України з урахуванням їхнього розвитку, становлення та еволюції у різних державах (лекція 3).

У другому блоці "Історіософські проблеми доби раннього середньовіччя (до 1200 р.)" розкриваються, за методологією школи "Анналів", способи трактування джерел давньоукраїнської і світової історії доби раннього феодалізму (лекції 4, 5, 6).

Блок третій "Історіософські проблеми розвинутого феодалізму" подає дискусійні моменти "Слова о полку Ігоревім", довкола яких точилися суперечки дослідників з різних країн і континентів (лекція 7), синхронно типово східні сюжети, такі як історія монгольської імперії (лекція 8), і типово західні феномени, якими стали Литовська середньовічна держава і Галицько-Волинське князівство (лекції 9, 10).

У четвертому, завершальному блоці "Історіософські сюжети періоду пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.)" висвітлені ті проблеми світової та української історії, які у взаємному переплетенні багато в чому визначили на кілька наступних століть долю низки європейських та євразійських народів. Це вузол протиріч, що були притаманні, з одного боку, українському козацтву як побутовому, а згодом суспільно-політичному явищу (лекція 11), а з другого – двом стратегічним противникам цього козацтва у тодішніх міжнародних відносинах – Оттоманській Порті (лекція 12) та Речі Посполитій (лекція 13). Завершували блок теми про Кримський Ханат (лекція 14) та Москву (лекція 15).

Створення курсу "Історіософія історії України" саме за такою структурою продемонструвало дотримання Омеляном Пріцаком своїх методологічних висновків про те, що історія як секулярна наука, що не визнає догми і в арсеналі якої відсутній такий термін, як патріотизм, повинна подавати минуле у циклі (на базі встановлених дихотомним аналізом історичних фактів у структурах закінчених історичних циклів самим автором історичної візії)[37]. Кожен з чотирьох розділів курсу і став таким циклом.

---

[36] Там само.

[37] *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С. 74.

Характеризуючи зміст та завдання створеного ним у 1993/1994 рр. у Київському університеті імені Тараса Шевченка першого теоретичного курсу вітчизняної історії в контексті історії європейської і світової "Історіософія історії України", Омелян Пріцак зазначав: "Проблема в тому, що є теоретична історія і історія застосовна, яку хто як хоче використовує в своїх цілях. Вона теж величає себе історією, але ця історія мене не цікавить. Мене цікавить історія теоретична. Усі точні науки – на лінії абстракції. Наприклад, п'ять яблук плюс шість грушок – це ще не математика. А п'ять плюс шість – математика. Так і з історією. Якраз тут, в університеті, я голошу святу мою віру, а саме: історія є точна наука, яка має свої критерії, на базі яких історик доходить до одної тільки можливої правди, яка підлягає доказові. Якщо той, хто нею займається, не додержується точних критеріїв, то це вже й справді не наука"[38].

Висновки

1. Значення кафедри історіософії

Відомо, що успішна інтеграція української історії у світову може відбутися лише на ґрунті створення першої української версії всесвітньої історії, написаної не на базі фактографії, а на основі історіософського підходу. В цьому плані досвід та проблематика першої на пострадянському просторі університетської кафедри історіософії стали унікальним феноменом подальшого розвитку історії як науки.

Пострадянським студентам, аспірантам та викладачам, які формувалися в зовсім відмінних умовах, був продемонстрований рідкісний у ті часи приклад, як читає лекції науковець світового рівня, здатний синтезно охопити різноманітні проблеми світової і вітчизняної історії в їхній діалектиці. Також було дано поштовх для розгортання в Україні низки досліджень з ділянки історіософії під впливом відродження науки "історіософія" професором О. Пріцаком. В. А. Потульницький надрукував монографію і низку статей з історіософської проблематики[39]. Також, як вже зазначалось вище, учні О. Пріцака та учасники його семінару захистили кандидатські дисертації та надрукували декілька статей. Кандидатські дисертації з проблематики історіософії були згодом захищені й кількома учнями професора В. А. Потульницького[40].

---

[38] *Пріцак О.* Щоб краще пізнати самих себе. – С. 72.

[39] Див.: *Потульницький В. А.* Всесвітня історія і Україна (Історіософія світової і української історії 17–20 ст.). – К., 2002. – 480 с.; *його ж.* Польська історіософія в другій половині XIX – першій третині XX століття: досвід і проблеми // Науковий вісник Дипломатичної академії наук. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 386–393; *його ж.* Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіософії у першій половині 20 століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 36–381; *його ж.* Історіософські ідеї античності (Греція) та середньовіччя (Іспанія) у творчості Михайла Драгоманова та В'ячеслава Липинського: порівняльний аналіз // Там само. – К., 2012. – Вип. 16/17. – С. 256–268.

[40] Див.: *Савчук Г. М.* Польсько-литовсько-руські відносини пізнього середньовіччя в польській історіософії другої половини XIX – першої половини XX ст.: Автореф. дис. … канд. іст. н. – Львів, 2005; *Валігурська І. Ю.* Реставрація династичної форми правління в країнах Європи в XVII–XX століттях як соціально-політична та історіософська проблема: Автореф. дис. … канд. іст. н. – К., 2008.

Хоча всі лекційні курси, створені О. Пріцаком у Гарварді та у Києві, мали різні завдання і були складені в різних історичних умовах, дослідження їхньої проблематики та завдань дає науковцям можливість зрозуміти, які реалії існували перед українською наукою в умовах протиборства двох систем, з одного боку, та в умовах розпаду СРСР та становлення нової держави Україна – з другого.

2. Значення авторського курсу "Історіософія історії України"

В курсі "Історіософія історії України", прочитаному О. Пріцаком в 1993/1994 рр. по кафедрі історіософії Київського університету імені Тараса Шевченка, сюжети української та світової історії давньої і середньовічної доби розглядаються на основі авторської історіософської концептуалізації, викладеної у низці попередніх праць видатного вченого. Зміст викладених у курсі проблем був покликаний не лише відтінити ключові проблеми історії середньовічної України, з одного боку, та головні проблеми історії Євразії, з другого, а й з'ясувати спільне та відмінне у менталітеті, цивілізаційних зрізах, специфіці державних утворень і функціонуванні політичних систем обох типів держав, які формувалися на різних географічних теренах – в Європі й у Євразії.

Варто зазначити, що розгляд всіх тем лекцій став результатом тривалої науково-дослідницької роботи Омеляна Пріцака у Львові, Києві, Німеччині та США і відображав у комплексі синтез та аналіз кожного з чотирьох, розроблених вченим, блоків курсу як єдиного цілого в загальній структурі курсу. Для знаходження і отримання історіософських перспектив світової та вітчизняної історії різних періодів професор Пріцак пробив велику пошукову і дослідницьку роботу, об'їздив багато країн і континентів, попрацював у провідних наукових центрах світу.

Слід також наголосити, що вибір пріоритетів при розгляді тем кожного тематичного блоку курсу означав, насамперед, спроможність або неспроможність автора і представленої ним тогочасної української зарубіжної науки теоретично осмислити низку проблем світової та вітчизняної науки у період 1991–1994 рр. Професор Пріцак у ті часи, як він сам не раз казав, "міг зупинятися" саме і лише на тих лекціях, які він прочитав у зазначений період і теми яких відтворені у цій статті.

Загалом професор О. Пріцак створив надзвичайно цікавий і потрібний українській науці лекційний курс "Історіософія історії України", який став своєрідним підсумком багатолітньої роботи вченого як науковця й університетського професора в Німеччині, США та Україні і який ще потребує свого видруку, з урахуванням паралельних досліджень науковців, компаративістики тощо. Створення Омеляном Пріцаком першої кафедри історіософії на пострадянському просторі та чотирьохблокового лекційного тематичного курсу "Історіософія історії України" стало унікальним явищем в системі університетської освіти в Україні та за її межами.

Володимир Потульницький (Київ). **Створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті у 1992–1994 роках та її значення**

Автор відтворює історію заснування професором Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті імені Тараса Шевченка у 1992 році та

специфіку її роботи у 1992–1994 рр. як першої і єдиної кафедри історіософії, що існувала на пострадянському просторі.

Ключові слова: Омелян Пріцак, Київський державний університет, історичний факультет, кафедра історіософії.

Владимир Потульницкий (Киев). **Создание Омельяном Прицаком кафедры историософии в Киевском университете в 1992–1994 годах и ее значение**

Автор воссоздает историю основания профессором Омеляном Прицаком кафедры историософии в Киевском государственном университете имени Тараса Шевченко в 1992 г. и специфику ее работы в 1992–1994 гг. как первой и единственной кафедры историософии, существовавшей на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: Омельян Прицак, Киевский государственный университет, исторический факультет, кафедра историософии.

Volodymyr Potulnytsky (Kyiv). **The Creation of the Chair of Historiosophical Studies in Kyiv University by Omelian Pritsak (1992–1994) and Its Significance**

The author undertakes the first attempt to recreate the history of the foundation by Omelian Pritsak of the chair of historiosophy in Taras Shevchenko Kyiv State University in 1992 and deliniates the specifics of its research activity, teaching and experiences in1992–1994. The article relates the peculiarities of the establishment and functioning of this chair as the first and only chair of historiosophy which existed in the post-Soviet territories.

Key words: Omelian Pritsak, Kyiv State University, faculty of history, chair of historiosophical studies.

5

ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (*Фрібур*)

“ПОСЛАННЯ ДО НОВГОРОДСЬКОГО АРХІЄПИСКОПА МАКАРІЯ” – НОВА РЕДАКЦІЯ “ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА”

Укладене 1476 р. “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” стало відомим широкому загалові завдяки його публікації унійним митрополитом Іпатієм Потієм 1605 р.[1]. Відразу після виходу послання друком православна сторона намагалася довести, що твір цей насправді є фальсифікатом, сфабрикованим уніатами для обґрунтування унії з Римом, укладеної ієрархією Київської митрополії десятиліттям раніше. Справді, віднайдення в розпал полеміки листа, написаного з проунійних позицій 120-ма роками раніше, було настільки на руку унійній стороні, що викликало певні сумніви. Серед припущень щодо авторства “Послання Мисаїла” вирізняється гіпотеза, висунута слуцьким протопопом Андрієм Мужиловським у виданому ним 1629 р. творі “Антидот”[2]. Православний полеміст стверджує, що те послання, яке видав митрополит Потій, насправді є компіляцією на основі іншого твору, а саме – послання невідомого в’язня до московського митрополита Макарія: “Ми знаходимо цей лист у наших старих писаних книгах, але не від Руси до папи, а від одного, що був у Москві у в’язниці, до митрополита московського Макарія: аби вставився за ним перед великим царем московським Іваном”[3]. На жаль, А. Мужиловський того, на його думку, оригінального, твору не опублікував, тож змоги перевірити правдивість його слів і достовірність зроблених ним висновків не було. Натомість із плином часу дедалі більше науковців схилялися до прийняття автентичності “Послання Мисаїла”[4], а про тезу слуцького протопопа або забули, або просто не сприймали її серйозно. Так, М. Грушевський уважав цю гіпотезу лише спробою нейтралізувати арґументи унійної сторони, серед яких “Послання Мисаїла” було одним із найвагоміших: “Автор (“Антидоту” – Мужиловський. – *Н. З.*)... робить таку небезінтересну спробу одвести посольство Місаїла до папи Сікста”. Та остаточну крапку в дискусії навколо

[1] На жаль, жоден примірник цього першодруку на сьогодні не зберігся.

[2] *Mużyłowski A.* Antidotum, przezacnemu narodowi ruskiemu. Albo, warunek przeciw apologiey iadem napełnioney; ktorą wydał Melety Smotrzysky, niesłusznie cerkiew ruską prawosławną w niey pomawiaiąc hæresią y schismą, dla niektorych scribentow. – [Вільно?], 1629.

[3] Ibidem. Цит. за*: Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 6. – С. 449.

[4] Серед найбільш відомих – православний митрополит Макарій Булгаков (див.: *Макарий (Булгаков)*. История Русской церкви. – СПб., 1883. – Кн. 5. – Т. 9. – С. 1794–1795) та Михайло Грушевський (див.: *Грушевський М*. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 5. – С. 210–211).

автентичності Мисаїлового листа поставило відкриття двох списків, Смоленського[5] й Синодального[6], які постали задовго до Берестейської унії. Один із видавців Руського феодального архіву (РФА), Г. Семенченко, описуючи Смоленський список "Послання Мисаїла", зауважує: "Наявність нашого – значно ранішого – списку цієї пам'ятки та списку початку XVI ст. в ДІМ[7], Синод. 700, знімає останні сумніви щодо її автентичності"[8].

Однак усі ці відкриття не давали відповіді на питання, який же лист мав на увазі А. Мужиловський, уважаючи його первинним щодо Мисаїлової грамоти, і чи існував такий лист взагалі? Під час праці над критичним текстом "Послання Мисаїла" було виявлено твір під назвою "Послання опального до новгородського архієпископа Макарія", який і було ідентифіковано як той лист, на який свого часу покликався православний полеміст. Уперше це послання було опубліковане Іваном Добротворським ще далекого 1863 р.[9]. Те, що цей твір не був одразу пов'язаний з "Посланням Мисаїла", не слід ставити в провину видавцеві, оскільки на 1863 р., коли він готував до друку "Послання до Макарія", не існувало ще жодного перевидання Мисаїлової грамоти, а з першодруку Потія були наявні лише два, та й то неповні примірники в далеких від Казані Вільні та Перемишлі. Однак уже в 1869 р. о. Антоній Петрушевич зробив перевидання надрукованого І. Потієм тексту "Послання Мисаїла"[10], а невдовзі по тому, в 1887 р., передрук послання підготував Степан Голубєв у "Архиве Юго-Западной России"[11] (АЮЗР). Проте

---

[5] За інформацією Олени Русиної, "версію СОКМ 9907 ще у 1970-х рр. виявила А. Хорошкевич": *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 285. Смоленський список було опубліковано: *Заторський Н.* "Послання Мисаїла" за Смоленським списком // Там само. – К., 2013. – Вип. 18.– С. 401–428.

[6] Вперше ідентифіковано як фрагмент "Послання Мисаїла" Г. Голенченком у 1989 р. Див.: *Голенченко Г. Я.* Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в. – Минск, 1989. – С. 184. Синодальний список було вперше опубліковано в Руському феодальному архіві (РФА) науково-популярним методом: Руський феодальний архів (далі – РФА). – М., 1992. – Вып. 5. – С. 1071–1074. Повторне видання дипломатично-критичним методом: *Русина О.* Мисаїлове послання... – С. 281–296.

[7] ДІМ – Державний історичний музей у Москві.

[8] *Семенченко Г. В.* Неопубликованные грамоты сборника СОКМ 9907 // Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – М., 1987. – Ч. 3. – С. 630.

[9] Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію / [видав. І. М. Добротворський] // Православный собеседникъ. – Казань, 1863. – Ч. 3. – С. 406–420.

[10] *Петрушевич А.* Посельство до папежа Рымского Сикъста четвертого отъ духовенства и княжатъ и пановъ рускихъ з Вильна року 1476 // Литературный сборник издаваемый обществом Галицко-русской матицы. – Львів, 1869. – Вип. 3–4. – С. 223–260. Відтак це перевидання Петрушевича вийшло також окремою книжкою: Соборное послание русского духовенства и мирян к римскому папе Сиксту IV писанное из Вильны 14 марта 1476 г. / [видав. А. С. Петрушевич] – Львів, 1870.

[11] Грамота кіевскаго митрополита Мисаила къ папѣ Сиксту IV, 1476 г. / [Вид. С. Голубєв] // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1887. – Ч. I. – Т. 7. – С. 193–231. Окрім цих двох перевидань XIX ст. було здійснено ще одне в XX ст.: Monumenta Ucrainae Historica. – Romae, 1971. – Vol. IX–X: (1075–1632). – Nr. 4. – С. 5–30.

упродовж останніх 150-ти років нікому так і не впали у вічі дослівні збіги в тексті, надрукованому І. Добротворським, та у виданому І. Потієм тексті грамоти Мисаїла. Також ніхто не звернув уваги на тотожність обставин, описаних у “Посланні до Макарія”, з описом твору, на який посилався у 1629 р. А. Мужиловський: ситуація царської немилості – опали, та ім’я адресата – архієпископ Макарій. І лише тепер було встановлено пряму залежність “Послання до Макарія” від “Послання Мисаїла”. Докладніше про це та про ймовірну причину запозичення цілих абзаців з останнього йдеться у статті, яка з’явилася в богословській секції “Наукових записок Українського католицького університету” 2015 р.[12].

Першочерговим же завданням цієї публікації є дослідження структури “Послання до Макарія”. Це допоможе виявити, чи при його написанні використовувалися ще якісь джерела, окрім “Послання Мисаїла”, тобто чи можна його вважати новою редакцією “Послання Мисаїла”, чи радше збірним твором, який постав на базі різних джерел. Другою метою цієї публікації є науково-критичне видання тексту “Послання до Макарія”.

Що ж стосується публікації “Послання до Макарія” І. Добротворським, то вона, на жаль, не відповідає сьогоднішнім вимогам до наукових публікацій, оскільки зроблена науково-популярним методом: всі титла розкриті, скорочення розшифровані, також подекуди змінено спосіб написання слів відповідно до тогочасних норм правопису. Окрім цього, І. Добротворський виправляв наявні в тексті помилки, які, однак, допомагають у встановленні генеалогії того списку “Послання Мисаїла”, на основі якого постали відповідні частини “Послання до Макарія”. Зокрема, впадає у вічі слово “гранесословие”, виправлене видавцем на безсумнівно правильний варіант “гранесловіе”. Однак ту ж помилку зустрічаємо і в Смоленському списку[13], що наводить на думку про спільне джерело походження цієї помилки. У певних випадках виправлення очевидної помилки привело до зміни змісту тексту компіляції та віддалення її від вихідного твору. Так, наприклад, у “Посланні до Макарія” замість потрібного “всесп(с)енное”[14], вочевидь, через помарку переписувача, бачимо явно помилковий варіант “всест҃енное”[15], який І. Добротворський при розкритті скорочення і “виправленні” відчитав як “всесвященное”[16]. Скорочення “гдне”[17] науковець, слідуючи логіці, розшифрував як “господине”[18], хоча, якщо порівнювати з первісною редакцією “Послання Мисаїла”, воно мало б бути розшифроване як “Господне”[19] (в значенні “Господній”), а слово

---

[12] *Заторський Н.* Ревізія московської версії походження “Послання Мисаїла” // Наукові записки Українського католицького університету. – Львів, 2015. – Вип. 2. – С. 294–312. – (Серія: “Богослов’я”).

[13] Див.: *Заторський Н.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 412.

[14] Пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 201.

[15] Сол. 902/1012. – Арк. 344 зв.

[16] Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 410 (у виданні сторінку помилково марковано як 401).

[17] Сол. 902/1012. – Арк. 347.

[18] Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 411.

[19] Так з огляду на те, що у всіх списках первісної редакції “Послання Мисаїла” на цьому місці “Господень”. Пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе

“единоточен”[20] було “виправлено” на “единоченъ”[21]. Наведені спостереження виявляють необхідність науково-критичного видання цієї пам’ятки, що допоможе краще дослідити її зв’язок із “Посланням Мисаїла”.

Та перед тим, як перейти до самого документа, пригляньмося ближче до його структури. Навіть при побіжному читанні “Послання до Макарія” впадають у вічі певні богословські неузгодженості. Це, зокрема, титули, які зовсім не пасують до ієрархічного становища архієпископа Новгородського[22], що особливо помітно в таких звертаннях до архієпископа Макарія: “святыя вселенскія соборныя апостольскія церкви на(и)достойнишему правителю”[23] або “о всесвятый избранный Божій вселенскій пастырь”[24]. І це попри те, що на той час ніхто з новгородських архієпископів чи московських митрополитів не висував претензій на перше місце в диптихах[25], на відміну від римських пап, не кажучи вже про те, щоб насправді титулуватися правителем Вселенської Церкви або вселенським пастирем. На жаль, ані А. Мужиловський, ані І. Добротворський не звернули уваги на ці богословські огріхи, збагнути й пояснити походження яких можна лише запозиченням із твору, де такі титули були доречними – “Послання Мисаїла до папи Сикста IV”.

Крім наведених богословських несумісностей, можна вказати також на низку синтаксичних помилок у “Посланні до Макарія”, причина появи яких стає зрозумілою, коли порівняємо його текст із вихідним твором – грамотою Мисаїла. Серед іншого, це невідповідність у роді та/або числі, спричинена

Сиксту IV... – С. 203; *Заторський Н.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 412, *Русина О.* Мисаїлове послання... – С. 293.

[20] Сол. 902/1012. – арк. 342 зв.

[21] Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 409.

[22] Що стосується титулу “митрополит Московський”, який А. Мужиловський застосовує до Макарія, то тут перед нами виникає дилема: в самому посланні його названо лише архієпископом “Великаго Новаграда и Пскова”, себто послання мало б бути укладеним ще до сходження Макарія на митрополичий престіл Москви 19 березня 1542 р. Разом із тим, Івана Васильовича названо царем, хоча його було вінчано на царство допіру в 1547 р., себто коли Макарій був уже митрополитом Московським. На новгородській кафедрі останнього майже відразу, 18 червня 1542 р., замінив Феодосій II, який був архієпископом Новгородським до травня 1551 р., коли був знятий з архієпископства царем, а після нього кафедра теж не була вакантною – без тривалих зволікань послідували Серапіон (Курцев) – з 14 червня 1551 до 29 жовтня 1552 р., а за ним Пімен (Чорний) – від 20 листопада 1552 по 1571 (сам Макарій помер 31 грудня 1563 р.). Тож немає підстав припустити, що Макарія названо архієпископом Новгорода з огляду на вакансію тамтешньої архієпископської кафедри. Інший спосіб розв’язання цієї дилеми – вважати, що царем Івана Васильовича названо з огляду на те, що він був проголошений правителем номінально і керування державою відбувалося від його імені. Хоча цей варіант рівно ж не є цілком задовільним, оскільки зі слів укладача “Послання до Макарія” складається враження, що він прогнівив саме Івана Васильовича, а не одного з бояр, які правили фактично під час його малолітства.

[23] Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 409.

[24] Там само. – С. 412.

[25] Якщо, звісно, не вважати за таку претензію цілком легендарну “Повесть о белом клобуке”, яка, зрештою, була відкинута як фальсифікат навіть самим же Великим Московським Собором 1666–1667 рр.

зміною вихідного тексту укладачем "Послання до Макарія", коли він, змінивши одну частину речення, не вніс відповідних змін у інші частини. Для унаочнення подаємо деякі з таких випадків у таблиці.

Таблиця 1

Порівняння синтаксичних і контекстуальних неузгодженостей в текстах "Послання до Макарія" та "Послання Мисаїла" (проблемні місця в компіляції та їх відповідники у вихідному тексті підкреслено)

"Послання Мисаїла до папи Сикста IV" за виданням І. Потія (перевидане в АЮЗР)	"Послання до новгородського архієпископа Макарія" зі збірника Сол. 902/1012
1) Возвѣщающи во всю вселенную и в концы ея спасеніе Божіе[26]	возвещающе во всѣ православие і в концы ея спсение бжие[27]
2) Да что еще о семъ предольжая время много глаголемъ. о воистинну яко ни едино есть слово тако возможно быти, еже от насъ[28]	да что еще о семъ продолжая время глю отче воистинну яко ни едино есть слово тако возможно быт е[29] от нас[30]
3) но токмо еже от усеръдія теплыя вѣры, и палимыя любве юже имамы к тобѣ всенасвятѣйшый Божыи святый мужу, поелику возможно еже от насъ, сіе ти прыносим малое гранесловіе[31]	но токмо еж от усердия теплыя вѣры и палмыя любве юже имам к тебѣ свтѣишему бжию поелико возможно есть от нас сия приносимъ малое се гранесословие[32]
4) сего ради допомози намъ, о отче всенаисвятѣишыи внити въ домъ сей Господень, яко да въ немъ ходяще узримъ свѣтъ неприкосновения славы его[33]	сего ради помоѕи ми отче всенастѣишии доити црского двора яко да в немъ ходяще і зрять свѣтлое и неприкосновенное лица его[34]
5) потщися умилосердившися на ны, и помози намъ яко изгибаемъ от греховныхъ недугъ люте, тебе бо токова премудра врача вѣдуще, могуща исцелити и спасти всякъ недугъ греховный и всяку язву въ людехъ к тебе прибегаем вѣрою оного сотьника Центурія именемъ, смиреніемъ припадающа любовію просяща (…) но то токмо рцы о насъ слово къ Богу тогда исцелѣютъ душа наша и тако спасени будемъ от всѣхъ болѣзній нашихъ и немощей нашихъ[35]	подщися умлсрдися на мя помоѕи ми яко изгибаю во грѣсе своемъ лютѣ тебѣ бо такова премудраго врача вѣдуще могуще исцелити і спсти всяко нше согрешение і всяку печал к тебѣ прибегаемъ вѣрою и смирением припадающа и любовию просяще рцы о мнѣ слово ко гсдрю и яснѣишему црю тогда ицелею[36] дшею и тѣлом и тако спсен буду от всѣхъ болѣзнеи своих и опалы[37]

[26] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 201.

[27] Сол. 902/1012. – Арк. 344 зв.

[28] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 202.

[29] Вочевидь, скорочення від "еже", яке бачимо тут у "Посланні Мисаїла" й у виданні Добротворського. Пор.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 411.

[30] Сол. 902/1012. – Арк. 346.

[31] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 203.

[32] Сол. 902/1012. – Арк. 346 зв.

[33] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 220–221.

[34] Сол. 902/1012. – Арк. 351 зв.

[35] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 223.

[36] Переписувач помилково пропустив літеру "с", мало бути, звісно, "исцелею".

[37] Сол. 902/1012. – Арк. 353–353 зв.

6) прійми ныне наша молитвы, и подаждь нам здравіе болящимъ[38]	при*и*ми н҃не н҃ша мл҃твы и пода*ж*дь ми печа*л*но*му* утѣху[39]
7) сія вся духовная словеса пишемъ к вашей всепренасветейшей святости[40]	сия вся словеса и моления пишемъ к в҃ше*й* всесв҃те*и*ши св҃те[41]

Як бачимо, укладач “Послання до Макарія”, пишучи від свого імені в першій особі однини, часто забував змінити вихідний текст, тож у його твір потрапили автентичні фрагменти з оригінального твору, “Послання Мисаїла”, де мова ведеться переважно від першої особи множини. Тому цілком логічно постає питання, чи слід уважати “Послання до Макарія” окремим твором, чи радше новою (доволі сильно) скороченою редакцією “Послання Мисаїла”? З одного боку, в “Посланні до Макарія” знаходимо зовсім інший контекст, відмінною є і його мета. Однак саме така цілеспрямована зміна первісного твору, яка дає в результаті новий зміст, і є, за Д. Лихачовим, необхідною умовою для визначення нової редакції:

> Зовнішні відмінності між списками, якщо вони випадкові, не можуть служити підставою для поділу їх на окремі редакції. Це правило дійсне навіть у разі дуже великих кількісних відмінностей. Кількісні показники, як правило, мають вельми відносне значення. У пам’ятці може бути втрачена ціла половина тексту. Збережена половина може самостійно переписуватися, однак до того часу, поки переписувач не захоче надати їй якоїсь завершеності та відповідно доопрацює текст, не можна говорити про нову редакцію тексту, перед нами просто дефектний текст. Разом з тим, трапляється, що текст видозмінений дуже незначною мірою в кількісному відношенні, однак дуже суттєво для його змісту – перед нами явно нова редакція твору[42].

Таким чином, у випадку “Послання до Макарія” бачимо всі ознаки нової редакції: вихідний твір – “Послання Мисаїла” – було скорочено й цілеспрямовано видозмінено, після чого компіляція переписувалася надалі як самостійний твір.

Приклад доопрацювання тексту вихідного твору бачимо і в невеликому фрагменті, який, судячи з усього, також не є авторства компілятора. Йдеться про призивання Пресвятої Трійці на початку твору, якого немає в жодному списку Мисаїлового листа. Для наочності подаємо його в таблиці, де вставку, якої немає в оригінальному творі, підкреслено:

Таблиця 2

Відмінності в ініціюмах “Послання Мисаїла” й “Послання до Макарія”

“Послання Мисаїла до папи Сикста IV” за Синодальним списком	“Послання до архієпископа Макарія” за виданням І. Добротворського

[38] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 223.
[39] Сол. 902/1012. – Арк. 353 зв.
[40] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 227.
[41] Сол. 902/1012. – Арк. 355 зв.
[42] *Лихачев Д. С.* Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. – СПб., 2011. – С. 134.

Всесвятых святого великаго Бога произволением.	Всесвятаго великого Бога произволеніемъ всяко дѣло благо и всякъ даръ свершенъ свыше сходитъ отъ божественнаго промысла. Во имя святые и живоначальныя и нераздѣлимыя Троицы, Отца явѣ и Сына и святаго Духа. Всеправославному государю пре(о)священному архіепископу богоспасаемыхъ градовъ Великаго Новаграда и Пскова,
Вселеньскому папе, великому солнцу, всемирному светильнику церковному свету[43]…	и всея русійскія земли солнцу, владыкѣ Макарію, всемірному свѣтильнику, церковному свѣту[44]…

При докладнішому розборі помічаємо, що ця вставка складається з двох частин. І якщо визначити джерело походження для першої частини досить легко (у зв’язку з її унікальністю), то для другої, із наявним у ній призиванням осіб Пресвятої Трійці, зробити це доволі складно через більшу поширеність такої формули. У кожному разі, розглянемо в таблиці кілька подібних прикладів із давніх грамот.

Таблиця 3

Імовірні джерела походження вставки в ініціюмі “Послання до Макарія”

1. Грамота короля польського і великого князя литовського Казимира IV Ягеллончика про визнання прав митрополита Йони на Київську митрополію, 1451 р.	“Послання до архієпископа Макарія” за виданням І. Добротворського
Всяко дело благо и всяк дар свершен свыше сходит от Божественаго произволениа во имя Пресвятыа и Живоначалныя и Неразделимыя Троици…[45]	…всяко дѣло благо и всякъ даръ свершенъ свыше сходитъ отъ божественнаго промысла. Во имя святые и живоначальныя и нераздѣлимыя Троицы…[46]
2. Духовна грамота (заповіт) великого князя московського Василія II (Темного), 1462 р.	“Послання до архієпископа Макарія” за виданням І. Добротворського
Во имя Святыя и Живоначялныя Троица, Отця и Сына и Святого Духа…[47]	Во имя святые и живоначальныя и нераздѣлимыя Троицы, Отца явѣ и Сына и святаго Духа…[48]
3. Духовна грамота (заповіт) великого князя Дмитрія Донського, 1389 р.	“Послання до архієпископа Макарія” за виданням І. Добротворського
Во имя Отца и Сына и Святого Духа[49].	Во имя святые и живоначальныя и нераздѣлимыя Троицы, Отца явѣ и Сына и святаго Духа…[50]

[43] РФА. – М., 1992. – Вып. 5. – С. 1071. Пор. також: *Русина О.* Мисаїлове послання... – С. 291.

[44] Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 408.

[45] Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков / [укл. А. Плігузов]. – М., 2008. – С. 151.

[46] Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 408.

[47] Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – С. 320.

[48] Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 408.

[49] Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – С. 524.

[50] Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 408.

Як виглядає, укладач "Послання до Макарія" допасував у початкову формулу з грамоти короля Казимира IV імена осіб Пресвятої Трійці, відповідно до узусу того часу. Привертає до себе увагу той факт, що з понад 150-ти документів митрополичого формулярника (збірник Синод. 562), більшість із яких становлять грамоти людей духовного стану, лише три починаються призиванням Пресвятої Трійці, і всі три укладені світськими особами, більше того – особами благородного походження, особами вінценосними. Можливо, використання такого ж призивання Пресвятої Трійці на початку "Послання до Макарія" не випадковість, а свідома інтенція укладача, яка мала підкреслити його високе походження, що допоможе в ідентифікації автора[51]. На користь останнього промовляє і той факт, що й серед підписантів "Послання Мисаїла" були особи королівської крові, як-от "великославное княжа, ясно врожденый Михаилъ, брат по плоти пресвѣтлаго Короля полского, князя Казимира…"[52] та інші вельможі. В такому разі це можна вважати другою причиною (окрім його високих богословських і естетичних характеристик) обрання саме "Послання Мисаїла" за основний субстрат для компіляції.

Виходячи з наведених міркувань і спостережень, можна припустити, що укладачем компіляції був князь Іван Федорович Бєльський. На користь цієї гіпотези свідчать такі факти: 1) Серед підписантів "Послання Мисаїла" був його дід: "Благовѣрный княз Өеодоръ зъ Бѣлое брат во крове великого князя Андрѣя"[53]. 2) Прадід Івана Федоровича Бєльського, Іван Володимирович Бєльський, був онуком Великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича, як і король Казимир IV Ягеллончик, уривок із грамоти якого допасовано в "Послання до Макарія". 3) Разом з тим, Іван Федорович Бєльський був троюрідним братом Великого князя Московського Івана Грозного, що пояснює внесення в перейняту з грамоти короля Казимира IV Ягеллончика формулу імен Пресвятої Трійці й уподібнення початку "Послання до Макарія" до духовних грамот Великих Московських князів. 4) Крім того, Іван Федорович протягом свого життя неодноразово вдавався до заступництва високих церковних достойників. Так, у 1524 р. заступництво Московського митрополита Даниїла врятувало його від опали через невдалий похід на Казань. У 1540 р. завдяки заступництву Московського митрополита Йоасафа він був звільнений із в'язниці, де був опинився в результаті боротьби за владу між князями Шуйськими та Бєльськими. 5) За свідченням сучасників, Іван Бєльський був особою освіченою та начитаною, тож не лише міг знати "Послання Мисаїла", а також належно оцінити його високий стиль. 6) Не випадковою була й особа адресата "Послання до Макарія", адже архієпископ Макарій був дуже відомим і впливовим ієрархом свого часу і став, зрештою, креатурою Шуйських, які на місце скинутого ними Йоасафа поставили його Московським митрополитом (возведення на митрополичий престол відбулося 19 березня

[51] Разом із тим, внесення в уривок із грамоти короля Казимира IV імен осіб Пресвятої Трійці й уподібнення таким чином ініціюму "Послання до Макарія" до ініціюму духовних грамот (заповітів) може вказувати на те, що, на думку укладача, його життю загрожувала небезпека.

[52] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 199.

[53] Там само.

1542 р.). Всі ці міркування приводять нас також до гіпотетичної дати й обставин постання “Послання до Макарія”: 7) Після перевороту Івана Васильовича Шуйського 3 січня 1542 р. Іван Бєльський знову потрапив у опалу – його було вислано на вигнання до Білоозера, а відтак кинуто до в’язниці (тоді як Макарія, нагадаємо, в березні поставлено Московським митрополитом). Тож логічним виглядає припустити, що опальний вельможа, знаючи про добрі взаємини тоді ще Новгородського архієпископа з кланом Шуйських, написав до нього послання з проханням про заступництво, побоюючись за своє життя (як виявилося, небезпідставно – в травні того ж 1542 р. він за наказом Шуйських був убитий). Тому коли прийняти, що укладачем “Послання до Макарія” справді був Іван Федорович Бєльський, то з великою долею імовірності постання твору можна датувати початком 1542 р., а за місце постання тоді слід уважати Білоозеро, де він перебував на вигнанні.

Повертаючись до структури “Послання до Макарія”, можна сказати, що більше в ньому не виявлено вкраплень інших творів, окрім (більших чи менших) фрагментів “Послання Мисаїла”, відповідно видозмінених та зрідка доповнених невеликими фразами, які вийшли з-під руки самого компілятора. Для наочності нижче представляємо структуру “Послання до Макарія” в таблиці, з наведенням паралельних місць первісної редакції – “Послання Мисаїла”. З огляду на те, що деякі частини, запозичені з оригіналу, мають доволі великий обсяг, подаємо тільки їхній початок і кінець. Лише у випадку запозичення невеликих фрагментів наводимо паралельні місця повністю. Власні вставки укладача “Послання до Макарія”, якщо вони знаходяться на початку чи в кінці певного уривка, взято в дужки, щоб наочніше виділити рамки перейнятих фрагментів.

Таблиця 4

Структура компіляції в “Посланні до Макарія” у відношенні до вихідного тексту – “Послання Мисаїла”

“Послання Мисаїла до папи Сикста IV” за виданням І. Потія (перевидане в АЮЗР)	“Послання до архієпископа Макарія”, Сол. 902/1012
1) Все во святыхъ и всесвятого, великого Бога произволеніемъ[54]…	Всес҃тых ст҃го великаго Бг҃а произволение*м*[56]…
…отлученъ от грѣшникъ нравомъ и житіемъ[55]	…о*т*лучe*н* о*т* грѣшни*к* нравомъ и житием[57]
2) О великоначалнѣйшый всѣх святыхъ отцемъ отче[58]…	о великий нача*ль*неиший о*т҃*цемъ о*т*че[60]…
… прознаменанъ еси, и Духа святаго свыше порожъденіемъ[59]	…проѕнаменова*н* еси о*т* д҃ха ст҃го свыше порожения[61]

[54] Там само. – С. 200.
[55] Там само. – С. 201.
[56] Сол. 902/1012. – Арк. 342.
[57] Там само. – Арк. 345.
[58] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 202.
[59] Там само. – С. 203.
[60] Сол. 902/1012. – Арк. 345.
[61] Там само. – Арк. 347.

3) о всесвятый избранный Божый. Вселенскій пастирю[62]… …о благостояніи святыхъ божих церквах, и о совокупленіи ихъ. пакы во едино[63].	о всес҃тый и*з*бра*н*ны*й* бж҃*и*й вселенски*й* пастырь[64]… …о бл҃гостояниїхъ с҃ты*х* бж҃и*х* ц҃ркве*й* и о совокуплени*и* мира[65]
4) которыя ти достоиныя похвалы словомъ представимъ[66]… …насъ влекуще, к вашей всенасветейшой отческой святости[67]	которые ти досто*и*ны*и* по*х*валы словомъ пре*д*ставлю[68]… …на*с* влекуще к ваше*й* все*й* всенас҃тѣ*й*ше*й* о*т*ческо*й* стости[69]
5) высокое бо истинное любомудрие иноческое[70]… …да упасеши люди его хрестіянъское стадо[71]	высокое бо істи*н*ное любому*д*рие иноческое[72]… …да упасеши людие хр҃стиянское ста*до*[73]
6) къ сим же великій Павелъ, серафимъскій надутый языкъ глаголет. всякъ иже аще призоветъ имя Господне спасетъся[74]	к симъ же ре*ч*е великий паве*л* серафимский яѕы*к* г҃ла всякъ иже приѕове*т* имя г҃сдне сп҃сется[75]
7) сего ради молимъ ти ся много[76]… …милосердия безчисленнаго Божыя полно падаема тобою всимъ убогимъ грѣшникомъ[77]	(дерзъ великого яснѣишаго самоде*р*жца г҃сдря право*сла*вного ц҃ря всеа русии і великого г҃сдря ивана васи*л*евича всеа русии. убогий въ прегрешениихъ свои*х* и худо*ж*ший холопъ і дерзаю твою св҃тню к себѣ приѕываю.) і сего ради молю тя много[78]… …мл҃срдия его имъ г҃сдремъ подаваема по*л*на всему право*с*лавию[79]
8) Вашее всесвятое благословение, и совершенное прощение и всеконечное отъ всѣхъ грѣховъ разрѣшение[80]…	(всесв҃теиши*м* о*т*ц҃емъ о*т*ц҃ъ г҃сдрь архиеп҃скупу макарию буди ми тобою) всесв҃тое бл҃гословение и сове*р*шенное прещение і всеконечное греху моему ра*з*решение[81]…

62 Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 203.
63 Там само.
64 Сол. 902/1012. – Арк. 347.
65 Там само.
66 Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 208.
67 Там само.
68 Сол. 902/1012. – Арк. 347 зв.
69 Там само. – Арк. 348.
70 Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 208.
71 Там само. – С. 209.
72 Сол. 902/1012. – Арк. 348.
73 Там само. – Арк. 348 зв.
74 Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 205.
75 Сол. 902/1012. – Арк. 348 зв.
76 Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 212.
77 Там само.
78 Сол. 902/1012. – Арк. 348 зв.–349.
79 Там само. – Арк. 349–349 зв.
80 Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 213.
81 Сол. 902/1012. – Арк. 349 зв.

… имуще толико обещаніе на оставленіе долгомъ[82]	…имуще толико обѣщание на ставление долгомъ[83]
9) Нынѣ же и мы того ради желаемъ…[84] …накорми, и насити симъ небеснымъ хлебомъ[85]	н҃нѣ же г҃сдь имир и мы того ради желаемъ[86]… …накорми і насыти сир[87] мл҃срдием ц҃рскимъ[88]
10) жаждущих нас напой духовного пива от источникъ спасенных[89]… …папаяющи всяку тваръ на оживленіе[90]	жажущаго напой ц҃рскою мл҃стию от источникъ его ц҃рских мл҃стивых[91]… … напаяюща всю твар на оживление[92]
11) сего ради допомози намъ, о отче всенаисвятѣишыи[93]… …но твоими святыми молитвами и благословениемъ вся сия возможна нам будутъ[94]	сего ради помоѕи ми отче всенаст҃ѣиший[95]… … но твоими мл҃твами і бл҃гословениемъ вся сия возможна будут намъ[96]
12) милостивый страннолюбче, и сподоби насъ недостойныхъ внійти в домъ сей Господень. самъ отворяя нам двери небесного царствія ключару небесный, воводя насъ страннолюбно странных пришелцовъ от далеких странъ, верою к тобѣ пришедшихъ, яко внійдемъ радостію в домъ Божій небесный въ градъ царя великого во горный Ерусалимъ. и узримъ славу Бога нашого[97].	но мл҃стивый архиерѣй сподоби мя достойнаго великаго дарования внити в дом ц҃рский і видети славу ц҃рскаго лица[98]
13) умилосердися паки над нами отче святый и приодей насъ одеждою спасенія, и ризою благословеннаго прощенія облеци насъ. яко да наготу нашу сим паки	умл҃срдися паки надо мною от҃че с҃тый приодѣй на мя одежею ц҃рския мл҃сти яко да грѣх мой симъ ц҃рским милосердиемъ покрыем теплотою ц҃рския мл҃сти да

[82] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 213.
[83] Сол. 902/1012. – Арк. 350.
[84] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 218.
[85] Там само.
[86] Сол. 902/1012. – Арк. 350.
[87] Помилка писця, мало бути, звісно, "симъ".
[88] Сол. 902/1012. – Арк. 350 зв.
[89] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 219.
[90] Там само. Тут явна помарка: мало б бути, звісно, "напаяющи", а не "папаяющи".
[91] Сол. 902/1012. – Арк. 350 зв.
[92] Там само.– Арк. 351 зв.
[93] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 220.
[94] Там само. – С. 221.
[95] Сол. 902/1012. – Арк. 351 зв.
[96] Там само. – Арк. 352.
[97] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 221.
[98] Сол. 902/1012. – Арк. 352.

покріеши своимъ всесвятымъ отческим милосеръдіемъ. и тако съгрѣеши душа наша теплотою святого Духа, от студени мраза грѣховнаго померзаемаго люте, дондеже не пристигнетъ он лютейшій ледъ, скрегтанія зубного, никогда растаемый великомразный лютый тартаръ.от негоже да избавит ны Господь твоими святыми молитвами милостивый пастыру[99]	из*з*бавиши мя ц͡рския опалы своими с͡тыми мл͡твами мл*с*͡тивы*й* пастырю[100]
14) и представиши насъ непорочныхъ и незмерзаемыхъ мразомъ грѣховным праведному солнцу Христу[101]	и пре*д*поставиши мя праве*д*ному солнцу ц͡рю і г*с*͡дрю всеа руси*и*[102]
15) а тако невозбранно предстанемъ лицу Христову хваляще и благодаряще всемогущаго Бога и тебе во милосердіи милостивого отца[103]	и тако нево*з*бранно пре*д*стану лицу цр͡ву хваляще и бл͡годаряще всемогущаго бг͡а и тебѣ мл*с*͡рдаы*й* мл*с*͡тиваго о*т*͡ца[104]
16) всесветейшій отче пречестный. болящихъ пости и исцѣли...[105] …и тако спасены будемъ от всѣхъ болѣзній наших и немочей нашихъ[106]	всес͡тѣиши*й* о*т*͡че прч*с*͡тны*й* опалнаго мя посети і и*с*͡цели...[107] … и тако сп͡се*н* буду о*т* всѣхъ болѣ*з*не*й* свои*х* и опалы[108]
17) тыже яко добрый врач от него наученый ныне насъ възведи от греховъ смеръртных болящихъ, оживи и исцели[109]	ты же яко до*б*ры*й* вра*ч* во*з*веди мя о*т* моего согрешения болящаго оживи і и*с*цели[110]
18) всенасветѣйшій отче прійми ныне наша молитвы, и подаждъ нам здравіе болящимъ[111]	всес͡тѣиши*й* о*т*͡че при*и*ми н͡не н͡ша мл͡твы и пода*ж*дь ми печа*л*но*му* утѣху[112]
19) ты бо еси путь и животъ всѣмъ хрестіанскимъ душамъ[113]	ты бо еси гд͡рь им͡ркъ живо*т* хр*с*͡тиянски*м* д͡шамъ[114]
20) ты бо вѣси время и часъ егда умолити всемилостиваго Бога, да подаст намъ	ты бо вѣси время и ча*с*͡ егда умолити право*с*͡лавнаго ц͡ря и г*с*͡дря всеа руси*и* о

[99] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 222.
[100] Сол. 902/1012. – Арк. 352–352 зв.
[101] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 222.
[102] Сол. 902/1012. – Арк. 352 зв.
[103] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 222.
[104] Сол. 902/1012. – Арк. 352 зв.
[105] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 222–223.
[106] Там само. – С. 223.
[107] Сол. 902/1012. – Арк. 352 зв.
[108] Там само. – Арк. 353 зв.
[109] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 223–224.
[110] Сол. 902/1012. – Арк. 353 зв.
[111] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 223.
[112] Сол. 902/1012. – Арк. 353 зв.
[113] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 224.
[114] Сол. 902/1012. – Арк. 353 зв.

здравіе тобою, и прощеніе от всякаго греха, и свое многомилосердное смилованіе[115]	н҃шихъ согрешении*х* тобою да пода*с*҃тъ на*м* мл*с*҃ть і прощение греху моему і свое многое мл*с*҃рдие[116]
21) сію нам благовествуй радость въ темници седящим, да паки прійдемъ на первое блаженство своего достоянія райскаго, наслаждаются божественныя чести[117]	сию г*с*҃дрь им*р*҃къ бл*г*҃овѣству*й* радость в ско*р*би и печа*ли* седящему пе*р*выя его ц*р*҃ския м*л*҃*сти*[118]
22) сія вся погубихом преступленія ради праотцем нашым Адамом...[119] … о насъ к Богу буди милосердый ходатай[120]	жалование погуби*х* своимъ пр*с*҃туплениемъ...[121] … о мнѣ буди ко г*с*҃дрю мл*с*҃рды*й* ходатай[122]
23) и помощникъ въ скоръбехъ увѣтлив буди нам яко к тобѣ прибѣгаемъ, на четвероносной Божіей носящеся, не отврати рабъ своихъ тощъ...[123] … хвала и радованіе и веселіе постигло их[124]	і помощникъ в скорбѣхъ яко к тебѣ прибегаю не о*т*вра*ти* раба своего тоща[125]… … хвала радование і веселие ц*р*҃ьское постигло ихъ[126]
24) ты бо кый всенасветѣйшій милостивый отче о всѣхъ сих...[127] …да всѣхъ помилуеши, да ущедриши, да всѣхъ обдариши сихъ духовныхъ дѣяній[128]	ты бо еси всесв*т*҃ѣйший мл*с*҃тив*ш*҃ий о*т*че всѣ*х* сихъ...[129] … да всѣ*х* милуеши і уще*д*риши сию ц*р*҃скою мило*с*҃тию великого г*с*҃дря[130]
25) сія вся духовная словеса пишемъ…[131] …ейже врата адова никогда одолѣти не могуть[132]	сия вся словеса и моления пишемъ…[133] … еиже врата адава никогда о*т*дѣлѣти не могу*т*[134]

[115] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 224.
[116] Сол. 902/1012. – Арк. 353 зв.–354.
[117] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 225.
[118] Сол. 902/1012. – Арк. 354.
[119] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 225.
[120] Там само.
[121] Сол. 902/1012. – Арк. 354.
[122] Там само. – Арк. 354 зв.
[123] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 226.
[124] Там само.
[125] Сол. 902/1012. – Арк. 354 зв.
[126] Там само. – Арк. 355.
[127] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 227.
[128] Там само.
[129] Сол. 902/1012. – Арк. 355–355 зв.
[130] Там само. – Арк. 355 зв.
[131] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 227.
[132] Там само. – С. 228.
[133] Сол. 902/1012. – Арк. 355 зв.
[134] Там само. – Арк. 356.

26) ибо милосердыи еси учитель и всеразумныи Отецъ[135]…	и бг҃омудрый учитель і всеразумный св҃тый отц҃ь[137]…
…въ семъ постраждемъ къ вашеи всеинаисвятѣишои великомилостивои святости[136]	… не постражду і вш҃ей всенасвѣ҃теиший великомилостивно святости҃[138]
27) О отче пречестныи. Но о семъ о всемъ слава уже буде во вишныхъ Богу...[139]	о ѡ҃че пресв҃тый гс҃дрь імркъ оно о семъ о всем слава буди в вышних бг҃у...[141]
…Будиже к тому благословеніе на насъ тобою всенасвятѣйшій отче всегда нынѣ и присно и въ вѣки вѣкомъ аминь[140].	… буди же ктому бл҃гословение на нас҃ тобою всесв҃тѣиший ѡ҃тче всегда и н҃не і присно і во вѣки аминь[142].

Як випливає з останньої та з попередніх таблиць, “Послання до Макарія” складається з 27-ми уривків, перейнятих із “Послання Мисаїла”, а 28-им є невеликий фрагмент, допасований на початку компіляції, що походить із грамоти короля Казимира IV. При цьому більші частини Мисаїлового листа знаходяться на початку та в кінці нової редакції, тоді як всередині бачимо велику кількість дрібніших уривків, часто лише одне речення чи фразу (як-от фрагменти 14, 15, 17–21), що показує, наскільки сильно її укладач був залежний від оригіналу, змінюючи почасти вихідний текст відповідно до своїх обставин і потреб, однак переймаючи з нього багатий образний матеріал і врочисту, сповнену пафосу мову. У трьох випадках (фрагменти 6, 15 і 18) він навіть повернувся на кілька рядків чи аркушів назад, перейнявши звідти ті фрази, які його цікавили, а тоді знову продовжив гортати вперед, аж до кінцевого “амінь”.

Тому, з огляду на наведені спостереження щодо структури “Послання до Макарія”, зокрема на невелику питому вагу вкраплення з грамоти короля Казимира в порівнянні з обсягом решти тексту, перейнятого з грамоти Мисаїла, пропонуємо надалі вважати “Послання до Макарія” новою (скороченою) редакцію “Послання Мисаїла”. А оскільки нам достеменно не відоме ні ім’я укладача цієї редакції[143], ні місце її постання[144], а точно знане лише ім’я адресата – архієпископ Макарій, то пропонуємо називати цю редакцію

[135] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 229.

[136] Там само.

[137] Сол. 902/1012. – Арк. 356.

[138] Там само. – Арк. 356 зв.

[139] Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 229–230.

[140] Там само. – С. 231.

[141] Сол. 902/1012. – Арк. 356 зв.

[142] Там само. – Арк. 359.

[143] Попри всі аргументи, теза про те, що автором “Послання до Макарія” був Іван Федорович Бєльський, залишається теорією, хай і вельми правдоподібною.

[144] Самої лише гіпотези про постання твору в Білоозері як місці останнього вигнання й ув’язнення Івана Бєльського замало для того, щоб виводити з цього назву редакції. Адже Іван Федорович Бєльський неодноразово перебував у в’язниці, тож теоретично послання могло бути написане й під час одного з попередніх ув’язнень, а ймовірним часом постання може бути період між 1534 (перше ув’язнення) і 1542 (останнє ув’язнення) роками.

“Макаріївською”, відрізняючи її від первісної редакції “Послання Мисаїла”, яка відома нам за Кревським (опублікованим митрополитом І. Потієм), Смоленським і Синодальним (який містить лише фрагмент послання) списками.

“Послання до Макарія” (Макаріївська редакція “Послання Мисаїла”) вміщено у збірнику, що раніше належав бібліотеці Соловецького монастиря, яку потім передано Казанській духовній семінарії та академії, де він отримав номер Сол. 902. Саме там із цим твором ознайомився й підготував своє видання І. Добротворський. Після революції 1917 р. Соловецьку бібліотеку з Казанської академії передано до Російської публічної бібліотеки (тепер – Російська національна бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна) у Санкт-Петербурзі, де рукопис отримав свій теперішній шифр: Сол. 902/1012[145]. Збірник цей змішаного змісту, датується XVII ст., формат – в одну четверту аркуша, всього 406 аркушів, матеріал – папір. “Послання до Макарія” написане скорописом і міститься на аркушах 342–359. Червоною циноброю наведено лише першу літеру, якою відкривається твір, тому її при виданні буде виділено жирним шрифтом. Для передачі винесених літер їх виділено курсивом, титла зберігаються і не розкриваються, пунктуація відтворює наявну в пам’ятці, кінець рядка позначено скісною рискою (/), а кінець аркуша двома скісними рисками (//), після яких у дужках подано номер наступного аркуша. Твір при виданні поділено на абзаци відповідно до перейнятих у нього фрагментів з “Послання Мисаїла” (там, де такий поділ, звісно, можливий), окрім останнього абзацу, який єдиний наявний і в самому документі.

ДОКУМЕНТ

(арк. 342) **В**сест͡го великого бг͡а произволение*м* / всяко дѣло бг͡о[*] и всякь да*р* све*р*шенъ / свыше сходи*т* о*т* бж͡ественнаго про/мы*с*͡ла во имя с͡тые и живонача*л*ныя / и нера*з*делимыя тр*о*͡цы о*т*͡ца яве / с͡на и ст͡го д͡ха всеправо*с*͡лавно*му* / г*с*͡дрю пресвеще*н*но*му* а*р*хиепископу бг͡о/спасаемы*х* градо*в* великаго нова/града и пскова і всея руси*и*ския ѕе*м*лы / солнцу вл*д*ке макарию всеми*р*но*му* / св͡тилнику ц*р*͡ковному свѣту ст͡о*му* / і всес͡тѣише*му* о*т*͡цу о*т*͡цемъ і всенача*л*/неише*му* па*с*͡тырю пастыремъ // (арк. 342 зв.) бл͡женно*му* учителю с͡тыя вселе*н*/ския собо*р*ныя апоста*л*ския[**] ц*р*͡кви / надосто*и*нише*му* правителю / в пе*рвых* св͡ще*н*ны*х* чиноначалия*х* / свѣтлосияюще*му* просвещение*м* / нб*с*͡наго раѕума оѕарения све/ще*н*ноначалнеишаго великаго / свѣта паче ясноѕрителны*х* / херувимо*в* блистаяся умови*д*/ны*м* просвещение*м* великагω / бг͡а всинаипросветлѣишаго / в себѣ о*б*ра*з* нося единоточе*н* / о*т* сераѳимъ пламе*н*ноблис͡таемы*х* // (арк. 343) свѣто*в* чю*д*ноумно*му* і свѣтло*му* сера/ѳиму огне*м* н͡бсны*м* ра*з*горяему и *м*ного/рачите*л*ны*м* желание*м* всегда па/лимъ о*т* бж͡естве*н*ныя любве : / и паки бж͡ественную любовъ / у пр*с*͡тола сущи великаго бг͡а / трис͡тую ему пѣснь

[145] Висловлюємо щиру подяку бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі за надання копій збірника Сол. 902/1012 для цього дослідження.

[*] Мало би бути “благо”, однак літера “л” (яка, швидше за все, мала бути надрядковою) в рукописі відсутня – вочевидь, недогляд писця.

[**] Попри те, що у виданні І. Добротворського тут “апостольскія”, в манускрипті написано саме так – “апосталския”. Пор.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 409.

принося / от всѣхъ и ѕа вся *от* него просве/щаемъ і освещаемъ в д͡хо/вную бл͡годать свер*шенны*и про/свещаемъ всего свѣтлаго / свѣта освещение д͡шамъ / все привлеча желание*м* люб*в*е // (арк. 343 зв.) яже к не*му* в чюдны*и*[*] его свѣ*т* еже е*с*͡тъ / непостижи*м* всяко*му* уму[**] и тако о*т* него / многосвѣтъ паче всѣ*х* свещенно/начали*и* ц͡рковны*х* і прочиимъ / преподобия і сущи*м* по*д* в͡шею / с͡тостию бл͡женною свещенно/но*с*͡ною с͡втынею кождо по *ми*ре / раз*д*ѣяся д͡ховная дарова/ния о всемъ просвещение / і сове*р*ш*ен*ное бл͡гословение / во вся и на *вся* ц͡рковныя чины / начала же і власти а*н*ге*л*ския / же і всякия чл͡вческия умы // (арк. 344) и духи изливая в ни*х* изообилно / свѣ*т* бг͡оразумия к просвеще/нию и*х* д͡ша*м* еже ти подастъ / многорачите*л*ная прему*д*рость / бж͡ия сове*р*шению с͡втымъ / пасти ц͡рко*в* и избранное стадо / свои*х* слове*с*͡ны*х* овецъ еже ти / Гс͡дь поручи о велики*и* пастырю / пастыремъ началникъ / і всѣхъ свещенноначалия / первене*ш*͡нему свѣту ц͡рко*в*ному свети*л*/нику всеми*р*ному свѣту всѣ*х* хо/датаю новаго ѕавѣта Хр͡ста // (арк. 344 зв.) ізбравшаго тя в си*и* чи*н*ъ по бл͡гослове*н*͡ю хо/тѣния свое*г*͡ во о*б*раз сво*и* бж͡еств*е*нны*и* / с͡вты*и* і вос*т*авлеи тя на пр͡столе вели/кого прославия[***] на седа*ли*щи бл͡же*н*на*г*͡ / архиепископа іванна і пречю*д*наго / а*р*хиепископа еѵфимия правяще / слово истинное істи*н*наго бг͡а возве/щающе во всѣ православие і в ко*н*/цы ея сп͡сение бж͡ие во свидѣте*ль* / всѣмъ хотящи*м* вѣровати исти*н*/ному с͡ну бж͡ию подавая в ве͡*с* ми*р*ъ / ѕдравие і всесте͡нное[4*] бл͡госло/вение силою подавати[5*] силою все// (арк. 345) могуща*г*͡[6*] бг͡а на сп͡сение всѣ*мъ* д͡ша*м* / тако бо угоде͡*н* еси во *в*сѣмъ перво/с͡втль по писанию пр*п*дбе͡*н* неѕло/би*в* бѣзскве*р*ненъ бл͡гоуго*д*енъ все/млс͡ти*в* и о*т*лучен *от* грѣшни*к* нравомъ / и житие*м*

о великий нача*ль*неиший / о*т*͡цемъ о*т*че та[7*] великъ и толикъ / многобл͡женъ еси неизрече*н*͡но / достоинствию[8*] бг͡а . да кто /о*т* чл͡вкъ возможе*т* изг͡лати или

---

[*] Біля винесеної над рядок "д", написаної скорописом, іншим почерком і чорнилом написано сучасне прописне "д" – вочевидь, слід одного з розборів тексту.

[**] Тут в рукописі поставлено червоною цинобрпохо крапку, якій відповідає така ж крапка на маргінесі навпроти початку цього рядка, біля якої написане слово "уму", яке подаємо там, де воно було пропущене і куди, за задумом переписувача, його слід внести.

[***] У рукописі помилково написано "прославия". І. Добротворський побачив за цим слово "православія", однак тут подаємо той варіант із помилкою, який знаходимо в рукописі. Пор.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 410 (у виданні сторінку помилково марковано як 401).

[4*] Тут писець помилково замість "п" поставив "т", хоча мало бути, поза сумнівом, "всеспасенное", як знаходимо на відповідному місці в "Посланні Мисаїла". Пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 201. І. Добротворський прийняв, вочевидь, що замість "т" мало бути "щ", тому й передав його як "всесвященное". Див.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 410 (у виданні сторінку помилково марковано як 401).

[5*] Обох слів "силою подавати" у виданні І. Добротворського немає, оскільки він уважав їх, вочевидь, помилковим подвоєнням, тож відразу перейшов до наступних слів – "силою всемогущаго". Пор.: Там само.

[6*] В рукописі остання літера "а" (оскільки "г" надрядкова) виправлена з іншої літери тією самою рукою й чорнилом.

[7*] Вочевидь, помилка писця, правильно мало б бути "тако", як приймав, зрештою, також І. Добротворський. Див.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 410 (у виданні цю сторінку помилково марковано як 401).

[8*] У цьому слові літери "тв" виправлені з інших тим самим почерком і чорнилом.

иѕрѣщи[*] / преди*в*ные достоиности величе*с*/твия свт҃нь твои*х* или ублж҃и/ти по достоянию свтл҃ство твое // (арк. 345 зв.) изр*я*҃*д*ное ѵмъже тя гс҃дь бг҃ъ убл҃/жи паче всѣ*х* земны*х* сн҃о*в* челов҃ѣче/ски*х*[**] и самѣ*х* тѣ*х* сн҃о*в* свѣта славою / и честию ве*н*чавы*и*[***] тя мню убо мно*г*҃/блж҃енны*и* свтл҃ю бж҃ий великий / пастырю вселенский учителю / ѕаконуполо*ж*ный вторый моисею / паче аарона прославле*н*ный о*т* бг҃а / архиерѣю самаго того п*ре*вы*ш*ши[4*] / чюднаго самоила новаго ѕавѣта / Хр*с*҃та сове*р*шенный умъ црк҃о*в*ное / око правителю новаго ко*в*чега / завѣта Хр*с*҃тва в немже лежи*т* // (арк. 346) не скрижали каменыи но самое то / слово бж҃ие живописанное и по*з*/лащено дх҃о*м* ст҃ы*м* в ср*д*цы твое*м* / ст҃омъ вкоренено о*т* дх҃а манною / нб҃*с*ною і воспитано всест҃ѣишею / прч҃*с*тою плотию и кровию агнь/ца Хр*с*҃та непоро*ч*наго и*з*бави/теля всего мира.

да что еще / о семъ продо*л*жая время гл҃ю / о*т*ч҃е воистинну яко ни едино е*с*҃ть / слово тако во*з*можно бы*т* е[5*] о*т* на*с*҃ / досто*и*но или воѕможно к по*х*ва/лению чю*д*ны*х* и преди*в*ны*х* ст҃ы*х* твои*х* // (арк. 346 зв.) которое бо блг҃ое похваление мы / ѕемноро*д*ни*и* ненаучени*и* принесе*м* / ти ублж҃енно*му* еще о*т* самого / вышняго[6*] бг҃а бг҃оносе всеблж҃е/нне о*т*че не може*т* бо о*т* чл҃вкъ да*н*/ная ти мл*с*҃ти і почести слово*м* / или и*з*рещи аще кто всѣ*х* пре*му*/дросте*и* ѧѕыкъ има*т* но токмо е*ж* / о*т* усе*р*дия теплыя вѣры и па*л*/мыя лю*б*ве юже има*м* к тебѣ / свт҃ѣише*му* бж҃ию поелико во*з*/можно е*с*҃ть от на*с* сия прино/симъ малое се гранесо*с*҃ловие[7*] // (арк. 347) г*с*҃дне велики*и* ст҃ителю от бг҃а бо / да*н* еси отц҃ъ всѣхъ хр*с*҃тиянски*м* / дш҃амъ[8*] прежде лѣ*т* проѕна/менова*н* еси о*т* дх҃а стг҃о свыше / порожения.

о всест҃ый и*з*бра*н*/ны*и* бж҃и*и* вселенски*и* пастырь / о*т* великаго пастыря Хр*с*҃та / учине*н*ны*и* воисти*н*ну исти*н*ны*и* / ты еси свщ҃*н*никъ бг҃а вышня*гѡ* / приносяще ему

---

[*] У слові "изрѣщи" замість літери "щ" первісно була інша, виправлена тим самим почерком і чорнилом на "щ".

[**] Попри те, що це слово ані не скорочено, ані в рядку, де воно починається, немає винесених літер, над ним все ж поставлено титло, яке відтворюємо й тут.

[***] Над словом "венчавъ" біля винесеної над рядок "н", написаної скорописом, іншою рукою і чорнилом написане новочасне "н" – вочевидь, слід пізнішого розбору почерку.

[4*] Літери "ре" у слові "превышши" написані не над, а під рядком.

[5*] Важко сказати, чи писець мав на увазі "бы*т*е", чи кінцеву "е" слід розглядати як скорочення. На користь останнього говорить те, що літера ця написана відокремлено від "быт", а всупереч цьому говорить відсутність титла над нею. В первісній редакції "Послання Мисаїла" тут "быти еже". Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 202. І. Добротворський також уважав, що "е" є скороченням від "еже". Див.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 411.

[6*] Над словом "вышняго", біля літери "ы", написаної скорописом, іншою рукою й чорнилом написане сучасне "ы".

[7*] У виданні І. Добротворського це слово передано як "гранесловіе". Див.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 411. Однак варіант "гранесо*с*ловие" знаходимо на цьому ж місці і в Смоленському списку. Див.: *Заторський Н.* "Послання Мисаїла" за Смоленським списком. – С. 412. Це свідчить на користь того, що перед нами не помилка переписувача "Послання до Макарія", а слід помилки на ранній стадії передання "Послання Мисаїла", яка, відтак, передавалася далі.

[8*] У цьому звороті І. Добротворський при виданні виправив синтаксис і правопис, поставивши "всѣмъ христіанскимъ душамъ". Див.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 412.

же*р*тву с҃тую / і бескровную о мире всего мира / и о бл҃гостояниїхъ с҃ты*х* бж҃иі*х* / ц҃ркве*и* и о совокуплени*и* мира //

(арк. 347 зв.) которые ти досто*и*ны*и* по*х*валы / словомъ пре*д*ставлю иже па/че славы достои*н*ства витѣя / любославныя мо*л*чание[*] вмѣ/сто слова до*б*родѣте*л* по*х*валя*ти* / накаѕуетъ и самого есте*с*/тва превозше*д*ше*му* мѣры всего / мира горни*х* разве бо славнаго / ѧѕыка учение емуже и скла/дая пе*р*венецъ слово гл҃а/ше: ѧѕыкъ мо*и* трость / книжника скорописц҃а. Что ж / симъ де*р*ѕне*м* вся ко усердию // (арк. 348) любо*в*ному на*с* влекуще к ваше*и* / все*и* всенаст҃ѣ*и*ше*и* *от*ческо*и* стости /

высокое бо істи*н*ное любому*д*рие / иноческое еже е҃сть мнишеское / г҃лю житие избра*в* и бг҃ови во *в*с*ѣх* / просвои*в*ся есть невозможная инакая разве о*т* усердия стяжа*ти* / любо*в* и быти с ними едино во*з*/любивъ ѕако*н* и много лѣ*т* пребы/ва во уставе прп҃*д*бнаго па/ѳнотия в нем же много лѣ*т* / пребы*в* і *д*ост*о*ино ходивъ / житие жестокое іс*к*усивъ // (арк. 348 зв.) до҃*н*деже призри г҃сдь на смирение / твое видя многотр҃у*д* терпения[**] / і вдручение тѣла твоего ѕрѣ*ти* / к любиво любителю и сего ра*ди* / посети*л*ъ тя есть восто*к* свыше / і направи ти ноги твоя на пу*т* / свт҃ите*л*ства великаго и старого / новаграда да упасеши людие / хрс҃тиянское ста*до*

к симъ же ре*че*[***] / великий паве*л* серафимский / ѧѕы*к* г҃ла всякъ иже приѕо/ве*т* имя г҃сдне спс҃ется

дерѕъ / великого яснѣишагo самоде*р*жца // (арк. 349) г҃сдря право*с*ла*в*ного ц҃ря всеа русии / і великого г҃сдря ивана васи*л*евича / всеа русии. убогий въ прегреше/ниихъ свои*х* и худо*ж*ший холопъ / і дерзаю твою свт҃ню к себѣ приѕы/ваю. і сего ради[4*] молю тя много / яко да посли свою мл҃стъ і свое / прошение о мнѣ согрѣш-шему[5*] / прещедр҃ому общему всего хрс҃ти/янства великому и многомл҃стиво*му* / ц҃рю и г҃сдрю н҃шему. в не*м* лежа*т* / мл҃сти бѣ*с* числа оби*л*но мл҃срдия его / имъ г҃сдремъ подаваема по*л*на // (арк. 349 зв.) всему право*с*лавию.

всесвт҃еиши*м* / от҃цемъ от҃цъ г҃сдрь архиеп҃ску/пу макарию буди ми тобою / всесвт҃ое бл҃гословение и сове*р*ше/нное прещение[6*] і всеконечное / греху моему ра*з*-решение есми / согреши*л* пре*д* г҃сдремъ ц҃ремъ / всеа русии. а согрешение н҃ше[7*]

---

[*] Помилка писця, мало б бути “молчание<u>мъ</u>” – вочевидь, він або недобачив, або не надписав винесену “м”. І. Добротворський недогледів після “молчание” літеру “в” і, прийнявши літери “мѣ” з наступного слова “в<u>мѣ</u>сто” за літери “мъ” і кінець попереднього слова, відчитав тут “молчаніе<u>мъ</u>”. Однак через цю його помарку виникла помилка в наступних словах: замість наявного в рукописі “молчание <u>вмѣ</u>сто слова” вийшло “молчаніе<u>мъ</u> стослова”. Див.: Там само.

[**] У слові “терпения” остання літера виправлена на “я” тим самим почерком і чорнилом.

[***] Перша з літер “е” у слові “рече” винесена не над, а під рядок.

[4*] У слові “ради” перші літери виправлені з інших тією самою рукою й чорнилом.

[5*] Мало б бути, звісно, “согрѣшшемъ”, як це слово й виправив І. Добротворський. Див.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 413. Однак у рукописі тут помилково написано саме “согрѣшшему”, що, швидше за все, є наслідком прогресивної дистантної асиміляції щодо наступних слів – “прещедр҃ому общему”.

[6*] Мало бути, звісно, “прощение”, тож І. Добротворський відповідно виправив це слово. Див.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 413.

[7*] Слово “н҃ше” з червоною крапкою перед ним написане збоку перед рядком, а всередині рядка ще одна червона крапка вказує, куди слід внести пропущене слово. Тож ставимо його на те місце, де воно мало бути за задумом писця.

твоеи / с͡втни вѣдомо чающе от тебе / бл͡женнаго упавание сие получити / о всенасв͡тѣиши о͡тче помяни / слово г͡лющее великаго пасты/ря хр͡ста первоначалному всѣх // (арк. 350) преже пастырю верховному петру / емуже сам вручив пасти своя овца / повелевая ему не токмо седмь / крат на д͡нь чл͡вкомъ отпущати / но седмьдесят седмерицею яко / да не отчаваются сп͡сения своего / имуще толико обѣщание на став/ление[*] долгомъ.

н͡нѣ же г͡сдь имир[**] / и мы того ради желаемъ мл͡срдных / твоих добродѣтелных даров / от в͡шеи всенасв͡теишеи милосердости / аки пастыря милостиваго и утѣ/шителя д͡шъ понеже убо алчен // (арк. 350 зв.) есмь ц͡рския мл͡сти наяснѣишаго[***] / г͡сдря самодержца ц͡ря всеа русии / сего ради молю твое чл͡вколюбие / алчнаго мя накорми і насыти сир[4*] / мл͡срдием ц͡рскимъ жажущаго напои / ц͡рскою мл͡стию от источникъ его ц͡рских / мл͡стивых ібо желаю его ц͡рские / мл͡сти аки желает елен палимы / на источники водныя тако желает / д͡ша моя мл͡сти ц͡рския и отпущения / греху моему от егоже ц͡рския мл͡сти / вжадаю ктому во веки. мы / ѵбо вѣруемъ быти яснѣишаго // (арк. 351) ц͡ря г͡сдря всеа русии и того самого и͡сто/чника мл͡сти істекающе[5*] всему / правос͡лавию сего ради со бл͡гоговѣ/нием вѣры притекаю прилѣжно / ко цр͡ском у источнику с радостию почер/псти свѣтлаго г͡сдря ц͡ря всеа русии / мл͡сти все православие охлаждяя / от нежадна недуга и его ц͡рския де/сница в сытость напаяет жада/емых мл͡сти и его ц͡рские іс точники / істекаютъ аки посредѣ рая бж͡е/ственною бл͡годатию беспре/стани кипяще от негоже истекают // (арк. 351 зв.) четыре рѣки напаяюща всю твар / на оживление.

сего ради помоѕи ми / отче всенас͡тѣишии доити ц͡рского дво/ра яко да в немъ ходяще / і зрятъ свѣтлое и неприкосно/венное лица его ц͡рского і гдѣ / ес͡ть всѣмъ правос͡лавным / хрс͡тияном мл͡сть. многие у[6*] убо у ц͡ря / мл͡сти суть по мире дарование / комуждо разделено о все/с͡тый от͡че тебѣ вся сия от вышняго / б͡га і г͡сдря всеа русии дарова/на і вручена суть. сего ради // (арк. 352) молю тя о всес͡тѣиший от͡че сего ц͡рь/скаго двора бл͡голѣпия доити. / і его бл͡голѣпия и мл͡сти доити / но твоими мл͡твами і бл͡гослове/ниемъ вся сия возможна будут / намъ но мл͡стивыи архиерѣи спо/доби мя достоинаго великаго / дарования внити в дом ц͡рскии / і видети славу ц͡рскаго лица / умл͡срдися паки надо мною от͡че / с͡тыи приодѣи на мя одежею / ц͡рския мл͡сти яко да грѣх мои / симъ ц͡рским милосердиемъ // (арк. 352 зв.) покрыем теплотою ц͡рския мл͡сти / да избавиши мя ц͡рския опалы / своими с͡тыми мл͡твами мл͡сти/вый пастырю и предпостави/ши мя праведному солнцу ц͡рю / і г͡сдрю всеа

[*] Вочевидь, іще одна помилка писця – мало бути "на оставление", як поправив це слово перший видавець. Див.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 414.

[**] Хоча І. Добротворський відчитав це слово як "имярек", однак насправді написано навіть не "имяр", а лише "имир" – вочевидь, помарка переписувача. Пор.: Там само.

[***] Літера "ѣ" виправлена з помилково повторно написаної "я" тією ж рукою і чорнилом.

[4*] І. Добротворський виправив це слово на "симъ", однак винесена літера, поза всяким сумнівом, не "м", а "р".

[5*] Як зауважив у примітці до цього слова І. Добротворський, "въ рукописи: астекающе", хоча мало бути, звісно "истекающей", як він і подав на цьому місці у своєму виданні тексту. Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 414.

[6*] Ще одна буква "у" перед словом "убо" є, вочевидь, помилковим подвоєнням.

руси*и* и тако невоз/бранно пре*д*стану лицу* црв҇у / хваляще и бл҇годаряще все/могущаго бг҇а и тебѣ млср҇дыи / мл҇стиваго о*т*ца

всест҇ѣиши*и* / о*т*ч҇е прч҇стны*и* опалнаго мя / посети і ис҇цели много печа*л* / отягчена и ско*р*бми различными // (арк. 353) тяжкими бедами стягнута і во/пиюща к тебѣ *из* глубины дш҇а о вра/чю по*д*щися умл҇срдися на мя помо/ѕи ми яко изгибаю во грѣсе своемъ лю/тѣ тебѣ бо такова прему*д*раго / врача вѣдуще могуще *и*сцелити / і спс҇ти всяко нш҇е согрешение / і всяку печа*л* к тебѣ прибегаемъ / вѣрою и *с*мирение*м* припадающа / и любовию просяще рцы о мнѣ / слово ко гс҇дрю и яснѣишему цр҇ю / право*с*҇лавно*му* самоде*р*жцу / всеа руси*и* тогда ицелею** дш҇ею // (арк. 353 зв.) и тѣло*м* и тако спсе*н* буду о*т* всѣхъ / болѣзне*и* свои*х* и опалы ты же яко / до*б*рый вра*ч* во*з*веди мя о*т* моего / согрешения болящаго оживи / і *и*сцели всест҇ѣиши*и* о*т*ч҇е при*и*ми / нн҇е нш҇а мл҇твы и пода*ж*дь ми / печа*л*но*му* утѣху ты бо еси гдр҇ь / имр҇къ живо*т* хр҇стиянски*м* дш҇амъ / ты бо вѣси время и ча*с*҇ егда умо/лити право*с*҇лавнаго цр҇я и гс҇дря / всеа руси*и* о нш҇ихъ согрешении*х* / тобою да пода*с*҇тъ на*м* мл҇сть / і прощение греху моему // (арк. 354) і свое многое млср҇дие

сию гс҇дрь имр҇къ / бл҇говѣству*и* радость в ско*р*би и печа*ли* / седящему пе*р*выя его цр҇ския мл҇*с*ти / жалование погуби*х* своимъ пр҇ступле/ниемъ и того ради изгна*н* бысть / во тлю и сѣни смр҇тне*и* в мѣсто ѕло/бление во юдоли плачевне в мѣ/сте идѣже положенъ есми нн҇е / осужденною обо*л*ченъ е*с*҇мь кожею / яже е*с*҇ть в темницы горко дш҇и / мое*и* в не*и*же слежу опале а*л*чю/ще и жа*ж*дуще слеѕами ся о*тли*/вающе*** иѕ глубины дш҇а тя*ж*ко // (арк. 354 зв.) во*з*дыхающе и млср҇до*му* цр҇ю і гс҇дрю / всеа руси*и* кричаще гс҇дри изведи / іѕо опалы сея дш҇у моюісповѣда/тися цр҇ско*и* мл҇сти тво*еи* ожидаю / бо сего до*н*деже во*з*дастъ ми / не по грехомъ моимъ ни по безѕа/кони*ем* но мл҇стивый о*т*че помоѕи ми / сего твоими ст҇ыми мл҇твами / о мнѣ буди ко гс҇дрю млср҇дый хода/та*и* і помощникъ в скорбѣхъ / яко к тебѣ прибегаю не о*т*вра*ти* / раба своего тоща тебѣ бо вѣ/рою[4*] великого помощника // (арк. 355) і де*л*ъ ходатая изр҇*я*дна о на*с* опа*л*ны*х* / ко гс҇дрю православному яко да *из*/бавиши мя о*т* тмы и опалы горшия / і направи на пу*т* смире*н* і введи мя / паки в чю*д*҇ный его свѣ*т* неме*р*цаю/ще*и* і в неѕаходимый пр҇сносия/ющей облистаемый неизреченною / красотою и просвещениемъ / сиявшаго цр҇ския насла*ж*дения / ідеже вси правосла*в*҇нии веселя*т*/ся хвала радование і весе/лие цр҇ьское постигло ихъ /

ты бо еси всесв҇тѣйший // (арк. 355 зв.) мл҇стив҇ший о*т*че всѣ*х* сихъ цр҇ь/ски*х* даро*в* раздате*ль* алчющи*х* / питате*ль* жа*ж*дущи*х* напоите*ль* / в опала*х* утѣшитель странны*м* / всѣмъ да вся утѣшиши / да всѣ*х* милуеши і уще*д*риши / сию цр҇скою мило*с*҇тию великого / гс҇дря

---

* Замість літери "у" писець починав писати якусь іншу, але потім, вочевидь, помітивши помилку, виправив на "у", хоча риска від іншої літери залишилася.

** Переписувач помилково пропустив літеру "с", мало бути, звісно, "исцелею". І. Добротворський подав тут "исцѣлѣю". Див.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 416.

*** Помилка писця, мало бути "обливающе". І. Добротворський при виданні послання відповідно виправив це слово, але крім цієї правки він переніс зворотну частку "ся" на кінець: "обливающеся". Див.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 417.

4* Це слово І. Добротворський виправив на "вѣрую". Див.: Там само. Так воно, вочевидь, і було написане укладачем, оскільки в первісній редакції "Послання Мисаїла" тут "тобе бо вѣруемъ". (Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 226). Тож при зміні на першу особу однини мало би бути "вѣрую".

сия вся словеса и моле/ния пишемъ к вшеи всесвтеи/ши свте вѣдуще добрѣ / яко вся премудрости і разума глубоких философвских* учений / і бгословенских кнгъ всяка // (арк. 356) вѣси великоразумно и твоимъ все/свтѣишим премудрости умом твоим / і ясно зриши неизреченная ихже / умолча умъ члвчь постигнути не может / ібо есть црский свщнный язык / есть свтльство блаженное / камен живый от бга избран честен / на немже камени основал есть / Хрстсъ црков свою еиже врата / адава никогда отдѣлѣти не могут / и бгомудрый учитель і всеразумный / свтыи отць вѣси како премудро/стию свою паки опальнаго мя // (арк. 356 зв.) утѣшити і печаль мою на радость / преложити яко да паки возра/дуюся і возвеселюся о утѣшении / і о печаловании твоемъ и ни / единого сомнѣния в совѣстех / моих не постражду і вшеи всена/свтеиший великомилостивно / святости

о ѡче пресвтый / гсдрь імркъ оно о семъ о всем / слава буди в вышних бгу на ѕе/мли миръ и блгословение члвком / тобою дарова показуя / в члвцех блгословение своея // (арк. 357) блгости яко да вси спасутся / и познают его сущаго истиннаго бга / давшаго тебѣ таковую власть / предивная великая творя сего / ради и мы о толиких и таковых твоих / нбсных словити тя блгословеннаго / от вышняго бга кланяхтися покла/няемому всего собора хрстиянскаго / славословим тя разными словеси / ублажающе тя блгодарим тя / великия ради славы твоея / юже имаеши свыше от бга ве/ликии архиерѣю мелхиседече // (арк. 357 зв.) нбсный стый отць дховных даров / вседержителя спса единороднаго / гсда иса хрста единонравный / ему служителю стый стго дха / всестая дша отпущая грех / всему миру помилуи нас прощая / грехи всему миру приими млтвы / нша седяй одесную прстола / славы величествия во цркви / стѣи его аки на нбсех помилуи / нас и млстив буди нам началнѣ/ иший отць всепрстѣиший много/блаженный учителю славою // (арк. 358) і честию от бга і отца многопочтен/ный паче всѣхъ ѕемнородныхъ / снов члвческих сего ради хвалим / и блгословимъ имя твое во веки / хваляще и блгодаряще велі/каго бга о нескаѕаннем его дарѣ / таковѣмъ сущем на тобѣ ими/же тя ублажил самъ великии / црь црьствующим і гсдь гсдь/ствующим един безсмертный / живыи в непроступнемъ** / свѣте трисвѣтлаго бжества / блистаемаго сияния схавы*** своея // (арк. 358 зв.) всегда а токмо ото[4*] иных сил нбсных / умов. в них же и ты самъ всесве/тѣиший серафимъ живеши / и комуждо их по мѣре просве/щение бжественное подавается / в них же онъ непрестанно / воспеваемый и славимый / и хвалимы есть бгъ от всѣхъ / ѕемнородных родовъ величаемыи / от всякого дыхания. яко / того есть единаго превѣчная / слава и чстное величие / область же и держава яже // (арк. 359) еще прежде всѣх вѣкъ бѣ і нне есть / и будет бесконечныя превѣчная / вѣки аминь

---

* Попри те, що у виданні І. Добротворського тут "философфскихъ", одначе винесена літера однозначно "в", а не "ф", тож відтворюємо спосіб написання цього слова відповідно до манускрипту. Пор.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 418.

** Помилка писця – мало бути "неприступнемъ", тож І. Добротворський так і виправив. Див.: Посланіе опальнаго къ новгородскому архіепископу Макарію. – С. 419.

*** Має бути, звісно "славы", однак друга літера явно не "л", а "х". У виданні І. Добротворського тут "славы". Див.: Там само.

4* Це "о" зайве, вочевидь, помилково вставлене писцем, тому при виданні тексту послання І. Добротворський його пропустив, точніше замість "о" поставив "ъ". Пор.: Там само.

/ буди[*] же ктому бл҃гословение на на*с҃* / тобою всесв҃тѣиший ѡ҃*т*че всегда и н҃не / і присно і во вѣки аминь.

о. Назар Заторський (Фрібур). “**Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція “Послання Мисаїла”**

У статті досліджено структуру “Послання до новгородського архієпископа Макарія”. Автор заперечує висунуту в 1629 р. А. Мужиловським теорію про те, що “Послання Мисаїла” постало при переробці листа невідомого в’язня до архієпископа Макарія. Порівнюючи між собою обидва споріднених твори та досліджуючи їхню структуру, він доводить, що “Послання до Макарія” насправді є новою редакцію “Послання Мисаїла”. Стаття супроводжується публікацією тексту “Послання до Макарія”.

Ключові слова: “Послання Мисаїла”, “Послання до Макарія”, Іпатій Потій, Андрій Мужиловський, Іван Добротворський, збірник Сол. 902/1012.

о. Назар Заторский (Фрибур). “**Послание к новгородському архиепископу Макарию” как новая редакция “Послания Мисаила”**

Автор статьи опровергает выдвинутую в 1629 г. теорию А. Мужиловского о том, что “Послание Мисаила” возникло из переработки текста послания неизвестного узника к архиепископу Макарию. На основании сравнительного анализа и исследования структуры двух родственных текстов он доказывает, что на самом деле “Послание к Макарию” является новой редакцией “Послания Мисаила”. Статья сопровождается публикацией текста “Послания к Макарию”.

Ключевые слова: “Послание Мисаила”, “Послание к Макарию”, Ипатий Потий, Андрей Мужиловский, Иван Добротворский, сборник Сол. 902/1012.

Rev. Nazar Zatorsky (Fribourg). **“Epistle to Macarius, Archbishop of Novgorod,” as a New Redaction of the “Epistle of Misael”**

The article examines the structure of the “Epistle to Macarius, Archbishop of Novgorod.” The author rejects Andrii Muzhylovsky’s theory of 1629 which claims that the “Epistle of Misael” is a fake and is a later compilation based on a letter written by an unknown prisoner to Macarius, archbishop of Novgorod. Based on the analysis of the two related texts and their structure he contends that in reality the “Epistle to Macarius” was a new redaction of the “Epistle of Misael” and not *vice versa*. The article is followed by the edition of the “Epistle to Macarius, Archbishop of Novgorod” contained in the codex Sol. 902/1012.

Key words: “Epistle of Misael”, “Epistle to Archbishop Macarius of Novgorod,” Ipatii (Adam) Potii, Ivan Dobrotvorsky, codex Sol. 902/1012.

[*] Це слово починається в рукописі з абзацу – це єдиний абзац, який наявний у тексті послання.

Володимир КРАВЧЕНКО (*Київ*)

ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ВОЛОДИМИРСЬКОГО МІЩАНСТВА ЗІ СТАРОСТИНСЬКОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ У 40-х РОКАХ XVII СТОЛІТТЯ

Документ, що публікується, є скаргою земського судді й за сумісництвом володимирського війта Станіслава Корчминського на відставного володимирського старосту Ґабрієля Стемпковського і діючого бурґрабія місцевого королівського замку Петра Сосновського. Скарга була вписана до земських судових книг під час проведення святомихайлівських земських судових сесій (років) 1644 року. Земськими книгами у минулі століття називалися окремі зошити, до яких на прохання громадян судові урядники щоденно приймали заяви. Під час сесій земського суду (років), що проводилися чотири рази на рік, приймалися нові заяви, вписувалися до книг зізнання сторін, видавалися копії документів, відбувалися оголошення вироків і позовів від імені короля, видавалися постанови[1]. Оскільки в ті часи для кращого збереження документів практикувалося книжкове діловодство, то по завершенні календарного року всі заповнені документами зошити зшивалися в одну книгу, що оправлялася в шкіряну палітурку. В такому вигляді, як одиниця зберігання № 39 фонду Володимирського земського суду № 27 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, вона дійшла до наших часів.

Як ідеться в документі, скаржник постав перед Володимирським земським судом у складі: тимчасово уповноваженого самим скаржником на уряді судді Марціана Ольшамовського, підсудка Петра Загоровського, писаря Миколи Гораїна. До речі, двір Гораїна розташовувався на передмісті Заваллі, і, що особливо важливо підкреслити, там знаходилася "канцелярия земская володимерская и книги завше *под час суженя роков* и одправованя того леженя книг бывают и лежат"[2]. Як зазначено у вступному заголовку на арк. 1 Володимирської земської книги за 1644 рік, оформленням документів, що увійшли до її складу, займався підписок Григорій Стрельбицький[3].

Цінною в документі є важлива інформація для дослідників історії самоврядування у волинських містах, а саме про час запровадження війтівства у

[1] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. V. – С. 306; *Купчинський О.* Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. – К., 1998. – С. 14; *Bardach Juliusz, Leśnodorski Bogusław, Pietrzak Michał*. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1999. – S. 119, 239.

[2] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 28. – Оп. – 1. – Спр. 74. – Арк. 1526 зв.

[3] Там само. – Спр. 39. – Арк. 1.

Володимирі: "панъ Станысълавъ Корчминъский, судя земски и войтъ, з анътецессоровъ своихъ *од лєтъ польторусъту* дєдичъный володымерский" (арк. 626 документа). Це підтверджує правильність висновків українських науковців про час закладення основ самоврядування у Володимирі, що відбувалося в кінці XV – на початку XVI століття. Внаслідок частих нападів татарських військ, очолюваних ханом Менглі-Гіреєм у змові з великим князем московським Іваном III, Волинська земля була значною мірою спустошена та знелюднена, так само як і місто Володимир[4]. Не здатна до потужного військового опору, влада Великого князівства Литовського була спроможна лише будувати нові або ремонтувати зруйновані старі оборонні споруди[5]. Те саме відбувалося і в місті Володимирі. Як свідчать дані ревізії Володимирського замку 1545 року, "за панованєм славъноє памєти Казимера, короля єго милости, з Божого допущенъя тотъ замокъ былъ згорєлъ. По которомъ згоренъи оного замъку самъ, дей, єго милость королъ Казимер ис королевою рачил тут и Володимеру приєхати и казалъ єго заробити волостъми литовъскими: Слонимскою, Волковийскою, Билскою, Берестейскою и инъшими волостъми тамошъними и Борти, Ожскими и Переломскими. И в тотъ же, дей, часъ князю Александру Сонкгушковичу тоє староство рачил датъ"[6]. Ітинерарій короля Казимира IV Ягеллона дає змогу точно встановити термін його перебування у Володимирі – з 31 жовтня по 4 листопада 1487 року[7]. Не виключено, що саме тоді королівським наданням Казимира IV у місті Володимирі було запроваджено війтівський уряд у відповідності з "німецьким правом", що було початковим етапом на шляху до отримання містом самоврядування в повному обсязі на основі маґдебурзького права. Звичайно ж це могло статися не пізніше 6 червня 1492 року – крайньої дати в житті короля Казимира IV. Отримавши королівський привілей, війт мав займатися пошуками і запрошенням поселенців та виділенням земельних ділянок для забудови та їхнього проживання у місті. У свою чергу війтові також мала бути виділена у ленне володіння вільна ділянка в місті, що не обкладалася податками. Права війта мали передаватися у спадок. У той час відбувався поступовий процес утвердження судової та адміністративної незалежності міської громади від представників великокнязівської і королівської влади. У писарському записі книги № 6 Литовської Метрики про грошові надходження з володимирської митниці від 10 листопада 1496 року зафіксовано ім'я першого відомого в історії міста володимирського війта – Луд[8]. Саме в ті роки

[4] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 329, 335.

[5] Там само. – С. 336.

[6] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 7; Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – К., 2005. – С. 103.

[7] *Сулковска-Курасева И.* Итинерарий Казимира Ягеллона // Исследования по истории Литовской Метрики. – М., 1989. – С. 325.

[8] РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 341; опубл.: Акты Литовско-Русского государства / Изд. М. Довнар-Запольским. – М., 1899. – Вып. 1: 1390–1529. – № 50. – С. 78; Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь та Наддніпрянщина / Упоряд. Кравченко В. М., Яковенко Н. М. – К., 1990. – С. 39; *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 73.

прибулі до Володимира у значній кількості з вищеперелічених білоруських волостей ремісники різних фахів, відбудувавши замок (якщо не всі, то певна їх кількість), з часом могли назавжди осісти в місті. Своїм підпорядкуванням місцевій владі, проживанням і заняттями вони назавжди пов'язали своє життя з містом і його замком. До того ж, враховуючи наявність оборонної споруди в місті, відбувалося поступове залюднення його території, і кількість його населення почала зростати за рахунок прибульців із навколишніх сіл, які шукали і знаходили прихисток та захист у місті, внаслідок чого сформувалася суто міська ремісничо-торговельна громада, здатна створити свої власні органи самоврядування, та якій, як пишеться у потвердному привілеї короля Сигізмунда Авґуста від 6 серпня 1560 р., – з рук "отца и брата нашого", місту було надано маґдебурзьке право на самоврядування[9]. Однак виникає сумнів з приводу можливості разового спільного надання Казимиром IV і Олександром привілею на маґдебурзьке право місту Володимиру. Все ж маґдебурзьке право сформованій міській громаді в повному обсязі могло бути надано вже по смерті 6 червня 1492 року Казимира IV, великим князем литовським, а з 12 грудня 1501 р. королем польським Олександром, але не пізніше 19 серпня 1506 р. – дня його смерті. Попередні королівські надання місту Володимиру не збереглися, але привілей короля Сигізмунда I від 17 липня 1509 р. підтверджує не єдине спільне надання, а попередні "отца и брата нашого", тобто Казимира IV і Олександра.

Війтівський уряд у Володимирі не був виборним, а право на нього у Володимирі претендент мав отримати по наданні йому королівського привілею на війтівство, та й то лише за певні заслуги перед королівською владою і державою, в основному військові як жовнірам[10]. Крім традиційного легального отримання права на війтівський уряд по наданні претендентам королівського привілею, війтівство діставалося їм ще й шляхом викупу або передачі в оренду. Варто зазначити, що ця практика почала особливо інтенсивно запроваджуватися у Володимирі вже по завершенні тривалого періоду перебування на війтівському уряді Михайла Дубницького в 1590 р.[11], але боротьба за війтівство почалася дещо раніше. Схоже на те, що жорстокий майновий конфлікт війта Дубницького зі шляхтичами Овлочимськими в

[9] Архив ЮЗР. – Ч. V. – Т. I. – С. 29–31, 47 (передмова до тому); *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. V. – С. 230; *Ісаєвич Я. Д., Мартинюк А. І.* Володимир-Волинський: Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1983. – С. 26; *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 175; *Заяць А.* Рецепція магдебурзького права на Волині до кінця XV ст. // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Ред. кол. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 273; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 137; *Малиновський В.* Магдебурзьке право у Володимирському повіті // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. пр. – Луцьк, 2004. – С. 99; *Петрович В.* Господарська діяльність населення міста Володимира XV – XVII ст. // Там само. – С. 137.

[10] *Владимирский-Буданов М. Ф.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1868. – № 9. – С. 788.

[11] *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання. – С. 68–72.

дійсності приховував претензії останніх на війтівство. Про це свідчить скарга війта Дубницького, бурмистра, радців на панів Яна, Юрія і Аврама Овлочимських, внесена до книг Володимирського ґродського суду за 1583 р. з приводу свавільного збройного нападу на війтівський будинок: "а вжо дей панове Овлочимские с помочниками своими на тых приятелей моих стерегли и на дом мой кгвалтом бити и добыватися в другой улицы поготову стояли… а мене самого сусед мой мещанин… Юрко Кравец, ускочивши тылом в дом мой… вывел ув одной кошули босого з дому моего на тыл"[12]. Через рік пани Овлочимські знову організували напад на війтівський будинок на Ринку 11 грудня 1584 року, під час якого сталася трагічна загибель бурмистра Василя Ілінського[13]. І дійсно, дещо пізніше, на початку 90-х років XVI століття та на початку XVII століття війтівство перебувало в руках Овлочимських. Учасником такої боротьби на початку 1586 р. був шляхтич королівський коморник Ленарт Стронський, який пред'явив Дубницькому привілей і почав вимагати від нього залишити уряд на свою користь[14]. Про це йдеться у скарзі Стронського на Дубницького, вписаній до книг Володимирського ґродського суду 24 березня 1586 р. Війт Дубницький категорично відмовив Стронському у його претензіях на війтівство і надалі залишався на уряді[15]. Але в 1590 р., ще до його смерті, яка сталася в травні 1592 р., вищезгаданий Малхер Овлочимський передав у заставу володимирське війтівство Янові Сокольницькому за 1000 золотих[16]. Якийсь час по ньому у 1596 р. війтівський уряд тримав син Михайла Дубницького Абрам[17]. У документі від 1603 року він уже займає уряд лентвійта, а війтом на той час вже був лихої пам'яті земський писар Юрій Овлочимський[18]. Після Овлочимського в 1616 р. лист на оренду війтівства вже мав ротмістр Юрій Будзишевський, який 7 листопада 1618 р. отримав на нього конфірмацію (підтвердження)[19]. У 1621 р. цей уряд орендує Павло Роговський[20]. Після нього 1626 р. війтівство знову повертає собі Будзишевський і того ж року передає у посесію підстарості Ґабрієлю Іваницькому[21]. Але того ж року, пізніше, Юрій Будзишевський продає війтівство старості Романові Гощському[22]. У 1631 р. Гощський передає війтівство разом з двором, ставком, підданими, будинком на Ринку та війтівськими судами в оренду на рік Миколаєві Мишцї-Холоневському[23]. Як свідчить

[12] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 332–332 зв.

[13] Там само. – Спр. 17. – Арк. 636–637.

[14] Там само. – Спр. 19. – Арк. 47 зв. – 48; 49 зв. – 50.

[15] Там само. – Арк. 126; *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання. – С. 93; *Кравченко В.* Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 440.

[16] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 638.

[17] Там само. – Спр. 29. – Арк. 389.

[18] Там само. – Спр. 35. – Арк. 309 зв. – 310.

[19] РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 45 зв. – 46 зв.

[20] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 401 зв.

[21] Там само. – Спр. 60. – Арк. 1192 зв. – 1193 зв.

[22] Там само. – Спр. 60. – Арк. 1232–1236.

[23] Там само. – Спр. 66. – Арк. 1562.

документ із книги Володимирського ґродського суду за 1633 рік, війтівський уряд був проданий старостою Гощським наступникові володимирському городничому Єрому Ладі за 8000 золотих[24], а той у 1643 р. продав війтівство Станіславові Корчминському[25]. Як свідчить інший документ із книги Володимирського ґродського суду за 1646 р., війтом по Корчминському став син старости Ґабрієля Стемпковського Даніель, який того ж року передав володимирське війтівство в оренду підстарості Михайлові Воронецькому[26].

Такий інтерес шляхтичів до війтівства пояснюється передусім тим, що зайняття цього уряду передбачало отримання значних доходів. Наприклад, привілей на володимирське війтівство, наданий вищезгаданому Михайлові Дубницькому від 8 вересня 1566 року, містить перелік майнових статків його забезпечення: війтівський ґрунт з людьми, які мали платити війтові чинш, фільварок і двір на передмісті Зап'ятниччі, став з млином, міська лазня, на прибуток з якої війт мав монопольне право, також дім на Ринку, що був другим після наріжного дому бурмистра Василя Каплі у ряду східної перії забудови центру міста. Там само на Ринку війтові належали дві вільні від податку ятки, а також щорічно з кожного шевця на війта припадало по п'ять грошів, з пекарів по три, з яток – по чотири гроші, з різників з кожної м'ясної туші одне "плече, так воловоє, яловичово, яко и бараньє, козеє и иного быдляти". Крім цього війтові належало: "зъ удовы, коли замужъ идєтъ з мєста, десєтъ грошей, а дєвка коли идєтъ замужъ з мєста чотыри гроши, а в кого в мєсте застануть лицемъ коня або вола – грошъ, а с поземного и гонного такъже грошъ, а поклону, коли чоловєкъ з мєста идєтъ, чотыри гроши, а коли мєщанинъ поиметъ жону в мєсте – грошъ одинъ", також війт отримував платню за провадження судочинства над міщанами[27]. Але в інвентарі володимирського війтівства, укладеному на вимогу володимирського старости князя Юрія Заславського королівським дворянином Петром Коморовським в серпні 1635 р., згадується лише двір на передмісті Засмоччі на Кривій вулиці, війтівський став, 15 підданих, які мешкали у тому дворі й мали виконувати повинність – платити по 5 золотих чиншу на рік, а також війтівський дім на Ринку і крамниця[28].

Отримавши війтівство та прямий доступ до доходів, шляхтич, як правило, повністю або частково усувався від виконання урядових обов'язків, а судовими справами за таких обставин був зобов'язаний займатися намісник війта – лентвійт разом із колегією у складі чотирьох-пятьох, а часом і більше, лавників[29]. Судові засідання відбувались "водлє порядку описання и давного звычаю права майдебурского в дому звыклом лентвойтовском порядне

[24] Там само. – Спр. 68. – Арк. 651–654 зв.

[25] Там само. – Спр. 78. – Арк. 1098–1102.

[26] Там само. – Спр. 82. – Арк. 290 зв.

[27] *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання. – С. 69–70.

[28] Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Rękopisy. № 103. K. 1–2; опубл.: *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання. – С. 97–98.

[29] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 639–639 зв.

загаєным и лавничим"[30]. Лентвійтом у часи війтівства Станіслава Корчминського був Филимон Святогорович[31], який мешкав на Ринку[32], "в ызбє на столє перед самым паном лентвойтом, лавниками и писаром на тот час суды отправуючими"[33]. Уряд війтівського писаря при ньому займав Василь Ярмоген[34], який мав свій будинок на передмісті Заваллі[35].

У книзі Володимирського земського суду за 1636 рік було вписано низку документів, що передували входженню на старостинський уряд брацлавського каштеляна Ґабрієля Стемпковського по смерті попереднього старости князя Юрія Заславського. Першим таким документом є укладений 16 жовтня 1636 р. у містечку Локачах передсмертний заповіт володимирського старости Заславського, вписаний 23 жовтня того ж року[36]. Другим є запис від 5 листопада привілею короля Владислава IV брацлавському каштелянові Ґабрієлеві Стемпковському на Володимирське староство, що був оформлений 20 жовтня 1636 р. у Городні для передачі в найближчому часі староства Стемпковському як наступникові померлого володимирського старости Заславського. Привілей було доставлено у Володимир паном Марціаном Ольшамовським і подано для вписання до книг під час проведення сесій місцевого земського суду[37]. Третім записом, також від 5 листопада, є «ув'яжчий лист» за підписами короля і його секретаря Стемпковському на введення у врядування Володимирським староством, оформлений також 20 жовтня в Городні та поданий для вписання до книг тим же Ольшамовським. У цьому листі король доручив Ольшамовському: "pomienionę starostwo ze wszystkimi wsiami, z folwarkami y inszemi wszelakimi pożytkami odebrawszy, onę w possesią pomienionemu urodzonemu Gabrielowi Stępkowskiemu oddał y posłuszenstwo tameczny poddanym nakazał"[38]. Четвертим – вписана 17 листопада до книг "Посессиа в староство Володимерскоє єго млсти пану браславскому", що подає процедуру передачі староства: "Тепер, теди за даниною от наяснейшого Владислава Четвертого… привилею по зостю с того свєта поменєного кнжати… Жаславского, старосты володимерского, поменєному єго мл. пану браславскому на тоє староство Володимєрскоє служачого… урожоный пан Петр Сосновский, буркграбя прошлый володимерский… дворанинови короля єго млсти урожоному пану Марцианови Олшамовскому водлуг инвентару списаного подал и поступил, зачим и сознаваючиє моцю и с повинности уряду своєго возновского поменєного єго млсти пана браславского в тоє староство Володимерскоє, в подданых, в инвентару менованых и во вси приналежности, до того староства Володимерского належачиє: в млыны, в корчмы, в поля, сєножати и во вси пожитки урядовнє увезали… и зобравши всих так подданых

[30] Там само. – Спр. 78. – Арк. 23–24.
[31] Там само. – Арк. 293–293 зв.
[32] Там само. – Спр. 81. – Арк. 904–904 зв.
[33] Там само. – Спр. 74. – Арк. 968 зв. – 970.
[34] Там само. – Спр. 78. – Арк. 293–293 зв.
[35] Там само. – Спр. 82. – Арк. 1179.
[36] Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 638–639 зв.
[37] Там само. – Арк. 995–996 зв.
[38] Там само. – Арк. 996 зв. – 998.

до замку и староства… прислухаючих яко теж и мєщан и жидов, которыє до того староства належат до громады, абы юж от того часу вшелякиє послушенства єго мл. пану браславскому, старостє теперешнєму володимерскому… чинили и отдавали, повинности вшелякиє, до того староства належачиє, абы юж до замку Володимерского отдавали, приказали"[39].

Скарга була внесена до книг не тільки війтом Корчминським, але й від імені інших урядників володимирського магістрату: бурмистра, радців, лентвійта, лавників "и всєго огулом посполства мєсчан миста тутошнєго Володимєрского, *под юрысдыкцыєю и рядом єго мл. войтовским будучых*". Подання скарги війтом Корчминським міщани пояснили постійними погрозами їм з боку "прошлого" старости Стемпковського і бурґрабія Петра Сосновського, що залишався на уряді, й побиттям обухами і палицями деяких вищих міських урядників та ув'язненням їх у замку в кайданах. У ті часи бурґрабій був зобов'язаний виконувати функції намісника старости і підстарости, а призначався на уряд каштеляном або старостою і на час їхньої відсутності мав наглядати за замком та в разі необхідності організовував роботи з ремонту його стін, веж, інших споруд, Крім того, він виконував і поліційні функції: утримував у місті драбів, з якими переслідував і затримував злочинців та підсудних, а також наглядав за виконанням вироків у кримінальних справах ґродського суду[40]. Будучи знищені й розорені безпідставними мало не щоденними штрафами, тяжкими й нестерпними повинностями (анґаріями), нав'язаними старостою і бурґрабієм, та постійно перебуваючи у стані страху і безвиході, міщани не могли дати собі ради.

Як видно зі слів скаржників, майже одразу по отриманні королівського привілею на право держання Володимирського староства Стемпковський, не звертаючи уваги на обов'язкову відповідальність і покарання в разі порушень прав і вольностей, наданих і підтверджених польськими королями як володимирським війтам, так і всьому місту Володимиру та міщанам, ще до початку свого врядування на старостві, в листопаді 1636 року відрядив до Володимира старшого слугу свого двору Андрія Рогалевського, який згідно з його наказом, також зневаживши привілеї і вольності міста, не звертаючи уваги на присутність війта, бурмистра і радців, самовільно, погрожуючи побиттям обухами і палицями, ув'язненнями і штрафами, примусив усіх міщан зібратися до ратуші та від імені старости, всупереч привілеям, правам і вольностям міста, наказав з кожного дому щомісяця давати по шість грошів на користь замкових гайдуків. У документі від 1646 року поіменно згадуються троє замкових гайдуків, з походження угорців: Ференс Мигаль, Януш, Іштван[41]. А тих міщан із громади, які висловились проти запровадження і нав'язування такого нового податку, слуга Рогалевський наказав гайдукам побити обухами і вигнати з ратуші. Нововведений податок з того часу вважався затвердженим, а міщани були вимушені його сплачувати. Іноді, коли староста кудись від'їжджав і брав із собою замкових гайдуків, міщани мусили платити по три, а іноді й по чотири "шостаки" на місяць з міщанського дому.

[39] Там само. – Арк. 1091.
[40] *Gloger Z.* Encyklopedja Staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1900. – S. 215–216.
[41] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 176.

Після того розпорядження за наказом старости Стемпковського його слуга Рогалевський подався до старійшин єврейської громади і, зібравши всіх її членів, суворо наказав їм, погрожуючи штрафами, жорстоким покаранням і ув'язненням, щоб вони заборонили всім своїм різникам давати “плечка” від усякої худоби, що згідно з королівськими привілеями як дохід здавна належали місцевим війтам, а орендарі старостинських доходів відтоді не мали “поземне і згонне” давати війтові; також шпитальним “шпиталя старого руського” було заборонено брати зі старостинських млинів на шпиталь щороку по десяти мац житньої муки та по дві копи литовських грошів, що було запроваджено раніше володимирськими старостами – попередниками Стемпковського й підтверджено привілеями короля Сигізмунда III і “теперешънєго пана нашого мылосътывого” Владислава IV. Крім того міщанам заборонялося діяти згідно з розпорядженнями війта, бурмистра і радців та на майбутнє виконувати встановлені привілеями міські повинності й сплачувати податки. До того ж, на шкоду і втрату однієї зі статей доходу війта, міщанам було рекомендовано і дозволено збудувати собі окрему лазню. Також подібні розпорядження було викладено єврейській громаді, яка дещо раніше вже збудувала свою окрему лазню, що одразу ж спричинило зменшення доходів війтівського уряду. Далі, посівши уряд, староста Стемпковський у 1638 році призначив на уряд бурґрабія Петра Сосновського, який з того часу почав мало не щоденно безпідставно і свавільно обкладати міщан різними штрафами на суму 10, 15, а часом і 20 старих талярів. Крім того бурґрабій найняв собі аж занадто кмітливого й підступного помічника із середовища замкових підданих-поїзників на ім'я Пимина, який присвоїв собі інше ім'я – Томаш Мойсейович. Як ідеться в тексті скарги, він у місті ніколи й нічим корисним не займався, а лише постійно, щодня, вештаючись по місту від дому до дому і від корчми до корчми, дозволяв собі проникати до сіней і приміщень міщанських помешкань, а вночі, влаштовуючись під їхніми вікнами, підслуховував довірливі приятельські розмови міщан про свої тривоги, біди і труднощі, породжені порушенням старостинською владою їхніх прав, наданих королівськими привілеями. Потім, наслухавшись таких розмов та, навмисно із власних підступних міркувань додавши наклепницькі деталі до справжнього змісту тих розмов, мало не щодня, а то й щогодини доповідав про почуте бурґрабію. А той, наслухавшись доносів Мойсейовича, одразу ж відряджав до міста замкових гайдуків, які насильно, жорстоко б'ючи, тягли оскаржених міщан до замку, де бурґрабій примушував їх доносити один на одного. Одразу ж по тому деяким міщанам присуджував сплату собі високих штрафів на суму від 10-ти, 15-ти, а то й 20-ти талярів, а інших наказував кинути до замкової тюрми, та, змучивши їх кількаденним голодом і холодом, примушував викуповувати себе з ув'язнення в нього самого, а також і в гайдуків. У тому ж 1638 р. війт Федір Малашевський, тримаючи в оренді від конюшого коронного князя Владислава Домініка Заславського містечко Рилавицю під Володимиром, написав разом з рилавицькими міщанами князеві скаргу з приводу завданих їм бурґрабієм кривд і прикростей. Петро Сосновський, дізнавшись про це, підступно запросив Малашевського до замку, побив його обухами і палицями та ув'язнив на декілька днів

у замковій тюрмі. Потім того ж року бурґрабій оскаржив бурмистра Томаша Андрійовича Лучкевича лише за те, що той, намагаючись добитись звільнення Малашевського, показував міські привілеї і в досить м'якій формі просив бурґрабія, аби той надалі кривд міщанам не чинив. У відповідь на це бурґрабій написав старості Стемпковському листа, в якому зобразив бурмистра бунтівником, а староста через кілька днів запросив останнього до себе у Несвіч і там же наказав своїм гайдукам покарати його обухами і палицями. Наступного 1639 року за неправдивим звинуваченням бурґрабія староста направив вночі своїх озброєних дворових слуг (драганів) та гайдуків у кількості близько 80-ти осіб у дім війтівського писаря Василя Ярмогена, а ті витягли його ще сонного з ліжка, зв'язали ноги й руки та кинули на віз і привезли до Несвіча; там за наказом старости чотири гайдуки тримали його, а інші двоє били киями й обухами по тілу від шиї до п'ят. А коли Ярмоген говорив, що ні в чому не винний та намагався пригрозити старості заручним листом і покаранням штрафом з боку короля за такі свавільні дії, то староста відповів: "Нехай тебе саме зараз король і лист його заручний з рук моїх відійме" (арк. 631 документа). А далі, вже після мордування, Стемпковський наказав своїм гайдукам кинути його до тюрми в Несвіцькому замку. Потім, вже ввечері, знову ж за його наказом, гайдуки витягли Ярмогена з тюрми, закували в кайдани і, занісши в приміщення при кухні, стерегли його, щоб не втік, де протримали від неділі до п'ятниці. І тільки у зв'язку з приїздом у Несвіч дружини мечника волинського Юрія Будзишевського Ганни, яка свого часу віддала свої привілеї й інші важливі документи на зберігання Ярмогенові, та на її прохання староста відпустив його, суворо наказавши під загрозою страти нікому не розповідати про побиття і ув'язнення та не скаржитись до суду. Про те, що з ним сталося, "неборак" Ярмоген, побоюючись за своє життя і здоров'я, був вимушений тривалий час мовчати. Крім того, бурґрабій дозволив собі неправомірно вирішити справу міщанина Марка Кинплевича з панами Пневським і Порадевським на користь останніх, незважаючи на попередній вирок війтівсько-лавничого суду; навіть після дозволеної міщанину апеляції до старости та після його вироку Кинплевич відбував ув'язнення протягом півроку в замковій тюрмі. Так само неправомірно було вирішено справу Кинплевича з володимирською міщанкою, ім'я якої в документі не вказано. Незважаючи на рішення бурмистрівсько-лавничого суду і всупереч дозволеній їй апеляції до королівського Асесорського суду, не дочекавшись його вироку, староста Стемпковський самовільно прийняв рішення на її користь і наказав конфіскувати всю маєтність Кинплевича й передати бурґрабію. Після чого Кинплевич був вимушений разом із сім'єю негайно полишити місто. Подібне сталося з бурмистром, радцею, володимирським малярем Данилом Раєвичем, який був неправдиво оскаржений міщанином єврейського походження у здійсненні злочину кримінального характеру. Після наказу терміново прибути до нього староста швидко виніс вирок на користь скаржника, і Раєвич був вимушений сплатити значну суму грошей. Крім цього староста Стемпковський примушував міських цехових ремісників – кравців, шевців та інших виконувати різні роботи для свого двору та слуг, ніколи за ту роботу не сплачуючи, а коли

ремісники наважувалися нагадати про сплату, то погрожував їм побоями. До того ж староста у змові з володимирськими євреями своїми декретами примушував ремісників шевського і кушнірського цехів до угод, що суперечили виданим міською радою законам (вількерам) і потвердженням (конфірмаціям). Він наказав бурґрабію та вищезгаданому замковому підданому Мойсейовичу обкласти безпідставно високими грошовими зборами перекупнів і перекупок харчових товарів, а також трухляві старі ринкові будинки, що служили заїжджими домами. Крім того, бурґрабій разом з Мойсейовичем і замковими гайдуками постійно брав собі мед, пиво, а на Ринку у різників м'ясо, у рибалок рибу і раків і, нарешті, у приїжджих під час торгів і ярмарків товари, що були йому до вподоби, і ніколи за те все не платив. Від того всього міщани зубожіли, а приїжджі торгівці намагались оминати володимирські торги і ярмарки. До того ж бурґрабій, свавільно порушуючи юрисдикційний порядок у місті та міські права й привілеї, наказував гайдукам арештовувати підсудних війтові і міській раді міщан та приїжджих купців і тягти до замку, а вже там засуджував та брав з них непомірні здирницькі штрафи. А лентвійтові, бурмистру і радцям під час торгів і ярмарків заборонив судити місцевих коморників та бродячих людей (люзних). Нарешті, щоразу, коли до Володимира на зимівлю і постій прибували жовніри, бурґрабій направляв Мойсейовича вказувати їм будинки багатших міщан та тих, що були вільні від такої повинності, а також підказував їм, щоб ті розорювали міщан непомірними стаціями. Сам же у попередній змові з жовнірами встановлював обсяг тих стацій, змушуючи міщан їх давати. А вже тоді, коли жовніри збиралися залишити місто і згідно зі встановленим порядком мали отримати у бурмистрів і радців "атестації" про їхню поведінку в місті під час постою, а ті не бажали давати такі довідки, то сам бурґрабій видавав їх жовнірам, беручи з них різні хабарі й дарунки. Крім того, неодноразово бурґрабій відряджав по кілька десятків гайдуків у місто, з тим, щоб міщани годували їх і забезпечували різними напоями. А зимою, на початку того ж року, бурґрабій, посварившись на ставку біля села Зимна з паном Марцином Коренецьким щодо риби, після того неправдиво звинуватив його перед старостою, що на замковому ставку саме з вини Коренецького був убитий міщанин, а кілька замкових гайдуків скалічено, чого насправді не було. А потім, нібито побоюючись помсти Коренецького, увів у місто кілька десятків піхотинців, наказавши їм розміститися у міщанських домах, та кілька днів міським коштом їх утримував. Крім того, примушував міщан власними кіньми і коштом возити до міста Рави "кварту" від Володимирського староства. В тому разі, коли міщани через свою бідність не спромагалися вчасно зібрати гайдукам по шести грошів на місяць з кожного дому, за доносом бурґрабія Стемпковський відправляв до Володимира своїх дворових драганів і гайдуків та наказував їм для покарання міщан розміщатися у бурмистрівських будинках по кількадесят коней та по кілька чоловік і перебувати там на повному забезпеченні, допоки ті не сплатять податку. До того ж бурґрабій змушував сімох міщан, які мешкали поряд, брати з німецьких жовнірів, що перебували на постої у місті, по 50 золотих штрафу за необережне поводження з вогнем уночі та спалення "до ґрунту" їхніх будинків, і при цьому,

вступивши у змову з капітаном жовнірів, отримував від нього хабарі. В тому ж 1644 р. бурґрабій запросив до себе в замок ремісника-золотаря лавника Федора Карацевича і, нав'язавши йому значний обсяг різноманітних робіт, наказав терміново виконувати їх і вдень і вночі, а коли той намагався обґрунтувати неможливість виконання нав'язаних робіт виконанням вже оплаченого костельного замовлення до ближчого свята "З мертвих встаня Сина Божого", – бурґрабій жорстоко побив його палицею і вкинув до замкової в'язниці, де протримав майже добу. У свою чергу староста Стемпковський, полишаючи старостинський уряд на користь свого сина та не рахуючись із тяжким матеріальним становищем міщанства, свавільно брав у міщан мед і пиво, а бурґрабій "в дому війтівському судовому" взяв дві бочки меду. По залишенні старостинського уряду Стемпковський, їдучи через місто, нерідко зупинявся там на нічліг разом із своїм численним поштом і примушував міщан утримувати їх усіх. У тому ж 1644 р., в черговий раз проїжджаючи через місто, зневаживши вирок війтівсько-лавничого суду, він примусив бурмистра випустити з ратушної в'язниці міщанина маляра Федора Фортунку, ув'язненого за погрози запалити місто. І навіть у час проведення останніх святомихайлівських земських судових сесій, прибувши до міста 3 листопада, знову примусив міщан утримувати себе і всіх своїх дворових.

На вимогу земського судді, володимирського війта Станіслава Корчминського скарга була вписана до земських книг.

Відображена повно і глибоко у документі свавільна політика місцевої старостинської адміністрації з нав'язування нових податків і повинностей, прямі здирницькі побори всупереч правам і вольностям, наданим місту Володимиру королівськими привілеями, а також грабіжницькі жовнірські постої, масштабні пожежі в різних частинах міста і, нарешті, часті випадки епідемії чуми призвели до значного зубожіння міщан, занепаду економічного життя в місті, суттєвого зменшення його населення та створення умов для зародження людського протестного потенціалу напередодні початку Визвольної війни 1648 р. Крім цього засвідчення, унікальність документа полягає також в особливостях його правопису, що надзвичайно яскраво відображають фонетику українського мовлення першої половини XVII століття.

* * *

Документ підготовлено на основі засад, викладених у "Правилах видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції"[42]. Також було використано "Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.", розроблені 1986 року Центральними державними історичними архівами України у Києві і Львові (автори В. В. Страшко, У. Я. Єдлінська). Рукописні тексти документа метаграфувалися засобами комп'ютерного набору, із використанням шрифтів Times New Roman та Slavonic Sophia для відтворення окремих літер, що давно вийшли з ужитку. У процесі археографічного опрацювання текстів документа його оригінальний канцелярський заголовок, дата вписання до земських книг та

[42] Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 30–34.

його основні частини (вступний протокол, контекст і клаузули заключного протоколу) були виділені абзацами. Для відображення в публікації тогочасної юридично-правової процедури і логіки викладу текстів документа підписком Володимирського земського суду Г. Стрельбицьким – у них застосовувалася велика літера, крапка, кома, двокрапка, дефіс, тире з наближенням до вимог сучасного правопису. Кінці текстів аркушів і зворотів рукопису в публікації позначено двома похилими рисками (//). Для відтворення всіх особливостей рукопису та забезпечення зручності роботи дослідників з його текстами у набір введено виділені жирним шрифтом цифри архівної нумерації початку та звороту аркушів рукопису у квадратних дужках згідно з місцем документа в загальній поаркушній нумерації книги Володимирського земського суду за 1644 рік. Збережено слова, що повторюються в кінці попереднього та на початку наступного аркуша (кустодії). Значна кількість аркушів земської книги 1644 р. (переважно в правому нижньому куті), у тому числі й зайняті текстами документа аркуші 626–635 зв., частково пошкоджені вологою, внаслідок чого фрагменти слів і речень рукописного тексту разом із паперовою основою безповоротно втрачені, що знайшло своє обов'язкове відображення у публікації документа. За таких обставин варто підкреслити, що автор не вдавався до спроб реконструкції втрачених частин слів та речень, а лише відзначив у публікації їхні місця квадратними дужками і крапками, а в підрядку набраними курсивом текстуальними примітками пояснив реальний стан пошкоджень тексту фразою "*Текст пошкоджений*". Частково пошкоджені слова, повний склад яких був цілком зрозумілий з огляду на загальний зміст речення і часте вживання, набрано прямим шрифтом (корпусом) у підрядку після авторської текстуальної примітки "*Текст пошкоджений, мало бути*". Написання слів з явною помилкою зберігається, а в підрядку пропонується виправлений варіант слова після примітки "*Мало бути*". За найменшого сумніву в підрядку після пропонованого слова ставився знак питання. У разі неможливості зрозуміти мотивацію вживання окремого слова в реченні і запропонувати вірогідний його варіант, публікатор у цьому випадку обмежувався приміткою "*Так у рукописі*". Також у підрядкових примітках відображено всі випадки виправлення букв і окремих слів та по можливості вказано, з яких вони були виправлені. Якщо ж не вдалося з'ясувати, якою була попередня буква, то таке виправлення пояснюється приміткою "*Правлено іншим чорнилом*". Випадки внесення в рукопис слів іншим почерком і чорнилом, що явно відбувалося під час звірки і відчитання окремим канцелярським службовцем вписаних до книг текстів, пояснено приміткою "*Вписано іншим почерком, темнішим чорнилом*". Також у підрядку приміткою "*Дужки і двокрапки в рукописі*" або "*Дужки в рукописі*" прокоментовано збережені в публікації факти їхньої наявності в рукописі.

Передача текстів документа здійснена на основі положень *критично-дипломатичного* методу, апробованого численними публікаціями видатного українського мовознавця В. В. Німчука. На основі положень цього методу кириличні тексти документа метаграфувалися за принципом літера в літеру без вилучень і замін, при цьому зберігалися літери ε, ω, ы, ъ. Тільки давня літера "йотований а", що через свою архаїчну форму при відтворенні в

публікації дещо утруднює прочитання складів слів, у яких вона вживається, передається своїм сучасним відповідником “я” (її графіка певною мірою змінилася, але не змінилося її звучання). Всі виносні приголосні літери – *в, г, д, ж, з, л, м, н, с, т, х, ц, ч, ш* – були надруковані в рядку, але виділені курсивом. Надрядкова лігатура на позначення кінцевого складу слів “-го” у вигляді дещо піднятої над рядком петлі, створеної без відриву пера рухом вправо, з подальшим поворотом вліво і видовженям штриха уверх, передається курсивним “-*го*”. Виносна буквосполука “-ст-” в середині та кінці слів також друкується курсивним “-*ст*-”. Надрядковий звивистий знак всередині та кінці слів, що вживався на позначення звука, відповідного звучанню сучасної літери “й”, передано курсивним “*и*”. Скорочені слова під титлом, наприклад: м҃ця (арк. 626), д҃ня (арк. 626, 635), м҃цю (арк. 627) друкуються в тому самому складі, що й у рукописі, зі збереженням титла. Скорочені слова без титла також відтворюються у своєму складі згідно з рукописом, наприклад: м*л*. (арк. 626, 626 зв., 627), ко*р*. (арк. 626 зв.), м*с*ца (арк. 635).

ДОКУМЕНТ

1644 р., листопада 12. Володимир. – Скарга володимирського земського судді й війта Станіслава Корчминського, а також бурмистра, радців, лентвійта, лавників та міщан на старосту Ґабрієля Стемпковського і бурґрабія Петра Сосновського з приводу свавільних дій, про погрози, побиття, незаконне введення нових податків та інші зловживання владою по відношенню до міщан порушення прав і вольностей, наданих володимирським міщанам королівськими привілеями

[**626**] Протєсътацыа єго м*л*. пана суди зє*м*ского володымє*р*ского своимъ,
єє м*л*. панєє малъжонъки своєє, такъжє и всихъ ѡгуло*м* мєсъчанъ
володымє*р*скихъ имєнємъ протывъко єго м*л*. пану брасълавъскому
и пану буръкграбєму володымє*р*скому
Року тысєча шє*ст*сотъ чоты*р*дєся*т* чєтвє*р*того, м҃ця ноябъра
дванадъцєтого д҃ня.

На рокахъ судовыхъ зємъскихъ володымє*р*скихъ, в три нєдєли по Святомъ Мыхалє рымъскомъ святє, року тєпєръидучо*го*, вышъшє*и* на акътє мєновано*го* прыпалыхъ и судытыся початыхъ, пєрє*д* нами: Пєтромъ Загоровъскимъ, подъсудъко*м*, и Мыколає*м* Горaино*м*, пысаро*м*, уря*д*никами судовыми зє*м*скими повєту Володымє*р*ского а Марьциано*м* Ѡ*л*шамовъски*м*, ѡ*д* урожоного єго м*л*. пана Станысълава Коръчми*н*ского, суди зє*м*ского володымє*р*ского, до рєчы и справы єго м*л*. ныжє*и* мєновытє досътаточънє написаноє и выражоноє на мє*и*сцу єго м*л*. судє*и*ско*м*, субъдєлєкгато*м* засажоны*м*[*], становъшы ѡчєвы*с*то вышъмєнованы*и* урожоны*и* єго м*л*. панъ Станысълавъ Ко*р*чминъски*и*, судя зє*м*ски и во*и*тъ, з анътєцє*с*соровъ своихъ ѡ*д* лєтъ полъторусъту дєдычъны*и* володымє*р*ски*и*, своимъ и урожоноє єє м*л*. панєє Крисътыны с Чєховычъ Коръчминъскоє, судиноє зє*м*скоє, во*и*товоє, з анътєцє*с*сорокъ свои*х* ѡ*д* лєтъ пулъторусъту дєдычъноє володымє*р*скоє, малъжонъки своєє, такъжє славєтъныхъ буръмысътра, радєцъ, лєнътво*и*та, лавъниковъ и всє*го* ѡгуло*м* посъпо*л*ства мєсъчанъ миста тутошънєго Володымє*р*ского, по*д* юрысъдыкъцыєю и рядом

[*] Літера с виправлена з “ш” іншим чорнилом, все слово підкреслене.

[...][*] // [**236 зв.**] єго м*л*. во*и*товъскимъ будучыхъ и зосътаваючыхъ, яко во*и*тъ, судя и рядъца ихъ ста*р*шы, ижъ сами ѡни для ба*р*зо вєликихъ а правє уставичъныхъ прєгрожокъ, похъвалокъ, пострaховъ и розныхъ часовъ нєкоторыхъ з нихъ розныхъ старъшыхъ урядовыхъ ѡсобъ кыямы и ѡбухамы бытья и моръдованья, въ ка*и*данахъ и вєзєнъємъ трапєнья и нєволєнья, а нєкоторыхъ зас з нихъ вєзєнъємъ турє*м*нымъ замъковымъ, вытяганъє*м*, бранъємъ, умыслъны*м* бєзвинънымъ ба*р*зо вєликихъ и тяжъкихъ мало нє съчодєнъныхъ вынъ знысъчєни, знєволєни, страпєни, и правє яко въ якои нєволи стысънєны и зубожєни будучы, для уставичъныхъ правє, яко сє вышъшє*и* помєныло, похъвалокъ вєзєнья, бытя, морьдованья и вынами нєвынъными каранья жадъноє собє рады и помочы до чынєнья ѡ тыє таковыє своє ба*р*зо тяжъкыє и нєзъносъныє анъкгарыє знєволєнья и стысънєнья даты нє могу*т* и сродзє ся боя*т*, имєнємъ протывъко вє*л*можному єго м*л*. пану Кгабриєлови на Нєсъвичу Стє*м*пъковъскому, кашътєляновы брасълавъскому, прошълому старосътє тутошънєму и урожоному пану Пєтърoвы Сосъновъскому, такъ по*д* та*м*-тотъ ча*с* старосътва єго м*л*. яко и тєпєрєшънєму буръкграбєму тутошънєму володымє*р*скому, свєдъчылъ и протє*с*товалъсє ѡ то, ижъ мєнованы*и* єго м*л*. панъ брасълавъски*и*, заразомъ скоро по ѡтъриманъю и конъѳєрованъю собє по съмє*р*ты ясънєѡсъвєцоно*го* кнєжаты єго м*л*. Ю*р*я з Осътрога на Жасълавю Заславъского, старосъты тутошъ[…]го[**], анътєцєсъсора своєго, ѡ*д* єго ко*р*. м*л*. пана нашого мылосъ- // [**627**] мылосътыво*го* того тутошънє*го* старосътва, намънє*и* нычого нє дъбаючы и нє ѡглєдаючысє яко на право посъполытоє и выны в нємъ напысаныє, такъ тєжъ и ѡсобъли[…]є[***] на прывылєє, во*л*носъты и свободы ѡ*д* святоє памєты королєвъ[4*] ихъ м*л*. по*л*скихъ яко во*и*томъ тутошъны*м* володымє*р*скимъ, ж[5*] давъныхъ часовъ за конъѳиръмацыамы и дєкърєтамы єксъ сєрыксъ конътровє*р*сиисъ прє*з* святоє памєты королєвъ ихъ мылос[…][6*] по*л*скихъ ѳєроваными, дєдычънымъ, такъ тєжъ и самому мисъту тутошънєму и всимъ мєсъчано*м* и ѡбыватєлємъ в нымъ будучымъ и мєшъкаючымъ святоблывє наданыє и конъфиръмованыє, жадъно*го* взгляду и рєсъпєкъту нє маючы и ѡвъшємъ ѡныє лєгъцє собє поважаючы и за ны за съто[7*] маючы, напєрєдъ єсчє пєрєдъ въєздо*м* своимъ на старосътво в року тысєча шє*ст*сотъ трыдъцє*т* шосъто*м*, в м҃цю ноябъру, зосълавъшы тутъ до Володымєра урожоно*го* пана Анъдрєя Рокгалєвъско*го*, слугу двору своє*го* ста*р*шого, которы*и* с таково*го* посъланья и росъказанья єго м*л*. пана своє*го* властно*го* жадъноє звєръхносты и ряду вєдълугъ прывылєєвъ во*л*носъты и свободъ мєсъту тому свєтобливє наданыхъ и служачыхъ, до збиранья и зъгромажанья мєсъчанъ тутошъныхъ въ громаду на ратушъ (: ѡпрочъ само*го* счєкгу*л*но*го* во*и*та а бу*р*мысътра и радєцъ :)[8*] ани вєдлу*г* привилєювъ мєнованыхъ, ани тєжъ зъвичаю якого давъно*го* нє маючы, кгвалътовънє и по п[…][9*] бу*р*мысътра и радєцъ по*д* та*м*-тотъ ча*с* буд[…][10*] // [**627 зв.**] розъмаитыми грозъбамы и похъвалъкамы, ѡбухами и

---

[*] Текст пошкоджений.

[**] Текст пошкоджений, мало бути “тутошънєго”.

[***] Текст пошкоджений.

[4*] Після знака паєрка на позначення звука “й”, “що не відтворювався”, до слова “королє*и*” було дописано сполуку “въ”.

[5*] Мав бути прийменник “з”.

[6*] Текст пошкоджений, мало бути “мылостє*и*”.

[7*] Мало бути “чъто”.

[8*] Дужки й двокрапки в рукописі.

[9*] Текст пошкоджений.

[10*] Текст пошкоджений.

киями бытъя, вєзєнъємъ, трапєнъя и вынами вєликыми и нєзъносными каранъя, до зобр[…]ъя* и зволанъя мєсъчанъ всихъ в громаду на ратушъ прымусывъшы и принєволивъшы и самъ тамъ до тоє громады в особє єго м*л*. пана своє*го* зъсє*д*шы, поборъ и податокъ новы*и* нєзвыча*и*ны, правомъ прывилєємъ и во*л*носътямъ мєсъта тутошънє*го* протывъны*и*, с кождо*го* дому на ко*ж*ды мисєцъ по шє*с*ты грошє*и* по*л*-скихъ га*и*дуко*м* єго м*л*. замъковымъ даваты и платыты росъказалъ и прынєволилъ. И кгды протывъко тому єго таковому новому и нєзъвыча*и*ному податъковы нєкоторыє зъ мєсъчанъ, в то*и*-тамъ громадє будучыє, прєчыли и надаванъє ѡного нє позъвалали и збоpонялися, – тыхъ всихъ ѡбухамы быты и з ратуша съкидаты казалъ. Зачымъ тотъ-таковы*и* податокъ новы*и* з ба*р*зо вєликимъ утяжєнъє*м* и крывъдою убоги*х* мєсчанъ тутошъныхъ вышъшє*и* ѡписанымъ способомъ такъ утвє*р*дылъ и змоцънылъ, ижъ ѡ*д* того-тамъ вышъшє*и* помєнєно*го* часу и прынєволєнъя прє*з* тыє вси прошълыє лита ажъ и дото*л* на кожды*и* мисєцъ вси ѡгуломъ мєсъчанє, а часомъ тєжъ, коли доко*л* єго м*л*. панъ брасълавъски*и* тыхъ […]тошъныхъ** своихъ замъковыхъ га*и*дуковъ на […]*** потрєбу любо свою властную, любо и котрого-ко*л*вєкъ // [**628**] -ко*л*вєкъ з ыхъ м*л*. пановъ прыятєлє*и* и покрєвныхъ своихъ, з маєтъносты своєє ѡ*д*єжъдаючы и ѡнымъ тутъ з за*м*ку за собою ы*и*ты росъказуючы, бєрєтъ тєды на ѡдєнъ мисєцъ разомъ и по тры и по чътыры шосътаки кажды*и* з нихъ с кажъдо*го* дому даваты и платыты мусы*т*, якожъ и самою рєчю даю*т* и платя*т*. Што такъ помєнєны*и* єго м*л*. панъ брасълавъски*и* прє*з* помєнєно*го* слугу своє*го* на ратушу прє*з* такоє кгва*л*товъноє прынєволєнъє и примушєнъє постановывъшы и закгрунътовавъшы, с та*м*то*л* заразо*м* з ратуша до ста*р*шыхъ судєвъ жыдовъскихъ пошє*д*ъшы и ѡнымъ всимъ въ громаду до сєбє знєсътысє росъказавъшы, ѡнымъ срокго и по*д* вєликыми вынами и срокгимъ каранъємъ и вєзєнъємъ, абы всимъ рєзъныкомъ и арєнъдаромъ своимъ заказали, жєбы ѡ*д* того-та*м* часу рєзъныки плєчокъ ѡ*д* быдъла вшєляко*го*, вєдлугъ прывилєєвъ во*и*товы налєжачыхъ, а арєнъдары за*с* провєнътовъ старосътынъскихъ позємъно*го* и зъгонъно*го* єго м*л*. пану во*и*тови по*д* та*м*-тотъ ча*с* будучому и єго сукъцєсъсоромъ, такъжє тєжъ убогимъ шпита*л*нымъ шпиталя тутошънє*го* старо*го* русъко*го* з млыновъ тутошъныхъ старосътынъскихъ на кожъды*и* рокъ по дєсяты мацъ муки жытъноє и по двє копє грошє*и* литовъски*и*4* мєнованому шъпиталєвы прє*з* анътєцєсъсоровъ єго м*л*. пана брасълавъско*го*, старосътов тутошъныхъ володымє*р*скихъ, фунъдованыхъ прывылєямы королєвъ ихъ м*л*. яко свято[…]5* // [**628 зв.**] Жыкгимонъта Трєтє*го*, такъ и тєпєрєшънє*го* пана наш*ого* мылосътыво*го* конъфи*р*мованыхъ, нє давали и нє платыли, и самы во*и*та, буръмысътра и радєцъ намнє*и* ны въ чомъ нє слухали, и жадныхъ повынъностє*и* мєсъцихъ6* такъ яко пєрєдъ тымъ з давъныхъ часовъ водлу*г* прывилєєвъ мисту полъныли и ѡ*д*давали, ужє напотомъ, на пото*м*ныє часы, намнє*и*шыхъ повынъностє*и* и податъковъ нє давали и нє полъныли, и намнє*и* ны въ чо*м* яко буръмысътра и радє*ц*, такъ и само*го* на ѡстатокъ во*и*та нє слухали и послушъными нє были7*, а зособъна абы лазъню собє водлу*г* воли своєє ку пєрєшъкодє и у*и*мє провєнътовъ и доходовъ во*и*товъскихъ збудовалы росъказалъ и позволилъ.

* Текст пошкоджений, мало бути "зобранъя".

** Текст пошкоджений, мало бути "тутошъныхъ".

*** Текст пошкоджений.

4* Мало бути "литовъски*х*".

5* Текст пошкоджений, мало бути "святоє памєты".

6* Мало бути "мєсъцкихъ".

7* Літера "ы" виправлена з "у".

Якожъ мєнованыє жыды за тымъ таковымъ росъказанъємъ помєнєного пана Рокгалєвъского тыхъ всихъ мєнованыхъ провєнътовъ воитовъских яко анътєцєсъсоровы єго мл. пана судиному и єє мл. панєє малъжонъки єго мл. ѡд тамъ-того часу и шъпыталнымъ убогимъ даваты и платыты попєрєсътали, такъ и тєпєръ самому єго мл. пану суди и єє мл. панєи малъжонъцє єго мл. ажъ и дотол нє дают и даваты зборонялотсє. И при том лазъню собє водлугъ воли своєє збудовавъшы, ѡноє ажъ и дотол на пєрєшъкоду провєнътовъ воитовъскихъ зажывают. А потомъ, въєхавъшы южє и присягшы на тоє мєнованоє старосътво, в року тысєча шєстсотъ трыдъцат ѡсмомъ, на буръ[…]бъство[*] тутошънєє помєнєного пана Сосъновъ[…][**] […]ъшы[***], допиро жъ прєз нєго ѡд там-того помєнєного року // [**629**] року и наступєнъя єго на буръкграбъство, правє по вси тыє прошълыє лита, ажъ и до того часу, уставичънє мало нє сходєнъ мєсчанъ ѡгуломъ всихъ розными и […]змаитыми[4*] винами бєжъ[5*] жадноє намнєишоє ихъ прычыны по дєсяты, по пятнадцаты, а часомъ и по двадцаты таляровъ старыхъ, кгвалътовънє и бєзправънє самъ помєнєныи панъ буръкграбя бєрєтъ. Маючы собє на то добрє въправлєного и спосо[…]лєного[6*] Пымина, албо яко самъ тєпєръ собє другоє имя новоє далъ Томаша Моисєювича, подданого замкового с поєзъниковъ, (:[7*] которыи нычого инъшого ныколи нє робыт и нє справуєт, толко уставичънє сходєнъ ѡд дому до дому и ѡд коръчмы до коръчмы вьдєнъ, явънє до сєнии и избъ въходячы, а въночы зас под ѡкъна прыходячы, гдє-колвєкъ толко мєсъчанє прыятєл с прыятєлємъ и сусидъ з сусидомъ часомъ собє бєсядуют, а часомъ тєжъ и ѡ розных потрєбахъ своихъ, вєнъцъ при том и ѡдынъ другому долєгъливосты, биды и утяжєня надъ права и прывилєє своє повидают и ускаржаютсє. На таковыє вси слова и мовы ихъ, подслухиваючы, и до ныхъ в дєсятєр на собъ[8*] болшєи самъ з своєєи головы и вымысълу субътєлного єкъзакгєруючых словъ для тымъболшого утяжєнъя и вымушыванъя болшыхъ винъ придаваючы, и тыє вси таковыє слова и мовы ихъ с таковыми придатками, прєз собє вымышълєными и придаными, мєнованому пану буръкграбєму нє толко сходєн, алє мало нє на кажъдую годыну ѡдносячы, повидаєт. За которыми тако[…]ми[9*] єго повистями допєро мєнованыи па[…][10*] // [**629 зв.**] […]бя[11*] гаидуковъ замъковыхъ тыхъ, которымъ мєсчанє на кожъды мисєц поборъ вышъшєи мєнованыи и ѡпысаныи шостаковыи с кожъдого дому дают и платят п[…]ыхъ[12*], прєз помєнєного Моисєювича до сєбє ѡднєсєныхъ и ѡскаржоныхъ посылаючы, и ѡныхъ кгвалътовънє до сєбє тымъ-то гаидукомъ обухами и пястамы понєволнє ити[13*], бючы и примушываючы, и кгвалътомъ до замъку провадєчы, росъказуючы и пєрєдъ собою прєз прымушєнъыє[14*]

[*] Текст пошкоджений, мало бути "буръкграбъство".
[**] Текст пошкоджений, мало бути "Сосъновъского".
[***] Текст пошкоджений.
[4*] Текст пошкоджений, мало бути "розмаитыми".
[5*] Мало бути "бєзъ".
[6*] Текст пошкоджений.
[7*] Дужка і двокрапка в рукописі.
[8*] Так у рукописі.
[9*] Текст пошкоджений, мало бути "таковыми".
[10*] Текст пошкоджений, мало бути "панъ".
[11*] Текст пошкоджений, мало бути "буръкграбя".
[12*] Текст пошкоджений.
[13*] Обидві літери "и" виправлені з "ы".
[14*] Так у рукописі.

и кгвалътом припроважонымъ ставаты и ωдъному на другого понєволнє скаръжыты росъказуючы и прынєволяючы ωныхъ, понєволнє судытъ. И допєро ωныхъ судячы, на ωдъныхъ вины барзо тяжъкыє и нєзъносъныє, яко и выжєи єсть ωпысано, по дєсяты, по пятнадъцаты и по двадцаты таляровъ старыхъ въсказуючы и даваты собє примушаючы, а других зас до вєзєнъя туромного замкового запроважаты и ωсажаты кажучы, и в нимъ голодомъ и зимномъ по колко днєи и ночыи трапячы и нєволячы убожит, и внывєчъ ωборочаєтъ, примушаючы ωныхъ до выкупованъя сє такъ у сєбє самого, яко и у помєнєныхъ гаидуковъ с того таковоrо вєзєнъя турємного. Якошъ[*] то всє мєнованыи панъ буръкграбя самою власною истотъною рєчъю, почавъшы ωд там-того наступєнъя на помєнєноє буръкграбъство своєго прєз тыє всє прошълыє лєта ажъ власънє и до дня дысєишого уставычъ[...][**], а мало нє сходєнъ робыт и чынитъ. До того в том-там [...][***] мєнованом року тысєча шєстсотъ тридцат ωсмом, маючы // [**630**] маючы гнєвъ и ранъкоръ на шляхєтъного Фєдора Малашєвъского, аєнъта справъ такъ єго мл. пана городничого самого и под там-тотъ час воита дєдычъного володымєрского яко тєж и [...]зныхъ[4*] ихъ мл. пановъ ωбыватєловъ повєту тутєишого Володымєрского, тутъ у Володымєри мєшъкаючого, за тоє толко самоє, ижъ на нєго под тотъ час, кгды мясътєчъко Рылавицу ωд кнєжаты єго мл. пана конюшого коронъного трымалъ, суплику мєнованым мєсъчаном рылавицъким въ кривъдахъ и долєгъливосътяхъ ихъ, которыє ωд нєго под там-тотъ час тєръпили, на нєго до кнєжати єго мл. пысалъ лагодъными словы, – ωного зъ дому єго до сєбє въ замокъ завабывъшы, бєз жадnои єго выны и причыны ωбухамы и киямы збывъшы и зъмордовавъшы, въ турмє замковои днєи и ночы килка вязл[5*]. Потымъ того жъ помєнєного року, в[6*] килка м҃цєи, другого славєтъного Томаша Анъдрєєвича Лучъкєвыча, буръмыстра прысягълого, за то само, ижъ сє по килкакротъ ω розныє крывъды и утяжєнъя розныхъ приятєлєвъ и сусєдовъ своихъ, а мєновитє и ωсобливє въ остатъку за того ж помєнєного Малашєвъского, уволняючы и высъвабажаючы ωного с того вєзєнъя турємного замъкового, заставялъ лагодъными словы пана буркграбєго, просячы и права, и прывилєя своє мєисцкыє, и волносъты прєд ним показуючы, абы на далшыє часы ужє таковыхъ крывъдъ и бєзъправъя ωным чыныты попєрєсъталъ и занєхалъ. Нє могучы и нє съмєючы ωного, самъ там жє заразомъ при таковои єго прозбє за прозба[...][7*] инъшихъ колєкговъ єго здєсъпєкътоваты зара[...][8*] прєз листъ свои оного до єго мл. пана брасълавъ[...][9*], // [**630 зв.**] бунътовъныком єго удавъшы и ωпысавъшы, ωскаржылъ. За которым таковымъ єго ωскаржєнъємъ и уданъємъ в[10*] килка днєи потомъ єго мл. панъ брасълавъскии мєнованого буръмысътра прєз листъ свои до сєбє, до Нєсъвича, возва[...]шы[11*], ωного там пєрєдъ собою киямы и ωбухамы ωкърутънє и нємылосєрнє прєз гаидуковъ своих, при ωчєвысътои своєи бытъносты зъбилъ и змордовалъ. Знову потом, в року тысєча шєстсотъ трыдцатъ дєвятом, за

[*] Мало бути “якожъ”.
[**] Текст пошкоджений, мало бути “уставычънє”.
[***] Текст пошкоджений.
[4*] Текст пошкоджений, мало бути “розныхъ”.
[5*] Вписано іншим почерком, темнішим чорнилом.
[6*] Вписано іншим почерком, темнішим чорнилом.
[7*] Текст пошкоджений, мало бути “прозбами”.
[8*] Текст пошкоджений.
[9*] Текст пошкоджений, мало бути “брасълавъского”.
[10*] Вписано іншим почерком, темнішим чорнилом.
[11*] Текст пошкоджений, мало бути “возвавъшы”.

того жъ пана буръкграбєго ѡпачънымъ уданъємъ и ѡскаръжєнъємъ єго м*л*. панъ брасълавъски*и* дракгановъ и га*и*дуковъ своихъ з розъмаитою стрє*л*бою ѡгънысътою, подъ ѡсмъдєсятъ чловєка, на домъ шляхєтъно*го* Васыля *Яр*могєна, писара во*и*товъского тутє*ишого* володымє*рского*, кгвалътовънє, годынъ зо тры пєрєдє дънємъ насълавъшы и ѡно*го* з ложка ѡ*д* жоны такъ яко спалъ възявъшы, и путо конъскоє на ногы вложивъшы, а стрычъка*ми* руки звєзавъшы, и на возъ ужє на то умысълнє с парою конє*и* зготованы*и* въсадывъшы, и розсажоными конъмы до Нє*с*вича, до сєбє, годынъ с чотыри на дєнъ въ нєдєлю, єсчє пєрєдъ ѡбидо*м* припровадывъшы, ѡно*го* такъжє при ѡчєвысъто*и* своє*и* бытъносты чотыро*м* га*и*дукомъ трыматы, а двомъ двєма киямы ѡ*д* шыи ажъ до стопы ножъноє прє*з* вє*с* прєтя*г* тила єго разовъ ки*л*ка-сотъ, а зособъна въ подошвы ки*л*кадєся*т* разовъ топорысъкамы сєки*р*чаными га*и*-дуцъкими задаты казавъшы, часъто [...][*] слова (:[**] кгды сє вымавялъ и просилъ, ижъ намнє*и* [...][***] єго м*л*. нє єстъ винєнъ :)[4*], грозилє*с* ми королємъ и лисъто*м* // [**631**] и листо*м* єго заручъны*м*: «нєха*и* жє тєбє тєразъ коро*л* и листъ єго заручъны*и* з рукъ моихъ ѡдо*имєт*», мовячы повътаралъ. Збивъшы и зъмо*р*довавъшы и добрє ужє нє конаючо*го* тымъ жє га*и*дукомъ до ту*р*мы тамочънє*и*, в то*м* за*м*ку єго м*л*. будучо*и*, занєсъты и въкинуты казалъ. А пото*м*, ужє ввєчоръ[5*], с тоє ту*р*мы ѡно*го* выволочы казавъшы, знову быты казалъ, азъ[6*] залєдъвє за прозбою слугъ своихъ, ѡ*д* того та-ково*го* прє*д*сєвъзєтъя своє*го* затрымавъшысє, до изъдєбъки[7*] кухєнъно*и* ѡно*го* занєсъты и ка*и*даны на ногы вложиты, а до ва*р*тованъя и стєрєжєнъя ѡного чотырохъ га*и*дуковъ своихъ, абы нє утєклъ придавъшы, в то*м* таково*м* вязєнъю тя*ж*кимъ лєдвє нє конаючого ѡ*д* тоє-тамъ нєдєли прє*з* вси дны ажъ до пятъныцы и въ самою пятъ-ныцу далє*и* нижъ до полудъня трымалъ, и залєдъвє єго ажъ за прыєзъдомъ и прозбою зошлоє нєкгды урожоноє єє м*л*. панєє Анъны з Ѡвълочыма Ерыно*и* Будзишєвъско*и*, мєчъныково*и* волынъско*и*, котороє справы розъмаитыє записы и привылєя в повєрєнъю свои*м* и схованъю у сєбє по*д* ча*с* ѡ*д*єзъду єє м*л*. до маєтъносты въ князтвє Смолєнъскомъ будучоє мєнованы*и* писа*р* в дому своимъ мєлъ, выпустилъ, заказавъши єму ѡдънакъ и загородивъши срокго по*д* го*р*ломъ, абы ѡ томъ таковомъ своимъ битъю, дєспєкътє и вязєнъю никому нє повєда*л*, и ѡ то правънє нє чинилъ. Зачимъ нєборакъ, ѡхраняючи ѡстатъка здоровя своє*го*, таковому росказан[...][8*] єго доситъ чинячи, и до того часу мо*л*читъ. Знову [...][9*] въпєрє*д* панъ бу*р*кграбя мимо дєкрєт[...][10*] // [**631 зв.**] а во*итовско*го и лавъничо*го*, и ужє ѡ*д* тыхъ дєкрєто*в* выточоною до анътєцє*с*сора єго м*л*. пана су*д*и апєляциєю въ справє пановъ Пнєвъско*го* и Порадєвъско*го* Ма*р*кови Кинъплєвичови, мєсъчанинови добрє ѡсєлому заданоє, то*го*-то Ма*р*ка кгвалъто*в*нє га*и*дукомъ до замъку припровадити казавъши, ѡно*го* знову с тими жъ вышє*и* мєноваными ѡсобами повторє во*д*лугъ уподобаня своєго мимо ѡбороны єго, дє инъкомъпєтєнъциа фори вношоноє, судилъ. А пото*м* за понєво*л*ною апєляциєю,

[*] Текст пошкоджений.
[**] Дужка й двокрапка в рукописі.
[***] Текст пошкоджений.
[4*] Дужка й двокрапка в рукописі.
[5*] Другу літеру “в” виправлено з “ъ”.
[6*] Мало бути “ажъ”.
[7*] Правлено іншим чорнилом.
[8*] Текст пошкоджений, мало бути “росказаню”.
[9*] Текст пошкоджений.
[10*] Текст пошкоджений.

ѡному до самого єго мл. пана браславъского допусчоную, и самъ єго мл. пан браславъскии, мимо ѡбороны того-то Марка вышеи менованыє, декретовалъ и за таковыми декретами вязєню замъковымъ далеи ниж пулърока вязили и тримали. Потомъ того жъ знову Марка повторе под виточоною въ справе ѡному ѡд жидовки тутошънеє володимерское заданоє ѡдъ суду бурмистровъского и радецъкого володимерского за Дворомъ єго кор. мл. апъпеляцию ѡтамъ за Двором єсче през декретъ суду Асъсессорского не децидованую, самъ єго мл. панъ браславъскии, тутъ у Володимери будучи, менованои жидовъце на всихъ речахъ єго фанътовати допустилъ и росказалъ, якожъ и самою речъю з росказаня пана буркграбего вси речи єго, што ихъ толко мелъ, ѡдъ мала до веля гаидуци побравъши, до замъку запровадили и пану буркграбему до рукъ ѡддали. И самъ менованыи Марко залєдве до кляшътору ушєдши, потомъ з места з жоною в том толко ѡдиню, яко ходили, проч поголи. Знову потом самъ же єго мл. пан браславъскии Даниеля Раєвича на ѡпачноє уда[…][*] ѡскаржєнъє жида тутошънего поневолнє […][**] час бытности своєє тутъ у Володимери перєдъ // [**632**] перєд сєбє станути казавъши, декретовалъ и тымъ-таковым декретом своим выкладовъ правъныхъ тому жидови, которые помененыи жидъ през декрет суду тутошнего земъского на инъстанъцию инъстикгатора менованого суду рациѡне виѡлятє през него сєкуритатис юдициѡрумъ зраненъемъ умыслъным кухарки менованого Даниеля косою в руку, под час суденя се роков земъскихъ понєслъ вернути пятдесят золотых ѡному, а […]бе[***] вины тридцат таляров дати казалъ. Якожъ и самою речъю власною менованыи Раєвичъ тому декретови во всимъ поневолнє учинити мусєлъ[4*] и учинилъ. Которымы таковыми вышеи менованых урядовых ѡсобъ людеи деспекътами и невинънеми анъкгариами инъшыи менъшыи месчане и ѡбыватєлє тутеиши, прелякъши и престрашивъшисе, любо мало не сходенъными барзо тяжъкими и великими невинъными, и неправъными винами, везенями и бытями, горшими и тяжъкими, нижели подданыє дедичныє у пана своєго дедичного. Венцъ при томъ и вымыслънеми податками и контрибуциами, шацуючи кожъдого з нихъ зѡсобна маєтност єго всю, а то все на розъные податки єго мл. пану браславъскому и подеимованемъ єго мл. самого зо всимъ дворомъ єго мл., за кождым разомъ куди-колвекъ по потребе своеи през Володимер и самъ, и тамъ єдучого постановле[…][5*] зневолени и стиснени, будучи кожъ[…][6*] наименъшого словичка и долегливост […][7*] // [**632 зв.**] перед жадною ѡсобою и чоловиком вынурити и ѡповидати не смиют и боются. Надъ то на розныє ремесники месцъкиє цеховыє, яко кравъцов, кушнеровъ и инъшихъ розмаитых цеховыхъ єго мл. панъ […]славъскии[8*] през пана буркграбего розмаитиє роботи на двор и слугъ своихъ: барвы робыти и подшивати, частокрот накидаючи, николи имъ за тые-таковыє роботи ихъ ничого не даєтъ и не платитъ, и коли которые з них ѡ заплату упоминаються, – киями ѡд єго мл. грозять. До того цеховъ двох, шевъскии и кушнирскии, до угодъ и постановленя, неслушных вилкером и конъфирмациѡмъ ихъ противных, з жидами тутошъными володимерскими єго мл. панъ браславъскии

[*] Текст пошкоджений.
[**] Текст пошкоджений.
[***] Текст пошкоджений.
[4*] Правлене.
[5*] Текст пошкоджений.
[6*] Текст пошкоджений, мало бути “кожъдого”.
[7*] Текст пошкоджений.
[8*] Текст пошкоджений, мало бути “браславъскии”.

самъ прєз дєкрєта своє приневолилъ и примусилъ на пєрєкупъни и пєрєкупъки масъла, сиры, цибулє и ѡвъсы, на гостинъныє домы рынъковыє гънилыє, людаякиє, старыє и спорохналыє кгвалътитъ и такъсою сѡбє уподобаною єго мл. панъ браславскии прєз пана буркграбєго и Моисєєвича накидати кажє и накидєєтъ[*], и з ѡтоє такъ яко хочєт платити собє и пинязи давати з вєликимъ утяжєнтємъ[**] и плачємъ убогихъ людеи кажєт. Панъ буркграбя зас мєди, пива, такъжє на Ринъку у рєзниковъ мяса, у пєкаровъ хлєбы, у рибаковъ риби и раки, и инъшиє влєлякиє[***] розмаитыє ярины. На ѡстатокъ и у ѡбъцихъ людеи розмаитых, на торги и ярмарки приєзджаючих, розныє [...]ры[4*] єму сє толко подобают и потрєбныє сут [...]тъ[5*] прєз поменєного Моисєєвича и гаидуков // [**633**] гаидуковъ замъковых правє уставичнє бєрєтъ и николи за жадъную рєчъ никому ничого нє платит, зачимъ тутошъныє ѡбыватєлє и мєсъчанє ѡд того [...]зо[6*] нисчєют и убожєютъ, а ѡбъциє зас людє на торги и ярмарки тутошныє для такового нєслушъного и нового нєзвычаиного утяжєнья єздити и збєратисє нє смиютъ и нє хочуть, прєз што вси мєсчанє барзо убожєют и внивєч сє ѡборочают. Тотъ жє панъ буркграбя въ юрисдикъцию воитовъскую и радєцъкую, до котороє намнєи ничого водлуг правъ и привилєєвъ тутошъных мєиских нє маєтъ и нє налєжитъ, кгвалътом сє вдираєтъ, мєсчанъ кгвалътом до сєбє, ихъ коморниковъ и ѡбъчих мєсчанъ-гостєи и купъцов гаидукомъ частокрот провадити и тамъ, в замъку, пєрєдъ собою имъ понєволнє въ нєналєзным своим судє судити и справоватисє примушаєт судитъ, и вины нєзносъныє, нєправныє бєрєтъ и вынєваляєтъ. Лєнътвоитови зас, бурмистрови и раицом яко за прєдєцєсъсора єго мл. пана суди, такъ и тєпєр ужє за дєржави самого єго мл. пана суди того воитовства под час кожъдого торгу и ярмарку нє толко гостєи ѡбъцых-мєсчанъ, алє на ѡстатокъ и тутошных коморниковъ и коморницъ, у мєсчанъ коморами мєшкаючих, и люзныхъ простого стану людеи завшє киями и обухами такъ самъ прєз сєбє, яко и прєз посланъцовъ своих Моисєєвича и гаидуковъ, грозячи, судити заказуєтъ и заборо[...][7*]. На ѡстатокъ, коли-колвєкъ [...][8*] // [**633 зв.**] на зимованъє и становиско тутъ до Володимєра приходять, – за кожъдым разомъ ѡным панъ буркграбя того своего Моисєєвича, абы кажъдому з жолънєров господы и счобогатшихъ мєсчанъ, на ѡстатокъ и тых, домы которых з давных часовъ волными ѡд господ жолънєрских бывали, указовалъ, и абы мєсчанъ всихъ нєзносными и тяжъкими стравованъємъ и стациами утяжали и нисчили, сукгъкгєруючи, направуєт и подусчаєт. И самъ, умыслънє змовивъшисє впрод з жолънєрами, стациє нєзносныє ръкомо то з мєиское стороны, зичливим сє быти показуючи[9*], становитъ и до даваня ѡных жолънєромъ мєсчанъ убогихъ примушаєт и принєваляєтъ. А коли зас ужє жолънирє з миста и становиска своєго въ тягнєнъє до обозу выходячи, водлуг трибу давного у бурмистровъ и радєцъ атєстации потрєбуют, а ѡни дати имъ нє хочуть и збраняютсє, – тєды в особє ѡныхъ самъ панъ буркграбя таковыє атєстациє доброго и спокоиного сє захованя прєз них противко мєсчаном,

[*] Мало бути “накидаєтъ”.
[**] Мало бути “утяжєнъємъ”.
[***] Мало бути “вшєлякиє”.
[4*] Текст пошкоджений, мало бути “товары”.
[5*] Текст пошкоджений, мало бути “бєрєтъ”.
[6*] Текст пошкоджений, мало бути “барзо”.
[7*] Текст пошкоджений, мало бути “забороняєтъ”.
[8*] Текст пошкоджений, мало бути “жолънєры”.
[9*] Виправлено з “показуєтъ”.

бєручи за то ѡ*д* ихъ м*л*. пано*в* жолънир*ов* розмаитиє пода*р*ки ку шкодє убогимъ мєсчаномъ, даєтъ. До то*го* то*т* жє па*н* бу*р*кграбя частокротъ кгволи своєє прива*т*ноє потрєбє и ѡборонє до ты*х* туто*ш*ныхъ шостаковы*х* га*и*дуковъ за прозбою и писанъємъ свои*м* ѡ*д* єго м*л*. пана браславъско*го* дворъныхъ єго м*л*. га*и*дуко*в* по ки*л*кудєсятъ чловєка ту*т* […]о[*] Володимєра спроважаючи, на мєсчановъ […]ля[**] ко*р*мєня и поєня ѡныхъ насилаєтъ […][***]. Спєциалитє*р* прошлоє зимы, на поча*т*ку // [**634**] поча*т*ку року тєпєрєшънє*го* звадивъшисє прива*т*нє зъ єго м*л*. пано*м* Ма*р*цино*м* Корєнєцъки*м* на ставє зимєнъски*м* ѡколо рибъ, прє*з* уданъє своє ѡпа*ч*нє […]исанъє[4*] до єго м*л*. пана бра*с*лавъско*го*, жє якобы на власно*м* ставє замъковы*м* з стороны єго м*л*. пана Корєнєцъко*го* мєно мєсчанина ѡдъно*го* забити, а друго*го* з ку*л*ко га*и*дуко*в* за*м*ковы*х* (с чо*го* всє*го* инъ рєрумъ натури намнє*и* нє было)[5*] смє*р*тє*л*нє посєчи и покаличити, ки*л*кадєся*т* пєхоти тутъ до Володимєра спровадивъши и у мєсчанъ ѡны*м* всимъ станути казавъши, ки*л*ка днє*и*[6*] ѡны*х* тутъ за мєскимъ кошто*м*, стравованємъ и поєнъємъ нєпотрєбнє кволи своє*и* прива*т*ноє ѡборонє и ѡхронє противко єго м*л*. пану Корєнєцъкому трималъ. До то*го* ква*р*ту до Рави з староства тутошънє*го* Володимє*р*ского мєсчано*м* тутошънымъ ихъ власны*м* коштомъ и конъми прє*з* ки*л*ка лєтъ ѡ*д*возиты и ѡ*д*проважати кгвалъто*в*нє примушалъ и принєвалалъ. Шостако*в* за*с* вышє*и* мєнованы*х*, єсли коли мєнованыє мєсчанє для убо*з*тва своєго пру*д*ко выбрати нє мо*г*ли, и прє*з* ки*л*ка нєдє*л* ѡныє[7*] у сєбє надъ замєроныє крєсы затримали, – тєды заразо*м* за данъємъ знати ѡ то*м* собє прє*з* помєнєно*го* пана бу*р*кграбє*го* своєго єго м*л*. панъ бра*с*ла*в*ски*и* дракгано*в* и га*и*дуковъ свои*х* дво*р*ныхъ, тутъ до Володимєра зє*с*ла*в*ши, по ки*л*кудєсятъ конє*и* ѡны*м* в дома*х* бу*р*мистро*в*ски*х* по ки*л*куна*д*цєти чловєка станути господами и стравовати ѡныхъ и конє*и* ихъ вшєлякими достатъками и потрєбами єдєнє[…][8*] и пиятя дото*л*, ажъ бы тыє вси шоста[…][9*] принєвалалъ и примушалъ. Яко*ж* и са[…][10*] частокротъ насыланя тыхъ др[…][11*] // [**634 зв.**] и га*и*дуковъ свои*х* ажъ и до то*го* часу бываю*т* и дию*т*ся. Мєнованы*и* за*с* панъ бу*р*кграбя сє*д*ми мєсчановъ тутошъныхъ, в Ринъку мєшъкаючи*х* ѡбъмєжу з собою, понєво*л*нє до браня прє*з* нихъ кож[…][12*] то*л*ко по пятидєсятъ золоты*х* по*л*ски*х* ѡдъ жолънировъ нємєцъки*х*, становиско своє по*д* тамъ-тотъ ча*с* тутъ у Володимєри маючихъ, а то за нєѡсторозноє[13*] прє*з* ты*х* жолънировъ, господами у нихъ стоячи*х*, въночи запалєнъє и до кгрунъту попалєнъє домовъ ихъ, […][14*] добрє и богато будованы*х*, змовивъшисє з капитано*м* мєнованоє хоругви и пода*р*ки ѡ*д* нє*го* собє богатиє побравъши, кгвалъто*в*нє принєволилъ и примусилъ. Тотъ жє панъ бу*р*кграбя ужє в року тєпє*р* идучо*м* тисєча шє*ст*со*т* чоти*р*дєся*т* чєтвє*р*томъ славє*т*но*го* Фєдора

[*] Текст пошкоджений, мало бути “до”.
[**] Текст пошкоджений, мало бути “для”.
[***] Текст пошкоджений.
[4*] Текст пошкоджений.
[5*] Дужки в рукописі.
[6*] Літеру “є” виправлено з “и”.
[7*] Правлено іншим чорнилом.
[8*] Текст пошкоджений.
[9*] Текст пошкоджений, мало бути “шостаки”.
[10*] Текст пошкоджений.
[11*] Текст пошкоджений, мало бути “дракгановъ”.
[12*] Текст пошкоджений.
[13*] Так у рукописі.
[14*] Текст пошкоджений.

Карацєвича, злотника и лавъника присяглєго, в Вєликую пятницу в замокъ до сєбє вєзвавъши и роботу свою розмаитую ѡному кгвалътом робыти яко наипрудъшеи днъємъ и ночою росказуючи, ижъ сє мєнованыи золотникъ инъшою пєршою роботою ужє собє заплачоною костєлною и коротъкостю часу для наступуючихъ святъ хвалєбъных з Мартвых Въстаня Сына Божого своих руских вымавялъ, киями и обухами ѡкрутънє и нємилосєрнє* збивъши и столъкъши, и до туръмы замъковоє злодеиское всадивъши, в ѡнои того злотника** прєз цєлыи тот дєнъ вышеи мєнова[…]*** такъжє цєлую ночъ и тєжъ прєз увєсъ […][4*] […]єликоє[5*] соботи ажъ до заходу слонъца […][6*] и нєволилъ. До того єго мл. панъ браславскии // [**635**] браславъскии, нє конътєнтуючисє вышеи ѡписаными кривдами, мєсчаном убогимъ тутошънымъ за староства своєго починєными, алє […][7*] на ѡстатокъ пустивши тоє староство своє єго мл. пану сынови своєму, и ужє з нєго самъ вызувшисє, напрод при впроважєню мєнованого єго мл. пана сына своєго на тоє староство тутошноє нє толко самъ у розных мєсчан пива, мєди и вина кгвалътом на тот вязъдъ брати казалъ, и брано, алє тєжъ под тот таковыи час и панъ буркграбя в власным дому воитовском судовым бєчєкъ двє мєду кгвалътовнє взялъ и на свои пожитокъ ѡбєрнулъ. До того єсчє єго мл. панъ браславъскии, ужє намнєи ничого нє налєжачи до староства тутошнєго, по килка разовъ и самъ и тамъ прєзъ Володимєр єздячи, и внизъ часомъ на попас, а часомъ и на ноцълєг ставаючи, сєбє самого и увєс двор свои вшєляким кошътом и достатками мєсчаномъ убогимъ подеимовати принєвалялъ и примушалъ. И ѡдного разу в року тєпєрєшнєм, єдучи прєз Володимєръ, Фєдора Фортуну, мєсчанина, прєз дєкрєтъ протєстантов воитовскии до вєзєня ратушъного запєвнє єксъцєсса єго и за то, ижъ мисто запалити пєрєхвалалъсє, ѡсажоного, принєволивъши бурмистрови до то[…][8*], абы турму тую ѡдомъкнули и ѡного волно выпустили, – волно пустилъ. На ѡстат[…][9*], ужє тєпєр свижо под час сужєня сє ро[…][10*] тєпєрєшныхъ зємъских святомих[…][11*], д҃ня трєтєго м҃сца ноября при[…][12*], // [**635 зв.**] тутъ до Володимєра, и на ноцълєг станувъши, сєбє самого и увєс двор свои вшєлякими достатками и потрєбами ѡпатровати и подеимовати принєволилъ, и примусилъ.

Которыми-то таковыми яко вышеи ѡписаными, такъ и инъшими розмаитими, нєзносными анъкгариами и инъєгриами єго мл. панъ браславъскии и панъ буркграбя яко протєстанта самого, такъ и мєнованых мєсчанъ убогихъ тутошныхъ, нєзноснє утяживъши и покривдивши, противко привилєємъ волности и свободам, мисъту тому наданым, и праву воитовъскому конътравєнаєнъдо, в заклады, в привилєяхъ заложоныє, попали и шкоды барзо вєлє яко самому протєстанътови, такъ и убогымъ мєсчаном, которыє позвами ликвидованыє будуть, начинили. Волную тєды поправу протєстансъ и тыє такъ-тоє тєпєрєшноє протєстации своєи яко и инъшоє волноє

* Так у рукописі.

** Так у рукописі, мало бути "злотника".

*** Так у рукописі, мало бути "мєнованыи".

4* Текст пошкоджений.

5* Текст пошкоджений, мало бути "Вєликоє".

6* Текст пошкоджений.

7* Текст пошкоджений.

8* Текст пошкоджений, мало бути "того".

9* Текст пошкоджений, мало бути "ѡстатокъ".

10* Текст пошкоджений, мало бути "роковъ".

11* Текст пошкоджений, мало бути "святомихалскихъ".

12* Текст пошкоджений, мало бути "припалыхъ".

чинєнъє и инъшыє кривъды, и бєзправя, о которы*х* напото*м* протєста*н*тъ взялъ бы видомо*ст*, в зупє*л*ноє моцы собє ѡстрє*г*ши, єтъ про прє*ми*с*си*с*с*є єтъ цивє*с* инъфоро фори юрє актуро*с* ѡфъфєрєнъдо афєктовалъ на то*т* часъ абы єго м*л*. тая протєсътация принята и до книгъ нинєшънихъ записана была.

Ко[…][*] єстъ принята и записана.

ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 626–635 зв. Оригінал.

Володимир Кравченко (Київ). **До історії взаємин володимирського міщанства зі старостинською адміністрацією у 40-х роках XVII століття**

У передмові до документа висвітлено його структуру та причини запису до книг Володимирського земського суду. Документ містить цінні історичні відомості до історії самоврядування в місті Володимирі-Волинському та представляє складні й конфліктні взаємини міської громади з місцевою старостинською адміністрацією у 40-х роках XVII століття.

Ключові слова: Володимир-Волинський, самоврядування, староство.

Владимир Кравченко (Киев). **К истории взаимоотношений владимирского мещанства со старостинской администрацией в 40-х годах XVII столетия**

В предисловии рассмотрены структура документа и причины его записи в книги Владимирского земского суда. Документ содержит ценные исторические сведения к истории самоуправления во Владимире-Волынском и представляет сложные и конфликтные взаимоотношения городского сообщества с местной старостинской администрацией в 40-х годах XVII столетия.

Ключевые слова: Владимир-Волынский, самоуправление, староство.

Volodymyr Kravchenko (Kyiv). **For the History of Relations Between the Volodymyr Townspeople and Starosta Administration in 1640s**

The structure of the document creating and reasons of insepting of the document into the books of Volodymyr district court have been studied in the introduction. The document contains information for the history of self-government in Volodymyr-Volynsky and the complicated conflict relations between townspeople and starosta administration in 1640s.

Key words: Volodymyr-Volynsky, self-government, starosta district.

[*] Текст пошкоджений, мало бути “которая”.

о. Юрій МИЦИК (*Київ*)

З ІСТОРІЇ КОДАКА ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

Кодак, заснований у 1635 р. біля першого, Кодацького, дніпровського порога (на правому боці Дніпра), дав початок місту, яке сьогодні має назву Дніпро (Катеринослав–Новоросійськ – Катеринослав – Січеслав – Дніпропетровськ). З Кодака почався новий етап у заселенні та освоєнні всього Надпоріжжя – території сучасної Дніпропетровської області. Уже 1 жовтня 1648 р. фортецею Кодаком оволоділи українські повстанці Богдана Хмельницького, вибивши з неї війська Речі Посполитої, і з того часу він став найважливішим опорним пунктом на південних рубежах тодішньої України, центром Кодацької паланки Війська Запорозького; з виникненням Кодака стало можливим інтенсивне освоєння краю і в першу чергу його околиць, які нині входять до складу міста Дніпра: у 1650 р. вище за течією Дніпра виник Новий Кодак (сюди перемістився центр паланки після зруйнування Кодака (Старого Кодака) у 1711 р. за умовами Прутського миру; у 1656 р. між Кодаками (ближче до Старого Кодака) виникло поселення дніпрових лоцманів (Лоцманська Кам'янка); пізніше ще одне козацьке поселення – Мандриківка, у 1688 р. на лівому боці Дніпра при впадінні у нього Самари козаки Івана Мазепи збудували Новобогородицьку фортецю, а у першій половині XVIII ст. на правому боці Дніпра виникли ще поселення: Половиця (нині – самий центр Дніпра між залізничним вокзалом і парком ім. Т. Г. Шевченка), Діївка (1775), Сухачівка (1770) і т. д., словом створилося потужне ядро поселень, з якого потім виріс (1787) губернський центр[1].

Джерела з історії Кодака (Старого Кодака) як центру Кодацької паланки збереглися дуже погано, як і в цілому документи Старої Січі. Хоча про нього часом згадується в джерелах (найяскравіша згадка міститься у російсько-українському договорі 1654 р., у т. зв. "Березневих статтях"), але документів власне адміністрації Кодака майже не збереглося. Так, відомо лише про один лист кодацького полковника Харка Кривого, писаний у 1665 р. до наказного гетьмана Лівобережжя Данила Єрмоленка, надрукований у "Актах ЮЗР". Але пошуки в архівах відомого археографа І. Л. Бутича принесли нові знахідки: у Центральному державному історичному архіві України у Києві

[1] Детальніше про це див.: *Мицик Ю. А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997; *о. Юрій Мицик.* Кордони і землі Війська Запорізького (XV – середина XVII ст.) // Магістеріум. – К., 2001. – Вип. 7: Історичні студії. – С. 4–12.

(фонд 137, опис 1, № 127) було виявлено копійну книгу Свято-Преображенського Мгарського монастиря в Лубнах, а в її складі – низку документів гетьманів, кошових отаманів і полковників Кодацької та Самарської паланок Запорозької Січі, які стосувалися Кодака та його околиць. Однак публікація цих документів І. Л. Бутичем пройшла непоміченою, та й не всі документи, що стосувалися даного регіону, були видані з рукопису І. Л. Бутичем. Тим часом вони дають унікальні свідчення з історії Кодака та його околиць останньої третини XVII – початку XVIII ст.

Річ у тім, що Мгарський монастир як мінімум з 70-х років XVII ст. володів рибними промислами у Романковому і Таромському, але час від часу зазнавав різних "кривд" від місцевих жителів, більшість яких становили безперечно козаки, і тому гетьмани України, кошові отамани, полковники паланок виступали в обороні монастирських промислів. Романкове (Романківський стан) і Таромське були дуже важливими центрами рибних промислів і у такій якості згадуються як мінімум у 1552 р.[2]. Згадуються ці населені пункти і в описі України Г. Л. Боплана. Так, Боплан пише про дніпровий острів Романів, на котрий "збирається багато рибалок, які прибувають з Києва та інших міст", трохи нижче його розташований Таренський ріг, "що є одним із найкращих для проживання місць, які я коли-небудь бачив"[3]. Під Романковим треба розуміти, за всіма ознаками, не тільки острів, а й поселення на правому боці Дніпра, розташоване біля цього острова. Нині воно увійшло до складу Кам'янського (Дніпродзержинська), а Таромське – є смт. Дніпропетровського району, фактично передмістям Дніпра. Зазначимо, що в "Історії міст і сіл Української РСР" вік цих населених пунктів штучно занижувався, щоб полегшити завдання теоретикам "Новоросії", які замовчували козацький період в історії краю[4].

Отже, першим за хронологією публікації І. Л. Бутича є універсал кодацького полковника Андрія Домонтовича від 22(12).09. 1677 р. (з Кодака), яким підтверджувалося надання кошовим отаманом (чи не Іваном Сірком?) "Романковского уступу" Мгарському монастиреві. Цікаво, що тут згадується чернець Палладій Крутий, який, вочевидь, тривалий час вже керував цими монастирськими рибними промислами, і його наступник о. Євфімій[5]. Але вже у 1684 р. знову бачимо тут о. Палладія, якому чинили кривди "в борошнах, рибах и в інших речах" люди, що простували до рогу "з Дону, з Тору и городов оукраїнних през Самар (нині – Новомосковськ, що у 25 км від Дніпра, на березі Самари) на сей бок Днепра" (універсал кошового отамана Григорія Івановича Єремієнка від 28(18).06. 1684 р.)[6]. Очевидно, у розвиток цього універсалу кодацький полковник Іван Лобко видає свій універсал не раніше 12(2).03. 1685 р., з Кодака, на "стан Романков", де згадує про свій попередній універсал, виданий восени 1684 р., і говорить про о. Палладія як про небіжчика[7].

[2] Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. – Т. 1. – № 14. – С. 84.

[3] *Боплан Г. Л.* Опис України. – К., 1990. – С. 38.

[4] История городов и сел Украинской ССР. – 2-е изд. – Днепропетровск, 1977. – С. 17, 230, 351.

[5] Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К.; Львів, 2006. – Ч. II. – С. 538.

[6] Там само. – С. 540.

[7] Там само. – С. 543.

Цим, очевидно, скористалися козаки Кодака та Самари і якийсь Севрук із Самари, на кривди від котрих скаржилися ченці, що проживали у Самарі. 22 (12) квітня 1688 р. подібний універсал, будучи в гирлі Самари, видав самарський полковник Матвій Каляненко, причому вказує на межі монастирських промислів: від гирла Самари до гирла Кільчені (річка, яка впадає у р. Самару). Тут же згадано якогось полковника Матвія, посланого чи то для розгляду конфлікту, чи то для уточнення кордонів монастирських промислів[8]. Трохи пізніше (18 (8).07. 1688 р.) кошовий отаман Филон Лихопой видав з Коша свій універсал[9], погрожуючи карою кривдникам і персонально Севруку. У розвиток універсалу кошового було видано ще один універсал кодацького полковника Івана Лобка (від 29(19).09. 1688 р., з Кодака). Важливо, що у останньому згадується Таромське, яке було дане ченцям "з обради всего товариства"[10].

15(5).08. 1688 р. (з табору на р. Самарі) гетьман Іван Мазепа своїм універсалом підтверджує права Мгарського монастиря на рибний стан в гирлі Самари, а 24(14).04. 1689 р. своїм новим універсалом бере "под нашу рейментарскую оборону" Романківський стан[11]. 3.12. (23.11). 1696 р. аналогічний універсал він видав і щодо Романківського стану ігумену Іпатієві Горбачевському[12]. Таке рішення правителя Гетьманщини, яке, без сумніву, було прийняте у зв'язку з побудуванням ним фортеці при впадінні Самари до Дніпра, при всій його важливості не могло не викликати невдоволення Коша, бо стосувалося земель Війська Запорозького. Цей один з конфліктів Січі з Гетьманщиною було в цілому залагоджено тільки з придушенням антиколоніального повстання 1708–1709 рр.

Однак і після повстання монастирськими угіддями Надпоріжжя продовжили опікуватися гетьмани. Жовтня 10 (29 вересня) 1709 р. гетьман Іван Скоропадський видав свій універсал в обороні Романківського стану, де говорилося зокрема "міючи стан з їзом вишшей Китайгорода, прозиваемий Романков, *отдавна* (курсив наш. – *Ю. М.*) до мнстра их належний". Цей універсал було видано ігумену Мгарського монастиря о. Філарету Кощаківському. Цей останній, мабуть, доводився родичем "уставнику" Межигірського монастиря на початку XVIII ст. і творцеві Межигірського літопису Іллі Кощаківському[13]. У розвиток цього універсалу 5.11. (24.10). 1709 р. було видано оборонний універсал полтавського полковника Івана Левенця, звернений в першу чергу "сотником кишінскому, переволочанскому и орлянскому", бо люди насамперед з цих сотень займалися рибними промислами на території "Романківського стану". Ще пізніше (13 (2).03. 1710 р.) київський воєвода князь Дмитрій Голіцин видав подібний указ в обороні цього "стану" від жителів Самари. Цікаво, що й після втечі запорожців (чи всіх?) на землі Кримського ханства (Кам'янська та Олешківська Січі) продовжували існувати досить великі козацькі міста (Самара). У відповідь на скаргу о. Філарета

[8] Там само. – С. 541.

[9] Там само. – С. 542.

[10] Там само. – С. 543.

[11] Там само. – К.; Львів, 2002. – Ч. І. – С. 171; Ч. ІІ. – С. 84.

[12] Там само. – Ч. ІІ. – С. 206.

[13] Про цей літопис див.: *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С. 60, 63.

Кощаковського щодо цього ж стану 6 березня (23 лютого) 1711 р. гетьман Іван Скоропадський написав лист до полтавського полковника Івана Черняка, де вказував, що цим станом монастир володіє понад 40 років (тобто з кінця 60-х – початку 70-х років XVII ст.) і що священик Світайло неправомірно заволодів цим "станом", якось "виправивши" собі на нього гетьманський універсал. Однак Світайло не послухав цього наказу, і Скоропадський був змушений повернутися до цього питання у 1720 р., відповідаючи (11 (1).04. 1720 р.) на скаргу вже нового ігумена Мгарського монастиря о. Олексія Петрини. Тут же згадується про те, що Романківський стан належав до замку в Переволочній, і про незнаний лист гетьмана І. Мазепи до о. Іпатія Горбачевського у цій справі. Важко сказати, як склалася доля цих монастирських володінь у подальшому, бо пізніше Романкове і Таромське згадуються (хоч і нечасто) в документах Коша Нової Запорозької Січі як чисто козацькі поселення. Не виключаємо, що монастирська оренда цих місць промислів припинилася після виникнення Нової Січі у 1734 р. і повернення запорожців на старі місця. В усякому разі, Мгарський монастир, як і Межигірський та Микільський у Києві, відіграв важливу роль у освоєнні Надпоріжжя у XVII–XVIII ст.

Нижче наводимо тексти п'яти не друкованих раніше документів, про які згадувалося вище (двох універсалів та одного листа І. Скоропадського, універсалу полтавського полковника П. Левенця і указу київського воєводи Д. Голіцина) в надії, що вони будуть особливо цікавими історикам козацького краю – Надпоріжжя. Окрім того, надіємося, що публікація зробить невеликий крок для підготовки чергового тому "Українського дипломатарію", а саме – документації гетьмана Івана Скоропадського.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1709, жовтня 10 (вересня 29). – Глухів. – Стверджувальний універсал гетьмана Івана Скоропадського

Пресвітлійшаго и державнійшого великого (?) ншого его царского величества Войска Запорожского обох сторон Днепра гетман Иоанн Скоропадский.

Пну полковникови Войска его црского пресвітлого величества Запорожского полтавскому, п.п. старшині полковой, сотником и всім войскового и посполитого чина полку Полтавского обивателем, кому тилко відати належит сим ншим ознаймуем універсалом, иж превелебний в Бгу гспдн отц иеромонах Филарет Кощаковский, игумен мнстира общежителного Всемлостивого Спса Мгарского лубенского, міючи стан з їзом вишшей Китайгорода, прозиваемий Романков, отдавна до мнстра их належний и універсалами антецессоров нших стверджении, просил и ншего на оний же подтверждения. Ми теди, гетман, по усердном ншом всякого мнстрам стим примножения в них храмам Бжиїм разширенния, желанием (?) росказалисмо нш, з канцелярії ншой войсковой, потвержаючи тот стан и їз мнстреві Всемилостивого Спса выдати. Зачим абы пн. полковник полтавский и кожний того полку обивател превелебному отцу Кощаковскому игумену мнстря Всемилостивого Спса Мгарского лубенского и по нем міючим быти сукцессорам з братиею в привлащеню того стану користий найменшое не важился чинити перешкоди и перепони грозим, упоминаем и приказуем.

Дан в Глухові септеврия 29 року 1709.

ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 15 зв. Копія XVIII ст. Текстові документа передує заголовок, зроблений копіїстом: "Універсал гетмана Иоанна Скоропадского, подтвердителний з изом вишей Китайгорода, прозиваемий Романков".

№ 2

1709, листопада 5 (жовтня 24). – Полтава. – Оборонний універсал полтавського полковника Івана Левенця

Вшеляким старшином полку Полтавского, а особливе пном сотником кишінскому, переволочанскому и орлянскому, и кождому кому бы о том відати належало, сим ншим ознаймуем писанем, иж от ясневелможного мил[ости] добродія ншего, его млости пна гетмана, превелебному в Бгу его млости гспдну отцу Кощаковскому, игумену мнастиря Мгарского лубенского видан поважний універсал рейментарский, стверждающий обители Мгарской лубенской стан Романковский, вижей Китайгорода будучий, таким варунком, абы з полчан нших нихто не сміл и не важился найменшой чинит перешкоди в том рибном заводі и мнастирским людем и посланим. Прето такой виразной волі рейментарской універсалной чинячи досит, пилно пилно и сурово приказуем, аби ані един товариш з полчан нших в том Романковском стані не сміл добуватися на рибу под утраченем того всего, з чим бы появился там. Що подписом имени ншог[о] и притисненем печати полковой стверждаем.

В Полтаві октовриял 24 1709.

ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 78 зв.–79 (88 зв.–89). Копія другої половини XVIII ст. Заголовок, зроблений копіїстом: "Лист пна Ивана Левенця, полковника полтавского, оборонний на стан Романковский". Внизу документа намальоване коло, в середині якого написано: "місто печати полковой".

№ 3

1710, березня 13 (2). – Київ. – Указ київського воєводи князя Д. М. Голіцина

Его црского (далі йде титул князя Д. М. Голіцина. – *Ю. М.*)

Бил челом црскому влчству лубенского Мгарского Спского Преображенского мнстира игумен Филарет Кощаковский з братиею. Имеют они на реце Днепре недалеко от Самари угодя мнастирские урочища Романково с прилежащами и чтоб им дал оборонителний указ, даби в оние их угодя самарские жители не везжали и обид и разорения чинит не дерзали и самарские всякого чина жителям в оние их монастирские угодя не везжать и обид и разорения им не чинит под. опасением наказаня. Во сведителство сей указ подписую своею рукою, утверждаю печатю.

Дан в Киеве марта 2 дня 1710 году.

ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 14–14 зв. Копія другої половини XVIII ст. Заголовок, зроблений копіїстом: "Указ от кнзя Димитрия Михайловича Голицина оборонний даби самарские жители в угодя Романково не віжали". Внизу документа є запис копіїста: "В подлинном тако подписано: «Кнзь Димитрий Галицин»", а також намальоване коло, в середині якого написано: "місто печати княжской".

№ 4

1711, березня 6 (лютого 23). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до полтавського полковника Івана Черняка

Мой ласкавий приятелю пне полковнику полтавский.

Превелебний в Бзі оц Филарет Кощаковский, игумен монастира общежителного мгарского лубенского, з братиею жалостне прекладали в своей суплиці, что стан

рибний Романков, в Самари будучий, которим они болше сорока літ владіют, отц Світайло по ншом універсалу, себі виданном, привлащает и не допускает им належних одбирати оттол користей, также до новопоселенной при лісі их, прозиваемом Ковжиже, на власних купленних ґрунтах, слободку в. м., а барзій п. сотник великобудиский неналежне интересуючися, людем тамошным, якие не з полку в. м., але з и инших містц поприходили, в прошлую руину били розишлися, а тепер збиратися туда почали, нестерпние обиди в подводах и в многих річах чинит, в чом яко просили ншого обаченя, так ми нарочно до в. м. пишучи, жадаем, если отц Світайло опачним яким уданем річи, виправил от нас на поменутий стан Романков універсал, вели в. м. указом ншим ему в оний не втручатися и жадной перешкоди отцем мгарским не чинити. Также прикажи в. м. п. сотникові великобудискому, чтоби он жадною мірою до вишмененной слободки их не интересовался и ніяких людям тамошным утисков чинити не дерзал, пилно и повторе о тое в. м. жадаючи, его же в сохранение Гду Бгу поручаем.

З Глухова февруария 23 1711 року.

ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 23 (29) – 23 зв. (29 зв.). – Копія XVIII ст. Текстові документа передує заголовок, зроблений копіїстом: "Лист от Ивана Скоропадского, гетмана, писанный до полковника полтавского стороны изу Романкова и слободки под Ковживою". Наприкінці документа є запис того ж копіїста: "У подлинного тако подписано: «В. млсти зичливий приятель Иван Скоропадский, гетман Войска его црского престлаго величества Запор[озкий]», а верху оного листу надпись такова иміется «Его црского пртлаго влчства Войска Запорожского полковникові полтавскому пну Ивану Черняку, моему ласкавому приятелеві подати». А запечатан бил оний лист великою гетманскою печатию".

№ 5

1720, квітня 11 (1). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до Олексія Петрини, ігумена Свято-Преображенського Мгарського монастиря

Мой велце млсцівий гспдне отче и приятелю.

Присланние од вшой превелебности чесний оц намістник з законником подали нам при листі его, так антецессора ншого, як и нш уже універсал в року 1709 виданний и иншие кріпости на стан рибний, прозиваемий Романков, служачи, которим отц игумен Світайло, сщенник преображенский полтавський, виправил себі універсал нш, неслушне завладіл. Прето удивляемся ми, для чого вша превелебность през толикое время о том его, отца Світайла, без належного пречечоного стану владінії до нас не одзивалися, ибо токмо один лист нш между означенними листами, кріпостями виділисмо, писаний еще 1711 року до пна полковника полтавского, чтобы он повеліл указом ншим отцу Світайлу оного рибного стану Романкова одступившися и любо з листа антецессора ншого к игумену прежде бившему мгарскому покойному отцу Горбачевскому, писаного, який од тих же посланних вшой превелебности нам презентован, познается, что помянутий стан чили из Романков до замку ншего переволочанского належит и велено било для того помененному отцу Горбачевскому на иншом містцу їз забити, однак ми, не велячи борци (?) ншему переволочанскому до того стану и до рибной в оном ловлів интересоватися респектом містца свтого обители вшой превелебности, посилам указ нш до предпомянутого отца Світайла, варуючи, аби отец впред до того Романковского стану рибного жадного вступу не міл, леч би оного обители вшой превелебности уступи як універсали нши, якие на

тот ез чрез яковийсь способ виправил, отдал би пну полковникові тамошному для отслання (?) и нам почому уже может вша превелебность своих мнастирских людей туда, на стан Романков, для ловлі рибной послати, предлагаем, и притом вшой превелебности всегдашным мливам поліцаемся.

З Глухова априля 1 року 1720.

ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – № 127. – Арк. 21 (28) – 21 зв. (28 зв.). Копія XVIII ст. Текстові документа передує заголовок, зроблений копіїстом: "Лист Иоанна Скоропадского, гетмана, сторони Романковского стану". Наприкінці документа є запис того ж копіїста: "У подлинного тако подписано: «Вшей превелебности зичливий приятель Иоанн Скоропадский, гетман Войска его црского претлаго влчства Запор[озкий]». Да у того ж подлинного листу надпись такова иміется «В Бзі превелебному его млсти отцу Алексію Петрині, игумену мнстра Сто-Преображенского Мгарского лубенского, моему велце мцівому гспдну отцу и приятелеві». Да у подлинного листа печат гетманская иміется".

о. Юрій Мицик (Київ). **З історії Кодака та його околиць**

У статті розглядається малодосліджене, але важливе і актуальне питання про заселення Середнього Подніпров'я в районі сучасного міста Дніпра та його околиць в XVII – на початку XVIII ст. Нововиявлені документи, які наводяться у додатках до статті, свідчать про видатну роль запорозького козацтва в даному процесі, відзначено також роль православного Свято-Троїцького Мгарського монастиря, який мав тут свої промисли. Ці факти зайвий раз доводять неспроможність російських фальсифікацій щодо начебто провідної ролі великоросійського етносу у заселенні краю.

Ключові слова: козацтво, Кодак, Січ, церква, ченці, гетьман, універсал.

о. Юрий Мыцык (Киев). **Из истории Кодака и его окрестностей**

В статье рассматривается малоизученный, но важный и актуальный вопрос о заселении Среднего Поднепровья в районе нынешнего города Днепра и его окрестностей в XVII – начале XVIII в. Выявленные в архивах документы, которые приводятся в дополнениях к статье, свидетельствуют о важнейшей роли запорожского казачества в данном процессе, отмечена также роль православного Свято-Троицкого Мгарского монастыря, который здесь имел свои промыслы. Эти факты лишний раз доказывают несостоятельность российских фальсификаций о якобы ведущей роли великорусского этноса в заселении края.

Ключевые слова: казачество, Кодак, Сечь, церковь, монахи, гетман, універсал.

Rev. Yurii Mytsyk (Kyiv). **On the History of Kodak and Its Area**

This article is devoted to the unexplored but important and currently central problem of the settlement of Ukraine's Middle Dnipro River in the area of the modern city of Dnipro (Dnipropetrovsk) and its suburbs in the seventeenth and early of eighteenth century. New documents which are listed in the appendix to the article reveal the important role of Zaporozhian Cossacks in this process. There are also indications of the role of the Orthodox Mhar Monastery of St. Trinity which located here its crafts. These findings could disprove Russian arguments about the important role of the Great Russian ethnic people in the settling of this area.

Key words: Cossacks, Kodak, Host, church, monks, hetman, charter.

Володимир ПРИШЛЯК (*Луцьк*)

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА ДАНИЛА АПОСТОЛА НА ВЕРКІЇВСЬКЕ СОТНИЦТВО ІВАНОВІ АДАСОВСЬКОМУ 1733 РОКУ

В українській археографії та заразом й історіографії доволі сталою є практика публікації гетьманських універсалів, які в основному корпусі актових джерел впевнено очолюють групу директивно-розпорядчих актів урядово-адміністративної документації. Як загальні розпорядчі писемні акти адміністративно-політичного характеру головних суб'єктів владних повноважень і вищих посадових осіб у ранньомодерній козацькій Україні XVII–XVIII ст. вони стали своєрідними маркерами епохи, зокрема і насамперед козацько-гетьманської доби. Ще світлої пам'яті Іван Крип'якевич та Іван Бутич свого часу видрукували та доопрацювали універсали Богдана Хмельницького[1]. У цій відновленій серії опубліковано гетьманські універсали від Івана Виговського до Івана Самойловича, двотомник універсалів Івана Мазепи. Київський Інститут української археографії і Львівське НТШ упродовж 2002–2006 рр. зробили їхнє видання можливим[2]. Гетьманські універсали як пам'ятки та одночасно джерела права в різний час публікували й інші дослідники[3]. Вартісну

[1] Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1998. – (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію); *Бутич І.* Ще до універсалів Богдана Хмельницького за 1656 р. // Записки НТШ – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 427–433.

[2] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К.; Львів, 2004; Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич. – К.; Львів, 2002. – Ч. І; Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. – К.; Львів, 2006. – Ч. ІІ. – (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію).

[3] Гетьманські універсали. З архіву Ніжинської полкової канцелярії та міського магістрату / Передм. і публ. О. Морозова // Київська старовина. – 1995. – № 2 (311). – Березень–квітень. – С. 11–17; *Мицик Ю.* Шість гетьманських універсалів XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 88–92 (зокрема, док. № 6: стверджувальний універсал Д. Апостола 1728 р. срібнянському сотникові Прилуцького полку Антону Троцині про підтвердження права власності на млини. – С. 92); Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. – СПб., 2007. – Вып. 1: 1687–1705 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. – С. 159–218; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К., 2007;

підбірку універсалів майже всіх гетьманів із колекції Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського опублікував чернігівський історик Ігор Ситий[4]. Підготовані та видані також універсали наказного гетьмана Павла Полуботка[5]. Українські й зарубіжні архівосховища, передовсім у Росії та Польщі, зберігають значну кількість ше не опублікованих універсалів українських гетьманів.

Влада полковника, а частково і сотника, поступово витворила, за вдалим висловом Я. Дашкевича, своєрідний "авторитарний сплав", тобто зосередження в одних руках військової, цивільної та судової гілок влади[6]. Інститут сотницького уряду Війська Запорозького[7] добре простежується через практику призначення на посаду сотника. З кінця XVII ст. вже не рядові козаки сотні, а представники генеральної та полкової старшини самі вирішували і просували свою кандидатуру, причому важливу роль відігравали родинні зв'язки. Окрім того, в контексті затяжного конфлікту між російським централізмом і українською автономією відчувалося помітне втручання російської влади, яка повсякчас і дедалі активніше лобіювала бажаних для себе претендентів[8]. Зазвичай полковник або передовсім гетьман затверджував цей вибір своїм універсалом.

Гетьманські універсали на сотенні уряди були звичним явищем. Подібний документ для призначення вибраного товариством українського шляхтича, сина чернігівського полкового судді та племінника полковника Василя Дуніна-Борковського – Миколи Тризни у Вибелівську сотню Чернігівського

Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К., 2009; etc.

[4] Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / Підгот. до друку та передм. І. Ситого // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1 (19). – С. 83–90; № 2 (20). – С. 31–46; № 3 (21). – С. 72–84; № 4 (22). – С. 37–58; № 5 (23). – С. 67–82; № 6 (24). – С. 62–85. *Ситий І.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – № 1–2. – С. 149–154.

[5] Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упоряд. В. Ринсевич. – К., 2008.

[6] *Дашкевич Я.* Полково-сотенний лад XVII–XVIII століть – штучна "біла пляма" // Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Упоряд. А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк. – Львів, 2011. – С. 425.

[7] У структурі владних відносин козацького Гетьманату, а також під кутом зору історичної конфліктології у недавніх та нових публікаціях його вичерпно проаналізував: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009. – С. 72–76; *його ж.* Конфліктне повсякдення місцевої влади Гетьманату середини XVIII ст.: полковник миргородський *versus* сотник цибулевський // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії: У 2 т. – К., 2012. – Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. – С. 253–286; *його ж.* "Образа гонору царя і гетьмана" чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732) // Социум: Альманах соціальної історії. – К., 2015. – Вип. 11–12. – С. 210–254; *його ж.* Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. – К., 2016. – С. 13–38.

[8] *Ситий І.* З практики сотницького уряду // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1 (85): Січень–лютий. – С. 11.

полку сотником був підписаний гетьманом у Глухові 27 січня 1728 р.[9]. Поміж інших, 30 січня 1728 р. було направлено універсал глухівському сотенному уряду Ніжинського полку про порядок збирання податків[10]. Універсал 29 квітня 1729 р. передбачав глухівському городовому отаманові Федору Омеляновичу посаду глухівського сотника Ніжинського полку[11]. Згідно з універсалом від 23 травня того ж року глухівський сотенний писар Михайло Оболенський призначався ямпільським сотником у цьому ж полку[12]. 29 вересня 1729 р. гетьман підписав універсал про "опреділення" березнянським сотником Чернігівського полку після Олександра Брежинського Андрія Лисенка, а 21 жовтня того ж року столинським сотником – військового товариша Андрія Бобира[13]. 8-м грудня 1729 р. датовано гетьманський універсал значковому товаришеві Іванові Борсуку, синові сотника полкового ніжинського Артема Борсука, про призначення його ніжинським сотником[14]. Універсал гетьмана 1729 р. гарантував срібнянському сотнику Антону Троцині право на володіння млином[15]. Найстаршому синові генерального писаря, бунчуковому товаришеві Максиму Турковському уряд мглинського сотника Стародубського полку був наданий гетьманським універсалом 27 травня 1733 р.[16]. Траплялися і протилежного змісту випадки. Відомий універсал гетьмана від 22 липня 1731 р. про усунення значкового товариша Федора Купчинського з посади шаповалівського сотника Ніжинського полку "за предерзостные слова" та про затвердження на цю посаду Григорія Чуйкевича[17].

Сотників обирали із представників неурядової старшини Гетьманщини. Серед бунчукового, військового і значкового товариства на виборні посади сотників найліпше підходили значкові товариші, які належали до знатного (значкового) товариства[18]. Значкові товариші як найнижчий чин неурядової старшини та одна із соціальних груп старшинської верстви були проміжною, перехідною ланкою між заможним козацтвом і власне козацькою старшиною. Вони належали до полкової еліти, підпорядковувалися безпосередньо полковникам і перебували під малим полковим прапором – значком. За ранговою субординацією йшли третіми за бунчуковими і військовими товаришами і були першими після сотників[19]. Головним обов'язком значкових товаришів

[9] Державний архів Чернігівської області. – Ф. 133: Чернігівське губернське дворянське депутатське зібрання. – Оп. 1.– Спр. 1. – Арк. 8–8 зв. Рукопис, копія.

[10] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2680. – Арк. 4. Копія.

[11] Там само. – Спр. 758 а. – Арк. 61. Відпуск.

[12] Там само. – Арк. 44. Відпуск.

[13] Там само. – Спр. 4830. – Арк. 19, 23. Копії.

[14] Там само. – Спр. 758 а. – Арк. 36. Відпуск.

[15] Там само. – Спр. 2399. – Арк. 7. Чернетка.

[16] Там само. – Спр. 4912. – Арк. 36. Копія. *Пришляк В.* Генеральний писар Михайло Турковський // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. – К., 2014. – С. 149.

[17] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18699. – Арк. 7. Відпуск.

[18] *Окіншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки НТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. CLVII. – С. 47–49.

[19] *Панашенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995. – С. 72–76.

була військова служба. Їх зобов'язували виступати у військові походи, призначали конвоїрами під час передислокації полків російської армії, комісарами, направляли в різні внутрішні та порубіжні "командированія", комісії, на форпости та лінії, включали до складу полкових лічильних комісій, залучали до проведення ревізій, поточних справ Генеральної військової канцелярії і полкових канцелярій, передачі символів влади сотника, виконання інших численних адміністративних, господарсько-фінансових, судових і дипломатичних доручень[20]. Однією з головних підстав для здобуття чину значкового товариша було володіння козацькими ґрунтами, що створювало певну економічну базу для відбування служби за власні гроші. Гетьманська протекція над значковим товариством, яка набула особливого поширення в часи Д. Апостола, виявлялася у наданні додаткових пільг, як-от звільнення від сплати податків, постоїв російських військ і т. п.[21]. "Проізвождєніє" значкових товаришів до служби відбувалося за атестатами від полковників і полкових канцелярій згідно з визначеною кількістю. Списки – компути значкових товаришів зберігалися у полкових канцеляріях[22]. Ті з товариства "під значком", якими опікувався гетьман, з часом могли отримати вищий чин бунчукового товариша[23].

Подана нижче копія гетьманського універсалу стосується призначення 10 жовтня 1733 р. веркіївським сотником Ніжинського полку значкового товариша Івана Адасовського.

Адасовські ведуть свій родовід в Україні з XVII ст., від шлюбу польського шляхтича Адама (Адася – у зменшувально-пестливому варіанті на кшталт українського "Івась", звідси, від імені першого представника роду, певно, і походить прізвище) та доньки ніжинського полкового хорунжого Івана Зеленка[24]. Від діда по материнській лінії Іван Адамович Адасовський отримав хутір поблизу с. Заньки на р. Смолянці. Нащадки роду Адасовських, які жили в Гетьманщині, були реєстровими козаками Ніжинського полку.

Веркіївка як поселення на р. Богачці виникла на початку XVII ст. і за адміністративно-територіальним поділом входила до Ніжинського староства Київського воєводства. На 1635–1640 рр. село належало засновнику – польському шляхтичеві "державцю"-посесору Григорію Веркію Осишковському, від імені якого й дістало свою назву[25]. Від 1654 р. Веркіївка стала сотенним

[20] Динаміку службового навантаження значкового товариства та його кількість простежено у докторській дисертації: *Кривошея І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). – К., 2014. – С. 269–282; Додаток 5. – С. 557–608.

[21] *Панашенко В.* Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині // "Істину встановлює суд історії": Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 307–309.

[22] Див., напр.: *Горобець С.* Списки значкових товаришів Чернігівського полку 1732 та 1737 рр. // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1 (79): Січень–лютий. – С. 15–18.

[23] *Панашенко В.* Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4. – Липень–серпень. – С. 127–128.

[24] *Модзалевский В. Л.* Адасовские // Малороссийский родословник: В 4 т. – К., 1908. – Т. 1: А–Д. – С. 1.

[25] *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2: Полк Нежинский: материалы для заселения, землевладения и управления. – С. 117.

містечком Ніжинського полку. До складу Веркіївської сотні входили села Берестовець, Британівка, Заньки, Іллінці, Кошелівка (згодом розділена на Малу і Велику), Смоляж (Смолярі) та містечко Веркіївка[26]. Попередником Івана Адасовського на сотенному уряді був Павло Самойлович (Зимницький) (1713–1732), наступниками з 1739 р. і аж до ліквідації Гетьманщини на початку 1780-х рр., за винятком короткотермінового сотникування в якості наказних Олексія Яблоновського (1733)[27], Григорія Мини (1737) та у 1770–1777 рр. Івана Виридарського, – були представники козацько-старшинської родини Армашевських[28].

Ніжинський полк наприкінці XVII – в перші десятиліття XVIII ст. очолювали Іван Обидовський, небіж Івана Мазепи, і Лук'ян Жураківський. У 1719–1727 рр. полковий уряд перейшов до рук російського офіцера Петра Толстого, який доводився зятем гетьманові Івану Скоропадському – був одружений з його донькою Уляною. Відтак 1727 р. за негласною квотою Верховної таємної ради на цю посаду призначили ще одного російського офіцера – майора Івана Хрущова, якого не без підстав звинувачували у схильності до "здирственныхъ прихотей"[29]. Універсал про це призначення, незважаючи на марні сподівання ніжинських полчан обирати старшину "волними голосами", гетьман Данило Апостол підписав 13 жовтня 1727 р.[30].

Ніжинський полковник відразу взявся за наведення ладу в своєму полку, зокрема, звільнив за пияцтво івангородського сотника Івана Безпалова і призначив на цю посаду військового канцеляриста Матвія Кониського[31]. Упродовж цілого 1728 р. за відповідними указами гетьмана ніжинський полковник також займався розслідуванням різноманітних скарг та суплік, пов'язаних зі сотницькими урядами, зокрема, розглядав скарги війта та селян с. Смоляж Веркіївської сотні на свого сотника за утиски, а також супліки наказного івангородського сотника Кіндрата Лаврика про зневагу та образу від колишнього сотника Василя Дмитренка[32]. Кандидатура значкового товариша Івана

---

[26] Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів (за матеріалами архівних податкових реєстрів) / Упоряд. Т. Н. Цимбал. – К., 1990. – С. 52.

Історична назва *Веркіївка* 1930 р. в радянському стилі змінена на *Вертіївку*. Нині село Ніжинського району Чернігівської області.

[27] Універсал гетьмана Д. Апостола від 2 травня 1733 р. про призначення бунчукового товариша Івана Косменицького і монастирищанського сотника Івана Романовича для розслідування скарг козаків Веркіївської сотні Ніжинського полку на наказного сотника Олексія Яблоновського див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4563. – Арк. 9. Чернетка.

[28] *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 114; Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр. "Описаніе" ніжинської шляхти 1784 р. / Упоряд. та вступ. ст. І. Ситого. – К., 2008. – № 119. – С. 166.

[29] Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. – К., 1853. – Т. I. – Отд. 1. – С. 17.

[30] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2352. – Арк. 3–4.

[31] Там само. – Спр. 2670. – Арк. 28.

[32] Там само. – Спр. 2684. – Арк. 3; Спр. 2702. – Арк. 4.

Адасовського на веркіївське сотництво, ймовірно, була кадровою креатурою "по благорасположенію" полковника Івана Хрущова, який був страшенно незадоволений попереднім сотником Павлом Самойловичем, звинувачуваним у корупції[33].

30 липня 1733 р. ніжинський полковник, полковий осавул і полковий хорунжий надіслали листа гетьманові, в якому йшлося про вибори сотника "Полкѹ Нѣжинского сотнѣ В*є*р*к*ѣєвской" на місце колишнього сотника Павла Самойловича, якого звинувачували у підробці тестаменту дружини і захопленні ґрунтів у Носівській сотні Київського полку. В листі про "вакансовоє место" наголошувалося, що "вибрали сами мєждѹ собою волними голосами", згідно з указом Петра II та як "Рѣшителніє пѹнкта гласѧтъ в онѹю сотню трохъ чєловѣка з заслужєнихъ козаковъ и нѣ в чємъ неподозритєлнихь кандидатам, а імєнно значковой полку Нѣжинского товариша Івана Адасовского, Стєпана Іванєнка, да Алєѯѣѧ Висоцкого из рѧдовихъ козаковь, и подали тоєй Вєрк[ѣ]євской сотнѣ козаки в полковѹю Нѣжинскѹю канцелѧрію намѣсто бывшого сотника Павла Самойловича"[34]. Цей лист із проханням "настоѧщи*м* опрєдѣлитъ сотникомъ" був надісланий за підписами ніжинського полкового сотника Євстафія Тарасевича і полкового писаря – значкового товариша, сина ніжинського бурмистра Івана Кужчича[35]. Другий лист-чолобитну сотенної старшини до гетьмана про вакансію і вибори веркіївського сотника підписали веркіївський отаман Кирило Малащенко, писар сотні Василь Чернявський і десять курінних отаманів "с товариствомъ"[36].

Оригінал універсалу на веркіївське сотництво 10 жовтня 1733 р. підписаний вже не "рукою власною" Д. Апостола. Останній лист, де стоїть автограф, зроблений тремтячою рукою хворого з кінця квітня 1733 р. на "паралетичную болезнь" гетьмана у Глухові, датується 15 липня 1733 р. Надалі в універсалах та листах "вместо Его собственной руки" ставив свій бароковий підпис генеральний писар Михайло Турковський[37].

Веркіївський сотник урядував неповних п'ять років. Іван Адасовський загинув 8 липня 1738 р. в битві на Гайман-долині (нині с. Балки Василівського району Запорізької області) у кримському поході часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр.[38]. Тоді ж загинули згаданий вже сотник першої Ніжинської полкової сотні Євстафій Тарасевич і сотник глухівський Ніжинського полку Матвій Маньківський-Владика[39]. Так само як раніше 1736 р. наклали

[33] *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2. – С. 116.

[34] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 758 б. – Арк. 54.

[35] Там само. – Арк. 54 зв.

[36] Там само. – Арк. 55–55 зв.

[37] Російський державний архів давніх актів. – Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. – Оп. 29. – Д. 3569. – Л. 264–268. Див. також: *Пришляк В.* Соціальна еліта за гетьманування Данила Апостола // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 196–197.

[38] ЦДІАК України. – Ф. 1501: Генеральна військова похідна канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 40.

[39] *Репан О.* Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. – К., 2009. – С. 49, 95.

головою миргородський полковник, молодший син гетьмана Павло Апостол, наказний переяславський полковник Василь Томара, зять генерального хорунжого Івана Сулими, а в тій же таки нещасливій битві 1738 р. при Гаймандолині – генеральний бунчужний Семен Галецький і гадяцький полковник Григорій Граб'янка[40].

Старший син Івана Адасовського – Прокіп, значковий товариш Ніжинського полку, згодом ніжинський полковий хорунжий, воював у черговій російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. та проти повстанців Ємельяна Пугачова. Молодший – Осип Адасовський служив Богу і людям священиком у с. Заньках. Онук, Григорій Прокопович Адасовський, зробив військову кар'єру, беручи найактивнішу участь у трьох польських походах, пов'язаних із розділами Речі Посполитої. Правнук Костянтин теж служив у царському війську з 14-ти років, воював у наполеонівських війнах при Австерліці, Бородіно і дійшов до Парижа[41]. За військові заслуги у 1786 р. сенат визнав рід Адасовських представниками військового дворянства, яке придбане чином військової служби і занесене до родовідної книги з правом успадкування дворянського стану нащадками. Цього привілею родину, що мала польське коріння, позбавили після Листопадового повстання 1830–1831 рр., однак згодом його відновили і відтак надавали кожному представникові роду окремо. Праправнук веркіївського сотника – суддя і поміщик Костянтин Костянтинович Адасовський (1816–1884) став батьком Марії Адасовської (1854–1934)[42], яка від наймення свого рідного с. Заньки Ніжинського повіту Чернігівської губернії символічно взяла собі сценічний псевдонім і назавжди увійшла до плеяди корифеїв українського і світового театру зі славетним іменем Марії Заньковецької.

Публікація тексту універсалу здійснюється зі збереженням усіх особливостей українського скоропису першої половини XVIII ст., за принципом "літера в літеру" (відсутня у сучасному українському алфавіті літера "v" зазвичай передається в публікації документів як "в"), за винятком часткового регулювання великих і малих літер, а також дотримання норм сучасної пунктуації. У квадратних дужках розшифровано скорочення, виносні літери позначені курсивом, титла над скороченими словами збережено.

---

[40] *Пришляк В.* Григорій Граб'янка (Історико-генеалогічна розвідка) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність [зб. наук. праць]. – Львів, 2011. – Вип. 20: ACTES TESTANTIBUS [ювілейний зб. на пошану Леонтія Войтовича]. – С. 558.

[41] *Модзалевский В. Л.* Адасовские. – С. 1–3.

[42] Цікава примітка: "Марія, р. 1854 г. (на сценѣноcитъ фамилію Заньковецкая), замѣчательно талантливая артистка малороссійской труппы" у кн.: *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. I. – Ч. 2. – С. 4–5.

Володимир ПРИШЛЯК

ДОКУМЕНТ

1733, 10 жовтня. Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола про призначення верківським сотником Ніжинського полку значкового товариша Івана Адасовського

[56] По титлѣ
[Єга Імператорского величества воиска Запорожского
ѡбоихъ сторонъ Днѣпра Гетманъ Даніилъ Апостолъ]

Обявлгаємъ симъ нш҃имъ ꙋнѣверсаломꙋ Пн҃у Полковниковѣ Нѣжинскомꙋ з па[*нами*] старшиною полковою, сотникамъ з ꙋрядами, атаманнѣ с товариствомъ, а особливо атаманнѣ и товариству сотнѣ Веркієвской, и кому о томъ вѣдати надлежати теж: понеже в сотнѣ Веркієвской совершенного сотника не имѣєтсга, ибо бывшій в той сотнѣ сотникъ Павелъ Самойловичъ, по поданнимъ *им*, на его сотника от атаманнѣ и товариства тоєй же Веркієвской сотнѣ челобитнимъ, о высилки с ихъ сотни на лѣнѣйную роботу козаковъ звєрхъ определеніга, и о ꙋволненіи ониxъ за взятки от слꙋжби о ꙋпотребленіи себѣ денегъ, чрез коммиссаровъ собираємихъ, о порабощеніи козаковъ и о ꙋкриваніи ониxъ от всгакихъ общенароднихъ повинностей: о привєрненю в селѣ Заньках козаковъ же в подданство, и о протчем гакъ в ониxъ челобитнихъ пространно показано, и по слѣдствію о томъ, от оного сотничєва веркієвского ꙋрядꙋ отставленъ, а от сотнганъ веркієвскихъ при рекомендаціи Пн҃а Полковникова Нѣжинского и старшини полковой тамошней подана намъ сꙋплѣка за подпісаніємъ ихъ рꙋкъ с прошенієм, чтоб на мѣсце помгянутого сотника Самойловіча опредѣлить ихъ с кандидатовъ, вибраннихъ з товарищей, значкового Пн҃а Івана Адасовского, радовихъ Степана Іваненка да Алексѣга Висоцкого, с которихъ кандидатовъ по ꙋсмотренію нш҃омъ также по рекоммендаціи Пн҃а Полковника Нѣжинского, а по прошенію сотнганъ веркієвскихъ Пн҃ъ Іванъ Адасовскій значковій полку Нѣжинского товаришъ в сотню Веркієвскꙋю сотникомъ опредѣленъ, и в томъ чину на вѣрность Єга І[мператорскому] в[еличеств]у виконалъ тую в Глꙋховѣ присгагꙋ; того ради Мы, Гетманъ и кавалер по силѣ данной нам високомонаршой Єга І[мператорского] ве[личеств]*а* за собственною Єга величєства рꙋкою в подтвєржденіе ꙋрядꙋ нш҃ого Гетманского всемилости вѣйшежалованной грамоти имѣючи всгакіє воинскіє и гражданскіє в Малой Россіи ꙋстроєвиє порядки; ꙋ[си] з его *ж* Пн҃а Івана Асадовского* на тоє сотничества Веркієвского ꙋрядъ во властію нш҃ою Гетманскою ꙋтвєржаєм, и чрез сей нш҃ъ ꙋнѣверсал предлагаєм, аби помгянутой сотнѣ Веркієвской атаманы и товарис[т]во его Івана Асадовского* знаючи своєго комендѣра, надлежащꙋю чєсть от всих єму и послуханіє с обикновенним повиновенієм, онъ же взаимно долженъ

[56 зв.] з оними сотнганами своими обиходитисга чинно и поргадочно, довольствуючи каждого о нꙋждѣ его слꙋшною росправою и сатисфакцією безобидно, того длга и короговъ сотеннꙋю врꙋчил ємꙋ при собраніи товариства, а чимъ прежніє сотники владѣли, тим бы і єму довольствоватисга приказꙋєм.

Данъ в Глуховѣ октоврігa 10 *д.* [нга] 1733 году.

ЦДІАК України. – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 758 б: Справа про призначення верківським сотником Ніжинського полку значкового товариша Івана Адасовського. – Арк. 56–56 зв. Рукопис, відпуск (чернетка).

---

* У цьому реченні двічі повторюється писарська помилка (зважимо, що це текст чернетки): прізвище *Адасовський* написано неправильно як *Асадовський*.

Володимир Пришляк (Луцьк). **Універсал гетьмана Данила Апостола на Веркіївське сотництво Іванові Адасовському 1733 р.**

У статті подається відпуск універсалу, що стосується питання кадрової політики на рівні сотенного уряду в структурі місцевих владних відносин у козацькому Гетьманаті 20-х – 30-х років XVIII ст. Публікація тексту документа 1733 р. дає змогу простежити посадову стратегію, практику вибору і процедуру призначення сотників із представників неурядової старшини, зокрема, зі значкового товариства. Зміст гетьманського універсалу суттєво розширює та доповнює просопографічний портрет тодішньої сотенної старшини Гетьманщини у складі Російської імперії.

Ключові слова: джерела, універсал, Данило Апостол, Військо Запорозьке, Гетьманщина, Російська імперія, гетьман, сотник.

Владимир Пришляк (Луцк). **Универсал гетмана Даниила Апостола на Веркиевское сотничество Ивану Адасовскому 1733 г.**

В статье представлена копия универсала, касающаяся вопроса кадровой политики на уровне сотенного правления в структуре отношений местной власти в казацком Гетманате 20-х–30-х годов XVIII в. Публикация текста документа 1733 г. дает возможность проследить стратегию достижения должности, практику избрания и процедуру назначения сотников из представителей неправительственной старшины, в частности, из значкового товарищества. Содержание гетманского универсала существенно расширяет и дополняет просопографический портрет тогдашней сотенной старшины Гетманщины в составе Российской империи.

Ключевые слова: источники, универсал, Даниил Апостол, Войско Запорожское, Гетманщина, Российская империя, гетман, сотник.

Volodymyr Pryshliak (Lutsk). **Hetman Danylo Apostol's Charter On the Structure of Verkiivka Ivan Adasovski's Government (1733)**

The published charter (*universal*) is concerned with the question of staff policy and local power relations in the Cossack Hetmanate during the 1720s and 1730s. The publication of the document in 1733 makes it possible to trace the mechanisms of government strategies, practice selections, and appointment procedures for captains of representatives of the non-governmental Cossack officers, including so called *znachkove tovarystvo*. The content of the hetman's charter significantly expands and complements the prosopography portrait within the captain's elite of the Hetmanate in the Russian Empire.

Key words: sources, charter, Danylo Apostol, Zaporozhian Host, Hetmanate, Russian Empire, hetman, captain.

Світлана ПОТАПЕНКО (*Київ*), Андрій ПАРАМОНОВ (*Харків*)

ДО ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКИХ АРХІВІВ: ПОВІДОМЛЕННЯ 1819 Р. ПРО ВИЯВЛЕНИЙ У ДЗВІНИЦІ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ "ДРЕВНІЙ АРХИВЪ"

Документи, що публікуються нижче, відклалися у фамільному архіві графів Рум'янцевих, частина якого зберігається у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва) (далі – ВР РДБ)[1]. Це ф. 255 "Рум'янцеви П. О., М. П. та інші. Архів", що нараховує 925 одиниць зберігання у 19-ти теках ("картонах") за 1627–1838 рр.[2]. У фонді зберігаються як маєткові справи Рум'янцевих, так і їхня службова документація, зокрема листування Петра Рум'янцева-Задунайського з Катериною II, Олександром Безбородьком та Григорієм Потьомкіним.

Картон 9, де виявлено документи, нараховує згідно з описом 34 справи за 1797–1822 рр.[3]. Це листування графів міністра закордонних справ, канцлера Російської імперії Миколи Петровича (1754–1826) та його молодшого брата дипломата, сенатора Сергія Петровича (1755–1835) Рум'янцевих з російськими та іноземними суспільно-політичними, науковими, військовими і духовними діячами першої чверті XIX ст.

Микола Петрович, поруч із державною службою, активно займався збиранням, дослідженням і публікацією старожитностей з історії Росії[4]. Ф. 255 ВР РДБ містить численні повідомлення його кореспондентів та членів його наукового гуртка[5] про нововиявлені рукописи, монети, книги, котрі

[1] Інша частина родинних паперів зберігається у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) та у Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва). Див. докладніше*: Майкова К. А.* Архив Румянцевых // Записки Отдела рукописей Государственной ордена Ленина библиотеки СССР имени В. И. Ленина. – М., 1952. – Вып. 14. – С. 3–16; *Козлов В. П.* К истории комплектования Румянцевского собрания русских и славянских рукописей // Там само. – М., 1980. – Вып. 41.– С. 4–29.

[2] Опись архива Румянцевых / Обраб. К. А. Майкова. – М., 1952. – 141 с.

[3] Там само. – С. 67–73.

[4] *Майкова К. А.* Архив Румянцевых. – С. 9–16; *Козлов В. П.* К истории комплектования… – С. 4–6.

[5] "Кружок представлял собой неофициальное объединение русских и зарубежных ученых-историков и малоизвестных «любителей русских древностей», литераторов и журналистов, переводчиков и переписчиков документов, связанных как научными интересами, так и находившихся в определенной материальной и служебной зависимости от канцлера и бывшего Председателя Государственного совета Н. П. Румянцева". Рум'янцевська рукописна колекція вважалася одним з найкращих

зберігалися в різноманітних сховищах і приватних колекціях в Росії та за кордоном[6].

По смерті Миколи Рум'янцева його архів разом із паперами батька Петра Рум'янцева-Задунайського та діда Олександра Рум'янцева, так само, як і колекція старожитностей, був переданий під опіку Міністерства народної просвіти і спершу зберігався в Санкт-Петербурзі. У 1828 р. згідно з указом Миколи I було створено Рум'янцевський музеум, переведений у 1861 р. до Москви. Нині рукописна частина зібрання належить до фондів Російської державної бібліотеки, зокрема колекція пам'яток XII–XIX ст. об'єднана у ф. 256 "Рум'янцев, Микола Петрович. Зібрання" ВР РДБ[7].

Вочевидь, саме у зв'язку зі знаними антикварними захопленнями Миколи Рум'янцева у 1819 р. його було повідомлено про виявлений у Харкові "древній архивъ". Зокрема, йому було надіслано копію відповідного донесення єпископа Слобідсько-Українського і Харківського Павла Священному Синодові та опис віднайдених документів. Ці два джерела стали об'єктом даної публікації.

Із донесення дізнаємося, що папери 1720-х – 1770-х рр. випадково знайшли парафіяни, коли розбирали стару Олександрівську дзвіницю Успенського собору. Документи були обгорнуті у рядна, запаковані у скрині, коробки і бочки, частина з яких виявилася опечатаною. Опис деталізує перелік архівалій. Це переважно службова – вхідна і вихідна – документація російських воєначальників, які очолювали Український ландміліцький корпус: генералів-аншефів Людольфа-Августа фон Бісмарка (1683–1750), Петра Семеновича Салтикова (1700–1772) і Петра Івановича Стрешнєва (1711–1771), генерал-майора Якова Лукича Фролова-Багреєва (? – після 1762) та генерал-лейтенанта князя Костянтина Антіоховича Кантемира (1718–1776). Також згадуються матеріали "смотру" полків, проведеного 1759 р. генерал-фельдмаршалом князем Олександром Михайловичем Голіциним (1718–1783). Не вдалося ідентифікувати лише особи генерала фон Шенбака і капітана Єнотуца. Повідомляється і про дві нібито полкові печатки, сховані разом із паперами.

Що стосується до місця і обставин віднайдення архіву, то мова йде про кафедральний і водночас найстарший храм Харкова. Першу церкву новозаснованого міста – собор Успіння Пресвятої Богородиці – було зведено з "нового красного леса" ратними людьми 1657 р. за першого харківського воєводи Воїна Селіфонтова, а протягом 1685–1687 рр. збудовано кам'яний собор. Унаслідок пожежі 1733 р. храм зазнав значних пошкоджень, утворилася тріщина, а всі дерев'яні частини і внутрішня оздоба загинули. За часів

приватних зібрань свого часу і в подальшому склала основу для Відділу рукописів Російської державної бібліотеки. (*Козлов В. П.* К истории комплектования… – С. 4).

[6] *Майкова К. А.* Архив Румянцевых. – С. 11, 13; *Козлов В. П.* К истории комплектования… – С. 4–6.

[7] *Козлов В. П.* К истории комплектования…; *Ошанина Е. Н.* Архив Верхотурской приказной избы кон. XVI – начала XVIII в. в собрании Н. П. Румянцева // Записки Отдела рукописей Государственной ордена Ленина библиотеки СССР. – Вып. 41. – С. 30–55.

Катерини II згідно з її повелінням в усіх губернських містах мали бути зведені належні соборні храми. Тож старий Успенський собор у слобідському стилі розібрали, а 14 травня 1771 р. заклали новий. 27 вересня 1780 р. новозведений храм освятили, приуручивши цю подію до офіційного відкриття Харківського намісництва.

Кам'яна Олександрівська дзвіниця розташовувалася окремо від собору і була дуже потужною будівлею, придатною до оборонних боїв. Її розміри у плані становили 15,2 × 13 м, а висота – більше 50 м. Вона стояла на півтораметровій "подклети", в якій розташовувалися просторі підвали й були виходи в підземні приміщення і ходи. У підвалах спершу зберігали пороховий запас, а у приміщенні першого ярусу площею понад 100 м^2 розміщувалася Приказна палата. Із кінця XVIII ст. підвали здавали в оренду місцевим купцям. Маківка на шатрі дзвіниці мала оглядові вікна на всі боки – башта слугувала головним спостережним пунктом фортеці. До зведення дзвіниці Києво-Печерської лаври у 1743 р. це була наймасивніша подібна споруда на Лівобережжі, котра стала зразком для інших шатрових дзвіниць на Слобожанщині у першій половині XVIII ст.

Однак уже на початку XIX ст. архітектурний стиль Олександрівської дзвіниці дуже помітно відрізнявся від найближчих будівель у центрі Харкова. Тому парафіяни давно прагнули її розібрати і звести нову за проектом професора архітектури Євгена Васильєва. Цей проект тривалий час лишався не затвердженим через побоювання тогочасного харківського губернатора Василя Муратова взяти на себе відповідальність за зведення такої високої споруди. Поза тим, 12 листопада 1818 р. парафіяни вже вирішили почати з весни наступного року будівництво нової дзвіниці з теплою церквою всередині на честь благовірного князя Олександра Невського. У березні 1819 р. громада почесних громадян Успенської парафії через єпископа Павла звернулася до губернатора і поліцмейстера з проханням виділити землю для будматеріалів і дзвонів та почати розбирати дзвіницю. Лише через рік у травні 1820 р. дозвіл на будівництво дзвіниці таки було отримано[8]. Преосвященний Філарет (Гумілевський) з цього приводу зауважував: "По составлении плана и одобрении его строительным комитетом, колокольня, по разобрании старой, заложена преосвященным Павлом августа 2 дня 1821 года"[9].

Парафіяни взялися до розбирання старої дзвіниці в березні 1819 р. Більшість приміщень всередині виявилися заваленими різноманітними речами, що мали стосунок як до собору, так і до міста загалом. А на другому поверсі в окремих кімнатах і було знайдено "древній" архів колишнього Ландміліцького корпусу, запакований у скрині із замками, баули і в'язки. Яким чином цей архів опинився у Харкові? Річ у тому, що управління Українською оборонною лінією, де корпус розміщувався, відбувалося на території

[8] Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 39. – Спр. 82. – Арк. 1–54.

[9] *Филарет [Гумилевский Д. Г.].* Уезды Харьковский и Валковский // *Филарет [Гумилевский Д. Г.].* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1859. – Отд. 2. – С. 9–10.

Слобідських полків. Спершу командування розміщувалося в Білевській, а згодом Олексіївській фортецях. Зрозуміло, що все листування, укази, екстракти осідали в них. А в Харкові у 1730-х рр. розміщувалася штаб-квартира фельдмаршала Мініха. Після ліквідації у 1762 р. Ландміліцького корпусу його архів було перевезено до Харкова. Але зберігати папери не було де, тому тимчасово з цією метою скористалися приміщенням соборної дзвіниці. І забули про них.

Щойно парафіяни повідомили єпархіальне керівництво про віднайдений архів, його перенесли до окремої комори єпархіального управління. Губернатор повідомив Міністерство внутрішніх справ, а звідти інформація надійшла до московського відділення інспекторського департаменту Головного штабу його імператорської величності. Черговий генерал Головного штабу Арсеній Закревський і начальник архіву штабу Данило Деларю прийняли рішення про перевезення виявлених документів до Москви.

Для розбору і відправлення документів з архіву Головного штабу до Харкова прибув губернський секретар Глазунов. Розбір почали 5 серпня 1819 р. у присутності протоієрея Афанасія Могилевського, священика Андрія Михайловського та харківського повітового предводителя дворянства Григорія Федоровича Квітки. 9 серпня було складено опис справ для передачі їх до Москви. Усього було розібрано 123 справи за 1728–1761 рр. Це були переважно документи з канцелярій генерал-лейтенанта барона фон Шверина, згаданих генерал-майора Фролова-Багреєва, генерал-аншефів фон Бісмарка і Стрешнєва, бригадира Берхмана, генерал-майора Веделя. Окрім того, ще були справи у в’язках, зокрема 107 в’язок справ різних полків по канцеляріях генералів фон Шверина, фон Веделя, Фролова-Багреєва, бригадира Кнутова; 25 в’язок справ обер-провіантмейстерів Плещеєва і Павлова; по одній в’язці графа з канцелярій Салтикова і генерал-майора барона фон Веделя; 50 в’язок із донесеннями і рапортами з канцелярії графа Салтикова, полковника Краснощокова, обер-провіантмейстера Слицького, конфірмації Військової колегії, списки і табелі Ландміліцького корпусу. На додачу, ще 237 книг уміщували різні повеління генералів фон Бісмарка, Фролова-Багреєва, Стрешнєва, Лачинова, Девієра, бригадира Кнутова і полковника фон Нейгарта.

На цьому історію віднайденого архіву можна було б завершити. Він досі зберігається у Російському державному військово-історичному архіві в Москві. Зі знаних дослідників, які з ним працювали, нам відомо про воронезького вченого Володимира Павловича Загоровського, котрий досліджував оборонні лінії Московської держави. Однак в українському контексті цікавим є те, що на наполягання харківського губернського предводителя дворянства Андрія Федоровича Квітки у Харкові мали залишитися деякі віднайдені справи. Листування з Головним штабом забрало певний час, проте 7 жовтня 1819 р. для зберігання у Харкові було відібрано 15 справ за 1728–1733 рр. Їх згідно з описом прийняв Григорій Квітка, а нині, швидше за все, вони зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ. Це 14 книг генералітетських ордерів і рапортів командирів за 1728–1733 рр. та в’язка з описом мундирів і розписів штаб- і обер-офіцерів за 1732 р.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

[1819 р., травня 16]. – м. Харків. – Донесення єпископа Слобідсько-Українського і Харківського Павла Священному Синодові про виявлений у Харкові давній архів*

[// арк. 1]
К.**

Въ Святѣйшій правительствующій Синодъ,
Павла, епископа Слободско-Украинскаго и Харьковскаго

Здѣшняго градскаго Успенскаго собора соборяне отъ 14-го числа сего маія рапортомъ представили мнѣ, что при разобраніи находящейся при томъ ихъ соборѣ каменной обвѣтшавшей колокольни найденъ внутри оной въ одномъ закрытомъ мѣсте древній архивъ, съ неизвѣстнаго времени тамъ хранившійся. Почему я, приказавъ перевѣсти оный въ консисторію, разсматривалъ его самъ вмѣстѣ съ присудствующими консисторіи и секретаремъ и при обозрѣніи нашелъ, что некоторыя бумаги находятся въ связкахъ и книгахъ, переплетенныхъ въ совершенной цѣлости, а нѣкоторыя въ рогожаныхъ кулькахъ, сундукахъ, коробкахъ и бочкахъ, изъ коихъ иные запечатанные печатьми и безъ поврежденія, а другіе, какъ бочки, такъ кульки, коробки и сундуки безъ печатей и повреждены, но бумаги цѣлы по большой части.

Изъ тѣхъ бумагъ, кои незапечатаны и кои можно было разсматривать по надписямъ и содержаніямъ, по большой части оказались принадлѣжащими къ дѣламъ по военной части и военному управленію, и нѣкоторыя по части духовной, начиная съ 1724 до 1774 года. Кромѣ того, въ одномъ поврождѣнномъ и незапечатанномъ сундукѣ нашлись еще между бумагами двѣ талерныя, какъ примѣтно, полковыя печати. Что же касается до бумагъ, запечанныхъ въ сундукахъ, бочкахъ и кулькахъ, то я велѣлъ хранить ихъ въ цѣлости въ пристойномъ мѣстѣ безъ нарушенія печатей совокупно со всѣми обнаружными древняго сего архива бумагами, утвердивъ сію кладовую замкомъ и печатьми, моею и консисторскою.

По случаю же открытія сего архива, оставшагося отъ давнаго времени въ совершенной неизвѣстности, здѣшній господинъ гражданскій губернаторъ сообщеніемъ требовалъ от меня, чтобы къ перѣсмотрѣнію [// арк. 1 зв.] онаго нарядить нѣкоторыхъ изъ духовныхъ лицъ вмѣстѣ съ чиновниками отъ гражданской стороны. Но поелику въ ономъ архивѣ многія бумаги запечатаны, а нѣкоторыя оказались даже съ надписями "по секрету", подумать можно, что въ оныхъ найдется многое относительно къ устройству здѣшняго края и ландмилицких полковъ, существовавшихъ прежде по Украинской линіи, то по сей причинѣ я не рѣшился самъ собою допустить определенныхъ г. губернаторомъ чиновниковъ къ распечатанію и расматриванію сего архива, но поставилъ себѣ за долгъ, представивь о чемъ Святѣйшему правительствующему Синоду на благоразсмотрѣніе съ приложеніемъ краткой описи нѣкоторымъ дѣламъ и прочему, въ домъ[!]*** архивѣ оказавшемуся, ожидать въ разрѣшеніе надлежащаго предписанія, о чемъ съ сею же почтою отъ меня донесено и его сіятельству господину тайному совѣтнику министру духовных дѣлъ и народнаго просвещенія Александру Николаевичу Голицыну и Святѣйшему синоду съ сею же почтою мною отърепортовано.

ВР РДБ. – Ф. 255. – К. 9. – Спр. 1. – Арк. 1–1 зв.

---

* Слово дописано над закресленим "тереном".
** Далі закреслено: "була".
*** Очевидно, мало бути "въ томъ".

№ 2

1819 р., травня 16. – м. Харків. – Опис архіву, виявленого у дзвіниці Успенського собору

№
16 маія 1819
[// арк. 2]

Опись, сочиненная въ присудствіи его преосвященства Павла, епископа Слободско-Украинскаго и Харьковскаго, Слободско-Украинской духовной консисторіи членохъ[!][*] и секретаря, древней архивы, найденной въ старой каменной колокольнѣ харьковскаго Успенскаго собора при разобраніи оныя

1-е

Книгъ въ переплетѣ – 264, въ томъ числѣ:

А. Книга писемъ, рапортовъ, справокъ и протоколовъ военны*х* 1728 года.

В. Военный краткій журналъ походной господина генералъ-аншефа фонѣ Бисмарка 1749 [года].

С. Книга входящихъ дѣлъ къ тому жъ генералъ-аншефу фонъ Бисмарку.

D. Разныя донесенія генералъ-аншефу фонъ Бисмарку съ приложеніемъ вѣдомостей о военныхъ чиновникахъ и рядовы*х* 1750 [года].

Е. Книга приказному журналу за 1752 и 1753 годы.

F. Записная книга полученнымъ указомъ и ордерамъ въ 1754 [году].

G. Въ двухъ книгахъ журналы исходящимъ рапортамъ, ордерамъ и приказамъ за 1756 и 1757 [годы].

Н. Ордера и указы канцеляріи генералъ-аншефа графа Салтыкова 1757 года.

І. Журналъ исходящимъ въ разныя мѣста секретны*м* дѣламъ 1757 [года].

K. Списокъ формулярный Кіевскаго гарнизона Полтавскому полку штабъ-, оберъ-, унтеръ-офицерамъ, капраламъ, рядовымъ и строевымъ за 1758 годъ.

L. Списокъ имянный ландмилицкаго Курскаго полку штабъ- и оберъ-офицерамъ.

М. Подлинные указы изъ Государственной военной коллегии и Конторы генералъ-лейтенанту Стрешневу и промеморьи, вступившіо[!][**] изъ разныхъ мѣстъ въ походную его жъ господина генералъ-лейтенанта Стрешнева канцелярію.

2-е

Связокъ – 123ру[***], въ числѣ коихъ:

I. Военный журналъ 1724 года.

II. Письма ландмилицкія отъ генералъ-маіоровъ и полковъ 1731 и 1732 [годовъ]. [// арк. 2 зв.]

III. Переписки, бывшія въ 1732 году высшему генералитету.

IV. Смотровые списки разныхъ полковъ того жъ 1732 года подъ № 6 и 19.

V. Переписка чрезъ 1732 годъ высшему генералитету.

VI. Дѣла за 1748, 1749 и 1750 годы.

---

[*] Очевидно, мало бути “членовъ”.

[**] Очевидно, мало бути “вступившіе”.

[***] Очевидно, “ру[лона]”.

VII. Связка приходящихъ изъ разныхъ мѣстъ сообщеній и прочихъ писменныхъ дѣлъ Генерального военнаго кригзрехте*д** присутствія генералъ-маіора Флорова** на 269 листахъ 1748 года.

VIII. Представленіе коммисіи о Слободскихъ полка*х* 1750 [года].

XI. Дѣла, производимыя въ 1751 и 1752 годахъ по канцеляріи генералъ-маіора Флорова-Багрѣева о кирасирски*х* конски*х* заводахъ.

X. Дѣло о грузина*х* и турка*х* 1757 [года].

XI. Черныя письма генералу-фельмаршалу князю Голицыну и генералу фон Шенбаку 1759 [года] съ надписью о смотрѣ полковъ и что февраля 15 дня фельдъмаршалу репортовано.

XII. Связка съ десятью крихзрехтами, присланными изъ Военной коллегіи въ 1760 году.

XIII. Связка съ конфирмованными крехзретами 1762 года.

XIV. Дѣла Мѣщовскаго гусарскаго полка запечатанные.

XV. Связка с дѣлами о экзерциціи пѣхотного полку.

XVI. Дѣло связанное о коммерціи.

XVII. Дѣло связанное жъ подъ названіемъ "Семей книги".

XVIII. Дѣло бывшаго кригирехта о называніи капитаномъ Енотуцомъ генералъ-маіора князя Кантемира воромъ.

3-е

Четыре бочки, наполненныя разными бумагами, изъ кои*х* двѣ цѣлые и одна запечатанная, а двѣ поврежденны*х*.

4[-е]

Восемь сундуковъ, въ томъ числѣ и короба, разными жъ бумагами наполненные, изъ коихъ одинъ сундукъ немалой величины замкнутый, а протчіе отперты и нѣкоторые изъ нихъ повреждены.

5-е

Восѣмъ кулей, наполненны*х* бумагами же, изъ кои*х* два больши*х* съ печатыми, а прочіе меншіе безъ оны*х*.

Двѣ желѣзныхъ печатей.

ВР РДБ. – Ф. 255. – К. 9. – Спр. 1. – Арк. 2–2 зв.

Світлана Потапенко (Київ), Андрій Парамонов (Харків). **До історії харківських архівів: повідомлення 1819 р. про виявлений у дзвіниці Успенського собору "древній архивъ"**

У статті привернуто увагу до повідомлення 1819 р. про виявлений у старій дзвіниці кафедрального Успенського собору м. Харкова архів. Віднайденими архіваліями виявилася документація Українського ландміліцького корпусу. Документи охоплювали 1720-х–1770-х рр. Повідомлення відклалося у фамільному архіві графів Рум'янцевих.

Ключові слова: Харків, Успенський собор, архів, Український ландміліцький корпус, Рум'янцеви.

* Тут і далі правильно "кригирехт" – апеляційна інстанція для полкових судів згідно з Військовим статутом Петра I 1716 р.

** Очевидно, мало бути "Фролова".

Светлана Потапенко (Киев), Андрей Парамонов (Харьков). **К истории харьковских архивов: сообщение 1819 г. об обнаруженном в колокольне Успенского собора “древнем архиве”**

В статье обращено внимание на сообщение 1819 г. об архиве, найденном в старой колокольне кафедрального Успенского собора г. Харькова. Установлено, что обнаруженными архивалиями оказалась документация Украинского ландмилицкого корпуса. Документы охватывали 1720-х–1770-х гг. Сообщение отложилось в фамильном архиве графов Румянцевых.

Ключевые слова: Харьков, Успенский собор, архив, Украинский ландмилицкий корпус, Румянцевы.

Svitlana Potapenko (Kyiv), Andrii Paramonov (Kharkiv). **On the History of Kharkiv Archives: A Report Concerning “An Ancient Archive” (1819) Discovered In the Old Bell Tower of the Assumption Cathedral**

The article deals with a report (1819) discovered in Kharkiv concerning an ancient archive. The archive was found accidentally during the repatriation of the old bell tower of the Assumption cathedral. The documents of 1720s till 1770s were related to the Ukrainian land militia corps. The report was preserved in Count Rumiantsevs family archive.

Key words: Kharkiv, the Assumption cathedral, archive, the Ukrainian land militia corps, Rumiantsevs.

Михайло ГАУХМАН (*Уфа*)

ЄВРЕЙСЬКИЙ ПОГРОМ У ЛУГАНСЬКУ В ЖОВТНІ 1905 РОКУ: РАПОРТ СЛОВ'ЯНОСЕРБСЬКОГО ПОВІТОВОГО СПРАВНИКА ТА ІСТОРИЧНИЙ МІФ ПРО ЛУГАНСЬКИЙ ПОГРОМ

Стодесятиріччя Першої російської революції 1905–1907 рр. та "жовтневої хвилі" погромів 1905 р. привертають увагу науковців зокрема й через те, що єврейські погроми залишаються каменем спотикання для сучасної історіографії. Адже наявні пояснення обставин і причин погромницького руху недосконалі. Так, російський історик Олексій Міллер вважає за причину неможливості концептуалізувати погроми розмитість термінології, до якої звертаються історики: одним і тим самим терміном "погром" історики зазвичай позначають різні явища – етнічного, релігійного, політичного тощо характеру[1]. Однак загальні питання історіографії погромів виходять за межі нашої розвідки, присвяченої саме луганському погрому.

1

"Жовтневими погромами" 1905 р. називають масове насильство над євреями та російською інтелігенцією різного походження, що відбулось одразу по виходу Маніфесту 17 жовтня про "дарування" громадянських прав і свобод російським підданим[2]. Уряд і монархісти вбачали в погромах стихійну відповідь "корінного" християнського населення на участь євреїв у революційному русі[3]. Натомість опозиційно налаштовані сучасники вважали, що погроми були організовані урядом і поліцією та/або "чорносотенцями" – представниками міського простолюду ("чорними сотнями"), очоленими контрреволюційними монархістами[4]. Дихотомія двох візій погромів, сформульованих

---

[1] Історіографічний аналіз О. Міллера див.: *Миллер А.* Империя Романовых и евреи // *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – С. 133–136.

[2] Про загальну картину розгортання погромницького руху 1903–1906 рр. див.: *Lambroza Sh.* The Pogroms of 1903–1906 // Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History / Ed. by J. D. Klier and Sh. Lambroza. – Cambridge, 1992. – P. 227–232.

Опис перебігу жовтневих погромів в українських губерніях див.: *Хитерер В. М.* Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года // http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1905.htm.

[3] Всеподданнейший отчёт о произведённом сенатором Турау исследовании причин беспорядков, бывших в гор. Киеве // Материалы по истории русской контрреволюции. – СПб., 1908. – Т. I: Погромы по официальным документам. – С. 296.

[4] Див., напр.: Внутреннее обозрение // Русская мысль. – 1905. – Кн. 11 (Ноябрь). – С. 237–240; Внутреннее обозрение // Вестник Европы. – 1905. – Т. VI. – Кн. 11 (Ноябрь). – С. 448–450.

сучасниками, – “дискурсу чорносотенних погромів” і “дискурсу народних погромів” була розвинена в публіцистиці та подальшій історіографії[5].

Причинами виникнення уявлень опозиційної громадськості про “чорносотенні погроми” було те, що погроми відбувалися майже одночасно та за однаковим сценарієм: спочатку поширювалися чутки про майбутній погром, потім відбувалися “патріотичні маніфестації”, після яких розпочинався погром, а лише на третій день погрому поліція та війська зупиняли безлади[6]. До того ж на місцях “чорносотенці” користувалися підтримкою місцевих чиновників, а тому ще у серпні 1905 р. В. Ленін вказував, що в такий спосіб “громадянська війна нав’язується населенню самим урядом”[7]. Однак у сучасній історіографії теза про “чорносотенні погроми”, сплановані поліцією, піддається запереченню, оскільки були відсутні будь-які накази влади про погроми, а широка мережа монархічних – “чорносотенних” – організацій була створена не раніше листопада 1905 р., тобто після досягнення піку революційного насильства у жовтні 1905 р.[8]. Втім, під час “жовтневих погромів” не обійшлося ані без юдофобських компаній монархічної преси, ані без провокацій за участю місцевих чиновників, ані без спроб організувати контрреволюційні товариства, як-от загадковий “Православний російський комітет” у Луганську[9].

2

Єврейський погром у Луганську відбувся 21–23 жовтня 1905 р. Йому, як і решті жовтневих погромів, передували зібрання мешканців міста і революційні мітинги, відповіддю на які були “патріотичні маніфестації”, які переростали в погроми. Поліції та війську не вдавалося зупинити погромників, хоча погромам завжди передували чутки про можливі безлади. Опис луганського погрому міститься в рапорті, відправленому 1 листопада виконуючим обов’язки слов’яносербського повітового справника[10] – помічником

[5] Промовистими прикладами є публіцистичні твори двох політиків, написані з претензіями на узагальнення ситуації початку XX ст., – кадета Віктора Обнінського та “націоналіста” (помірковано правого) Василя Шульгіна: *Обнинский В. П.* Последний самодержец: Очерк жизни и царствования императора России Николая II. – М., 1992. – С. 123–127; *Шульгин В. В.* “Что нам в них не нравится...”: об антисемитизме в России. – М., 1994. – С. 70–77.

Книжка В. Шульгіна побачила світ вже в умовах еміграції, 1929 р., але відображає розуміння єврейського питання правим табором російської громадськості й до 1917 р. Праця В. Обнінського була вперше видана у 1912 р. Позиція, визначена в ній, отримала продовження в радянській історіографії, про що йтиметься нижче.

[6] *Лопухин А. А.* Правительство и контрреволюция // Материалы по истории русской контрреволюции. – Т. I. – С. LXXVI.

[7] *Ленин В. И.* Чёрные сотни и организация восстания // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – 5-е изд. – М., 1968. – Т. XI: Июль 1905 – октябрь 1906 гг.– С. 190.

[8] *Степанов С. А.* Чёрная сотня в России (1905–1914 гг.). – М., 1992. – С. 49–85; *Омельянчук И. В.* Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). – К., 2000. – С. 116–119.

[9] Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 103.

[10] Луганськ був центром Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії.

справника Павловим для катеринославського губернатора. Судячи із цього рапорту, перебіг погрому був типовим та цілком відповідає особливостям "жовтневих погромів" і в інших містах "смуги осілості"[11].

Однак погрому в Луганську була властива одна значуща відмінність, що відрізняє його від інших погромів: радянська історіографія історії Луганська і Луганщини начебто не помічала цей рапорт або загалом цей погром. Так, автори "Нарисів історії Ворошиловградської обласної партійної організації" вказали на відвернення єврейського погрому в Луганську в жовтні 1905 р. дружиною робітників під проводом соціал-демократа Олександра Пархоменка, пославшись на статтю Володимира Леніна[12]. Це свідчення і його подальше поширення варто піддати докладній перевірці.

У споминах К. Ворошилова також ідеться про протидію дружини О. Пархоменка "анархістам, чорносотенцям та обивателям, які підпали під їхній (чорносотенців. – *М. Г.*) вплив"[13]. Причому виклад революціонера містить деталізацію подій, очікувану в мемуариста, але без опису самих зіткнень між робітниками та погромниками[14]. Адже К. Ворошилов був не очевидцем, а лише сучасником подій: він перебував у луганській в'язниці з липня по грудень 1905 р.[15]. Відтак повідомлення революціонера почасти є свідченням сучасника, а почасти основано на іншому джерелі. Слідом за власним текстом, мемуарист покликався на статтю В. Леніна, до якої ми звернемося згодом[16].

Більш докладними для висвітлення подій жовтня 1905 р. є неопубліковані мемуари іншого революціонера – Івана Шмирова. Він також, як і К. Ворошилов, був активістом Луганської організації РСДРП та робітником заводу Гартмана. У своїх споминах І. Шмиров заперечив наявність робітничої дружини у жовтні 1905 р. – її лише передбачали тоді створити. Для цього активісти заводу Гартмана зібрались увечері 19 жовтня, дізнавшись про заплановану на ранок "патріотичну" маніфестацію:

> "…Зібралося чоловік п'ятнадцять товаришів, серед яких Олександр Пархоменко розповідав про погром, що готувався на завтра, і рекомендував учасникам зібрання негайно йти та бити погромників. Але куди йти і де їх шукати, він і сам не знав. Тому його пропозицію ніхто не підтримав. Яких-небудь вказівок від керівних товаришів не було. Зібрана незначна група, попростувавши Петроградською вулицею[17] години до восьмої та сильно намокнувши, розійшлася"[18].

---

[11] Див.: ДАЛО. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 101–108.

[12] Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации / Ред. колл. Л. Г. Шараев (председатель) и др. – К., 1979. – С. 41.

[13] *Ворошилов К. Е.* Рассказы о жизни. Книга 1. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1971. – С. 206.

[14] Там само. – С. 207.

[15] Там само. – С. 188, 198.

[16] Там само. – С. 207–208.

[17] На той момент, до 1914 р., ця вулиця називалася Петербурзькою. Вона була однією із центральних вулиць "старого" Луганська.

[18] Архів Луганського обласного краєзнавчого музею. – *Шмыров И. И.* Воспоминания о том, что было в жизни и деятельности Луганской организации РСДРП (большевиков) за период 1905–1918 гг. (1960 г.). – Арк. 89.

Тож у жовтні 1905 р. у Луганську не існувало організованої робітничої дружини. Інші спогади про революційні події, з детальним описом початку єврейського погрому, залишив соціал-демократ Іван Пархоменко-Кризський, старший брат Олександра Пархоменка. І. Пархоменко-Кризський описав вуличні напади на євреїв та дії кількох робітників-активістів, зокрема – О. Пархоменка, які виступили проти погромників:

"…У неділю об 11-й годині дня я був з дружиною на базарі, дивлюся: ватага поліції. Люди дійшли до Патронного заводу, тут зупинилися, з'явився портрет царя. Розпочали співати «Боже, царя храни». Спокійно дійшли до будинку Вендеровича[19]. Крик: «бий жидів!». Забрязкали вікна. Я поспіхом із дружиною побіг на квартал попереду, дійшли до Сінної площі, побачили на даху Олександра Пархоменка та з ним іще дві постаті. Дивлюся, прилягли за трубу, я ще придивився. Невдовзі біля будинку Уманського[20] з'явилася банда. З-за труби знову було два постріли в натовп, я пришвидшив ходу, відійшов від кута площі, озирнувся: дим. Будинок підпалили. Втікає перелякана дівчина-єврейка. Потім близько до неї біжить бандит. А ще два біжать подалі та вигукують: «тримай». Я збагнув, кого треба тримати. Пропустив дівчину. Я бандита схопив, навіть трухнув о землю. Підскочили двоє:

– Ти кого спіймав?

– Того, кого ви наздоганяли!

– Ні, це була помилка. Треба було тримати жидівку. Вона вже встигла кудись на подвір'ї сховатися.

У понеділок вийшли на роботу, відразу обговорили, що робити далі. Спираючись на найстарших робітників, обрали людей зо двадцять за віком. Відправили генералу заводу[21] з проханням не зволікаючи припинити погром. Інакше всі робітники, вже озброєні, влаштують війну. До роботи не приступили. Очікували на відповідь генерала. Погром було припинено. Робітники стали на свої місця та почали працювати"[22].

[19] Однією з найбільших і найкрасивіших споруд "старого" Луганська був будинок промисловця Соломона Вендеровича, в якому розміщувалися дорогі крамниці. Будинок Вендеровича стояв біля прохідної Луганського патронного заводу. Про нього див.: *Кушнир-Кисилёва Р. Ю.* Соломон Давидович Вендерович – личность, человек, легенда // Луганск и луганчане: материалы научных исследований. – Луганск, 2008. – Вып. 2. – С. 54–60.

[20] Не зрозуміло, про якого Уманського йдеться. Відомим фотографом Луганська, засновником першого фотоательє був Семен Ілліч Уманський. Будинок Уманського стояв на вул. Казанській (нині – вул. К. Маркса), що була центральною вулицею Луганська з кінця XIX до середини XX ст. (Луганск: Страницы истории. Конец XVIII – начало XX века / Под общ. ред. О. В. Приколоты, Л. Д. Скворцовой. – Луганск, 2012. – С. 335). Однак у рапорті справника в переліку осіб, які зазнали збитків від погрому, згадано тільки про Абрама і Марка Уманського, але будинок Марка Уманського був в іншій частині міста – в Кам'яному Броді, див.: ДАЛО. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 106.

[21] "Генералом заводу" І. Пархоменко-Кризський назвав директора Патронного заводу, Клавдія Єгоровича Кабалевського (1844–1915). Про нього див.: Луганск: Страницы истории. Конец XVIII – начало XX века. – С. 283–284.

[22] Архів Луганського обласного краєзнавчого музею. – Біографічні відомості І. Я. Пархоменка-Кризського (1902–1960). – Арк. 6.

Певна річ, директор Луганського патронного заводу К. Кабалевський не був причетним до погрому. Вірогідно, він, будучи авторитетною людиною з генеральським званням, мав змогу вплинути на ситуацію в місті та поведінку поліції. Можливо, тому "припинення погрому" було пов'язано з його особою. Аналогічну картину про байдужість поліції та намагання робітників зупинити єврейський погром навів у своїх споминах і К. Ворошилов, вірогідно, зі слів когось з-поміж луганських соціал-демократів:

> "Коли наші дружинники спробували звернути увагу поліцейського на навколишнє беззаконня, він завзято накинувся, але не на погромників, а на них:
>
> – А ви чому переймаєтеся? – кричав він. – Ти ба які захисники, господарі знайшлися! Ану, геть звідси, доки самих до поліції не забрав…"[23].

Теза радянської історіографії про протидію погромникам з боку робітників-дружинників, – яку знаходимо і в "Оповіданнях про життя" К. Ворошилова, і в "Нарисах історії Ворошиловградської обласної партійної організації", але не виявляємо в неопублікованих мемуарах І. Пархоменка-Кризького та І. Шмирова, – стала канонічною саме через висловлювання В. Леніна в одній його статті, надрукованій у 1906 р. (курсив автора):

> "Депутат Рижков прямо назвав *хибою* пояснення погромів племінною ворожнечею, – злою вигадкою – поясненням їх безсиллям влади. Депутат Рижков навів низку фактів «співпраці» між поліцією, погромниками та козаками. «Я мешкаю у великому промисловому районі, – і знаю, що погром, наприклад, у Луганську не набув жахливих розмірів *саме тому* (слухайте це уважно, панове: *саме* тому), що неозброєні робітники голими руками гнали погромників з остраху бути пристреленими поліцією»"[24].

Висловлювання В. Леніна ґрунтується на виступі безпартійного депутата Державної думи від Слов'яносербського повіту, який належав до фракції "Партії народної свободи", – Семена Рижкова[25]. Слова депутата-кадета лідер соціал-демократів використав для підтвердження уявлення російських лівих радикалів про революційні події як протиборство між силами революції та силами реакції. Звісно, цей погляд ігнорував стихійний складник революції. Зауважимо, що в процитованому висловлюванні не згадано про О. Пархоменка.

Повідомлення В. Леніна, базоване на виступі С. Рижкова, не підтверджується архівними матеріалами. У рапорті слов'яносербського справника не згадано про жодну дружину робітників. До того ж у монографії Іллі Берхіна, першій ґрунтовній розвідці з історії революційного та робітничого руху в Луганську, події жовтня 1905 р. описані дуже коротко, а про єврейський

---

[23] *Ворошилов К. Е.* Рассказы о жизни. – С. 207.

[24] *Ленин В. И.* Реакция начинает вооружённую борьбу // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – М., 1968. – Т. XIII: Октябрь 1905 – апрель 1906 гг. – С. 202.

[25] Луганський учитель Семен Мартинович Рижков (нар. 1874 р.) був депутатом Державної думи першого скликання та одним із підписантів Виборзької відозви. Відомий тим, що одним із його учнів був відомий революціонер і радянський діяч Климент Ворошилов. На жаль, стенографічні звіти засідань Першої Думи, в яких має бути записаний виступ С. Рижкова, нам недоступні.

погром і дружину О. Пархоменка навіть не згадано[26]. Вірогідно, І. Берхін не бажав, щоб його книжка суперечила іншим публікаціям про революційні події у Луганську, хоч і не опертим на архівні матеріали, а тому взагалі не описував луганський погром.

З неопублікованих, а значить, і нецензурованих мемуарів І. Шмирова та І. Пархоменка-Кризьського випливає, що повідомлення С. Рижкова і К. Ворошилова про захист луганських євреїв дружиною робітників радше стосується окремих сутичок між робітниками та погромниками, одну з яких описав І. Пархоменко-Кризьський.

Перевірити ж свідчення сучасників неможливо, бо відсутні інші, неофіційні, джерела. Адже для телеграфних агенцій, що надавали новини щоденним газетам, Луганськ був загумінковим містом. На відсутності інтересу тогочасної преси наголошував і не відомий нам кореспондент газети "Новая жизнь" у своїй пізнішій замітці про луганський погром (курсив наш).

> "Центр кам'яновугільної промисловості, в якому функціонують такі два заводи, як Гартманський і Патронний, місто з тридцятитисячним населенням д о п о г р о м у (розрядка автора. – *М. Г.*), *залишився зовсім у тіні в пресі*, попри те, що у чорні треповські[27] дні *від цього міста залишився самий спогад*…"[28].

Кореспондент вдався до відвертого перебільшення. Він заявив, що від Луганська внаслідок погрому "*залишився самий спогад*". Це перебільшення, на наш погляд, було зумовлено трьома чинниками. По-перше, напруженою атмосферою жовтня 1905 р. По-друге, значним поширенням різноманітних чуток, які посилювалися від відсутності достеменних відомостей про драматичні події жовтня 1905 р. По-третє, спробою редакції самої газети додатково розбурхати й без того буремну громадську атмосферу кінця 1905 р. Річ у тім, що "Новая жизнь" була легальною соціал-демократичною газетою, яка виходила з листопада 1905 р., а до складу її редакції належали В. Ленін та позапартійні літератори-модерністи, т. зв. "декаденти"[29]. А відтак редакція газети була зацікавлена в посиленні резонансу від революційних подій і єврейських погромів, оскільки соціал-демократи вважали уряд за організатора погромів.

---

[26] *Берхин И.* Луганская большевистская организация в период Первой русской революции. – Л., 1947. – С. 64.

[27] Ідеться про Дмитра Трепова, товариша (заступника) міністра внутрішніх справ, якого опозиціонери звинувачували в репресіях і влаштуванні єврейських погромів (*Обнинский В. П.* Последний самодержец. – С. 123). Тож "треповськими днями" соціал-демократи називали погроми євреїв та інтелігенції.

[28] Луганск // Новая жизнь. – 1905. – № 14. – 16 ноября. Сторінка цієї публікації нам невідома. Ми використовували фотокопію першої сторінки цього газетного репортажу, що зберігається у Луганському обласному краєзнавчому музеї за № НВФ$_{25}$–12066.

[29] *Ленин В. И.* Письмо Г. В. Плеханову (конец октября 1905 г.) // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – М., 1970. – Т. XXXXVII: Письма 1905 – ноябрь 1910 гг. – С. 103; *Плеханов Г. В.* "Дневник социал-демократа" № 3. Ноябрь 1905 г. // *Плеханов Г. В.* Сочинения. – М.; Л., 1926. – Т. XIII. – С. 358.

Парадоксальність висловлювання про буцімто відвернення погрому робітниками-активістами полягає в тому, що воно, водночас, й описує певну історичну подію, і міфологізує її, оскільки дає змогу "переписати" історичну подію – єврейський погром у Луганську, який не змогли зупинити революційно налаштовані робітники. Так місце реального погрому заступив міф про героїчний захист євреїв від чорносотенців робітничою дружиною під проводом О. Пархоменка.

Радянський міф про луганський погром був повторений на сторінках монографій радянських істориків, присвячених загальним проблемам Першої російської революції, однак більш пізніх, ніж монографія І. Берхіна. Для прикладу звернемося до двох синтетичних праць. Зауважимо, що в радянській повоєнній історіографії термін "єврейський погром" відсувався на другий план, порівняно з більш загальним виразом "чорносотенний погром". Адже в умовах офіційного радянського антисемітизму, що встановився з пізньосталінських часів після кампаній межі 1940-х – 1950-х років щодо боротьби з "космополітизмом" і "справи лікарів", згадки про євреїв в історичних працях ставали небажаними. Так, у монографії І. Спиридонова про всеросійський загальний страйк жовтня 1905 р., при описі подальших подій, автор говорить здебільшого про "чорносотенні погроми" без вказівок на учасників і жертв цих погромів, але з наголосом на влаштуванні їх місцевою поліцією[30].

У згаданій праці І. Спиридонова йдеться лише про два саме "єврейських", а не просто "чорносотенних" погроми – у Києві та Луганську. Згадка погрому в Києві зумовлена його масштабністю, і тому науковець назвав його "величезним київським погромом"[31]. А згадка луганського погрому поєднана з тезою про відвернення його робітничою дружиною О. Пархоменка: "21 жовтня у Луганську царською владою було організовано єврейський погром. Однак завдяки рішучим діям робітників, очолених О. Пархоменком, погром вдалося припинити"[32].

На відміну від своїх "столичних" колег, українські радянські історики в тодішніх жорстких ідеологічних умовах не мали змоги навіть згадати про єврейські погроми. В узагальнювальній праці Федора Лося про Першу російську революцію в українських губерніях ідеться виключно про "чорносотенні погроми", що відбувалися після 17 жовтня. До речі, навіть "чорносотенним погромам" історик приділив менше уваги, ніж І. Спиридонов, адже прагнув показати "революційні", а не "контрреволюційні" події[33].

Ф. Лось написав про луганський погром у контексті організації соціал-демократами (у тексті – "більшовиками") робітничих дружин, хоча єдине висловлювання про ці дружини стосується саме Луганська: "Більшовики Луганська, очолювані К. Є. Ворошиловим і О. Я. Пархоменком, організували

[30] Див.: *Спиридонов И. В.* Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г. – М., 1955. – С. 159–171.
[31] Там само. – С. 171.
[32] Там само. – С. 169.
[33] *Лось Ф. Є.* Революція 1905–1907 років на Україні. – К., 1955. – С. 226–227.

робітників на боротьбу проти чорносотенців"[34]. Повторимо, що тоді К. Ворошилов був ув'язненим у луганській тюрмі, проте український історик з ідеологічних причин був змушений наголошувати на "керівній ролі" лідера місцевих соціал-демократів стосовно всієї тогочасної активності луганських революціонерів.

Додамо ще одну деталь до питання міфологізації луганського погрому. В радянській історіографії йшлося саме про озброєну дружину О. Пархоменка, хоча В. Ленін у своєму висловлюванні не згадував про революціонера. Теза про робітничу дружину О. Пархоменка потрапила до радянських видань через те, що у 1905 р. РСДРП, не тільки у Луганську, намагалася організувати власні бойові дружини. У січні 1905 р. було створено Бойову групу при Петербурзькому комітеті РСДРП. Протягом 1905 р. рішення про заснування аналогічних формувань ухвалили партійні осередки Москви, Києва, Катеринослава, Одеси та інших міст. У серпні 1905 р. в Києві було створено технічну школу-майстерню для підготовки організаторів бойових дружин. У вересні школа інструкторів для бойових дружин з'явилась і в Москві, а у Вільні місцеві соціал-демократи та бундівці намагалися створити спільну дружину[35].

Саме на початку жовтня В. Ленін присвятив питанню створення робітничих дружин окрему статтю та вислав лист до Бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті РСДРП[36]. Причому полем випробування для бойових дружин, за В. Леніним, мали стати сутички з монархістами: "Прекрасною військовою дією, що надає й *навчання* (курсив автора. – *М. Г.*)[37] солдатам революційної армії, бойове хрещення їм і величезну користь революції, є боротьба з чорносотенцями". Аналогічно Г. Плеханов вважав створення робітничих організацій, здатних до збройної боротьби, за нагальний і необхідний спосіб протидії погромникам[38].

Вірогідно, станом на жовтень 1905 р., попри заклики та зусилля соціал-демократів, жодної дієвої бойової дружини не було створено. Саме тому застосування насильства кількома робітниками-активістами з Луганська було представлено в радянській історіографії діями організованої бойової дружини проти чорносотенців, що цілком відповідало тогочасним висловлюванням В. Леніна. Таке історіографічне уявлення давало змогу "вписати" погром у Луганську в радянський наратив Першої російської революції – як незавершеної буржуазно-демократичної революції, під час якої під проводом більшовиків здійснювалися політичне виховання та організована боротьба загальноросійського пролетаріату.

---

[34] Там само. – С. 227.

[35] *Гребенюк Н. Е., Мухин Е. П.* Декабрьское вооруженное восстание // Первая русская революция (1905–1907 гг.): Проблемы и современность. – Л., 1976. – С. 80–81; Политическая полиция и политический терроризм в России (вторая половина XIX – начало XX вв.): Сб. док. / Под ред. Г. А. Бордюгова. – М., 2001. – С. 216.

[36] Див.: *Ленин В. И.* В боевой комитет при Санкт-Петербургском комитете // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. XI. – С. 336–339; *його ж.* Задачи отрядов революционной армии // Там само. – С. 339–343.

[37] Там само. – С. 343.

[38] *Плеханов Г. В.* "Дневник социал-демократа" № 3. Ноябрь 1905 г. – С. 357.

3

Для завершення розгляду історичного міфу про відвернення Луганського погрому робітничими дружинами варто додати один приклад того, як революціонери, насамперед – В. Ленін, міфологізували події початку XX ст. Для порівняння вкажемо на створений ним міф про ростовський страйк, який тривав 4–25 листопада 1902 р. та завдяки цій міфологізації зробився справжньою віхою в історії революційного руху[39].

Викладемо подію за описом російського історика Юрія Кир'янова, зробленим відповідно до позиції В. Леніна. Страйк розпочався у залізничних майстернях. У його подальшому розгортанні взяв участь Донський комітет РСДРП, активістам якого вдалося проводити успішну агітацію серед страйкарів. Пізніше ростовський страйк набув загального характеру. Робітники різних підприємств збиралися на велелюдні, по 20-30 тис. чоловік, мітинги в Комишуватському байраку. Перед робітниками виступили соціал-демократичні активісти – як "професійні революціонери", так і політизовані робітники. Під час цих мітингів, поряд із економічними вимогами, були висунені політичні гасла, зокрема – "Геть самодержавство!". Широке застосування політичних гасел вказувало не просто на поширення негативного ставлення до політичного режиму, а на політизацію свідомості робітників. Під час страйку відбувалися зіткнення між робітниками та козаками і спроби перемовин місцевої влади з депутатами від робітників. Страйк тривав 21 день і закінчився після того, як керівництво кількох ростовських підприємств пішло на обмежені поступки своїм робітникам[40].

Насправді, як наголошує російський науковець Ірина Пушкарьова, ростовські робітники не виявляли єдності політичних поглядів. Якщо робітники залізничних майстерень сприйняли політичні гасла Донського комітету, то решта робітників виступили проти політизації страйку. Вони не погоджувалися з революційними ораторами, які намагалися вплинути на них на мітингах у Комишуватському байраку. Тож В. Ленін видав бажане за дійсне, а за ним це повторювала радянська історіографія[41].

Однак ми не можемо погодитися з тезою І. Пушкарьової, що В. Ленін неправомірно назвав ростовський страйк однією із важливих віх робітничого руху, бо він принципово не відрізнявся від інших тогочасних страйків[42]. Річ у тім, що й перебільшена В. Леніним політизованість місцевих робітників справила чималий вплив на революційний рух. Прикладом цього було виникнення наприкінці 1902 р. Луганського комітету РСДРП, перші листівки

---

[39] *Ленин В. И.* Новые события и старые вопросы // *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – М., 1967. – Т. VII: Сентябрь 1902 – сентябрь 1903 гг. – С. 58–64; *Пушкарёва И. М.* Ростовская стачка 1902 г. в свете новых источников // Трудовые конфликты и рабочее движение в России на рубеже XIX–XX вв. / Отв. ред. И. М. Пушкарёва. – СПб., 2011. – С. 409–432.

[40] *Кирьянов Ю. И.* Накануне первой революции эпохи империализма // Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. / Отв. ред. Ю. И. Кирьянов, М. С. Волин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1989. – С. 545–547.

[41] *Пушкарёва И. М.* Ростовская стачка 1902 г. в свете новых источников. – С. 409–423.

[42] Там само. – С. 425.

якого були присвячені саме ростовському страйку[43]. Так міфологізована подія стала чинником активізації революційного руху – і віхою його становлення.

На прикладі ростовського страйку 1902 р. та луганського погрому 1905 р стає зрозумілим, що В. Ленін неодноразово створював політичні міфи. "Рецепт" його міфотворчості полягав у тому, щоб вихопити з характеристики події певні тенденції – бажані для соціал-демократів, що відповідали "революційному" розумінню сучасності, – та назвати їх головними ознаками цієї події. Певна річ, радянські історики не могли суперечити "вождю світового пролетаріату" – і надавали подробиць міфологізованим подіям. Так, відповідно до ленінського "рецепту", з'явилося нове уявлення – про існування в місті бойової робітничої дружини О. Пархоменка, а це дало змогу привести дійсність минулого у відповідність до більшовицького розуміння Першої російської революції. Та й сам О. Пархоменко у радянській історичній пам'яті був героєм громадянської війни, якому події 1905 р. додавали революційної слави.

4

Рапорт слов'яносербського повітового справника ми публікуємо далі. Рапорт склав, судячи із тексту, справник Машевський, хоча під текстом стоїть підпис помічника справника Павлова. Річ у тім, що в рапорті про Павлова йдеться в третій особі та є згадки неназваного поліцейського – вочевидь, самого справника, – в першій особі[44]. Саме тому ми називаємо документ рапортом справника, а не його помічника. Відсутність підпису справника вказує на його небажання брати на себе цілковиту відповідальність за міські безлади. Звідси випливає необхідність обережно ставитися до відомостей рапорту, позаяк поліції міста було вигідно представити ситуацію в такий спосіб, щоби відвести від себе звинувачення в бездіяльності, за яким могли послідувати закиди навіть у потуранні погромникам.

На бажання уникнути відповідальності з боку поліцейських вказують і незграбні описи подій. Так, з появою загрози погрому справник, разом із двома сотнями козаків, улаштував патрулювання вулиць. Однак повідомлення про це в рапорті більше схоже на виправдання власної неспроможності зупинити погром, ніж на опис дій поліції та козаків:

> "Ужитими мною спільно з двома сотнями козаків заходами, незважаючи на найбільш мінімальне роздрібнення останніх та умовляння мешканців, зупинити рух проти євреїв, що охопив усе місто, виявилось неможливим, через розкиданість єврейських жител по всьому місту"[45].

Неузгодженість цього речення начебто сама по собі вказує на недолугість самовиправдання справника, оскільки йому необхідно було пояснити, чому поліціанти та військовики виявилися неспроможними запобігти єврейському погрому в Луганську. Тож справнику настільки кортіло уникнути звинувачень у бездіяльності, що він навіть не зміг скласти стрункий виклад власних дій.

---

[43] *Берхин И.* Луганская большевистская организация в период первой русской революции. – С. 22.

[44] ДАЛО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 101–108.

[45] Там само. – Арк. 104–105.

У рапорті, крім опису типового погрому, йдеться про чутки, які поширювалися містом; зміст цих чуток допомагає зрозуміти суспільну атмосферу під час погромів. Описуючи події 20 жовтня, напередодні самого погрому, справник включив до рапорту зміст розмов, які циркулювали серед луганців. Вочевидь, це були чутки, викликані недовірою між міським простолюдом та учасниками революційних маніфестацій, ототожненими з євреями (курсив наш. – *М. Г.*):

> "Того ж дня (20 жовтня. – *М. Г.*) євреї кричали росіянам: «Відтепер царя у вас немає, настав кінець *російським собакам*, ми будемо їздити на них верхи та перетворимо православні храми на стайні» та загалом стосовно християн поводилися вкрай зухвало.
>
> Усі вищезазначені вчинки євреїв викликали сильне обурення християн, і останні казали, що євреї самі на себе накличуть біду"[46].

Особливу увагу привертає фраза з процитованого фрагменту – "російські собаки" (*русские собаки*). Застосування лайки "собака" вказує на те, що наведене висловлювання належало до чуток про євреїв, поширюваних серед українців та росіян Луганська. Адже у традиційній єврейській культурі на адресу неєвреїв уживалася лайка "свиня" (івритом, за вимовою Центрально-Східної Європи, та їдишем – *khazer*). Застосування цього слова пов'язано з відсутністю у християн дієтарних норм кашруту, за якими свиня – "нечиста" тварина.

У мовній картині світу слов'янських народів одним із значень концепту "собака" є істоти демонічного світу[47]. Саме тому лайку "собака" традиційно застосовували у слов'янських мовах для позначення іновірців[48]. Прикладом застосування концепту "собака" для позначення іновірців є фраза з української історичної пісні козацьких часів: "Жид, лях і собака – віра однака!".

Тож уживання лайки "собака" у міських чутках жовтня 1905 р. вказує на те, що процитовані справником висловлювання були створені в українсько-російському, а не єврейському, середовищі Луганська та дзеркально перенесені на євреїв: нібито вони називали "собаками" православних. Політична опозиція "революціонери–контрреволюціонери" в етнічній свідомості міського простолюду зводилася до етноконфесійного протиставлення "євреї–росіяни/православні", основаного на стереотипі: "євреї ненавидять росіян/православних". А ці протиєврейські чутки були переказані в рапорті справника, щоб відвести від поліції звинувачення в бездіяльності: мовляв, самі євреї спровокували погром необережними висловлюваннями та зухвалою поведінкою.

* * *

Таким чином, єврейський погром у Луганську був типовою подією "жовтневих погромів". Однак, спираючись на спроби місцевих робітників –

[46] Там само. – Арк. 103.

[47] *Гура А. В.* Собака // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / Под общ. ред. Н. И. Толстого. – М., 2012. – Т. 5. – С. 94.

[48] *Маругина Н. И.* Концепт "собака" как элемент русской языковой картины мира // Язык и культура. – Томск, 2009. – № 2 (6). – С. 19.

активістів РСДРП протистояти погромникам і згадку про цю спробу депутата С. Рижкова, В. Ленін удався до міфологізації події. Він, видаючи бажане за дійсне, заявив, що у Луганську робітники створили дружину та зупинили погромників. Як свідчить приклад ростовського страйку 1902 р., міфологізація шляхом перебільшення окремих явищ для того, щоб вони відповідали уявленням революціонерів, стала типовим прийомом публіцистики В. Леніна.

Твердження про протистояння робітників і погромників зробилося підставовим для радянської історіографії, в якій викривлена історія луганських подій була "вписана" у "революційний наратив". Ленінську міфотворчість у радянській історіографії було посилено тезою про бойову дружину О. Пархоменка, яка нібито протистояла "чорносотенним" погромникам. У радянських істориків залишався єдиний вихід для уникнення фальсифікацій: не згадувати про луганський погром узагалі, як зробив у своїй книжці І. Берхін.

Сам текст рапорту уточнює наше уявлення про "жовтневі погроми" двома моментами. По-перше, місцева поліція намагалася уникнути відповідальності за те, що не змогла завадити погрому. Так, слов'яносербський справник, який склав рапорт, не поставив під ним власного підпису, а в тексті – наголошував на тому, що доклав усіх можливих зусиль для припинення безладів, проте євреї буцімто самі провокували погромників. Для цього в рапорті було наведено чутки про євреїв. Загалом проблема відповідальності поліції була для сучасників болючим моментом, що посилювало аргументацію прибічників "дискурсу чорносотенних погромів". Ситуація у Луганську є промовистим підтвердженням того, що поліція всіляко намагалася відвести від себе підозри у співучасті, що їй закидала тогочасна громадськість.

По-друге, наведені в рапорті чутки вказують на сприйняття міським простолюдом революційних подій не крізь призму протистояння "самодержавний режим – визвольний рух", а як боротьбу по лінії "російська монархія – єврейські революціонери". Тож чимало мешканців міста, будучи носіями традиційного етноцентричного мислення, дивилися на ситуацію крізь призму етноконфесійної ворожнечі: "православні/росіяни – євреї". Вочевидь, подібні погляди були притаманні не тільки мешканцям Луганська; неписьменний й малописьменний простолюд розумів складні тогочасні події у знайомих для себе образах міжетнічних відносин. Без сумніву, цим користувалися російські монархісти-антисеміти, які розпалювали юдофобію в публічних виступах і газетних статтях.

* * *

Далі пропонуємо читацькій увазі повний текст рапорту про луганський погром. Цей документ, що зберігається в Державному архіві Луганської області, є копією. Оригінал зберігається у фонді Канцелярії катеринославського губернатора в Державному архіві Дніпропетровської області. Копію подано з дотриманням сучасних, а не тодішніх норм орфографії російської мови. Стилістика і пунктуація копійного документа, а також вживання великих літер в нашій публікації збережені.

Михайло ГАУХМАН

ДОКУМЕНТ

Его Высокопревосходительству господину екатеринославскому губернатору

Славяносербского уездного исправника

Рапорт.

В дополнение к телеграммам моим имею честь донести Вашему Превосходительству, что беспорядки в городе Луганске произошли при следующих обстоятельствах: вечером 17 октября несмотря на полное прекращение железнодорожного сообщения[1], в городе, особенно среди евреев, распространялись слухи о даровании конституции, хотя официально об этом ничего не было известно (Правительственный вестник с манифестом получен лишь 24 октября). 18 и 19 октября еврейская молодёжь преимущественно сапожники, портные и проч. мастеровые собрались в большом количестве на улицах, выбирая слабо освещённые места их. Группируясь по 15-20 человек, они что-то между собой обсуждали, причём слышались выкрикивания "да здравствует конституция и свобода, полиции не нужно" и проч., держали себя вызывающе и грубо возражали на просьбу полиции разойтись и не собираться толпами. 19-го числа в 7 часов вечера на Петербургской и Казанской улицах появилась полуторатысячная толпа демонстрантов, преимущественно из евреев, которые кричали "да здравствует свобода" и потом направились к тюрьме, где предполагала произвести манифестацию и затем освободить политических арестантов, вследствие чего мною послан был помощник мой Павлов с казаками, который не допустил толпу к тюрьме. Демонстранты возвратившись назад и пользуясь темнотой ночи, выбросили красный флаг, который тогда же был замечен конными городовыми, после чего толпе было предложено разойтись, что она и исполнила. В то же время по Петербургской улице пробежало несколько еврейских рабочих с требованием закрыть магазины и криком "теперь наш праздник". Поступок еврейских рабочих возмутил русских и армян, тем не менее магазины были закрыты. 20-го октября были прекращены занятия в мужской и женской гимназиях и городском училище, причём некоторые гимназисты отправились к техническому железнодорожному училищу, откуда техники вышли с музыкой, направляясь в город, к ним присоединившись гимназисты и толпа евреев, которые потребовали играть марсельезу, что те и исполнили, но в это время навстречу им вышла толпа железнодорожных служащих и остановив манифестантов, потребовала прекращения марсельезы, вместо которой заставили играть "Боже царя храни", но евреи этому воспротивились, говоря "теперь царя нет", тогда железнодорожные разогнали манифестантов. В это же время со стороны базара по Успенской улице показалась толпа еврейской молодёжи с красным флагом, с надписью "Да здравствует политическая свобода Ура". Толпа пела марсельезу, кричала "Ура". Я стал уговаривать манифестантов разойтись, указывая на могущие произойти столкновения с другой толпой манифестантов, но они разойтись не пожелали. В это время навстречу манифестантам появилось несколько рабочих и с криком "бей жидов" хотели броситься на первых, выхватив у них красный флаг, но я с большим трудом уговорил их и они разошлись. Манифестанты разбежались. В этот же день евреи кричали русским "теперь царя у Вас нет, настал конец русским собакам, мы будем ездить на них верхом и превратим православные храмы в конюшни" и вообще по отношению к христианам держали себя крайне вызывающе.

Все вышеозначенные поступки евреев вызвали сильное негодование христиан и последние говорили, что евреи сами на себя накричат беду.

Утром 21 октября на улицах было найдено несколько экземпляров прокламаций "Православного русского комитета" о необходимости немедленного уничтожения евреев и по городу между жителями распространялись слухи, что несколько человек евреев проходя мимо Николаевского собора, по случаю высокоторжественного дня восшествия на престол государя императора говорили выходившим подросткам, что никакого нет смысла отправлять богослужение в этот день, так как царя в России уже нет. Около 2 часов того же числа по Успенской улице появилась толпа русских во главе с домовладельцем Алексеевым, несшим впереди портрет государя императора, другая такая же толпа, состоявшая из рабочих железнодорожных мастерских, появилась на вокзальной улице тоже с портретом государя императора и соединилась с первой у патронного завода, откуда обе, с пением народного гимна и "Спаси господи", направилась на Казанскую улицу и выйдя на последнюю толпа бросила несколько камней, в окна фотографии Уманского, но в это время из соседнего дома еврея Фрея, в котором помещалось частное училище Хмельницкой, евреями было произведено несколько револьверных выстрелов, направленных в портрет его величества, причём был убит наповал крестьянин Тимофей Кравченко[2], несший национальный флаг и ранен в руку мещанин Пантелеймон Кулешов, не участвовавший в манифестации и случайно проходивший в это время со стороны базара. Возмущённая этим толпа стала громить окна в доме Фрея, из которого продолжали стрелять. Одновременно с этим в доме Фрея вспыхнул пожар, начавшийся, как удостоверяет очевидец городовой, от поджога евреем Гуревичем, задержанным тогда же во дворе Фрея. Поджог дома Фрея, как надо предполагать, был учинён с умыслом скрыть следы постоянных сборищ революционеров, где печатались, как я потом узнал, прокламации и имелись типографские принадлежности. Толпа была рассеяна вызванными мною казаками 6 сотни и более не собиралась. По городу мною были посланы в разъезд казаки, но ночью того же числа на Вокзальной улице были разграблены лавки: еврея Фрея и квартира купца Гах. Убийство крестьянина Кравченко и выстрелы евреями в портрет государя императора ещё сильнее возмутили жителей христиан, между которыми стали ходить слухи, что надо отомстить евреям. Принятыми мною совместно с двумя сотнями казаков мерами, несмотря на самое минимальное дробление последних и увещевание жителей, остановить движение против евреев, охватившее весь город, не представилось возможным, в виду разбросанности еврейских жилищ по всему городу.

22 октября, громилы разделившись на отдельные многочисленные партии, стали разбивать еврейские лавки и жилища одновременно в разных концах города и разгоняемые в одном месте, собирались и громили в другом. В этот день на Вокзальной улице была разграблена бакалейная лавка мещанина Серафима Герцова. Около 2 часов дня там же из бани купца Бориса Эстеровича в проходивших мимо русских, было произведено несколько выстрелов, что послужило причиной разгрома дома и бани Эстеровича вечером того же числа. В то же время проходившие по Казанской улице мимо дома Ольхова подростки бросили несколько камней в квартиру мещанина Айзика Ариева Письменова, который с находившийся в его переплётной мастерской евреями, начал револьверную стрельбу в толпу, стоявшую у ограды церкви в ожидании вечернего богослужения, которую не прекратил и по прибытии взвода казаков. Тогда командующий взводом сотник Некрасов, подходя к окну, из которого производилась стрельба, предложил Письменову прекратить

таковую, но последний прицелившись в него намеревался выстрелить, вследствие чего Некрасов выстрелил из револьвера [и] убил его на месте. После чего имущество Письменова было совершенно уничтожено. Кроме того означенного числа от погрома, сопровождавшегося расхищением движимого имущества, пострадали следующие дома и магазины евреев: Серафима Герцева на сумму 800 руб. Вульфа Гах – 2000 рублей, Моисея Заславского – 19500 рублей, Залмана Евелева – 5000 руб., Лазаря Левитова два магазина 67500 руб., Генера Маркуса – 35000 руб., Малки Кричевской – 2000 руб., Герша Топалера – 75 руб., Семена Брославского 2000 руб., Лазаря Доннера – 2000 руб., Соломона Доннера – 1500 руб., Рахмиела Манкина – 325 руб., Марии Бернер – 75 руб., Евзера Щура – 1500 руб., Вульфа Давидовича 700 руб., Марка Шипельского – 700 руб., Александра Райхеля – 5000 руб., Якова Кричевского – 1830 руб., Софьи Пашковской 105 руб., А. Я. Абрамовича – 3500 руб., Абрама Сегаль – 200 руб., Исаака Каминского – 175 руб., Лизы Лейн – 400 рублей, Марка Уманского – 6000 рублей, Тевия Голуб – 6000 рублей, Наны Фурштейн – 1500 руб., Абрама Уманского – 13490 руб., Израиля Ровина – 400 рублей, Зелика Кропивникова – 7000 рублей, Зельмана Беликсон – 800 руб. Иосифа Фурштейн – 2500 руб., Песя Лурье – 2500 руб., Эйле Надьяновой – 1000 руб., Янкеля Дубижанского, 1500 руб. и Павла Евзельмана – 150 руб. Из числа пострадавших от погрома домов и магазинов, ночью, громилами были подожжены: на Вокзальной улице дом мещанина Моисея Заславского; на Петербургской улице – магазин купца Лазаря Левитова, помещавшийся в доме еврея Сироты, причём пожаром уничтожено двухэтажное здание, в нижнем этаже которого помещались магазины: мещанина Генера Маркуса и купца Штина и шляпочная мастерская мещанки Естер Шапошниковой, а во втором женская гимназия; в предместье города – Каменном Броде – дом и бакалейная лавка мещанина Марка Уманского и дом с такой же лавкой мещанина Тевия Голуб и на Гусиновке аптекарский магазин Александра Рейхеля, находившейся в доме Титарева. Утром 23 октября на новом базаре был подожжён разграбленный накануне магазин купца Лазаря Левитова, от которого сгорел соседний магазин мещанина Родиона Уварова. Вечером того же числа от поджога сгорела паровая мельница Израиля Ложитанова на Патронной улице и лавка Иосифа Шуера на Гусиновке. В тот же день были разграблены дома евреев: Ривы Сапожниковой на сумму 400 рублей, Генера Черкасек – 4000 руб., Давида Гуревича 600 руб., Леона Кушнир – 600 руб., Марии Варшавской 500 рублей, Марка Юкилевича – 2000 рублей, Арона Юхвида – 1200 рублей, Любови Браславской-Непомнящей – 3000 рублей, Моисея Гнаер – 1000 руб., Наивгозея Газнер – 200 руб., Боруха Исерсон – 300 руб., Ицика Долгова 1300 руб., Зальмана Фактер – 200 руб., Гиделя Львова – 300 руб., Вульфа Львова – 1500 руб., Фрейбуля Бухгалтера – 3000 руб., Лейбы Соболева – 500 руб. Рафаила Круковера – 700 руб., Иосифа Исерман – 500 руб., Моисея Ярх – 1000 руб., Менделя Орловского – 600 рублей, Абрама Зарецкого – 150 рублей и Моисея Лактионова – 250 руб. 24 октября прошло совершенно спокойно и город принял обычный вид. Убытки причинённые погромом, по заявлению потерпевших, достигают 600000 рублей, но, по моему мнению показанная сумма вдвое превышает действительный убыток.

Во время погрома чинами полиции было задержано 68 человек громил с поличным, которые переданы подлежащей следственной власти.

Вечером 22 октября в земскую больницу доставлен был раненный казаками мещанин Бровкин, который на другой день от полученных ран скончался. Кроме того утром 23 октября на новом базаре подобрано два трупа убитых громил и утром

24 октября на Успенской улице подобран один убитый, все русские, из евреев же, кроме убитого сотником Некрасовым мещанина Письменова, лично никто не пострадал.

К сему долгом считаю присовокупить, что хотя до настоящего времени в городе порядок и спокойствие не нарушались, но между жителями ходят разного рода толки о могущем повторении беспорядков, к предупреждению коих мною приняты надлежащие меры.

За уездного исправника Павлов.

№ 2349. Ноября 1 дня 1905 года.

Державний архів Луганської області. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 101–108. Машинопис, копія.

КОМЕНТАРІ

1. У жовтні 1905 р. залізничне сполучення паралізував загальний страйк залізничників. Він розпочався серед московських залізничників 6 жовтня, а наступного дня охопив майже всіх залізничників та робітників залізничних майстерень Москви. 8–9 жовтня до страйку долучилися залізничники інших вузлів, зокрема й на лініях, які пов'язували Харків із центральною Росією. 10 жовтня загальний страйк досяг Катеринослава, і його підтримали співробітники Курсько-Харківської та Катерининської залізниці. Остання пов'язувала Катеринослав (сучасне Дніпро) із Луганськом. Про страйки залізничників у жовтні 1905 р. див.: *Спиридонов И. В.* Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г. – М., 1955. – С. 74–77; *Модестов В. В.* Рабочие Донбасса в трёх русских революциях. – М., 1974. – С. 52.

2. Тимофій Кравченко, вірогідно, був селянином не за родом занять та місцем проживання, а лише за становою належністю і міг бути постійним мешканцем Луганська. Річ у тім, що мешканці північної частини міста – Кам'яного Броду – належали до селянського стану та офіційно йменувалися "сільськими обивателями", а їхні справи вирішувало Луганське волосне правління, див. про це: *К-в.* Крестьянские выборы в Каменном Броде // Донецкий колокол. – 1905. – № 19 (17 января). – С. 2; Весь Луганск в кармане: Адрес-календарь и справочная книга города и окрестностей на 1912 год. – К., 1911. – С. 88.

Михайло Гаухман (Уфа). **Єврейський погром у Луганську в жовтні 1905 року: рапорт слов'яносербського повітового справника та історичний міф про луганський погром**

Опубліковано рапорт слов'яносербського повітового справника з викладом обставин єврейського погрому у Луганську в жовтні 1905 р. У вступній статті проаналізовано радянський історичний міф про луганський погром і способи створення міфів В. Леніним, а також деякі особливості змісту рапорту, які уточнюють наше уявлення про єврейські погроми.

Ключові слова: єврейський погром, Перша російська революція, Луганськ.

Михаил Гаухман (Уфа). **Еврейский погром в Луганске в октябре 1905 года: рапорт славяносербского уездного исправника и исторический миф о луганском погроме**

Опубликован рапорт славяносербского уездного исправника о еврейском погроме в Луганске в октябре 1905 г. Во вступительной статье проанализированы

советский исторический миф о луганском погроме и методы создания мифов В. Лениным, а также некоторые особенности содержания рапорта, уточняющие наши представления о еврейских погромах.

Ключевые слова: еврейский погром, Первая русская революция, Луганск.

Mykhailo Haukhman (Ufa). **The Jewish Pogrom in Luhansk (October, 1905): The Report of the Head of the Police of the Slavonic and Serbian District and a Historical Myth On the Luhansk Pogrom**

The article presents the report of the head of the police of the Slavonic and Serbian district about the Jewish pogrom in Luhansk in October, 1905. In the introduction the author analyzes a Soviet historical myth on the Luhansk pogrom and Vladimir Lenin's methods of creating political mythology. The introduction also presents some specifications within the report about our knowledge and understanding of Jewish pogroms.

Key words: Jewish pogrom, First Russian Revolution, Luhansk.

Наталя ГРАБАР (*Київ*)

ЛЕСЬ КУРБАС У СПОГАДАХ ІРИНИ СТЕШЕНКО

Постать знаменитого українського актора, режисера, театрального діяча, перекладача, публіциста, драматурга Леся Курбаса (1887–1937), без сумніву, є однією з найвиразніших в історії українського театру. Знайомство з ним було знаковим для його сучасників, а його творчі здобутки завжди приваблювали театрознавців, істориків, які у своїх дослідженнях користуються, зокрема, і спогадами осіб з оточення Леся Курбаса.

Особистість режисера не лише за життя, а й по смерті привертала увагу сучасників, публіцистів, колег, тому не випадково про нього було написано безліч спогадів і статей. Загалом, спогади про Леся Курбаса охоплюють всі періоди його життя та діяльності. Серед них і такі, що змальовують період існування театру "Березіль"[1].

До них належать і мемуари онуки видатного українського письменника, театрального та громадського діяча Михайла Старицького – Ірини Іванівни Стешенко (1898–1987), яка стала актрисою театру Леся Курбаса "Березіль" через рік після його заснування, з 1923 р., і була свідком усіх ключових та доленосних подій у театрі. Зокрема, у 1926 р. разом з театром вона переїжджає до Харкова. Продовжує працювати в театрі й тоді, коли 1933 р. Леся Курбаса усунуто з посади художнього керівника, а його місце за призначенням Народного комісаріату освіти зайняв актор і режисер театру Мар'ян Крушельницький[2]. У 1935 р. театр "Березіль" було перейменовано на Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка. У ньому Ірина Стешенко продовжувала працювати до 1949 р.[3], після чого присвятила себе перекладацькій справі.

---

[1] Лесь Курбас: спогади сучасників / За ред. В. С. Василька, упоряд. М. Г. Лабінський. – К., 1969. – 359 с.

[2] Крушельницький Мар'ян Михайлович (1897–1963) – український актор, режисер, педагог, народний артист СРСР. Учень В. Юрчака і Леся Курбаса. Сценічну діяльність почав 1916 р. у Тернополі. 1921–1923 рр. – в Руському народному театрі у Львові. З 1924 р. – актор, з 1933-го – художній керівник, режисер і актор театру "Березіль" (з 1935 р. – Харківського українського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка). 1952–1963 рр. – актор і режисер (з 1954 р. – головний режисер) Київського українського драматичного театру ім. І. Франка. З 1936 р. займався педагогічною діяльністю, з 1947 р. – професор.

[3] З перервою у 1936–1944 рр.

В умовах панування тоталітаризму перші публікації спогадів про Леся Курбаса стали можливими лише в середовищі представників політичної еміграції. Серед них – актори і режисери В. Блавацький[4], Ю. Григоренко[5], В. Інкіжинов[6] та ін.[7]. Пізніше в Ганновері та Нью-Йорку виходили праці Й. Гірняка[8].

Після розвінчання культу особи, у період "відлиги", коли розпочалася ліквідація репресивної системи та масова реабілітація репресованих діячів, стало можливим повернення культурної спадщини 1920-х – 1930-х років. Зокрема, у липні 1956 р. у пресі з'явилося повідомлення про реабілітацію Леся Курбаса. Так з 1960-х років почався тривалий і складний процес повернення його імені. В цьому плані спогади є цінним джерелом для глибшого розуміння процесу протистояння митця й системи. За нових умов у колег Курбаса по "Березолю" виникла необхідність писати правдиві, об'єктивні спогади. Тоді ж почалася масштабна робота над збірником спогадів про Леся Курбаса (за редакцією колишнього актора і режисера театру В. Василька[9],

---

[4] Блавацький Володимир Іванович (1900–1953) – український актор і режисер. Очолював театри Західної України: "Заграва", Український льодовий театр, театр ім. І. Тобілевича, ім. І. Котляревського, Львівський оперний театр. Працював у трупі В. Коссака, в театрі ім. Лесі Українки, "Березолі". З 1945 р. – керівник ансамблів українських акторів у Німеччині, Австрії, США, української радіостанції у Філадельфії.

[5] Точних даних про особу не встановлено.

[6] Інкіжинов Валерій Іванович (1895–1973) – радянський і французький кіноактор, режисер кіно і театру, педагог. У 1930 р. відмовився повертатися в СРСР з Парижа. В еміграції знявся в 44-х фільмах.

[7] *Блавацький В.* Моя праця з Лесем Курбасом: уривок із споминів // МУР: література, мистецтво, критика: альманах / Об-ня укр. письм. "Мистецький український рух". – Мюнхен: Карлсфельд, 1946. – Ч. І. – С. 90–95; *Григоренко Ю.* Режисер Лесь Курбас: (фрагмент із спогадів) // Молода Україна. – Торонто, 1955. – Ч. 27. – Листопад. – С. 18–20; *Інкіжинов В.* Контур, степ і доля: Валерій Інкіжинов розповідає про свою працю в театрі Леся Курбаса // Україна і світ. – Мюнхен, 1955. – № 14. – С. 60–63.

[8] Гірняк Йосип Йосипович (1895–1989) – український актор і режисер. Дебютував на професійній сцені 1915 р. в Театрі українських січових стрільців. Працював в Українському драматичному театрі ім. І. Франка (1920–1921), "Березолі" (1922 – 1923). Репресований 1933 р. В 1942–1944 рр. – у драматичній трупі Львівського оперного театру, у 1944–1949 рр. – в еміграції в Австрії, Німеччині, з 1949 р. – у США. Очолював Український театр в Америці (1953–1955), Театр слова (1956–1964). Праці: *Гірняк Й.* Лесь Курбас // Україна і світ. – Ганновер, 1958. – Зош. 18. – С. 44; *його ж.* Український театр і диктатура партій // Листи до приятелів. – Нью-Йорк, 1965. – Кн. 8/10. – С. 3–14.

[9] Василько Василь Степанович (справжнє прізвище – Миляєв; 1893–1972) – український режисер, актор, педагог, театрознавець, народний артист СРСР. Сценічну діяльність почав з 1912 р. у Театрі М. Садовського. Працював у "Молодому театрі" (1918–1919), Першому театрі Української Радянської республіки ім. Шевченка (1919–1920), "Кийдрамте" (1920–1921), театрі "Березіль" (1922–1926). Очолював Харківський Червонозаводський театр (1928–1933), Донецький театр ім. Артема (1933–1938), Чернігівський театр ім. О. Кобилянської (1943–1948), Одеський театр ім. Жовтневої революції (1926–1928, 1939–1941, 1948–1955). Один із засновників Музею театрального, музичного та кіномистецтва України у Києві.

упорядником став театрознавець М. Лабінський[10]); цей збірник вийшов друком у 1969 р.[11]. Автори спогадів на офіційному рівні зіткнулися з численними перешкодами у своїй роботі, а після виходу книжки не могли не завважити її недоліків. Однак значення її опублікування вони добре розуміли; так, актриса С. Федорцева[12] у листі до І. Стешенко писала: "Говорили мені актори, що нарешті «щось» хоча іще не все, не до кінця, але є спогади-відомості про Курбаса, з яких вони побачили, як високо освіченою[*], доброю, визначною індивідуальністю був геніальний митець-режисер, тому вони вважають, що дуже добре, що книжка появилася, вона дуже цінна, бо це перша ластівка[**], за нею підуть труди, наукові дослідження, тощо..."[13]. У цей же час, у рамках роботи над виданням збірника, березільці написали листа "Зауваження ще живих"[14] – проти перекручувань у працях про Леся Курбаса і "Березіль". Листування березільців того періоду свідчить, що авторами листа були І. Стешенко та актор і режисер С. Бондарчук[15]. Дружина Леся Курбаса актриса В. Чистякова[16] у листі до І. Стешенко відгукнулася про цей лист так: "Письмо твое получила вчера. Прочла. Очень умно и «кусливо»! Боюсь, что оно не увидит «света рампы»"[17]. Дійсно, тривалий час цей лист неможливо було опублікувати так само, як і індивідуальні листи-відгуки на праці про Леся Курбаса. А. Макаренко[18] називав клопоти з листом "хождением по чистилищам"[19]. Важливо, що і серед самих колишніх акторів театру не було одностайності. Зокрема, актори Д. Мілютенко[20]

[10] Лабінський Микола Гнатович (1936 р. н.) – театрознавець, член Національної спілки письменників України.

[11] Див. прим. 1.

[12] Федорцева Софія Володимирівна (1900–1988) – українська актриса, народна артистка УРСР. У 1927–1960 рр. працювала в театрі "Березіль" (з 1935 – Харківському українському драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка).

[*] Підкреслення в тексті оригіналу.

[**] Підкреслення в тексті оригіналу.

[13] Музей Михайла Старицького (далі – ММС). Книга надходжень (далі – КН)-8640 Л. – 2436.

[14] Там само. КН-11756. – Рукописні документи (далі – РД)-1364.

[15] Бондарчук Степан Корнійович (1886–1970) – український актор і режисер. Один із засновників "Молодого театру" (1916–1919), "Незалежного театру" (1921–1922). Працював у "Березолі" (1922–1925), драматичному театрі на Поділлі (1925–1926), Одеській держдрамі (1929). Очолював шосту майстерню "Березоля" в Одесі (1924–1925), Київський робітничий театр (1930) та ін.

[16] Чистякова Валентина Миколаївна (1900–1984) – українська актриса, народна артистка УРСР та Узбецької РСР. Дружина і учениця Леся Курбаса. Сценічну діяльність почала 1918 р. у "Молодому театрі". У 1919–1920 рр. працювала в Першому театрі УРСР ім. Шевченка, у 1920–1921 рр. – у "Кийдрамте". У 1922–1959 рр. працювала у театрі "Березіль" (з 1935 р. – Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка). У 1959–1967 рр. – викладала в Харківському інституті мистецтв.

[17] ММС. – КН-7839. – Л-1685.

[18] Макаренко Андрій Григорович (1896–1968) – український актор, режисер і драматург.

[19] ММС. – КН-7887. – Л-1733.

[20] Мілютенко Дмитро Омелянович (1899–1966) – український актор, народний артист СРСР. На сцені – з 1920 р. У 1927–1936 рр. працював у театрі "Березіль" (з

та Н. Ужвій[21] не спростовували неправдивих фактів про Леся Курбаса, що були подані в монографіях, присвячених їм. Це викликало обурення і засудження серед їхніх колег. Крім того, під час роботи виник конфлікт між І. Стешенко та В. Васильком, упорядником збірки. В. Василько не сприйняв критику І. Стешенко про недоліки видання, про що написав обуреного листа: "М. Г. Лабінський, який був ініціатором видання книги спогадів про Олександра Степановича, ні у кого з Вас, що вважають тільки себе справжніми березільцями, не викликав довіри й підтримки його благородному починанню. Майже всі Ви посіли очікувальну позицію [...] Ви докоряєте мені, чому я не написав про постановки «Народного Малахія», «Мини Мазайла» та зв'язки Курбаса з Ахметелі[22] і ще багато дечого. Я не написав про все те тому, що дбав про долю книги більше, ніж Ви думаєте про неї зараз"[23]. Небайдужі березільці пильно стежили за ситуацією, що склалася. Обговорювали нові видання про Леся Курбаса та діячів його театру, перешкоди на найвищому рівні для висвітлення цієї теми. Режисер Г. Ігнатович[24], характеризуючи ситуацію, що склалася, писав: "В усій цій полеміці для мене ясно одне: зітнулися дві сили – пристосуванці й непристосуванці, або: ті, хто безнадійно зневірились у торжестві правди чи вважають цю правду завчасною перед лицем забреханих «докторів», «кандидатів» і «народних» – з одного боку і з другого – ті, хто наївно гадає, що правда усе має верх, ті, хто вважає, що час наспів дати бій кривді, завданій імені людини, яка не могла й не може вже сама за себе сказати слово [...]"[25].

У листуванні акторів театру "Березіль", що зберігається у фондах Музею видатних діячів української культури (МВДУК), чітко простежується, наскільки принципово відстоювала свої переконання Ірина Стешенко, як послідовно намагалась викорінювати ідеологічні викривлення, незважаючи на тогочасну політичну ситуацію. Чітко простежується її робота над збірником спогадів про Леся Курбаса. У фондовій колекції музею є спогади

1935 р. – Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка), у 1923–1927, 1936–1966 рр. – у Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка.

[21] Ужвій Наталія Михайлівна (1898–1986) – українська актриса, народна артистка СРСР. З 1918 р. брала участь у виставах аматорського драматичного гуртка в м. Золотоноші (Черкаська обл.), який 1922 р. було перетворено на пересувний театр при Наркомосі УРСР. У 1922–1923 рр. – актриса Першого театру Української Радянської Республіки ім. Шевченка в Києві, 1925–1926 рр. – Одеської держдрами, 1926–1936 рр. – театру "Березіль". З 1936 р. працювала у Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка. У 1954–1971 рр. – голова Українського театрального товариства.

[22] Ахметелі Олександр (Сандро) Васильович (1886–1937) – радянський грузинський театральний режисер, народний артист Грузинської РСР. У 1924–1935 рр. був головним режисером театру ім. Ш. Руставелі. У 1936 р. заарештований як "ворог народу", у 1937 р. – розстріляний.

[23] ММС. – КН-8272. – Л-2068.

[24] Ігнатович Гнат Гнатович (справжнє прізвище Балінський; 1898–1978) – український режисер, актор, педагог, заслужений артист УРСР. У 1922–1925 рр. працював у театрі "Березіль". У 1947–1948, 1953, 1960–1963 рр. – головний режисер Закарпатського обласного українського музично-драматичного театру.

[25] ММС. – КН-8307. – Л-2103.

Г. Ігнатовича, С. Федорцевої (1966), А. Макаренка (1963), Х. Шмаїна[26] (1965), з якими Ірина Стешенко активно листувалася, в тому числі, і про видання. У загальному зошиті[27] з написом "Спогади про Леся Курбаса. Amicus Plato, sed magis amica veritas"[28] є характеристика цих спогадів, поданих також і у виданні. Написано рецензії, очевидно, 1967 року. Загальний обсяг записів – 84 стор., починаються вони заголовком "Роздуми та зауваження щодо поданих у цій книзі матеріалів"[29].

Загалом, всі 34 рецензії складено досить детально, що свідчить, наскільки відповідально поставилася Ірина Стешенко до роботи над збіркою. Вона зауважує як граматичні й стилістичні помилки, так і фактологічні. Сучасники Ірини Стешенко відзначали її відмінну пам'ять, завдяки чому В. Чистякова, дружина Леся Курбаса, навіть дала їй доручення стежити за достовірністю свідчень, що подаються у публікаціях. Зокрема, в одному зі своїх листів вона писала: "Твоя документальная память, близкое и длительное творческое сотрудничество с Курбасом, с театром Березиль, дружба с нашей семьей, твое непосредственное участие в главнейших событиях творческой работы Курбаса являются безупречным корректором в деле увековечения его памяти. Из всех березильцев, только ты соединила в себе способности актрисы с литературным дарованием, потому твое редактирование будет не только литературным, но и документальным редактированием, восстанавливающим историческую правду"[30]. У фондах МВДУК є довіреність В. Чистякової від 25 травня 1967 р., виписана на І. Стешенко у справі контролю за достовірністю друкованих матеріалів про Леся Курбаса. Однак на ній рукою І. Стешенко дописано: "После прочтения этой моей рецензии и «возмущения» Василька и Сердюка (н.а. СССР) – Чистякова лишила меня этой доверенности и назвала: «пошлой хулиганкой» – всецело подписавшись под «фантастическими домыслами» Вас. и Серд. 3/V1972 г. Орися"[31].

Друга велика збірка статей і спогадів про Леся Курбаса, упорядкована М. Лабінським та Л. Танюком[32], вийшла у 1987 р., до 100-річчя митця[33].

---

[26] Шмаїн Ханан Моїсейович (1902 – не раніше 1969) – радянський кінорежисер, сценарист. Навчався акторській майстерності в білоцерківській студії "Кийдрамте".

[27] ММС. – КН-11779. – РД-1387.

[28] "Платон мені друг, але істина дорожча" (*латин.*).

[29] Позитивний відгук: П. Самійленко, Д. Власюк, О. Полторацький, Г. Юрчакова, О. Перегуда, Д. Антонович, Д. Козачковський, С. Мануйлович, М. Верхацький, Г. Ігнатович, М. Гольдблат, М. Станіславський, І. Мар'яненко, Ю. Лішанський, С. Свашенко, І. Авдієва. Позитивний із зауваженнями: Ю. Смолич, Л. Болобан, В. Василько. Негативний: Є. Стрєлкова, А. Макаренко, Р. Черкашин, Г. Мацкевич, П. Масоха, Т. Демчук, Х. Водяний, С. Бондарчук, Ф. Радчук, О. Сердюк, С. Федорцева, І. Крига.

[30] ММС. – КН-8269. – Л-2065.

[31] Там само. – КН-11757. – РД-1365.

[32] Танюк Лесь (Леонід) Степанович (1938–2016) – український політик, громадський діяч, режисер, сценарист, народний артист України.

[33] Лесь Курбас: Статьи и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие / Сост.: М. Г. Лабинский, Л. С. Танюк. – М., 1987. – 463 с.

З 1960-х років і до сьогодні у періодиці та окремих виданнях друкувалися й інші спогади акторів, режисерів та інших діячів, яким пощастило бути знайомими і працювати разом з Лесем Курбасом. Тут варто виділити праці громадської діячки Н. Суровцової[34], композитора Ю. Мейтуса[35], актора і режисера Р. Черкашина[36], В. Чистякової[37]. Велику кількість праць, які, однак, гостро критикувалися його колегами, написав актор Л. Сердюк[38].

Спогади Ірини Стешенко писалися в радянський час, а тому написані відповідно до тогочасних вимог і не позбавлені тенденційності та ідеологічної заанґажованості. Серед них – спогади "Про навчителя мого і друга", написані 1967 р.[39], спогади, опубліковані у вищезгаданому збірнику за редакцією В. С. Василька[40]. Також 1987 р. театральний і громадський діяч Л. Танюк опублікував спогади Ірини Стешенко, написані на основі інтерв'ю[41].

На сьогодні у фондах МВДУК також є неопублікований варіант спогадів Ірини Стешенко, який і представляємо до уваги читачів. Це загальний зошит з написом на обкладинці: "Спогади! Курбас"[*]. На першій сторінці напис: "Про Леся Курбаса!!". Спогади написані на 33-х пронумерованих сторінках. Також до них вкладено 3 додаткових аркуші, заповнених іншим почерком не встановленої на сьогоднішній день особи.

Документ публікується без будь-яких змін щодо правопису та мовностилістичних особливостей тексту. Скорочення розкрито у квадратних дужках.

---

[34] Суровцова Надія Віталіївна (1896–1985) – українська громадська діячка, журналіст, автор спогадів: *Суровцова Н.* Лесь Курбас, 1917–1927–1937 / Публ. і вступ. ст. Н. Л. Лук'янової // Слово і час. – 1990. – № 5. – С. 59–46; *Коцюбинська М.* Надія // *Коцюбинська М.* Мої обрії. – К., 2004. – Т. 2. – С. 82–108.

[35] Мейтус Юлій Сергійович (1903–1997) – український радянський композитор, народний артист УРСР, заслужений діяч мистецтв Туркменської РСР та УРСР, лауреат Шевченківської премії. Автор спогадів: *Мейтус Ю.* Спогади про Леся Курбаса // Музика. – 1972. – № 2. – С. 14–19.

[36] Черкашин Роман Олексійович (1906–1993) – український актор, режисер, педагог, заслужений артист УРСР. З 1928 р. працював у театрі "Березіль". З 1931 р. – викладач Харківського театрального інституту. Автор спогадів: *Черкашин Р.* Ми – березільці: Театральні спогади-роздуми / Упоряд. В. Собіянський; передм. Н. Єрмакової. – Х:, 2008. – 336 с. та ін.

[37] *Чистякова В.* Листи-спогади / Публ. Р. Черкашина // Березіль. – 1993. – № 3-4. – С. 156–178.

[38] Сердюк Лесь (Олександр) Іванович (1900–1988) – актор, режисер, педагог, народний артист СРСР. З 1922 р. працював у театрі "Березіль" (з 1935 р. – Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка), у 1957–1962 рр. – директор і художній керівник. З 1960 р. – професор Харківського інституту мистецтв. Автор спогадів: *Сердюк Л.* Здійснювати мрію // Український театр. – 1989. – № 2. – С. 3–5; *його ж.* Незабутнє: З спогадів // Мистецтво. – 1966. – № 5. – С. 19–22.

[39] *Стешенко І.* Про навчителя і друга // Прапор. – 1967. – № 12. – С. 88–92.

[40] *Її ж.* Про навчителя мого і друга // Лесь Курбас: спогади сучасників: зб. / За ред. В. С. Василька, упоряд. М. Г. Лабінський. – К., 1969. – С. 166–172.

[41] Ірина Стешенко. Про Леся Курбаса: розмова з акторкою і перекладачкою / Вів Л. Танюк // Наука і культура. Україна: щорічник. – К., 1987. – Вип. 21. – С. 390–397.

[*] Також написано і закреслено: "Леся Українка".

ДОКУМЕНТ

І. Стешенко. Спогади про Леся Курбаса

Про Леся Курбаса!!

Небіжчик, Іван Олександрович Мар'яненко[1] сказав якось: "Коли Курбас заходить до кімнати, – то люстри починають танцювати і стіни сміються..."

Так, і справді, де б Курбас не з'являвся – все раптом завмирало, а потому відразу (немов переключаючись) починало тривати в мажорному життєстверджуючому ритмові (згучати в маж[орному], життєств[ерджуючому] регістрі).

Особа Леся Курбаса була така велика, так високо стояла понад усіма нами, так підкоряла всіх нас своїм величним духом, своїм безмежним талантом, величезною ерудицією й творчою наснагою, що всі ми низько схилялися перед нашим Лесем, перейняті безмежною до нього любов'ю й повагою.

Мені випала щаслива доля працювати з Курбасом довший час і бути коло нього досить близько.

Курбас був не тільки талановитий актор у минулому, не тільки геніальний режисер у подальшім періоді своєї роботи на театрі, але він творив театральну культуру на Вкраїні, маючи на меті покласти початок цілій низці розмаїтих театрів українських.

Тому-то МОБ (Мистецьке об'єднання "Березіль") і складалося з кількох "майстерень", які надалі мали розвинутися у відповідні заклади театральні.

Перша майстерня мала бути підвалиною майбутнього експериментального театру, друга – дитячого, четверта – професійно-виробничого (третю майстерню було засновано в Білій Церкві, а п'яту – в Баришполі).

Я познайомилася з Лесем Курбасом особисто в 1922-ому році, коли він повернувся до Києва з групою своїх учнів після перебування в Білій Церкві.

Тоді я ще вчилася в Муз[ично]-Драм[атичному] інституті ім. М. Лисенка, хоч і працювала вже в Першому укр[аїнському] драматичному театрі ім. Т. Шевченка, до якого взяв мене (разом із групою учнів) мій перший педагог Олександр Леонид[ович] Загаров[2], що 1922-го року (якщо мене не зраджує моя пам'ять) виїхав за кордон.

Ми (учні інституту) прочули, що Курбас у Києві й запалилися бажанням залучити його до нас, яко педагога.

Отож Зіна Пігулович (пізніше – дружина Фавста Лопатинського[3]) і я подались ми на кол[ишню] Лютеранську вул. (де мешкав тоді Лесь Степанович) запрошувати його до нас викладати свою "систему", а Валю Чистякову просили працювати з нами над пластичним рухом. Обоє погодилися і ми, щасливі, повернулися до наших товаришів, несучи їм радісну звістку.

Курбас і Чистякова працювали з нами в інституті якийсь час, аж згодом Лесь Степанович заснував свою власну студію й пішов з Інституту.

В своїй студії Курбас розпочав роботу над поставою "Газ"[4] (п'єса Г. Кайзера), зробивши перед тим "Рур"[5] і "Жовтень"[6].

Весна. 1923 рік. Полтава. Так званий – "Совдом" (Советский дом).

У тому "Совдомі" живемо ми, шевченківці, і граємо разом із групою полтавських аматорів-співаків, що виставляють свої постави в тому ж таки приміщенні двічі на тиждень.

До полтавської групи аматорів (у 1923 році) належав і Іван Козловський[7] (чи не чільную ролю в ній граючи?!)

В них у репертуарі були такі опери як: "Аіда"[8], "Євген Онєгін"[9] (Ленський – Ів. Козловський), "Корневільські Дзвони"[10] (Греніше – Ів. Козловський), оперета ішла в них "Сільва"[11] (у якій Ів[ан] Сем[енович] грав із величезним успіхом ролю Боні) тощо.

Отож, працювали ми собі разом, допоки оперовці не спричинилися до пожежі. Після вистави "Аїда" зайнявся й згорів міський театр полтавський і ми перейшли грати в якийся клуб (не пригадую собі точно, в який саме) аж раптом дістаємо з Києва листи із запрошенням приєднатися до групи молоді, що працює під керівництвом Леся Курбаса, й узяти участь у роботі нової театральної майстерні (№ 4) Мистецького об'єднання "Березіль", яка там засновується.

Запрошення дістали, як старші товариші (відомі актори), так і ми, молодь. Із старших, поважних уже, запрошено було до "Березоля" тов. Замичковського Івана Едуардовича[12] та тов. Мещерську Ганну Юхимівну[13], а з молоді – Радчука Фед[ора][14] та його дружину Вікторію Горенко, а також Леся Сердюка й мене.

т. Замичковський та Мещерська дуже образилися на Леся Степановича. Мовляв, і як тому Курбасові могло таке в голову впасти – нас до себе запрошувати! Та невже ж ми – кловни які, абощо, щоб ото догори ногами по сцені ходити та кульбіти викручувати й таке інше, й таке інше...

Звичайно, до Курбаса вони не поїхали, а разом із театром ім. Шевченка подалися пізніше до Одеси, де й працювали до кінця.

Горенко теж не схотіла їхати і Радчук приїхав до "Березоля" сам.

Я ж – в одну душу – вертати до Києва й працювати за всяку ціну з Курбасом.

Перебалакавши про все з Лесем, я остаточно вирішила залишитися в його театрі. Довелося тільки поїхати ще тижнів на два до Ромен, допоки шевченківці введуть нам заміну, а звідтам уже назад до Києва вертати.

Не можу не згадати при цій нагоді чудового товариша й друга нашого брата-актора – Івана Петровича Кавалеридзе[15].

Працюючи в Першому драматичному театрі ім. Шевченка протягом 1920-го, 21-го, 22-го року – ми діставали платню мільйонами, мільярдами папірців, за які майже нічого не можна було купити. Фунт цибулі коштував тоді двісті тисяч. Ну, то ми всенький час і ходили голодні. А Іван Петрович, який мав тут справи і вельми шанував деяких наших акторів, приїжджаючи до Києва щоразу запрошував нас до себе і частував різними смачними речами. Ніколи не забуду я тих білих запашних булок та чорного кав'яру!

Ми грали в колишньому театрі "Бергоньє" (Фундуклеївська вул., 5)[16], і там же на другому поверсі містився й невеличкий готель (кілька номерів), що в ньому зупинявся Іван Петрович, приїжджаючи з Ромен, де він тоді постійно мешкав. А коли театр ім. Шевченка поїхав улітку 1923-го року до Ромен на гастролі, Іван Петрович і там виявляв нам якнайбільшу прихильність – допомагав нам і пригощував чим міг і як міг.

А в Ромнах було нам також не з медом. Приміром, я й Сердюк живилися за ввесь час там перебування – лишень хлібом із редькою та й уже, щоб мати змогу виїхати звідтам і розпочати роботу з Курбасом.

Отже, тільки-но збігло два тижні, ми з Сердюком покинули в Ромнах театр ім. Шевченка й подалися до Києва, в розпорядження Леся Курбаса.

Не буду докладно повторювати те, що відомо всім. У Києві саме працювало три майстерні (на Хрещатику, 29) в приміщенні якогось колишнього клубу.

В першій майстерні (експериментальній) зібралася вся молодь, у другій (майбутній дитячий театр), якою керував Фавст Лопатинський – було багато молоді, що перейшла до "Березоля" з театрального інституту, а в четвертій майстерні (майбутній виробничий театр) Курбас згуртував акторів-професіоналів, що він їх покликав з усих театрів України.

На моє розуміння цікавили Курбаса з одного боку хороші гнучкі актори-професіонали, а з другого – молоді ентузіасти, які стояли за "активність, за організованість,

за темп, [...] за останнє слово науки, за сучасність", які офірували все, щоб творити нове мистецтво. Працювали-бо перший час безкоштовно (годувала нас 45-а дивізія, а прибутків не мали ще ніяких).

У числі першому березільського двотижневика "Барикади Театру" (20 XI.1923 р.) Лесь Курбас закінчує свого дописа про "Березіль" такими словами:

"Скептиків в шию!

Біографічне:

Заснований в минулому році в березні місяці. Своє коріння бере з «Молодого Театру». Виявляє в прямій лінії мистецькі тенденції нової української театральної мислі від її народження в «Молодому Театрі» в переродженому Жовтнем вигляді. Гуртує тих самих і дуже багато нових".

Дуже багато нових!

Отож, ми й були оті "нові", що їх згуртувалося коло Курбаса таки й справді багатенько.

І от перша наша (4-ої майстерні) професійна вистава.

Курбас має ставити інсценівку "Джіммі Гіґґінз"[17] (за романом Синклера).

Готової п'єси немає.

Треба її писати.

Як же воно буде?

Тим часом у майстернях "Березоля" провадяться розмаїті поточні заняття. Система, – робимо етюди; працюємо над сценічним рухом; вправляємося з пластики; ритмики тощо; вдаємося до акробатики, яку викладала нам наш постійний хореограф (учениця й помічниця Броніслави Ніжинської[18]) – Надія Шуварська.

Та й одчайдушні ж були ми тоді, – всі без винятку!

Приміром, таке:

Курбас мав десь пізніше ставити Шекспірового "Макбета" і планував танок відьом (акробатичний). Отож Надія Шуварська[19] й готувала майбутніх виконавиць ролей відьом до того танку, тренуючи їх з акробатики; я особисто (що мала грати одну з відьом), не вагаючись, "з ходу" почала робити рундати, каскади тощо, хоч не мала ніякої до того підготовки.

Але всі ми були ентузіасти й анічогісінько не боялись!

Навіть Іван Олександрович Мар'яненко, вже поважна на той час людина, ставав поруч нас, молодих, і робив з нами разом пластичні вправи.

Отже, – "Джіммі Гіґґінз"...

Одного чудового дня вивішується в "Березолі" така об'ява (якщо мене не зраджує моя пам'ять):

"Джіммі Гіґґінз" –

Європейсько-Американський концерт:

Англія – В. Василько-Міляїв

Америка – П. Долина[20]

Німеччина – І. Мар'яненко

Франція – Л. Гаккебуш[21]

Росія – С. Бондарчук

Сербія – Н. Карпенко[22]

Бельгія – О. Стешенко.

Завтра, мовляв, репетиція. Мати при собі папір та олівці.

Все.

Що таке? Який концерт?

Ніхто нічого не тямить.

І от, другого дня, збираємося ми, вищезгадані виконавці, й чекаємо цікаві – що ж воно буде?!

Посідали ми всі довкола круглого (пригадую!) столу й чекаємо...

А Курбас палить цигарку за цигаркою і ходить мовчки по кімнаті.

Довга павза. Ми мовчимо – ані пари з уст.

Нарешті, Лесь каже приблизно таке:

– Ну, товариші, пишіть. Ти, Васю (це до Василька), маєш перші слова. Записуй: "Тут говорить Англія". – Іване Олександровичу, прошу, ваш текст: "Тут німецька біржа". – Васю – тепер твоє: "Чи діждемось від вас, нарешті, прийняття наших пропозицій?" – Іване Олександровичу: "Чи діждемось від вас, нарешті, прийняття наших пропозицій?" і т. д. і т. д.

Й отак, диктуючи кожному з виконавців його текст, Курбас записав першу сцену своєї інсценівки "Джіммі Гіґґінза".

Друга сцена – Джіммі та Ліззі.

Теж саме.

І так було до самого кінця.

Всю свою п'єсу Курбас продиктував нам, виконавцям, з голови, не маючи в себе жодних нотаток, нічого записаного на папері.

А по тому було зведено всі сцени, й таким робом повстала його інсценівка, в якій уже не змінювалося нічого.

Далі він почав працювати над майбутньою виставою.

Першу сцену Курбас розв'язував як розмову (власне, суперечку) Держав по телеграфу. Лесь учив нас чогось схожого до азбуки Морзе, тобто всі свої репліки Держави вистукували кілочками по бильцях станків (що на них кожен з нас стояв) і водночас виголошували свій текст. Сцена кінчалася собачим гарчанням: Держави гавкали одна на одну, не поладнавши.

Темно.

Починалася війна.

Вистава, очевидячки, була в Курбаса внутрішнє зовсім готова й народжувалася дуже швидко в акторському матеріалі.

Дуже багато працював Курбас із Бучмою, який грав Джіммі.

Мені здається, що та робота з Курбасом над Джіммі була для Бучми[23] поворотним пунктом у його акторській майстерності. Курбас працював з ним дуже завзято, передаючи йому все, що тільки може дати акторові такий видатний майстер, як Курбас; і треба правду сказати, що Бучма слухався Леся Степановича з півслова, і брав від свого навчителя все, що було в його змозі.

Бронек і жив на той час у Курбаса і цілком був під його величезним впливом.

Вважаю, що разом із новим театральним напрямком, що його запровадив на Вкраїні Лесь Курбас, народився й Бучма, яко актор, і далі вже пішов тим шляхом, який проклав йому Курбас, творячи нові образи – спочатку під Курбасовим керівництвом, а згодом – самотужки. Всі хвалили-вихваляли особисто Бучму й інших акторів, забуваючи, що за всіма нами стояла могутня, але глядачеві незрима, постать учителя й вихователя нашого – Леся Курбаса.

Ніколи він нікому й нічого не нав'язував. Ніколи!

І "преднамеренно ошибаются" (як колись ввічливо висловлювалися, коли хто брехав) ті дослідники, котрі шиють Курбасові такі якості (й діла), яких у нього зроду не було!

Тут справа зовсім інша.

Курбас мав чарівний хист витягати з актора те, об чім той сам не мав жоднісінької уяви.

Курбас скеровував актора в потрібному задля зображуваного образа ритмові.

Адже ж актор, за дефініцією Курбаса, – це "людина, що вміє тривати в наміченому уявою ритмові"...

Курбас скеровував уяву актора на потрібний образ тощо, але Курбас актора не силував; розтлумачуючи й показуючи виконавцеві, що саме треба зробити, Лесь завше додавав: "щось такого..." тобто, щось у такому плані, але таке, щоб було органічне для виконавця особисто![*24]

Тим часом інші режисери працювали над черговими поставами.

До речі буде тут зауважити, що Лесь Степанович обов'язково проглядав і випускав роботи своїх учнів – молодих режисерів, але до обсади їхньої ніколи не втручався і нікого з виконавців їм не нав'язував. Тут кожен постановник мав собі волю.

Але ж часто-густо траплялися й такі випадки, коли тижнів за два до прем'єри Лесь Степанович приходив на пробу, проглядав зроблене і кардинально переробляв роботи своїх учнів.

До роботи Василя Степановича Василька й Фавста Лопатинського – Курбас не втручався зовсім.

А з Борисом Тягном[25] було, приміром, таке:

Тягно ставив "Жакерію"[26] (Меріме). Працювали ми довго над тією поставою і, коли вона була вже майже готова, прийшов Лесь Степанович і все абсолютно поміняв, так що постава "Жакерія" фактично належить Курбасові.

І брата Жана робив Бучма не сам, а все з тим же Курбасом.

Приблизно те ж саме трапилося пізніше й з поставою Шіллерового "Фієско"[27], що над ним працював Я. Бортник[28], а зробив "Фієско", в такому вигляді, як він ішов, – Курбас.

Так було й з "Плацдармом"[29] (що його робив Балабан[30]), так було й з "Тетнулдом"[31] (реж[исер] В. Скляренко[32]) тощо.

Оскільки мистецтво театру "Березіль" було "тільки метод для пропаганди, перш за все, громадських і культурних устремлінь..."[**], то Курбас дбайливо плекав щонайменший паросток того культурного устремління в усих нас укупі і в кожному зокрема.

Щодо мене особисто Лесь Степанович виявляв надзвичайну увагу і дбайливість[***].

Я володію французькою мовою і ще в двадцятих роках переклала кілька комедій з Мольєра для Першого Драматичного театру ім. Шевченка у Києві[33]. Ставили ті комедії режисери О. М. Смирнов[34] та О. Вас. Іскандер[35], а замовив мені і редагував ті переклади Павло Григорович Тичина[36], який був на той час на посаді завліта в нашому театрі.

---

[*] Закреслено: Отже, з величезним успіхом і резонансом відбулася вистава "Джіммі Гіґінз", (у якій я згодом грала ролю Еллен, маючи чудового партнера Сергія Івановича Каргальського, що грав Ласі Греніча і працював зі мною над цією сценою).

Далі Курбас відновив "Гайдамаки" й уперше поставив Шекспірового "Макбета" на українській сцені.

[**] "Барикади театру" № 1, стор. 1 (*прим. І. Стешенко*).

[***] Написано іншим почерком: бо вважав, що за сімейною традицією і я буду совмещать искусство сцены с искусством литературы.

1929-го року, коли "Березіль" переїхав уже до Харкова, Видавництво "Рух"[37] запланувало видати збірку Мольєрових комедій у моєму перекладі.

Отож, відігравши якусь чергову виставу в театрі, я працювала ночами над своїми перекладами, готуючи їх до друку.

І щоночі хтось обережно стукав до моїх дверей, але ж на моє: "Прошу!" ніхто до кімнати не заходив. Тільки двері тихесенько прочинялися і чиясь таємнича рука простягала мені шоколадку.

То був Лесь Степанович.

Це в такий спосіб Курбас "підсоложував" мені нічну літературну роботу, високо цінячи, що акторка його театру зугарна перекласти художній твір з іноземної мови.

В сезоні 1927–1928 рр. до Радянського Союзу приїздив Анрі Барбюс[38] і завітав також до Харкова, а відтак і на виставу театру "Березіль".

Саме йшов у нас "Яблуневий полон"[39] (Дніпровського).

По другій дії, в антракті, всіх нас покликано на сцену, – Барбюс мав сказати до присутніх кілька привітальних слів.

Оскільки я була в гримі й костюмі, то ховалася поза спинами товаришів, щоб не було мене видко.

Раптом підходить до мене Саша Савицький (був у нас такий чудовий помреж – маг і чарівник за лаштунками) та й каже схвильовано:

– Іди мерщій, тебе Лесь Степанович кличе[*].

Курбас дивився мені в вічі пильно, настійливо, лагідно й прошепотів тільки дві слові – "Орисю, треба негайно все це перекласти..."

Я зрозуміла чого він хотів.

Коло Барбюса стояв офіційний його перекладач, що мав перекласти глядачам Барбюсові слова, тільки-но той скінчить свою промову.

Курбасові йшлося про те, щоб акторка його театру, яка саме грає у виставі і аж ніяк не готувалася до непередбаченого виступу, змогла вийти на передкін і перекласти експромтом те, що говорив французькою мовою Анрі Барбюс.

Роздумувати я не мала часу.

Переступити Курбасову волю я не могла[40**].

---

[*] Закреслено: Я підійшла до Курбаса, що стояв на другому боці сцени й до мене повернулося бліде-бліде обличчя, на якому блискотіли великі очі, обтінені широкими чорними бровима.

[**] Закреслено: Тож почала я уважно прислухатися до того, що промовляв Барбюс.

Не тямлю вже, яким робом, але мені пощастило-таки вискочити з тієї халепи досить щасливо.

Тільки-но Барбюс замовк, а перекладач той налагодився був розпочати, як я, несподівано для нього, впала йому в річ й заходилася перекладати глядачам Барбюсову промову.

Не маю жодної уяви, як воно виглядало збоку. Не пам'ятала-бо себе, коли говорила. Але товариші казали, що все було гаразд і дуже зворушливо виглядала. Проте, дехто з товаришів позабігали хто й зна куди та поховалися по різних закутках за лаштунками, щоб не бачити й не чути того, що робиться на кону, – так-бо боялися мого провалу.

А Лесь Степанович дякував щиро за те, що я справдила його надії й не осоромила нашого "культурного осередку".

За лаштунками Курбас поцілував мене рвійно і вдячно, і не було в житті моїм хвилини щасливішої за ту хвилину великого піднесення, хвилину близькості душевної з великою, коханою, глибоко шанованою людиною, з навчителем, що звірився на мене, повірив у мене, і був мені вдячний уже за те, що він у мені виховав.

ММС. – КН-11505. – РД-1113.

КОМЕНТАРІ

1. Мар'яненко Іван Олександрович (справжнє прізвище Петлішенко; 1878–1962) – український актор, режисер, педагог, народний артист СРСР. Грав у трупах М. Кропивницького, О. Суслова, Ф. Волика, Театрі М. Садовського та ін. У 1923 р. вступив до мистецького об'єднання "Березіль", де працював до 1958 р. Викладав у Музично-драматичному інституті ім. М. В. Лисенка та у Харківському музично-драматичному інституті.

2. Загаров Олександр Леонідович (1877–1941) – російський та український актор і режисер, заслужений діяч мистецтв РРФСР.

3. Лопатинський Фавст Львович (1899–1937) – актор і режисер театру і кіно. У 1915–1923 рр. працював у театрах України, з 1925 р. – на Київській та Одеській кінофабриках.

4. "Газ II" – п'єса Г. Кайзера (1919). Частина експресіоністичної трилогії "Корал" (1916) / "Газ" (1918) / "Газ II" (1919).

5. "Рур" – сценічна композиція театру "Березіль".

6. "Жовтень" – вистава, створена творчим колективом театру "Березіль".

7. Козловський Іван Семенович (1900–1993) – український і російський співак, народний артист СРСР. Відомий виконавець українських народних пісень. У 1919–1924 рр. служив у Червоній армії і брав участь у виставах Полтавського пересувного музично-драматичного театру. В 1924 р. був солістом Харківської опери, у 1926–1954 рр. – Великого театру (Москва).

8. "Аїда" – опера Джузеппе Верді (1871). Сценарій написав французький єгиптолог Маріетт.

9. "Євгеній Онєгін" – опера Петра Чайковського (1878) за однойменним романом у віршах Олександра Пушкіна.

10. "Корневільські дзвони" – оперета Р. Планкета (1877).

11. "Сільва" – оперета Імре Кальмана (1915).

12. Замичковський Іван Едуардович (1869–1931) – український актор театру і кіно. Сценічну діяльність почав 1887 р. у театрі російської оперети І. Я. Сетова (Київ). У 1919–25 рр. працював у театрі ім. Т. Шевченка (нині у м. Дніпро), у 1925–1931 рр. у театрі ім. Жовтневої революції (Одеса).

13. Мещерська Ганна Юхимівна (справжнє прізвище Пащенко; 1876–1951) – українська актриса, народна артистка УРСР. З 1895 р. грала в театрах Черкас, Києва, Харкова, Полтави, Дніпропетровська. У 1927–1951 рр. – в Одеському українському драматичному театрі.

14. Радчук Федір Іванович (1901–1986) – український актор, народний артист УРСР. У 1922–1965 рр. працював у театрі "Березіль" (з 1935 р. – Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка).

15. Кавалерідзе Іван Петрович (1887–1978) – український скульптор, кінорежисер, драматург, народний артист УРСР.

16. Нині – Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки (вул. Б. Хмельницького, 5).

17. “Джіммі Гіґґінз” – антивоєнний роман Е. Сінклера (1919).

18. Ніжинська Броніслава Хомівна (1891–1972) – балерина і хореограф польського походження. Перша жінка-хореограф в історії танцю.

19. Шуварська Надія – балетмейстер. У 1922–1926 рр. – головний хореограф мистецького об’єднання “Березіль”.

20. Долина Павло Трохимович (1888–1955) – український актор і режисер театру і кіно. Працював у “Молодому театрі” (1918–1919), “Кийдрамте” (1920–1921), “Березолі” (1922–1927 з перервами), на Одеській кінофабриці (1925–1929), в “Українфільмі” (1929–1940), “Техфільмі” (1941–1943). У 1948–1955 рр. – директор Київського музею театрального мистецтва.

21. Гаккебуш Любов Михайлівна (1888–1947) – актриса, народна артистка УРСР. Працювала у театрі “Березіль” (1922–1926, 1941–1944; з 1935 р. – Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка), Одеському українському музично-драматичному театрі ім. Жовтневої революції (1926–1928, 1939–1941), Харківському Червонозаводському українському драматичному театрі (1928–1933), Донецькому українському музично-драматичному театрі (1933–1935). Викладала в Київському інституті театрального мистецтва.

22. Карпенко Н. – особа не встановлена.

23. Бучма Амвросій Максиміліанович (1891–1957) – український актор, режисер, педагог, народний артист СРСР. Працював у театрах Львова, Києва, Черкас, Херсона, Житомира. У 1922–1936 рр. (з перервою) – у театрі “Березіль”, у 1936–1957 рр. – в Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка. У 1945–1948 рр. – художній керівник Київської кіностудії художніх фільмів.

24. Написано іншим почерком: Только в зрелом возрасте, посвятив многие годы переводам Шекспировских пьес, вдумавшись и вчитавшись в Шекспира я поняла талантливый замысел Курбаса, поставившего Макбета в ??? условной традиционности английского театра времен Елизаветы..., что резко контрастировало с огромным содержанием, которое подчеркивалось режиссером всеми красками театральных жанров от трагедии – до буффонады.

25. Тягно Борис Хомич (1904–1964) – український режисер, педагог, народний артист УРСР. Учень Леся Курбаса. Працював у театрі “Березіль” з 1926 р. Був режисером у театрах Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Одеси. З 1948 р. – головний режисер Львівського українського драматичного театру ім. М. Заньковецької.

26. “Жакерія” – історична драма-хроніка П. Меріме (1828).

27. “Змова Фієско в Генуї” – п’єса Ф. Шиллера, (1783), яку він називав “республіканською трагедією”.

28. Бортник Януарій Дем’янович (1897–1938) – український режисер. Працював у “Тернопільських театральних вечорах” (1915–1917), “Кийдрамте” (1920–1921), мистецькому об’єднанні “Березіль” (1922–1928), театрі “Веселий пролетар” (1927–1930), харківських театрах музичної комедії (1930–1933) і Революції (1931–1937) та ін.

29. “Плацдарм” – п’єса М. Ірчана (1931).

30. Балабан Борис Олександрович (1905–1959) – український режисер і актор, заслужений артист УРСР. У 1922–1929 рр. проходив підготовку в режисерській

лабораторії і був актором мистецького об'єднання "Березіль". У 1929–1934 рр. – очолював Харківський театр музичної комедії, у 1944–1947 рр. – Київський театр оперети. У 1934–1944 рр. працював у Москві. У 1949–1959 рр. – в Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка.

31. "Тетнулд" – п'єса Ш. Дадіані.

32. Скляренко Володимир Михайлович (1907–1984) – український режисер, народний артист УРСР. До 1935 р. працював в мистецькому об'єднанні "Березіль". У 1935–1944 рр. – головний режисер Харківського, а в 1944–1947 рр. – Львівського ТЮГів. Головний режисер театрів опери та балету у Львові (1947–1952), Харкові (1952–1954), Києві (1954–1962). У 1962–1964 рр. – художній керівник Київського українського драматичного театру ім. І. Франка. Викладав у драматичній студії театру "Березіль", Харківському і Київському театральних інститутах, у Київському інституті культури.

33. Перший державний драматичний театр УРСР ім. Шевченка – засновано 1918 р. у Києві як Державний драматичний театр. Перейменовано 1919 р. Нині – Дніпровський академічний український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.

34. Смирнов Олексій Максимович (1890–1942) – режисер театру і кіно, педагог. Працював у Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Шевченка, Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка, Червонозаводському театрі (Харків), у театрах Одеси, Чернігова, Донецька. З 1931 р. працював у Ленінграді.

35. Іскандер О. Васильович – режисер.

36. Тичина Павло Григорович (1891–1967) – поет, державний і громадський діяч, академік АН УРСР. У 1941–1943 рр. очолював Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. У 1943–1948 рр. – міністр освіти УРСР. У 1953–1959 рр. – голова Верховної Ради УРСР.

37. "Рух" – українське кооперативне видавництво, засноване 1917 р. у м. Вовчанську (Харківська обл.), у 1921 р. перенесене до Харкова. Видавало здебільшого твори українських дореволюційних письменників у серіях, призначених для масового поширення. Деякі з видань видавництво не змогло завершити, оскільки у 1933 р. було ліквідовано як приватне кооперативне видавництво.

38. Барбюс Анрі (1873–1935) – французький письменник-марксист, журналіст. Почесний іноземний член АН СРСР.

39. "Яблуневий полон" – п'єса І. Дніпровського (1926).

40. Написано іншим почерком: В волнении и тревоге, с которыми я вслушивалась в французские слова, произносимые Барбюсом, я все время ощущала взгляд Курбаса, бодрящий и ведущий, этот взгляд вел меня, направлял меня и я легко произнесла украинские слова для перевода.

Курбас поцеловал меня порывисто и благодарно и не было в моей жизни минуты счастливее этой минуты большой приподнятости, минуты близости душевной с большим любимым, глубоко почитаемым человеком, учителем, доверившим мне, поверившему в меня и благодарному мне же за то, что он воспитал во мне.

Мысли Курбаса простирались широко за пределы Украины, – он думал о возможных гастрольных поездках нашего театра за границу. Он был человеком, мечтающим показать Западу большое мастерство театральной советской Украины,

он был гордым и честолюбивым патриотом своей Родины стремящимся во имя Родины и для народа создать немеркнущие произведения искусства и вписать их в золотую книгу истории.

Его нет физически, но дело его жизни и творчества не забудутся – след их жив и плодотворен.

Наталя Грабар (Київ). **Лесь Курбас у спогадах Ірини Стешенко**

Друкується варіант мемуарного нарису онуки Михайла Старицького – Ірини Стешенко, присвячений постаті Леся Курбаса. Описується внутрішнє життя театру “Березіль”, стиль роботи Курбаса з акторами, підготовка до вистав.

Ключові слова: спогади, Курбас, “Березіль”, театр.

Наталия Грабар (Киев). **Лесь Курбас в воспоминаниях Ирины Стешенко**

Печатается вариант мемуарного очерка внучки Михаила Старицкого – Ирины Стешенко, посвященный личности Леся Курбаса. Описывается внутренняя жизнь театра “Березиль”, стиль работы Курбаса с актерами, подготовка к представлениям.

Ключевые слова: воспоминания, Курбас, “Березиль”, театр.

Natalia Hrabar (Kyiv). **The Figure of Les Kurbas as Presented in Iryna Steshenko’s Memories**

The aricle is a memoir essay by Mykhailo Starytsky’s granddaughter, Iryna Steshenko, dedicated to Les Kurbas. The document describes the inner life of the theater of “Berezil”, Kurbas’s work with the actors, and preparations for performances.

Key words: memories, Kurbas, “Berezil”, theater.

Дмитро БУРІМ, Юрій ЧЕРЧЕНКО (*Київ*)

РЕФЕРАТ ВОЛОДИМИРА СТАХІВА ПРО ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

В історії українського організованого націоналізму постать Володимира Стахіва є однією з найпомітніших. Член Революційного Проводу ОУН, проводів ЗЧ ОУН та ОУНЗ, він протягом кількох десятиліть був серед тих, хто визначав напрямки розвитку українських націоналістичних організацій. У 1950-ті та 1960-ті рр. – це також відомий публіцист, головний редактор двотижневика "Сучасна Україна" та співредактор журналу "Сучасність". Про те, що він був фахівцем у галузі зовнішньополітичних відносин, промовисто свідчить той факт, що саме Володимира Стахіва було призначено на посаду керівника "ресорту закордонних справ" Українського Державного Правління в перших днях липня 1941 р.

Документ, який публікується нижче, очевидно є розшифровкою стенограми виступу Володимира Стахіва на конференції Фундації для дослідів життя і діяльності полковника Євгена Коновальця. Рішення про створення цієї фундації було прийнято в 1958 р., коли відзначалися 20-ті роковини трагічної загибелі Голови Проводу українських націоналістів.

Комітет для відзначення в Роттердамі 20-річчя смерті славної пам'яті полковника Євгена Коновальця, або, як його тоді скорочено називали, Роттердамський комітет було створено з ініціативи Голови Проводу українських націоналістів (ПУН) полковника Андрія Мельника. Саме він звернувся до представників ЗЧ ОУН та ОУН за кордоном (ОУНЗ), закликаючи до спільного відзначення 20-річчя загибелі Євгена Коновальця. Але одразу створити такий всенаціоналістичний комітет не вдалося, бо представники ЗЧ ОУН відмовлялися брати в ньому участь, якщо там теж будуть представники "двійкарів". Щоб якось обійти протиріччя між бандерівцями та "двійкарями", Андрій Мельник доручив генералові Миколі Капустянському скликати нараду колишніх співробітників полковника Євгена Коновальця в ділянках військовій, революційній і політичній та представників вояцьких організацій і суспільно-громадських централь українців у Німеччині та Голландії. На цій нараді 4 лютого 1958 р. й було створено Роттердамський комітет. До Президії комітету увійшли: Андрій Мельник (голова), Степан Бандера, Роман Дашкевич, Дарія Ребет, Василь Татарський і Юрій Студинський. Наступного дня було обрано Діловий секретаріат у такому складі: Яків Маковецький, Михайло В. Борис, Роман Дебрицький і Модест Семирозум. Діловий секретаріат

зайнявся технічною підготовкою цих урочистостей. Роттердамський комітет згодом сформував Комісію трьох, до якої увійшли представники трьох гілок ОУН: Дмитро Андрієвський від “мельниківців”, Дарія Ребет від “двійкарів” та Ярослав Бенцаль від “бандерівців”.

Комісія трьох була покликана для збирання матеріалу про життя та діяльність Євгена Коновальця. 21 червня 1958 р. комісія надіслала до комітету свій звіт, в якому серед іншого було запропоновано створити при Науковому товаристві ім. Шевченка спеціальну фундацію для студій життя й діяльності полковника Коновальця. На засіданні Роттердамського комітету 27 вересня 1958 р. Андрій Мельник розповів, що він разом з Дмитром Андрієвським мав у Парижі зустріч з представниками НТШ Володимиром Кубійовичем та Володимиром Яневим. В результаті розмови було досягнуто угоду. На цьому ж засіданні комітету 27 вересня 1958 р. було розглянуто й проект угоди з НТШ, але виникли суперечки, і питання було передане на розгляд Президії комітету. Президія мала зайнятися підготовкою створення фундації, а комітет після створення фундації повинен був самоліквідуватися.

Процес підготовки створення Фундації для дослідів життя і діяльності полковника Євгена Коновальця тривав протягом 1959 р. Цим займалася відповідна Підготовча комісія. Її секретарем був Яків Маковецький. В Архіві ОУН у Києві зберігається низка листів від українських організацій в еміграції, датованих 1959 роком, в яких висловлюється прохання прийняти ці організації у члени фундації. Серед цих організацій були: Українське товариство “Відродження” з Аргентини, Українсько-бразильський клуб (Бразилія, Курітіба), Українська видавнича спілка в Лондоні, Відділ Союзу українців у Британії (СУБ) у Бредфорді, Відділ СУБ в Олдгемі, Відділ СУБ у Ноттінгемі, Спілка української молоді у Великій Британії, Ліга визволення України (Канада, Торонто), “Українська національна єдність” (Франція), Українська стрілецька громада в Канаді, торонтська філія Українського національного об’єднання в Канаді, Організація українок Канади імені Ольги Басарабової в Торонто. На 10 травня 1962 р. фундація нараховувала 32 дійсних члени.

У листі Головної управи Українського товариства “Відродження” в Аргентині від 7 квітня 1959 р. до Підготовчої комісії Фундації для дослідів життя і діяльності полковника Євгена Коновальця зокрема зазначалося: “Потверджуємо одержання Вашого листа-обіжника з дня 20 березня ц. р. враз з прилогою тексту проєкту Статута Фундації та висловлюємо наше вдоволення з приводу заоснування цього рода Фундації. Отсим зголошуємо наше Т[оварист]во – Українське Товариство «Відродження» в Аргентині в кандидати в дійсні члени згаданої Фундації. Вписове в сумі 10 американських долярів і річну членську вкладку 25 ам[ериканських] долярів перешлемо на вказану Вами адресу. Якщо б на Установчих Загальних Зборах Фундації була би потреба заступити наше Т[оварист]во, то ми просили б п. д-ра Якова Маковецького бути нашим представником”[1].

У проекті статуту фундації мета діяльності фундації була сформульована таким чином: “Фундація має завдання провадити досліди життя і діяльности полк[овника] Євгена Коновальця. В тій цілі Фундація збирає належні

[1] Архів ОУН у Києві. – Фонд Євгена Коновальця.

матеріяли й опрацьовує їх для видання друком, сприяє звеличенню його пам'яти літературними і мистецькими творами, добуває матеріяльні засоби, потрібні для виконання повищих завдань"[2]. Відповідно до статуту Загальні збори фундації мали скликатися в міру потреби, щонайменше раз на два роки.

12 травня 1961 р. в приміщенні ЦПУЕН у Мюнхені відбулися Основоположні збори Фундації для дослідів життя і діяльності полковника Євгена Коновальця. Було ухвалено Статут фундації й обрано керівні органи. Управа фундації: Юрій Бойко (голова), Ярослав Бенцаль (заступник), Олекса Вінтоняк (секретар), Григорій Васькович, Євген Мацях, Роман Дебрицький, Яків Маковецький. Контрольна комісія: Андрій Мельник (голова), Степан Ленкавський, Богдан Кордюк, Мирон Коновалець, Василь Орелецький.

Результатом роботи фундації мала стати підготовка та публікація збірника матеріалів про життя та діяльність Євгена Коновальця. Фундація сформувала редакцію цього збірника. 8 березня 1963 р. редакція опублікувала "Інформації і побажання до шановних авторів збірника". В цьому документі повідомлялось: "В склад редакції збірника на сьогодні входять: проф. д-р Ю. Бойко, д-р Г. Васькович, М. В. Борис. В дальшому склад редакції буде доповнений новими членами"[3]. В цій інформації визначалася структура збірника, наголошувався його науковий характер. "Характер збірника – дослідчо-науковий. Він має стояти на високому рівні під оглядом змісту, форми подання матеріялу і стилю. Статті в ньому повинні бути оперті на документи і джерела; останні мають бути піддані суворій перевірці. Абсолютно виключається пропаґандивно-ґльорифікаційний підхід і стиль"[4].

В інформації вже було також запропоновано назву майбутнього збірника – "Євген Коновалець та його доба. Збірник статей, спогадів, документів". Редакція не обмежувала розмір статей-матеріалів, – він міг бути 10-40 сторінок і більше. Передбачалася виплата гонорарів авторам статей "за тарифою наукових праць". Всю роботу планувалося провести протягом року з тим, щоби "ще цього року… матеріяли повинні бути здані друкарні до складання". Насправді ж цей збірник побачив світ аж у 1974 р.[5]. У передньому слові до видання з цього приводу зазначалося таке: "По довгих роках праці випускаємо у світ Божий оцей збірник. Є він плодом зусиль не якогось вузького гурту людей, в ньому виявляє себе українство в діяспорі, виявляє своїми позитивами власну духову пружність і матеріяльну спроможність, а коли є у цьому неґативи (а де ж без них обійшлося!), то вони відображують собою наші колективні спроможності"[6].

У процесі роботи над підготовкою збірника фундація скликала спеціальні студійні конференції, на яких обговорювалися теоретичні питання, пов'язані з написанням матеріалів для книги. В Архіві ОУН у Києві є документ про першу таку конференцію. Це запрошення на студійну конференцію,

---

[2] Там само.
[3] Там само.
[4] Там само.
[5] Див.: Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – 1019 с.
[6] Там само. – С. 7.

що відбулася в Мюнхені 19 грудня 1963 р. в приміщенні Дому української науки. На цій конференції було заслухано та обговорено такі доповіді: Богдан Кордюк, "Євген Коновалець як політичний організатор", Микола Філь, "Роля полк[овника] Євгена Коновальця у творенні Організації Українських Націоналістів", Дмитро Андрієвський, "Обставини 30-х років і Провід Українських Націоналістів", Михайло Борис, "Інформація про підготовку збірника-монографії". Михайло Борис у своїй доповіді серед іншого розказав, що інформація редакції збірника з окремим листом-запрошенням до співпраці були відправлені на 129 адрес. "Воно, на перший погляд, може видаватися, надто високе число співробітників? Тут потрібний короткий коментар: у цьому випадку під окресленням «співпраця», я розумію не лише опрацювання статей-матеріялів, а якнайширше співробітництво: складання бібліографії, розшуки за фотографіями, документами, рідкісними виданнями тощо. Самих авторів є на увазі не більше 70… Проведені підрахунки показують, що дотеперішні наслідки підготовки менші ніж середні…"[7].

Реферат про зовнішню політику ОУН Володимир Стахів виголосив на конференції фундації в червні 1967 р. Про те, що це була саме конференція Фундації для дослідів життя та діяльності полковника Євгена Коновальця, свідчить, по-перше, склад учасників, які взяли участь в обговоренні реферату, а по-друге, те, що у своєму виступі Володимир Стахів кілька разів згадує про завдання фундації. Дату виступу теж легко визначити, адже В. Стахів згадує, що "якраз вчора виповнилося рівно 33 роки з дня вбивства Пєрацького". Отже, виступав він на конференції 16 червня 1967 р. У своєму виступі В. Стахів сформулював головні напрямки для висвітлення теми та дав періодизацію зовнішньополітичної діяльності ОУН у міжвоєнний період. Можливо, через те, що в рефераті були головним чином окреслені завдання для подальшої роботи, цей текст не увійшов до збірника "Євген Коновалець та його доба". У книзі в розділі "Зовнішня політика ОУН" було опубліковано три статті: Ігоря Каменецького "Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами", Костянтина Зеленка "Великобританія і Україна" та колишнього представника ОУН у Великій Британії Євгена Ляховича "Діяльність ОУН в Лондоні в 1933–1935 рр.". Але у передмові до книги головний редактор професор Юрій Бойко писав, що Володимир Стахів брав участь у редагуванні текстів, що увійшли до цього фундаментального збірника. В тій же передмові до книги Юрій Бойко називав проблеми, з якими стикалася редакція при роботі з текстами: "Редколеґія поборювала напушисту фразеологію, інерцію емоційної героїзації постаті Полковника, спроби окремих авторів випнути свою особу в історичних подіях минулого, зайву багатомовність. Деякі автори губили відчуття того, що вони пишуть до збірника, і розганялися на монографію (отримано, наприклад, статтю на 160 стор[інок] машинопису!). В таких випадках доводилося різати текст ножицями, а після всіх скорочень узгіднювати остаточну редакцію із авторами; цю делікатну місію Редакційна Колеґія переклала в основному на мене"[8].

[7] Архів ОУН у Києві. – Фонд Євгена Коновальця.

[8] Євген Коновалець та його доба. – С. 10.

На жаль, Володимир Стахів помер у 1971 р., так і не побачивши надрукованої книжки. Як ми бачимо, в цьому збірнику статті, присвячені міжнародній діяльності ОУН, висвітлюють тільки два напрямки зовнішньополітичної діяльності організації – спілкування з представниками політичних кіл Великої Британії та Німеччини. У своєму рефераті Володимир Стахів набагато ширше окреслив сферу зовнішньополітичної діяльності ОУН. Чому до книги увійшли тільки ці два напрямки, Юрій Бойко пояснював так: "Розділ «Зовнішня політика ОУН», хоч і не вичерпує означеної проблематики, є все таки наскрізь свіжо і добре удокументована розгорненим (проф. д-р І. Каменецький, К. Зеленко, Є. Ляхович). Ми свідомо пішли на те, щоб для міжнародньої політики ОУН дати ширший історичний фон, представити цілість політики Англії й Німеччини перед 2-ою світовою війною. З появою наших матеріялів має остаточно розвіятися леґенда про орієнтацію Коновальця на «фашистську Німеччину»"[9].

Машинописний текст виступу Володимира Стахіва походить з його особистого архіву. Після смерті В. Стахіва німецький історик доктор Франк Грелка (Європейський Університет Віадріна, Франкфурт-на-Одері) з дозволу вдови Володимира Стахіва зробив копію цього документа, а вже згодом передав цю копію Дмитру Буріму. Текст є очевидно розшифровкою стенограми доповіді Володимира Стахіва та подальшого її обговорення. Така думка виникає через те, що в тексті залишено багато пропусків, особливо в кінці речень. Досить часто речення між собою не узгоджені, виклад плутаний. Складається враження, що стенографіст або не встигав все занотовувати, або не все розумів. Тому опублікувати такий документ без певного редагування практично неможливо. Про це, до речі, говорив і сам Володимир Стахів в останніх рядках доповіді: "Вибачте, що я занадто фрагментарно ті справи подавав, я спішився, й тому всі мали претензії, що не вимовляв останні слова в реченні. Може відбутися дискусія, коли йдеться, що ця доповідь може бути надрукована, бо я вважаю, що ця доповідь ще в тій формі, як я її виголосив, надрукована ще не повинна б бути". Але оскільки за життя Володимира Стахіва цей матеріал у відредагованому вигляді не публікувався, то треба його видати хоча б у такому "чорновому" варіанті через те, що в ньому автор висвітлює важливі аспекти історії ОУН.

Цей реферат Володимира Стахіва вже було опубліковано в Україні[10]. Упорядник, правда, не пояснив, що це за текст, коли і з якого приводу був написаний. Єдине, що було вказано, що текст походить з архіву молодшого брата Володимира Стахіва Євгена, теж відомого діяча ОУН, автора кількох книжок спогадів. Текст для публікації було відредаговано, знову ж таки не вказано, хто це робив – чи сам Володимир Стахів, чи Євген Стахів, чи упорядник Олександр Панченко. Разом з тим внесені додатки до тексту, які заповнюють пропуски, та деякі зміни в тексті, зроблені під час редагування, інколи викликають запитання. Наведемо один тільки приклад. У тексті

[9] Там само. – С. 14.

[10] Див.: *Стахів В. П.* Про українську зовнішню політику, ОУН, Карпатську Україну та політичні вбивства Кремля: Зб. вибр. пр. / Упоряд. О. Панченко. – Гадяч, 2005. – С. 16–51.

реферату Володимир Стахів згадує про місію британського посла на Закарпатті, але оскільки події на Закарпатті відбувалися вже після вбивства Євгена Коновальця, то Стахів робить висновок: “Це вже до доби полковника Коновальця не належить”. А в збірнику, упорядкованому Олександром Панченком, висновок прямо протилежний і наступне речення просто видалене[11]. До того ж не виправлено численних помилок, зокрема у прізвищах відомих європейських та українських політичних діячів. Відповідно немає й коментарів; а коли б упорядник готував ці коментарі, то він би дізнався про правильне написання назв установ та прізвищ. Але найголовнішим недоліком згаданої публікації, на нашу думку, є те, що упорядник вилучив три сторінки тексту. З яких це міркувань робилося, важко сказати, але це було зроблено свідомо, бо замість вилученого тексту поставлено три крапки. Таким чином, не було опубліковано половину виступу брата Євгена Коновальця Мирона, виступ пана Леника та виступ Юрія Бойка. Отже, доцільність повторної і саме наукової публікації реферату Володимира Стахіва не викликає сумнівів.

Текст реферату Володимира Стахіва “До зовнішньої політики ОУН в роках 1931–1938” та стенограми його обговорення ми подаємо у максимальній відповідності до оригіналу (лише трохи підправлено пунктуацію). Слова, які ми додаємо в місцях пропусків, позначені квадратними дужками. Слова, які були додані при публікації Олександром Панченком, позначаються курсивом. Явні описки стенографіста виправлено беззастережно. Подекуди таки довелось залишити пропуски, тому що важко визначити, що хотів сказати В. Стахів, а ті варіанти, які подавав упорядник О. Панченко, нам не видаються очевидними.

ДОКУМЕНТ

Володимир Стахів. До зовнішньої політики ОУН в роках 1931–1938

Вельмишановні пані й панове!

Питання зовнішньополітичної діяльності Організації Українських Націоналістів ОУН надто широка та складна тема, щоб можна вичерпати її в одній доповіді і укласти її в такий короткий реферат. Тому доповідачеві доведеться обмежитися тільки деякими фактами та фрагментами окремих важливіших, так би мовити, ключових подій і [на] найширшому тлі з’ясувати не тільки зовнішньополітичну концепцію ОУН, але також і реалізацію її з усіма успіхами, яких, мабуть, мало та невдачами, яких, мабуть, досить багато. До того, труднощі з’ясування самої проблеми лежать ще в тому, що з’ясування саме у тій ділянці великою мірою мемуаристська література, опублікована чи тільки доступна архівна документація, документальна фіксація з боку чужоземних партнерів тих чи тих виявів зовнішньополітичної діяльності ОУН дипломатичного характеру, політичної інформації, безпосередніх розмов, публікацій журналістичного та публіцистичного характеру. У зв’язку з таким станом речей виринає оправдане і дуже коротке питання децентрального організованого, принаймні публіцистика, без винятку всіх [видань], газет, бюлетенів, журналів, альманахів, листів, звернень, брошур та інформативних книг

[11] Там само. – С. 24.

чужими мовами. Уже не говорю про документи [офіційного] характеру, як листування, протоколи засідань, нарад, конференцій, чужомовних пам'яток, які ми популярно називаємо меморандуми, протокольні записи та звіти про політичні розмови з чужоземними партнерами тощо.

Мені здається, що одним з основних завдань фундації було власне стати такою установою, де центрально були [би] архівізовані ці документи публічного й [довірочного] характеру. Бо це все таки дуже потрібне не тільки для відсвіження пам'яті про ці чи ті факти, події, персоналії, навіть прізвища, але також, зокрема передусім для перевірення вірогідності повищих даних у пам'яті, перевірення часової послідовності окремих фактів, їхньої логічної пов'язаності та взаємозалежності. Зовнішньополітична діяльність ОУН з усіма її піднесеннями та спадами є чимось у роді гарячого заліза, за яке ніхто братися не хоче, що[б] не попекти собі своїх політично делікатних і чистих рук. Чи не так? [Всі], що досі висловлюються на цьому форумі чи деінде, наприклад, на сторінках українських газет, дуже старанно обминають тематику зовнішньополітичної діяльності ОУН в її не підфарбованій конкретності. Якщо дехто з них і брався за це питання в пресі або в окремих публікаціях, то [не] виходив поза межі дифірамбів і пласких дуже патріотичних слів.

Чому так послідовно відмовчувалися і відповідальні особи, які мали б багато дечого сказати, про окремі фази чи періоди закордонної політики ОУН. Говорю тут про закордонну політику, хоч я радше схильний вживати окреслення зовнішньополітична діяльність. Наприклад, цікаво було б почути міркування з цієї ділянки політичного референта[1] проводу Організації Українських Націоналістів, покликаного першим конгресом ОУН у лютому 1929, референта відповідального на відтинку за концептування, плянування та реалізування української закордонної політики у виданні розумінь та формувань Організації Українських Націоналістів. Або почути оцінку всіх заходів ОУН на терені Королівства Італії з-під пера тамошнього *представника* ОУН, який одночасно виконував *обов'язки* секретаря організації на тому терені[2]. А 1932 і 1933 років відомою *й* популярною була, так сказати, установа трьох уповноважених крайової екзекутиви, ще популярніша, трьох комісарів, які вважали себе компетентними концепційно унапрямлювати та контролювати політичну діяльність ОУН за кордоном і синхронізувати її з революційною акцією КЕ ОУН *на ЗУЗ*, в тому й зовнішньополітичну діяльність. Справді цікаво було б довідатися, чи вони мали будь-які застереження до тих чи тих подій чи форм у реалізації заходів закордонної політики ОУН. Обидва колишні уповноважені К[райової] Екзекутиви, що пережили Другу світову війну[3], також відмовчуються від цього комплексу питань так само, як і обидва згадані представники старої ґвардії націоналістів. Для всіх їх зовнішня політична діяльність ОУН залишається таки великою мірою гарячим залізом. Я особисто довго вагався, чи взагалі виступати саме на цьому полі з повищою тематикою. Довго важив усі "за" і "проти" і визнаю те, що сьогодні шкодить цікавість, хто дав себе переконати деяким старим чоловіком і давнішого часу другом ОУН, щоб дати перевагу елементам та аргументам "за".

Неохота та вагання зумовлені між іншим такими 4-ма причинами: по-перше, занадто складна тематика, яка, так би мовити, відстрашувала всіх інших, які були доповідачами саме цього питання. Складність лежить передусім у тому, що треба нарешті залишити [політичні перестороги] і говорити так, як справді було, незабронзовувати і не відбронзовувати недавнє минуле, бо, на мою думку, ні ОУН, ні її відповідальні особи бронзи не потребують. Однак таки треба демонтувати багато

т. зв. позитивів, як також і неґативів, леґенд, що їх натворила впродовж часу пропаґанда приятелів і недругів ОУН. Ці леґенди не тільки треба демонтувати, а кожний визнає, що в нашій дійсності робити ці речі надто прикро. По-друге, [важливе] уточнення: це єдиний форум, де зустрічаються ще всі три фракції, а можна окреслити ще точніше: три відламки розриву колись єдиної ОУН, щоб спільно простежити факти і події своєї політичної молодости, факти свого безповоротного минулого і теперішности. Конкретна дія цієї теперішности і майбутнє координування запляннованої діяльности.

Ні, панове, теперішня політична дійсність між трьома фракціями аж ніяк не мобілізує морально виступати з доповідями і обговорювати те з співавторами та учасниками, що ми разом робили. Такий форум присвячений справам історії. Тепер уточнюю: зобов'язує принаймні чесну гру, "фейр плей" тепер, в давності і післязавтра. А то цей форум стане подібним, єдиним помостом, яким є американсько-китайські дипломатичні розмови у Варшаві. Стане, так би мовити, націоналістичною рутиною.

По-третє, на наших договірних та дискусійних форумах не тільки на цьому відтинку виступають часто некваліфіковані диспутанти, [що] знеохочує дискусії принаймні такого доповідача, як я.

По-четверте, відсутність документації, як я згадував.

Ці вступні зауваги треба було мені зробити, навіть наражаючись на небезпеку, що вони звучатимуть прикро, може, навіть прикріше, ніж наміряв доповідач. Прикрість лежить не в тих чи в тих формулюваннях, а в фактах, подіях, але про це буде мова в формулюваннях.

Зовнішньополітична концепція ОУН

Я спрощую для розуміння її. По-перше, організувати реальні сили для боротьби за державну самостійність України. Ця боротьба, а внаслідок її постання незалежної держави в тій чи тій формі, порушували міжнародний уклад сил. Отож організація цих реальних сил мала вплив на досвід, на політичну концепцію ОУН. До реальних сил зараховуються не тільки бойові кадри на всіх щаблях життя, політичні пропаґандисти. До цих зараховуються усі фактори усього суспільного життя нації, тобто організування реальних сил. У нас окреслення "реальний", "реалітет" набрало в політиці згірдливого посмаку. Немає справжньої не реальної політики. Принципіяльна політика завела Гітлера туди, куди ми бачили, сьогодні Насера[4] також у сліпу вулицю. Поняття принципіяльної і реальної політики висунули в такому принципі публіцисти, як Дмитро Донцов і Володимир Мартинець[5]. І завели плутанину в українській політичній термінології.

Я ще буду говорити також про опортунізм. Отож, не принципіальна політика, а політика послідовна і таки реальна. Отож, політика ОУН є реальна, послідовна, і таку її вона виконує. По-друге, створювати революційну ситуацію. Нехай нікого не бентежить запозичення в Маркса чи марксистів, але ми це окреслення не видумали, і, по-третє, довести цю революційну ситуацію до революційного завершення, вкалькульовуючи при цьому революційне завершення в формі національного повстання, вкалькульовуючи при цьому відповідний міжнародний уклад сил чи міжнародних *факторів*. Концепція була реальною, революційною і калькулятивною. Тверджу, що ОУН єдино посідав політичну концепцію. Це, однак, ніяк не означає, що ця концепція була єдино правильна, але правильність концепції міряється застосуванням мір

життя, послідовністю реалізації і передусім [досягненням] успіху чи неуспіху. Інші українські формації того часу за винятком деякою мірою УНДО жадної власної політичної концепції не посідали. А заборонялося орієнтаціям політичним нереальним, пристосованським, спекулятивним.

Ще раз повертаюся до публіцистики Донцова і Мартинця, якими протиставлена політика принципіяльна і опортуністична. В кожній зовнішній політиці є велика доза того, що називаємо опортунізмом, тобто принципом доцільности. Отож, не опортуністична політика, а пристосованська, не опортуніст, а політичний пристосованець. В політиці, зокрема в зовнішній, існують два критерії: калькулятивний і спекулятивний. До речі, між іншим, уся наша еміграційна політика має характер спекулятивний.

Під час визвольних змагань 1917 р. такі концепції, а може, тільки ситуації існували, і в тому контексті моєї доповіді обов'язково треба про них згадати, бо якоюсь мірою, думаю, і нав'язувати зовнішньополітичну концепцію ОУН. На першому місці ставлю концепцію власних сил. Нехай нікого не здивує, що вважаю представниками цієї концепції Михайла Грушевського, а з другого [боку], Миколу Міхновського. Друга, це концепція орієнтації на центральні держави, із верховодством Німеччини. Галицькі політики, СВУ, а між ними й Дмитро Донцов. По-третє, орієнтація на Антанту, реальна вже в 1917 р., за жовтневої революції, а пізніше в 1919 р. в справі Денікіна, переговори в Одесі, Варшавський договір. По-четверте, орієнтація на Росію, зокрема на сьогоднішні ювілеї. Вона була однією мірою концепційна орієнтація, а потім, уже в 20-х роках, пристосованською. Всі вони, ці 4 концепції, не дали успіху, всі вони практично провалилися.

Існує ще одне питання, яке треба з'ясувати, періодизації зовнішньої політичної діяльності ОУН. Критичний спостерігач може слушно заявити, що такий короткий час, як семиріччя, тобто 1931–1938, не вимагають якоїсь періодизації. В справ[ж]нім часі у факультетних вимогах політичних партій. Кінцева дата в 1938 зумовлена смертю полковника. Початкова 1931, на мою думку, виявляє конкретно реальний стан на міжнародному форумі, наслідки польської пацифікації. Семиріччя щодо теми моєї доповіді має такі періоди, на мою думку: роки 1931–34 до атентату на польського міністра внутрішніх справ Пєрацького[6], і, здається, вчора минуло 33 роки, як ця подія сталася. Я цей рік взяв як передумову дати до оцінки політичної ситуації 1934–1937 років, тобто до виникнення перших ознак загострення *в* міжнародній европейській політиці, і третій, найкоротший, отже, 1937 і [по] 30 травня 1938 – смерти Євгена Коновальця.

Виникає у зв'язку з тим питання, чи з'ясовувати та характеризувати окремий факт та події згідно з цією періодизацією, чи хронологічно. Я особисто вибираю можливість систематично по окремих країнах і комплексах країн, при чому буду притримуватися такої системи, поданої мною. Кажу, що розумна людина, стоячи перед завданням перекидати купу каміння з одного місця на друге, починає роздумувати. Я не хочу бути зразком цієї категорії людей. Отож починаю з менше важливих справ з погляду зовнішньополітичних країн – США та Канади. Хоч основна фінансова база для зовнішньополітичної діяльності ОУН були українці в цих країнах, то для зовнішньої політичної діяльности ця база використана не була. Це виникало з помилкової оцінки щодо ролі США. Помилковість була зумовлена дуже великими, конкретними, об'єктивними даними. В Америці були в тих часах тенденції до ізоляціоністської політики супроти европейських справ, уже тоді виникало

незадоволення, головно в Азії, конкуренції Японії, в Маньчжурії, а зумовлена також невдачею в 1922 р., плян ген[ерала] Канака[7] до гегемонії в Азії, японський плян проектувань тощо. Внаслідок цього – зближення в листопаді 1933 р. з СССР, з одного боку ґарантувати засаду політичної безпеки в Европі, проти наростаючої Німеччини, і як противага Японії в Азії. Відомо, зумовленою Рузвельтовою політикою.

До цього я зауважив би, що сьогодні аналогія до міжнародної політики, якщо аналогії в міжнародній політиці взагалі можливі, тепер Америка бажає використати СССР проти Китаю. Але все ж були дані для розваження зовнішньої політики і політичної діяльности на терені США, Вашинґтон. Зумовлені фактом, що США, яких президент Вілсон був архітектором Версальського договору, не ратифікували цього договору і тим самим не ґарантували версальської системи договору. Треба було і можна було апелювати до волелюбних принципів американського народу, зафіксованих у конституції, і до його революційних визвольних традицій. В той час, у першому періоді до 1934 р., у цій ділянці українці зробили мало або нічого. На мою думку, відповідальний за такий стан речі поносить Омелян Сеник[8], який перебрав справи американського сенату. Далі такі особистості, як полк[овник] *Мишуга*[9] та Дмитро Галичин та політичні прихильники концепції ОУН. А навпаки, на американському терені власне з 1933 і 1934 рр. наступила досить дивна політична орієнтація на можливості націонал-соціалістичної Німеччини. На ділянці націоналістичної публіцистичної інформації великі занедбання. Тільки внаслідок суґестій або думок т[ак] зв[аної] ініціятивної групи, США були тільки, так би мовити, фінансовим податковим запіллям.

Коли я говорив про відповідальність, то в нас [це] ототожнюється з людиною. Відповідальність це є тільки на те, щоб тільки шукати потім за людиною. Отож канцлер* був знаменитим політичним організатором, мав передусім величезне внутрішньополітичне зацікавлення, але важкий був для думок зовнішньополітичної діяльности. Над США довше розводитися не потрібно.

Там досить пізно організувалося націонал-політичне об'єднання на базі Української стрілецької громади, члени якої давніше підтримували УВО, а тепер політику ОУН не так в той час націоналістичних, а соборницьких позицій, бо на Україні не було, крім ОУН, на жаль, політичних формацій, які б послідовно стояли на засадах соборництва. Канада могла стати помостом у політиці Великобританії. В останній частині моєї доповіді така спроба заіснувала, про що не буду говорити, переходячи до Великобританії.

Тричі були спроби з боку деяких членських політичних кіл нав'язати політичні контакти до українського політикуму, в тому числі до Організації Українських Націоналістів. В 1930 зокрема питання пацифікації, то тільки коротко подаю та нагадаю акцію англійських парляментаристів на терені Ліґи Націй, діяльність відомого журналіста, українцями вже призабутого, у "Манчестер ґардіян", великого ліберала [Фредеріка Войта][10], якого в 1933 р. після приходу до влади Гітлера, тоді у Лондоні у своїх причинках до тієї теми обмежується, на жаль, тільки до справи, я би назвав колонела Мела[11]. До того часу в Лондоні вже діяли такі українські особи: Володимир Коростовець[12] з боку гетьманців, невеликі успіхи він міг мати, справи були пов'язані зі скандалами перед англійськими консерватистами.

Не знаю, чи на цьому форумі так виразно можу сказати, як тепер скажу, існувала також діяльність афериста міжнародно-політичного Якова Макогона[13], котрий

* Канцлер – псевдонім Омеляна Сеника.

подавав себе дискретно і так дискретно хотів почути, що він є нащадком князів Розумовських. І тільки допис пресового бюра в Женеві. Хто міг стояти політично за Володимиром Коростовцем, ясно, коли зважити, що діяльність гетьманської організації обмежувалася тоді найбільшою мірою безпосередньо німецьким тереном. Центр політичної діяльности знаходився в Берліні. Хто стояв за Яковом Макогоном, мені важко сказати, а якісь пропозиції ставити не хочу. Окей*, тобто Євген Ляхович[14], у своїх причинках не згадує про свої розмови з Форейн оффіс, про свої розмови з містером Стренґом[15], може, тому, що він свій причинок базує в основному ситуацією, в якій описує, це його стаття в "Трайденті", де він хотів оправдати зовнішню політику ОУН в очах американського суспільства чи українців, які не знали й тоді української мови.

Окей *здається* знаходить у своїй розмові, *що* реферував у травні *у складі* адміністративної групи. Містер Стренґ був членом департаменту східньополітичних справ в британському [міністерстві закордонних справ]. В 1939 р. був з тією делеґацією нещасливою, що їхала [напередодні] договору зі Сталіним і Гітлером, опісля війни був політичним дорадником у першій фазі британської окупації Німеччини і якийсь час…

І тоді в той час 1933 і 34 рр. у Форейн оффісі, за висловами Ляховича, які він досі згадує, такі стосунки в організації Німеччини. В дипломатії, як відомо, говориться неправда, але говориться правда не в усьому, але пристосована так, щоб партнер не міг зрозуміти. В той час англійці мали славу таких, що знали майже про все, що діялося в світі. І на це містер Стренг [також знав багато]. А що наша організація? Власне через оффіс Альфреда Розенберґа це була [політика] національна. Розенберґ після приходу Гітлера до влади їздив до Лондону, щоб організувати англійську громадську думку для тих плянів східньоевропейських, які були з'ясовані в ["Майн кампф"] чи Розенберґовому "Міфі XX ст."[16], і поніс там жахливу невдачу. Можливо, що суґестії містера Стренґа були базовані власне на тих розмовах Розенберґа, над тим застереженням, що зв'язане з офісом Розенберґа, буде українське національне нещастя.

У тому причинкові Ляхович подає, що англійці в той час – офіційні кола, не тільки полковник Мел – були за те, що[би] полк[овник] Коновалець їхав до Лондону на політичні розмови. Виникає питання, які Ляхович з'ясував, чому полк[овник] Коновалець у той час до Лондону не поїхав: з фінансових труднощів, а фінансова ситуація Організації Українських Націоналістів і діяльність її за кордоном [були у прямій залежності].

Ситуація не була така, як собі уявляли і уявляють недруги на другому боці. Чи з фінансових труднощів, чи брак відваги – не його, але усього проводу, а може, третє – внутрішньоорганізаційних заходів, були і версії з Ярим[17], нарешті й чужі впливи.

Далі виникає питання, чому пізніше після відходу з Лондону не було спроб та заходів. Аж у 1937 р. у Великобританію приїхав п[ан] Давидович з Канади. Його повновласті були дуже обмежені, тобто пристосовані до пресово-інформативної діяльности. Це можна знайти на сторінках журналу "….. енд Раша".

Я не буду на цьому форумі давати відповіді на ті питання, які би поставили, і то з різних причин. Перша причина основна, і хочу її тут подати, а зрештою немає документарних даних. Але хочу заперечити, щоб за організацію англійської справи ця справа відбувалася не тільки за його відомом, але вже найменше, що тут неґативний

---

* Окей – псевдонім Євгена Ляховича.

вплив могла мати група або навпаки. Це ще тоді відбувалося поширення політичної діяльности ОУН таки великою мірою суґестіями, може, допомогою. Але хочу тільки сказати, що, може, для ілюстрації може послужити факт, дехто скаже суб'єктивний, що говорю про себе. В 1937 р. як хотів переселитися до Англії на студії, і знаю позитивно, що ту справу скапіталізував Омелян для себе.

В 1937–38 рр. була третя спроба нав'язати контакти британських політичних кіл з ОУН, також і з іншими політичними середовищами. Був час загостреної міжнародної ситуації. Звичайно, це не належить тут [щодо] англійського посла і його місії на Закарпатті. Це вже до доби полк[овника] Коновальця не належить. Це було [б] уже темою для фундації.

Труднощі робити яку-небудь політичну діяльність у Франції були утруднені фактично не політичними моментами, а психологічними. Існували взагалі в українській політичній ментальности ресантименти до Франції з приводу епізоду [вбивства] Петлюр[и], [також] на адресу генерала тоді Грекова[18] в Одесі, ресантименти, що 14 березня 1923 дипломатія була промотором визнання Галичини за Польщею. Політику з ресантиментів робити не вільно, але, на жаль, так було, і хочу з'ясовувати факт, як воно було. Але вже в 20-ті роки велика група депутатів французьких зокрема *виступили* проти білого терору в Польщі. Тільки собі пригадую – між підписами був підпис Леона Блюма та інших. А після пацифікації, наприклад, зокрема мовляв, з'ясуйте нам, поляки – як справи маються, тобто з'ясуйте нам, яким сильним союзником ми вас маємо вважати. Отож з українського боку було незацікавлення французькою справою – уживаю такі окреслення, які тоді уживалися – незважаючи на те, що Франція в той час була політичним гегемоном.

Володимир Мартинець і Микола Сціборський[19], який в той час був редактором "Українського слова" в Парижі (редагували, до речі, газету дуже добре), не мали зовнішньополітичних зацікавлень, а мали, по-моєму: Сціборський – ресантимент до *внутріорганізаційної діяльности*, а Мартинець – до рішення Ради амбасадорів, зокрема не мали зацікавлення розгортати політичної діяльности на терені Франції. З боку французів були спроби. Наприклад, згадують такого журналіста, [як] Андре Жермен[20], який пропонував контакти до парляментської групи у 1937 р. управі журналістів. Правда, *ця* права демократична група – на це тільки відповідь була лише двох членів діячів у Парижі, що це мала група 3–4 депутати і сподівану…[*]

Навіть і спроби інформувати французьку громадськість не знаходили чомусь зрозуміння в колах ОУН. Отже, так, з одного боку, за суґестіями згаданої ініціятивної групи постав бюлетень, який коротко тривав, "Сервіс де ля прес україніян" на чолі з Рудьом, який був на практиці в Берліні десь у пресовій службі. Треба у зв'язку з цим також згадати і про терен Ліґи Націй, незважаючи, що то це ще окремий терен, де повинна була зокрема Організація Українських Націоналістів з дуже чіткою світоглядовою системою більше себе активізувати. Так і було, що [протягом] року була розгорнена пресова і [інша] діяльність у зв'язку з пацифікацією в 1931 р. Тоді там видано декілька чисел бюлетенів французькою та англійською мовами. Згадаю мимоходом тільки такі прізвища, [членів ОУН], які брали участь у цьому бюлетені: Андрієвський, Кушнір[21], полк[овник] Євген Коновалець. Але в основному було занедбання цієї установи, так як, тепер, до речі, занедбання українського політикуму на терені Об'єднаних Націй, до яких можна ставитися так або інакше, але бути там в тій чи іншій формі треба.

[*] Закінчення фрази відсутнє.

До речі, в Женеві в рамах Ліґи Націй відбувалися конґреси европейських національних меншин. Мілена Рудницька[22], зубний лікар, депутат до варшавського сойму д-р Макарушка[23], з якими ОУН чи відповідні установи ОУН [підтримували] дуже тісний політичний контакт. Пригадую також малий епізод з 1936 р., що в департаменті в Берні, тобто президентові швайцарському було сказано, що Коновалець виїхав на власне бажання зі Швайцарії, коли довідався про тиск вета на швайцарський уряд. Мушу сказати, що тут ясно, недвозначно сформульовано, [як] високий урядовець політичного департаменту в Берні *висловився*, що це власне бажання, коли довідався. Це тиск був на полковника Конвальця, коли взяти до уваги, що полк[овник]. Коновалець був людиною не тільки з огляду людського, але і в суспільній політиці. *Це відбувалося в такій країні* як Швайцарія, що Ліга Націй мала свій осідок. Отож швайцарська преса дуже прихильно ставилася до українських справ, *особливо виділявся* журнал “Де Женев”, [де] публіцист Брюке [був] під впливом певної політичної групи – Розан, Вернер Ґунт, і для прикладу мушу сказати, що*…

Пригадаю, що тоді після смерти полк[овника] Коновальця були відповідні інформації у швайцарській пресі, які дуже використані в *цій* пресі з українських джерел, після того появилися листи, [що їх писали] Микола Троцький[24], Єреміїв[25]. То для ілюстрації того, які тут я міг би подавати газети більше з терену, але це радше могло б належати до ділянки внутрішньої.

Цим я замкнув би першу частину цих з’ясувань, тих малих, може, дрібних. Цікаве є, що передусім західні, те, що ми називаємо країнами демократичного світу, формально мало зацікавлені *були українським питанням*.

Тепер у другій частині переходжу до другого світу, який властиво є тим залізом гарячим, хочу його з’ясувати. То є проблема Італії, Еспанії, Японії і нарешті Німеччини.

Шановні пані і шановні панове, отже, я продовжую тепер другу частину не часово, тематично, продовжую її, бо тут ідеться тепер про ті країни, які в другій світовій війні понесли поразку, і наслідки якої були з боку ОУН дуже жваві, і, може, тому власне зовнішня політична тематика в розумінні ОУН є таким гарячим залізом. Я вже подав, вибачте, мені зауважують, що я дуже швидко говорю, часу мало, отже, тема дуже широка. Я прагну таки багато справ скорочувати, тим більше, що під заголовком моєї доповіді є подані фрагменти подій. Отож переходжу тепер *до теми*.

Після Німеччини, часово беручи, Італія була другою країною, до політичних кіл якої ОУН нав’язала контакти. Не тому, що це була країна з фашистським режимом чи режимом національної диктатури, бо в той час ОУН підтримувала контакти з політичними колами і військовими колами демократичної Ваймарської Німеччини, а просто тому, що в Римі політичну й інформативну діяльність ще до заснування Організації Українських Націоналістів розгорнув Євген Онацький. Початок цих контактів треба датувати 1927 роком, коли постав Провід українських націоналістів і коли плянувалося творення Організації Українських Націоналістів, може, тоді ще не під цією назвою. Або, точніше висловившись, творення політичної організації революційної. УВО, як сама назва вказує, була військово-революційною організацією. Але Євген Онацький, який повинен би докладніше з’ясувати римські заходи, також належить до тих, хто відмовчується від питань зовнішньополітичної діяльности на терені Королівства Італії.

---

* Закінчення речення відсутнє.

Тут я буду тільки говорити деякими фрагментами, може, у дискусіях, запитах, постараюся бути точнішим і в доповіді. Тут в Італії, під паролем Беніта Муссоліні та східньоевропейських справ, в тому числі передусім для справи української, був колишній депутат католицької "Партіто популяре" Інсабато[26], який, наприклад, у травні 1934 р. об'їхав центри української еміграції, побував також у Варшаві в колах УНР, тоді в націоналістичних колах окреслювалося, в колах варшавської угодовської групи, в колах УНР, для відрізнення від інших груп УНР, не варшавських, але польонофільських, або не варшавських і не польонофільських, наприклад, в ЧСР. Інсабато був також добре обізнаним інформатором свого уряду в українських справах. Позиції Італії були тоді ясні і, може, для української зовнішньополітичної концепції некорисні. Італія була зацікавлена сильною Польщею, у 1934 р. політичне зацікавлення було спрямоване радше на становище України, в Радянському Союзі. А ОУН не тільки в очах української громадської думки, але й політичної думки Европи розгортала свою практичну революційну діяльність у всіх західних областях України, тобто під окупацією польською, румунською, чехословацькою.

Про подорож Інсабато по Европі в українській справі згадує також Розенберг у своєму фрагментарному щоденнику. Далі до персонажів, [що в] такій чи іншій формі заступали український погляд на справи східньої Европи, належали професор Сальвіні[27], професор Маніно. Та взаємна співпраця відбувалася радше на культурно-інформативній ділянці. Нагадаю, що була створена в їхньому Східньому інституті в Неаполі катедра української мови, очолена Євгеном Онацьким. Переклад в той час української літератури, в тому числі й переклад Хвильового, стеження за українською пресою і навіть докладніше, ніж в інших країнах европейських. В міністерській пропаганді був навіть окремий референт … чи Конформо. Вивчалася українська проблема, вивчалася українська мова. Наприклад, для ілюстрації подаю, *що* прекрасно українську мову й літературу опанував молодий студент у Євгена Онацького, який загинув як надпоручник на донському фронті і до того часу був керівником для цензури українського видання в Европі через Італію до США і Канади, поки Італія була на статусі … , тобто необ'єднана, до осени 1939 р. – червня 1940 р. І тими словами хочу підкреслити, що італійські політичні кола мали якнайдокладніші інформації, навіть з-за лаштунків української політики під час другої світової війни. Існували в той час в Італії т[ак] зв[ані] муссолінівські стипендії, вистарані Онацьким для українських студентів в 1932 р. До тих стипендіатів належали Михайло Колодзінський[28], Михайло Мушинський[29], Олександр Бандера[30] та ін.

Отож італійське зацікавлення було обмежене тим балянсом політичної концепції італійської за всяку ціну мати сильну Польщу як заборолο проти поширення комунізму. Незважаючи на цю оцінку щодо ОУН і щодо засягів її впливів, італійські політичні кола таки вважали Організацію Українських Націоналістів однією з компетентних організацій проблеми українців. У 1934 р. після марсельського атентату на сербського короля Александра і французького міністра закордонних справ Барту здеконспіровано українських учасників в одному вишкільному таборі в Itaці[31]. На цю вістку, кажуть, Муссоліні рвав собі волосся. Їх тоді заслано на Липарські острови, щоб зберегти абсолютно мовчанку в цій справі. Восени 1937 р. їх звільнено. Це у фрагментах тільки подаю, уважаю в італійській справі повинні нарешті зреферувати Євген Онацький, його часовий заступник і помічник доктор Михайло Турчманович[32] та Михайло Мушинський. Я тільки це все згадав, щоб картина була повніша.

В 1936 р. в колах ОУН, у їх діяльності за кордоном, виникла цікава дискусія у зв'язку з вибухом абіссінсько-італійської війни. Дискусія, яку я сформулював би "на яку ногу стати". Дехто хотів лявірувати публіцистично в тій справі, висловлюючи симпатії радше по боці абіссінців, але секретаріат ПУН-у на це не дозволив. У зв'язку з тим хочу тут нагадати такий епізод, редаксіон університету де насіонал або коротко …, епізод з академічною міжнародною організацією для справ Ліґи Націй на чолі [з] англійським лордом, секретаріят якої знаходиться в Копенгагені, секретарем був данець Хрістіян[33]. В той час членами були також університетські професори, зорганізувала опит серед різних студентських і академічних організацій щодо їх поглядів на абіссінську війну. Брошура мала виразний протиіталійський характер, проти італійської агресії і потрібна була для організування протиіталійської і протиагресорської кампанії на терені Ліґи Націй. Від України на окладинці всіх публікацій цієї організації міжнародної було моє прізвище як вільного члена, без права голосу. Федерасйон інтернаціонал звернулася також до групи фашистів [з] студентської організації, яка дала заключне слово, тобто відповідь на всі застереження, напади, гостру критику полемічну, що були в брошурі некорисні. Я тоді питав [про те], яке становище забрати, сказав – найкраще не приєднуватися до цієї справи. Була гостра інтервенція Євгена Онацького, мовляв, на окладинці була тільки "вільна Україна", що, мовляв, це жахливо погане враження в офіційних італійських колах. Це тільки так, для малої ілюстрації.

У зв'язку з тим також треба згадати еспанський епізод. В 1936 р. Орест Чемеринський[34] (публіцистичний псевдонім Ярослав Оршан) побував в Еспанії як кореспондент на фронтах громадянської війни. В той час булавний[35] української армії, примат в Арґентині, [керівник] тамошньої української стрілецької громади, робив заходи для оформлення українського леґіону, як допомогу генералові Франкові. Той відмовився від [будь]-яких підйомів цього роду. Пробували також між іншим росіяни від НТС, щоб боротися на еспанському терені з комунізмом.

Спроби мали фрагментарний характер, не були ні в рутині розбудови у 1938 р., хоч на Еспанію як терен невтральний у випадку світової війни (у 1938 р. було ясно, що европейська світова війна може постати) ішлося, що еспанський терен може в такій ситуації відіграти ролю як сполучний невтральний терен між країнами двох [воюючих таборів]. Це не належить до цієї теми, але зобов'язаний подати для повноти і ясности картини, що в 1939 р. влітку власне для зондування і підготовки цієї справи виїхав туди Михайло Мушинський. Отже, йшлося про спробу поліційну тоді на випадок війни [створити] політично-керівну станицю ОУН, і ця спроба не була здійснена. Тоді прийшло до прикрої справи розламу ОУН. Мушинський у 1940 р. залишив Еспанію. А у випадку, якби Еспанія в тій чи іншій формі відійшла до невтралістського статусу, ця дискусійна станиця була бути перенесена до Португалії.

Я дозволю собі ці дві країни коротко з'ясувати. Проблема Японії в зовнішньополітичній діяльності мало відома. Вона навіть для з'ясування теми дуже широка. Я обмежуся тільки деякими, так би мовити, ключовими фактами. Цікаво властиво підкреслити, що до політичних кіл Японії контакти були нав'язані лише в 1934 р. А я вважаю і перед тим подавав у своїй періодизації цей рік межовим роком у зовнішньополітичній діяльності ОУН. Точніше про це у розділі про політику в Німеччині. Отож влітку 1934 р. нав'язано серйозні зв'язки з японською амбасадою в Берліні, посередництвом німців, що не погоджувалися з політикою Гітлера, на базі

польсько-німецького договору про ненапад від 26 січня 1934 р. З Токіо доручено вести політичні розмови і доводити їх до такого завершення, доручено військовому аташе, полковникові Ошіма. Людина великого політичного формату, пізніше був амбасадором у Берліні двічі, уперше він подався на демісію 1939 р. після заключення німецько-радянського пакту про ненапад. І Ошіма був зобов'язаний інформувати амбасадора про кожну фазу розмов і наладнання співпраці. Для практичних справ був призначений секретар чи ад'ютант, полковник *Імамото*. Опісля полковника Ошіму замінив полковник Манакі, його співробітник – *не плутати, бо* подібне прізвище [було також у] генерала Японії.

Слухачів можуть здивувати титули цих людей, що підтримують зв'язок, титули, бо це самі військові люди. Мусимо собі усвідомити, що в той час, 1931 р. зокрема, армія, що стояла на території Маньчжурії, мала колосальні політичні аспірації. Власне це або люди з цієї армії, а вони всі були з цієї армії, мали також і великий вплив на японську політику. У серпні 1935 р. виїхав через Японію до Маньчжурії з доручення ПУН-у Микола Митлюк, опісля ще двоє членів ОУН з Европи, а в 1937 р. деякі з липарських засланців. І наприклад, в таких розмовах до 1938 р., до смерти полк[овника] Коновальця, у розмовах, в яких рідко я брав участь, можна було подивляти, наскільки японці докладно, докладніше, ніж будь-які европейські політики для східньоевропейських справ, були поінформовані про становище на Україні, наприклад, про голодову катастрофу 1932–1933 рр., що була також темою розмов, або 1937–1938 рр. щодо чистки в Україні, і припускаю, на підставі того, що азійці взагалі ідилічно не говорять так, але, мабуть, вони більше цікавляться слабими пунктами, "Ахіллевою п'ятою" російського імперіалізму. Мабуть, з того припущення роблять ще сьогодні і китайці.

Отож ще раз повертаюся до тих титулів, бо може виникнути враження, що то виключно були контакти з військовими колами. Суперечить цьому факт, що, наприклад, у січні 1938 р. амбасадор генерал, тобто офіційний представник не тільки японської імперії, бо амбасадор є також представником самого імператора, влаштував був бенкет на честь полковника Євгена Коновальця, перед тим відбувши в січні 1938 р. багато політичних розмов. Ми про це тоді подавали теж. Можна було вжити фразу у приятельській атмосфері узгіднення справ, які обговорювали. І також хочу тут на тому місці подати, що в травні, тобто 4 дні перед випадком смерти полк[овника] Коновальця, можна зреконструювати, в які дні відбулися ряд політичних розмов представників Організації Українських Націоналістів з Євгеном Коновальцем на чолі з амбасадором Ошіма, політичними його референтами і військовими.

Я обмежився тільки цими короткими фрагментами, знову повторюю для повноти картини. Японська справа – вибачте, що вживаю такі окреслення, але тоді так вживалося, справа англійська чи італійська і т. п. – японська справа в питанні зовнішньополітичної діяльности ОУН вимагає, я свідомий того, ширшого і точнішого обговорення, бо це, на мою думку, замкнена в собі і для себе проблема цієї ділянки. Відкрито кажу, що це тема сьогодні ще радше для вужчого кола, а не для політичної *інформації*. Лише після цього, тобто обговорення у вужчому колі, можна б доповідь цієї тематики опублікувати. І це аж ніяк не вільно тлумачити, що я або хтось інший відмовляються з'ясувати це питання. Отже, залишим за право, які аргументи він хоче подавати, над якими фактами довше й докладніше зупинятися. Але тут у цій доповіді я таки мушу застерегтися проти поширювання легенди про те, хто в імені ОУН

вів цю, т[ак] зв[ану] справу. В одній публікації досить поверхово з'ясовується справа, і там, як висловлюється, неправдиво поставлені акценти щодо всіх з українського боку. Мабуть, тої заяви вистачає, з мого боку, на сьогодні.

Можливо, що тепер ви, вельмишановні пані та панове, зрозумієте, чому я, згідно з придабашкою, за окресленням [представника] українського романтизму Левка Боровиковського, тобто згідно з цією придабашкою про перекидання каміння з одного місця на друге, я залишив важку, тобто найважчу, брилу з того на кінець своєї доповіді, а не забрався до цієї каменюки на початку. Тією важкою каменюкою-брилою, скалою, є взаємини ОУН з німецькою політикою, відносин ОУН з Німеччиною. Якби я зробив би був інакше, тобто пішов за порадами розумної людини, тобто у випадку перекидання каміння, і почав з цієї величезної скали, кожний міг би подумати, що всіма досі поданими фактами, які будуть на кінець подані, я тільки хотів замаскувати справжнє обличчя зовнішньої політичної діяльности ОУН в роки 1931–38. А так не *сталося*.

У взаєминах з Німеччиною ОУН перебрала велику, і скажімо відкрито, невигідну гіпотезу УВО. Дехто з критичних слухачів скаже, що це було великою мірою ті самі люди УВО. Може, й так, а може, і ні. Для кращого з'ясування справи я скажу таки так: однак це "так", що ті самі люди, є УВО. Зв'язки УВО сягали, зрозуміло, до військово-політичних кіл Райхсверу і до кіл, зближених до нього, які формувалися з чисто політичних причин. Останні, тобто ті політичні кола, зближені до військових кіл Райхсверу, були (і нехай це не звучить парадоксально) суто правонаціоналістичними колами, деякою мірою консервативними, а деякою мірою навіть реакційними. Є дивно власне, що революційна організація великими, справді революційними працями знаходила саме відгук в тих колах політичних Німеччини. Сьогодні б їх назвала пропаґанда антинімецька – реваншистськими або мілітаристськими колами. Це ті кола, до яких в той час, я говорю, існувала або могла бути врахована, бо вона в той час не існувала в практичній політиці. Це були ті кола, які хотіли ревізувати версальську систему в політиці. Це були ті кола, які хотіли ревізувати версальську систему в Европі і тому тоді були названі, тобто поза німецькими медіями комунікації суспільної, ревізіоністами, а їхня концепція ревізіонізмом. Можна б на цю тему говорити ширше і докладніше, але згідно з періодизацією питання, яка до моєї доповіді не належить, але, щоб зрозуміти ці відносини ОУН до Німеччини, треба було про них принаймні в такій короткій формі сказати, що й я зробив.

ОУН постала в лютому 1929 р., а влітку того ж року в Берліні відбувалася чергова сесія міжнародної парляментарної унії, членами якої були також українські парляментаристи варшавського сойму, які прибули до цих як відповідальні члени ОУН, та їх політичні прихильники скористалися з цієї нагоди і за посередництвом членів української парляментарної репрезентації, передусім УНДО, нав'язали відповідні контакти не тільки з німецькими депутатами рейхстаґу, але також з іншими, в тому числі і з англійськими депутатами. З того часу 1929-им р. датується знайомство з уже згадуваним мною Фріцом [Войтом]*, берлінським кореспондентом ліберального щоденника "Манчестер ґардіян". В той час при українській пресовій станиці українських націоналістів [вийшли в світ] дві інформативні книжки англійською та німецькою мовами, англійською мовою заголовок "Україна і справа миру",

* Німецькою мовою прізвище Фредеріка Войта читалося як "Фойт". Володимир Стахів називає його не Фредеріком, а Фріцом.

німецькою мовою “Україна під чужим пануванням”. Авторами коротких довідок про становище на українських землях були посли Володимир Кохан[36], Дмитро Паліїв[37], професор Зенон Кузеля[38], сотник, видатний член ОУН Сидір Чучман[39]. А про Зенона Кузелю мушу сказати, він був великим симпатиком ОУН.

Закордонний інформативний апарат ОУН, що був у той час щойно в стадії організування і творення, був єдиним апаратом, яким могла користуватися українська парляментарна репрезентація, яка такого власного апарату за кордоном не мала. Отже, наприклад, під час політичної акції проти пацифікації цей апарат був фактично єдиним джерелом інформації. Інші користувалися інформаціями саме з цього. Не буду входити в деталь, але, наприклад, треба згадати, що українські посли возили матеріал до Ґданська, а звідтам знову вже шляхами ОУН діставалося до центру. Отже, з тим 1929-им роком постали також політичні контакти з депутатами СПД, католицького центру тощо. Але не було контактів з правою консервативною націоналістичною партією з-під [керівництва] Альфреда Гуґенберґа[40], та перед тим говорив, і нехай ніхто не вважає, що потрібно, це не були партійно-політичні формації, тільки громадсько-політичні формації, скажімо, комбатантська і іншого роду. *Організація* Альфреда Гуґенберґа – це була суто русофільська течія. А повторюючи написане в той час якоїсь *помітної* ролі *не відігравала*, лише з 1930 р. восени вони стали фактом у парляменті.

Пригадую, наприклад, такий епізод 1931 р., коли п[ані] Мілена Рудницька приїхала зі своєї подорожі з Італії, Швайцарії, Ліґи Націй до Берліна, і власне, назвімо так просто, ОУН організувала її зустріч з німецькими політиками, і дуже приємно згадувати, що керівником тієї зустрічі був Дмитро Іванович Дорошенко[41]. Надзвичайно культурна, надзвичайно цінна людина, у 1931 р., так мелькає мені у пам’яті присутність посла СПД Зольмана, який потім еміґрував до США і п. Мілена втримувала ще контакти *з ним* після війни як парляментаристка з парляментаристом, який помер. Для прикладу хочу подати, що на влаштуванні 22 січня 1932 р., далеко до приходу гітлеризму до влади, врочисто зібрана українська громада удостоїлася телеграми тодішнього канцлера Гайнріха Брю[нін]ґа[42]. Ясно, що за влаштування таких свят в основному стояли дві політичні формації, то є гетьманська і націоналсоціялістична.

Це укоротці є ситуація до 1933 р. Я вкоротці хочу її для ясности дальших думок реасумувати. Отож, по-перше, гіпотеза УВО, далі контакти з суспільно-політичними формаціями комбатантськими і т[ак] д[алі] правого характеру… УНДО вела політику, залишки були, ще ОУН не розгорнула так політичної організації в 1929 р., залишки ще є УВО, але УВО функціонували до 1933 р., а може, і далі. [1933-м] роком треба вважати у зв’язках ОУН з німецькими військовими й політичними колами прихід до влади нацистів. На мою думку, прихід до влади Гітлера був несподіваним заскоченням, був навіть несподіваним заскоченням для офіційної політики, політики ОУН. Не припускали, що ті кола навколо Гінденбурґа капітулюють саме на початку 1933 р., бувши свідомими тих серйозних і дуже рішучих пересправ, які мали тільки 1932-го р. *Інформації* щодо допущення легальним способом Гітлера до влади, як шефа найміцнішої парляментської фракції, *тоді не сприймалися*. Це до теми безпосередньо не належить, але потрібно принаймні натяком згадати, щоб зрозуміти дальший хід подій.

Отож найрішучіше мушу ствердити, а я є поінформований в тих справах, що в той час ні ОУН, ні НСДАП не вважали конечним чи доцільним мати які-небудь взаємини, контакти. ОУН з тих своїх гіпотез УВО і з тими колами консервативними,

я не сказав би реакційними, у відношенні до НСДАП, а [в] НСДАП, не знаю, чи вам відомо, монополь на українську справу мав Іван Полтавець-Остряниця[43]. І для тих справ існував, я згадував про діяльність ОУН в Лондоні, містер Франк це назвав офіс Розенберґа, офіційно називалося Авсенполітішесамт НСДАП, тобто зовнішньополітичного відділу, правління, відомство нацистської партії. [Керівники НСДАП і особисто] Розенберґ дивилися на українську справу колосальною мірою очима власне Івана Полтавця-Остряниці. Ви скажете, це є гіпот[ез]а, а я вас пішлю до твору, який появився в 1926 р. тут у Мюнхені. Автором якої є саме Альфред Розенберґ, книжечка фактично під назвою "Цукунфтвеґе айнер дойчен авсенполітік"[44]. Ця книжка пізніше не була передрукована, бо *в цій книжці* Альфред Розенберґ, зокрема в українській справі, жахливо скомпрометувався. Він в тій книжці згадує, він дуже ставить на українську проблему і т. д., і згадує про Остряницю як про колишнього гетьмана України, на якого треба ставити. Отож балтійський німець докладно, так, докладно був поінформований у справах Східньої Европи.

І пізніше, в пізніші роки ці контакти були втримувані тільки для ілюстрації. Отже, НСДАП не тільки не втримувала жадних контактів, але й ніколи прихильно до ОУН не ставилася. Я подам тут тільки деякі фрагменти, про які можна говорити докладніше. Ті кола, з якими попередник УВО і за ОУН мали контакти, політичного, ділового й іншого характеру, були в 1933 р. [політичними] спільниками НСДАП. Отже, в 1933 р. і уряд не був чисто нацистський, тільки на допомогу Гінденбурґа. Вибачте за цю деґресію, але це треба для ясности сказати, але я припускаю, що ті речі невідомі. Отож ті кола запропонували в квітні 1933 р. полковникові Євгенові зустріч з відповідальною людиною зовнішньополітичної концепції в Швайцарії. Полк[овник] Коновалець, за моїми даними, більше як я в доповіді *наголошував*, дуже розраховував в цій справі, чи піти на розмову, і нарешті погодився. Для ілюстрації хочу подати, що кілька тижнів перед тим Розенберґ побував в Лондоні, щоб пактувати англійців для східньоевропейської концепції, яка була з'ясована, з одного боку, в "Міті 20 ст." і в "Майн кампфі". Припускаю, я вже про це говорив, що власне та акція містера Странґа в розмовах менше-більше в той самий час з Океєм (з Євгеном Ляховичем) є відгомоном на те пактування з Розенберґом в Лондоні. А ще далі такий деталь: перед тим у 1932 р. відбулася в Женеві зустріч полк[овника] Євгена Коновальця з людиною, яка подала себе американським публіцистом, яка говорила прекрасною англійською мовою, також німецькою, закидала українські фрази, стипендіята професорської фундації німця з України Георга Лейббрандта[45], – може, тут дехто відсутній, а дуже добре його знав – а полковник Коновалець, повіривши на слова, а в політиці таке буває, у розмові з ним з'ясував йому своє ставлення до німецької політики як до американця в цілому, а зокрема дуже акцентував ставлення українців до німців у 1918 р. і німецьку політику на Україні. Цей Георг Лейббрандт був східньоевропейським референтом офісу містера Розенберґа.

Власне, тут ви бачите, є певні дані, які з аспекту полковника Коновальця, [і на сторінках] дуже поважного щоденника берлінського "Дойче альґемайне Цайтунґ" розгорнулася листова дискусія на тему, чи полк[овник] Коновалець був германофілом, чи ні. В тій листовній дискусії брав я участь, однак я боронив германофільські позиції полк[овника] Євгена Коновальця, хоч з політичного моменту треба це зробити. Контрагент у тій дискусії був великий архітект української політики в Києві 1916 року, тоді 18-го, майор фон Газе, в другій світовій війні генерал-майор фон Газе.

Отож 1933 р., повертаючись до запланованої розмови з Альфредом Розенберґом, сталося таке. Полк[овник] Коновалець прийшов на Марґаретенштр[асе] 17,

де знаходилося те бюро, сьогодні цього будинку взагалі немає, і його прийняв Арно Шікеданц[46]. Арно Шікеданц після Другої світової війни мав мати призначення як райхскомісар на Кавказ. Це був штатсляйтер, тобто формально-ділово штатссекретар, і заявив полковникові Коновальцеві, що дуже конечні східні справи перешкодили райхсляйтерові Розенберґові. Але він може в тій справі говорити. І тут почалися щойно перші фази такої розмови, через ту кімнату пройшла особа, яка була в дуже важливих справах, мусіла бути ляйтером Розенберґа. Полковник зараз з місця встав і залишив помешкання.

Друга така справа тих контактів до НСДАП. Не були вони до вибуху другої світової війни, власне до 1939 р., а що було після того, зокрема 1941 р., те ви докладно знаєте, а це до теми не належить. Зате Авсенполітішесамт, знову такий парадокс, мав якнайкращі стосунки, шановні панство, треба сказати, до УНРади ([на відміну від зв'язків] ОУН з консервативними і майже реакційними колами). Зокрема після січня 1934 р., тобто після пакту неаґресії, *що його* підписав з польського боку тодішній посол. Бо це вкладалося, по-моєму, і в політиці Авсенполітішесамту, в скороченні АА, і в УНР, нарешті з німцями, які рівночасно мали бути з поляками. Трудна була ситуація для Організації Українських Націоналістів в той час у Німеччині вести будь-яку політичну акцію. Щоб не бути голослівним, подаю прізвища політичних аґентів – в добрім розумінні – як Петро Кожевників[47], Олександер Севрюк[48], римський кореспондент "Тризуба", Павло Дмитренко, опісля часті приїзди до Берліну, останньо не посла, а шарже де афер (тобто виконуючий роботу), посла Романа Смаль-Стоцького[49], інж[енера] Нечая, далі статтія про Німеччину в паризькому "Слові"[50].

Шановні пані й панове! В 1936 р. під час ведення т[ак] зв[аного] Варшавського процесу про те я мав нагоду власне першу розмову вести легально, і Георг Лейббрандт менше-більше тоді мені з'ясував всі ті справи, [через] які чомусь НСДАП неприхильно ставиться до ОУН. З моїх [спогадів] арґументів його було: в націоналістичній пресі українській немає ні одної статті, прихильної до націонал-соціялізму. В своєму темпераменті я це з місця заперечив. Він сказав: вибачте, документації. Я дослівно пішов до бюра на Мекленбурґіше Штрассе 73, взяв річники "Розбудови нації"[51], взяв річники "Сурми"[52], взяв річники – в той час у 1933 р. вже й був "Вісник"[53] і "Український голос", між іншим. Сидів я кілька днів і, на превелике своє розчарування, не знайшов не то статті, ні одного речення прихильности щодо НСДАП. [В мене зараз] нема тих річників, але перегляньте. Зате було багато прихильних статей на адресу Німеччини. Ну, можете собі уявити, як відбувалася друга розмова моя з д-ром Георгом Лейббрандтом. І мені ще правду сказав, що я не згадую гетьманців. Також мушу сказати, що гетьманці мали дуже добрі стосунки до Авсенполітішесамту[54] і НСДАП, зокрема Олександер Скоропис-Йолтуховський[55], покійний Іван Мірчук[56], який якийсь час був головою гетьманської управи. Властиво знову такий парадокс: для НСДАП [вели] розмови демократи, ну і українські монархісти, а знаю співалося… комуна, реакціон, це праві кола і фронт. Отже, це був парадокс.

Закінчення цих стосунків, зокрема до НСДАП, хочу порадити вам прочитати малу книжечку, що появилася в Дойчесташенферляґ як авсґабе тут у Мюнхені, на сторінці 86, де Розенберґ нотує і хто знає, то щиро, там це є – пасус про Закарпаття і німецька нечесність у закарпатських справах. І так за те цькують нас і українці. Я, будучи, при допомозі однієї *цитати* вільно переказую *зміст* української кореспонденції. Ствердити вину ОУН "за" чи "проти" [то є] захід цькувань, бо ця група поводилася безоглядно. Отже, й без того запису є тільки потвердженням, що я тут вам

казав. Ставили, по-моєму, найменше на гетьманців, а більше таки на УНРаду. Ще раз повторяю Розенберґа, жаль, що ми впродовж 20-ти років, як були можливості, не перегорнули відповідно науково ту документацію, яка велася, вона величезна є щодо альянтів після поразки Німеччини в 45-му р.

По сьогоднішній день існує леґенда в українському політичному житті, що, мовляв, ніхто з націоналістів Гітлерового "Майн Кампфу" не читав, в якому на сторінках тих і тих чітко з'ясована майбутня політика Німеччини в корисній ситуації для неї на Сході Европи. Треба заперечити, бо це є одна така з леґенд, на межах наклепу, тільки я сформулюю так: чи до кінця прочитали цю гітлерівську книгу. "Майн Кампфу", мушу сказати, що до кінця не прочитали навіть євреї, бо інакше вони були б інакші мали сподівання, ні до кінця не дочитали її ті, що там було в ній пророковано, але до кінця не прочитала вся світова політика – зокрема Англія. З англійців ніхто не припускав, що так може бути. Не дочитав до кінця – може, для його користи – Сталін і т. д. То чому ж ми не дочитали до кінця чи поляки? Я не буду вираховувати. На це в мене не вистачає часу. Не дочитали вони.

Дискусія велася на тему пасусів у "Майн Кампфі", і на тому пасусі не одно уже. Зокрема, зверталося увагу на те, що питання ["Міфу XX ст."] першого видання, де йдеться про українські пасажі, а ці видання і кілька років це колосальна різниця. Коли у першому виданні за 1931 рік Альфред Розенберґ говорить про самостійницькі прагнення українців, на які повинна ставити німецька східня політика, то в усіх виданнях після 1931 року є вже тільки пасус про автономні прагнення українців, що й треба брати на рахунок. І коли відповідальним діячам ОУН зверталося увагу на ті відповідні сторінки в "Майн Кампфі", що Німеччина в майбутньому не допустить створення якоїсь політичної формації, ще менше, військової оцеї від Уралу на европейському терені Східньої Европи, і т. д. Коли зверталося увагу на *українському питанні* зокрема, то треба до ініціятивної групи, [щоби] звертали увагу, що полк[овник] Євген Коновалець, зокрема під впливом свого спеціяліста від німецьких справ Ярого, бо останні і попередні твердили, що дотепер написане одне, а говорять інше. Тут такі речі.

Коли переглядати німецькі документи і коли прочитаєте собі ті документи про першу розмову Гітлера з верховними командувачами німецьких збройних сил, в лютому 1933 р., як велику промову, то всі ті генерали дуже скептично потрактували, що не все так, як мається. Це була, може, й побудка німецьких військових кіл і зближених політичних до них, наслідком того і сталася помилка справ ОУН. І хто би був припускав, що 1933 р., бо єдиним партнером ще в тій системі тоталістській залишалася лиш армія, як політичне, що ця армія поволі відходитиме – в політичному розумінні – на задній плян і стане звичайним інструментом чи так, чи так. Припускати, знаючи досі про диктатуру військову фактично під час першої світової війни такої особи, як Людвік Людендорф[57], який був фактично диктатором Німеччини, і, може, то була помилка, що зокрема Німеччина, німецька армія, з тими традиціями, які вона мала, з тим окремим підходом до багацько справ, з великою дозою русофільства і т. д., жадні факти неаґресії вважали як критичний засіб. То чому ми могли б сказати, як помилялися в трактуванні німецько-польської приязні, так само трактувати ті аспірації нацистської партії, зокрема Гітлера, що деякі спростовують. Це є помилка. Помилка, бо треба було тоді розібрати доповідь.

Я 1934 рік поставив новим роком в зовнішньополітичній діяльності ОУН, і тут хочу це вам пояснити. Бо власне після атентату на Пєрацького, можна б попорпатися

в німецьких архівах і, може, можна б знайти це доручення Гітлера, в якому були виразно під найбільшими карами заборонені будь-які зносини з ОУН. І мушу вам пригадати, що після атентату на Пєрацького були з Євгеном Коновальцем і Омеляном Сеником розіслані німецькі гончі листи, то означало арештування при кожночасному переході німецького кордону. З 1934 р. до осени 1937 р. полк[овник] Євген Коновалець Німеччину не *відвідував*. Мушу коротко згадати, що противники ОУН почули тоді вітер попутній [у] вітрила, доходило аж до несмачних з політичного боку ситуацій, що в 1934 р. *стосовно* польських журналістів і т. д.

Також мушу згадати цю справу, хоч кілька слів, як були 33-ті роковини, як німці так безпардонно кликали тоді, як преса подавала Євгена Скибу, тобто Миколу Лебедя[58], у зв'язку з атентатом на Пєрацького. Це радше мемуаристського характеру, якоюсь мірою вони насвітлюють політично зовнішню діяльність, але так багато я не хотів би розповідати.

Але на закінчення хочу дещо сказати про ту [тему], яка в різних формах на публіцистичних дослідах пропала. Менше-більше в них шукають ініціятивної групи. В тій ініціятивній групі підсувається не більше не менше, перше розлам ОУН у 1940 р., [що] зароджувалося в тій ініціятивній групі. Ініціятивна група, яка ніякої назви не мала, пізніше таку назву десь дістала, виникла [як] група людей, яка виникла власне під впливом діяльности тих трьох уповноважених крайової екзекутиви, яких компетенції у вступі з'ясовані. Власне ця ініціятивна група якнайбільше, незважаючи на те, що члени її більш перебували не тільки на терені Німеччини, на терені українському, ця група якнайбільше прагнула демонтувати гіпотезу УВО. І власне ця група була за те, щоб повести інформативну пресову акцію в Америці. На конто цієї групи в цілому треба брати всі ті речі з ініціятивою і т. д., далекосхідню, японську. Великою мірою, бо ці ще інші елементи входили в рахубу, бо є ще англійська справа, діяльність Окея однобічна безпосередньо з цією групою не пов'язана, але опісля завжди був тиск на те, щоб вийти із замкненого кола політичної орієнтації, незважаючи на те, що на боці демократичному тоді світу, переходу на [бік] демократичних масонерів, і було, на думку українців, слабе розуміння для [них] всього українського питання не тільки в формуваннях і ОУН.

На закінчення хочу ще подати докладний рік, останній період 1937 р. – травня 1938 р., коли у зв'язку з назріваючими подіями і загостренням міжнародної ситуації в Европі. Чи формально відомо, але фактично заборонено контакти з ОУН з боку Гітлера, чи [згодом] була відозва компетентного знята. У вересні 1937 р. полк[овник] Коновалець був запрошений на розмову до Берліна, але полковник на розмову не пішов. Полковник Коновалець виміг, щоб на розмову до нього приїхав до Австрії *представник*, але він не приїхав, так як сьогодні ця справа звучить дуже драматично, вона завершення мала, але все ж таки відповідні мусіли німецькі політики і військові діячі пакувати свої попередні догми Гітлера і за кордон виїжджати і таки виїхали до Австрії, до Австрії, з якою тоді Німеччина гітлерівська стояла в дуже ворожих стосунках. Туди мусіли приїхати і ці розмови тоді вести. Це [важлива] справа для себе, вона могла б бути тут обговорена, але, шановні панове, і так пройшов уже час. Я кінчу над тим, що полковник Коновалець мав тоді чотири дні в листопаді 1937 р. і в лютому 1938 р., і в травні 1938 р. мав різні розмови, а в травні мав мати розмову, то було його таємницею.

Я не згадав тоді про СС у своїй доповіді, і хочу тим закінчити як і [щодо] русофільського становища, бо [вже] не можна працювати. До ОУН русофільські

становища були дуже вороже наставлені. Ті самі кола, які проєктували в 1933 р. у зв'язку з Розенбергом, з того нічого не вийшло, власне перед останньою подорожжю полковника до Роттердаму і після повернення мала бути підготована зустріч з керівником СС Гайнріхом Гіммлером. Також це я хотів сказати, що ця зустріч не відбулася з об'єктивних причин. Я особисто тверджу, що вона була б не відбулася, так саме, як та в березні – квітні 1933 р. Це був тільки захід лиш іншого характеру. Отже, ті ще кола вороже поставилися принципово, а в тому випадку і до українців. Вибачте, що я занадто фрагментарно ті справи подавав, я спішився, й тому всі мали слушні претенсії, що не вимовляв останні слова в реченні. Може [відбутися] дискусія, коли йдеться, що ця доповідь може бути надрукована, [бо] я вважаю, що ця доповідь ще в тій формі, як [я] її виголосив, надрукована ще не повинна б бути. На деякі скорочення я не був би охочий, критичні думки були так само друковані, а щоб могли почути мої останні слова, яких не почули.

РЕБЕТ[59]: Інформації до причинку матерії, бо я спішуся, але хочу сказати таке, що сьогодні вперше порушено тут [тему] інакше відносно ОУН під веденням полк[овника] Євгена Коновальця, в якій досі сказано дуже мало. *Тема*, яку доповідач назвав гарячим залізом і це, може, причина, чому так мало вказано, я не знаю, чи то є, мабуть, така хиба доповідача, що деякі речі [та] деякі прізвища неславні, і під тим конференція є дослідна. Ідеться про матеріяли, які очевидно не є ще, тобто не мають характеру наукового, які не є оточені голосом історичної синтези. Але *тим* не менше треба докласти всіх старань, щоб зокрема дальше *дослідити факти* для тої матерії і так дальше, засоби цього, що це є дуже основний елемент у визвольній концепції, *висвітлити* деякі ділянки, щоб таки редакція підбирала якнайбільше матеріялів. І вже в цьому збірнику видати більше, як досі було запропоновано чи розглянено. І впали подеколи прізвища таких референтів – мені здається, що треба зробити все можливе, щоб речі тими, які живуть, були написані. Якщо навіть для цього може бути *дискусія*, яка вирішує, що друкується, а що не друкується.

Ті дві частини дуже характеристично, коротко беручи, я теж фрагментарно говорю, то є тільки доповідача фрагменти, тому як він з'ясував, так і треба приймати. Цим я хочу сказати, що треба б ті фрагменти навіть тим самим автором, навіть окремо більш теми або іншими авторами дослівно потрактувати, бо самими фрагментами, власне другої частини, вони дуже конкретні, дуже цікаві, дають напевно дуже багато нового у дослідженні цього цілого комплексу. Щодо першої частини, чому я згадала конкретно, що друга частина була конкретна, тоді коли перша робила враження як антиподу до того, що було сказано в деяких натяках у другій частині. Щоб найбільше сказати, про що мені йдеться. В першій частині була характеристика у фрагментах, яке було ставлення до діяльности на всіх інших теренах, крім Німеччини і того недемократичного світу, що пізніше розвинувся в дуже однорідний [устрій] тих держав. Є якісь недомагання. Їх треба потрактувати критично. Не розбудування хоч би інформаційних станиць у різних країнах, цебто поставлення ставки на одній карті популярності.

Але в першій частині доповіді оформлюється, по-моєму, не зовсім правдиве враження, яке певно зроблене і певно не зовсім правдиве враження, синтези, залишає неясну характеристику, що були такі якісь можливості для зовнішньополітичної дії. Їх не було, і тут власне є елемент калькуляції у зовнішній політиці. І тут нема в Німеччині, зовсім нема. Окрема річ занедбання української інформації. Отже, зацікавлення дією політичною бодай з того боку, бодай з того, що я почула і з того, що я

знаю, я вважаю, не було настільки, щоб можна було протиставляти як можливість для того всього, що було зроблене на теренах, окупованих Німеччиною. Ідеться про те, щоб, по-перше, докладнішою характеристикою, докладнішим фактажем і власне певною спробою, хоч вона передчасна, це в певній синтезі певних висновків, але тоді з тодішнього кута бачення залишити в історії такий погляд, що все ж таки ця політика, базована на калькуляції, то був реалітет, поставлений до того, чого взагалі багато власне не робили. Не лише з погляду германофільства, це власне, можна сказати, зміна українського германофільства.

Те, що було вказане доповідачем [про ставлення] Коновальця і до взаємин ОУН. Не була проблема якогось приреченого традиційного германофільства, тільки то були спроби певних розрахунків, певні бодай сякі-такі можливості. В плянах тих розрахунків є передбачене до кінця – це окрема справа. Помилки в тих розрахунках є передбачені до кінця ……через ту функцію, яку сповняють неконсеквентно, безпардонно і через те таки фальшують історію і фальшують погляди тепер в Україні підростаючого покоління на те, що до чого властиво йде справа і чому настільки виправдано природне опертя на таких чи таких елементах. Нема, наприклад, одного елементу, який є все ж таки дуже важливим. Україна, хоч яка українська визвольна політика, як трактує доповідач, яка розвивалася на всіх теренах окупації, все-таки була в основному, і це було протекцією організації, так само, хоч під час окупації на українських землях, в основному соборницький принцип, який автоматично силою факту включав боротьбу проти большевицької [влади], тобто проти Совєтського Союзу, такого, яким він врешті був. І сьогодні сам натяк про реваншизм є далеко невистачальним для того, щоб, хочу сказати причинки, до аналізи того часу. Бо то йшлося про [поборювання] комунізму. І все-таки то був ... обіймав в тому часі.

Тут вправді доповідачем *сказано* тільки про політичний уклад світових сил, від того то одинока фірточка, яка залишалася тогочасно, евентуально перед *набуттям* комунізму статус-кво. І це тут не йдеться про виправдування, але це є той історичний реалітет, з погляду того часу цю тему треба б, по-моєму, навіть цим автором чи якимись іншими, які будь-що мають сказати до того Берліну, конечно підібрати іменно імена і таки, поставивши не фрагменти, але основну тему, концепцію розробити як окрему тему. Спробою такою синтези того всього, що було. Синтези, очевидно, не остаточної, бо вона неможлива, і вона мусіла б бути суб'єктивна, але через те, і це нормально, і тої настанови, яка була в орієнтації, яка не розбігається власне з основними принципами взагалі, з одного боку, і яку можна підперти [аргументами], але з основних фактів.

ШВЕЦЬ[60]: Хочу сказати яке відношення мав, скажімо, гетьман Павло* до нацистів німецьких. В неділю приблизно о 10 год[ині] я довідався, а в понеділок я вже був уніформований і був на Сході. Я був з п[аном] гетьманом. Гетьман сказав: "Що в такому положенні українство не було б, як сьогодні. Ще в цілій своїй історії не була в такому стані, як сьогодні, але ви уніформовані, мусите їхати туди, куди ви їдете".

Отже, панове, відношення гетьмана Павла до нацистів. Чому промовчується період конструкційної гетьманщини. Зукраїнізував більше як сотню українських гімназій, зукраїнізував Володимирський університет, відкрив новий університет в Кам'янці-Подільському, зорганізував 4 корпуси, я був старшина Сквирського полку № 21 на Подолі. В нашому полку були найекстремніші патріоти України. Це були переважно сільські вчителі. Перший наказ гетьмана до полку був: "Хто не почуває

* Йдеться про Павла Скоропадського.

себе в силах служити українській державі, мусить залишити полк". І ми мали командира полка Ассеєва, і ад'ютанта Терлецького. Обох ми висвистали і вигнали. Нам дали полковника Волошина і нам дали його ад'ютанта сотника Розвадовського. Що сталося? Коли петлюрівці ввійшли в 1919 р. в Київ, полковника Волошина й Розвадовського *усунули*, бо вже не був гетьман, а був генерал Келлер і князь Долгоруков у Києві.

Щоправда, Келлера піймали і застрілили. У цей час, що нам українцям лишалося робити? Коли в Києві немає гетьмана? Правда, Долгоруков правив, ми також повстали. Нас посадили в … інженерів … це все цікаво. Чому промовчується при всіх деклараціях, промовчується період гетьманщини?

БОЙКО[61]: Це не стосується теми. Можете це говорити при якійсь іншій темі.

КОНОВАЛЕЦЬ[62]: Я вважаю, я заслухав доповідь і вона відбулася на таку тему можна б – це справа інтерпретації – але нам [на] цю тему була виголошена доповідь з дуже цікавими інформаціями, про які, наприклад, я перший раз чув. Я хочу до тої доповіді додати деякі пандан*, які пов'язані з тим, що полковник Коновалець і я мали те саме прізвище. Я хочу сказати таке: наприклад, щодо Італії, сенатора Інсабато. Коли я в 1938 р. виїхав на похорон, інакше не смів бути, похорон відбувся в Роттердамі, то ми поїхали до Риму, і там був у той час редактор [Островерха[63]], який був у добрих взаєминах з Інсабато. І коли той Інсабато довідався, що приїхав д[окто]р Баран[64] і брат полковника Коновальця, в той час редактор щоденника "Новий час", запросили мене вдень до парляменту. І зробили певне, так би мовити, офіційне прийняття. Познайомив мене там з порядними сенаторами, запросив мене до бібліотеки парляменту, а опісля запросив на склянку вина разом з Островерхим. Коли в розмові, він очевидно, цікавився як редактор, то для нього було цікаве, яке було відношення, яка була ситуація в краю, але я власне міг констатувати – людина направду так щиро була віддана, з такою пошаною відносилася до покійного, що для мене було більше приємне враження, яке я виніс.

Я хочу нав'язати до того відношення гітлерівців, НСДАП, про що говорив доповідач. Як згадувано, що політичне партійне наставлення до полковника Коновальця було неприхильне. Це навіть я чув, коли приїхав до Кракова, десь кінцем червня 1940 р., і, наприклад, мій шкільний товариш і приятель Роман Сушко[65] представляв мене перед достойниками і все казав, що брат Коновальця. То я відчув якусь нехіть, можливо, це я побачив, що ви зовсім не маєте чого нав'язувати там, бо це, так би мовити, якогось прихильного наставлення, то я ніяк не відчував, а навпаки, може, і відчував щось неприхильного. Навіть тоді, коли вже війська німецькі заняли Східну Галичину і Львів, і різні люди виїздили, діставали з місця перепустку до Львова, то я таку перепустку дістав щойно в половині вересня 1941 р. Помимо того, що я працював тоді в УЦК. У нас був такий отець, православний священик Бурко[66], він ходив інтервеніювати в тих справах і приносив виказки. Мені було треба, бо я тоді жив у молодшого брата[67], тепер большевики його зліквідували, і я хотів їхати. Бо й батько помер[68] – то нічого не помагало. Це не стосується моєї особи, бо вона не була така політична. Пізніше я відчув ту нехіть до полковника Коновальця.

А тепер узагалі, те, що, скажім, то правда є, що я сам мушу признатися, що як редактор "Нового часу" й інші, що було появилося в друкарні перед війною видання "Рідної школи", – одного дня появилося, другого дня вже його не було. Але я як

* Пандан – *букв.* парний предмет (*з фр.* – pendant); те, що відповідає чомусь, дорівнює, личить, пасує.

хотів цего дістати, то певно цього нема, тільки 2 примірники. Факт є, що український політичний світ [та] журналістичний, до якого я все-таки належав, фактично не мав змоги в краю перечитати всі фантазії Гітлера і його наставлення до рутенів. Але я скажу-таки, що мав безпосередньо вже на терені у зв'язку з пресою. Перед вибухом війни в 1941 р. початком травня прийшло розпорядження до УЦК[69], щоб розв'язати усі секції, бо були потворилися секції, включно навіть секція священиків була, правників і всяких інженерів, з тим, що в тому письмі не було зазначено, котрі секції можуть бути – була секція також комбатантів – і ще було зазначено: всі секції можуть продовжувати під зміненою назвою свою діяльність, крім секції комбатантів, яку ліквідується. Це був початок травня 1941 р. Я, тому, що був містоголовою[*] секції комбатантів, зробив [відповідний] рух, але воно було дуже багатомовне. Як яка б держава хоче іти в похід і рахує на мілітарну силу, то в першу чергу не будем розв'язувати, а навпаки, підтримувати секцію комбатантів. І то ясно, як пізніше показали факти, чому так сталося. Бо вони не хотіли мати ніякої, так би мовити, секції комбатантів, яка нав'язувала б до суверенної української армії.

А навіть в тій справі, мене були вислали, то в часі своєї поїздки я мав змогу, то казали: а то так зле не було. В той час я мав нагоду бути в одному домі, куди я був запрошений до Берліну (це був гетьманець), разом із сотником Білинкевичем[70], який тут помер, куди був запрошений і сотник Галицької Армії Кох[71]. Було вже досить "гаряче", видно було, що буде війна, і ми питали сотника Коха: ну, як то буде. А він, якби набрав води в рот, ані не хотів нічого сказати. Я говорив Білинкевичу, що як він не хоче нічого говорити, а це військові справи, то виходило, щоб ніякої широкої української акції не робити. Це є, між іншим, я так би мовити, насвітлив з боку те, що ви говорили у своїй доповіді. Я мав би ще інші справи про відношення, тобто, яке було моє враження, але це безпосередньо до того не належить.

ЛЕНИК[72]: Я маю одне питання, яке він міг би подати: які були ще інші тоді політичні сили і яка була між ними координація? І друге, але це тільки замітка. Можливо, вона буде в досліді. В цьому році я зустрівся з одним італійським професором, який є тепер у Римі. Професором статистики. Він мені розказував такий епізод. Він був керівником чи одним з керівників молодих італійських вчених в Міляні. Вони мали після Першої світової війни деякі контакти з російською еміграцією. І були, так би сказати, в полоні російських ідей. Десь власне перед війною в 1930-х рр., як вони виступили [українці] щось, він мені не дав прізвищ, з свого боку, він звернув на це увагу, сконтактувався з ними, дістав різні матеріали і на протязі кількох місяців, точно він не міг окреслити, змінив зовсім свою політичну настанову і став з русофіла об'єктивним прихильником української політики і прихильником українців. Так само більша частина тої групи пізніше перейшла.

БОЙКО: Доповідь порушила багато проблем, і ми не можемо сподіватися сьогодні, на нинішньому етапі нашої роботи, щоб на всі ці порушені питання можна було знайти відповіді. Я мушу сказати, що ми прикладали багато зусиль до того, щоб зібрати відповідні фактичні дані з зовнішньої політики ОУН. Але, як бачите, роки йдуть і це не вдається зробити, бо це справа нелегка.

До того, що ви говорили, пане редакторе, відносно американської ділянки, я думаю, що там дещо робилося, все ж таки конкретніше [про] що Ви могли зазначити. Я мав розмови з професором Грановським[73] і з тих розмов виніс враження, що ОДВУ[74] в тих роках все ж таки робило певні спроби зовнішньополітичної дії. Оскільки це була суперечність, так би мовити, організація американська, але вона пробувала представляти, значить, українські політичні інтереси.

[*] Заступником голови.

Треба було б, і це вже є можливість, докладніше насвітлити діяльність ОУН на форумі Ліґи Націй у зв'язку з пацифікацією. Матеріали на це є – по-перше, що про це досить докладно говорила п[ані] Рудницька якось у доповіді, а крім того, взяти видання ОУН тих років і за ними також можна цю сторону справи поповнити. Адже ж тоді саме пацифікації було присвячено кілька видань ОУН різними мовами. Я думаю, що ви слушно говорили, коли вказували на те, що ОУН єдино мала політичну концепцію. Може, було б точніше сказати так: власне, не тільки концепцію, а й не так концепцію, як певну систематичність діяння в напрямку зовнішньополітичному на протязі багатьох років. Певну активність і певну тривалість діяння. Це було те нове, на що інші українські політичні середовища, як це бачимо на підставі принаймні дотеперішніх публікацій, не спромоглися. Нам треба також урахувати ті обмежені можливості, які ОУН мала. Ви зазначали, що були великі труднощі грошові. Так. Але і переслідування полк[овника] Коновальця, оця історія з його переслідуванням у Швайцарії, вона досить яскраво показує нашу тоді безпомічність на міжнародному форумі і важке правне становище.

Хочу підкреслити, що Ваша позиція в питанні стосунків із націонал-соціялістами дуже слушна. Я можу потвердити це трохи пізнішим матеріалом, а саме статтею Сціборського[75] з приводу Карпатської України в журналі "Пробоєм" відразу по втраті цієї державності Карпатської України, коли мадяри провели окупацію. Стаття гнівна, рішуча, спрямована проти орієнтацій і зокрема проти тих наївних людей, які надіються на німецьку поміч. Причому формула знайдена була у Сціборського така, що виразно вказує на гітлерівську політику, щоб все ж таки могла ця стаття з'явитися друком. Дуже цікава, дуже смілива стаття. Відносно Полтавця-Остряниці, я вважаю також, що маєте рацію. Це можна потвердити саме на основі "Розбудови нації", де появилася саме в тих часах інтересна стаття про Полтавця-Остряницю – дуже гостра, дуже їдка, і я тільки дивувався, чому такій особі раптом присвячено все ж таки значне місце. Присвячене тому, що, як тепер з вашої доповіді виходить, таки німці націонал-соціялісти орієнтувались на Остряницю. Також мені здається, що треба було б ще оглянути, що міг Коновалець зробити з допомогою литовських зв'язків. Про це ми часто згадуємо, але ця справа у нас не конкретна. Ви говорили про те на початку своєї доповіді, концепцію власних сил заступали у нас Грушевський і Міхновський. Воно, звичайно, так, тільки з маленьким застереженням щодо Грушевського – треба пам'ятати, що от угода Брест-Литовська у нас пішла з певним натхненням Грушевського і навіть був Грушевський в розмовах з українськими представниками на мирову конференцію вказував, що і як обстоювати. На яких моментах стояти твердо, а в яких можна поступитися. Я на цьому закінчу.

КОРДЮК[76]: Справа в тому, що я трішки пам'ятаю з того, далеко менше ніж ред[актор] Стахів. Я з повним признанням до пам'яті, яку він має, а якої я не маю щодо прізвищ і дат, які дуже плястично і мені дещо з того пригадали, що я знав і знаю далеко менше. Але хочу наступне сказати, що говорилося про концепцію і концепційність. Так то воно властиво в ОУН дуже не було. Було кілька статей у "Розбудові нації" і властиво на тому все. Не було візії зовнішньополітичного вкладення України в ті сили, які тоді були і з перспективи. Було ясно, що не було кон'юнктури для української визвольної справи. Про що тут говорилося в дискусії. Справа кон'юнктури це справа дуже умовна, коли ми уважаємо чи хочемо бути якимсь фактором більшим чи меншим. Очевидно, не було кон'юнктури, але я вважаю, що не було її ні менше, ніж немає її тепер. Наприклад, у зв'язку з тим, що

Україна була поділена на 4 займанці, які стояли в різних комплексах геополітичних. Якась важність могла бути. Нині то є до того далеко менше шанс в тому відношенні. Тому зрозуміле, що прагнули німецькі кола, зокрема, які були в східній частині Німеччини консервативні, скажімо, може, і реакційні, спеціяльно реваншистські були тому, що Німеччина втратила на користь Польщі терени, тому вони трактували, будучи навіть частково або взагалі русофілами, вони могли бачити в Західній Україні фактор протипольський і вони його бачили. То не жаден закид у бік ані полк[овника] Конвальця, ані керівників УВО. Навпаки, то є справа в тому, що вони, не в'яжучися цілком з настановою тих німецьких кіл, можна було виконувати власну політику. Я гадаю, що це було в порядку. І я вповні можу сказати, що з притиском з моїх спостережень, з мого знання, що полк[овник] Коновалець германофілом не був. Здається, що це було, ви мені пригадаєте, в 1937 р., як приїхав полковник до Берліна і була розмова на Мекленбургіше штрассе[77], і тоді він дуже щиро, навіть ті, що сиділи в Берліні і були дещо в полоні того бурхливого розвитку, дуже скептично, дуже з застереженням, покликуючись власне на досвід в часі першої світової війни і наших визвольних змагань, дуже насторожені і здержані. І цілком правильно вважаю, що він ніколи з націонал-соціялістами безпосередньо зв'язку концепційного не мав, але тут вриваються спогади інформації редактора Стахова, бо вправді фундація Коновальця є зв'язана з особою, але вона трактує міжвоєнний період і, може, той час і початки війни, хоч він уже не жив. На мою думку, щойно тоді починають цікавіші розвитки, коли зачалося в деяких колах ОУН в'язання, скажімо, з тими силами, які потім були великою мірою вирішальними, тобто з СС-ами, Ґестапо, СД і подібного рода. Не можна про це тут розводити дискусію, бо про це говорене не було. В кожному разі до того часу смерти полковника Коновальця таки зв'язків не було.

Де українська політика мала бути вміщена? Я знаю, то були дуже бурхливі часи, деякі люди й особи, може, з того берлінського кола, були тим, що де факто є зв'язана українська політика. Деякі кола боліли тим, що де факто є зв'язана українська політика піддержкою деяких впливових кіл в німецькій політиці. Але чи то було справді так, що інших можливостей не було? Може, справді не було, а може, не було, тому що власне було намагання концепційно в'язати українську проблему в ширші бльоки, які тоді існували в засаді, то були ревізіоністські і, скажімо, посідаючих народів. З тим, що й тоді ми здавали собі справу, що це є занадто схематичний поділ, що там є різні можливості, не лише нюансів. Нещастя було то, що ревізіоністський бльок був разом з Польщею, Франція, альянти, а антиревізіоністський, то була Німеччина, Угорщина, якоюсь мірою примкнула до того Італія, мабуть, для себе. Цілком інша справа була Совєтський Союз, і то було лише згадане. В тих усіх силах мусіли вміщатися різні політичні орієнтації. Орієнтація була реальна на Совєтський Союз у колах тамошніх. Я гадаю, що можна згори засуджувати [цю політику] як зрадницьку, бо зрадницькою можна було б назвати також і політику уенерівську, тою самою мірою. Але тут є справа в тому пристосуванстві, і коли з свого боку ОУНЗ були напевно, зокрема особою полк[овника] Коновальця, ведені розмови про зв'язки з німцями, то, на жаль, не можна сказати про деякі інші кола, які безконцепційно, а тільки тому, що Німеччина була певний фактор, вони [йшли] на дальшу співпрацю в кожному відношенні ще до війни і ще за життя полковника, то ті, хто жив у Берліні, знає про це досить добре.

Чи ми часом не перенаголошуємо певних речей, що світ про це знає. Тут впало слово пацифікація, мовляв [матеріали] страшно багаті. Вчора тут мав доповідь

професор Володимир Бандера[78], який, очевидно, з економічного погляду, студіював, але також архіви в Женеві і про цю пацифікацію знайшов лише пару нотаток, дуже неважливих і дуже викривлених. Отже, ми не переакцентовували того, що нам дуже боліло і що нам видавалося, що це дуже великі успіхи чи досягнення, а вони не були властиво, властиво в цілій ґльобальній політиці маленькими капетками.

І нарешті, я хотів би запитатися, чи він де знайшов докладні дані про поїздку полк[овника] Коновальця до Радянського Союзу, про що згадує наш патентований історик Панас Феденко[79], і правлячи, що та справа є документована. Прошу не вважати це тільки за певний провокативний запит, бо вважаю, що треба вияснити тут одну справу і можна було б вияснювати інші справи, які роблять особи з патентами історика, а властиво виходить з якогось догматичного чи ненависницького становища. Якби Ви мали якісь, то я був би дуже вдячний.

СТАХІВ: Два питання: питання, які ще інші політичні сили вели зовнішньополітичну діяльність. Безперечно, вели всі. Залежить у якій мірі. Моя доповідь була тільки чітко визначена, я говорив тільки про зовнішньополітичну діяльність ОУН. Ми не мали жадної концепції, то були орієнтації спекулятивного характеру. В кожному разі жадної не було тільки спроби, для прикладу справа пацифікації, яка голосно лімінувала себе, те, що нині називає себе державним центром УНР, концепційно, а коли прийшла справа голодової катастрофи на Україні 1933 р., то були різні акції у засаді Молтке[80] “Айнсам маширен, ґемайн айншляґен”*, сформовано не було.

Я фактично сподівався, що п[ана] Панаса Феденка повинна цікавити така доповідь, і міг би дуже багато заатакувати. Я відповів би, а розмову між ним і мною, між прокурором і адвокатом. Хто прокурор, хто адвокат в тій справі. Це є справа така: я скажу якомусь німецькому публіцистові бздуру, той напише в книжці, а пізніше я беру собі книжку і покликаюся на Майла, чи як він там називається. То можна робити в безконечність. І так само і тут, коли йдеться про того, йде про автора, на якого він покликається. Не припускаю особисто, що цю інформацію для того автора він сам п. Феденко лянсував, але був – не виключаю – але були мої тут з’ясування, дуже виразні нотки, що були кола німецькі, які такі речі підсували – від масонів починаючи, залежить, що треба було робити.

Шановне панство, треба сказати тепер, ні при чому тут ОУН, але уенерівські кола твердили, що прабабка Скоропадського була жидівка, то, що не відповідає правді, бо то зовсім інша лінія. На те, щоб знову скомпрометувати, скажімо, гетьманський рух, що, мовляв, Павло Скоропадський є неарійського походження, а за законами німецькі масони то не мало значення, бо прапрабабка … якби то було правдою.

Варто би на тему колись говорити, але то рефератами, я хотів дати огляд всієї діяльности по можливості навіть дещо в популярній формі. Я натякнув, що дуже багато є білих плям, які нез’ясовані. Добре було б присвятити цій справі окрему доповідь дослідно кількох авторів і всі ті нюанси відповідно з’ясувати.

Хтось провокував мене, я не знаю чим, але просте ґанґстерство. В той сам час полковник Коновалець був або в США, або в Канаді. Але у зв’язку з цим я хочу сказати ще одну річ: я пляново деякі справи не порушував. Конкретний стосунок між соціялістами до НСДАП. Їх лоскотав соціялізм у назві. Була спроба в 1934 р. українських марксистів в домі діячів з української минулої історії і міністрів говорити про

* Німецькою: “Einsam marschieren, gemein einschlagen”. “Getrennt marschieren, vereint schlagen”, – Helmuth von Moltke. “Марширувати окремо, бити разом”.

українську національну соціялістичну партію робітників, навіть емблему мали – підготований тризуб, переплетений гакенкройцом*. Єдино цю справу за моїми інформаціями, сторпедував Ісаак Мазепа[81]. Їздили, щоб мобілізувати соціял-демократів. Не знаю, чи Феденко належав до тих, які ту справу сторпедували.

Далі говорив про те, чи друкувати, чи ні.

Я рішуче проти того, що п[ані] Ребет сказала, що тоді не було для нас кон'юнктури. Ми не впрощуймо, що була кон'юнктура по боці авторитарних держав, чи европейського, тодішнього територіального ревізіонізму, і не впрощуймо справ, що не було кон'юнктури. Не дуже ми за тими кон'юнктурами шукали. Я на британському прикладі [показав], що фактично ці спроби з британського боку були не українцями, а навіть ОУН зігноровані.

Треба ще подякувати д[окто]рові Коновальцеві за той фрагмент щодо Інсабато. Цікавий деталь про референта української преси в концепті пропаганди. Після війни він оповідав, [до] речі, який був тоді Муссоліні Ванька, цебто пустий, він спеціяльно хотів знати, і тільки те українська преса друкувала. Він що два тижні робив контролю, огляд української преси, і зокрема, що написали про Італію.

Щодо Бойка. В цілому я не вичерпав усі проблеми, як США. Але уважаю, насвітлення, наприклад, Грановським, є занадто оптимістичні. Я ті речі трактую дещо скептично. Доказом того є мале знання [в] американських політичних колах таки й по сьогодні щодо України. Ми займалися більше внутрішньоукраїнськими справами і т. д. Щодо Кордюка: маєте рацію і щодо пацифікації, і щодо угодовости, і вважаю, що свідчення одного не означає, що документів немає. Були статті, навіть ілюстровані якісь петиції до Ліґи Націй впродовж 1930 р. в справі пацифікації, узгляднень було тільки три: петиція англійських парляментаристів лейбористів чи якась інша, не пам'ятаю, і полковника Романа Сушка, тому була узгляднена, бо писав петицію знавець міжнародного права професор Бунц. Треба вміти писати.

Ще про литовську справу. Я не хотів про це багато говорити. Литовська справа, то ще була гіпотеза УВО. Вона керувалася великою мірою, бо там було дуже активне литовсько-українське товариство, з професором Мичискатом на чолі. Серед студентських кіл були великі відгомони. Робили і Бартович, цебто Ревюк Іван[82], далі пізніше робив Роман Мінів[83] та ін. Я хотів радше викликати реакцію других, щоб на ці справи відгукувалися. Уважаю, що занадто переакцентували ролю Полтавця-Остряниці в німецькій політиці. Я хотів тільки підкреслити його ролю в політичнозовнішніх поглядах на Схід Европи НСДАП. В німецькій політиці то була [визначальна сила], і такою її трактували. А проблему власних сил, зокрема Михайла Грушевського і Миколи Міхновського, вважаю, що це тема замкнена в собі і на неї варто б мати політичну дискусію, не знаю, чи фундація на це надавалася б. Хіба могло б бути при фракції при розламі, щоб цю справу повели, як німці називають, "штрайкгешпрех" про орієнтацію чи концепцію власних сил. Я вважаю, що зовнішню політику взагалі неможливо вести. Ми маємо тут ще про концепційність Кордюка. Я з вами не погоджуся, коли йдеться про кілька статей, я хотів цитувати дещо з першого конґресу і тим почати 1929 р. І там уже концепція з'ясована. В популярній формі провели. Це не є оригінальне, але концепційність не є в тому, що є з'ясована до останньої коми якась позиція в політиці, тільки концепційність є в її постійній реалізації, в постійній конфронтації, до чого прагнеться і те, що робиться. Концепція фактично була єдина, а що інше робили, я не хочу бути адвокатом в Організації

* Свастикою (*нім.*).

Українських Націоналістів, зокрема, коли йдеться про зовнішньополітичну діяльність. Хочу говорити тільки правду, а все інше, що робили, можна тільки польським словом окреслити. То була політика "поцьонгненць"*.

КОМЕНТАРІ

1. Йдеться про Дмитра Андрієвського. Андрієвський Дмитро (1893–1976) – український громадський та політичний діяч, публіцист. За фахом інженер. Член ПУН з 1927 р., політичний референт ПУН, референт зовнішньої політики ОУН, один з головних ідеологів організації. В 1944 р. в'язень концтабору в Бреці.

2. Йдеться про Євгена Онацького. Онацький Євген (1894–1979) – український політичний діяч, журналіст, публіцист, мовознавець, історик. Дійсний член УВАН та НТШ. Представник ПУН та керівник відділу ОУН в Італії.

3. Імовірно йдеться про керівників Крайової екзекутиви (КЕ) ОУН на ЗУЗ Богдана Кравціва та Богдана Кордюка.

4. Насер Ґамаль Абдель (1918–1970) – другий президент Єгипту.

5. Мартинець Володимир (1899–1960) – український політичний і військовий діяч, журналіст, публіцист. Член Начальної команди УВО, член ПУН з 1927 р., референт преси і пропаганди ОУН.

6. Пєрацький Броніслав (1895–1934) – польський політичний та військовий діяч, міністр внутрішніх справ Польщі. Страчений 15 червня 1934 р. членом ОУН Грицем Мацейком.

7. Канака І. – японський військовий та державний діяч, генерал. У серпні 1918 р. начальник штабу 12-ї японської дивізії, що висадилась у Владивостоці. У 1935 р. – співробітник міністерства закордонних справ Японії, брав участь у монголо-маньчжурських переговорах.

8. Сеник Омелян (1891–1941) – український військовий і політичний діяч. Член УВО і ОУН, крайовий комендант УВО на ЗУЗ, член ПУН.

9. Мишуга Лука (1887–1955) – український державний та громадський діяч, журналіст, редактор, юрист. З 1921 р. – представник у США державного центру ЗУНР на еміграції.

10. Фредерік Войт (Frederick Augustus Voigt, 1892–1957) – британський журналіст газети "Манчестер гардіан". У 1930 р. опублікував великий матеріал про звірства поляків під час т. зв. "пацифікації" у Східній Галичині. Був кореспондентом газети в Берліні, відомий своїми публікаціями у 1932–1933 рр. про загрозу приходу нацистів до влади в Німеччині. Після приходу гітлерівців до влади був депортований з Німеччини до Парижа.

11. Сесіл Лестрендж Малон – підполковник та правник, депутат парламенту Великобританії від лейбористів. Був почесним секретарем заснованого 29 травня 1935 р. Англо-Українського Комітету. (Див.: Євген Коновалець та його доба. – С. 897, 906, 925).

12. Коростовець Володимир (1888–1953) – український журналіст, публіцист, політичний і громадський діяч.

13. Макогін Яків (1880–1956) – українсько-американський військовий і громадський діяч. З 1905 до 1921 р. служив у Корпусі морської піхоти США. Заснував Українське бюро в Лондоні, Женеві і Празі.

---

* Тобто кроків, заходів (*з пол.*).

14. Ляхович Євген (1900–1976) – український політичний і військовий діяч, підхорунжий УГА. Член УВО і ОУН. В 1933–1935 рр. – представник ОУН у Лондоні.

15. Стренг Вільям (1893–1978) – британський дипломат, керівник британської місії в Москві у липні 1939 р.

16. "Міф XX століття" ("Der Mythus des 20. Jahrhunderts") – книга Альфреда Розенберґа. Вперше опублікована у 1930 р. У передмові до першого видання автор писав: "Праця, головна ідея якої бере початок ще в 1917 р., була в основному завершена вже в 1925 р., однак нові конечні моменти сьогодення все затягували завершення".

17. Ярий Ріко (Ріхард, 1898–1969) – австрійський та український політичний і військовий діяч. Член УВО і ОУН, керівник ОУН на терені Німеччини.

18. Греків (Греков) Олександр (1875–1959) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Начальний комендант УГА.

19. Сціборський Микола (1897–1941) – український військовий і політичний діяч, журналіст, публіцист, підполковник Армії УНР. Член ПУН з 1927 р., організаційний референт. Один з головних ідеологів ОУН.

20. Жермен Андре (1882–1971) – французький журналіст, літературний критик та есеїст.

21. Кушнір Макар (1890–1951) – український громадський та політичний діяч, журналіст. Член Центральної Ради, входив до складу делегації УНР на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. Член ПУН, Головний суддя ОУН.

22. Рудницька Мілена (1892–1976) – українська громадська і політична діячка, педагог, журналіст. Голова центральної управи Союзу українок, член ЦК УНДО, посол до польського сейму від УНДО.

23. Макарушка Любомир (1899–1996) – український громадський і політичний діяч. Член Крайової команди УВО. Генеральний секретар УНДО, посол польського сейму від УНДО. В 1943–1944 рр. – майор дивізії СС "Галичина".

24. Троцький Микола (1883–1971) – український журналіст і публіцист.

25. Єреміїв Михайло (1889–1975) – український громадський і політичний діяч, журналіст. Член Центральної Ради, член ЦК УСДРП. У 1928–1944 рр. у Швейцарії редагував бюлетень "Ofinor".

26. Інсабато Енріко (1878–1963) – італійський політичний діяч, публіцист, член НТШ. Співпрацював з інституціями української діаспори.

27. Сальвіні Луїджі (1911–1959) – італійський вчений-славіст. Дійсний член НТШ. Олег Кандиба-Ольжич познайомився з проф. Сальвіні у 1933–1934 рр., коли вивчав археологічні матеріали музеїв Рима. Під впливом Ольжича Сальвіні почав вивчати українську літературу і викладати її в університеті. Також він перекладав твори українських літераторів.

28. Колодзінський Михайло (1902–1939) – український політичний і військовий діяч. Член УВО і ОУН, начальник штабу Карпатської Січі.

29. Мушинський Михайло – чільний член ОУН, секретар Є. Коновальця і А. Мельника. Після війни жив в Аргентині.

30. Бандера Олександр (1911–1942) – український політичний діяч, член ОУН, брат Степана Бандери. Загинув у концтаборі Аушвіц (Освєнцим).

31. Ітака – острів у складі Іонічних островів, Греція.

32. Турчманович Михайло – чільний діяч ОУН, член проводу Союзу української націоналістичної молоді (СУНМ) у Львові, член КЕ ОУН на ЗУЗ.

33. Крістіан Лоунс Ланге (1869–1938) – норвезький політик, секретар Міжпарламентського союзу. Лауреат Нобелівської премії миру за 1921 р.

34. Чемеринський Орест (1910–1942) – український політик, публіцист. Член ПУН. Керівник Націоналістичної пресової служби (НПС) в Берліні (1935–1940). Розстріляний у Бабиному Яру разом з дружиною Дарією Гузар-Чемеринською.

35. До булавної старшини в Армії УНР входили військові звання "полковник" та "підполковник".

36. Кохан Володимир (1898–1966) – український політичний і громадський діяч. Директор Українського банку в м. Сокаль (1926–1939), посол польського сейму від УНДО. Один з фундаторів Фронту національної єдності (ФНЄ).

37. Паліїв Дмитро (1896–1944) – український політичний і військовий діяч. Голова ЦК УНДО, посол польського сейму від УНДО, головний редактор газети "Новий час", голова партії ФНЄ. Під час Другої світової війни служив в дивізії СС "Галичина", політичний радник командира дивізії, майор. Загинув у бою під Бродами.

38. Кузеля Зенон (1882–1952) – український мовознавець, бібліограф, фольклорист, етнограф, редактор, видавець. Дійсний член і голова (з 1949 р.) НТШ.

39. Чучман Сидір – український політичний і громадський діяч. Брав участь у Першій світовій війні у складі Легіону УСС. Після війни тривалий час жив у Берліні. Член УВО й ОУН, скарбник фінансової референтури ПУН. Помер в роки Другої світової війни.

40. Гугенберг Альфред Ернст Крістіан Александр (1865–1951) – німецький підприємець, політик і державний діяч. Міністр економіки в першому уряді Гітлера (1933).

41. Дорошенко Дмитро (1882–1951) – український політичний діяч, дипломат, історик, публіцист. Член Центральної Ради, міністр закордонних справ Української Держави (1918).

42. Брюнінг Генріх (1885–1970) – німецький політичний і державний діяч. Рейхсканцлер Німеччини (1930–1932).

43. Полтавець-Остряниця Іван (1890–1957) – український політичний і військовий діяч. Ад'ютант гетьмана Павла Скоропадського, Генеральний писар Української Держави (1918).

44. Майбутній шлях німецької зовнішньої політики (Der Zukunftsweg einer deutschen Aussenpolitik. – München: Eher, 1927).

45. Лейббрандт Георг (1899–1982) – німецький політичний і державний діяч. Керівник східного відділення Управління зовнішньої політики НСДАП.

46. Шікеданц Арно (1892–1945) – німецький політичний діяч, начальник штабу Управління зовнішньої політики НСДАП.

47. Кожевників Петро (1896–1980) – український військовий і політичний діяч. Учасник І конгресу ОУН у 1929 р. Того ж року виключений з ОУН.

48. Севрюк Олександр (1893–1941) – український політичний і державний діяч, дипломат. Член Центральної Ради, посол УНР у Берліні, член делегації УНР на Паризькій мирній конференції.

49. Смаль-Стоцький Степан (1859–1938) – український громадський і політичний діяч, мовознавець, педагог. Дійсний член НТШ та УВАН.

50. "Українське слово" – газета ОУН, виходила в Парижі з 1933 р. Головні редактори у 1930-х рр. – Олекса Бойків (1933–1934) та Володимир Мартинець (1934–1940).

51. "Розбудова нації" – ідеологічний журнал ОУН, виходив у 1928–1934 рр. Видавець Микола Сціборський, головний редактор Володимир Мартинець.

52. "Сурма" – підпільний журнал УВО. Виходив у 1927–1934 рр.

53. "Вісник" – журнал під редакцією Дмитра Донцова, виходив у 1933–1939 рр. у Львові.

54. Aussenpolitisches Amt der NSDAP – Зовнішньополітичне відомство Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини.

55. Скоропис-Йолтуховський Олександр (1880–1950) – український громадський, політичний і державний діяч. Один з провідних діячів Українського союзу хліборобів-державників (УСХД).

56. Мірчук Іван (1891–1961) – український громадський діяч, історик, філософ. Директор Українського наукового інституту в Берліні. Дійсний член НТШ та УВАН.

57. Людендорф Еріх (1865–1937) – німецький військовий та політичний діяч, головнокомандувач німецьких військ у 1918 р.

58. Лебедь Микола (1909–1998) – український політичний діяч. Чільний діяч ОУН, перший керівник Служби безпеки (СБ) ОУН.

59. Ребет Дарія (1913–1992) – українська політична і громадська діячка, публіцист, правник. Голова проводу ОУНЗ (1979–1991). Дружина Лева Ребета.

60. Швець А. – за інформацією відомого дослідника воєнних подій 1918–1920 рр. Михайла Ковальчука, А. Швець закінчив у Києві інструкторську школу старшин в 1918 р. і служив у 21-му Сквирському полку 4-го Київського корпусу. Після війни в еміграції.

61. Бойко-Блохін Юрій (1909–2002) – український громадський і політичний діяч, літературознавець, театрознавець. Член ПУН, професор УВУ в Мюнхені, професор Мюнхенського університету, дійсний член НТШ.

62. Коновалець Мирон (1894–1980) – український військовий та громадський діяч, журналіст. Брат Євгена Коновальця. Поручник УГА, член УВО. Працював редактором львівської газети "Новий час", після Другої світової війни головний редактор газети "Християнський голос" (Мюнхен).

63. Островерха Михайло (1897–1979) – український військовий і громадський діяч, письменник, журналіст, критик, перекладач. Автор низки книжок про Італію та перекладів з італійської літератури.

64. Імовірно йдеться про Степана Барана (1879–1953) – українського громадського діяча, адвоката, журналіста, депутата польського сейму.

65. Сушко Роман (1894–1944) – український військовий і політичний діяч, полковник корпусу Січових Стрільців. Член ПУН, провідник ОУН на Генеральну Губернію (1939–1941).

66. Бурко Демид (1894–1988) – український педагог, поет, священик УАПЦ.

67. Коновалець Степан – брат Євгена Коновальця. Народився 15 травня 1896 р. Працював лікарем в с. Куликів (Жовківського р-ну Львівської обл.).

68. Коновалець Михайло (1852–1944) – український педагог. Директор народної школи в с. Зашків (Жовківський р-н Львівської обл.). Батько Євгена Коновальця.

69. Український центральний комітет (УЦК) – суспільно-громадська установа для українців в Генеральній Губернії в 1939–1945 рр. Протягом всього часу УЦК очолював Володимир Кубійович.

70. Білинкевич Богдан – сотник УГА, командир куреня І-ї бригади УСС.

71. Кох Ганс (1894–1959) – німецький військовик, розвідник, богослов, педагог. Сотник УГА, дійсний член НТШ.

72. Леник Володимир (1922–2005) – український громадський діяч, видавець, публіцист. Член ОУН з 1938 р., в'язень концтабору Бухенвальд у 1942–1945 рр. Після війни жив у Мюнхені.

73. Неприцький-Грановський Олександр (1887–1976) – український науковець і громадський діяч, зоолог-ентомолог. Дійсний член НТШ та УВАН. Голова Організації державного відродження України (ОДВУ) у США.

74. Організація державного відродження України (ОДВУ) – створена у США 1931 р. членами УВО у США. Станом на 1938 р. членами ОДВУ були близько 10 тис. чол. Довголітній голова ОДВУ (1935–1963) – Олександр Неприцький-Грановський.

75. Йдеться про статтю Миколи Сціборського "Кінець одної провокації" (Пробоєм. – 1939. – Ч. 17. – С. 175–177).

76. Кордюк Богдан (1908–1988) – український громадський і політичний діяч. Член ОУН з 1929 р. У 1932 р. крайовий провідник ОУН на ЗУЗ. В роки Другої світової війни в'язень концтаборів Аушвіц (Освєнцим) і Заксенгаузен. Після війни жив у Німеччині, був редактором часопису "Український самостійник", член редакційної колегії журналу "Сучасність".

77. За цією адресою (Берлін, Мекленбургіше штрассе, 73) було зареєстровано Комітет допомоги втікачам із Західної України. Головою комітету був проф. Зенон Кузеля, секретарем – Михайло Селешко.

78. Бандера Володимир-Микола (1932 р., н., м. Стрий) – український економіст, фінансист, фахівець у галузі порівняльних студій економічних систем і міжнародної торгівлі. Дійсний член НТШ з 1972 р.

79. Феденко Панас (1893–1981) – український політичний діяч, історик, публіцист. Один з провідних діячів УСДРП, член Центральної Ради.

80. Мольтке Гельмут Карл Бернгард фон (1800–1891) – німецький генерал-фельдмаршал. Автор низки наукових праць з воєнного мистецтва та воєнної історії.

81. Мазепа Ісаак (1884–1952) – український політичний і державний діяч. Керівник уряду УНР з серпня 1919 р. до травня 1920 р.

82. Ревюк Іван (псевдо Бартович) – сотник УГА, член Начальної команди УВО. Представник УВО і ОУН у Литві. Був організатором видавництва "Сурми" у Литві. Загинув у 1945 р.

83. Мінів Роман – український громадський діяч. Навчався в Українській господарській академії в Подєбрадах, був членом Легії українських націоналістів у Празі. Член ОУН.

Дмитро Бурім, Юрій Черченко (Київ). **Реферат Володимира Стахіва про основні напрямки дослідження зовнішньополітичної діяльності ОУН у міжвоєнний період**

У статті публікується доповідь Володимира Стахіва на конференції Фундації для дослідів життя та діяльності Євгена Коновальця 16 червня 1967 р. Тема виступу Володимира Стахіва – "До зовнішньої політики ОУН в роках 1931–1938".

Ключові слова: Володимир Стахів, Євген Коновалець, ОУН, зовнішня політика, Німеччина.

Дмитрий Бурим, Юрий Черченко (Киев). **Реферат Владимира Стахива об основных направлениях исследования внешнеполитической деятельности ОУН в межвоенный период**

В статье публикуется доклад Владимира Стахива на конференции Фундации по изучению жизни и деятельности Евгена Коновальца 16 июня 1967 г. Тема выступления Владимира Стахива – "О внешней политике ОУН в 1931–1938 гг."

Ключевые слова: Владимир Стахив, Евген Коновалец, ОУН, внешняя политика, Германия.

Dmytro Burim, Yurii Cherchenko (Kyiv). **Volodymyr Stahiv's Paper On the Main Trends of the Research of the Foreign Political Activity of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in the Interwar Period**

The article presents Volodymyr Stakhiv's paper on 16 June 1967 at the conference of the Foundation for the Research of Yevhen Konovalets's Life and Activity. A title of his paper was "On the foreign policy of OUN (1931–1938)."

Key words: Volodymyr Stakhiv, Yevhen Konovalets, OUN, foreign policy, Germany.

Ольга ГУРАЛЬ (*Київ*)

ЛИСТИ ЛЮДМИЛИ СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ ДО ОЛЕКСАНДРА ЧЕРНЯХІВСЬКОГО 1939 РОКУ

Одне з найпомітніших місць в історії України кінця XIX – першої половини XX ст. належить родині відомого письменника і громадського діяча Михайла Старицького (1840–1904), адже кожний з його нащадків зробив вагомий внесок до скарбниці національної культури та становлення української державності. Старша донька, Марія Старицька (1865–1930) – відома акторка, режисер, театральний педагог, друга донька – Людмила Старицька-Черняхівська (1868–1941) – прозаїк, драматург, перекладачка, громадська діячка, третя донька, Оксана Стешенко (1875–1942) – дитяча письменниця, син Юрій Старицький (1882–1936/8?) – громадський діяч, відомий юрист. Визначними особистостями були й онуки драматурга: Вероніка Черняхівська (1900–1938) – поетка і перекладачка, Ірина Стешенко (1898–1987) акторка і перекладачка, Ярослав Стешенко (1904–1939) – відомий бібліограф, дослідник історії української книги. У період сталінських репресій 1930-х – початку 1940-х років майже вся родина Старицьких, за винятком І. І. Стешенко, була знищена в лещатах тоталітарної машини. Коли 1929 р. серед українського громадянства прокотилася хвиля арештів у зв'язку з процесом "Спілки визволення України", першим із членів родини, 21 липня, було ув'язнено Ярослава Івановича Стешенка. Невдовзі у катівнях ДПУ, за звинуваченням у приналежності до "СВУ", опинилась і його двоюрідна сестра, Вероніка Олександрівна Черняхівська. На той час вона була одружена з німцем, Теодором Геккеном, і проживала у Берліні, влітку 1929 р. приїхала навідати батьків. Дещо пізніше за таким же обвинуваченням арештували Олександра Григоровича Черняхівського та Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську. На початку 1930 р. молодше покоління родини звільнили за браком доказів вини. Л. Старицьку-Черняхівську та її чоловіка засудили на показовому судовому процесі. Втім вирок, 4 роки позбавлення волі, змінили на умовний, із забороною проживати у Києві, Харкові та інших великих містах; подружжя виїхало до м. Сталіно (нині Донецьк). 1933 р. вдруге заарештували і вислали на адміністративне поселення до Уральська Ярослава Стешенка. 1936 р. він отримав повторний вирок із засланням до концтаборів Колими. 1939 р. відомий бібліограф помер, відбуваючи покарання, у бухті Нагаєво. Трагічною була доля і В. О. Черняхівської. Після арешту 1929 р. вона не повернулась до чоловіка, а залишилася з батьками, проживала у Харкові та

Києві. У січні 1938 р. її вдруге заарештували за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини, а у вересні того ж року за постановою "трійки" при Київському НКВС УРСР – розстріляли. Рідним повідомили, що Вероніку Олександрівну заслано на 10 років до сибірських концтаборів. Батьки намагалися дізнатись про місце перебування єдиної доньки. Зверталися з листами до представників влади, Л. М. Старицька-Черняхівська розшукувала її у Наримських та Маріїнських концтаборах. Але зусилля були марними. 1939 р. помер О. Г. Черняхівський. Людмила Михайлівна, так і не дізнавшись про смерть Вероніки, продовжувала пошуки до 1941 р. У липні 1941 р. її разом з сестрою Оксаною Стешенко заарештували за звинуваченням у співпраці з німецькими нападниками. Невдовзі після початку розслідування слідчий відділок евакуювали, арештованих вивезли до Казахстану. Людмила Михайлівна померла під час переїзду, а її тіло викинули з вагона між зупинками. Оксана Михайлівна померла 1942 р. у концтаборі в Казахстані. Про те, що Вероніку Черняхівську було розстріляно, стало відомо лише 1990 р., коли на запит Музею видатних діячів української культури було надано довідку від КДБ УРСР[1].

Драматичні події в історії родини Старицьких тривалий час привертали увагу науковців та публіцистів. Одними з перших стали публікації представників українського зарубіжжя, серед них статті Р. Паклена[2], І. Губаржевського[3], Н. Полонської-Василенко[4], С. Підкови[5], О. Лугового[6], Я. Славутича[7]. У цих статтях було оприлюднено інформацію про загибель В. О. Черняхівської у катівнях НКВС. Але деякі з викладених у них фактів не завжди відповідають дійсності. Наприклад, у статті С. Підкови "До історії «Спілки визволення України»", у художній формі, з детальними подробицями розповідається про побачення Старицької-Черняхівської з арештованою донькою під час слідства. А впродовж засідань по процесу СВУ, як стверджує автор, Людмила Михайлівна не лише не визнавала себе винною, а й підкреслювала, що "СВУ" існувала та боролась за незалежну, соборну Україну. Втім, ця інформація не достовірна. В. О. Черняхівська, справді, деякий період перебувала

[1] Музей Михайла Старицького (далі – ММС). – Книга надходжень (далі – КН)-585. – Рукописні документи (далі – РД)-4. – 1 арк. (довідка № 2818 від 3 серпня 1990 р. про реабілітацію В. О. Черняхівської-Ганжі. Видана КДБ УРСР. Київ, 1990 р.).

[2] *Паклен Р.* Знищена сила. Людмила Старицька-Черняхівська // Овид. – 1959. – Ч. 1. – С. 52–64.

[3] *Губаржевський І.* Людмила Старицька-Черняхівська – борець за молоду Україну // Нові дні. –1970. – Ч. 12. – С. 14–15.

[4] *Полонська-Василенко Н.* Остання п'єса Л. Старицької-Черняхівської // Україна. – 1952. – Ч. 8. – С. 52–55; *Данилевська Н.* Загублений рід Старицьких-Черняхівських-Стешенків // Визначні жінки України. – Новий Ульм, 1952. – С. 36–64.

[5] *Підкова С.* До історії Спілки визволення // Спілка визволення України (Ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях). – Мюнхен, 1953. – С. 31–34.

[6] *Луговий О.* Визначні жінки України. – Торонто, 1942. – С. 163–164.

[7] *Славутич Я.* Дослідження, статті. – Едмонтон, 2006. – Ч. 1. – С. 56–58, 87.

під арештом одночасно з батьками, але зустрічей та очних ставок між ними не проводили[8]. Так, під час показового судового процесу Л. М. Старицька-Черняхівська демонструвала незламну позицію, але не визнавала не лише своєї участі у "Спілці...", а навіть підкреслювала, що їй не було відомо про існування такої організації[9]. В окремих публікаціях, наприклад, Я. Славутича, міститься інформація про те, що 1941 р. Л. Старицька-Черняхівська не була вивезена до Казахстану, а повішена у Києві перед евакуацією слідчого відділку. Це також є недостовірним. Не знайшли документального підтвердження окремі подробиці про другий арешт Вероніки та загибель Людмили Старицької-Черняхівської і Оксани Стешенко, описані у статтях Н. Полонської-Василенко (під псевдо. Н. Данилевська)[10]. Ці праці були спочатку надруковані у закордонних виданнях, а 2011 р. опубліковані у книзі "Спогади" Н. Полонської-Василенко[11]. У них авторка повідомляє, що під час другого арешту В. Черняхівська збожеволіла і була вислана на 8 років до Сибіру, а Людмилу Михайлівну із сестрою розстріляли в Дарниці напередодні вступу німців до Києва[12].

Після 1989 р., коли члени родини Старицьких були реабілітовані, до теми репресивних переслідувань родини звернулися й дослідники з українських теренів. Протягом 1990-х рр. вийшли публікації з розкриттям основних біографічних сюжетів. 1990 р. у журналі "Вітчизна" вийшла стаття А. Болабольченка "Кривавий верлібр"[13] про долю Л. М. Старицької-Черняхівської у 1930-ті роки. Він же у монографії "СВУ – суд над переконанням"[14] вперше опублікував фрагмент протоколу допиту письменниці. Важлива інформація про засудження подружжя Черняхівських була вміщена також у книзі Ю. Шаповала та В. Пристайка "Справа «Спілки Визволення України»"[15]. Історія родини Старицьких була розкрита й у статті Ю. М. Хорунжого "Як перевели козацький рід", вміщеній в упорядкованій ним же книзі спогадів "Опера

[8] Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Спр. 67098: Справа "СВУ". – Т. 60: Архівно-слідча справа Старицької-Черняхівської Л. М. – Арк. 1–160; Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 38786: Слідча справа Черняхівської В. О. 1929 р.

[9] "Спілка визволення України": Стенографічний звіт судового процесу. – Б. м., Б. в., 1931. – Т. 1. – С. 25–36.

[10] *Данилевська Н.* Загублений рід Старицьких-Черняхівських-Стешенків // Визначні жінки України. – Торонто, 1950. – С. 67–84.

[11] *Полонська-Василенко Н.* Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська // *Полонська-Василенко Н.* Спогади. – К., 2011. – С. 410–426; *її ж.* Загублений рід Старицьких-Черняхівських-Стешенків // Там само. – С. 392–409.

[12] *Її ж.* Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська // *її ж.* Спогади. – С. 426.

[13] *Болабольченко А.* Кривавий верлібр (Про кримінальну справу і трагічну долю Л. М. Старицької-Черняхівської) // Вітчизна. – 1990. – № 11. – С. 113–119.

[14] *Його ж.* СВУ – суд над переконанням. – К., 1994. – 114 с.

[15] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа "Спілки Визволення України": Невідомі документи і факти: Науково-документ. видання. – К., 1995. – С. 70–71, 121–124, 401–406.

СВУ–музика ГПУ”[16], цієї ж теми він торкнувся і в есеях, присвячених Л. М. Старицькій-Черняхівській та В. О. Черняхівській у книзі “Шляхетні українки”[17] та у публікаціях про членів родини Старицьких[18]. Тему репресій в сім’ї драматурга розкрив і С. Білокінь у монографії “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР”[19]. Документи про перебування Черняхівських під арештом увійшли до книги “Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.”[20].

У більшості опублікованих праць, присвячених як Л. М. Старицькій-Черняхівській, так і долі родини за радянських часів, одним з найпопулярніших є сюжет про пошуки Людмилою Михайлівною доньки. Як правило, автори статей акцентували увагу на листах-зверненнях, написаних Старицькою-Черняхівською та її чоловіком до представників влади. Так, наприклад, у книжці Ю. М. Хорунжого вміщено текст листа до Й. Сталіна з незначними купюрами та у перекладі українською мовою[21]. Хоч ці документи є високоінформтивним джерелом та ілюструють поневіряння батьків, але не містять достатньо повної інформації для повноцінного дослідження родинної історії.

Значна частина матеріалів, що розкривають питання пошуків В. О. Черняхівської її рідними, на сьогоднішній день зберігається у фондовій колекції Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького. Документи у складі родинного архіву Старицьких-Черняхівських-Стешенків були передані до музею за заповітом Ірини Стешенко, онуки Михайла Старицького. Вона особисто з 1945 р. зберігала речі та документи репресованих родичів, сподіваючись на зміну політичної ситуації та повернення їхніх імен до української історії та культури. Серед матеріалів – чернетки листів Людмили Старицької-Черняхівської та її чоловіка до Й. Сталіна[22], Л. Берії[23], В. Молотова[24], список концентраційних таборів, у яких вона шукала доньку[25], листи

[16] *Хорунжий Ю.* Як перевели козацький рід // Опера СВУ – музика ГПУ: Спогади свідків. – Кам’янськ-Шахтинський (Ростов. обл.), 1992. – С. 16–31.

[17] *Його ж.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни. – К., 2003. – С. 23–70, 111–132.

[18] *Його ж.* Людмила Старицька-Черняхівська // З порога смерті...: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 414–417; *його ж.* Янгола більше // Урядовий кур’єр. – 2000. – 14 жовт. – С. 7.

[19] *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – Дрогобич, 2013. – Т. 2. – 1066 с.

[20] Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. – К., 2012. – 756 с.

[21] *Хорунжий Ю.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни. – С. 60–62.

[22] ММС. – КН-6139. – РД-118. – 2 арк. (лист до Й. Сталіна. 1938 р.).

[23] Там само. – КН-6141. – РД-120. – Арк. 1–2 (заява на ім’я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії. 15. 09. 1940 р.).

[24] Там само. – КН-6142. – РД-121. – 1 арк. (лист до Голови Ради Народних Комісарів та народного комісара закордонних справ В. Молотова).

[25] Там само. – КН-6145. – РД-124. – 3 арк. (список таборів, у яких Л. Старицька-Черняхівська розшукувала В. Черняхівську. 1939 р.).

та телеграми, надіслані нею до Олександра Григоровича під час перебування в Сибіру 1939 р.[26].

Умовно джерела можна розділити на три блоки: перший – звернення, написані Людмилою та Олександром Черняхівськими, другий – листи та телеграми письменниці до чоловіка 1939 р., третій – заяви до владних установ, написані по смерті Олександра Григоровича. Перший блок документів, написаний спільно з чоловіком до різних осіб з проханням надати інформацію про місцеперебування В. О. Черняхівської і про перегляд вироку, зберігся в чернетках. Написано їх російською мовою і датовано 1938 р., окремі вміщені у загальному зошиті[27]. Важливою ознакою спільних звернень є те, що до різних осіб було надіслано майже тотожні звернення, у яких детально описано поводження слідчих з батьками, наведення їх на хибну думку про присудження 10-ти років ув'язнення. Наприклад[*]: "14 декабря 1938 г. в приемной начальника принимал неизвестный мне сотрудник НКВД. Услыхав от меня фамилию нашей дочери, он заявил, что знает ее, так как он ее следователь и взглянув насмешливо на меня, добавил: «Вы, конечно воображаете, что она красавица, а по-моему совершенно некрасивая». Эти слова ошеломили меня, а следователь с неожиданной злобой закричал: «Кроме того, она наглая, нахальная, дрянь базарная, сволочь!». И посыпался ряд площадных слов, которые писать на бумаге считаю неудобным. «На ваши оскорбления я лишена возможности отвечать, возразила я, но если Вы так отзываетесь о моей дочери, человеке культурном, то я могу допустить, что следствие велось в весьма напряженной и далеко не нормальной обстановке». Мое замечание вызвало взрыв брани трижды повторив все эти бранные слова, – следователь выкрикнул: «Вот и заработала 10 лет!». На мои вопросы куда и когда она выслана, он категорически отказался дать какой-либо ответ"[28]. Як вже вказувалося раніше, саме ці листи є найбільш відомими сучасним дослідникам. Один з них, адресований до М. Хрущова, прикріплений до судово-слідчої справи В. О. Черняхівської 1938 р.[29]. Третій блок, листи 1940–1941 рр., написані особисто Старицькою-Черняхівською, вже містять інформацію про обставини її поїздки до Сибіру, безплідні пошуки та смерть чоловіка. А саме: "В июле месяце 1939 года мы узнали, что дочь наша находится в городе Томске, в психиатрической лечебнице. Мы немедленно послали туда деньги и посылку. В Ноябре получили извещение, что больная, (дочь наша) не желает принимать посылки, это доказало, что психическое состояние нашей дочери

[26] Там само. – КН-6621. – Листи (далі – Л)-466 (лист до Черняхівського О. З Томська до Києва. 23.11.1939); КН-6619. – Л-464 (лист до Черняхівського О. З Маріїнська до Києва. 28.11.1939); КН-6620. – Л-465 (лист до Черняхівського О. З Москви до Києва. 1939); КН-6616. – Л-461 (телеграма до Черняхівського О. З Томська до Києва. 22.10.1939); КН-6618. – Л-463 (телеграма до Черняхівського О. З Томська до Києва. 23.11.1939); КН-6617. – Л-462 (телеграма до Черняхівського О. З Томська до Києва. 26.11.1939).

[27] Там само. – КН-6141. – РД-120. – 36 арк. (зошит з чернетками листів про долю В. Черняхівської).

[*] Тут і далі цитуємо зі збереженням авторського правопису та стилістики.

[28] ММС. – КН-6624. – Л-469.

[29] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 63406. – Т. 1. – Арк. 42–44.

приняло тяжелую форму... Я немедленно отправилась в Томск, но приехав в лечебницу, узнала, что дочь нашу уже «выписали». Я обратилась к прокурору г. Томска. Он, наведя справки в НКВД, сообщил мне, что дочь наша этапировна в Нарымские или Мариинские концлагеря. В невыносимо тяжелых бытовых условиях (37 градусов мороза я объездила все Мариинские лагеря) и нигде не нашла нашей дочери. Надо было ехать в Нарым, но с Нарымом нет зимой сообщения и надо было отложить поездку до весны. Я вернулась в Киев и застала мужа при смерти. Два года безпрер[ы]вных мучений сделали свое дело. 21 декабря 1939 года он умер...”[30]. В цих зверненнях Л. М. Старицька-Черняхівська зверталась до факту святкування 100-річного ювілею М. Старицького, вказуючи, що їй була обіцяна допомога у пошуках доньки.

Не актуалізованими до цього часу залишаються матеріали другого блоку – листи Людмили Старицької-Черняхівської до чоловіка, написані під час її поїздки до Сибіру. Збереглося 3 листи і 3 телеграми. Судячи зі змісту, не всі з документів того часу збереглися, оскільки у тексті письменниця апелює до попередніх листів. Телеграми було надіслано з Томська протягом жовтня – листопада 1939 р. В них Людмила Михайлівна повідомляла, що жінка з прізвищем Ганжа (таке ж по третьому чоловікові мала Вероніка) виявилась не їхньою донькою, вказувала найновішу для неї інформацію або плани подальших маршрутів. Наприклад: “Ганжа оказалась не Рона. Розыскую”[31]. Або: “Рона этапирована неизвестном направлении. Осуждена ОСО. Еду: Мариинск, потом Томск, Москву”[32].

Листи написано протягом листопада–грудня 1939 р. з Томська, Маріїнська та Москви. У них авторка детально описала побутові умови, в яких вона опинялася під час поїздки, розповідала чоловікові про негаразди, що траплялись на її шляху, та ін. Хронологічно перший лист написаний з Томська 23 листопада, на поштовій картці. На ньому є два штампи поштових відділень – звідки його було відправлено та де отримано; зафіксували і адресу, де перебувала на той час письменниця. Наприклад: “Томск. Комната отдыха”. Два листи написані на аркушах паперу, з Маріїнська (від 28 листопада 1939 р.) та Москви (не датований), при першому зберігся конверт. Важливість їхнього введення до наукового обігу полягає в тому, що вони суттєво доповнюють сюжет про пошуки письменницею доньки та історії життя родини за радянських часів в цілому, є промовистим прикладом поводження представників тоталітарної системи з родичами репресованих. Також матеріали є цінним джерелом просопографічної інформації, адже розкривають особливості реакції Людмили Михайлівни на складні життєві обставини, ілюструють її вміння протистояти зовнішнім чинникам, боротися з труднощами, додають нові, не зафіксовані у інших джерелах того часу факти з біографії діячки.

Листи публікуємо зі збереженням правопису та мовно-стилістичних особливостей авторського тексту.

---

[30] ММС. – КН-6141. – РД-120. – Арк. 1 зв. (заява на ім’я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії. 15. 09. 1940 р.).

[31] Там само. – КН-6616. – Л-461 (телеграма до Черняхівського О. З Томська до Києва. 22.10.1939).

[32] Там само. – КН-6617. – Л-462 (телеграма до Черняхівського О. З Томська до Києва. 26.11.1939).

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Томськ 23.XI. 39 г.*

Любий Шурочка[1]! Вчора написала тобі великого листа. Сьогодні вранці пішла я в И[справительно-]Т[рудовую] К[олонию] № 1 питати про Рону[2]. Уяви собі 37 град[усів] морозу окулярів не можна надіти, – замерзає шкло, палки не можна взяти, замерзають руки. Ну щось страшне, дійшла (це не далеко). Подаю заяву – не пускають навіть у сторожку. Нарешті виніс відповідь – Г[ражданк]у В[еронику] А[лександровну] переведено в Ново-Сибірський Берсенівський совхоз. Хоть трохи отлягло од серця. Але коли – не схотів сказати. Я вже боюсь їхати так навмання. Послала начальнику совхоза телеграмму, з відповіддю тоді виїду. Спинилась я дуже добре, на станції, комната отдиха, добре ліжко, умивання, кип'яток – 5 карб[ованців]. А на вокзалі в буфеті – обіди, і не дорого, добра порція 3 карб[ованця]. Так що можна 2 дні почекати. Одно цілком незрозуміло – на станції нема уборної. Треба бігати на вулицю. А якщо начальн[ик] не дасть відповіді? Тоді до прокурора. Людя.

ММС. – КН-6621. – Л-466.

№ 2

28.11.39 г**.

Любий Шурочка!*** Здорове ж у мене серце! Що не крок – то й удар! Я вчора тобі написала, сьогодні-ж потяглася туди, до цього Сіблагу[3] і комендант мені сказав, що Роночки в Сіблагу не було й нема. Сіблаг охоплює і Ян, і Новосибірск, очевидно всю Західну Сибір. Значить Роночку вислали в Наримський край, бо мені прокурор назвав три міста, – ну третє випало в мне з голови, тільки не бухта і не Колима. Хоч і це все ложь і ложь... Отже я в Маріїнську пристроїлася в хаті у сторожихи, мушу ще сидіти до завтрього, бо потяг виходить о 9.30 ранку (по Київські 5 г[один] 30 хв[илин] р[івно]). Приїду в Томськ десь ввечері і мабуть вже не вспію виїхати того-ж дня, бо потяг теж виходить ввечері, отже певно ще, що виїду 30 ввечері, себто буду в Москві як раз і погано 5-го. Я візьму білета тільки до Москви, щоб там не бути зв'язаною числами. Хай вже я помучу Мусю[4], але я мушу побачити і Голяк[ова][5] і Понкрать[єва][6] і подати заяву у Гулаг. Цей ще комендант більш людяний і сказав мені, що Гулаг ніби, тепер, мусить одповісти. Я вже нічому не вірю, і не вірю тому, щоб Роночка була ще жива. Людина не може витримати цих морозів, цеї природи, цього голоду і цієї безнадії. Я бачила все і бачила багатьох випущених і вони все розказали. Не знаю про Вас нічого, не жила ще так ніколи. І все це сота, мілліонна частина тих мук, що терпить Роночка і всі. Пів п'ятої вже зовсім темно, а що-ж то там в Наримі

---

* Лист написано фіолетовим чорнилом на поштовій картці. На зворотному боці зазначено адресу: "Киев. УССР. ул. Чкалова. Дом № 31 кв. 18. Александру Григорьевичу Черняховскому". Адрес отправителя: "Томск. Комната отдыха". На картці є 2 поштових штампи: перший – "Томск. 23.11.39"; другий – "Київ. 3.12.39".

** Лист написано фіолетовим чорнилом на 2-х сторінках аркуша паперу в лінійку. При ньому зберігся конверт. На конверті зазначено адресу отримувача: "Киев. УССР. ул. Чкалова. Дом № 31 кв. 18. Александру Григорьевичу Черняховскому". Також є два штампи: перший – "Мариинск. Новосибирск. 29.11.39"; другий – "Киев. 5.12.39".

*** Зверху простим олівцем дописано: "Добре, що ти мені хоч телеграму прислав".

кажуть що це найсуровіщий клімат. Не знаю, як я це все витрімую. Цілую міцно тебе і всіх! А всіх, то тільки Оксана[7] й Орися[8] і Соня[9]. Навіть бідного Ол[ександра] Ол[ександровича][10] нема. Грінченкам привіт[11].

Людя.

ММС. – КН-6619. – Л-464.

№ 3

[*]Любий Шурочка! Просто можно сказитись. Я вже сьогодні могла виїхати і не можу добути білета. Мене підвела правда сестра М[арини] Я[ківни][12], сказала, що її синок белбас візьме білета, а він пообіцяв і нічого не зробив. А тепер я бьюсь мов риба об лід, доведеться мабуть іти на ніч на вокзал. Носильщики ні за які гроші не беруть! Ще попробую в одному місті.

А справа скінчилася ось як. Я пішла до Берии 10-го вже там, щоб нічого не впустити! Оказується, що приймає і жінка одна, я давно вже чула про неї. Іду я до неї. Вона надзвичайно уважно вислухала. Потом почала дзвонити при мені, чи були від нас заяви, чи дали нам яку відповідь, чи ні. І це при мені так, що я все чула. Прочитала наши заяви, я ще ій чисто розказала. Потім кажу: "Теперь нам стало известно, что ее осудило ОСО[13], – Это мне сказал прокурор города Томска". Вона мені на це каже: "Мы это проверим". Взяла всі мої документи і казала мені почекати. Я чекала зо дві години, тоді вона мене покликала і каже: "Дочь Вашу осудила тройка, и Вам не надо было никуда ездить, поезжайте сегодня же в Киев, а мы сегодня-же в Киев посылаем письмо и Вам там все скажут". Я страшенно зраділа, тим що тройка і що вона так мені казала, щоб я негайно їхала до Києва, а тепер страшенно боюсь, може це вона довідалась, що Роночка вмерла і тому посилала мене так швидче до Києва? Страшенно турбуюсь... А тут ще білет!!

За твою справу я звичайно ходила, але вона ще не прийшла з Києва, адреса точна в мене є. Вже мені нема чого робити більше. Я вмираю від нудьги. І боюсь, що як викличуть тебе без мене, ти не розкажеш всю паутину, до чого тут теліпався військовий прокурор. Це мені в прокурат[урі] сказали: "Коли хто арештований як член сім'ї" – це значить за чоловіка, то догляд за такими справами має військовий прокурор. Далі від прокурора послано до Київськ[ого] В[ійськового] П[рокурора] якогось папера, – це мабуть на одну з наших заяв. Як підеш без мене, то кажи, що я довідалась в Томську, що Рону вже виписали[**] з лікарні і этапировали в неизв[естном] направлении. Нам краще казати, що вона таки була в лікарні. З рештою я таки і не знаю. Чи вона була, чи ні – бо лікарша все брехала. А чи вернулась посилка?[14] Не загуби квитанції. Оксані[15] і Фр[олі] Як[івні][16] шукала скрізь штани – та й ніде нема, тільки може через місяць вона десь добуде. Взагалі вже й тут нема нічого. Масла нема. Стають десь в чергах і то вишукують, коли даватимуть. Есть мыло, цукор і сыр. Я накупила нам мила й[***] сиру. Це ужасно, як що я не добуду білета. Вже завтра напружу всю енергію! Муся до мене надзвичайно ласкава, але ж я їх стісняю. Та й головне, я вже місця собі не знайду.

Людя.

ММС. – КН-6620. – Л-465.

---

[*] Лист написано синім чорнилом на подвійному аркуші (4-х сторінках). З Москви до Києва, б/д, за змістом можна датувати груднем 1939 р.

[**] Підкреслення Л. Старицької-Черняхівської.

[***] Далі закреслено: "цукру".

КОМЕНТАРІ

1. Шурочка – так в родині називали Олександра Черняхівського. Черняхівський Олександр (1869–1939) – вчений-гістолог, доктор медичних наук, професор Київського і Сталінського медичних інститутів, перекладач художньої та фахової медичної літератури. Організатор медичної секції Українського наукового товариства у Києві, голова Всеукраїнської спілки лікарів-українців.

2. Рона – так в родині називали Вероніку Черняхівську.

3. Сиблаг – Сибірський виправно-трудовий табір НКВС, частина ГУЛагу, система тюрем, що розміщувалася на території сучасних Кемеровської, Новосибірської, Омської, Томської областей, Алтайського краю, частини Красноярського краю та частини території Республіки Казахстан.

4. Муся – особа не встановлена.

5. Голяков Іван (1888–1961) – голова Верховного суду СРСР у 1938–1948 рр.

6. Панкратьєв Михайло (1901–1974) – прокурор СРСР у 1939–1940 рр.

7. Оксана – Оксана Стешенко (1875–1942), дитяча письменниця та перекладачка, молодша сестра Л. М. Старицької-Черняхівської.

8. Орися – Ірина Стешенко (1898–1987), акторка і перекладачка, донька Оксани Стешенко, племінниця Л. М. Старицької-Черняхівської.

9. Соня – Софія Аршеневська (? – ?), кузина та подруга Л. М. Старицької-Черняхівської.

10. Олександр Тулуб (1866–1939) – правознавець, історик та громадський діяч.

11. Грінченки – родина музикознавця, фольклориста, ректора Музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка (1924–1928), пізніше професора Київської консерваторії, Миколи Грінченка (1888–1942). У 1930-х роках родина проживала в одній квартирі зі Старицькими, Черняхівськими і Стешенками по вулиці Чкалова, 31.

12. Марина Маєвська (? – 1942) – дружина племінника Людмили Старицької-Черняхівської, Ярослава Стешенка.

13. ОСО – “Особое совещание”– Особлива нарада при НКВС СРСР – позасудовий орган, створений 1934 р., що мав право виносити вироки за спрощеною процедурою.

14. “А чи вернулась посилка?” – намагаючись дізнатися про перебування Вероніки Черняхівської в певному таборі, батьки відправляли за його адресою посилки на її ім’я. Коли посилка поверталась, робили висновок, що доньки у даному місці немає.

15. Оксана Стешенко, див. коментар 7.

16. Фрола Гурович (? – ?) – сестра Марини Маєвської. Проживала з родиною у Москві.

Ольга Гураль (Київ). **Листи Людмили Старицької-Черняхівської до Олександра Черняхівського 1939 року**

У публікації розглядаються листи письменниці та громадської діячки Л. М. Старицької-Черняхівської до її чоловіка О. Г. Черняхівського, написані 1939 р. Головною темою, що розкривають джерела, є пошуки заарештованої 1938 р. доньки В. О. Черняхівської.

Ключові слова: листи, джерела, письменниця, пошук, концентраційний табір.

Ольга Гураль (Киев). **Письма Людмилы Старицкой-Черняховской к Александру Черняховскому 1939 года**

В публикации рассматриваются письма писательницы и общественного деятеля Л. М. Старицкой-Черняховской к ее мужу О. Г. Черняховскому, написанные в 1939 г. Главной темой, которая прослеживается в источниках, являются поиски арестованной в 1938 г. дочери Вероники.

Ключевые слова: письма, источники, писательница, концентрационный лагерь.

Olha Hural (Kyiv). **Liudmyla Starytska-Cherniakhivska's Letters to Oleksandr Cherniakhivsky (1939)**

The publication presents the correspondence of the writer and public figure, Liudmyla Starytska-Cherniakhivska, with her husband Oleksandr Cherniakhivsky. These letters were written in 1939. A main problem which could be traced in the sources is the searching for their daughter Veronica. She was arrested in 1938 by NKVD.

Key words: letters, sources, writer, concentration camp.

6

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Орест ЗАЯЦЬ (*Львів*)

ОПИСИ ПЕРЕДМІСТЬ ЛЬВОВА XVI–XVIII СТОЛІТЬ / НАН УКРАЇНИ. ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО. ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ; УПОРЯД. А. ФЕЛОНЮК. – ЛЬВІВ, 2014. – 752 с. – (ЛЬВІВСЬКІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ. ДЖЕРЕЛА. – Вип. 4)

Львівські передмістя є однією з тих тем, яку неможливо повністю оминути у жодній ґрунтовній розвідці з історії пізньосередньовічного та ранньомодерного Львова. Кожний дослідник так чи інакше приречений мати справу з передмістями – чи це стосується території, чи населення. Однак передмістя увесь час перебували наче в полі бокового зору істориків. З другого боку, загальновідомими були факти існування Краківського та Галицького передмість, замкової юрисдикції, деканату св. Івана та численних юридик, що виникли згодом. З іншого боку, завжди бракувало ясності та більшої точності у розумінні територіальних меж між передмістями, юридиками, лібертаціями (і з власне містом у мурах, і між собою), зрештою, невідомі були як точна кількість цих адміністративно-територіальних одиниць, так і, тим паче, час їхнього виникнення й маса інших деталей. Ще менше відомо було про склад населення цих територій.

У міжвоєнний період справу передмість дещо прояснив Р. Зубик у контексті вивчення львівських фінансів 1624–1635 рр., а після війни деякі обчислення кількості передміського населення проводив Я. Кісь. І лише в останні десятиліття передмістя стали об'єктом пильнішої уваги дослідників – територіальні аспекти висвітлено у працях Р. Могитича та М. Долинської, а демографічні – у М. Капраля. Однак навіть ці глибші розвідки не мали своєю метою всебічного вивчення історії львівських передмість, а тому базувалися під цим кутом зору на обмеженій джерельній базі (як хронологічно, так і в плані вибірковості). І власне вихід у світ збірки А. Фелонюка став переломним моментом, коли дослідники отримали доступ до максимально широкого комплексу описово-статистичних джерел до історії львівських передмість.

Упорядник у передмові до рецензованого видання класифікує опубліковані джерела та детально характеризує основні адміністративно-правові територіальні одиниці: Галицьке й Краківське передмістя, що підпорядковувалися міській юрисдикції, Замкове передмістя або ж Підзамче, що належало до львівського ґродового староства, а також численні юридики та лібертації, які перебували у приватних руках (чи то шляхетських, чи то духовних). На відміну від юридик, які виводили територію та населення з-під міської чи старостинської влади, лібертації стосувалися лише економічного підпорядкування (не претендуючи на адміністративну чи судову юрисдикцію).

Щодо класифікації джерел, то А. Фелонюк виділяє три види описово-статистичної документації: люстрації (результат проведення ревізії господарсько-фінансового стану королівщин), інвентарі (допоміжні матеріали для люстраторів із конкретною господарською інформацією) і податкові реєстри (облік майна та населення для встановлення величини податку). Окрім того, упорядник поділяє документи на три групи: 1) документи, що постали з ініціативи міської влади (рахунки міської економії – лонгерії та річні фінансові рахунки провізорів шпиталів); 2) інвентарні й люстраційні описи та податкові реєстри Підзамча; 3) описово-статистичні акти, що стосуються юридик та лібертацій. Як видно, в основу цього поділу документів покладено юрисдикційну належність передміських територій. Згадані групи джерел упорядник поділяє на дрібніші категорії. Така густа “сітка” класифікації, очевидно, покликана додати більшої ясності й структурованості у розмаїття публікованих документів.

Всього у збірнику вміщено 114 документів, а їхні хронологічні рамки охоплюють період від 1527 до 1803 рр. (хоча у заголовку прописані XVI–XVIII ст., все ж останній документ, як виняток, належить до початку XIX ст. і поданий у додатку). Кількість джерел постійно зростала: XVI ст. – 15 документів, XVII ст. – 37, XVIII ст. – 62. Частина матеріалів перебуває в рукописних сховищах поза Львовом – у Варшаві, Каркові, Вроцлаві та Мінську. Документи збірника різняться як за обсягом, так і за інформативним наповненням – від коротких і лаконічних описів оселі Цегельня 1637, 1675 і 1678–1679 рр. (№ 27, 28, 36) – до великого і детального реєстру передміських чиншівників, укладеного райцею С. Ансеріном у 1607 р. (№ 18) чи реєстру 1691 про сплату третьої частини подимного податку на Галицькому передмісті (№ 42).

Що стосується текстуальних археографічних особливостей видання, то А. Фелонюк обрав шлях майже цілковитого збереження орфографії. Цей підхід відмінний від поширеного у польській археографії методу (базованого здебільшого на проектах видавничих інструкцій К. Лєпшого та А. Вольфа) – уніфікувати й дещо видозмінювати латинські та старопольські тексти джерел. Такий підхід передбачає заміну літер *ij, y, ÿ, ý* на *ii* або *i*, літери *u* – між голосними (або на початку слова перед голосною) – на латинське *v* чи польське *w* (за винятком власних назв); усунення подвоєння літер на початку слів; виправлення діакритичних знаків у польських текстах відповідно до вимог сучасної польської мови тощо; розшифрування скорочень загальновідомих слів без квадратних дужок (якщо скорочення не викликає жодних сумнівів). Зрештою, такий підхід поширений не лише серед польських видавців, а й серед українських, наприклад, у виданнях привілеїв М. Капраля. Його позитивною рисою є легше сприйняття тексту (через незахаращеність дужками, недоречними діакритиками тощо), але до якоїсь міри читач-дослідник таким чином віддаляється від оригіналу. Очевидно, тому упорядник рецензованого видання обрав інший шлях – ретельного збереження орфографії (порівняно нещодавнім зразком такого підходу серед українських видавців є документи Брацлавського воєводства 1566–1606, підготовані М. Крикуном та О. Піддубняком).

А. Фелонюк максимально послідовно дотримувався обраного ним методу, а тому зберігав писарські модифікації літер (*y, ÿ, ý*), подвоєння літер

(*wwszystkich*), дужки у традиційних скороченнях (*it[em], nu[n]cupatus, p[ro]ut*), літеру *u* між голосними (*ciuilis*). Також упорядник не перетворював таблиці у джерелах у текстовий формат, а зберігав їх (як також і фігурні дужки), подавав закреслення безпосередньо по літерах тексту (як це було в джерелі), а не заміняв його на спеціальні знаки по краях закресленого фрагмента (на кшталт |= =|). Завдяки цьому маємо точне уявлення про те, як виглядав первісний текст.

Рецензований збірник джерел відкриває значні можливості для дослідження розташування й територіальних меж передмість, юридик та лібертацій, їхніх власників, а також персонального складу населення. Відібрані упорядником джерела складалися здебільшого з метою господарського та фіскального обліку осіб чи їхнього майна. Джерела, у яких вказується висота сплачуваного податку, є цінними для визначення майнового стану жителів передмість, адже податок визначався від вартості нерухомості або ж від прибутковості та престижності занять передміщан. Крім того, прояснюється фіскальний потенціал окремих груп осіб, міських дільниць та й загалом передмість. Документи містять численні описи господарських споруд, ґрунтів, фільварків, дають відповіді на питання, хто ними володів чи їх орендував, а також завдяки наявності в багатьох описах конкретних географічних вказівок дозволяють локалізувати розташування різного роду об’єктів. Також публіковані описи є корисними для студій над шляхетською, духовною та єврейською власністю, які дуже слабо відображені у магістратських джерелах (а власне ці, суто міські, джерела, як правило, вивчають дослідники історії Львова).

Надзвичайно важливою є можливість вперше поглянути всеохопно на персональний склад жителів львівських передмість. Відомо, що передміщани мали інший правовий статус, відмінні економічні права, а фактично свою громаду, яка була частиною загальноміської, але водночас у багатьох аспектах сприймалася окремо. Правда, все це досі відомо в дуже загальних рисах. Досі детально не з’ясовано, яким був переселенський рух між середмістям та передмістями, як змінювався громадянський статус міщанина, який переселився на передмістя і навпаки, передміщанина, що осів у середмісті.

Публіковані списки жителів передмістя відкривають нові можливості для студій у цьому напрямку. Хоча, звичайно, тут виникатиме чимало перешкод. Передусім це те, що одним із основних джерел до вивчення персонального складу населення є списки власників нерухомості у передмістях, а серед них було багато не тільки передміщан у територіально-правовому сенсі, а й просто громадян середмістя, які мали гостині будинки чи іншу нерухомість у передмістях. І не завжди легко відрізнити передміщанина від міщанина з середмістя поміж цих власників.

Іншою суттєвою проблемою є спосіб записування писарями антропонімії у списках передміщан. На відміну від раєцьких та лавничих книг чи від чистових списків громадян, описи передмість часто не давали повної антропонімії особи. У такому випадку це бували переважно лише ім’я та професія, що загалом є характерним для рахункових книг та інших описово-статистичних джерел. Особливо ця неповнота проявляється у першій половині XVI ст., коли неодноразово зустрічаємо або ім’я, або прізвисько

особи без жодної додаткової інформації, чи коли професійна чи етнічна ідентифікація повністю приховує від дослідника особу передміщанина (наприклад, можна зустріти такі окреслення без жодного імені, як *popadia*, *textor*, *pop ruthenicalis*, *laterifex civilis*, *d. doctor*, *cerdo conductor, malarz* або *Armena* чи *Nyemiecz*).

Непевність антропонімії та лаконічність персонального окреслення у джерелах також є негативним чинником для формування науково-довідкового апарату. Очевидно, саме цей фактор спонукав упорядника відмовитися від широко прийнятої практики уніфікувати в іменному покажчику різноманітні версії написання імен, прізвищ та інших ідентифікаторів шляхом відсилки до найбільш класичної версії написання.

Річ у тому, що, коли, наприклад, певний *Andreas figulus* згаданий у збірнику тричі – у 1569, 1581 і 1590 рр., то немає жодної певності, що йдеться про одну і ту ж людину, а тому нема сенсу їх об'єднувати. Ще більш промовистим прикладом є *Jan komornik*, згаданий шість разів в описах 1603 р. і 12 разів під 1618 р. Скоріш за все, за цим стоїть кілька осіб. Також не завжди очевидно, що повинно бути спільним знаменником – латинський чи польський варіант написання (*Jan piekarz* чи *Joannes pistor*). Тому упорядник уникав відсилань та об'єднань в індексі. З огляду на це, а також через максимальне збереження орфографії джерел, дослідникам, що працюватимуть із збірником, треба бути готовими до того, що, наприклад, осіб на ім'я "Андрій" треба шукати в покажчику у всіх можливих варіантах – як *Andreas, Andrzei, Andrzey, Andrzy, Iendzei, Jendrzey* і т.д. Як наслідок, іменний покажчик у збірнику вийшов досить-таки великим – понад 13 000 позицій. Але, на нашу думку, враховуючи специфіку публікованих джерел, такий обережний підхід у роботі з іменами є цілком прийнятним.

Попри всі складнощі роботи з неповною антропонімією, все ж варто проводити зіставлення описів передмість з іншими джерелами. Серед усього іншого це дасть змогу бодай приблизно оцінити інформативність (репрезентативність) публікованих джерел. Так, нами було зроблено (принагідно, для іншого дослідження) списки львівських передміщан, згаданих у раєцьких книгах за 1560–1564, 1604–1605, 1648–1649 та 1675 рр. Це був час, коли в консуляріях досить активно фігурували *suburbani* (у подальшому, особливо в XVIII ст., це окреслення практично зникло зі сторінок книг ради).

Результат зіставлення є таким: для середини XVI ст. і початку XVII ст. частка знайдених у публікованих описах передміщан становить майже половину (для 1560–1564 р. – знайдено 23 із 52 згаданих у консуляріях, 1604–1605 рр. – 73 із 168, а отже, в обох випадках це по 44%, що загалом досить добре, враховуючи непевну антропонімію). А от для пізніших часів ситуація виглядає значно гірше: для 1648–1649 рр. – знайдено 22 передміщанина із 138 (16%), а для 1675 р. – 6 із 30 (20%).

Низький відсоток даних за 1675 р. можна зрозуміти, оскільки йому передує лише інформативно стислий інвентар прибутків на Галицькому та Краківському передмістях 1655 р., і то він досить віддалений у часі – на 20 років. Правда, в раєцьких книгах значна частина передміщан згадується як померла (*olim*), а тому їхня діяльність у місті спокійно могла розгортатися і два десятиліття перед тим. А от чому найнижчий відсоток спостерігається

у 1648–1649 рр., важко пояснити, адже всього за 12 років перед тим було складено об’ємний і детальний реєстр платників чиншового податку 12-ти осель обох передмість за 1636 р. (та й поза цим було ще кілька реєстрів). Отже, можна стверджувати, що в цей час чимало передміщан просто не були зафіксовані в згаданих описах.

Поза тим, можна зробити цікаве спостереження, що як в описах XVI, так і XVII ст. практично не вдається знайти осіб, згаданих у раєцьких книгах під назвою *incolae*, тобто мешканців міста, які не мали його громадянства. А саме на передмістях можна було би сподіватися їхньої присутності. На жаль, якихось переконливих пояснень цьому запропонувати не можемо.

Отримані результати зіставлення, з яких бачимо, що не в усі роки описи передмість мають високу репрезентативність, є загалом характерними для більшості ранньомодерних джерел. З упевненістю можна ствердити, що представлені у виданні документи є надзвичайно цінними для соціальної, економічної, просторової та демографічної історії Львова.

Публікація А. Фелонюком описів львівських передмість виконана на високому археографічному рівні. Це результат копіткої роботи, яку насправді можуть оцінити передусім історики, що активно працюють з джерелами, адже саме вони розуміють, яка праця стоїть за підготовкою цієї збірки документів і яку користь ця публікація дає. Поява кожного такого поважного джерельного видання тією чи іншою мірою резонує з попередніми виданнями та доповнює їх, і, як наслідок, картина львівського минулого набирає дедалі чіткіших рис.

Юрій ВОЛОШИН (*Полтава*)

КОНФЛІКТИ НА "ПЛАНЕТІ ВОЛИНЬ" У XVI–XVII СТОЛІТТЯХ

Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). – К.: Laurus, 2014. – 510 с.; іл. Покажч. імен с. 481–499.

Книжка Наталі Старченко, про яку я хочу написати у цьому огляді, з'явилася два роки тому. За цей час вона отримала дві престижні нагороди – "Przeglądu Wshodniego" (Польща) за найкращу книжку 2014 р. у номінації "закордонне видання" й Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Канада) за найкращу наукову публікацію в українознавчих ділянках гуманітаристики та соціальних наук за 2014 рік – та була перевидана в 2016 р. Погодьтесь, що така історія успіху є непересічним явищем в українській історіографії. На мою думку, цей успіх зумовлений цілою низкою чинників, які завдяки майстерності авторки вміло поєдналися в аналізованій книжці й які, зрештою, приємно вирізняють її з поміж основної маси вітчизняної історичної продукції. Щоправда, слід зауважити, що останнім часом українські історики дедалі частіше радують своїх читачів цікавими книжками, а конкуренція на цьому ринку, хоча й повільно, але зростає.

До вищевказаних чинників я би відніс, перш за все, відмінний від традиційного т. зв. "наукового стилю", укоріненого у вітчизняному історіописанні ще з попередніх епох, легкий і доступний виклад матеріалу та метафоричні назви розділів, які надають виданню привабливості й зацікавлюють не лише вузьких спеціалістів із ранньомодерної історії, а й ширше коло поціновувачів історії. Насичена подробицями з життя колоритних персонажів, книга вводить нас у невідомий світ минулого, робить його ближчим і зрозумілішим, а головні герої дослідження – волинські шляхтичі – з-під пера Наталі Старченко постають живими людьми із притаманними їм пристрастями, прагненнями, бажаннями, що поміж різних повсякденних обставин вибудовують свої життєві стратегії. "Тут сліпий гнів переплетено з ритуальними жестами, гучні погрози – з бажанням залагодити конфлікт тихо-мирно, виклики на поєдинок і оголошення кровної помсти – з судовою тяганиною за витолочене жито. Для неісторика ця книжка захопливий детектив, а для історика взірець методології олюднення минулого", – зауважує з приводу цієї роботи Наталя Яковенко.

По-друге, незвична для пострадянського історіографічного канону, все ще переважно зайнятого вивченням проблем державотворення, тема – конфлікти. Вже самою назвою вона відсилає читача у світ соціальної історії й історичної антропології, у світ культурних пріоритетів, символів

та повсякденних практик шляхетського соціуму Волині. Тема такою ж мірою приваблива, як і не досліджена українською історіографією, особливо щодо ранньомодерного періоду. Окремі розвідки, які з'являються останнім часом, зазвичай стосуються інших регіонів, історичних періодів та соціальних груп. Це зайвий раз доводить оригінальність і новаторство Наталі Старченко в постановці проблеми. З другого боку, вже сам той факт, що дослідниця порушує цю проблему, свідчить, на мою думку, не лише про сміливість, оригінальність і методологічну підготовленість авторки, а й про певний поступ у розвитку української історіографії взагалі.

Третім привабливим чинником якраз і є нестандартна методологія, яка не так часто застосовується вітчизняними істориками. Розглядаючи заявлену тему крізь призму категорій культури, тобто досліджуючи життєдіяльність та мотиви поведінки людей, що обумовлюють їхній вибір, Наталя Старченко застосовує мікроісторичні методики, які дають змогу не просто на основі оригінальних джерел XVI–XVII ст. описати якусь подію, а передусім скрупульозно аналізувати тексти, ставити адекватні запитання джерелам, шукати за риторичними фразами й зворотами приховані смисли. Тобто авторка намагається зрозуміти ту спільноту, яку досліджує, причому зрозуміти в притаманних тому суспільству культурних категоріях. Вона максимально доступно пояснює своїм читачам "кухню історика", детально і, треба сказати, захопливо оповідає про всі етапи свого наукового пошуку від моменту постановки питань до вибору та формулювання відповідей і їх доведення.

Такий підхід дав змогу дослідниці фактично спростувати усталену в історіографії, зароджену ще в XIX ст., тезу про сваволю й неконтрольоване насильство в шляхетському середовищі й натомість запропонувати погляд на конфлікт як на комплексний історичний об'єкт, який не руйнує суспільний порядок, а навпаки – значною мірою його підтримує.

Книжка Н. Старченко складається зі вступу, 12-ти розділів, висновків, списку джерел та літератури й покажчиків. У вступі авторка розповідає про причини, які спонукали її до вибору цієї теми, розкриває механізм власного пошуку, описує всі складнощі мандрівки сторінками актових книг XVI–XVII ст., пояснює особливості побудови тексту й принципи цитування джерел. Там же вона характеризує структуру роботи й стисло окреслює зміст розділів.

У першому розділі – "Про честь, кров і риторику. Попередні зауваги", Наталя Старченко розкриває базові поняття, винесені у назву книжки. Передусім ідеться про честь та місце, яке вона займала у стосунках волинських шляхтичів. Там же з'ясовується роль риторики як основного інструменту боротьби за честь. Щоправда, інколи, як зауважує дослідниця, цей інструмент виявлявся недієвим, і тоді суперечки завершувалися справжніми жертвами, тобто реальною кров'ю. Далі Наталя Старченко уточнює, хто саме і чому є колективним героєм її книжки, обґрунтовує вибір хронологічних меж, роз'яснює, що саме вона розуміє під поняттям конфлікт, і обґрунтовує вибір методологічного інструментарію для свого дослідження, аналізує історіографічні проблеми дослідження конфліктів. Значну увагу також приділено характеристиці джерел та особливостям роботи з ними.

Другий розділ "Річ посполита воєводства Волинського" покликаний ввести читачів у розуміння того, на яких принципах будувалася станова судова система, що собою являла волинська шляхта як корпорація та якими були її культурні пріоритети. Особливу роль серед останніх відігравала публічність усіх сторін життєдіяльності лицарського стану, адже, за твердженням авторки, "вимога публічності оприявнювала конфлікт і надавала ворожим актам демонстративного характеру, тобто певним чином легітимізувала їх в очах спільноти, що дозволяло третім особам втручатися і полагоджувати суперечності".

У наступному розділі Наталя Старченко аналізує взаємини пана і слуги-шляхтича – основи всієї патронально-клієнтарної системи; взаємини, які суттєво позначалися на характеристиці конфлікту, що зазвичай провадився руками слуг. Дослідниця на конкретних прикладах аналізує ритуали договору між цими контрагентами та його розірвання, характер цього зв'язку та ступінь підпорядкування слуги панові, а також участь слуг у конфліктах та роль, яку вони виконували у провокуванні конфронтації між панами.

Окресливши таким чином загальні особливості функціонування шляхетської корпорації, у наступних розділах дослідниця переходить до безпосереднього предмета свого дослідження – конфлікту. Отже, у четвертому розділі вона аналізує "зони демонстрації ворожості", якими, на її думку, ставали публічні місця. Ретельно, ніби під мікроскопом, дослідивши джерельні записи, Наталя Старченко аргументовано доводить, що такими "сценами" з'ясування взаємин були суд, ринок, церква, а також будь-яке товариське зібрання – від сеймика до застілля в домі чи корчмі. Там же авторка порушує й проблему символічного/психологічного насильства, яке крім того, що було одним із засобів тиску на супротивника задля досягнення своєї мети, виконувало ще й функцію своєрідного клапана для зниження рівня агресії.

П'ятий розділ книги – "Оголошення про помсту" є продовженням теми, розпочатої в попередньому розділі. У ньому йдеться про обов'язкову для шляхтича декларацію намірів перед початком насильницьких дій – т. зв. "одповідь" або "похвалку", яка надавала ворожим актам відкритості в очах спільноти, адже для неї публічність була неодмінною характеристикою поведінки доброго шляхтича. Дослідниця вважає, що одповідь як соціальне явище виконувала різноманітні функції – заяви перед супротивником про готовність мститися за заподіяну образу, оповіщення спільноти про напруження у стосунках поміж її членами, захисту від образливих звинувачень, демонстрації сили через зганьблення супротивника, залякування та намагання змусити його до певних поступок, а чи й просто була черговим актом насильства у низці обмінів ворожими діями між супротивниками.

Поруч із оголошенням про помсту ще одним демонстративним актом ворожості виступав поєдинок – добровільне збройне протистояння двох конфліктуючих сторін, якому присвячений шостий розділ дослідження. До здобутків цієї частини монографії слід, на мою думку, віднести те, що поєдинок в середовищі шляхти авторка аналізує в значно ширшому контексті побутування цього феномену, як серед шляхти Речі Посполитої, так і серед нобілітету Західної Європи. На підставі ретельного аналізу викликів на поєдинок Наталя Старченко доходить висновку, що майже повна відсутність

у судових книгах згадок про жертви може свідчити або про те, що учасники більше говорили про дуелі, ніж їх практикували, або ж про те, що супротивникам ішлося радше про участь у поєдинках, ніж про знищення один одного.

У сьомому розділі аналізується взаємодія між правовими приписами, що стосувалися вбивства шляхтича, та уявленнями спільноти про цей переступ/злочин, розглядається риторика, характерна для описування вбивства, перебіг судових процесів з приводу таких звинувачень та, де це було можливо, завершення конфлікту між ворогуючими сторонами, обтяженого людськими жертвами. Дослідниця слушно зауважує, що суспільний консенсус досягався, з одного боку, за умови готовності винуватця конфлікту перепросити за скоєне, а з другого – можливості скривджених вибачити зловмисників. Свої теоретичні висновки й узагальнення Наталя Старченко підкріплює цікавими прикладами перебігу конкретних конфліктів, віднайдених у судових книгах. Це історії конфліктів між Миколаєм Рембеським і Григорієм Сахновичем, між Миколаєм Боговитин-Шумбарським і Яном Ближинським, протиборства шляхетських кланів Гулевичів і Семашків і вбивства князя Андрія Курцевича-Буремського.

Восьмий розділ присвячений іншим тяжким кримінальним злочинам – наїздам, за правовими приписами – нападам на дім шляхтича з метою вбити господаря, що зазвичай супроводжувалися захопленням або пошкодженням майна. На думку авторки, численні згадки в джерелах про наїзди спричинили появу вищезгаданого історіографічного стереотипу про річпосполитський простір як простір шляхетської сваволі. Однак на практиці часто йшлося не стільки про заподіяння реальної шкоди, скільки про демонстрацію ворожості, що дає змогу ототожнювати "наїзд" у сприйнятті шляхетського загалу із "одповіддю", тобто оголошенням про помсту. Зазвичай у підґрунті ворожнечі лежали суперечки за спірне майно. Всі ці дії, згідно з твердженням авторки, "вкладалися в логіку шляхетських уявлень про добро і зло".

Наступний, дев'ятий, розділ ("Плач на душу судейскую, што вас так судили") присвячений функціонуванню судової системи, так само підпорядкований загальному задуму авторки й добре вписаний у контекст дослідження. Авторка крізь призму особливостей шляхетського способу життя аналізує діяльність на Волині ґродського й земського судів, їхню компетенцію, перебіг судового процесу, аргументацію захисту, способи доведення вини, ухвалення декрету, можливості для апеляції та виконання вироку.

У десятому розділі "Приятельське єднання" аналізується той механізм, який дозволяв утримати озброєну спільноту в стані відносної рівноваги. Йдеться про своєрідний "примус до миру", тобто примушення ворогуючих сторін до замирення через т. зв. "полюбовний суд". Тут досліджується компетенція такого суду, з'ясовується, хто міг виступати ініціатором його скликання, вивчаються обставини звернення до нього, склад суддів, місце, час та процедура проведення. Попри те, що звернення до такого суду не завжди давало очікуваний результат, на думку Наталі Старченко, іншої можливості для полагодження суперечностей без подальшої ескалації ворожості не було.

Два останні розділи – “Вбивство князів Четвертинських: судовий процес та замирення” і “Тебе самому и потомкам твоим буду ся мстити”, де аналізується вбивство королівського секретаря Бальтазара Гнівоша, являють собою окремі мікроісторичні розвідки. За їхньою допомогою авторка намагається експериментально перевірити свої попередні висновки. Вона аналізує судовий процес, способи описування подій, стратегії, мотивації, варіанти покарання і полагодження. На мою думку, цей прийом виявився доволі вдалим, вказані розділи не лише зробили книжку ще цікавішою для читачів, а й дозволили авторці виопуклити ширшу проблему, яка стоїть перед українським історіописанням, – необхідність комплексного вивчення функціонування судочинства, соціальної структури та соціальних зв’язків усередині спільноти.

Завершується книжка висновками з не менш інтригуючою, ніж попередні розділи, назвою – “Про дволикого Януса з відкритим фіналом” – та переконливим змістом. Насамкінець хочу зауважити: ті читачі цього огляду, хто по прочитанні кинуться шукати книжку у книгарнях та бібліотеках, не пошкодують. Їх чекає захоплива мандрівка на “планету Волинь”, у далеке XVI ст., не менш цікава, ніж та, яку свого часу здійснили читачі Карла Гінзбурга, Еммануеля Леруа Лядюрі чи Наталі Земон Девіс.

Олександр АЛМАЗОВ (*Москва*)

ВІДПОВІДЬ НА РЕЦЕНЗІЮ (МАСЛАК В. НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ)

Я вдячний шановному панові Маслакові за його рецензію, яка, крім книги Кирила Кочегарова, також присвячена моїй роботі[1]. Відрадно усвідомлювати, що моя робота не залишилася непоміченою представниками професійної спільноти. Автор рецензії виявив у книжці зроблені мною вдалі зауваження, зокрема, я вперше, як він зазначив, акцентував увагу на освіті як складовій частині внутрішнього світу гетьмана Івана Самойловича[2]. Однак це, мабуть, єдине, що В. І. Маслакові видалося вдалим у моїй роботі, в іншому ж він піддав її критиці.

Я не проти критики. Навпаки, критичні зауваження колег, як правило, дають авторові змогу поглянути на свою працю з несподіваних ракурсів, виявити нові аспекти поставлених проблем, виправити помилки і недоопрацювання в рамках подальшої роботи над темою і т. ін.

Окремі зауваження В. І. Маслака виглядають цілком конструктивними. Так, автор рецензії заявив, що в моїй книжці не сказано нічого конкретного щодо ставлення гетьмана Самойловича до Андрусівського перемир'я (1667 р.)[3]. Я не виключаю, що в майбутньому з'явиться 2-е видання моєї праці і, якщо знайду в джерелах відомості, які проллють світло на це питання, обов'язково додам відповідний матеріал.

Проте я вирішив написати відповідь на рецензію, оскільки не можу погодитися з основною думкою її автора – звинуваченням на мою адресу в тому, що я нібито дотримуюся великодержавних поглядів. Я категорично не згоден із запропонованим В. І. Маслаком баченням моєї книжки.

Автор рецензії неодноразово звинуватив мене в тому, що я, на його думку, підганяю під свою "великодержавну схему" факти й обходжу мовчанням ті, які не можна підігнати. До того ж він, як видається, сам винайшов для моєї роботи цю схему, тому при прочитанні рецензії складається враження,

---

[1] *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича в російській історіографії [Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). – М., 2012. – 288 с.; Кочегаров К. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. – М., 2012. – 224 с.] // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 721–726.

[2] Там само. – С. 726.

[3] Там само. – С. 724.

що він читав мою книжку дуже неуважно. Далі розгляну основні положення рецензії.

В. І. Маслак стверджує, що "згідно з Алмазовим, гетьман нібито не мав права на надання (мова про пожалування земель. – *О. А.*) та мав випрошувати його в царя"[4]. На с. 44 моєї роботи, на яку послався автор рецензії, мова йде про переговори щодо затвердження царем Олексієм Михайловичем російсько-українських договірних статей, прийнятих на Глухівській раді (1669), про те, що старшина, посилаючи до Москви посольство на чолі з Самойловичем, розраховувала серед іншого на його прагнення домогтися розширення земельних прав старшини, щоб у перспективі вони зрівнялися з земельними правами "служилых людей по отечеству". У цьому місці книжки нічого не говориться про право гетьмана на дарування земель старшині. Цього питання стосовно періоду гетьманства Самойловича я торкнувся в § 4 розділу II: сталий порядок передбачав право гетьмана наділяти старшину землею і право царя затверджувати гетьманські пожалування[5].

Далі автор рецензії, не посилаючись на документи чи на роботи дослідників, які доводили б його тезу, стверджує, що "насправді старшина постійно змагалася проти спроб Московії привласнити це право"[6]. Однак далеко не всі представники української козацької старшини виступали проти того, що цар розглядав себе як верховного власника всіх земель у Гетьманщині. Навпаки, багато з них із власної ініціативи прагнули отримати підтвердження свого права на володіння землею у царя[7]. Крім того, для деяких представників старшини, особливо для гетьманів, політична інтеграція Війська Запорозького з Росією давала можливість розширити свої земельні володіння за рахунок російських земель.

Шановний автор рецензії обурився тим, що я, на його думку, вважаю загальноприйнятим використання категорії "зради царю" щодо антиросійських дій гетьманів І. Виговського та І. Брюховецького[8]. Тут В. І. Маслак мене зрозумів неправильно, тому доречно роз'яснити мою позицію з цього питання. Мені відомі й інші точки зору стосовно "зради царю", зокрема Т. Г. Таїрової-Яковлевої, яка сприймає некоректним використання терміна "зрада", оскільки вважає російсько-українські договірні статті рівноправними міжнародними договорами, які українська сторона могла в будь-який момент розірвати в односторонньому порядку[9]. Однак такого роду позиції ґрунтуються на уявленнях та інтересах української старшини. Притому термін "зрада" передбачає порушення присяги царю, яку давали зазначені

---

[4] Там само. – С. 722.

[5] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). – М., 2012. – С. 92–93.

[6] *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 722.

[7] Так, напр., київський полковник К. Солонина в 1676 р. в Москві просив про затвердження гетьманського універсалу, згідно з яким йому було надано землі з 5-ма селами: *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича… – С. 92–93.

[8] *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 722.

[9] *Таирова-Яковлева Т. Г.* Мазепа. – М., 2007. – С. 219–220.

гетьмани при вступі на гетьманську посаду, і, як видається, цілком адекватно відображає сприйняття відповідних кроків гетьманів їхніми сучасниками в Москві.

В. І. Маслак приписав мені точку зору, згідно з якою відмінності української політичної і економічної культури від російської в другій половині XVII ст. нібито пояснювалися виключно впливом зовнішніх факторів. У моїй книжці цього немає, нічого подібного я ніколи не писав і раніше. Я вважаю, що в українській політичній та економічній традиції і культурі досить самобутніх і унікальних елементів. Водночас не можна не визнавати, що українська культура, як і інші, відчувала вплив культур сусідніх народів.

На доказ свого зазначеного твердження шановний рецензент неточно процитував мою фразу: згідно з його версією, відносини гетьмана Самойловича з царями будувалися з елементами "польського етикету"[10]. У книзі ж сказано: "...посольського етикету" (тобто дипломатичного)[11]. Сенс змінився кардинально: в обміні посольствами і дипломатичному етикеті немає нічого специфічно польського.

В. І. Маслак неправильно інтерпретував мою думку про те, що наявність у Гетьманщині свого грошового обігу ґрунтувалася на звичці місцевого населення до польської монетної системи. На його думку, цей висновок зроблено нібито з метою довести згадане твердження про несамостійність української культури[12]. Однак на тій самій сторінці у своїй книжці я навів ще одне пояснення: населення Лівобережної України не поспішало переходити на російську грошову систему через її незручності, оскільки вона в той час не передбачала великих номіналів. Рецензент про це промовчав.

В. І. Маслак також заявив, що я нібито відкинув праці російських істориків права на зламі XIX–XX ст., які писали про історико-правове значення Переяславських російсько-українських договірних статей 1654 р.[13]. Однак чи має сенс присвячувати історіографічний огляд працям, в яких немає жодного слова про гетьмана Самойловича і період його гетьманства? Стосовно "відкинутих" мною досліджень, де йдеться про політичні концепції української еліти, вершиною яких, на думку автора рецензії, стали Гадяцька унія 1658 р., Жердевські статті 1659 р., "світоглядні альтернативи" (?) П. Дорошенка, І. Мазепи і мазепинців[14], то я не торкався цих сюжетів свідомо, оскільки інакше б політичний портрет гетьмана Самойловича розчинився у надзвичайно широкому історичному контексті[15], а моя книжка перетворилась би на посібник з історії України, що аж ніяк не було моєю метою.

---

[10] *Маслак В*. Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 723.

[11] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 182.

[12] *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 723.

[13] Там само. – С. 724.

[14] Там само.

[15] В іншому місці рецензії автор якраз дорікнув мені, що я, як він вважає, не вписав діяльність гетьмана у більш широкий контекст історії Гетьманщини: Там само. – С. 725.

В. І. Маслак зазначив, що я нібито нічого конкретного не сказав стосовно реакції гетьмана “на зруйнування Чигирина в 1678 г.”[16]. Але у книжці сказано, що Іван Самойлович був проти віддачі Чигирина Османській імперії і після рішення боярина Г. Г. Ромодановського щодо залишення Чигирина посварився з головнокомандувачем[17].

Шановний рецензент навів також положення з моєї книжки, згідно з яким Самойлович брав участь у повстанні під проводом гетьмана І. Брюховецького (1668), “пішовши за течією” і не розібравшись у ситуації[18]. Тут, мабуть, доречно пояснити мою позицію з цього питання. Як мені видається, Самойлович брав участь в антиросійському повстанні, оскільки воно спиралося на невдоволення населення. Якби герой моєї роботи виступив проти І. Брюховецького, то, ймовірно, він би втратив не тільки старшинський уряд, але, можливо, і життя.

В. І. Маслак твердить, що нібито про позицію Самойловича щодо Вічного миру (1686) між Росією і Річчю Посполитою я говорю “скоромовкою, повністю ігноруючи його гострі антимосковські висловлювання, включаючи заборони згадувати в українських церквах царське ім’я”[19]. Однак я цілком достатньо місця у книжці присвятив розгляду позиції гетьмана щодо Вічного миру, зазначивши, що він був категоричним противником Вічного миру, а також заборонив урочистий молебень на честь підписання договору[20]. В. І. Маслак, не обтяжуючи себе посиланнями на праці дослідників, присвячених цьому питанню, або на джерела, пише про “заборони згадувати в українських церквах царське ім’я”, тоді як навіть представники старшини, які подали на гетьмана донос в 1687 р., і в яких явно не було резону вигороджувати його перед Москвою, писали про заборону молебнів на честь укладення Вічного миру[21].

Автор рецензії дорікнув мені також, що я не використав “Статті” Івана Самойловича від 27 січня 1686 р., введені в науковий обіг В. Станіславським. На це зауважу, що зазначена В. І. Маслаком публікація мені була відома під час написання книжки, в чому може переконатися кожен охочий[22]. До того

[16] Там само. – С. 724.

[17] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 158–159.

[18] В лапках наведено фразу В. І. Маслака, котру він взяв не з моєї роботи, а вигадав сам для посилення ефекту: *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 724.

[19] Там само.

[20] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича… – С. 147–149, 219.

[21] *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 298; *Маркевич Н. А.* История Малороссии. – М., 1842. – Т. IV. – № XXIII. – С. 128; *Яковлева Т. Ґ.* Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерела // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 194.

[22] Я допустив хибодрук в короткому бібліографічному описі цієї публікації: *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича… – С. 281.

ж я користувався "інструкцією", даною гетьманом Самойловичем його синові Григорію та військовому осавулу І. Мазепі в січні 1686 р., опублікованою Д. М. Бантишем-Каменським[23]. Ця "інструкція" близька за змістом до "статей", які опублікував В. Станіславський[24]. Крім того, і самі зазначені "статті" В. І. Маслак інтерпретував неточно. Він написав, що нібито "українська сторона", виступивши категорично проти укладення Вічного миру, навела у "статтях" розгорнуті аргументи, серед яких було "красномовне нагадування про добровільність об'єднання Гетьманщини з Московією через особистість царя"[25]. Однак, як правильно зазначив В. Станіславський, "статті" були створені тоді, коли в Москві вже прийняли рішення укладати Вічний мир з Річчю Посполитою, а наведений автором рецензії аргумент був застосований на користь тези про недоцільність виплати Варшаві грошової субсидії на ведення війни з Османською імперією[26].

В. І. Маслак помилково зазначив, що в монографії я нібито не висловив своєї позиції щодо того, чи прагнув Самойлович залишити гетьманську булаву в своїй родині, і якщо гетьман цього прагнув, то це ставить під сумнів тезу про "москвоцентризм" гетьмана[27]. По-перше, з цього питання я висловив свою точку зору в книжці[28]. По-друге, намагання Самойловича передати гетьманську владу одному із синів зовсім не суперечило його проросійській політиці. Навпаки, гетьман сподівався на підтримку Москви в цьому питанні, тому прагнув породичатися з російським боярством[29].

В цілому ж, за В. І. Маслаком, виходить, що я нібито або обійшов увагою, або згадав коротко про всі дії Самойловича, котрі не вкладаються в уявлення про нього як про проросійського гетьмана. Я ж прагнув показати суперечливість особистості героя книжки. Зокрема, я не змовчав про незгоду Самойловича з певними кроками Москви, так само як і про його дії, що викликали деяке невдоволення в Москві, а роздуми про його позицію щодо Вічного миру 1686 р. я навіть подав у висновках[30].

Крім того, мене надзвичайно здивувала заява автора рецензії, що, мовляв, мені довелося "багато чим пожертвувати" заради схеми, і це особливо добре видно В. І. Маслакові, коли він порівнює мою книжку з роботами

[23] Див.: Там само. – С. 146–147. "Инструкция": *Бантыш-Каменский Д. Н.* Источники Малороссийской истории... – С. 289–296.

[24] Детальніше див.: *Станіславський В.* "Статті" гетьмана Івана Самойловича щодо "Вічного миру" // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 351–352.

[25] *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 725.

[26] *Станіславський В.* "Статті" гетьмана Івана Самойловича... – С. 352, 353, 373.

[27] *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 725.

[28] Див.: *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича… – С. 57–59.

[29] Як відзначив К. А. Кочегаров, матримоніальна політика Самойловича не сприяла політичному унезалежненню Гетьманщини: *Кочегаров К. А.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. – М., 2012. – С. 181.

[30] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича… – С. 146–149, 232–234.

Т. В. Чухліба і Т. Г. Таїрової-Яковлевої[31]. Хоча, як мені видається, саме над працями Т. В. Чухліба тяжіє концепція полівасалітетної підлеглості (мова йде про стратегію поведінки гетьманів, котрі служили відразу декільком монархам і тим самим зберігали самостійність від них)[32], яка, мабуть, не може бути застосована до низки українських гетьманів, зокрема й до Самойловича. Останній, кажучи словами Я. А. Лазарева, був прихильником “моновасалітету”, тобто служби виключно одному монарху, в даному випадку – російському царю[33]. У своїй книжці я навів аргументи на користь того, що, всупереч твердженням Т. В. Чухліба, Самойлович не мав таємних від Москви контактів з Кримським ханством[34].

Що стосується нарису, який Самойловичу в своїй книжці про українських гетьманів присвятила Т. Г. Таїрова-Яковлева, то ця й інші праці дослідниці, що мають стосунок до теми моєї монографії, були мною уважно вивчені й враховані при роботі над книжкою. Несправедливо було б стверджувати, що я категорично відкидаю всі творчі напрацювання Т. Г. Таїрової-Яковлевої та сперечаюся з кожною її думкою виключно з духу протиріччя. У деяких питаннях з нею не можна не погодитися[35]. Однак, хоч думка ця і банальна, але від того не менш правильна – наука не може існувати без дискусії, для її розвитку важливо, щоб дослідники між собою сперечалися. Ось і мені теж довелося оскаржити цілу низку висновків, зроблених Т. Г. Таїровою-Яковлевою, зокрема у книжці “Гетьмани України: Історії про славу, трагедії і мужність”[36].

На думку автора рецензії, я недостатньо місця приділив відносинам Самойловича і гетьмана Правобережної України П. Дорошенка (1665–1676)[37]. У зв’язку з цим поясню, що я свідомо не включив до своєї роботи цілу низку деталей і подробиць цих відносин у 1673–1676 рр., оскільки у попередній історіографії вони дуже добре висвітлені порівняно з іншими питаннями, що стосуються героя моєї монографії. Притому ж, коли я працював над книжкою, мені, на жаль, були недоступні три найбільші роботи, присвячені

---

[31] *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 725.

[32] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича… – С. 25.

[33] Про “моновасалітет” див. детальніше: *Лазарев Я. А.* “Ласковый телок двух маток сосёт”: к вопросу о природе украинской государственности во второй половине XVII – первой трети XVIII вв. (в порядке дискуссии с Т. В. Чухлибом) // Исторический вестник. История – свидетельница времён. – М., 2013. – Т. IV (CLI). – С. 213.

[34] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича… – С. 163–164.

[35] Див., напр.: Там само. – С. 220.

[36] Див. детальніше мою рецензію на книжку Т. Г. Таїрової-Яковлевої, присвячену українським гетьманам, в тому числі й Самойловичу: *Алмазов А. С.* Рецензия на книгу Т. Г. Таировой-Яковлевой “Гетманы Украины: Истории о славе, трагедиях и мужестве” (М.; СПб., 2011. – 470 с.) // Меншиковские чтения – 2011: Матер. чтений, Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Югра), 12–13 ноября 2011 г. – СПб., 2012. – Вып. 8. – С. 147–157.

[37] *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 725.

Петрові Дорошенку[38]. Що ж стосується зауваження автора рецензії, що відносини з Дорошенком показані тільки в контексті боротьби двох гетьманів за контроль над Правобережною Україною, то, по-перше, в книжці також розглянуто аспект, який стосувався справи про змову проти Самойловича стародубського полковника П. Рославця і ніжинського протопопа Симеона Адамовича[39], по-друге, існує об'єктивна обмеженість джерельної бази, що не дає змоги розглянути всі аспекти відносин гетьманів.

В. І. Маслак навів у своїй рецензії цитату з моєї роботи про т. зв. "великий згін" 1679 р.: "Крім того, так званий «згін» допоміг врятувати багатьох мешканців Правобережної України від навернення в рабство татарами з подальшим продажем на невільничих ринках". При цьому рецензент представив дану мою думку[40] як аргумент, що свідчить про незнання мною "реалій" українсько-татарського співіснування[41]. Проте В. І. Маслак у своїй рецензії не навів ніяких доказів свого твердження, так само як і посилань на роботи, де було б представлено аргументи на користь його можливої істинності. Тим часом у моїй книжці читач може знайти докази того, що висловлена мною думка правильна. Так, у 1675 р. гетьман Петро Дорошенко як оплату татарам за їхню військову допомогу дав їм можливість узяти в полон безліч нелояльних йому жителів Правобережної України[42]. Набіги татар поряд з практично безупинними протягом багатьох років військовими діями стали однією з найважливіших причин занепаду Правобережної України до кінця 1670-х рр.

Підводячи підсумок, ще раз дякую шановному авторові рецензії за увагу до моєї роботи. Однак закликаю повторно звернутися до моєї книжки, відмовившись на цей раз від апріорних схем. Упевнений, що уважніше прочитання моєї роботи дасть можливість зняти значну частину критичних зауважень автора.

Авторизований переклад з російської
Григорія Старикова

---

[38] *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльности. – Нью-Йорк, 1985; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Петро Дорошеко: Політичний портрет. – К., 2011.

[39] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича… – С. 213.

[40] Ця думка не моя, однак я погоджуюсь з Г. В. Ходиревою, яка її висловила: *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича… – С. 132.

[41] *Маслак В.* Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича... – С. 725.

[42] Див.: *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича… – С. 123.

Лариса БУРЯК (*Київ*)

ЯСЬ О. ІСТОРИК І СТИЛЬ. ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ У СВІТЛІ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ (ПОЧАТОК XIX – 80-ті РОКИ XX ст.): МОНОГРАФІЯ: У 2 Ч. / ЗА РЕД. В. А. СМОЛІЯ. – К.: НАН УКРАЇНИ. ІН-Т ІСТОРІЇ УКРАЇНИ, 2014

Текст ученого – своєрідний код його мислення. Він несе багату інформацію, дає змогу простежити й осягнути світосприйняття автора, відобразити впливи часу, соціуму, суспільно-політичних трансформацій. Науковий текст інтелектуала – це не банальність, а дзеркало, в якому відбивається його багатогранний образ в інтер'єрі культурних епох з їхніми неймовірними інтелектуальними нашаруваннями, перехрестями, карколомними поворотами людської долі.

Тексти торують шлях до "святая святих" – мислення вченого, дозволяють врешті-решт наблизитися до осягнення його наукової лабораторії, зрозуміти прописані та приховані сенси. Ось чому наукова зацікавленість текстом стає однією з домінант лінгвістичного повороту, а дослідники наративу Р. Анкерсміт, Г. Вайт, А. Данто – майже культовими постатями постмодернізму.

Попри те, що ця проблема актуалізована сучасною світовою соціогуманітаристикою, в українському науковому дискурсі вона не отримала широкої репрезентації. Виявлення типових структур мислення істориків, з'ясування стильових засад їхніх поглядів та практик історіописання досі залишалось на маргінесах вітчизняного дослідницького поля.

Такий стан речей пояснюється, перш за все, складністю самої проблеми, яка належить до міждисциплінарного дискурсу, а отже, вимагає від дослідника розвиненого інтелекту, широкої ерудиції, вміння мислити та оперувати одночасно історичними, культурологічними, філософськими категоріями, використовувати сучасний методологічний інструментарій. Двотомна праця Олексія Яся "Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.)" є яскравим підтвердженням того, що автор наділений таким винятковим даром. Він сміливо висунув і напрочуд вдало реалізував надзвичайно складну й амбітну мету. Здійснивши науковий аналіз текстів українських істориків другої половини XIX – 80-х років XX ст., О. Ясь продемонстрував еволюцію їхнього наукового мислення в контексті культурних трансформаційних процесів XIX–XX століть.

Вибудувана у парадигмі культурної, просторової, темпоральної та стильової єдності, монографія О. Яся може розглядатися як спроба встановлен-

ня зв'язку між історичним, філософським, психологічним та наратологічним дискурсами. На подібному зведенні "мосту над прірвою", яка розділяє дискурси пізнання, наполягає Ю. Габермас, котрий вважає, що сучасність зазнала краху через те, що дозволила розкол життєвої цілісності на незалежні спеціальності, які потрапили до компетенції вузьких експертів.

Працюючи над темою, автор монографії вирішив кілька надзвичайно важливих і непростих завдань методологічного, теоретичного, а також прикладного характеру, зокрема: визначив основні риси культурних епох у контексті історіописання; проаналізував стильові напрями, притаманні кожній з них; дослідив інтелектуальні впливи епох на стиль мислення істориків; розглянув формування різних типів істориків на тлі культурних трансформацій; обґрунтував еволюцію їхнього наукового мислення з урахуванням концептуальних, антропологічних, темпоральних чинників.

Успішному вирішенню надзвичайно складної задачі проведеного дослідження сприяла методологія, обрана автором. Основою наукового аналізу стала понятійна конструкція "стиль мислення". Теорії стилів мислення та стильовим підходам у монографії присвячено значну увагу. Вони розглядаються як феномен, амбівалентний за своєю сутністю, як пізнавальний інструмент і як явище, що відображає цілі пласти культурної історії. На думку О. В. Яся, стиль мислення має величезний інструментальний потенціал та пізнавальні можливості, відіграє роль гнучкого ціннісного маркеру свідомості вченого, його поглядів, світосприйняття та світовідтворення, визначається епохою, культурними традиціями, а також поглядами, принципами, пошуками та здобутками мислителя.

Іншим важливим інструментом, який дозволив розкрити стильові виміри творчості істориків, автор обрав поняття "тип історика". За його допомогою вибудовано галерею типів/образів істориків, серед яких: М. Бантиш-Каменський – "історик-чиновник", М. Маркевич – "антиквар-колекціонер" / "дослідник-антиквар", М. Максимович – "дослідник-критик", М. Костомаров – "художник", П. Куліш – "вчений-аматор", В. Антонович – "історик-аналітик", М. Драгоманов – "соціаліст-позитивіст", В. Липинський – "консерватор-неоромантик", М. Грушевський – "енциклопедист", О. Оглоблин – "інтелектуал великого формату", М. Слабченко – "інтелектуал з неабиякою творчою уявою й інтуїцією"/"історик-фантазер", Б. Крупницький – "інтелектуал-державник" тощо.

Базовою основою монографії є великий масив джерел, ретельний підбір яких за авторською складовою, часовим зрізом, кількісною репрезентацією свідчить про високу фахову майстерність О. В. Яся в одній з найскладніших ділянок роботи історика – пошуку та відбору джерел, на підставі яких робляться узагальнюючі висновки.

Розвинена наукова інтуїція науковця дала йому змогу сформувати репрезентативну джерельну базу та визначитися з ключовими тенденціями української історичної думки в контексті культурних епох, дослідити еволюцію стилів наукового мислення. Основу дослідження складають різноманітні за походженням та евристичним потенціалом джерела, серед яких домінуючим блоком виступають тексти українських істориків початку XIX – 80-х років XX ст. (синтетичні праці, кількатомні монографії, окремі

публікації, збірки статей, неопубліковані праці, рецензії, лекційні курси тощо) та архівні матеріали.

Українська історіографія репрезентована як невід'ємна й органічна складова європейського культурного процесу, що повною мірою зазнала на собі впливів просвітництва, романтизму, позитивізму, соціологізації, віталізму, неоромантизму, неокантіанства, психологізації тощо. У контексті кожної з культурних епох визначено особливості стилів мислення українських істориків, їхні складні та неоднозначні конструкції, зумовлені у тому числі соціальним походженням, оточенням, самоідентифікаціями, інтелектуальними впливами.

У монографії проаналізовано структури мислення Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича у контексті змагання двох "великих стилів" – пізньопросвітницького раціоналізму та романтизму на зламі XVIII та XIX століть. Тогочасний стиль мислення, на переконання О. Яся, зумовлювався конкуренцією традиційного і модерного, яка вимагала від істориків не стільки вибору стильової альтернативи, скільки поєднання, узгодження та співіснування стилів у системі тогочасних цінностей.

Відтак, розгляд першого та другого видання багатотомної "Истории Малой России" на тлі інтелектуальних трансформацій епохи дав змогу визначити особливості персонального стилю мислення Д. Бантиша-Каменського, позначеного "своєрідною парадоксальністю". Зокрема конфлікт між авторським ідеалом науковості та спробами його застосування до конкретного фактографічного матеріалу, інерційність мислення, однобічний історизм, моралізаторський прагматизм ускладнювали й обмежували сприйняття малоросійської історії.

Водночас автора п'ятитомної "Истории Малороссии" М. Маркевича у дослідженні О. Яся позиционовано як історика перехідного типу зі складними й суперечливими інтелектуальними мотиваціями.

Особливості стилю М. Маркевича і М. Бантиша-Каменського у монографії розглядаються у форматі зіставлень подібностей та відмінностей, характерних для історіописання і водночас важливих для розуміння тогочасної української історіографії. Якщо М. Бантиш-Каменський виступав у своїх текстах дистанційованим "спостерігачем" місцевої слави та патріотизму, то М. Маркевич прагнув віднайти нові художньо-естетичні засади висвітлення української історії, наближаючись до адептів романтизму з їхнім культом нації і народності.

Обґрунтовуючи висновок щодо потужності романтичних впливів на формування українських істориків, характерні риси яких яскраво уособлювалися її ключовими постатями, О. Ясь проаналізував стильові трансформації романтизму у студіях М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша. Їхні праці дали підстави автору окреслити конструкції мислення істориків-романтиків: М. Максимовича – природознавця й гуманітарія з елементами історіософії; М. Костомарова – історика з морально-етичним і мистецько-естетичним ідеалом науковості; П. Куліша – культурника-консерватора, просвітника-ментора.

На переконання автора монографічного дослідження, епоха позитивізму сформувала новий тип учених – професійних істориків, репрезентантами

яких були В. Антонович і М. Драгоманов. Космополітизм М. Драгоманова та культурно-просвітницькі настанови В. Антоновича визначено домінантами наукових дискурсів вчених у контексті історіописання епохи "першого" позитивізму. Водночас обґрунтовано нерозривний зв'язок наукових стилів істориків з їхніми дослідницькими методами – типологічним В. Антоновича та порівняльно-історичним М. Драгоманова.

Одним із центральних історичних текстів, на якому у монографії О. Яся комплексно відпрацьовано дослідницький конструкт "стиль мислення" кінця XIX – початку XX ст., обрано багатотомну працю М. Грушевського "Історія України-Руси". У світлі культурної епохи зламу століть, коли припинилось домінування єдиного "великого стилю", ця праця репрезентувала багатоманітність поєднань, перехрещувань, змагань різних стилів. Обґрунтовуючи гіпотезу стосовно використання модернізованого інструментарію у вигляді стильового розмаїття, присутнього у гранд-наративі М. Грушевського, О. Ясь аналізує елементи соціологізму, психологізму, віталізму, неоромантизму, неокантіанства, контури яких окреслюються темами, інтерпретаціями, мовними конструкціями.

Стилі істориків-неоромантиків С. Томашівського та В. Липинського, оцінюються як модерністська реакція на позитивізм наприкінці XIX – на початку XX століття. У контексті творення альтернативної версії української історії проаналізовано образ як метафору у дослідницькому інструментарії С. Томашівського та символістську естетику В. Липинського. Стилі мислення представників неоромантичної хвилі зумовили відповідні типи істориків, серед яких С. Томашівський позиціонується "гуманітарієм-культурником", захопленим апологією ідеї Галичини як "українського П'ємонту", В. Липинський – істориком, спадщина якого поєднувала різні інтелектуальні компоненти, орієнтовані на створення "культу героїв" та "великої людини".

З позицій соціологізації історії проаналізовано стильові конструкції у творах М. Грушевського, М. Слабченка, М. Яворського, О. Оглоблина. Наголошуючи, що еволюція поглядів М. Грушевського у 1920-х роках на "колективне" й "індивідуальне" в історії відбулася під впливом представників європейської науки, О. Ясь у першу чергу називає Е. Дюркгейма, Л. Леві-Брюля, В. Вундта. Інші варіанти соціологізації історії, на думку автора монографії, знайшли своє висвітлення у теорії "єдиного процесу" М. Слабченка, концепції "господарської автономії" О. Оглоблина, класовому і національному дискурсі М. Яворського. Зіставлення текстів, порівняння дослідницького інструментарію надали можливість зробити висновки стосовно стильових пластів кожного з представників культурної епохи, влучно окресленої у монографії "поворотом до соціологізації минувшини".

На тлі проблем конфлікту особистості з репресивними діями тоталітарних режимів, що стали одними із знакових ідей європейської соціогуманітаристики післявоєнного часу, а також у контексті травматичного досвіду Української революції 1917–1921 рр. проаналізовано діаспорну історіографію. На прикладі стилю мислення двох її представників – Б. Крупницького та О. Оглоблина – розглядаються впливи європейського антропологізму. Історичний наратив Б. Крупницького з огляду на його ідейний антропоцентризм, актуалізацію людини в дослідницьких практиках означено як

"переддень антропологічного повороту", що співвідноситься і виглядає співзвучним з персоналістичними підходами О. Оглоблина, зокрема його прагненням створити викінчений образ гетьмана Мазепи як "сильного володаря".

Не менш цікавим у монографії О. Яся є комплексний аналіз стильової палітри наукової спадщини Ф. Шевченка та О. Компан у світлі епохи "пізнього сталінізму", "доби Шелеста", "запізнілої відлиги". Співіснування радянських інтелектуалів з ідеологічними канонами зумовлювало декілька ролей кожного з них, а відтак, ключовими маркерами стилю мислення у Ф. Шевченка визначено "суд історії", у О. Компан – інтерпретацію історії як "точної науки".

У монографії привертають до себе увагу високопрофесійний термінологічний апарат, яким оперує автор, спосіб викладення матеріалу, багата мова та вишукані мовні конструкції, які влучно відображають думки і дають змогу передати глибинну сутність наукових проблем, що аналізуються.

Все це ще раз підтверджує, що О. В. Ясь має власний стиль мислення. Формула "історик і стиль", запропонована науковцем як дослідницький рефрен для вивчення історіографічної спадщини українських істориків, повною мірою екстраполюється на його власні праці. Текст монографії є переконливим підтвердженням, що О. В. Ясь – історик, відкритий для інтелектуальних новацій, із власним оригінальним стилем мислення, який досконало володіє прийомами історіографічного наративу. Його праці завжди впізнавані у науковому середовищі завдяки оригінальності думок, нетрадиційним ракурсам постулювання історіографічних проблем та ретельно вивіреним підходам щодо їхнього розв'язання.

Як будь-яка неординарна, глибока за змістом робота, монографія О. Яся не залишає байдужим, викликає численні рефлексії, стимулює до дискусії. Виникає низка питань, які хотілося би поставити автору. Одним з таких є питання щодо вибору постатей істориків, тексти яких стали предметом наукового дослідження. Щоправда, О. Ясь пояснює зумовленість вибору масштабністю персонального впливу того чи іншого інтелектуала на українську історіографію. Визнання за автором права щодо запропонованого персоналістичного ряду постатей як таких, котрі вплинули на історіографічний процес, висловлювали авангардні думки, демонстрували оригінальні стилі мислення, не знімає питання щодо інших непересічних особистостей. Якщо інтерпретувати стиль як "специфічне мірило творчої експресії", то не можна зігнорувати тексти І. Франка – "титана" думки, історика-мислителя, вплив якого на українську історіографію і на культурний процес в цілому був неперевершеним. До цього списку мали би потрапити й інші інтелектуали, зокрема Д. Дорошенко, О. Лазаревський, Н. Полонська-Василенко, І. Крип'якевич, В. Петров, М. Брайчевський, О. Апанович. Вочевидь, застосований дослідницький інструментарій не позбавлений певної обмеженості, адже він стримує автора у його можливостях розширити коло репрезентантів історіографічного простору для наукових вислідів.

При всій масштабності теоретичного осмислення проблеми доречним виглядав би більш поглиблений аналіз деяких її аспектів. Це стосується, насамперед, поняття "культурна епоха" у контексті певних хронологічних

меж, теоретичного підґрунтя самого поняття, щоправда, автор відстоює власну пропозицію "індивідуалізації змісту" та "мінливості сенсу" цього поняття.

Поза тим, монографія О. Яся є однією з перших спроб комплексного аналізу широкої стильової палітри української історіографії, представленої розмаїттям текстів, жанрів, конфігурацією інструментальних пріоритетів, концептуальних ідеалів українських істориків-інтелектуалів. Монографія постає справжнім втіленням сучасного історичного мислення та високопрофесійного інтердисциплінарного дослідження за низкою ознак: концептуалізацією проблеми відповідно до запитів сучасної соціогуманітаристики; креативністю методології, наріжним конструктом якої обрано поняття "стиль мислення"; органічною комбінацією стильових підходів, зокрема соціокультурного, культурологічного, наративного, що складають методологічну основу праці. Не виникає жодного сумніву, що ця робота є важливим внеском автора у розвиток української історичної науки. Підтверджуючи перспективи конструкту "стиль мислення" як алгоритму дослідження, вона не лише розкриває багатовимірну картину української історіографії, а й демонструє необмежені перспективи щодо подальшого її вивчення.

Сергій ГІРІК (*Київ*)

КОНФЕССИИ НА ГОМЕЛЬЩИНЕ (20–30-е ГОДЫ XX в.): ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ / СОСТ. М. А. АЛЕЙНИКОВА И ДР.; ПОД РЕД. В. П. ПИЧУКОВА. – МИНСК: НАРБ, 2013. – 388 с.

Історія релігійних організацій у регіонах (особливо децентралізованих, як-от юдейські громади) найчастіше стає темою досліджень істориків з відповідних обласних центрів. Вони мають кращу можливість залучати до своїх студій матеріали місцевих архівів і музейних колекцій та іноді ліпше у них орієнтуються. Оскільки оприлюднення документів з обласних архівів завжди відбувається менш активно, ніж едиційна робота центральних архівних установ, можливість здійснення широких дослідницьких студій (не лише з історії релігійних організацій) є доволі складним завданням.

Це викликає нагальну потребу публікації тематичних добірок матеріалів, що стосуються історії окремих аспектів місцевої історії. Не останнім із таких аспектів є історія релігійних організацій, що діяли в регіонах. Бажано також, щоб такі видання були комплексними, поєднуючи під однією палітуркою документи з обласних і центральних архівів, повідомлення в пресі тощо.

Більшість збірок документів з історії релігійних громад, що виходили в Україні, стосувалися окремих конфесій (зокрема УАПЦ[1]) і зосереджувалися на ключових подіях, що відбувалися в УСРР. Натомість значно слабше відображення у документальних виданнях має регіональний аспект.

Зразки подібних публікаторських починань можна побачити в сусідніх країнах. Прикладом таких видавничих проектів є збірка "Конфессии на Гомельщине (20–30-е годы XX в.)", що побачила світло під маркою Національного архіву Республіки Білорусь спільно з Державним архівом Гомельської області і Гомельським державним університетом ім. Франциска Скорини.

Книжку відкриває розлога "Історична довідка", підготовлена гомельськими істориками Віктором Пічуковим і Андрієм Лебєдєвим. У ній подано огляд відносин між владою і релігійними організаціями у центрі й на місцях після здобуття влади більшовиками, зокрема особливостей реалізації принципу відокремлення церкви від держави, конфіскації майна, що належало релігійним громадам (особливо під час голоду 1921–1922 рр.), діяльність антирелігійних організацій тощо.

[1] Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали / Упоряд. Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. – К., 1999. – 559 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ: Документи і матеріали / Упоряд. С. І. Білоконь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К., 2007. – 698 с.; та ін.

Структура "Історичної довідки" дублює структури збірника – в її основі лежить конфесійний поділ. Після загального огляду відносин між органами державної влади й вірянами різних віросповідань запропоновано нариси історії окремих релігійних груп у регіоні: Російської православної церкви, юдейських громад, римо-католицької церкви, різних протестантських течій і старообрядництва.

Важливим є зауваження авторів довідки про те, що антирелігійна діяльність у Гомельській області до моменту розгортання масових репресій 1930-х років не мала особливого успіху – про її "цілковитий провал" прямим текстом сказано в документах тієї доби (с. 13).

Інформативний потенціал матеріалів, представлених у книжці, далеко не однаковий. Частина з них є дуже цікавими не лише для дослідників історії релігійних громад в СРСР, а й для тих, хто вивчає історію повсякдення – у багатьох повідомленнях міститься інформація про життя пересічних вірян усіх основних конфесій регіону.

У першому розділі ("Конфесії і влада") найбільший інтерес становлять два документи: "Перелік релігійних громад м. Гомеля й Гомельської округи" (с. 57–66) і "Довідка про діяльність релігійних організацій у БСРР" (с. 67–72). Обидва ці тексти датовано 1927 роком, за змістом вони взаємно доповнюють один одного. У першому з них вміщено список 295-ти офіційно зареєстрованих релігійних громад регіону (з поправкою на те, що Гомельська округа була більш ніж удвічі менша за сучасну Гомельську область). У другому подано яскраву й порівняно об'єктивну, хоч і приправлену публіцистичною фразеологією, картину діяльності конфесій, що існували в Білоруській СРР у другій половині 1920-х років. Чи не найбільш цікавими – зокрема з огляду на відсутність публікацій подібних документів з України – становлять вміщені в ньому свідчення про функціонування юдейських громад. На відміну від повідомлень про православні й католицькі парафії й групи протестантів, інформація про юдейські організації містить свідчення про соціальну активність релігійних громад, благодійницькі ініціативи, що реалізовувалися силами рабинату тощо.

Безумовний інтерес становлять і опубліковані в цьому ж розділі витяги з протоколів Центральної комісії з відокремлення церкви від держави при ЦВК БСРР. З них читач може довідатися про юридичні умови, в яких діяли релігійні громади на межі 1920-х – 1930-х років, обставини вилучення у них приміщень і т. д. У багатьох інших документах – зазвичай наведених не повністю, а в уривках, що мають безпосередній стосунок до теми збірника – містяться повідомлення про різноманітні курйозні випадки, що траплялися на антирелігійних зборах, конфлікти між представниками різних конфесій тощо. Зокрема, наведено неодноразові випадки юдофобських висловлювань представників православного кліру. Безумовний інтерес становлять повідомлення про складнощі, що виникали у влади під час проведення антирелігійних кампаній, ставлення населення до атеїстичної пропаганди, соціальний склад тих груп населення, що виступали на захист релігійних громад. Не менш цікавими є й кілька розлогих доповідних записок функціонерів КП(б)Б на місцях про діяльність релігійних громад у добу масових репресій (1937) – ці

документи засвідчують можливості самоорганізації вірян в умовах ліквідації релігійних громад: створення підпільних синагог у приватних будинках, конспіративне хрещення дітей священиком, що приходив на територію колгоспу в одязі коваля тощо (с. 100–109). Щоправда, деякі подробиці описаних у цих матеріалах подій виглядають аж надто літературно й викликають сумніви в автентичності всіх наведених фактів. Відверто фальсифікованими є відомості про шпигунську діяльність кліру, наведені в документах органів державної безпеки 1938 р. – вони доповнюють загальну картину тиску на релігійні громади, що хвилеподібно посилювався протягом охопленої книжкою доби, досягнувши піку в розпал Великого терору, за рік до початку Другої світової війни (с. 110–116).

Наступні розділи збірника присвячено окремим конфесіям, причому їхній обсяг не залежить від чисельності окремих релігійних груп – усі розділи мають приблизно однаковий розмір. У частині, присвяченій діяльності Російської православної церкви, більшість документів стосується теми протистояння влади і церкви, конфіскації церковних земель, поширенню сектантських рухів у православному середовищі (Древлеапостольська церква, Жива церква і т. п.) і використанню владою розколу між “тихонівцями” й “обновленцями”. Серед документів, присвячених діяльності антирелігійних організацій і атеїстичній пропаганді, вирізняються обіжники органів державної безпеки про перегини в антирелігійній роботі з констатацією надмірності тиску на церкву, що викликав незадоволення населення (один із найцікавіших прикладів – с. 140–144). Цікаво, що такі документи маркувалися грифом “цілком таємно”. Звісно, такі документи є досить ранніми (межа 1920-х – 1930-х років) – пізніше їх поява була неможливою.

У розділі “Юдаїзм” багато місця присвячено питанням релігійної освіти, яка посідає одне з ключових місць у діяльності юдейських громад. Тут наведено матеріали з боротьби з закладами початкової традиційної освіти (хедерами) й установами підготовки кліру (єшивами). Із наведених документів видно, як методи спрямованої проти цих установ діяльності адміністративних органів еволюціонували від суто пропагандистських до репресивних. Інтерес становлять також матеріали щодо вилучення цінностей із синагог, яке набуло особливо значних масштабів під час голоду 1921–1922 рр. Решта документів розділу за тематикою є аналогічними до наведених у розділі про православну церкву і стосуються питання конфіскації приміщень синагог, антирелігійної пропаганди тощо.

Аналогічним за тематикою є розділ “Римо-католицька церква”, однак у ньому більшу питому вагу мають багаті на фактичний матеріал звіти активістів Союзу войовничих безбожників про роботу на місцях. Дещо некоректною виглядає назва розділу “Протестантська церква”, оскільки у ньому наведено матеріали про діяльність різних протестантських конфесій. Характерно, що до цього розділу включено й матеріали щодо відносин влади із толстовцями, приналежність яких до протестантів є дуже сумнівною[2]. Цей

[2] З іншого боку, це єдиний розділ, у якому вони виглядають органічно – до частини з документами про православну церкву матеріали про толстовців тим більше не можна включити.

розділ становить інтерес не лише для істориків релігійних організацій, а й для тих, хто спеціалізується на дослідженні минулого етнічних меншин, оскільки переважну більшість протестантів у міжвоєнній Білорусі становили німецькі поселенці (лютерани й баптисти).

У книжці окремо виділено розділ "Старообрядництво". У ньому чи не найцікавішими є численні нарікання представників адміністрації на складність здійснення антирелігійної пропаганди у старообрядницьких селах – двохсотрічний досвід протистояння з державною церквою в Російській імперії робив представників цієї конфесії особливо стійкими проти дій державної влади.

У межах розділів документи розміщено у хронологічному порядку. Книжку доповнено добіркою ілюстрацій (фотографії культових споруд, фотокопії архівних документів, графіки зі статистичними даними) та детальним науковим апаратом. Документи наведено мовами оригіналу (білоруською та російською). Однак мізерний наклад (200 примірників) і відсутність цієї книжки в інтернеті ускладнюють використання її матеріалів широким дослідницьким загалом (особливо за межами Білорусі).

Дуже шкода, що подібні збірники із документами про діяльність релігійних громад у регіонах УСРР/УРСР міжвоєнної доби дотепер не з'явилися друком. Хочеться сподіватися, що подібні проекти будуть реалізовані і в Україні.

Володимир ЄВТУХ (*Київ*)

ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ В. ДИПЛОМАТІЯ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (ВІЙСЬКОВО-ДИПЛОМАТИЧНІ СТОСУНКИ ГЕТЬМАНА З ОСТРІВНИМИ МОНАРХІЯМИ У 1926–1943 РОКАХ). – ХАРКІВ: АКТА, 2014. – 312 с.

Тема постатей В'ячеслава Липинського і гетьмана Павла Скоропадського та їхньої діяльності червоною ниткою проходить у багатьох публікаціях автора, написаних ще за радянських часів, розкрита у його докторській дисертації, захищеній у 1992 р., та порушена у низці концептуальних статей і монографій, зокрема і в нещодавно опублікованій статті на сторінках "Українського історичного журналу" (див.: *Потульницький В. А.* Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 4–20). Проте, якщо у радянські часи і на початку 1990-х років автор, виступивши піонером у дослідженні українського традиційного консерватизму, лише починав розробляти його історію та теорію, у пропонованій широкій громадськості книзі професор Потульницький В. А. виступає вже досить відомим в українському і зарубіжному науковому світі дослідником, озброєним матеріалами архівів і бібліотек Цюріха, Кельна, Праги, Відня, Токіо, Саппоро, Лондона й інших зарубіжних наукових центрів.

Передусім зазначу, що джерела, які використав автор, – унікальні. Серед них, окрім рідкісної фахової літератури німецькою та англійською мовами, архівних джерел, що свого часу перебували на спеціальному збереженні, слід назвати особливе джерело – особистий щоденник гетьмана Павла Скоропадського, який він вів у еміграції у період з 1919 по 1945 рік.

Висвітленню у монографії дипломатичних стосунків гетьмана з острівними монархіями передує цілком логічно вступна частина "Павло Скоропадський та острівні монархії в контексті ідеології українського монархізму". Вона складається з двох розділів і присвячена розглядові теоретичних підвалин ідеології українського монархізму, розробленої в еміграції В'ячеславом Липинським та доповненої низкою положень, обґрунтованих самим гетьманом Павлом Скоропадським (с. 21–38). Тут В. А. Потульницький переконливо показує місце ідеології українського монархізму в типологічній структурі ідеології як багаторівневого політичного конструкту. Також у цій частині відтворено взаємозв'язок ідеології, політики і науки в українській монархічній традиції XX ст., підсумовано досвід формування консервативної ідеології в Україні та в еміграції. Розкриваючи роль та місце острівних монархій у політичній спадщині ідеологів Другого Гетьманату (Української

Держави 1918 р.) В'ячеслава Липинського та Осипа Назарука, автор монографії дає відповідь на питання, чому гетьман Павло Скоропадський, котрий перебував під їхнім впливом як ідеологів, виявив інтерес до встановлення політико-дипломатичних відносин саме з цими двома монархіями.

Друга, найбільша за обсягом, частина рецензованої монографії присвячена дослідженню дипломатичних стосунків Павла Скоропадського з представниками військових та політичних кіл Японської імперії. Ця частина складається з шести розділів і розпочинається розкриттям легалізації гетьманського руху на території Німеччини та факторів започаткування політичних відносин між гетьманом та Японською імперією. Тут досить цікаво, на мою думку, висвітлено гетьманську перспективу у контексті німецької політики реваншу і пошуку союзників на базі "схожості органічного розвитку", з одного боку, та фактори вибудови гетьманом Павлом Скоропадським власної політики щодо Японської імперії – з другого (с. 61–80). Аналізуючи владну політику Японської імперії у 1926–1943 рр., автор прагне показати надзвичайно цікавий феномен співпраці на політичному олімпі далекосхідної держави членів дуумвірату за прем'єр-міністра Танаки і міністра закордонних справ Сідехари. Саме за часів урядування цього тандему, попри існуючі розходження між обома японськими політиками, став можливим політичний курс Японської імперії, який брав до уваги у своєму міжнародному баченні й український гетьманський чинник (с. 81–95).

Досліджуючи безпосередньо політичні стосунки гетьмана Павла Скоропадського з японцями, В. А. Потульницький обґрунтовано виділяє в цих стосунках три етапи і дає власне авторське визначення кожному з них у залежності від інтенсивності та, передусім, характеру вибудуваних відносин. Автор визначає ознайомчий (1928–1929), підготовчий (1931–1941) та діловий (1941–1943) етапи співпраці гетьмана з японцями та із залученням широкого джерельного матеріалу досліджує всі три періоди відносин як цілісний комплекс відносин, який пройшов певну еволюцію від їх започаткування у 1928 р. до згортання у 1943 р. (с. 96–159). Досить цікавою сторінкою постає розкриття автором взаємовідносин, які склалися у Павла Скоропадського у 1943–1945 рр. з орієнталістом-початківцем, молодим гетьманцем, згодом славетним вченим Омеляном Пріцаком у контексті зацікавлення гетьманом проблемами Криму і кримських татар.

Третя, остання частина монографії "Павло Скоропадський та дипломатичні стосунки з королівством Великобританії та Північної Ірландії" побудована за зовсім іншим планом, який відображає сутність відносин гетьмана з європейською острівною монархією, котрі складалися, на відміну від стосунків з Японською імперією, дещо інакше. Ця частина включає в себе чотири розділи. Тут висвітлено підготовку Павлом Скоропадським підґрунтя до започаткування власних політичних відносин з британським королівством у 1926–1931 рр. Ми знаходимо майже детективну історію з пошуком кандидатури посла гетьмана до Альбіону, на посаду якого розглядалися шість кандидатів, котрі з різних причин були відхилені. Висвітлюються міркування гетьмана щодо цієї кандидатури і причини, чому, врешті-решт, був затверджений посланцем гетьмана саме Володимир Коростовець (с. 163–178).

У наступних розділах цієї частини аналізується феномен так званого взаємного дзеркала: трактування українськими гетьманцями, зокрема П. Скоропадським та В. Коростовцем, місця британської складової у власній політиці, з одного боку, і проблема України у британській науковій та політичній ретроспективі міжвоєнної доби в контексті вироблення ставлення до гетьманської проблеми з друго. Показано видавничу та інформаційно-пропагандистську діяльність В. Коростовця у Великобританії як посланця та представника українського монархізму, очолюваного колишнім гетьманом, його контакти з членами консервативної та ліберальної партій Великобританії, тематика його виступів на різноманітних зборах і в пресі тощо (с. 179–194). Це допомагає краще зрозуміти контекст розгортання відносин взаємодії із соціально-політичними сферами Великої Британії.

В. А. Потульницький виділяє основні етапи дослідження британськими науковцями та аналітиками проблеми історії України та переконливо показує феномен гетьманської України у плюралістичному баченні британської політики та дипломатії (с. 195–212). В останньому, дванадцятому розділі, автор досліджує характер та зміст підготовки гетьманом до переїзду до Англії свого сина Данила Скоропадського та сутність процесу інкорпорації гетьманича до справ консервативно-гетьманського руху у Великій Британії у 1939–1943 рр. Останній аналіз здійснено на тлі висвітлення суті та завдань перебування гетьманича у 1937–1938 рр. у США та Канаді, де на той час розгорнувся потужний консервативно-гетьманський рух (с. 213–232).

Професійно аналізуючи структуру та характер міжнародних відносин, котрі вибудовували обидві острівні монархії, автор звертається до висвітлення діяльності поважних політичних фігур, котрі відігравали у той час ключову роль у розвиткові міжнародних відносин та аналізує сутнісні причини їхнього бачення місця своєї країни у світовій політиці. Перед нами постають прем’єр-міністри Японії Танака і Хідекі, міністр закордонних справ імперії Сідехара, прем’єр-міністри Великобританії Болдвін і Ллойд Джордж та їхні численні урядовці, політичні діячі з їхнього оточення. Аналізуючи відносини обох країн з еміграційним гетьманським рухом, уособленим гетьманом Павлом Скоропадським і його представниками в Англії та Маньчжурії, В. А. Потульницький присвячує низку розділів монографії спеціальним проблемам і спірним питанням, які відігравали важливу роль у взаємовідносинах гетьмана з військово-дипломатичними колами обох острівних монархій. Так, він звертається і до розкриття проблем гетьманського руху в США та Канаді, що уможливив надзвичайно цікаву подорож дипломатичного характеру, яку здійснив у 1937–1938 рр. до цих країн гетьманич Данило Скоропадський, розкриває перипетії і завдання цієї політичної акції.

Разом з тим до монографії можна було б висловити кілька зауважень. По-перше, дивно, чому автор не згадав у монографії книжки відомого німецького дослідника діяльності Павла Скоропадського в еміграції професора Франка Гольчевського з Гамбурзького університету, зокрема його останньої монографії (Golczewski Frank. Deutsche und Ukrainer 1914–1939. – Paderborn, 2010. – 1085 s.). У своїх працях цей дослідник стверджує, що,

перебуваючи в еміграції в Німеччині, “Гетьман, маріонетка німецького Генералітету з 1918 р., зберіг чинними давні зв’язки з колишніми окупантами і за це ними фінансувався”, а В. Липинський у своїй монархічній теорії спадкового гетьманату розвивав “фашистсько-соціал-революційні ідеї”. (Див.: Golczewski Frank. Die ukrainische und die russische Emigration in Deutschland, in.: Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941: Leben im europäischen Bürgerkrieg / Hrsg. von Karl Schlögel. – Berlin, 1995. – S. 81). Хоча ідеї цього німецького дослідника і містять негативні для відтворення історії гетьманської України оціночні судження і трактують, на відміну від професора В. А. Потульницького, гетьмана-емігранта не як стратега, спроможного організувати гетьманський рух на трьох континентах, а як маріонетку, висновки гамбурзького дослідника слід було б якщо не спростувати, то, бодай, помістити у книзі з відповідним авторським коментарем. Це слід було б зробити ще й з огляду на те, що професор Ф. Гольчевський є єдиним з німецьких дослідників, котрий аналізував на основі джерел гетьманську еміграцію і подав власне бачення і постатей Липинського та гетьмана Скоропадського, й їхньої еміграційної діяльності.

По-друге, існує певна незбалансованість викладу матеріалу про відносини з цими двома острівними монархіями. І справа тут не лише у тому, що розглядові взаємовідносин гетьмана з японськими політиками автор присвячує шість розділів, натомість аналізові аналогічних військово-дипломатичних стосунків Павла Скоропадського з Великобританією – лише три. Річ у тім, що у випадку з Японією і авторський аналіз є більш повним, і висновки чіткіші й переконливіші, оскільки використовуються численніші й доступніші джерела. Окрім того, тут професор В. А. Потульницький дає власну інтерпретацію розходжень і спільних позицій між членами найбільш стратегічно збалансованого у тодішній політиці Японії владного дуумвірату, який складався з прем’єр-міністра барона Танаки та міністра закордонних справ імперії Сідехари. Саме за часів урядування цього тандему Японія відкрила для себе гетьманський рух взагалі та його значення для своєї міжнародної політики зокрема. Такої інтерпретації дещо бракує, коли йдеться про Велику Британію.

Вважаю, що нова монографія В. А. Потульницького є помітним явищем у історіографії української історії, зокрема міжнародної діяльності видатних її постатей, оскільки у ній на високому науковому рівні аналізується низка проблем історії України XX ст. у її дипломатичному вимірі. Базована на новому архівному матеріалі, книжка відображає глибоке та розлоге знання автором досліджуваної проблеми.

Віталій ПОНОМАРЬОВ (*Київ*)

ГИРИЧ І. КИЇВ: ЛЮДИ І БУДИНКИ. – К.: ЛИБІДЬ, 2016. – 432 с.

Нова праця києвознавця та історика Ігоря Гирича “Київ: люди і будинки” є його п’ятою книгою про український Київ і його відомих мешканців[1]. Звісно, існують також Київ польський[2], єврейський[3], караїмський, німецький, татарський, чеський, російський, однак автора цієї книги цікавить Київ український – насамперед як столиця держави, сакральний центр, культурний осередок і місце творення модерної української ідентичності.

Як і в попередніх книгах Ігоря Гирича про Київ, у цій праці києвознавець теж підпорядкований історику: як містик за кожним предметом чи явищем прозирає певну духовну сутність, так автор книги за кожним старим київським будинком бачить його відомих мешканців і певні сюжети української історії. І якщо, приміром, києвознавець Ольга Друг, розповідаючи про садибу Володимира та Марії Качал (вул. Володимирська, 45), насамперед описує скульптури на фасаді їхнього прибуткового будинку: атланти, каріатиди, сова, двоє путті зі смолоскипом і табулою із літерами “SPQR” (“Сенат і народ римський” – елементи герба давнього і нинішнього Рима)[4], – то історик Ігор Гирич більше пише про особняк у глибині цієї садиби, що напередодні Першої світової війни був осідком Київського громадського зібрання, після Другої світової – Будинку вчених, а наприкінці 1980-х – культурологічного клубу “Спадщина”.

Втім, авторові цієї книги теж не чуже замилування старими київськими будинками – як-от “замок барона Штейнгеля” на Ярославовому Валу, “що ніби архітектурно відкриває вулицю від Золотих воріт і створює один із найчарівніших силуетів Старого міста”[5], чи караїмська кенаса з її “вишуканістю й декоративним багатством екстер’єру та інтер’єру”[6], або “розкішний

[1] Див.: *Гирич І.* Київ в українській історії. – К., 2011; *його ж.* Київ XIX–XX ст.: Путівник. – К., 2013; *його ж.* Магдебурзьке серце Києва. – К., 2014; *його ж.* Під захистом святого Володимира: Університет та його околиці. – К., 2014.

[2] Див., напр.: *Коженьовський М.* За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. – К., 2015.

[3] Див., напр.: *Кальницкий М.* Еврейские адреса Киева: Путеводитель по культурно-историческим местам. – К., 2012.

[4] Див.: *Друг О.* Вулицями старого Києва. – Львів, 2013. – С. 54.

[5] *Гирич І.* Київ: люди і будинки. – К., 2016. – С. 75.

[6] Там само. – С. 77.

семиповерховий будинок" штабс-ротмістра і кіннозаводчика Леоніда Родзянка (Ярославів Вал, 14) із фігурами каріатид-русалок обабіч входу.

Символічне маркування і привласнення міського простору, до якого вдається у своїх книгах про Київ Ігор Гирич, є класичною практикою інтелектуалів тих націй, які відроджують свою суб'єктність. І неодмінною умовою такого відживлення є пробудження у спільноти приспаного було "інстинкту осілості" (В'ячеслав Липинський), засвоєння нею уявлень про власну історичну тяглість – про давність і безперервність свого існування на цих-от пагорбах. Відтак, автор "Києва…", проводячи читача Володимирською та прилеглими вулицями, особливо наголошує на княжій добі, а водночас нарікає на те, що від міста Володимира не збереглося жодних руїн – бодай таких, як на Афінському акрополі. Щоправда, усвідомити цю тяглість і сьогодні неабияк допомагає сам химерний київський рельєф: Старокиївська гора немовби потребує увінчання мурованим храмом, на Бабиному Торжку неначе вимальовується привезена Володимиром із Херсонеса бронзова квадрига, на Хоревиці вгадуються обриси всіх п'ятнадцяти дерев'яних веж замку Ольґерда, пагорби над Кирилівською вулицею вказують на відкрите Вікентієм Хвойкою поселення трипільців, і Йорданський ручай, що неподалік Юрковиці збігає з гори на Заканав'я, нагадує про перші оселі киян на його берегах. А найвиразніше про історичну тяглість промовляє наростання культурного шару, внаслідок чого, підкреслює Ігор Гирич, вцілілі київські стародавні храми стоять значно нижче нинішнього рівня вулиці: Собор Премудрості Божої Софії – на метр, а дзвіниця церкви Миколи Доброго на Покровській вулиці на Подолі – на два.

Проте для символічного опанування міським простором самого лише відновлення історичної тяглості замало – конче потрібно ще і відтворення цілісності ментального краєвиду із заповненням розривів, колись зроблених у ньому "визволителями", та з відживленням стертих чужинцями точок фіксації історичної пам'яті – своєрідних вузлів, якими київський простір "прив'язаний" до українського часу. Втім, коли у другій половині 1990-х рр. стало нарешті можливим відтворення бодай частини втраченого, ця ідея наразилася на завзятий опір низки фахівців: "Навіщо нам ще одна Софія?" (йшлося про відновлення споруд Михайлівського Золотоверхого монастиря), "Міжнародна конвенція забороняє відбудову зруйнованих пам'яток", "Краще віддати ці гроші пенсіонерам" тощо.

Врешті-решт декілька найважливіших для Києва точок фіксації пам'яті (храми, пам'ятники, топоніми) тоді були-таки відновлені, і це істотно збагатило міський простір. Зокрема, з відбудовою собору та дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря, вважає Ігор Гирич, "свята вулиця і спільний ансамбль Св. Софії і Св. Михаїла набули мистецько-сакральної сили"[7] (а через 13 років Михайлівський Золотоверхий став одним із осередків Революції гідності). Таким самим відживленим вузлом пам'яті став храм Богородиці Пирогощої на західному краю Контрактової площі: попри первісний задум улаштувати у ньому музей "Слова о полку Ігоревім", нині тут

[7] Там само. – С. 52.

знову церква, і знову “Игорь ѣдетъ по Боричеву къ святѣй богородици Пирогощей”[8], і біля її брами кожної Великодньої ночі, як і дев’ять століть тому, кияни хором тричі підтверджують виголошену священиком радісну вістку.

Український Київ, за Ігорем Гиричем, є типовим європейським містом, а його середмістя Поділ він називає “маґдебурзьким серцем Києва”. Справді, пізньосередньовічний та ранньомодерний Поділ, як і кожне місто на маґдебурзькому праві, зосереджувався навколо ратуші у центрі Торговища (нинішня Контрактова площа), оточеного православними монастирями та двома десятками церков, кляшторами францисканців, єзуїтів, бернардинів і домініканців, польським, вірменським і грецьким кварталами, будинками 15-ти ремісничих цехів і найзаможніших киян. Але це “серце Києва” було європейським не лише з вигляду – міське самоврядування і виборність війтів, бурґомистрів, райців і лавників, права та привілеї городян, автономія цехів, Богоявленського православного братства і Могилянського колегіуму разом наповнювали міський простір тим повітрям, яке робило людину вільною. Особливо насиченим це “повітря” було у Могилянському колегіумі – тут плекали тип ранньомодерної людини, закоріненої у своїй землі, а водночас відкритої західним віянням. Тож не дивно, що російські імператори аж двічі скасовували чужу самодержавному устрою київську маґдебурґію, – як писав анонімний автор вірша “Скорбь кіевлян о потере магдебурского права”: “Прогуляли права наші – // Москаль буде пановать”[9]. І якщо на маґдебурзькому Подолі, пише Ігор Гирич, на п’ятьох городян припадав один спудей, то у підросійському Києві кожний третій мешканець був російським військовим.

У другій половині XIX ст. серцем українського Києва стали університет і прилеглий до нього Латинський квартал на Паньківщині, так що тамтешню Маріїнсько-Благовіщенську вулицю (нині – Панаса Саксаганського) кияни неофіційно називали Українською. Російська влада заснувала у Києві університет, зауважує Ігор Гирич, майже одночасно із закладенням Нової Печерської фортеці і з тією самою метою – опанувати Правобережною Україною. Однак та фортеця вже на початок її будівництва була застарілою у військовому сенсі, а університет став не засобом русифікації, а осідком низки нелегальних польських і українських організацій: Співдружність польського народу, Кирило-Мефодіївське братство, Харківсько-Київське таємне товариство, Київська громада. І навіть заснована при університеті Археографічна комісія, замість документально підтвердити “споконвічно російський” характер Наддніпрянщини, довела її історичну українськість. Відтак, поборюючи вільнодумство, російський уряд упродовж семи десятиліть чотири рази закривав університет, забороняв викладати там природне право, державне право іноземних країн і філософію (оскільки, за словами тодішнього російського міністра народної освіти, користь від філософії не доведена, натомість шкода – очевидна), а його комуністичні спадкоємці заборонили

[8] Слово о полку Игореве. – М., 1987. – С. 52.

[9] *Гирич І.* Київ: люди і будинки. – С. 111.

лекції з богослов'я та з римського права і врешті-решт теж закрили університет.

Попри утиски російської влади, київські інтелектуали, що були пов'язані з університетом навчанням або працею чи мешкали в Латинському кварталі, на початок XX століття "сконструювали" всі складові модерної української ідентичності (уявлення про власну історичну тяглість, духовну єдність, культурну унікальність і політичну самодостатність), витворили козацький міф, започаткували національну історіографію, внормували мову, створили класичну та модерну художню літературу, а також розробили концепцію державної самостійності[10]. Те саме вчинили інтелектуали і в інших столицях тодішньої Центральної Європи, і це кінець кінцем спричинило розпад чотирьох імперій та відновлення державної незалежності низки "недержавних", а насправді поневолених, європейських народів.

У розділі "Від автора" Ігор Гирич називає свою працю "культурологічним есеєм", і вона справді представляє Київ і його передмістя величезною пам'яткою історії та культури, одним гігантським місцем пам'яті політичних українців. А водночас книга "Київ: люди і будинки" добре надається для приватного опанування міським простором та індивідуального символічного привласнення української історії.

---

[10] Див.: *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). – К., 2014.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

МУЗИЧКО О. ПІВДЕННА ВІСЬ СОБОРНОСТІ: НАЦІЄТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї (КІНЕЦЬ XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX ст.). – ОДЕСА, 2015. – 352 с.

Одеський історик Олександр Музичко, доцент Одеського національного університету ім. І. Мечникова, протягом п'ятнадцяти років займається комплексним дослідженням громадського українського життя Одеси XIX – першої половини XX ст. В Україні була відома школа істориків козацької України Причорноморського Півдня, яких очолював А. Бачинський. Тепер можна говорити про існування одеської школи істориків українського життя від часів кирило-мефодіївців до часів Української революції 1917–1921 рр. Поруч з О. Музичком до цього напряму належить і його науковий керівник Вадим Хмарський, який досліджував постать О. Скальковського, є фахівцем з історіографії культурного життя Одеси середини XIX ст., а також В. Савченко, О. Болдирев, А. Місечко, Т. Максим'юк, Т. Гончарук, Т. Вінцковський, В. Кузьменко, О. Шишко, І. Стамбол та низка інших. У післявоєнний період у цій проблематиці працював один визначний дослідник всеукраїнського масштабу – Григорій Зленко. Тепер маємо цілий одеський напрям дослідників українського громадського життя.

Рецензована праця О. Музичка є підсумком тривалих досліджень одеської біографістики, історіографії, громадського і суспільного життя та історії національної думки в столиці українського Півдня. Зокрема, О. Музичко – один з найбільших сьогодні дослідників життя і діяльності досить суперечливого попри великодержавні погляди історика, учня В. Антоновича Івана Линниченка[1]. Незабаром має з'явитися друком монографія О. Музичка про Івана Андрійовича. Знаковими постатями української Одеси, яких вивчав

[1] *Музичко О.* Одеська інтелігенція на зламі епох: професори Іван Линниченко та Володимир Лазурський в історії Одеси // Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. – 2009. – Вип. 7. – С. 55–85; *його ж.* Нові епістолярні джерела до біографії представників школи істориків І. Линниченка та М. Слабченка // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2009. – Т. 9. – С. 181–193; *його ж.* Историк И. А. Линниченко: от кабинетного ученого к общественному деятелю // Историк и его эпоха: Вторые Даниловские чтения (20–22 апреля 2009, Тюмень). – Тюмень, 2009. – С. 367–372; *його ж.* "Одеська історична школа І. А. Линниченка": формування, склад та роль у розвитку регіональної історіографії в Україні // Науковий вісник Ужгородського ун-ту. – 2009. – Вип. 23. – С. 193–203; *його ж.* Знайомий В. В. Тарновського одеський професор І. А. Линниченко в історії колекціонування старожитностей в Україні кінця XIX – початку XX ст. // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2013. – Вип. 15 / Ред. О. Б. Коваленко. – С. 144–150.

наш автор, були Євген Чикаленко[2], Дмитро Сигаревич[3], Іван Луценко[4], Іван Бондаренко[5]. Лідером і легендарною постаттю Одеси був Леонід Смоленський – "одеський В. Антонович", про якого багато захоплених слів написано у спогадах Є. Чикаленка. На жаль, про нього дуже мало пишуть сьогоднішні історики. О. Музичко велику увагу звернув на постать Л. Смоленського і в окремих публікаціях, і в рецензованій книжці[6]. Займаючись історіографією місцевого регіону, О. Музичко писав про низку одеських істориків Русі, "всесвітників", правників, особливо про таку помітну фігуру в загальноросійській історіографії, як Є. Щепкін[7]. Історію в Новоросійському державному університеті викладали Федір Леонтович, Георгій Перетяткович, Олексій Шпаков, одним з найцікавіших українських істориків, пов'язаних з Одесою, був Павло Клепацький. Провідним етнографом і помітним істориком-краєзнавцем Одеси на початку ХХ ст. був Володимир Данилов. Про всіх них є відповідні публікації О. Музичка, побудовані на новому джерельному матеріалі[8].

О. Музичко досліджує також інтернаціональні громади Одеси у зв'язку з українською національною проблематикою. Зокрема пише про одеських грузинів, євреїв, німців тощо[9].

---

[2] *Його ж.* Чикаленко в Одесі // Пам'ятки України. – 2012. – № 12. – С. 44–50.

[3] *Його ж.* Родина Сигаревичів у процесі українського націєтворення наприкінці XIX – на початку XX ст. // Чорноморська минувшина. – 2012. – Вип. 7. – С. 83–101.

[4] *Його ж.* Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець. – К., 2013.

[5] *Його ж.* Іван Бондаренко: біоісторіографічний нарис // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2010. – Вип. 20. – С. 100–122.

[6] *Його ж.* Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2011. – Вип. 6. – С. 66–79.

[7] *Його ж.* "Професор з ножем": діяльність Є. М. Щепкіна в Новоросійському університеті // Історик Євген Миколайович Щепкін (1860–1920): постать в контексті доби. – Одеса, 2012. – С. 89–98; *його ж.* Русский профессор в нерусском городе: национальное самосознание и взгляды на национальный вопрос Е. Н. Щепкина // Там само. – С. 123–133.

[8] *Його ж.* Український історик, просвітянин та педагог Павло Григорович Клепатський (1885 – після 1938 року) // Четверті липівські читання пам'яті Івана та Юрія Лип: Матер. Всеукр. наук. конф. 18 квітня 2008 року. – К., 2009. – С. 102–114; *його ж.* Листи Ф. І. Леонтовича до О. Ф. Кістяківського як джерело вивчення розвитку історико-юридичних досліджень в Україні другої половини XIX ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 3. – С. 366–377; *його ж.* Професор Новоросійського університету Олексій Якович Шпаков (1868–1927) у науковому та громадському житті Одеси початку ХХ ст. // Лукомор'я: науковий журнал. – Одеса, 2009. – Вип. 3. – С. 416–425; *його ж.* Историк Георгий Иванович Перетяткович в научно-педагогической жизни Одессы конца XIX – начала XX вв. // Південний Захід. Одесика. – Одеса, 2010. – Вип. 10. – С. 198–217; *його ж.* Володимир Валеріанович Данилов: наукова діяльність на перетині історії, етнографії, літературознавства та мовознавства // Человек в истории и культуре. – Одесса, 2012. – С. 598–606.

[9] *Його ж.* Хліб та маца: традиції українсько-єврейського добросусідства і толерантності в Одесі // Історичні традиції добросусідства Одещини. – Одеса, 2011. – С. 220–233; *його ж.* Рука козака в руці джигіта: грузинсько-українські взаємини в Одесі як приклад міжнаціональної толерантності // Там само. – С. 233–245; *його ж.* Україна та Грузія 1978 року: мовний рубікон // Січеслав. – 2012. – Ч. 3 (33). – С. 198–201.

Крім біографічних досліджень, Олександр Музичко намагається вписати одеські осередки україністів, їхній внесок до скарбниці національної інтелектуальної думки в контекст загальноукраїнського наукового і громадського життя України XIX – першої половини XX ст.[10]. Для нього Одеса – інтегральна частина українського Півдня, а не четверте російське імперське місто після Москви, Петербурга та Києва. Так Одесу сприймав інший наш визначний одеський дослідник 1910-х – 1920-х рр. Михайло Слабченко.

Рецензована праця О. Музичка є своєрідним підсумком тривалих досліджень громадсько-культурного життя Одеси під кутом зору українського національного дискурсу. Оскільки не лише Одеса, а й деякі інші міста півдня України згадуються у книжці, зокрема Миколаїв та Херсон, автор назвав свою працю "Південна вісь соборності", маючи на увазі всю українську Причорноморщину між Бессарабією і Таврійською губернією. За жанром книжка радше є нарисом з історії національних відносин в Одесі та Херсонській губернії. Автор не подає суцільного викладу подій, а робить наголоси на певних проблемах громадського життя Південної Пальміри.

Книжка має три розділи, кожний з яких складається з чотирьох-шести глав. Якусь чітко зазначену логіку в розбивці розділів і глав важко простежити. Принаймні виразного тематичного принципу не відчувається. Приміром, у першому розділі є глава про співпрацю одеських істориків з журналом "Киевская старина", що може вважатися науковою діяльністю, а в другому розділі вміщено іншу главу із цієї ж проблематики – про співпрацю з Науковим товариством ім. Т. Шевченка. Таких тематичних збігів можна нарахувати кілька.

Розпочинає книжку автор з глави про поширення в Одесі розмовної української мови, що вводить читача відразу в коло питання "мова і суспільство". Воно є свідченням національних пріоритетів Одеси. Звісно, поширення національних суспільних ідей корелювалося з публічним свідомим вживанням української мови як мови свідомої своїх завдань нації[11]. О. Музичко пише про думку щодо вживання української мови в Одесі великих одеситів-українців М. Слабченка, А. Ніковського, Є. Чикаленка, І. Луценка, С. Шелухина. Він слушно привертає увагу до застосування української мови в середовищі одесь-

[10] *Його ж.* Участь одеських істориків в українському національному русі другої половини XIX – початку XX ст. // Українознавчий альманах. – К., 2010. – Вип. 2. – С. 112–115; *його ж.* Християнський консерватизм у суспільно-політичному житті Одеси початку XX ст. // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії: Матер. VII Міжнар. наук. конф. 27–29 травня 2009 р. – К., 2010. – С. 41–50; *його ж.* Одеські бібліографічні товариства в науковому та громадському житті першої третини XX ст. // Вісник Одеського національного ун-ту. – 2009. – Т. 14. – Вип. 19. – С. 109–128; *його ж.* Інтелектуальне співтовариство одеських істориків на зламі XIX–XX ст.: лінії суперництва і співпраці. – Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 378–395; *його ж.* Український національно-релігійний рух в Одесі та на Одещині у 1917–1920 рр. // Революції в Україні XX–XXI століття: співзвуччя епох: Матер. V Всеукр. наук. конф. "Національно-визвольна революція 1919–1920 рр. на Півдні України". – Одеса, 2009. – С. 65–67; *його ж.* Історична наука, думка та освіта Південної України за доби Великої війни (1914–1918 роки) // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2014. – Вип. 24. – С. 226–253.

[11] *Гирич І.* Українська мова як головна складова українського руху // *Гирич І.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). – К., 2014. – С. 124–188.

кої громади, в родинах одеських українських діячів. Попри непоширеність в Одесі української, саме Одеса дала велику кількість діячів, які не лише нею говорили, а й зробили суттєвий внесок в українізацію інших місцевостей України. А щодо свідомого вживання української в повсякденному побуті, Одеса не надто поступалася Києву тодішньому: так, у столиці О. Кошиць називав лише дві родини, які послідовно спілкувалися вдома і публічно українською.

Після вдалого й емоційного зачину О. Музичко пише про церковно-релігійний рух в Одесі й говорить про священиків, які стояли на національних позиціях в церковному житті, були першими діячами православного автокефального руху. Серед них перше місце належить депутатові Державної думи, а згодом архієпископу УАПЦ, уродженцю півночі Одещини (Балта) о. Антону Гриневичу. Автор вводить до наукового обігу імена малознаних і забутих священиків-українців Одеси В. Фоменка, Ф. Деньги, греко-католиків галичан Іллі Кливака, Антонія Вишинського. У 1920-х рр. Одеса, попри традицію російської церкви та сучасного протиукраїнського налаштування теперішньої пастви УПЦ МП, займала провідні позиції в УАПЦ. На чолі одеської УАПЦ стояли визначні ієрархи брати М. і Ю. Жевченки.

У третій главі першого розділу О. Музичко повертається до історіографів Одеси й подає картину внеску одеситів як у загальноросійську, так і в питомо українську історіографію. Історіописання розвивалося в стінах Одеського університету. У середині XIX ст. найбільший внесок в нього зробив учень Устрялова професор Михайло Смирнов. Він і його наступник Г. Перетяткович були першими одеськими дослідниками середньовічної історії України. Найбільшими постатями, що визнавали українську схему історіографії в одеському Новоросійському університеті, були Павло Іванов і Олексій Маркевич. Обидва перебували у творчому контакті з головою НТШ Михайлом Грушевським, дозволяли собі сміливість друкуватися українською мовою на сторінках "Записок НТШ". О. Музичко для написання цієї глави скористався з листів цих вчених, які зберігаються у фонді 1235 (Грушевських) у ЦДІА України у м. Києві. Найпліднішим і визнаним лідером одеських істориків був киянин Іван Линниченко. Людина великодержавних поглядів, він усе ж не був дуже активним російським націоналістом, як, приміром, київський професор візантиністики Юліан Кулаковський або славіст Тимофій Флоринський, який працював київським цензором і активно співробітничав з шовіністичним "Киевлянином". Більше того, І. Линниченко був одним з учителів потужного українїста Михайла Слабченка. Крім того, О. Музичко згадує про читання в Одеському університеті українською мовою лекцій братом голови НТШ, професором Олександром Грушевським. Можна зробити висновок про невипадковість того, що Одеса випередила Київ у вживанні української мови у лекційних курсах історії.

Закінчується глава розповіддю про українознавців, які не були допущені до викладів в університеті, але були педагогами в гімназіях та ліцеях, читали публічні лекції, працювали в наукових товариствах. Головне місце серед них належить лідерам Одеської громади Леонідові Смоленському та Михайлові Комарову. Перший був істориком за фахом і, хоч не писав наукових праць, але відзначався лекторським талантом, другий, як бібліограф і літературознавець, теж мав стосунок як дослідник до історичної проблематики, принаймні виробляв стратегію культурницької праці Одеської громади. Як про концептуа-

ліста-суспільствознавця пише О. Музичко і про Є. Чикаленка. І це справедливо. На жаль, на Євгена Харлампійовича досі дивляться лише як на мецената і спонсора культурних ініціатив[12]. Завершує історіографічний екскурс автор розповіддю про історіософські погляди і перші спроби творчості Юрія Липи.

Далі О. Музичко у зв'язку із святкуванням в Одесі тисячоліття і 1030-ліття хрещення Русі-України розповідає про погляди одеських істориків на вплив цієї події на українську історію та українсько-російську полеміку щодо давньої історії України-Руси, причому наголошує на наукових і популяризаторських працях Павла Клепацького та Івана Бондаренка.

Одеські історики активно друкувалися в журналі "Киевская старина". Автор нарахував там 76 статей одеситів та істориків Південної України (всього 14 осіб). Найбільша кількість публікацій належала Л. Мацієвичу (19), О. Маркевичу (17), А. Скальковському (14). О. Музичко виправив автора покажчика "КС" Марину Палієнко щодо авторства І. Линниченка (укладач покажчика вважала автором І. Лучицького). До одеситів автор зарахував і Олексія Андрієвського, якого дослідники з Києва вважають радше киянином. Так, він жив і працював в Одесі, але більшість його життя пов'язана з Києвом і Київською громадою. Та й дослідницький інтерес він виявляв переважно до історії Києва XVIII ст. Як редактор неофіційної частини "Киевских губернских ведомостей" він працював з архівом київських губернаторів.

Другий розділ книжки присвячений освіті, просвіті й науці. У першій главі О. Музичко розповідає про українські настрої й почування в сім'ях українських діячів. Багато нового джерельного матеріалу виявлено про дітей керівника старої Одеської громади Леоніда Смоленського: Іллю і Леоніда (молодшого), які теж цікавилися українознавством і навіть були авторами історичних досліджень, мали листовне спілкування з М. Грушевським, С. Єфремовим та Д. Яворницьким. Багато нового емпіричного матеріалу наведено про педагога реальної школи, директора приватних гімназій Антона Крижанівського – малознану фігуру одеського українського руху. Українську лінію та викладацтво продовжували і його діти.

Другу главу другого розділу присвячено темі навчання представників козацького стану в освітніх закладах Одеси. До козаків належали такі визначні науковці – випускники одеського університету, як Олексій Маркевич, Микола Гамалія і дослідник козацтва Кубані Федір Щербина.

У наступній главі йдеться про боротьбу в 1907 р. за український університет в Одесі. Більше нам відомо про активність київського студентства у боротьбі за українізацію університету Св. Володимира в останніх роках Першої російської революції. Тим часом О. Музичко наводить низку фактів, що демонструють спільну національну лінію поведінки українських діячів Києва й Одеси. Рушійною силою громадської активності Одеси на початку XX ст. був Дмитро Сигаревич, чудовий викладач всесвітньої історії. Д. Сигаревича О. Музичко називає одним з головних представників Одеси у Братстві тарасівців. Це нове прізвище для загалу істориків, введення такого

[12] Докладніше про Є. Чикаленка-суспільствознавця див.: *Гирич І.* Євген Чикаленко як суспільний мислитель // Записки НТШ. – Львів, 2013. – Т. CCLXV. – С. 98–130; *його ж.* Євген Чикаленко як суспільний мислитель // Євген Чикаленко – будитель української нації. – К., 2014. – С. 8–60 (розширена версія попередньої статті).

факту до широкого вжитку є безперечним здобутком автора книжки. Докладно характеризуючи діяльність Д. Сигаревича, автор ставить його поруч з лідерами Одеської громади С. Шелухиним, Л. Смоленським, М. Комаровим, І. Луценком і І. Липою. Він був одним із засновників одеської “Просвіти”.

Далі автор розповідає про діяльність рупівських гуртків в Одесі та їхніх членів, називаючи низку прізвищ одеських рупістів, малознаних широкому загалу. Близькими до РУП–УСДРП були такі відомі одеські історики, як М. Слабченко та І. Бондаренко. Українські громадські й політичні діячі Одеси вели активну роботу з метою відкриття українознавчих кафедр в Одеському університеті, чим підтримали відповідний заклик Михайла Грушевського. Збиралися петиції про необхідність такого відкриття, і О. Музичко наводить низку прізвищ активістів українізації. Не в останню чергу посприяв цьому й Олександр Грушевський – тодішній приват-доцент Новоросійського університету. Його українським викладам автор присвятив у книзі чимало місця. Згадує О. Музичко й ще одного призабутого історика – Федора Петруня, дослідника картографії, одного з найкращих фахівців-дослідників Великого князівства Литовського у 1920-х рр. Закінчує главу О. Музичко розповіддю про український рух у стінах Одеського університету в часи Другої світової війни – румунської окупації міста.

На завершення другого розділу автор подає матеріал про театральні та бібліографічні осередки, які існували в Одесі напередодні Української революції та на початку 1920-х рр., зокрема пише про родину знаних у місті театральних діячів, літературознавців і публіцистів В. і Н. Лазурських. В останній главі другого розділу О. Музичко розповідає про співпрацю одеських істориків з Науковим товариством ім. Шевченка, аналізує їхні публікації, використовує численне листування одеситів з М. Грушевським, І. Франком і В. Гнатюком, спогади і щоденники, включає до розповіді матеріали полеміки і рецензій на сторінках “Записок НТШ” (зокрема суперечок між М. Слабченком і М. Грушевським щодо існування українського полкового устрою в XVII ст.).

Третій розділ присвячений співпраці Одеської громади з іншими українськими громадами північних міст України та міжнаціональним взаєминам в Одесі в кінці XIX – на початку XX ст. Більш відомими в історіографії є взаємини українців-одеситів з Київською громадою. Про це писали одеський архівіст О. Рябінін-Скляревський[13] та С. Єгунова-Щербина. Окремо досліджувалися контакти одеситів з В. Антоновичем. Чимало про зв’язки киян і одеситів писав у своїх спогадах Євген Чикаленко. Менше відомо про контакти Одеси з Черніговом та Петербурзькою громадою. О. Музичко заповнює цю прогалину подачею нового емпіричного матеріалу. У його книжці йдеться про братів Сергія й Андрія Шелухиних, одесита і чернігівця; в Одесі працювали певний час чернігівці М. Коцюбинський та М. Вороний; В. Боровик і І. Липа товаришували з Б. Грінченком з Чернігова; в Чернігові й Одесі мешкав визначний статистик Олександр Русов; широкі листовні контакти підтримували чернігівець І. Шраг та одесит М. Комаров.

[13] *Рябінін-Скляревський О.* З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада 1870-х років [з портретом В. Г. Мальованого] // Україна. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 117–137; *його ж.* З життя одеської Громади 1880-х років // За сто літ. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 161–180.

Між Одеською і Петербурзькою громадами контакти існували на рівні лідерів Д. Мордовця, В. Лесевича, П. Стебницького та вищезгаданих одеситів. Матеріалом для дослідження цих взаємин слугувала передусім епістолярна спадщина провідних членів Одеської громади й українських петербуржців. О. Музичко пише про низку спільних проектів, зокрема і видання "Історії України" миколаївця Миколи Аркаса, редактором якої був Василь Доманицький, котрий здійснював свою працю в околицях Петербурга.

У главі про благодійників українського руху О. Музичко розповідає про морського офіцера Василя Громашевського і ковбасника Костя Литвиненка. Вони давали кошти на видання українських книжок та діяльність одеської "Просвіти". Як "буржуя" К. Литвиненка було розстріляно більшовиками в 1920 р.

У главі про українську державну адміністрацію часів Української революції 1917–1921 рр. автор наголошує передусім на біографіях трьох маловідомих діячів Федора Шульги, Антона Стрижевського та Йосипа Караванського (батько відомого дисидента та мовознавця з Одеси Святослава Караванського). Далі О. Музичко зупиняється на українцях-галичанах, які осіли в Одесі в результаті Першої світової війни та визвольних змагань. Зокрема, багато нового матеріалу подається з біографій публіциста Володимира Мурського (брата міністра закордонних справ УНР-ЗУНР Еміля Темницького), усусів Т. Яніва й М. Заклинського та ін. Закінчується книжка розповіддю про зв'язки українців-одеситів з грузинськими, єврейськими, німецькими та російськими земляцтвами.

До недоліків книжки можна віднести те, що вона є не стільки стовідсотковою монографією, скільки збірником статей – "зшивкою" окремих студій, надрукованих у 2009–2015 рр. Кожна глава є фактично такою статтею, в якій мінялася назва на відповідну нову назву глави, через це авторові не вдалося уникнути небажаних повторів. Ту інформацію, яку б можна було вмістити в одному місці, іноді читач подибує у двох-трьох місцях. Кілька разів доводиться вертатися до, приміром, відомостей про Олександра Грушевського або Леоніда Смоленського. Проте друкування збірок статей у вигляді монографій – на сьогодні загальнопоширена практика в Україні. І подібних книжок ми маємо уже чимало. Очевидно, що авторові було б краще видавати свою працю в жанрі збірника статей.

Але цей недолік не має великого значення для в цілому високої оцінки рецензованої книжки. О. Музичко проявив велику ерудицію, знання тексту і контексту. Він зумів вийти за межі краєзнавчого інтересу, показати одеську громадську і культурну ситуацію на тлі всеукраїнського руху ідей, історіографії та суспільного життя. Він продемонстрував вільне володіння і оперування фактажем, що дало йому змогу робити висновки щодо всього українського культурно-громадського життя кінця XIX – початку XX ст. Книжка Олександра Музичка справляє враження своєрідної енциклопедії української Одеси, написана емоційно і темпераментно, не залишає байдужим читача, виконує значну виховну та просвітню функцію. Сподіваюся, автор книжки "Південна вісь соборності: націєтворчі процеси в українському Причорномор'ї" напише ще не одну суспільно корисну працю і стане одним з провідних знавців суспільного життя України початку модерного часу.

7

MISCELLANEA

“МОЛДОВСЬКІ ТРОФЕЇ” У ЦЕРКВАХ ВОЛОДИМИРСЬКОЇ ЄПАРХІЇ НАПРИКІНЦІ XVII СТОЛІТТЯ

При опрацюванні протоколів візитації володимирської частини Володимирської єпархії 1695 р. привернули увагу відзначені в описі церкви святих Бориса і Гліба в селі Шклінь (нині Горохівського р-ну Волинської області) царські врата, “надані”, за свідченням візитатора, “з Сучави”[1]. Вказавши на унікальне для регіону походження, візитаційний протокол – згідно зі стосованою формулою запису – не подав про цей винятковий для тогочасної Волині об’єкт ніяких докладніших відомостей. Тому наведений джерельний переказ ніби мав видатися приреченим залишитися одиноким відособленим фактом серед “нерозгаданих таємниць” релігійної мистецької культури Волині. Адже виглядало зовсім незрозумілим, у який спосіб царські врата з немало віддаленої Сучави мали бути “надані” до волинської сільської церкви у місцевості, що, за свідченням заголовку відповідного протоколу, який незмінно подавав власників – патронів парафії, на той час належала до Горохівського ключа маєтків шляхетської родини Вієльгорських.

Проте “шклінська загадка” отримала продовження, доповнення і розвиток у ще одній аналогічного походження позиції тієї ж візитації. При описі Хрестовоздвиженської церкви в селі Смідин Ковельської протопопії (нині село Старовижівського р-ну Волинської обл.) відзначено: “obrazy namiesne znamienite wielce z Jass przywiózł i nadał pan Lazniwski i carskie drzwi”[2]. Смідинський запис вказує на походження – тим разом з тодішньої столиці Молдови Ясс (нині на території Румунії) – насамперед високомистецької, як випадає здогадуватися на підставі застосованого окреслення[3],

---

[1] Публікацію див.: Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: книга протоколів та інші описи / Загальна редакція та історичний нарис Анджей Ґіль, Ігор Скочиляс; упоряд. Анджей Ґіль, Ірина Маркевич, Ігор Скочиляс, Ірина Скочиляс. – Львів; Люблін, 2012. – С. 124.

[2] Там само. – С. 197.

[3] Залучена характеристика “znamienite wielce” у протоколах застосована ще також до збережених досі намісних ікон Преображенської церкви у Волиці-Комаровій Сокальського р-ну Львівської обл. (Червоноградський музей історії релігії). Репродукції див.: *Александрович В. С.* Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У 5 т. – К., 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – С. 885 (“Спас”); *Шовкова О.* Червоноградська збірка // Пам’ятки України: історія та культура. – 2004. – Ч. 1. – С. 85 (“Спас” і “Богородиця”). Див.: Генеральні візитації церков і монастирів… – С. 17. Сама колись монастирська церква при цьому названа “znamienita wielka”: Там само. – С. 18. Окреслення “znamienite” застосовано неодноразово як до храмів, так і до ікон, див., зокрема: Там само. – С. 10 (іконостас у церкві архангела Михаїла в селі Хмелів Володимирського р-ну Волинської обл.), 20 (“znamienicie wystawiona” церква Успенського монастиря у Стоянові Сокальського р-ну Львівської обл.), 31 (“wystawiona znamienicie” Преображенська церква в Замличах Локачинського р-ну Волинської обл.), 37 (дерев’яний хрест “znamienicie rzezany”, “znamienicie murowana” Миколаївська

роботи намісних ікон й, очевидно, так само, як і в шклінській церкві, – царських врат. При цьому подано особу конкретного жертводавця. Втім, ним виявився ближче, однак, не відомий “pan Lazniwski”. За свідченням візитаційного протоколу, він мав не тільки надати до церкви, а й сам особисто спровадити – випадає здогадуватися – з Ясс намісний ряд ікон (чи тільки намісні ікони Спаса та Богородиці) з царськими вратами. У наступній візитації 1700 р. відзначено присутність при її проведенні “samej j[ej] m[ość] p[ani] Lazniskiej”[4]. Попри запис прізвища в дещо відмінній версії, йдеться, очевидно, про дружину жертводавця. Найправдоподібніше, в них випадає вбачати подружжя актуального адміністратора смідинського королівського маєтку.

Між обома наведеними фактами з різних регіонів Західної Волині логічно закласти вірогідний внутрішній зв’язок. До такої ймовірності відсилає засвідчене в обох випадках спровадження зафіксованих у нічим не пов’язаних між собою сільських церквах Волині церковних речей з віддаленої Молдови. Візитаційний протокол фіксує молдовське походження як щось добре відоме, тому в їх появі на Волині випадало би сприймати факт, радше, стосовно недавнього часу. Ця обставина підказує здогад, чи не є відзначені в церковній візитації Володимирської єпархії молдовські церковні речі “трофеями” знаного молдавського походу польських військ 1686 р., коли польський король Ян III Собєський намагався, підпорядкувавши Молдову та Волощину, вийти до гирла Дунаю[5]? Посереднім підтвердженням такого пояснення сприймається наведене у візитаційному протоколі входження Смідина до королівських маєтків. Принаймні, не випадало би сумніватися, що відзначений в місцевій церкві привезений зі столиці Молдови намісний ряд з царськими вратами походив з яських трофеїв вказаного жертводавця і саме в такий спосіб мав потрапити до волинського села. Відповідно надання сучавських царських врат шклінської церкви здогадно випадало би приписати комусь із української шляхти з-поміж оточення власників села Вієльгорських, що так само мали брати участь у молдовському поході 1686 р.

У літературі віддавна відомі “скарби” сучавського митрополита Досифея, які він вивіз, виїжджаючи з польськими військами[6]. Зокрема, певну їх частину успадкував львівський владика Йосиф (Шумлянський), й надалі різнорідні “сучавські” церковні речі такого походження відзначені в інвентарях собору святого Юра з XVIII ст.[7]. Володимирська візитація вперше привертає увагу до “молдовських трофеїв” з-перед кінця XVII ст. у їх ширшому географічному й не тільки географічному контексті. Наведені записи дали конкретні свідчення того, як окремі учасники походу 1686 р. поверталися, прихопивши, втім, і церковні цінності й, звичайно, не тільки з яських

церква в Охлопові Горохівського р-ну Волинської обл.), 46 (“murowana znaminita” Покровська церква Низкиницького монастиря), 59 (“Deisus w słupach znamienitej roboty” в церкві архангела Михаїла в Ізові Володимирського р-ну Волинської обл.).

[4] Генеральні візитації церков і монастирів… – С. 197.

[5] Коротко про цей похід див.: *Wójcik Z*. Jan III Sobieski 1629–1696. – Warszawa, 1983. – S. 379–383. Докладніше див.: *Chowaniec Cz*. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. – Warszawa, 1932.

[6] *Sokołowski M*. Spadek po metropolicie suczawskim Doziteuszu i jego losy // Sprawozdania Komisyi do Badania Historii Sztuki w Polsce. – Kraków, 1891. – T. 4. – S. 87–105.

[7] *Александрович В*. Мистецька спадщина // *Александрович В. С., Ричков П. А.* Собор святого Юра у Львові. – К., 2008. – С. 164.

та сучавських храмів… Так само цілком очевидно у відзначеному зв'язку варто мати на увазі не тільки волинських учасників експедиції: лише випадковим збігом обставин зазначена сторона походу виявилася зафіксованою на Волині. Подальше опрацювання різнорідного комплексу писемних матеріалів епохи, безперечно, здатне запропонувати й інші відповідні приклади.

Зафіксовані у протоколах візитацій двох сільських церков Володимирської єпархії наприкінці XVII ст. царські врата й намісні ікони, привезені з Сучави та Ясс, окрім конкретного свідчення певного історичного факту свого часу, сприймаються водночас також скромним, проте важливим причинком до зовсім не опрацьованої, хоч і за різноманітних обставин неодноразово відзначеної у літературі теми різнорідних "військових трофеїв", які за різних обставин потрапляли до України. Історичну вартість таких відомостей визначає відкликання до комплексу поширених у тогочасній дійсності явищ, що лише зрідка й хіба, радше, цілком випадково, як у конкретному розглянутому волинському випадку, здатні були потрапити на сторінки документів. А відповідні матеріальні сліди – автентичні пам'ятки ще рідше зберігалися упродовж століть. Що ж до джерельних свідчень, то за актуального стану історично-мистецьких досліджень в Україні та залучення до них комплексу писемних джерел, попри впровадження до наукового вжитку поодиноких фактів, досі як окреме самостійне явище вони ніколи не привертала уваги.

Володимир Александрович (Львів)

ДВА ЖІНОЧІ ПРИВАТНІ ЛИСТИ КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ
(Ще про освіченість жінки)

Проблема жіночої незалежності та епістолярної спадщини жіноцтва на українських землях нині є однією зі своєрідних і неоднозначних. Приватне листування часто постає одним із провідних джерельних комплексів для історії[1]. Є думка, що з часом слід би видати великий жіночий епістолярій, де зібрати приватні листи жіноцтва Лівобережної України XVIII ст.[2]. Однак під час праці з такими джерелами резонно виникає ширше питання про публічну роль жінки.

---

[1] Найдетальніше оглянуто в Олени Дзюби: *Дзюба О.* Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). – К., 2012. Див. також маловідому публікацію: Из архива князя В. Д. Голицына. Письма разных духовных лиц ко вдове стародубского полковника Марии Самойловичевой, урожденной Сулимовой, и ее зятю Михаилу Корсаку и сыну последнего Максиму // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 115–151. Найбільше листів наведено в збірці: Приватні листи XVIII ст. / Упоряд. В. А. Передрієнко. – К., 1987.

[2] Про це свого часу висловлював думку і Юрій Мицик, див.: *Мицик Ю.* Про видання "Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини" // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 5 [= Історіографічні дослідження. – Вип. 10: Об'єднаний вип. Зб. наук. праць на пошану акад. В. А. Смолія. – Част. 1]. – К., 2000. – С. 42–44. Див. також: *Таирова-Яковлева Т.* К вопросу об уровне образованности и эпистолярной культуры представительниц казацкой старшины второй половины XVII – начала XVIII вв. // Сіверянський архів: Науковий щорічник. – Чернігів, 2008. – Вип. 2. – С. 19–21.

В українській історіографії листи жінок належним чином не оцінені й досі. Особливо змістовну характеристику їм дав свого часу Олександр Лазаревський (подаємо в перекладі): "На жаль, листи дружин малоросійської старшини до середини XVIII ст. писані не ними самими, а домашніми писарями, тому що самі матрони, за рідкісними винятками, ще як-небудь інколи вміли читати, а писати зовсім не вміли. З достатньої кількості переглянутих нами приватних листів минулого століття в листах жінок власноручні їхні підписи починають траплятися лише з другої половини XVIII ст., а власноруч написані листи жінок бачимо лише наприкінці того століття, та й то рідко. А проте листи жінок, хоча й писані не ними особисто, мають чималий для нас інтерес, змальовуючи те становище, яке вони займали як у суспільстві, так і в сім'ї"[3]. Дійсно, після ознайомлення з листами жінок постають певні питання. У джерелах ідеться переважно (або виключно) про господарські та родинні клопоти; стримування емоцій і часта відсутність оповідей із власного життя породжують серйозні сумніви щодо самостійності епістолярію жіноцтва аж до першої третини XIX ст. Якщо в Європі ще за століття до того маємо досить вагому автобіографічну та епістолярну спадщину[4], а в імперському центрі згодом бачимо початки жіночого автобіографічного жанру[5], то на території підросійської України жінка залишається осторонь багатьох тенденцій, що приведуть до майбутніх емансипаційних процесів. Однак, здається, саме кінець XVIII ст. постає своєрідною лінією поділу між заклопотаною господарством поміщицею та освіченою панною, яка грає на фортепіано. Саме в той час на території Лівобережної України та Слобожанщини з'являються приватні навчальні заклади, нові іноземні педагоги для дівчат та народні училища з дозволом навчатися представницям "другої статі"[6].

Важливо, що попередні публікатори листування звертали увагу лише на вищі прошарки населення – старшинських жінок та заможних панн. Величезний шар української "низької культури" й соціальних взаємин залишається досі поза увагою дослідників. У ході тривалих архівних студій з інших тем мені вдалося виявити цікаві листи двох кореспонденток із своєрідних прошарків суспільства (хоча Мотрона Дембовська і походила з вищих верств) і доволі цікавого змісту. Обидва листи дещо виходять за межі традиційного бачення української історії, але доволі типові. Тематика листів – побутова, тож, можливо, їх хтось писав під диктування, вставляючи свої звороти. Вони наповнені емоційними звертаннями до рідні, і це дуже виокремлює розглядувані епістоли.

Обидва публіковані тут документи мають свої обставини написання. Перший з них – лист шинкарки (вочевидь, з огляду на мову, росіянки) про своє вбрання. Найцікавіше, що ця жінка виявляється актрисою, комедіанткою, вона жила в Харкові

[3] *А. Л. [Александр Лазаревский]*. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу 1743–1744 гг. // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXII. – № 1. – С. 177–178.

[4] Напевно, найкращу характеристику та приклади подано у відомій праці: *Zemon Davis, Natalie.* Women on the Margins. Three Seventeen-Century Lives. – Harvard, 1995.

[5] Див.: *Савкина И.* Разговоры с зеркалом и зазеркальем: Автодокументальные женские тексты в русской литературе первой половины XIX века. – М., 2007. – С. 63–87.

[6] Я готую велику статтю "Початки жіночої освіти на українських землях під владою Російської імперії (друга половина XVIII – початок XIX ст.)".

і там забула свої речі. Це цікавий сюжет до історії харківських театрів. З листа видно, що жіночка, певно, вела мандрівне життя з комедіантами, від яких відійшла і на момент написання шинкувала в однієї поміщиці, де навіщось їй знадобились її акторські речі. Шинок був важливим центром народної культури, ролі шинкарки теж були доволі неоднозначні[7]. Листування виявили через крадіжку шинкаркою Надією Неждановою коштів у поміщиці, власниці шинку.

Наступна публікація – листи Мотрони Дембовської, дружини колишнього міського голови Новгород-Сіверського Сави Дембовського. Річ у тім, що військовий товариш зі Стародуба і купець Леон Дембовський не відокремив своїх синів, його старший син Сава, одружившись зі старшинською донькою Мотроною Пригарою, жив із родиною в батьковому домі "для приїзду" в Новгороді. Після смерті Сави Дембовського все його майно в Стародубі й Новгород-Сіверському все ще належало батькові, а після смерті батька мало перейти братові Сави, Василеві. Однак Василь застав 1794 р. у Новгород-Сіверському спустошений двір і, вважаючи те своєю власністю, звинуватив невістку в нищенні майна. Ці листи Мотрони Дембовської, здається, випадково потрапили до справи як підтвердження стосунків у родині. Ці епістоли цікаві не лише для висвітлення й дослідження родинного життя. Привертають увагу емоційні вислови про любов до покійного чоловіка, вшанування його пам'яті, бажання зробити капличку над могилою. Поряд у листі – ділове прохання про "кибитку" та колеса, що мав зробити посланець Дембовських місцевому диякону.

Обидва листи проливають світло на історію повсякдення і можуть стати у пригоді дослідникам цієї галузі або жіночої історії. Однак вони лише підтверджують думку про невисокий рівень освіченості жінок того часу, що виявляється в суто побутовій тематиці листування.

ЛИСТУВАННЯ НАДІЇ НЕЖДАНОВОЇ, ШИНКАРКИ З ХАРКІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА

Лист дядька Якова Нежданова до Надії Нежданової, шинкарки, росіянки зі слободи Таранівки, 26.10.1793

Лєбезная Сестрица моє
Надежда Александровна

Черезъ сию верноє оказию не могъ є проминуть чтобъ не засвидетелствовать вамъ своего всеусерднейшего почтениє при томъ є вамъ благодарє за вашее к намъ милосердіе сколь временъ пройло уже то міє о тебѣ неслыхалъ не то но терепича хочай же видѣть сами невидимъ но хочай харашо слишимъ хоть частие писма вы пишите то они к намъ не даходѣть по слихамъ что скоро и сами будете к намъ в домъ въ радителской писали же ви о своємъ камедиєнском платьє по небудичеви єво некогда та получат но зачемъ же часами нужда болшая происходит объ васъ и о васъ и о платьє на тако попрошу самимъ приехат єи нечегоже не питат болше но хача бы и писал бы и болше когда вам угодно будетъ писат к нам болше и лучче сестрица*

[7] *Маслійчук В.* Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // СОЦІУМ: Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 199–201.

* Закреслено.

хочу єя знать об васъ какъ скоро и которого месяца и числа выедишь ис Тарановки є євоже числа выезжати туда дать мне знать понадлежитъ.

Покорно прошу не забуват нас нєкагдаже а ми васъ не забудѣмъ надобно бы вамъ какъ себе средсва харошого по и жити с пакоемъ рекомендую єя вам о себє что живъ и здоровъ и желаю и вамъ то что себе, вашъ милостевого государъ усереднейшей нахожнейшей слуга Неждановъ

Л 2

А
А = 26го октября
1793 года
Харков

Державний архів Харківської області. – Ф. 284. – Оп. 2. – Спр. 365. – Арк. 4–5 зв. Копії.

Відповідь шинкарки Надії Нежданової дядькові Якову Нежданову з проханням про повернення "комедіантських речей", 30.10.1793

Милостивий гдръ и дражаиший дядєшка
Яковъ Никифоровичъ

Желая вамъ многих лєт здравствовать тютушки Наталии Михаиловны тютушки Марєи Микифоровны братцу Александру яковлевичу сестрицѣ маей авдотей яковлевной равно и вамъ отдає той всенижайшей поклонъ о себѣ ж доношу что по власти всевышняго бога нахожусь в живахъ отъ комедианщиковъ ужо отошла, а живу таперь города Харкова у помѣщицы дєвицы Настасіи черкесовой Харьковского намѣстничества в слободє Тарановке* дому а засимъ всенижаише прошу освѣдомить меня что я вамъ чрезъ извощика таво самаво что воронєжского купца в роменъ городъ вазилъ, и отудова переслала нимъ квамъ свой сундучокъ, дошолъ ли к вамъ и что в немъ вы получили или неполучили здѣлайте милость писмомъ прошу увѣдомить, и буде мо^ж^но чрезъ оказиє в Харьковѣ прошу переслать мнѣ моє гренитуравує шубу да две пари коротково платья адну шеткалевує а другує тафтянує розавує шляпу турецкує да камедианскои тєрбанъ; остаєщеєся увасъ камедиянскоє платие атласное голубое каншфаное белоє сорочекъ шесть комедиантских же зделаите милость продайте и что есть лишнее противъ того что выше, пишу, прысылать, зеркало авдотьи яковлевной отдаите а засимъ всемъ вашеи фамилии кланяюся постаєсь

вамъ милостивому гдрю и дражаишему дядюшки нижаишего слугою Надежда нежданова

от 30 октября
1793 года Тарановка

Державний архів Харківської області. – Ф. 284. – Оп. 2. – Спр. 365. – Арк. 9. Копії.

* Далі закреслено.

ЛИСТИ МОТРОНИ ДЕМБОВСЬКОЇ З НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО

Лист Мотрони Дембовської до свояка Василя Дембовського, 18.03.1794

Милостивой Государь мой Василій Леонтиевичъ

За писмо ваше доброе ко мнѣ и сыну моему расположеніе покорно благодарствую и при томъ увѣряю васъ что нѣтъ такого человѣка котрои бы могъ исцелить учивнившую мнѣ драгчайшимъ моимъ супругомъ*... погребѣ мои оплакивать Его добродѣтелеи и любви непрестану Единая смерть извлечетъ изъ мислеи и серᵈца моего драгчайшей его образъ усмирає** и буду вѣчно стенать по моемъ драгчайшемъ Саввѣ и вашемъ братцу не ищу мѣста гдѣ бы могла я утолить хотя бы на минутку свою несносную горесть все моє мысль подлє покойного нынешнего жилища которое ежечастно посещая не могу обресть тамъ кроме горести ничего инаго взирая на другихъ имѣющихъ надъ собою каплицы убиваясь а построить єи не имѣю денегъ не можно ли будетъ вамъ приехать и поставить в память над братомъ капличку чтобъ я удобнее оплакивать могла вѣчно любезного своего сожителя книги жъ о коихъ вы пишите пораздовалъ покойный правителямъ для почета съ коихъ многие уже и отрекаются того вотъ каково быть оставшись нещастною вдовою в протчемъ кланяюсь батюшкѣ матушкѣ и вамъ всѣмъ любєзнымъ родственникамъ и съ усердіемъ моимъ ко всѣмъ остаюсь оплакивать вѣчно брата вашего на подлинномъ таковымъ покорная Мотрона Дембовская 1794 года марта 18 дня.Н:С

ЦДІАК України. – Ф. 1510. – Оп. 2. – Спр. 410. – Арк. 6–6 зв. Копія.

Лист Мотрони Дембовської до свекра Леона Дембовського, 7.04.1794

Милостивои государь батюшка мои благодѣтель

Окончаніемъ великого Поста чемъ имѣю честь поздравить со всею почтенною фамиліею и желам начинат свѣтлой празникъ и кончить в веселіи и радости покорно благодарю за другъ*** и прошу здѣлать милость отческую не вѣдатся меня в моемъ удовствѣ или пригласите Василия Леонтіевича приехать в Новгородѣ ко мнѣ для поправленія моихъ дѣлъ ваша дочь и покорная слуга

На подлинномъ тако Мотрона Дембовская

отъ 7 апреля 1794 года

Новгородъ Сѣверскій

Николашка болѣнъ на лихорадку и я сама нѣсколько недомогаю отецъ диаконъ мои приятель договорилъ сего вашего посланного здѣлать ему за 5 рублеи кибитку лучшию и колѣса дросковые4* за рубль и доставить всѣ вмѣстѣ къ дому мои не дѣлано почему проситъ василия Леонтиевича чрезъ васъ чтобъ принудилъ старика къ выполненію договора своего.

ЦДІАК України. – Ф. 1510. – Оп. 2. – Спр. 410. – Арк. 6 зв.–7. Копія.

Володимир Маслійчук (Харків)

---

* Нерозбірливо.
** Так у тексті.
*** Нерозбірливо.
4* Так у тексті.

МАЛОВІДОМИЙ ФАКТ З БІОГРАФІЇ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ

Вивчаючи документи з Архіву ОУН у Києві про підготовку ІІ Великого Збору ОУН, натрапив серед іншого на фрагмент листування члена Проводу українських націоналістів (ПУН), одного з головних ідеологів організації Миколи Сціборського з відомим українським літератором, історіком літератури та літературним критиком Остапом Грицаєм. Ці листи згодом були опубліковані. Як відомо, уповноваженим по підготовці ІІ конгресу ОУН полковник Коновалець призначив Ярослава Стецька. Але, враховуючи те, що Стецько на той час був ще зовсім молодою людиною (йому було лише 26 років), Євген Коновалець просив Миколу Сціборського йому в цьому допомагати. У листі до Миколи Сціборського від 18 січня 1938 р. Євген Коновалець наголошував: "Справа скликання збору мусить бути висунена на перший плян. Речинець осіні невідкличний. Мусите тому Вашим авторітетом і Вашою активною допомогою бути помічним Уповноваженому при підготовці. Прошу там для цеї справи мобілізувати всі сили… На Уповноваженого назначив я людину, що дає гарантії, що справа буде вести солідно. Треба одначе їй допомогти"[1].

Одною з форм підготовки до конгресу була публікація спеціальних альманахів, в яких подавалися статті про нагальні завдання націоналістичного руху. Микола Сціборський звертався до відомих українських політиків, громадських діячів, військових, науковців, які симпатизували ОУН, з проханням написати відповідні статті до альманаху. З такою пропозицією він написав листа і до Остапа Грицая, який тоді жив у Відні. Грицай в листі від 31 листопада 1937 р. відповів Миколі Сціборському: "…В тім моїм листі я, відгукуючись на Ваше перше письмо до мене, зазначив, що я дістав його щойно 10.XI, та що тому не можна мені ніяк виготовити бажаної Вам статті на тему: «Націоналізм в зах[ідно]-укр[аїнській] літературі» до д[ня] 1.XII, бо це на таку тему рішуче закороткий час. І я прохав Вас у тім моїм листі зволити ласкаво продовжити мені реченець виготовлення тієї статті до д[ня] 25.I.1938 р[оку], з тим, що поки що я обмежую завдану мені Вами тему до характеристики «Вістниковської квадриги» (Маланюк, Ольжич, Мосендз і О. Теліга)"[2].

Микола Сціборський надіслав Остапові Грицаю лист від 9 грудня 1937 р., в якому пише про своє ставлення до відомих українських літераторів Євгена Маланюка та Олени Теліги. Зокрема, він висловлює сумніви щодо щирості їхнього захоплення ідеями українського націоналізму у своїй творчості. Поміж іншими закидами Сціборський пише про Олену Телігу таке: "В уенерівському оточенні поглинена й Теліга. Щобільше, вона є засадничим противником нашого Руху, і не так давно, запрошена уенерівцями до Парижу на виклад, робила супроти нас публічні випади"[3]. Цього листа, як зазначалося вище, датовано 9-тим грудня 1937 р., отже, якщо Сціборський пише "не так давно", то поїздка Теліги до Парижа імовірно мала статися десь у середині – другій половині 1937 р.

В історичній літературі, присвяченій Олені Телізі, нам не вдалося відшукати бодай якоїсь інформації не тільки про поїздку відомої української поетки до Парижа,

---

[1] Архів ОУН у Києві. – Фонд Євгена Коновальця (лист Є. Коновальця до М. Сціборського від 18 січня 1938 р.).

[2] *Черченко Ю.* Листування Остапа Грицая з чільними діячами ОУН // Загартована історією: Ювіл. зб. на пошану проф. Н. І. Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. – К., 2013. – С. 324.

[3] Там само. – С. 327.

а й взагалі про її перебування в інших європейських країнах, крім Польщі та Чехо-Словаччини. Не знайшли ми жодної інформації про цю поїздку Олени Теліги до Франції й в українській тогочасній періодиці, що публікувалася в еміграції.

Слова Миколи Сціборського викликають певний подив тому, що вони суперечать традиційній тезі про те, що Олена Теліга після початку співпраці з Дмитром Донцовим відходить від емігрантських кіл, пов'язаних з політичним табором колишніх діячів УНР. Адже в листі Миколи Сціборського так і написано: "запрошена уенерівцями до Парижу". А от у спогадах людей, які близько знали Олену Телігу в середині 1930-х рр., йдеться про те, що вона була палкою прихильницею ідей українського націоналізму, особливо після знайомства з Дмитром Донцовим. Про це, зокрема, згадувала її близька приятелька Наталя Лівицька-Холодна. Вона писала, що приблизно з 1934 р. Олена Теліга перестала відвідувати громадські заходи, які проводили симпатики еміграційного уряду УНР у Варшаві та організації й установи, з ним пов'язані[4].

Надія Миронець зазначала, що розрив Олени Теліги з Наталією Лівицькою-Холодною та варшавською групою літераторів, які об'єднувалися навколо альманаху "Ми", відбувся взимку 1934 р., коли вийшла друга книга "Ми". В цій книзі побачила світ різка стаття Андрія Крижанівського з нападками на Донцова. Та й поезія Олени Теліги в цій статті була піддана жорсткій і необ'єктивній критиці. Олена Теліга перестала з'являтися в тих місцях, де бувала Н. Лівицька-Холодна і всі, хто підтримував уряд УНР в екзилі, і схилялася до ОУН, яка була в опозиції до табору УНР. О. Теліга вела активну роботу в Українській студентській громаді, яка теж бойкотувала уряд УНР в екзилі та установи й організації, що цей уряд підтримували[5].

А згодом Олена Теліга почала співпрацювати з культурною референтурою ПУН. На думку дослідників, це сталося в грудні 1939 р., коли подружжя Олена та Михайло Теліги переїхали до Кракова[6]. Олена Теліга була добре знайома з керівником культурної референтури ПУН Олегом Ольжичем та його помічниками Олегом Лащенком та Олегом Штулем.

Тому викликає сумніви як факт запрошення Олени Теліги "уенерівцями" для виступу з лекціями до Парижа в 1937 р., так і те, що вона могла це запрошення прийняти. У 1937 р. (15 червня) Олена Теліга виступала в Українській студентській громаді у Варшаві з рефератом (відчитом) "Сила через радість", який пізніше було опубліковано у "Вістнику" (1937. – Кн. 9. – С. 649–659)[7]. А в листі до Ксенії Світлик від 3 серпня 1937 р. вона згадує, що пише новий реферат. Олена Теліга скаржиться на стан здоров'я, що заважає роботі: "Тепер почуваю себе такою слабою, що не можу навіть читати багато, а це мені потрібно для задуманого реферату"[8]. Імовірно це був реферат "Сліпа вулиця (Огляд жіночої преси)", з яким Олена Теліга виступала в тій-таки ж Українській студентській громаді у Варшаві в лютому 1938 р. А може,

[4] *Лівицька-Холодна Наталя.* Спомин про короткий період життя Олени Теліги // Олена Теліга. Листи. Спогади / Упоряд. Н. Миронець. – 2-е вид., випр. – К., 2004. – С. 258.

[5] *Миронець Н.* "І злитись знову зі своїм народом» // Олена Теліга. О краю мій… Твори, документи, біографічний нарис. – 2-е вид., випр. і допов. – К., 2006. – С. 364–365.

[6] Там само. – С. 374.

[7] Там само. – С. 97–108.

[8] Олена Теліга. Листи. Спогади. – С. 201.

йдеться і про реферат, про який згадував Микола Сціборський? В усякому разі, важко собі уявити, що така поважна особа, як Сціборський, міг би вигадати цей епізод або переплутати Олену Телігу з ким-небудь іншим. Тим паче, що Остап Грицай тоді міг це легко перевірити. Перевірити, чи їздила Олена Теліга до Парижа в 1937 р., можна було б, дослідивши документи Міністерства закордонних справ Франції за ці роки. Адже для поїздки до Франції, очевидно, їй довелося б просити візу у французькому посольстві у Варшаві. Але, на жаль, поки що такі матеріали нам невідомі.

Юрій Черченко (Київ)

ЗАГУБЛЕНА СТАТТЯ ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО "БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ТУРЕЧЧИНА: (З ПРИВОДУ СТАТЕЙ ПРОФ. ЯНА РИПКИ)"

Василь Дубровський (1897–1966), український учений і громадський діяч, добре відомий науковому загалові. Дослідники писали про його творчість, а праці перевидавалися[1]. Не будемо тут докладно звертатися до життєвого й творчого шляху цього історика, про що можна знайти відомості в науковій літературі. Зупинимося лише на тих віхах його біографії, що безпосередньо стосуються його праці над загубленою статтею про Богдана Хмельницького та Османську імперію, текст якої зараз готується до друку з належними текстологічними й ситуативними коментарями. Адже інтригуюча інформація про зміст цієї праці цікавить дослідників епохи Хмельниччини майже сім десятиліть.

Машинописні й рукописні чернеткові фрагменти статті Василя Дубровського "Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)" дійшли до нас у збірках Центрального державного історичного архіву, м. Львів, у фонді Наукового товариства ім. Шевченка[2]. Дослідник вивчав тему приблизно з 1929 р. до 1942–1944 рр., і сьогодні ці тексти слід оцінювати як пам'ятку української історіографії.

Працюючи в Чернігові та Харкові у 1920-х – на початку 1930-х років, Дубровський був водночас співробітником Історичної секції ВУАН і підтримував тісні

[1] *Биковський Л.* Василь Дубровський: (1897–1966) // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – Ч. 1–2. – С. 92–97; *Матяш І.* Василь Дубровський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 384–405; *Коваль О., Матяш І.* Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – К., 1999. – Вип. 1: (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С. 126–129; *Кочубей Ю. М.* В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2011; *Курас Г.* Хотів одного – бути вільним: До 40-ліття від дня смерти проф. Василя Дубровського // Свобода. – 2006. – Ч. 43. – 27 жовт. – С. 9, 23; *Ясь О.* Дубровський Василь Васильович // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 489. З-поміж більш ніж десяти статей про Дубровського Віри Казимір див., напр.: *Казимір В.* Діяльність В. Дубровського на чолі харківської "Просвіти" (1941–1943) // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2011. – № 6. – С. 96–103.

[2] Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. Див.: *Федорук Я. О.* Стаття Василя Дубровського "Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)": фрагменти з архіву) // XX сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей міжнар. наук. конф. (Київ, 17–18 червня 2016 р.). – К., 2016. – С. 21–22.

зв'язки з академічним середовищем Михайла Грушевського. Дисертацію "Селянські рухи на Україні після 1861 року" історик захистив у 1928 р. Уже в той час він зацікавився вивченням східних мов і здійснював переклади з турецької, друковані на початку 1930-х років у різних виданнях[3]. У 1930–1933 рр. дослідник був працівником Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства.

У 1933 р. його наукова праця надовго перервалася у зв'язку з переслідуваннями з боку НКВД[4]. 15 листопада він був заарештований, відбував покарання, працюючи на БАМі. Про цей трагічний період життя він залишив колоритні спогади[5].

Звільнившись із ув'язнення весною 1939 р., Дубровський уже в липні подав документи для вступу до докторантури Інституту історії АН СРСР (або, як тоді називали у Москві, до "докторантської аспірантури")[6]. В архівній справі, де зберігаються фрагменти цієї статті, є також офіційний лист з Інституту історії АН СРСР від 14 липня 1939 р. про допущення Дубровського до іспитів з "Основ марксизму-ленінізму", іноземних мов та історії[7]. Однак вступити до докторантури, як і очікувалося, не вдалося, і Дубровський поїхав учителювати до сільської школи на Полтавщині у зв'язку із забороною жити у великих містах України. Йому не давали викладати ні історію, ні українську мову та літературу, дозволивши лише уроки з російської мови та літератури[8].

З початком війни історик перебрався до Харкова, де мешкала його родина і де він очолив "Просвіту". В університеті його було відновлено на посаді професора. Наприкінці літа 1943 р., коли радянські війська підступали до Харкова (місто було звільнено від німців 23 серпня), шляхом через Вінницю Дубровський переїхав до Львова[9]. Тут історик долучився до наукового життя, центром якого стало середовище Івана Крип'якевича під час його діяльності в Літературно-мистецькому клубі, "Українському видавництві" та інших українських організаціях, що діяли під час німецької окупації[10]. Хоч конкретні деталі такої співпраці Дубровського зі львівськими

[3] *Кочубей Ю. М.* Приклад українсько-турецького співробітництва // Східний світ. – К., 2007. – № 2. – С. 188; *Матяш І.* Василь Дубровський. – С. 396.

[4] *Матяш І.* Василь Дубровський. – С. 396.

[5] *Дубровський В.* Комуністи у власних кацетах. – Нью-Йорк, 1953; *його ж.* 2-й відділ БАМЛАГу ГПУ-НКВД. – Нью-Йорк, 1965. На початку 40-х років він друкував ці спогади окремими статтями в харківській газеті, див.: *його ж.* На червоній каторзі. В етапі // Нова Україна. – Харків, 1941. – 23 груд.; *його ж.* Урульга // Там само. – 30 груд.; *його ж.* Типи БАМЛАГу // Там само. – Харків, 1942. – 16, 19, 22 трав.; *його ж.* Побут в таборах ҐПУ // Там само. – 28 трав., 31 черв.

[6] Про це див. далі. Оригінали й чернетки документів до вступу до докторантури див.: ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 1–5 (листи з Москви про прийом документів від 14, 27, 28 липня, 19, 27 серпня 1939 р.). За допомогу у праці з цією архівною справою висловлюю вдячність Андрієві Фелонюку та Богдані Петришак.

[7] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 1.

[8] *Курас Г.* Хотів одного – бути вільним... – С. 9; *Матяш І.* Василь Дубровський. – С. 397.

[9] *Биковський Л.* Василь Дубровський: (1897–1966). – С. 93.

[10] *Федорук Я.* Документи про наукову роботу Омеляна Пріцака в Кабінеті історії України у 1942 році // З любов'ю до народів: Ювіл. зб. на пошану чл.-кор. НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження. – К., 2013. – С. 311–312.

Зліва направо (сидять): Михайло Бриньовський, Василь Дубровський, Євген Завалинський. Стоїть Омелян Пріцак. На звороті автографи всіх зображених і підпис О. Пріцака: "Всеукраїнська сходознавча зустріч у Львові 29. ХІІ. 1943 р." (Наукова бібліотека Національного університету "Києво-Могилянська академія". Архів Омеляна Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1951. – Арк. 65)

науковими установами у цей період поки що важко прояснити, однак додатковим свідченням тут є також і факт, що чернетки статті про Богдана Хмельницького і Османську імперію зберігаються саме у фонді НТШ у Львові.

До нас дійшла інформація про виступ Василя Дубровського 13 листопада 1943 р. у колишній канцелярії НТШ у Львові на зборах "Кружка істориків при Спілці наукових робітників при УЦК" під головуванням Крип'якевича про роботу істориків під час німецької окупації у Харкові (одночасно з виступами Олександра Оглоблина про роботу в Києві та Івана Крип'якевича – у Львові)[11]. З просуванням лінії фронту до Львова у 1944 р. історик виїхав в еміграцію на Захід.

I

В українській науці, починаючи з XIX ст., проблематика українсько-османських відносин в епоху Хмельниччини завжди приваблювала істориків. Сприяли цьому, поза іншим, також і дослідження європейських науковців, наприклад, австрійця Йогана Гаммера-Пурґшталя, який у багатотомній "Історії Османської імперії" неодноразово порушував питання як походів запорозьких козаків на узбережжя Чорного моря, так і їхніх посольств до Стамбула, а турецьких – в Україну.

[11] *Мацяк В.* Наукове товариство ім. Шевченка в час другої світової війни. II. Історичний інститут // Сьогочасне й минуле. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1948. – Ч. 1. – С. 40.

У 1844 р. Гаммера-Пурґшталя було обрано членом Київської археографічної комісії для розбору давніх актів[12], і до нього звернулися з приводу перекладу листа султана Мегмеда IV до Богдана Хмельницького, захопленого поляками під Берестечком у 1651 р. Цей лист у старому польському перекладі 1789 р. і новому французькому, здійсненому Гаммером-Пурґшталем, а також факсимільне відтворення оригіналу документа, підготоване у Відні, було друковано в одному з томів "Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов" (1852)[13]. Помилкове датування Гаммером документа за грудень 1650 р. Рипка поправляв на місяць ребі-уль-еввель 1061 р. (22 лютого – 3 березня 1651 р.)[14].

В останній чверті XIX ст. українсько-турецькі відносини в епоху Хмельниччини досліджувалися Миколою Костомаровим і харківським істориком Павлом Буцинським (які помилково, як відзначав Рипка, ішли за Гаммером у датуванні цього листа Хмельницького) й уже у першій третині XX ст. – Михайлом Грушевським. Однак ці всі дослідження не базувалися на вивченні османських документів, а лише на їхніх перекладах, зроблених свого часу у канцелярії Речі Посполитої або Московської держави.

Про необхідність вивчати історію козаччини на основі стамбульських архівів писали на початку XX ст. Іван Крип'якевич (ще у своєму гімназійному щоденнику) та Василь Гарасимчук (у листуванні з приводу впорядкування й видання джерел з історії Руїни 1657–1665 рр.)[15].

Результати такого зацікавлення виявилися вже в 1930-х роках, коли на семінарі Івана Крип'якевича на Історичній секції НТШ було вирішено підготувати тритомне видання джерел з історії античності (Олександр Домбровський), Візантії (Теофіль

---

[12] *Журба О. І.* Київська археографічна комісія: Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 174.

[13] Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–440; Памятники. – 2-е изд., доп. – Т. II. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 585–590. У примітці до документа упорядниками другого видання (с. 585–586) додано такий коментар: "Оригинал этой грамоты, писанный на турецком языке, с золоченным шифром султана, вместе с старинным польским ея переводом, был доставлен в Комиссию почетным ея членом, князем М. А. Оболенским, бывшим управляющим Московским Архивом Иностр. дел. Французский же перевод сделан был, по просьбе Комиссии, известным ориенталистом бароном Иосифом фон-Гаммер-Пургшталем, под руководством которого исполнен был в Вене точный литографированный снимок с подлинной грамоты, приложенный к III тому «Памятников» в первом издании".

[14] *Rypka Jan.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnyckyj // Archiv Orientálni. – Praha, 1930. – T. 2. – S. 263, 272. Див. також у рецензії Грушевського про датування цього листа Гаммером і Рипкою: *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia: Ім'я, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 314.

[15] *Заболотна І.* Гімназійний щоденник Івана Крип'якевича // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 442; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку // Василь Гарасимчук: Життя і творчість: (1880–1944): [= Львівські історичні праці. Джерела. – Вип. 1]. – Львів, 1994. – С. 36. Про це див.: *Федорук Я.* Іван Крип'якевич і сходознавство // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15: Confraternitas: Ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 740.

Коструба) та Сходу (Омелян Пріцак)[16]. На жаль, через смерть Коструби й початок Другої світової війни, коли Олександр Домбровський та Омелян Пріцак емігрували на Захід, цей проект не було здійснено.

У 1929–1931 рр. Рипка опублікував три статті про відносини Богдана Хмельницького з Портою[17]. Якщо не брати до уваги видання згаданого листа султана у французькому перекладі Гаммера-Пурґшталя у "Памятниках" Київської археографічної комісії, то ці публікації Рипки були першими фаховими виданнями орієнтальних джерел, що стосувалися українсько-турецьких відносин в епоху Хмельниччини, зі спеціальними науковими дослідженнями та обширними коментарями.

Ці публікації мали значний вплив в Україні на вивчення цієї проблематики на основі турецьких джерел. "Наші туркологи повинні в тім собі взяти приклад з проф. Рипки і піти його слідами в розслідженні орієнтальних зносин української гетьманщини...", – писав, наприклад, Михайло Грушевський[18].

Василь Дубровський був саме тим дослідником, який зацікавився цією працею. Під час його співпраці з ВУАН у середині 1920-х років Грушевський, який заохочував історика вивчати східні мови й архіви, покладав на нього великі надії у цій галузі. У рецензії на першу статтю Рипки (1929) Грушевський писав про Дубровського як про одного з "...небагатьох поки що наших молодих істориків, що приступили до вивчення турецької мови і палеографії..."[19].

II

На одні з перших відомостей про те, що Дубровський працює над тематикою про відносини між Україною доби козаччини й Османською імперією та Кримом, натрапляємо у звітах і тематичних планах ВУАН на початку 1930-х років. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Дубровський співпрацював у ВУАН з Історичною комісією, Комісією історії козаччини, Комісією для вивчення історії Близького Сходу, Комісією з соціально-економічної історії України, Археографічною комісією та ін. або був їхнім членом[20]. За станом на цей час дослідник уже добре розробив цю тему, вивчаючи проблематику українсько-турецьких відносин середини – другої половини XVII ст. в українській історіографії з огляду на використання істориками джерел до теми. Висновки він резюмував дуже влучними фразами: "...через відсутність що до взаємин України й Туреччини достатніх українських архівалій, через непевність польських та неповноту московських джерел, єдиним шляхом для

[16] *Домбровський О.* Спомини. – Нью-Йорк; Львів; Острог, 2009. – С. 44.

[17] *Rypka Jan.* Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník vénovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. – Praha, 1928. – S. 346–350, 482–498; *idem.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyćkyj. – S. 262–283; *idem.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – Praha, 1931. – T. 105. – S. 209–231.

[18] Див. згадану рецензію Грушевського на Рипку (1930): *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia... – С. 316.

[19] *Грушевський М.* З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2015. – Т. 10. – Кн. 1 / Упоряд. О. Юркова. – С. 421.

[20] Про Комісію історії козаччини див.: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. Х. – Од. зб. 3084-3128. – Арк. 10 зв. Про інші див. далі.

з'ясування цієї проблеми в історії України другої половини XVII ст. залишається – розробіток державних архівів Туреччини, власне Стамбулу (а потім Угорщини та Румунії)"[21].

На початку 1929 р. у складі Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства було створено Комісію для вивчення українсько-турецьких історичних взаємин. У складі цієї комісії Дубровський займався проблемами українсько-татарської термінології (критикуючи, зокрема, гіпотези Михайла Слабченка), зв'язками Івана Мазепи зі Стамбулом у 1699–1700 рр. та ін.[22]. У цей самий час у Комісії для вивчення історії Близького Сходу ВУАН історикові затверджувалися наукові теми у вигляді статей "Україна й Крим в їх історичних стосунках XVII–XVIII ст." (за тематичним планом на 1932 р.; 3 арк.; спільно з Миколою Петровським)[23].

У 1932 р. Дубровський виголосив доповіді на Комісії з соціально-економічної історії України "До генези внутрішнього ринку на Лівобережній Україні XVIII ст." (цю доповідь зачитав за відсутності автора М. Ф. Тищенко) і "Матеріали з історії українсько-турецьких відносин"[24]. Зберігся також машинописний текст тез (друга чи третя копія) його теми "Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки")[25].

На початку 1932 р. дослідник взяв на себе обов'язок у співпраці з Укрцентроархівом стосовно перекладів українською "...турецько-татарських документів з Архіву Коша [Нової] Січи Запорізької...", – як він писав[26]. На цю тему він робив декілька доповідей в Кабінеті архівознавства і в Колегії Центроархіву[27]. Археографічна комісія ВУАН зверталася до нього з пропозицією взяти участь у підготовці видання "...кримських матеріалів (разом з іст[орико]-археографічним Інститутом Всес[оюзної] Академії Наук)..."[28].

У межах праці в Українському науково-дослідному інституті сходознавства у 1930–1933 рр. Дубровський далі розробляв проблематику українсько-турецьких відносин, видання листування султанів і візирів з Україною з московських архівів, передбачаючи також відрядження для праці у стамбульському архіві[29].

На початку 1933 р., у рік його ув'язнення, історикові було затверджено тематичний план у ВУАН на 1933 р. для написання статті (2 арк.) за темою "Українсько-турецькі зносини XVII ст.", а також підготовки доповіді (2 арк.) "Україна за

---

[21] *Дубровський В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // *Кочубей Ю. М.* В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – С. 84–85. Про цю статтю і її публікацію у Стамбулі й "Східному світі" (1928, № 2) див.: *Циганкова Е.* Сходознавчі установи України: Радянський період. – К., 2007. – С. 205.

[22] Там само. – С. 108. Пізніше ця розвідка мала бути друкованою у збірнику "Україна і Схід", який не вийшов друком. Див.: *Кіржаєв С., Ульяновський В.* Причинок до студій української орієнталістики 1920 – 1930-х років: незнаний збірник "Україна і Схід" // Україна в минулому. – К.; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 81–83.

[23] НБУВ.ІР. – Ф. Х. – Од. зб. 2798. – Арк. 13.

[24] Там само. – Од. зб. 2839–2907. – Арк. 32, 46; Од. зб. 3701–3722. – Арк. 24.

[25] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 8. Текст цих тез див. далі.

[26] НБУВ.ІР. – Ф. Х. – Од. зб. 10323–10380. – Арк. 59; *Циганкова Е.* Сходознавчі установи України… – С. 115, 206, 234.

[27] НБУВ.ІР. – Ф. Х. – Од. зб. 10323–10380. – Арк. 59.

[28] Там само. – Арк. 52.

[29] *Циганкова Е.* Сходознавчі установи України... – С. 226.

турецько-татарськими джерелами"[30]. Однак до арешту в листопаді 1933 р. ця стаття не була видана (і, мабуть, не була закінчена), а плани опублікувати її в Москві, що виникли під час вступу до докторантури у 1939 р., не було здійснено.

Вступаючи до докторантури у липні 1939 р., Дубровський мав вибір наукових тем за однією з трьох спеціальностей: "Історія середніх віків", "Історія колоніальних і залежних країн" та "Історія СРСР XX ст."[31]. Отож темою докторської дисертації він обрав "Историю Левобережной Украины 1727–1734 гг.". Однак уже 27 серпня напередодні здачі іспитів з іноземних мов з Інституту історії його повідомили, що "...прием в докторантуру Института истории будет только по истории СССР XX века"[32].

На перший погляд виглядає дивно, що Дубровський після ув'язнення подався до Росії, намагався там публікуватися й вступати до академічних інституцій СРСР. Проте у 1930-х роках це було типовим явищем. Багато істориків з ВУАН, у т. ч. й учнів Михайла Грушевського, виїжджали з Києва у різні регіони Росії, намагаючись уникнути ув'язнення. До того ж ще до арешту в Дубровського склався тісний зв'язок з російськими сходознавцями. Наприклад, у 1929 р. він слухав лекції під час проведення семінару ленінградського Азійського музею АН СРСР[33]. Під час праці з Комісією для вивчення історії Близького Сходу дослідник підтримував наукові контакти з багатьма московськими та ленінградськими сходознавцями[34]. Такі самі зв'язки з російськими науковими установами підтримувалися у Харківському центрі Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, з якою співпрацював Дубровський[35].

З архівних фрагментів статті видно, що старі версії та чернетки статті, написані на початку 1930-х років, зберігалися в архіві історика після його арешту у 1933 р. Ця частина дійшла до нас у вигляді акуратних машинописних текстів, майже без виправлень автора. Пізніші ж рукописні чернеткові дописи до цього тексту, у т. ч. й російською мовою, стосовно спеціальної і загальної радянської літератури з епохи Хмельниччини, виданої у другій половині 1930-х років, показують процес роботи історика над цим дослідженням саме у 1939 р. (а можливо, й пізніше під час учителювання на Полтавщині до середини 1941 р.) перед тим, як віддати статтю до друку в Росії.

На ще одне свідчення про працю Дубровського над статтею десь у проміжку весни або літа 1939 – середини 1941 рр. натрапляємо під час текстологічного аналізу чернеток статті "Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)". Характеризуючи погляди авторів на відносини Хмельницького з Османською імперією, висвітлені в "Истории СССР" (1939), Дубровський писав такі рядки: "Останнє слово совєтської історичної науки – синтетична і колективна праця – «История СССР», що її випустили в світ у 1939 р. Інститут історії АН СРСР та кафедра історії СРСР істфака МДУ..."[36]. Однак слово "совєтської" було дописане над рядком іншим чорнилом, а ця фраза у первинному написанні звучала, як "останнє

[30] НБУВ.ІР. – Ф. Х. – Од. зб. 2236–2302. – Арк. 49.

[31] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 1.

[32] Там само. – Арк. 2, 5.

[33] *Биковський Л.* Василь Дубровський: (1897–1966). – С. 92; *Циганкова Е.* Сходознавчі установи України... – С. 206.

[34] Циганкова Е. Сходознавчі установи України… – С. 103.

[35] Там само. – С. 156–157.

[36] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 160.

слово нашої історичної науки...”. Отже, цей уривок писався у радянський період, а правки вносилися вже під час німецької окупації. До того ж факт, що у радянський час це писалося українською мовою, засвідчує й те, що перед війною автор не полишав планів опублікувати статтю у якихось українських радянських часописах.

У роки війни, перебуваючи в Харкові, Дубровський дійсно не раз повертався до попереднього тексту 1930-х років. Наприклад, багато рукописних аркушів статті було написано на бланках харківської “Просвіти”[37] під час його головування у цьому товаристві. З характеристики Дубровським науково-популярних праць ми натрапляємо тут на досить критичний його аналіз проблематики українсько-турецьких відносин в епоху Хмельниччини у загальному курсі історії України Дмитра Дорошенка, виданому в 1942 р.[38]. В історіографічному огляді Дубровського це характеристика найпізніше виданої книжки, тобто у 1942–1943 рр. він ще доповнював цей матеріал перед тим, як віддати його до друку. Виступ історика з рефератом праці “Богдан Хмельницький і Туреччина” зафіксовано, зокрема, у хроніках засідань історико-філологічного факультету Харківського університету, що відбувалися восени і в грудні 1942 р.[39].

У цей самий період його обрали дійсним членом Українського історико-філологічного товариства у Празі, у чиїх “Працях” він друкував свої дослідження[40]. У 1944 р. до шостого тому цього видання історик передав статтю “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)”. Однак цей том ніколи не був друкований: з наступом фронту у 1945 р. Українське історико-філологічне товариство у Празі припинило своє існування, а зібрані матеріали “Праць” було загублено. 10–11 листопада 1946 р. Дубровський виступив з рефератом на засіданні Орієнталістичної секції УВАН в Авґсбурґу, викладаючи по пам’яті головні ідеї про підданство України Османській імперії[41]. Пізніше цей реферат передруковувався в “Українському історику” і вже у наш час в Україні[42].

Це не єдина праця, що загинула у Василя Дубровського під час його поневірянь. Лев Биковський налічував одинадцять позицій, що загубилися або залишилися в рукописах незакінченими. З-поміж них тритомник “Данило Апостол і його гетьманство” з п’ятьма томами зібраних матеріалів, двотомник “Акти про кріпаків”, переклади, наукові та науково-популярні праці, спомини у кількох книжках та ін.[43].

[37] Там само. – Арк. 136 зв., 137 зв., passim.

[38] Там само. – Арк. 180–185. Конспекти Дубровського цієї праці Дорошенка див.: Там само. – Арк. 162–165 зв.

[39] Пробоєм: Місячник культури. – Прага, 1943. – Кн. 1 (114). – С. 64.

[40] *Биковський Л.* Василь Дубровський: (1897–1966). – С. 93. Про наукову й науково-організаційну діяльність Товариства до 1939 р. див.: *Наріжний С.* Українська еміґрація: Культурна праця української еміґрації між двома світовими війнами. – 2-ге вид. – Львів, 2008. – Ч. 1. – С. 196–209 (у прим. на с. 208 – про видання “Праць” станом на 1941 р.). Див.: *Дубровський В.* Архів Пульхерії Іванівни // Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1944. – Т. 5. – С. 166–173.

[41] Чорноморський збірник. – Женева [Майнц Кастель], 1947. – Кн. 10. – С. 60–64.

[42] *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – Ч. 3–4. – С. 22–27. Українське перевидання 2011 р. див. у зб.: *Кочубей Ю. М.* В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – С. 260–267.

[43] *Биковський Л.* Василь Дубровський: (1897–1966). – С. 96.

III

Чернеткові фрагменти статті “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)”, як згадувалося, збереглися у фондах ЦДІА у Львові. У тезах цієї праці, що подавалися Дубровським до ВУАН (як видно зі змісту, на початку 1930-х років), цілий авторський задум виглядав таким чином[44]:

“І. Критичний огляд поглядів на зазначене питання української історіографії (козацької, поміщицької, буржуазної): Р. Ракушки, Грабянки, Величко, Рігельмана, “Истории руссов”, Бантиша-Каменського, Маркевича, Костомарова, Буцинського, М. Грушевського. (Спроби затушовування клясової суті позиції Б. Хмельницького)[45].

ІІ. Критичний огляд статей Я. Рипки та попередніх орієнталістів, що торкалися цієї теми (Сенковського, Смирнова, Гаммера).

ІІІ. Підсумки археографічної роботи з цього питання на сьогодні: турецькі джерела, переклади турецьких джерел, турецькі хроністи, листування, дипломатичне та інше тих часів.

IV. Проблеми, що виникають при вивченні цього питання:

а) Боротьба у другій половині XVII ст. також великих економічно-політичних державних об’єднань (Польща, Туреччина, Росія) та країн як учасник, об’єкт і плацдарм цієї боротьби;

б) Співвідношення між внутрішніми і зовнішніми силами; боротьба між раціональною «тюрко-фільською» течією і угодовською; перетворення татарської підтримки козацького повстання на фактор, що стримує розгортання революційного руху;

в) Викриття помилкового уявлення старої історіографії («позитивність» Хмельницького); Б. Хмельницький як васал хана і султана;

г) Економічні причини агресивности татарсько-турецької політики на Україні та залежности Хмельницького від неї”.

Загальний обсяг цього твору, як згадувалося вже в науковій літературі, був п’ять друк. арк.[46]. Про це свідчив і сам Дубровський у бібліографії, опублікованій у 1946 р.[47]. 4 травня 1964 р. у листі до Любомира Винара він зізнавався, що стаття, подана до Праги у 1944 р., мала три друк. арк.[48]. Загалом можна ствердити, що приблизно так воно й було: архівний текст, який дійшов до нашого часу у неповному чернетковому вигляді, – це більше трьох друк. арк. машинопису.

---

[44] В архіві збережено рукописний варіант цих тез і в повнішому вигляді – третій примірник машинопису, за яким подаємо цю цитату. Див.: ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 8–9.

[45] Остання фраза була додрукована машинкою до копії машинопису, і її зміст, найімовірніше, засвідчує те, що ці тези писалися вже після арешту Михайла Грушевського на початку березня 1931 р. Після цього, як відомо, почалися великі переслідування його школи істориків і тотальне засудження наукової спадщини.

[46] Див., напр.: *Матяш І.* Василь Дубровський. – С. 395.

[47] *Дубровський В.* Україна і Крим в історичних взаєминах. – Женева [Майнц Кастель], 1946. – С. 48 (публікація, в основі якої був виступ на Другому всеукраїнському з’їзді сходознавців у Харкові 1–6 листопада 1929 р.: *Циганкова Е.* Сходознавчі установи України... – С. 209); *Биковський Л.* Василь Дубровський: (1897–1966). – С. 95.

[48] *Винар Л., Атаманенко А.* З листування Василя Дубровського // Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Острог; Торонто; Париж, 2003. – Ч. 1–5. – С. 474.

Одне з підставових питань, що виникає із цих цих тез втраченої статті, – чи Василь Дубровський дійсно використовував східні джерела у цій праці, а якщо використовував, то які саме. Як ми бачили у третьому пункті тез, у статті використовувалися османські джерела, хроністи та ін. Крім того, у згаданому листі до Винара 1964 р. історик зізнавався, що стаття була написана "...на підставі наших і деяких турецьких джерел"[49]. До нас дійшла також і заява Дубровського до архіву в Москві (тепер РГАДА), в якій він просив підготувати йому фотокопії трьох документів з "Турецьких справ", а саме: № 26, 1647 р.: лист султана Ібрагіма до Хмельницького, щоб той жив у дружбі з кримським ханом (дата листа помилкова); № 30, 1654 р.: лист візира Мустафи-паші до Хмельницького, "...что султан принял его в подданство"; № 32, 1654 р.: лист до Хмельницького, надісланий з Данилом Виговським[50].

Однак Омелян Пріцак висловлював сумніви стосовно використання Дубровським османських джерел у цій статті[51]. Такі висновки робилися на основі публікації доповіді Дубровського на цю тему, зробленої у 1946 р. і опублікованої наступного року у вигляді автореферату в "Чорноморському збірнику". Однак на основі згаданих свідчень Дубровського можна ствердити, що якусь обмежену кількість документів османською мовою історик все ж використовував при характеристиці епохи Хмельниччини.

У рефераті, виголошеному у 1946 р., що був передрукований в "Українському історику" у 1975 р., автор писав, що стаття складалася з трьох частин: історіографія питання, оцінки статей Рипки і власний погляд на проблему. Як бачимо, у порівнянні з тезами, написаними на початку 1930-х років, тут не згадано частину про підсумки археографічної роботи.

У чернетці до нас найповніше дійшла частина з аналізом історіографії, яку Дубровський починав з козацьких літописців і завершував українськими та російськими дослідженнями кінця 1930-х – початку 1940-х років. Збережена також його характеристика лише третьої зі статей Рипки (1931). Це рукописні чернетки, що писалися в роки війни на бланках товариства "Просвіта" в Харкові; причому перший абзац цієї частини автор також перекладав російською мовою[52]. Частина ж статті про оцінки самого Дубровського підданства Богдана Хмельницького Османській Порті не збереглася у цих чернетках.

Погляди Василя Дубровського на проблему українсько-турецьких і українсько-татарських відносин досить часто висловлювалися під час його історіографічного огляду в цій збереженій чернетці. Окрім того, їх можна оцінити на основі інших його публікацій[53].

---

[49] Там само.

[50] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 7.

[51] *Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 143 (прим. 5).

[52] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 127–144.

[53] Див., зокрема, його статтю "Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст." (Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 172–183), де він торкував це питання; згаданий реферат статті "Богдан Хмельницький і Туреччина", викладений тезово по пам'яті у листопаді 1946 р., що був передрукований в "Українському історику" (1975) й пізніше в Україні (2011); у статті "Створення і знищення українського сходознавства", написаній у 1950-х роках і друкованій у Туреччині, де він писав про історію українсько-османських відносин, підкреслюючи важливість зв'язків Богдана Хмельницького з кримськими татарами (про це див.: *Кочубей Ю. М.* Приклад українсько-турецького співробітництва) та ін.

В оцінках підданства Богдана Хмельницького Кримському ханству і Османській імперії Дубровський належить, як на автора цих рядків, до крайньої течії в українській історіографії. Історик вважав, що у зовнішній політиці гетьман віддавав незаперечну перевагу південній політиці впродовж усієї своєї політичної діяльності. Як було видно із цитованих тез його статті "Богдан Хмельницький і Туреччина", внутрішня боротьба в українському суспільстві розгорталася, зокрема, між "...раціональною «тюрко-фільською» течією і угодовською..."[54]. У цьому сенсі його висновки є досить контроверсійними, особливо стосовно васальної залежності Богдана Хмельницького від кримського ханаі: "Він [гетьман] був між 1648–1652 роками васалом кримського хана, а потім до кінця життя – васалом турецького султана. Користуючися своїми суверенними правами, як князь (емір) України, він був з 1654 року союзником дружньої тоді до Туреччини і ворожої до Польщі – Московщини..."[55].

Наприкінці життя Василь Дубровський дещо коригував такі категоричні оцінки. У згаданому листі до Любомира Винара від 1964 р., в якому історик просив поцікавитися долею загубленого шостого випуску "Праць Українського історико-філологічного товариства в Празі", Дубровський узагальнював свої погляди на проблему українсько-турецьких відносин в епоху середини XVII ст. такими словами: "Б. Хмельницький дійсно був деякий час підданцем (васалом) турецького султана на правах т. зв. трьохбунчужного еялету (був трьохбунчужним пашею – найвищий феодальний сан в Турецькій імперії XVII стол.). Потім це підданство Б. Хмельницький змінив договором з Москвою. За феодальним правом – зміна сюзерена – то було нормальним явищем, бо великі февдали були незалежними володарями"[56].

Зі збережених чернеток статті "Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)" випливає, що думки про підданство України Ісламові Ґірею III Дубровський виводив в основному з козацьких літописців, а саме – Григорія Грабянки[57]. У науковій літературі вже висловлювалися міркування про те, наскільки перебільшеними є подібні твердження, що робилися на підставі цього літопису[58]. Натомість набагато критичніше Дубровський ставився до відомостей Самовидця про те, що українсько-татарська угода, укладена Хмельницьким та Ісламом Ґіреєм III перед початком повстання, була рівноправною[59]. При цьому Дубровський піддавав критиці тих істориків, які висловлювали такі самі міркування – В'ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка та інших[60].

* * *

В українській історичній науці, навіть на сучасному етапі, маємо не дуже багато досліджень з історії козаччини, а епохи Хмельниччини зокрема, базованих на османських джерелах. Стаття Василя Дубровського "Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)", про втрату якої автор публічно робив доповідь і тезово публікував головні її ідеї одразу після війни, давно інтригує дослідників міжнародної дипломатії середини XVII ст. Незважаючи на те, що

[54] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 8.

[55] *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина. – С. 26.

[56] *Винар Л., Атаманенко А.* З листування Василя Дубровського. – С. 474.

[57] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 35.

[58] *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. 1. – С. 63–64.

[59] ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 33.

[60] Там само. – Арк. 176, 183.

збережені в архіві машинописи й рукописи цієї статті не відтворюють її повного змісту і часто є лише правленими чернетками тексту, вони дають уявлення не лише про погляди цього неординарного історика на події українсько-турецьких та українсько-татарських відносин у 1648–1657 рр., а й роблять внесок у сучасне вивчення міжнародної дипломатії того періоду.

Ярослав Федорук (Київ)

ДО ІСТОРІЇ КНИЖКИ ПЕТРА ШЕЛЕСТА "УКРАЇНО НАША РАДЯНСЬКА"[1]

Стараннями партноменклатури історія КП(б)У лишається однією з найзанедбаніших галузей гуманітарних наук, даремно, що інтерес до неї виявлявся навіть на еміграції. Як стверджував Іван Васильович Майстренко[2], "Історія Комуністичної партії України це є також історія України після завоювання її Радянською Росією. Без історії КПУ важко пізнати історію Радянської України"[3]. Склалося так, що серед гарних видань часів незалежності, які так чи інакше розкривали характер старої влади, можна назвати хіба що "Спогади" Федора Овчаренка (К.: Оріяни, 2000. – 456 с.) та ліричну трагедію Петра Перебийноса "Коридор" (К.: Неопалима купина, 2009. – 60 с.). Після розпаду СРСР обидва автори орієнтувались на Україну.

На жаль, історики Комуністичної партії не слухали лекцій ні з курсів джерелознавства, ані з курсів історіографії, а праці в галузі спеціальних історичних дисциплін мали дуже нечисленні фахівці (напр., М. А. Варшавчик). Зрештою, якщо історіографія історії Компартії УРСР можлива теоретично, то я не дуже уявляю ідеологічні засади, на яких можуть стояти й працювати вчені реально. Думки й діяльність тих самих Мойсея Равича-Черкаського чи Миколи Попова рясно відбились у літературі їхньої доби, але перший з них попросту відсутній в "Енциклопедії історії України", а його доля невідома навіть Вікіпедії. Історична наука не може

[1] *Шелест П. Ю.* Україно наша Радянська. – К.: Вид-во політ. літ-ри України [Адреса: вул. Володимирська, 42], 1970. – 279, [1] с. Ціна 74 коп. [Київська книжкова фабрика Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР]. Тираж – 100 000 прим. Цензор: БФ 02732 [прізвище засекречене].

[2] Майстренко, Іван Васильович (псевд.: Бабенко, Далекий, Корсун, Радченко, Гребінка, І. М-ко, Авгур та ін.; 28.VIII.1899, с. Опішне, тепер Зіньківського р-ну Полтавської обл. – 18.XI.1984, Мюнхен, Німеччина) – письменник, публіцист і політ. діяч, мемуарист. – Тв.: Історія Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1979; Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – 416 с. Дж.: *Василакий В.* О причинах моего разрыва с американцами и эмиграцией // За возвращение на Родину. – Берлин, 1955. – № 2. – Апрель. – С. 2; Укр. висока політехнічна школа на чужині. – 1959. – Т. І. – С. 157; 1972. – Т. ІІІ. – С. 132–135; *Юренко О. П.* "Варто прислухатися до його голосу" // Реабілітовані історією. – 1992. – С. 70–79; *Ротач П.* Розвіяні по чужині. – 1998. – С. 90–91; *Русначенко А.* Розумом і серцем. – 1999. – С. 180; *Гайдабура В.* Театр між Гітлером і Сталіним. – 2004. – С. 180; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних процесах. – 2004. – С. 285, 395, 396; Музей України. – 2006. – С. 22, 106; *Гирич І.* Між наукою і політикою. – 2012. – С. 442; *Білокінь С.* Масовий терор. – 2013. – Т. 2. – С. 137, 208, 636, 887.

[3] *Майстренко І.* Історія Комуністичної партії України. – [Б. м.]: Сучасність, 1979. – С. 5.

просуватись у науковому вивченні історії компартії, бо у її основу не закладено достатньої фактографічної бази. Ще складніше з джерелознавчими питаннями. Історики партії не видали, а можливо, й не написали історії партархіву. Це стосується у першу чергу її знавця Д. С. Щедріної, а тепер багато чого пішло в непам'ять. Петро Павлович Бачинський передавав інформації, що на початках війни Київський обласний партійний архів було просто спалено в кочегарці.

У праці Володимира Лозицького з історії Політбюро ЦК КП(б)У[4], що претендувала на науковість, спеціально відзначено, що "подаються дати, які вдалося встановити"[5], але майже в жодній довідці про членів Політбюро навіть числа й місяця народження чи смерті не вказано. Монографія про Миколу Скрипника виразно партійна, але досі немає наукових монографій про П. Шелеста чи В. Щербицького, тим більше про В. Затонського чи В. Маланчука.

За умов незалежної України до "напівкруглої" дати – 95-річчя від дня народження Щербицького вийшов "шикарний" альбом "В. В. Щербицький у пам'яті народній" (К.: Новий друк, 2013). Автори-упорядники Г. К. Крючков, І. Г. Бойко та Г. Д. Максименко. З "переднім словом" про "епоху Щербицького" виступив голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації Олександр Вілкул. Голова редакційної ради – Президент НАНУ Борис Патон, члени ради С. І. Гуренко, Ю. Н. Єльченко, В. А. Масол, Б. І. Олійник, П. М. Симоненко, В. П. Фокін, В. С. Шевченко[6] та інші фахівці з джерелознавства. Велику увагу приділено у виданні відкриттю 9 травня 1981 р. меморіального комплексу "Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років"[7]. Тут є світлини "Перед оглядом музею", "Після відкриття музею" тощо. На жаль, авторам-упорядникам і на думку не спало підписати зображення, щоб народ знав своїх героїв – де тут Ватченко, де Ляшко, де маршал Устинов, де той самий Єльченко і хто всі інші. На кожній з ілюстрацій бачимо зовсім обмежене коло людей. Мабуть, вони не проходили "через рамочку", але я не маю сумніву, що жодної випадкової людини у цих групах не було. Як історик і бібліофіл хочу сказати, що в епоху Ніколая ІІ усі репрезентативні фото мали як не вичерпні, то докладні текстівки.

Нинішню студію присвячено історії відомої книжки Петра Шелеста "Україно наша Радянська". Як видно, цю книжку було написано т. зв. бригадним методом, і активну участь у її створенні узяв секретар ЦК (липень 1946 – 1956) і директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (1956–1974) Іван Дмитрович Назаренко[8]. Керував підготовкою

---

[4] *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991. – К., 2005. – 366 с.; іл. Лозицький Володимир Сергійович народився 1.ІІ.1948 р. у с. Макіївка Носівського р-ну Чернігівської обл.

[5] Там само. – С. 145.

[6] Див.: *Шевченко В.* Мої літа, моє багатство: Спогади, роздуми, відповіді. – К., 2005. – 384 с.; іл. Із змісту: Єльченко Ю. Вступ. Глава ІІ. Сходинка за сходинкою. Глава ІІІ. Ще одна сходинка.

[7] В. В. Щербицький у пам'яті народній. – К.: Новий друк, 2013. – С. 140–145.

[8] Назаренко Іван Дмитрович (1908, с. Бірки, нині Полтавська обл. – 9.VI.1985), парт. функціонер. – Дж.: *Касьянов Г.* Незгодні. – К., 1995. – С. 61, 196; *Зарецький О.* Моя мати – Алла Горська // Алла Горська. Червона тінь калини. – К., 1996. – С. 124; *Тронько П. Т., Бажан О. Г., Данилюк Ю. З.* Тернистим шляхом до храму. – К., 1999. – С. 53; *Овчаренко Ф.* Спогади. – К., 2000. – С. 175, 179, 217, 238, 249, 359; *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України... – С. 236; *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси

усіх трьох видань “Очерков истории Коммунистической партии Украины (перше 1961, друге, доповнене, – 1964 і третє, теж доповнене в порівнянні з попереднім, – 1972). Зберігся машинопис книжки Шелеста з його численними й докладними нотатками на бережках, збереглися також програма роботи над книжкою (14 позицій) і 22 сторінки посторінкових зауважень. Велике значення має перший публікований нижче документ – власноручно підписані спогади дружини Назаренка[9].

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Інна Назаренко.

[Спогад про написання книжки П. Шелеста “Україно наша Радянська”]

Книга “Україно наша Радянська” починалася зі знайомства І. Д. Назаренка з записами П. Ю. Шелеста, які він вів на протязі багатьох років. Інститут історії партії ЦК КПУ завжди був “базою” для написання багатьох партійних документів. На це працював цілий ідеологічний відділ ЦК. В інституті під егідою ЦК, наприклад, було написано брошуру [П. Ю. Шелеста] “Історичне покликання молоді” [2-е вид., перероблене. – К., 1968]. Видавав ці речі Політвидав ЦК КПУ. З питань чергового видання “Нарисів з історії КПУ” (доповненого і виправленого) І. Д. Назаренко не раз зустрічався з П. Ю. Шелестом. Під час однієї з таких зустрічей виникла ідея написання книги про Україну, починаючи з давніх часів. У обох було особливе бажання підкреслити визначну роль козаччини в історії України, бо і Шелест, і Назаренко походили з козаків.

Коли І. Д. Назаренко ознайомився з нотатками П. Ю. Шелеста, у нього виник план написання книги, з яким він і ознайомив Петра Юхимовича. Почалася робота. Але робилась вона в умовах надзвичайної конфіденційності, бо в ЦК КПРС сидів М. А. Суслов, який тваринно ненавидів все українське і “зрубав би її при корені”. Зв’язок тримали часто обидва через помічника П. Ю. Шелеста Пахаренка.

Текст писався за окремими розділами – І. Д. Назаренко віддавав кожен розділ П. Ю. Шелесту, той коригував, вносив свої думки, своє бачення того або іншого питання. В цій роботі допомагала також старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КПУ при ЦК КПРС, [тоді ще] кандидат історичних наук Лариса

про діячів історії, політики, культури. – 2-е вид. – Львів, 2007. – С. 422; Алла Горська. Душа українського шістдесятництва. – К., 2015. – С. 327.

[9] Назаренко (дівоче прізвище Гончарук) Інна Іванівна (нар. 23 листопада 1937, Київ), дружина (з 1966 р.) Івана Дмитровича Назаренка. Із родини службовців. Закінчила історико-філософський факультет Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка (1963). 6 червня 1961 переведена на посаду допоміжного наукового співробітника у групу з написання історії Великої Вітчизняної війни. 1 листопада 1963 зарахована на посаду молодшого наукового співробітника. 26 березня 1966 звільнена за власним бажанням. З 11 листопада 1976 – економіст планового відділу Республіканського будинку радіомовлення та звукозапису, 24 січня 1978 – диспетчер цеху фондових записів, з 1 червня 1991 – майстер апаратно-студійного комплексу Головного технічного центру Українського радіомовлення. 31 січня 1995 вийшла на пенсію. Син Дмитро Іванович (нар. 29 червня 1966, Київ), старший науковий співробітник Національного музею медицини України. Провадив запис спогадів. Приношу найщирішу подяку йому за допомогу в роботі.

Панасівна Нагорна[10]. Перед цим вона працювала редактором Політвидаву і редагувала "Нариси історії Компартії України".

Під час написання "Нарисів з історії Комуністичної партії України" (1-ше видання з'явилось 1961 р.) виникло багато спірних питань у авторів, тому робота над архівами мала пріоритетне значення. Можливо, використовуючи свої особисті зв'язки з науковцями та партійними функціонерами ЦК КПРС, І. Д. Назаренко отримав доступ до кремлівських архівів, що зберігали факти з життя й діяльності партійної верхівки СРСР (зокрема В. М. Молотова, К. Є. Ворошилова, М. І. Калініна та інших). До них з листами звертались родичі (дружини, діти) арештованих партійних діячів із надією на об'єктивне вирішення їхніх справ. Але резолюції на цих листах і заявах вражали своєю цинічністю. Окрім того, що це були суцільні відмови, "резолюції" ще й були щедро пересипані нецензурною лексикою (навіть матом).

І. Д. Назаренко, в інтересах дотримання конфіденційності, давав для друку окремі аркуші різним друкаркам у машбюро інституту. Потім, в часи Щербицького–Маланчука, деяких співробітників інституту викликали до ЦК і розпитували, чи мали вони якесь відношення до появи цієї книги.

"Україно наша Радянська" вийшла з друку в канун чергового Пленуму ЦК КПУ. Іван Дмитрович згадував (як учасник Пленуму), що присутні на ньому секретарі обкомів, райкомів, інша партноменклатура наввипередки бігли до книжкового кіоску (у приміщенні ЦК КПУ), купували книгу та хизувалися нею один перед одним. Але жоден не став на захист книги та її офіційного автора, коли над головою П. Ю. Шелеста занесли "дамоклів меч" саме за цю книгу.

Петро Юхимович був дуже вдячний І. Д. Назаренку за участь у створенні книги і зробив власноруч дуже теплий дарчий напис (змісту його, на жаль, не пам'ятаю) на примірнику, який сам подарував. Але в часи, які настали потім, Іван Дмитрович видалив цей аркуш, про що я дуже жалкую, бо треба було хоча б переписати його.

Знаючи добре систему зсередини, Іван Дмитрович розумів, що залишити машинопис книги з рукописними вставками вдома небезпечно, [а тому] він відвіз його до тещі. Там цей машинопис і зберігався на балконі з-поміж найменш помітних речей (на Русанівці, бульвар Давидова, 13, кв. 19; Ревун Ольга Григорівна – 23.02.1910 – 24.10.1986, похована на Дарницькому кладовищі, дільниця № 1, неподалік від церкви). Коли Івана Дмитровича не стало (09.06.1985 р.), Ольга Григорівна передала рукопис родині.

Записано з моїх слів вірно 23–24.03.2016 р. моїм сином, Назаренком Дмитром Івановичем <підпис> (Назаренко Інна Іванівна)

---

[10] 12 квітня 2016 я зателефонував Русланові Яковичу Пирогу, з яким підтримую добрі стосунки ще з часів роботи над монографією "Масовий терор як засіб державного управління в СРСР" (К., 1999), коли він працював директором ЦДАГО України (кол. партархіву). Р. Я. сказав мені, що згадана у спогадах І. І. Назаренко Л. П. Нагорна – мати Ярослави Верменич (її ім'я значиться в одній із моїх книжок як одного з рецензентів), і номер її телефону є в інститутському телефонному довіднику. Так я зміг їй зателефонувати і проговорити хвилин із 40. Лариса Панасівна працювала в Інституті історії партії, де Іван Дмитрович був директором, і одержала від нього доручення підключитись до роботи над книжкою Шелеста. Десь за три чи чотири дні вона зламала руку. Директор запропонував, щоб їй допомагала Люся Супруненко, але з цього, розуміється, на практиці нічого не вийшло. Вона чула від І. Д., що основна робота над книжкою перейшла до УРЕ. Помічника Шелеста на прізвище Пахаренко ні вона, ні Руслан Якович не знає.

№ 2

Другий документ, який відноситься до цієї теми, – машинописна сторінка "Некоторые вопросы". Належать вони, правдоподібно, П. Ю. Шелесту. На бережках розставлено "пташки", що свідчать про розв'язання того чи іншого питання. Двічі – проти третього й дев'ятого пунктів – написано "Нет", а проти п'ятого – "Зроб[лено]" Крім того, рукою написано увесь 14 пункт. На жаль, почерка Шелеста я не знаю, отже, кому конкретно належать ці рішучі зауваги й увесь 14 пункт, сказати не можу.

Некоторые вопросы.

1. Подобрать название работы.

2. Сделать выборку и сверку приведенных данных по ЦСУ, справочникам и другим материалам.

3. Возможно об'единить с разделом Украина раздел о Днепре и о Западной Украине.

4. Перенести материал о Запорожской области в другое место.

5. Все русские цитаты перевести на украинский язык.

6. Не приводить по областям процентный состав населения, а сказать о нем в разделе общей характеристики Украины.

7. Снять формулировки о награждении областей орденами, а сказать об этом в одном месте – в разделе характеристики Украины в целом.

8. Снять все имеющиеся повторения фактов, примеров, фамилий.

9. Снять или переделать повторения, встречающиеся из книги о комсомоле.

10. Рассмотреть некоторые вопросы с историком.

11. Общая редакционная стилистическая и орфографическая правка.

12. Подготовить материал к 100-летию со дня рождения В. И. Ленина.

13. Рассмотреть и откорректировать все выявленные и отмеченные по страницам места, требующие уточнения. (Смотрите приложение "Замечания по страницам")

14. Киев – дал имя первому русскому государству Киевской Русси (sic) – использов[ать] в разделе о Киеве

№ 3 (уривки)

Зауваження по сторінках.

стор. 13. 2-й абзац – редакція (помітка Петра Юхимовича).

стор. 16. 1-й абзац – редакція – помітка Петра Юхимовича щодо людоловів-загарбників.

стор. 17. 1-й абзац – редакція там, де говориться, що польські, турецькі та шведські загарбники намагались відірвати Україну від Росії і що вони покладали великі надії на українську козацьку верхівку, її зрадницькі дії. Не вся верхівка була зрадницькою.

стор. 46. 3-й абзац – редакція, де говориться про те, що трудящі маси тимчасово були засліплені соціальною і національною демагогією Центральної Ради… ще раз редакційно розглянути і кінець цього абзацу.

стор. 52. 1-й абзац – додатково розглянути редакцію цього абзацу з тим, щоб сказати, що потрібен був перепочинок.

стор. 59. 3-й абзац – дати іншу редакцію там, де йде мова про Сталіна, який очолював випробуваний штаб революції. Тут не називати Сталіна, бо його буде названо на 64 і 65 сторінках.

стор. 61. Останній абзац, де говориться про куркульство як ворожий клас, – редакційно виправити, бо є зауваження Петра Юхимовича.

стор. 62–63. Останній абзац 62 сторінки і 1-й абзац 63 сторінки – дати нову редакцію, скоротити. Це зауваження Петра Юхимовича.

стор. 68. Останній абзац – редакція, де говориться, що німці за кілька років хотіли переселити на Україну 90 мільйонів представників арійської раси.

стор. 73. Кінець 1-го абзацу – редакція там, де говориться про мерзенну роль татарських націоналістів в Криму. Сформулювати, щоб не було розходжень з рішеннями уряду Союзу РСР по цьому питанню.

стор. 144. Останній абзац – редакція – Луганськ, Волгоград – міста перейменували, може, даремно і т.п. – зауваження Петра Юхимовича.

стор. 198. Останній абзац – редакція – там, де говориться, що Крим – споконвіку слав'янська, одвічно руська земля.

стор. 202. 2-й абзац. Дати іншу редакцію, де йде мова про боротьбу зі зрадниками кримськими татарами. Останній абзац. Ще раз подивитись на редакцію, де мова йде про Купріна і Шаляпіна, а також про відомого російського вченого Курчатова.

стор. 200. Останній абзац – редакція – сказано про КПЗУ, а не сказано про КП(б)У.

стор. 274. 1-й абзац – редакція там, де говориться, що м. Луцьку більше років, ніж Москві.

стор. 295. 1-й абзац – дати іншу редакцію. Говориться, що кам'яні собори були свідками клятви України бути завжди вірною сестрі Росії. Так вони і стоять поруч – дві сестри – Україна і Росія на гранітній глибі в Переяславі.

Численні згадки начальницьких зауважень показують, що існувало принаймні дві редакції тексту. Виникає питання, хто був автором того тексту, з яким П. Ю. Шелест не погоджувався, – мабуть, КОЛЕКТИВ.

1968 р. відбулося вторгнення радянських військ до Чехо-Словаччини, причому Шелест став одним із його ініціаторів. Його книжка про Україну вийшла 1970 р. У січні 1972 р. Україною пішла хвиля репресій проти шістдесятників (тоді арештовано Є. Сверстюка, Ів. Світличного, В. Стуса, В. Чорновола та ін.), а у травні 1972 р. на посаді першого секретаря ЦК КПУ Шелеста замінив Щербицький. Різко критична (анонімна) стаття проти книжки Шелеста з'явилась у квітні 1973 р.[11]. Називати Шелеста автором арештів української інтелігенції 1972–1973 рр. не варто, оскільки московське начальство оцінило його діяльність в Україні в цілому негативно. Але ідеологія київського середовища Петра Юхимовича – це ще менш висвітлена тема, аніж попередні.

Сергій Білокінь (Київ)

[11] Про серйозні недоліки та помилки однієї книги // Комуніст України. – 1973. – № 4. – Квітень. – С. 77–82. У змісті та на колонтитулі зазначено: "Редакційна".

"НА ПАМ'ЯТЬ ПРО БАГАТО, БАГАТО РОКІВ…": СПОГАДИ ПРО ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА[1]

Так Ярослав Дашкевич писав на своїх книжках, дарованих мені в останні роки. А років тих минуло справді багато – понад шістдесят – від часу, коли в далекому 1949-му ми з Ярославом закінчили Львівський державний університет ім. Івана Франка. Наш курс був першим повним післявоєнним курсом. Почали ми вчитися, коли ще йшла війна, пізньої осені у сніжно-дощову погоду 1944 р.

[1] Упорядкування спогадів і примітки Галини Сварник.

Університет ще заповнений був залізними ліжками лікарняного типу – залишками німецького воєнного шпиталю, розміщеного у цьому приміщенні в час війни. За долю формування українського відділення філологічного факультету вболівав професор Петро Коструба. Його першого ми, несміливі "овечки", зустріли в коридорі. Гарний, високої постави чоловік, з приємним спокійним голосом, дружньо заговорив до нас, заохочуючи до студій над рідною мовою і літературою. Кілька речень про університет взагалі, про його факультети, зокрема про українську філологію, так сердечно, тепло, привітно. Згуртувалося біля проф. Коструби всього п'ятеро дівчат – явно недостатня кількість для початку навчання. Та незабаром до Львівського університету прибув повний перший курс української філології у жіночому складі з Кіровоградського університету. Так почалося навчання. Поступово проходив процес адаптації, взаємопізнання, стирання різниць виховання, буденної поведінки, поглядів на різні явища. Це були добрі, скромні дівчатка, з якими ми скоро зжилися – до кінця навчання це вже був єдиний суцільний колектив. Чоловічий склад нашого курсу поволі заповнювався недавніми бійцями Червоної армії.

Між дівчатами розійшлися чутка, що в нашому курсі числиться (спочатку як заочник) Ярослав Дашкевич, але він ще не ходив на лекції. Для нас це була постать з легенди. Ще з гімназії ми винесли певні знання про його славних батьків, відновилося юнацьке захоплення жінкою-хорунжим, навіть її поширена перед війною світлина відтворилася в пам'яті в однострої Українських січових стрільців. Одного дня Ярослав прийшов, був як ми всі, легко зійшовся з нами, поповнюючи на початку невеличку групу "західняків". Але він не ходив регулярно на заняття. Виявилося, він уже працював, маючи навіть певний робочий стаж. Почав працювати 18-літнім юнаком від серпня 1944 р. у Львівській філії бібліотеки Академії наук УРСР, відділі рукописів колишньої бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка, у виділеному там Кабінеті Івана Франка. У 1945 р. він був уже старшим бібліотекарем, а 1946 р., коли ми були студентами другого курсу, він мав уже друковані праці. Ярослав на запрошення директора академічної бібліотеки в Києві Юра Меженка мав доповідь на бібліотечному семінарі про стан архіву Івана Франка. Ця доповідь була опублікована в "Журналі Бібліотеки Академії наук УРСР" (К., 1947. – № 1)[2].

Звичайно, ми відчували різницю інтелектуального рівня обізнаності в науковому житті, але Ярослав ніколи цього не підкреслював. Якраз тоді наш другий курс поповнився двома студентками. Прийшли Зеня Франко (дочка Тараса Франка) і Ліда Коць. З Ярославом їх єднали ще спільні гімназійні роки, друзі, спогади, свої товариські відносини, з ними йому було тепліше. Однак Ярослав, крім своїх ровесників, часто проводив час у спілкуванні й розмовах з його набагато старшими співробітниками, коли нагромаджував свої знання, свій професійно-науковий досвід. У Кабінеті Івана Франка працював під керівництвом відомого літературознавця, дослідниці життя і творчості Лесі Українки та Івана Франка Марії Деркач, користав з порад відомого вже тоді видатного франкознавця академіка Михайла Возняка, який постійно працював у Кабінеті І. Франка (колишній бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка). Ярослав уже добре знав запрошеного до відновлення післявоєнної київської академічної книгозбірні її директора (1945–1948), згадуваного вже відомого книгознавця, бібліографа, літературознавця Юра Меженка. Брав участь в організованих

[2] Про долю збірника див.: *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упоряд. М. Капраль, Г. Сварник, Ігор Скочиляс. – 3-є вид., доп. – Львів, 2016. – С. 362.

у бібліотеці нарадах, присвячених підготовці українського книжкового репертуару. Як згадував згодом: "Хоча мені йшов лише 19-й рік, а Меженкові вже було понад 50, ми якось швидко стали близькими. Меженко показував мені свою унікальну колекцію Шевченкіани, опровадив по цілій академічній бібліотеці… А пізніше підійшла черга на знайомство з людьми – не лише з тогочасними співробітниками бібліотеки"[3]. Тоді Ярослав пізнав багато видатних зі складним минулим людей. Познайомився тоді також із Федором Пилиповичем Максименком, уже тоді з посрібленим волоссям, з яким доля злучила Ярослава, вже як із знаним працівником університетської бібліотеки у Львові, до кінця життя Максименка.

Нам він про це не розповідав, хоч відчувалося, що має інше життя, ніж звичайний студент[4]. Нам допомагав зібраною бібліографією до курсових робіт, до рефератів у науковому гуртку. Знали ми, що й викладачі користали з його послуг (наприклад, наш викладач з давньоукраїнської мови проф. Теоктист Пачовський, для якого Ярослав підшукував бібліографію до статті). А його щоденний побут не відрізнявся від нашого звичайного студентського життя. На старших курсах знайшов серед нас симпатію. Тоді ми, бувало, збиралися гуртом у моїй кімнаті, серед жартів і дружніх розмов разом готувалися до екзаменів. Славко, лірично настроєний, зворушливо пестив головку старої настільної лампи. Коли нас було більше і комусь не вистачило чашечки (яких було обмаль), Ярослав жартома запропонував – є ще мильничка. Тісні дружні стосунки єднали Ярослава з нащадками Франка. Він часто бував у родині Петра, якого безнадійно ждали і розшукували від 1941 р., коли він без сліду зник, вивезений на схід під приводом евакуації разом з академіком Кирилом Студинським. Дочка Петра Ася була гімназійною товаришкою Ярослава (бачимо їх фото абітурієнтів 1944 р.). Він розповідав, що під час німецької окупації трапився випадок, коли він врятував Асине життя, буквально вихопивши її з-під коліс німецької військової вантажівки. У родині Тараса, дочка якого Зеня була нашою однокурсницею, ми часто, в товаристві Ярослава, приємно проводили час у просторому городі в піднесеній атмосфері, яку навіювали близькість Музею Івана Франка, дух його величі. Тут ми користали зі спортивного майданчика, завжди готового до "відбиванки". І Тарас Іванович часто включався в наші розмови з особливим, тільки йому властивим гумором. Тепло, гостинно вітала нас завжди Зенина мама Катерина Іванівна, пропонуючи підкріпитись канапкою й чашкою кислого молока.

---

[3] *Дашкевич Я.* Федір Максименко – людина, вчений, книголюб // Там само. – С. 672.

[4] Цікаво, що Ярослав Дашкевич писав про свої студентські роки в листі до Юра Меженка від 15 січня 1949 р.: "Я – іспитую. Проходять мої останні заліки й іспити за 5-тий курс; десь на травень в мене державні екзамени та прощання з Університетом. Трохи дивне почуття – п'ять років університетського життя – і не життя. Коли згадаю оповідання про Ваші студійні роки, стає завидно та … жаль. В кожному разі ті Ваші роки не були такі беззмістово пусті та безпристрасні, сірі та одноманітні, як ті, що їх зараз мені доводиться завершувати. А тепер – я уявляю собі Вас хоча б у колі колекціонерів – і порівняти ту умовну тишу, серед якої треба проводити тут дні. Хіба часом десь-якісь останні могікани… Правда? – досить дивні висновки, тоді коли треба б бути хоча трохи вдоволеним, що останні роки не пройшли марно та дали чимало несолодкого, але все ж таки, досвіду" (Відділ рукописних фондів та текстології Ін-ту літ-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Архів Ю. Меженка. – Арк. 63–64. Опубл.: Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / Упоряд. Р. Дзюбан, Г. Сварник; наук. ред. Я. Дашкевич. – Львів, 2009. – С. 63.

Так завершили ми наше навчання. Державні іспити, дипломні роботи. Ярослав закінчив університет з відзнакою, темою дипломної роботи обрав "Іван Франко як театральний критик". Ця його праця під час захисту була рекомендована до друку у збірнику "Іван Франко"[5]. Випускний вечір ми відсвяткували в сім'ї Франків у сусідній віллі Михайла Грушевського. Не надто було весело, бо крім нашого курсу "гостювали" якісь чужі, нікому не знайомі особи.

Ярослав тоді уже був в. о. завідувача бібліографічного відділу Львівської філії бібліотеки Академії наук УРСР. На жаль, недовго – 10 грудня 1949 р. був звільнений і скоро разом зі своєю матір'ю Оленою Степанів заарештований. Невдовзі була арештована наша товаришка Ліда Коць, Слава Ціхановська – симпатія Ярослава, з родиною вивезена в Сибір, родину Тараса Франка з Зенею спостигло "почесне переселення" до Києва.

З таборів Ярослав повернувся у 1956 р. Кожен з нас по-своєму влаштовував собі особисте життя. Наші стосунки були затьмарені тим, що Ярослав розірвав свої відносини з нашою спільною товаришкою Славою Ціхановською. Всі ми сподівалися, що після повернення з таборів вони одружаться, й тому наше товариство мало йому за зле те, що він її кинув. Після періоду безробіття у 1957–1966 рр. Ярослав Романович влаштувався в Інституті суспільних наук АН УРСР. Тоді ми працювали під спільним дахом, в одній установі. Він – бібліографом відділу історії України, я – науковим співробітником відділу мовознавства. Правда, контактували ми тільки на рівні дружніх привітань. Ярослав усецііло був відданий дослідженням історії львівських вірменів, зайнятий захистом кандидатської дисертації. Але бували випадки спільних рецензій на славістичні видання[6]. Звільнений у зв'язку зі "скороченням посади бібліографа". Наступні роки були знов пустими у наших відносинах, для Ярослава – період, коли чергувалися безробіття і посада етнографа.

Після жорсткої реакції початку 1970-их рр. ми знову опинилися під одним дахом, в одній установі – Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові (1974–1980). На яких посадах він тут тільки не працював!.. Між іншим був начальником відділу допоміжних історичних дисциплін, складав плани створення окремих кабінетів кожної дисципліни. Я відповідала за побудову кабінету палеографії, користала з його накресленого плану, і суттєві зміни, що виникали в ході роботи, обговорювали, часом завзято сперечаючись. І тут знайшлася об'єктивна причина для звільнення Ярослава Романовича з роботи – через "порушення трудової дисципліни".

У вченого настав довгий період безробіття, хвороб, урізноманітнений обшуками, період занепаду товариського життя, своєрідного підпілля.

Зі зміною історичної ситуації – здобуттям Українською державою незалежності – наші взаємини і зустрічі набули нового виміру. Політичне піднесення й усвідомлення того, що живемо у власній державі, сповнювало нас оптимізмом і надавало нових перспектив. У 1990 р. я пішла з Історичного архіву, покинувши велику працю "Українське палеографічне письмо XVI ст.", до якої вже зібрала багато матеріалу і за якою дуже шкодую. Але я повернулась до свого Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, де велася праця над "Словником української мови XVI – п. пол. XVII ст.", до якої я відразу включилася.

[5] Вперше опублікована у збірнику праць Ярослава Дашкевича "Постаті" ([1-ше вид.] – Львів, 2006. – С. 333–360).

[6] Щороку – понад тисячу праць: [Рец. на кн.: Королевич Н. Ф., Сарана Ф. К. Слов'янська філологія на Україні (1958–1962 рр.): Бібліографія. – К., 1963. – 615 с.] // Літературна Україна. – 1963. – 13 верес. (у співавт. з Уляною Єдлінською).

Ярослав очолив Львівське відділення відновленої Археографічної комісії НАН України, яке спершу розмістилося у приміщенні Історичного архіву – на партері монастиря бернардинів, а через кілька років перебралося на вул. В. Винниченка, 24 й стало Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

У цей період зустрічалися ми часто – у приміщеннях архіву, в кімнаті, де я пропрацювала багато років – а тепер тут працювали філолог Ангеліна Василівна Кабайда-Саєнчук і Галина Сварник, яка після мене очолила відділ інформації, публікації та наукового використання документів ЦДІАЛ. Кожен приносив на обід свою канапку і хто що мав до канапки, запарювали добрий чай і провадили цікаві бесіди. Знаючи, що Ярослав полюбляє солодке, я старалася почастіше спекти його улюблений пляцок з яблуками (він казав із посмішкою: "Такого смачного пляцка, як у Тебе, ні в кого нема").

Атмосферу в кімнаті – найкращої в архіві – творило велике аркове вікно, з одним із кількох збережених у комплексі Бернардинського монастиря оригінальним вітражем. Широке підвіконня все було заставлене вазонами з різноманітними квітами, його прикрашали буйні виткі рослини (арктичний плющ, гойя воскова), тінь від листя яких у сонячні дні творила на стіні ефект романтичної альтанки. На стінах висіли виконані в сепії фотографії бернардинських мурів з боку Личаківської (серія з часом дедалі більше вицвітала від світла) і чудовий великий фотопортрет Олени Степанівни з півусмішкою Мони Лізи. Цей портрет дивним чином поєднувався з постаттю її сина Ярослава й перегукувався з його історичними працями, тож виникало дивовижне відчуття присутності минулого й сучасного, в якому ми існували в архіві – атмосфера живої історії. Ярослав умів балувати нас приємними гостинцями і змушував щоразу чекати, які-то смачні речі він принесе тим разом. Треба сказати, що побут у ті часи був дуже скромним. Відбувались надзвичайно цікаві розмови про роботу Археографічної комісії, про різні наукові проблеми. Зокрема, про підготовку до видання унікальної картографічної пам'ятки – карти України Боплана і дуже багато пов'язаних з цим наукових питань. Ця праця вийшла друком завдяки активній участі колишньої співробітниці архіву, а тепер – співробітниці Інституту археографії Марії Григорівни Вавричин. Надзвичайним було те, з якою самовідданістю і любов'ю вона присвячувалася відчитуванню назв на карті і відшукуванню населених пунктів їхніх сучасних відповідників.

На зустрічі з Ярославом Дашкевичем приходило дуже багато молодих людей, які, користуючи з його присутності, консультувалися з різноманітних питань історії України, Вірменії, сходознавства. Серед них траплялося чимало цікавих осіб, кожна з яких ділилася якимись своїми знаннями й науковими проблемами. Йшли розмови і про укладання словника української мови, над яким я працювала і яким Ярослав дуже цікавився й мав намір написати на нього рецензію, та, на жаль, не встиг цього зробити.

Часто заходив письменник і перекладач Андрій Содомора, він приносив подих "античності" і відкривав для нас її красу. Завдяки Ярославові я запізналася з винятковою людиною – жертовним меценатом зі США Мар'яном Коцем. Пан Мар'ян колись був членом передвоєнного товариства "Луг", заснованого Ярославовим батьком – д-ром Романом Дашкевичем, і на все життя зберіг до нього щирий пієтет. У розмові я згадала про фінансові проблеми з виданням мовознавчого збірника, присвяченого пам'яті мовознавця Ярослави Василівни Закревської. Пан Коць без особливих пояснень надзвичайно легко відгукнувся й сам запропонував фінансувати друк

цього збірника, присвяченого українознавству. Зміст розмов дуже збагачувала своїм гумором волинянка Ангеліна Василівна Кабайда-Саєнчук, яка до війни студіювала у Варшавському університеті й була знайома з багатьма діячами української культури, мала можливість слухати лекції мовознавця проф. Романа Смаль-Стоцького, особисто була знайома з проф. Іваном Огієнком (пізніше – митрополитом Іларіоном), видавцем журналів "Рідна мова" (1933–1939) і "Наша культура" (1935–1937). Її розповіді про Олену Телігу, Олега Штуля, Євгена Маланюка, інших представників українського націоналістичного середовища літераторів і Української студентської громади у Варшаві яскраво закарбувалися в пам'яті. Часто збиралося так зване "волинське товариство": до Ангеліни Василівни приєднувались мовознавець Валентина Семенівна Черняк і рівнянка, архівіст Валентина Корнилівна Сіверська. Валентина Семенівна мала дивовижний дар наслідувати різні говірки і пародіювати мову різних осіб, тож ці зустрічі супроводжувались сміхом і жартами. Назавжди залишилось у серці відчуття надзвичайної теплоти зустрічей і щирої дружби, притаманне тому часові.

Щоб порозмовляти з Ярославом Романовичем про різні справи, заходили Марія Андріївна Вальо, Лариса Іванівна Крушельницька, Ірина Онуфріївна Калинець, Роман Іванович Крип'якевич, часом приїздила з Києва Зеновія Тарасівна Франко. Поступово це коло вужчало – відійшли у вічність директор архіву Орест Мацюк, наша університетська товаришка Зеня Франко, Ангеліна Василівна Кабайда-Саєнчук.

Та ідилія архівних зустрічей перервалась у трагічний для львівських архівів час – масових крадіжок історичних документів у ЦДІАЛ у 2004–2005 рр. Ярослав Романович дуже тяжко переживав цей злочин – він надто добре знав архів, його фонди й розумів їхню вагу, тому з усією енергією включився в розкриття цього злочину проти української історії і культури.

І зараз, коли озираюся на наші "багато, багато спільних років", досі бачу перед собою його постать: високий, гарний, завжди дуже охайно і добре вбраний, з довгим (на мою думку – задовгим) волоссям до плечей та іронічною посмішкою в розумних, проникливих очах. Незмінну протягом років постать Ярослава Романовича з теплотою бережуть у пам'яті всі його друзі та знайомі, усі хто поряд з ним пройшов життєвий шлях. А твори його розуму і серця назавжди залишаться важливою частиною духовного життя українського народу...

Уляна Єдлінська (Львів)

Володимир Володимирович Кривошея (9 червня 1958 – 30 квітня 2015). Минув рік від дня смерті відомого українського історика, видатного дослідника козацьких старшинських родів, колишнього заступника директора Українського інституту національної пам'яті – Володимира Володимировича Кривошеї.

Це була людина надзвичайної сили духу, невтомної творчої енергії з міцним зарядом оптимізму та позитиву. Всі, хто знав його, пам'ятають його чарівну посмішку, що була звичною на його обличчі, підносячи настрій усіх навколо і надихаючи їх на добро. Серед прикметних рис історика одразу виділялися людяність, чуйність, доброта, тактовність, товариськість, уважність до проблем співрозмовника, жваве та запальне почуття гумору, і все це поєднувалося з гострим розумом,

організаторським талантом, енциклопедичною освіченістю та високим професіоналізмом Володимира Володимировича як науковця.

З плином часу все більше відчувається, якої величезної та непоправної втрати зазнала наша історична наука з його відходом у інший світ. Якби доля відміряла йому хоч трохи більше часу, вітчизняне історіописання, без сумніву, збагатилося б новими важливими та корисними історичними студіями з козацько-старшинської генеалогії та історії козацтва взагалі. Але не судилося! Володимир Кривошея пішов з життя раптово, в розквіті життєвих і творчих сил, як кремезне квітуче дерево, повалене страшним, потужним і нещадним буревієм. Багато запланованих справ через свою раптову смерть він так і не довів до кінця. Однак і зроблене ним упродовж двох десятиліть титанічної праці воістину вражає.

Згадаймо основні віхи його творчої біографії.

Володимир Володимирович Кривошея народився в учительській родині 9 червня 1958 р. в Софіївці на Дніпропетровщині. Блискуче закінчивши школу, він у 1975 р. вступив на історичний факультет Дніпропетровського державного університету.

Цей заклад в ті роки був потужним науково-просвітницьким осередком, де працював неабиякий педагогічний колектив. Серед викладачів історичного факультету насамперед варто згадати такого відомого науковця, як Микола Павлович Ковальський, котрий не лише відзначився цілою низкою оригінальних і цікавих дослідницьких студій на ниві історіографії й джерелознавства, а й по праву вважається одним з найважливіших родоначальників дніпропетровської школи істориків, а також одним з засновників та організаторів відродженої Острозької академії та її історичної школи. Упродовж багатьох років Микола Павлович був деканом дніпропетровського істфаку.

Багаторічним очільником кафедри історії СРСР і УРСР Дніпропетровського університету був Дмитро Павлович Пойда, який у складні роки жорсткого ідеологічного тиску на українознавчі студії зміг акумулювати на своїй кафедрі значний творчий і педагогічний потенціал, залишивши добру пам'ять серед своїх колег.

Визнаним фахівцем в галузі археології була й залишається Ірина Федорівна Ковальова. Теоретичні та практичні заняття, які вона проводить, завжди викликають жвавий інтерес у студентської публіки й зацікавлення археологічною справою.

Одним з першим викладачів Володимира Кривошеї став відомий згодом дослідник українського козацтва, а тоді молодий викладач Юрій Андрійович Мицик. Він створив невеличкий студентський гурток, члени якого обговорювали різноманітні історичні теми, здобуваючи корисний досвід ведення наукових дискусій і аргументації своєї думки. Згодом Мицик став опонентом при захисті Кривошеєю докторської дисертації, й співпраця між цими талановитими козакознавцями тривала до останніх днів життя Володимира Володимировича.

Козацький період безпосередньо входив до сфери наукових інтересів ще одного видатного представника дніпропетровської історичної школи – Ганни Кирилівни Швидько, авторки багатьох наукових студій і також відомого підручника з історії України для школярів-восьмикласників. Між Ганною Кирилівною й Володимиром Володимировичем завжди були теплі й приязні стосунки.

Серед викладачів дніпропетровського істфаку варто згадати й Анатолія Григоровича Болебруха, котрий став деканом після Ковальського і є відомим фахівцем з суспільно-політичної думки в Україні XVII–XIX ст.

Чимало й однокурсників Кривошеї, назавжди пов'язавши свою долю з історіографією, стали відомими фахівцями. Зокрема, згадаймо ім'я Сергія Миколайовича Плохія, котрий після завершення університетських студій успішно захистив кандидатську та докторську дисертації, багато років здійснював викладацьку діяльність у Дніпропетровському університеті, а на початку 1990-х переїхав до США і нині є завідувачем кафедри українiстики Гарвардського університету.

Після закінчення університету в 1980 р. Володимир Володимирович два роки учителював у Новомосковську на Дніпропетровщині, а у 1982–1988 рр. перебував на комсомольській і партійній роботі (у 1984–1986 рр. – навчався у Вищій партійній школі при ЦК КПУ). Водночас Кривошея не поривав свого зв'язку з науковими студіями. З 1988 по 1991 р. він навчався в аспірантурі Київського інституту політології і соціального управління, працюючи над кандидатською дисертацією, пов'язаною зі становленням і розвитком політичних партій в Україні. Однак після успішного захисту кандидатської темою наукових зацікавлень Володимира Володимировича все більше ставало українське козацтво. Поступово викристалізувалася тематика вивчення козацьких старшинських родів, яка й стала провідною в дослідженнях Кривошеї, займаючи його основну увагу й підсилюючи заслужений авторитет історика серед наукового загалу.

В 1990-ті Кривошея пройшов всі щаблі науково-педагогічного працівника. У 1991–1992 рр. працював старшим викладачем Київського інституту політології та соціального управління, а з 1995 по 2010 р. працював старшим, потім провідним і згодом головним науковим співробітником Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Крім того, за сумісництвом працював професором кафедри історії України, завідувачем кафедри всесвітньої історії Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини, професором кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету, професором кафедри філософії та суспільних дисциплін Київського інституту туризму, економіки та права.

23 лютого 2006 р. у стінах Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України відбувся успішний захист докторської дисертації Володимира Кривошеї на тему "Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648–1782 рр.)" за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Володимир Володимирович став членом двох спеціалізованих рад із захисту дисертацій – при Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка. Крім того, Кривошея був заступником головного редактора часопису "Гілея", членом редколегії науково-документальної серії "Реабілітовані історією", членом президії правління Національної спілки краєзнавців України. У 2012 р. відзначений званням заслуженого діяча науки і техніки України. У 2011–2014 рр. наукова діяльність і життя Кривошеї були безпосередньо пов'язані з Українським інститутом національної пам'яті, де його було призначено першим заступником директора.

Як дослідник, Кривошея вирізнявся майже феноменальною пам'яттю: він тримав у своїй голові величезний архів з дат, прізвищ, імен, посад, географічних назв, легко та невимушено відтворюючи точну інформацію про найрізноманітніших представників козацької старшини. Він буквально горів бажанням зробити свої надбання доступними для наукового співтовариства, запалюючи й надихаючи своїх однодумців. Історик постійно був готовий допомогти колезі професійною

порадою, уточненням або й просто добрим словом. Саме тому Кривошею охоче запрошували опонувати при захисті кандидатських і докторських дисертацій, і десятки істориків із вдячністю згадують його за підтримку на науковому терені. Він завжди уважно дослухався до різних ініціатив та пропозицій і, якщо вважав їх слушними, надавав максимальну підтримку.

Після переїзду до Києва теплі стосунки зав'язалися у Володимира Володимировича з директором Музею гетьманства Галиною Іванівною Яровою. Він активно допомагав музею, влаштовував тут презентації своїх книг, проводив спільно з музеєм наукові конференції.

Багаторічні й теплі ділові взаємини пов'язували Кривошею з Ніжинським державним університетом ім. Миколи Гоголя.

На червень 2013 р. припадала 350-та річниця сумнозвісної Чорної ради в Ніжині, що ознаменувала собою остаточний розкол України по Дніпру. Ми з Володимиром Володимировичем прийшли до думки, що проігнорувати цю подію в науковому світі, при всій її трагічності, було б неправильно. Виник задум провести в річницю Чорної ради в Ніжині наукову конференцію "Громадянські протистояння в історії України" 26 червня 2013 р. Сам Кривошея виступив на заході із великою доповіддю, присвяченою Ніжинському полку та його очільникам – братам Івану та Василю Золотаренкам. Не раз він говорив, що має в планах серйозно сісти за реєстри Ніжинського полку, опрацювати їх і винести результати своєї роботи на широкий загал. Було велике сподівання, що Володимир Володимирович реалізує цей свій намір.

Конференція відбулася достойно. У ній взяли участь науковці з усіх куточків України, зокрема і з Криму. Особливо знаменно те, що в підсумку її роботи було прийнято резолюцію, надруковану в збірнику матеріалів конференції, слова якої виявилися зловісно пророчими: "Чорна рада 1663 року в Ніжині стала однією з найбільш пам'ятних, але водночас і найтрагічніших подій в історії України. Її наслідком став поділ території України по Дніпру на Правобережну, яка визнала польську владу, і Лівобережжя, підвладне Росії. В обох частинах розколотої козацької держави було встановлено окремі уряди з протилежною політичною орієнтацією, що боролися між собою.

Історичні уроки є важливими для наступних поколінь, і на помилках минулого суспільство має вчитися. Доля нашого народу доводить, що український народ був сильним у періоди національної єдності, наприклад, за доби Богдана Хмельницького, коли зміг вибороти право на свою державність, однак міжусобні чвари й розкол суспільства завжди викликали ослаблення України, збільшення на неї тиску іноземних держав і горе та біди для населення, яскравою ілюстрацією чого стали події Руїни.

Виходячи з того, що перед молодою незалежною Україною постійно виринають загрози обмеження її суверенітету, вважаємо за доцільне, пам'ятаючи про уроки минулого, докладати якомога більших зусиль до пропаганди ідей національної консолідації по всій території України і для всіх її громадян, незалежно від національності, мови, релігії та політичних уподобань.

Шануймося, бо ми того варті!"

На жаль, наступні місяці показали, що добре розроблені деструктивні сценарії, які важко було собі уявити, почали реалізовуватися в Україні. Громадянські протистояння, кровопролиття, терористичні акти, іноземна інтервенція, війна й окупація частини нашої держави стали дійсністю менш ніж упродовж року.

На 21 лютого 2014 р. ми з Володимиром Володимировичем спланували ще одну конференцію в Ніжині, яка б мала стати своєрідним продовженням попередньої: "Поляки на Чернігово-Сіверщині – «свої»/«чужі» (до 350-ї річниці східного походу Яна II Казимира)". Таку назву запропонував саме Кривошея. Втім, цей науковий захід був фактично зірваний кривавими подіями на Майдані та карколомними змінами в політичній ситуації.

Володимир Володимирович з болем і тривогою спостерігав за жахіттями на київських вулицях. Він щиро радів перемозі Революції Гідності й сподівався на новий імпульс для розвитку вітчизняної науки, пов'язаний з поглибленням євроінтеграції. Найбільше він турбувався про долю свого інституту та його співробітників за нових політичних реалій.

12 березня 2014 р., виступаючи на конференції в Умані, присвяченій 200-річчю Тараса Шевченка, Володимир Володимирович, згадуючи Великого Кобзаря, як і завжди, був сповнений оптимізму, надій і професійних планів.

Звільнення з інституту Володимир Володимирович сприйняв дуже болісно. Однак він умів тримати удар. І коли з'явилася перспектива працювати у видавництві "Українська енциклопедія", Кривошея з завзяттям і ентузіазмом взявся за нову справу, запросивши до себе значну частину своїх колишніх колег по Українському інституту національної пам'яті. Він мріяв про оновлення та розвиток цієї установи, посилення її внеску в наукову справу. Однак саме тут мимоволі він був втягнутий у інтриги, які мали для нього фатальні наслідки. Напевно, вперше у житті він зіткнувся з підступом і ницістю, перед якими виявився майже повністю беззахисним. Погрози, нервові потрясіння та шалений психологічний тиск призвели до цілковитого морального виснаження та спустошення людини, яку всі знали як невиправного оптиміста й життєлюба. Все це призвело до нищівної життєвої кризи, вийти з якої йому вже не судилося.

30 квітня 2015 р. Володимира Володимировича Кривошеї не стало. Через 40 днів йому мало б виповнитися 57.

Серед його останніх планів була конференція, присвячена постаті Петра Дорошенка й приурочена до 350-річчя його гетьманства. Він просив провести цей захід у Музеї гетьманства.

Ця воля науковця була виконана, і 16 жовтня 2015 р. в київському Музеї гетьманства відбувся цей захід, що зібрав істориків з усієї України, зокрема і з Криму. Конференцію було присвячено світлій пам'яті Володимира Володимировича, а за підсумками її роботи видано збірник, де також вміщено спогади про Кривошею тих людей, які знали цю видатну особистість: Юрія Мицика, Галини Ярової, Євгена Луняка.

В. В. Кривошея відійшов у вічність, залишивши нам у спадок багато опублікованих праць і ще більше тих ідей і планів, яких вже ніколи він не зможе реалізувати, заповівши їх здійснення тим, хто й далі продовжує жити і творити.

Сергій Лепявко, Євген Луняк (Ніжин)

Віктор Іванович Дудко (12 грудня 1959 – 4 червня 2015). У 2015 р. у Києві після тривалої хвороби на 56-му році життя відійшов у вічність Віктор Іванович Дудко – видатний український джерелознавець, текстолог, дослідник історії української літератури і журналістики другої половини XIX – початку XX ст., щирий друг і активний автор "Українського археографічного щорічника".

Народився В. Дудко 12 грудня 1959 р. у м. Городні Чернігівської області в родині журналіста і краєзнавця Івана Петровича Дудка. У 1982 р. закінчив Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка, факультет журналістики. Після університету три роки працював кореспондентом обласної молодіжної газети "Комсомольський гарт". У 1986–1989 рр. закінчив аспірантуру Інституту світової літератури імені О. М. Горького у Москві. Захистив дисертацію на тему "Епістолярна спадщина українських письменників-реалістів кінця XIX – початку XX століття у контексті українсько-російських літературних взаємозв'язків". З 1989 р. до кінця життя працював в Інституті літератури НАН України.

Чи за неписаними законами, чи так вже йому судилося, відхід у вічність став початком нового відліку його життя – посмертного, з яким почався новий період його творчої біографії. В. І. Дудка назвали видатним істориком, біографом, літературознавцем, шевченкознавцем. Інститут літератури НАНУ, де він працював останні 26 років свого життя, до роковин смерті дослідника видав збірник його пам'яті, багато людей написали спогади, де розкрилося багато незнаного й прихованого, що було відомо тільки небагатьом, – фактично розкрився новий образ людини і вченого.

У передмові до десятого тому щорічника "Спадщина. Літературне джерелознавство, текстологія", присвяченого пам'яті Віктора Дудка, його укладачі зазначали, що концепцію цього, першого фахового в історії України видання з історії і джерелознавства, і текстології, сформулював Віктор Дудко, він же взяв на себе наукове редагування перших випусків "Спадщини" (перший випуск щорічника був присвячений визначному джерелознавцеві й історику літератури М. Сиваченку). В. Дудко також був постійним автором цього видання.

Бібліографічний покажчик праць В. Дудка, який підсумував багаторічну працю видатного дослідника у всіх галузях літературознавства, історії, історичного краєзнавства і журналістики, вперше з'явився у цьому посмертному збірнику. Тут вперше показано реальний масштаб внеску дослідника в українську культуру. Разом із тим, цей повний бібліографічний покажчик праць розкрив творчий шлях, який пройшов В. Дудко. Перша стаття, як виявилося, була опублікована майбутнім науковцем у 12-річному віці – у газеті, де батько (який першим навчав сина майстерності друкованого слова) був заступником головного редактора.

Освоєння нових архівів, публікації на основі нових джерел і документів були справою життя Віктора Дудка. Він продовжував працю, почату українськими джерелознавцями текстологами, серед яких особливо вирізняються Павло Зайцев, Володимир Міяковський, Михайло Новицький, Ієремія Айзеншток, на Західній Україні – Михайло Возняк та Кирило Студинський. У 1960-х рр. до цієї когорти дослідників належали Микола Сиваченко, Василь Бородін, Микола Павлюк. Віктор Дудко перейняв у них естафету, і нинішнє утвердження літературного джерелознавства у нашій країні відбулося (і далі відбувається) насамперед завдяки працям Віктора Дудка.

Серед наукових зацікавлень В. Дудка були різні аспекти літературного джерелознавства і текстології – дослідження тексту, цензурні питання, атрибуція авторства, публікація джерел і науковий коментар, поглиблене вивчення маловідомих постатей історико-літературного процесу. Кожна його друкована праця була, по суті, новим словом у досліджуваному питанні. Він автор понад 300 статей, здебільшого джерелознавчих досліджень, присвячених П. Грабовському, Л. Глібову, І. Кочерзі, М. Коцюбинському, А. Свидницькому, П. Кулішу, В. Самійленку, І. Франку,

Л. Українці, Т. Шевченку, Марку Вовчку, В. Мові, П. Чубинському, Б. Грінченку, М. Костомарову, С. Носу, С. Пономарьову та багатьом іншим відомим і маловідомим діячам українського історико-культурного процесу.

Віктор Дудко виступав як публікатор і висококваліфікований коментатор, що вмів аргументовано пояснити "темні місця" документів, які він вводив до наукового обігу, їхні контекстуальні зв'язки з відомими джерелами. Зокрема, він розшукав і вперше надрукував, супровівши коментарями, чимало важливих матеріалів до історії української культури, що зберігаються в архівах України, Росії та США: "Неопублікований лист І. К. Карпенка-Карого", "До літературної біографії Митрофана Александровича", "Полтавська громада початку 1860-х у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського", "Павло Чубинський і Літературний фонд (1863 р.)", "Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії письменства та мови у Ленінграді" та ін.

Він запровадив до наукового обігу низку текстів українських літераторів та журналістів, здійснивши коментовані републікації важкоприступних для дослідників періодичних видань: "До вивчення ранньої театральної критики Івана Кочерги", "Оповідання П. А. Грабовського в газеті «Сибирский листок»", "М. М. Коцюбинський і критик І. В. Іванов", "Забуті публікації Леоніда Глібова у газеті «Черниговские губернские ведомости»", "Перше передплатне оголошення редакції журналу «Основа»" та інші.

В. Дудко досліджував питання творчої біографії Тараса Шевченка: "Тарас Шевченко очима Григорія Милорадовича", "Три шевченкознавчі нотатки", "Шевченко і Лев Мей: додаткові матеріали" та ін.; питання текстології і історії публікацій творів поета та їх сприйняття читачами: "Доля автографа «Мар'яни Черниці»", "Дві публікації журналу «Современник» у шевченкознавчих дослідженнях", "Передісторія «Основи» у Шевченковому листуванні: до тлумачення «темних» місць", "Хто підготував першу публікацію щоденника Тараса Шевченка" та ін. Його монографія "Тарас Шевченко: Джерелознавчі студії" (К.: Критика, 2014 . – 411 с.) за кількістю нового матеріалу стала справжнім явищем в науці, ввела дослідника до когорти "науковців унікальної ерудиції, спостережливості й таланту". "Книжка сприятиме активізації джерелознавчих розшуків, зміцненню фактографічної бази інтерпретаційних досліджень спадщини поета й художника" (*Боронь О.* Нове слово у шевченкознавстві // СіЧ. – 2014. – № 12. – С. 116–119).

Найпомітнішим внеском В. Дудка в науку є його студії, присвячені першому українському часописові в Російській імперії "Основа". Цю тему В. Дудко досліджував протягом життя (публікації висвітлюють всі аспекти історії часопису, творчих біографій його авторів, читацьку аудиторію, цензурні матеріали, історію розповсюдження тощо). Це близько 50-ти статей, що увійшли у золотий фонд українського літературознавства. Видавництво "Критика" готує збірник цих статей, які дослідник планував видати окремою книжкою.

Не випадково саме Віктор Дудко був одним з ініціаторів започаткування спеціальних семінарів "Текст–контекст–едиція" Інституту літератури спільно з Інститутом української мови та Інститутом української археографії та джерелознавства НАНУ, де обговорювалися актуальні питання наукової підготовки текстів до публікації, проблеми коментування джерел незалежно від того, в якій установі їх готували (літературознавчій чи історичній), та необхідність утвердження науковцями високих академічних стандартів наукової археографії. Обговорювалися виклики, які стоять перед текстологами і археографами у виданні епістолярних і мемуарних

джерел, йшлося про видання класиків наукової гуманітаристики і суспільної думки, яке має на нинішньому історичному етапі визначне й актуальне не тільки культурне, а й політичне значення.

Його публікація "Українське публікаторство: без коментарів" (Критика. – 2009. – Ч. 9/10. – С. 31–33), присвячена практичним проблемам публікації текстів української літератури, стала науковим маніфестом В. Дудка – його profesion de foi. Це методичні поради молодим науковцям, які ступають на ниву джерелознавства і текстології.

На початку 2000-х років В. Дудко працював у видавництві "Критика" як координатор видавничих програм і свого роду редактор-супервайзер. Був редактором двотомового видання творів В. Свідзінського (упорядник Е. Соловей), вибраних творів Ігоря Костецького "Тобі належить цілий світ" (уклав М. Р. Стех), І. Айзенштока "Вибрані листи (1910–1920-ті роки)" (уклав С. Захаркін), М. Коцюбинського "Листи до Олександри Аплаксіної" (уклав В. Панченко).

В. Дудко також був одним із засновників щорічника "Відкритий архів", брав активну участь у підготовці першого тому. Стояв біля витоків проекту Повного зібрання творів П. Куліша у 50-ти томах, започаткованого "Критикою".

У 1990-х редагував журнали "Київська старовина" (як член редколегії і один час фактичний редактор) та "Синергія": Всеукраїнський щоквартальний аналітичний журнал з менеджменту.

В. Дудко – автор статей для "Української літературної енциклопедії", "Енциклопедії української діаспори", "Енциклопедії сучасної України", експерт-редактор шести томів новітньої "Шевченківської енциклопедії".

Низку досліджень В. Дудка надруковано за межами України – в наукових виданнях Білорусі, Польщі, Росії, Канади та США.

12 статей опубліковано В. Дудком в "Українському археографічному щорічнику". Вони порушують широке коло актуальних проблем українського історичного минулого, вводять до наукового обігу нові матеріали до історії української літератури. Він був єдиним автором УАЩ, який подавав до кожного номера щорічника по дві статті.

Фундаментальні наукові праці Віктора Дудка були названі "феноменальною лектурою". Коли читаєш його статті, потрапляєш в особливе неповторне енергетичне поле авторського стилю і способу думання. Разом із тим, вони збагачують літературознавство новими першоджерельними фактами, дають змогу по-новому побачити багато звичних явищ і предметів.

Він не був доктором наук, так склалося, що не вистачило часу земного життя для захисту докторської праці. Про це пишуть його колеги по інституту, відзначають ту дуже високу планку, яку він собі ставив на всіх етапах свого творчого шляху. Про цю високу планку – глибину проникнення в матеріал і намагання осягнути всі аспекти фактично неосяжного матеріалу – свідчить, наприклад, фрагмент проспекту його докторської дисертації "Цензура як чинник українського літературного процесу в Росії (1876–1906)", надрукований у збірнику "Спадщина" (Т. X. – С. 151–163).

Віктор Дудко був потужним науковцем і (що не часто буває) людиною, яка випромінювала світло, відзначалася силою духу, який "животворить". Він створював навколо себе відповідно організований духовний простір, задаючи своєю присутністю точку відліку на шкалі вартостей. Освіченість, колосальна ерудиція, велика любов до справи свого життя та внутрішня енергія приваблювали до нього і мали

великий вплив на учнів і колег. Особливістю його характеру було те, що він щиро цікавився науковими інтересами колег й щедро ділився з ними своїми знаннями, час від часу радив звернути увагу на щось важливе або невідоме (відоме тільки йому). Він умів радіти успіхам інших, і часом, здається, більше за них. У живому житті він поставав невразливим і насмішкуватим, любив людей, спілкування з ними, любив різні цікаві історії, особливо з українського минулого, був майстром їх розповідати.

Любив інколи жартувати, що справжній вчений це не той, хто все знає, таких насправді не існує. А той, хто знає, де шукати, і хто перевіряє цитати.

Колеги й друзі розповідають про нього як про товариша, який завжди і всім надавав підтримку, допомагав вирішувати проблеми, не тільки в житейських питаннях, а й у творчих – протягом всього життя тихо й непомітно – правив, редагував, завершував праці різних людей. Найчастіше його ім’я не ставилося на готових публікаціях. Діапазон цих творчих співпраць трохи розкриває розділ “Дарчі написи у бібліотеці Віктора Дудка”, опублікований у вже згаданому збірнику.

Як зазначала у своїх спогадах І. Булкіна, “та сфера, у якій Віктор Дудко був унікальним фахівцем – архівна справа, джерелознавство, бібліографічна евристика, – все те, що складає основу гуманітарного знання, його підґрунтя, сьогодні ледве де викладається, здається, не завжди входить до вузівських програм і, в кінцевому рахунку, стає зникаючою натурою. І його раптовий і несправедливий відхід ми відчуємо швидко і відразу: джерелознавців такого рівня у нас не залишилось, і те «страшне зяяння», про яке говориться в короткому некролозі на сайті «Критики», здається невідновним і непоправним” (Спадщина. – Т. X. – С. 602).

З відходом Віктора Дудка українська наука зазнала великої втрати. Він був вченим, який протягом життя своїми працями утверджував і будував фундамент історії нової, духовно модернізованої України, – країни, до якої ми прагнемо. Він сам слугуватиме для всіх поколінь текстологів утіленням дослідницької самовідданості. Збережемо світлу пам’ять про цю неповторну, незабутню людину, визначного вченого. Його науковий доробок вже належить вічності. Вічна пам’ять...

Ніна Бернадська (Київ)

Володимир Васильович Грабовецький (24 липня 1928 – 4 грудня 2015). Творчість відомих людей – це одночасно історія народу, до якого вони належать. Ця теза знаходить підтвердження в особі академіка Володимира Грабовецького. Його творча доля є складовою історичної долі західноукраїнської інтелігенції, якій у XX ст. довелося жити і творити в умовах тоталітарно-репресивних режимів.

Усі деспотії, що існували в Україні, всю міць своїх державних машин спрямовували у першу чергу проти інтелігенції – носія національної ідеї. Кожна творча особистість була фізично і духовно безборонною перед наступом офіційної ідеології, державного контролю і терору. Українська інтелігенція мусила пристосовуватися до постійного ідеологічного, політичного і морального тиску.

Трагічну долю розділяла й українська наука, зокрема гуманітарна, закута в пута офіційної ідеології. Під особливим наглядом перебувала історична наука, з якої вилучалось усе корінне, етнічне, національне. У тих нелюдських умовах духовної і політичної неволі, того вавилонського полону, про який не має уявлення жодна західноєвропейська нація, частина української інтелігенції спромоглася проводити наукову і національно-культурну діяльність на європейському рівні. Яскравою постаттю серед цієї інтелігенції, без сумніву, був Володимир Грабовецький.

Окремі штрихи тих суспільних умов, у яких розвивалася творчість західноукраїнської інтелігенції у ХХ ст., дають змогу краще зрозуміти творчий шлях самого Володимира Васильовича, доля якого була цікавою і повчальною в суспільному і виховному аспектах.

Народився майбутній історик 24 липня 1928 р. у містечку Печеніжин (нині Коломийський район Івано-Франківської області) в сім'ї Василя і Гафії Грабовецьких. Родина Грабовецьких мало чим відрізнялася від решти селянських сімейств Печеніжина – злидні постійно панували в сім'ї, до того ж Володимир був сьомою дитиною в родині. У рідному селі закінчив початкову школу, а згодом навчався у Коломийській українській гімназії, Малій духовній греко-католицькій семінарії у Львові, у Винниківській середній школі робітничої молоді.

У школі Влодко, як його називали батьки і друзі, найбільшу прихильність виявляв до історії. Зацікавлення історичним минулим він виніс із родини, що слугувала добрим прикладом невмирущості національних традицій, історичного досвіду попередніх поколінь. Розповіді батька, колишнього стрільця УГА, активного діяча Українського національно-демократичного об'єднання, про козаків, карпатських опришків, визвольну боротьбу українців за свою незалежність у 1918–1920 рр., ознайомлення з опублікованими у Львові й Коломиї книжками про історичне минуле українського народу, рідної Гуцульщини, про світову історію – все це стало визначальним для вибору подальшого життєвого шляху, спонукало Володимира Грабовецького 1947 р. піти вчитися на історичний факультет Львівського університету імені І. Франка.

У студентські роки, спеціалізуючись у науковому гуртку кафедри історії України, В. Грабовецький у непростих умовах розпочав свої студії з історії опришківського руху, на чолі якого був знаменитий земляк Олекса Довбуш. 1948–1950-ті рр. були надзвичайно складними в житті науковців і студентів Львова. Особливо це стосується представників суспільних наук. Радянські чиновники продовжували вважати місцевих вчених “запеклими українськими буржуазними націоналістами”. Особливо посилились репресії після вбивства Я. Галана. Нещаслива доля не обминула і Володимира Грабовецького – його також виключали з університету, звинувативши в українському буржуазному націоналізмі. Студент В. Гайворонюк заявив, що В. Грабовецький начебто поділяє ідеї “мюнхенської зграї”, маючи на увазі українських емігрантів, відвідує церкву і є сином попа. За тих історичних умов у Львівському університеті на всіх факультетах відбувалися збори, на яких піддавали анафемі т. зв. українських буржуазних націоналістів. І тільки коли університетські чиновники на свої запити не отримали з місця народження В. В. Грабовецького необхідного їм підтвердження, студента залишили в спокої.

Після закінчення історичного факультету В. В. Грабовецький був направлений на роботу вчителем історії в Новоскварявську середню школу Жовківського району на Львівщині, де він пропрацював до літа 1953 р. Вчителюючи, Володимир Грабовецький посилено працював, студіював праці Михайла Грушевського, Михайла Возняка, Івана Крип'якевича. Останній тоді очолював Інститут суспільних наук АН УРСР і мав світове ім'я в історичній науці.

Знайомство з І. П. Крип'якевичем спонукало В. В. Грабовецького перейти працювати до наукової академічної установи. 19 вересня 1953 р. Президія львівського філіалу АН УРСР затвердила його на посаді молодшого наукового співробітника відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР. З цього часу почався стрімкий шлях молодого вченого до вершин наукової слави.

1953–1975 рр. – т. зв. “львівський період” у науковій діяльності Володимира Грабовецького. Опришківський рух став провідною науковою темою дослідника. Розробка такої проблематики в умовах неофіційного табу на вивчення козаччини, середньовічної історії загалом, набувала особливого суспільного звучання. Перша стаття В. В. Грабовецького з’явилася на сторінках винниківської газети “Радянське життя” 24 грудня 1953 р. В центрі дослідження молодого вченого був славетний український гетьман Богдан Хмельницький. Після опублікування низки статей в газетах 1954–1956 рр. про першодрукаря Івана Федорова, селянського бунтаря Устима Кармелюка, про Івана Франка, дедалі пильнішу увагу В. В. Грабовецького привертала славнозвісна постать Олекси Довбуша. Одна за одною виходять його статті та праці “Народний проводир Олекса Довбуш”, “Народний герой Олекса Довбуш”, “Новий документ про загибель Олекси Довбуша”, “Рух карпатських опришків напередодні і в роки визвольної війни 1648–1654 рр.”, “Селянський рух на Галицькому Прикарпатті в другій половині XVIII ст.” та ін.

Упродовж 1957 р. В. Грабовецький надрукував серію статей під рубрикою “Вивчай рідний край” на сторінках газети “Ленінська молодь”. Це були змістовні історичні нариси про Нестерів, Винники, Белз, Городок, Звенигород, Золочів, Буськ, Брюховичі, Сокаль, Бібрку, Великі Мости, Яворів тощо.

Починаючи з цього часу чітко викристалізувалися проблеми, над якими працюватиме вчений упродовж багатьох років – історія вірменських поселень в Галичині, рух опришків, гайдамаччина, вплив народно-визвольної війни Б. Хмельницького на західноукраїнські землі тощо. 1962 р. вийшла друком монографія В. В. Грабовецького “Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст.”.

Львівський період був надзвичайно плідним у науковій роботі В. В. Грабовецького. Крім вищеназваних праць, історик видав монографію “Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст.” (1966). Всього вчений за період середини 1950-х – початку 1970-х рр. опублікував близько 300-т наукових праць.

Також В. В. Грабовецький активно займався громадською роботою, був членом президії і головою секції історичних пам’яток Львівської організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. Впродовж 1968–1974 рр. відомий вчений вів тележурнал “Скарби народу” на Львівській студії телебачення.

В Інституті суспільних наук під керівництвом визначного українського історика Івана Крип’якевича в 50-х – 60-х роках XX ст. формується наукова історична школа. Її представники – відомі українські вчені Ярослав Ісаєвич, Юрій Сливка, Володимир Баран, Ярослав Шашкевич, Микола Кравець, Феодосій Стеблій, Володимир Грабовецький. Саме цьому поколінню випало нелегке завдання: в умовах політичних репресій, тотальної цензури, несприятливої для наукової творчості суспільної атмосфери продовжити естафету української історіографії, започаткованої у другій половині XIX – на початку XX ст. Володимиром Антоновичем, Михайлом Грушевським, формувати нову генерацію української наукової гуманітарної еліти.

Працюючи впродовж 15-ти років під науковим керівництвом академіка Івана Крип’якевича, Володимир Грабовецький проявив себе талановитим дослідником історії рідного краю. Наполеглива праця у численних архівних фондах Львова, Києва, Москви, Кракова, Вроцлава дала йому змогу отримати як результат досліджень цінні наукові знахідки, заповнити чимало прогалин історичної науки, підготувати й успішно захистити кандидатську (у 1958 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії АН УРСР на тему “Селянський рух в Галицькому Прикарпатті в

другій половині XVII ст.”), а згодом докторську (30 вересня 1968 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Київського університету імені Тараса Шевченка на тему “Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XVIII ст.”) дисертації, стати відомим науковцем, дослідником середньовічної і новочасної історії України.

У 1975 р. професор Володимир Грабовецький переходить на викладацьку роботу на історичний факультет Івано-Франківського педагогічного інституту імені В. Стефаника, а в 1990 р. він очолив кафедру історії України. Поряд з цим він займав посади члена Наукової ради з дослідження проблеми “Основні закономірності вітчизняної історії довоєнного періоду” при секції суспільних наук АН УРСР, члена бюро науково-координаційної ради з проблем “Історичне краєзнавство в Українській РСР” при відділенні історії, філософії та права АН УРСР, члена секції історичного краєзнавства республіканської наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки, члена президії та правління Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. В. В. Грабовецький був членом комітету Республіканської асоціації українознавства і членом Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у Львові, яке відновило свою діяльність у 1990 р.

Становлення молодої української державності, нові суспільно-політичні умови наукової і громадської діяльності започаткували новий етап у житті та творчості відомого українського історика, дали змогу повною мірою розкритись його таланту науковця, педагога, громадського діяча.

За 65 років наукової діяльності з-під пера Володимира Васильовича вийшло близько 1,5 тисячі наукових і науково-популярних праць, у тому числі більше 100 монографій. Серед українських істориків-медієвістів другої половини XX – початку XXI ст. творчий доробок професора Володимира Грабовецького виявився найвагомішим.

Попри величезну різноманітність напрямів дослідницької діяльності предметом його наукових інтересів завжди була історія рідної України. Він опублікував 50 наукових праць з історії Київської Русі та Стародавнього Галича. Володимир Грабовецький вперше в українській історіографії дослідив одне з найбільших повстань в Україні та Європі під проводом Мухи в окремій монографії “Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490–1492 рр.”, яку високо оцінили фахівці в Україні та за її межами.

В. Грабовецький відомий також як дослідник запорозького козацтва, якому присвятив близько 60-ти наукових і науково-популярних праць. Найповніше вчений опрацював добу Хмельниччини, опублікувавши монографію “Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр.”.

Проте основною тематикою досліджень Володимира Грабовецького стала історія багатовікового національно-визвольного руху карпатських опришків, зокрема діяльність Олекси Довбуша. В архівах дослідник виявив понад 350 нових документів про опришків XVI–XVIII ст., з них 70 про Олексу Довбуша, якому присвятив 150 наукових праць. Проблеми опришківського руху автор узагальнив у трьох монографіях: “Антифеодальний рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст.”, “Карпатське опришківство” і “Олекса Довбуш”. Вони стали новим словом в українській історіографії. В умовах партійно-тоталітарної диктатури важко переоцінити їхнє наукове, національно-культурне й виховне значення. За тих часів Олекса Довбуш, опришківський рух були символами нескореності

нації та її боротьби за свободу, що виховували почуття національного самоусвідомлення. Все це дає підстави вважати творчість Володимира Грабовецького того періоду явищем національно-культурного шістдесятництва, проявом моральної опозиції режиму. Пильний погляд т. зв. "компетентних органів", їхні "виховні" заходи, що зводились до шантажу та залякування, дослідник відчував на собі всі роки існування тоталітарного режиму.

Попри все невтомна дослідницька праця тривала. Володимир Грабовецький найбільше зусиль доклав до вивчення історії Прикарпаття, що стало продовженням давньої традиції історичних досліджень країв і регіонів України, біля джерел якої були такі видатні вчені, як Михайло Грушевський, Іван Франко, Володимир Гнатюк, Іван Крип'якевич, Степан Томашівський.

Сьогодні не можна уявити історії Прикарпаття без таких книжок, як "Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис", "Нариси історії Івано-Франківська", шеститомне видання "Нариси історії Прикарпаття", тритомна "Ілюстрована історія Прикарпаття". На думку вченого, ґрунтовне вивчення історичної спадщини окремих регіонів має стати передумовою принципово нового концептуального осмислення історії України, її ролі й місця в минулому та сучасному геополітичному просторі.

У науковому доробку Володимира Грабовецького своєрідної динаміки набула українська історична урбаністика. Історичним нарисом "Звенигород", що з'явився ще 1959 р., вчений започаткував видання серії історико-краєзнавчих нарисів, які переросли у фундаментальні монографії: "Історія Коломиї", "Історія Калуша", "Нариси історії Галича" та ін. Він був подвижником написання історії міст і сіл Прикарпаття.

Академік АН Вищої школи України Володимир Грабовецький зробив чимало для розвитку української наукової біографістики. У своїх працях він висвітлив життя і діяльність багатьох національних героїв України – Мухи, Северина Наливайка, Гната і Семена Височанів, Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса, Данила Нечая, Олекси Довбуша, Івана Капущака, Івана Смицнюка, Василя Баюрака, Івана Бойчука та багатьох інших.

У науковому доробку вченого – близько 50-ти наукових праць зі спеціальних історичних дисциплін – історіографії, археографії, генеалогії, геральдики, історичної хронології.

З початку 1990-х рр. Володимир Грабовецький виступив ініціатором і організатором цілої низки наукових конференцій. Після багатолітнього замовчування і фальсифікацій історичного минулого України важливо було зосередити зусилля науковців на найважливіших проблемах національної історіографії. У зв'язку з цим у 1990 р. було проведено наукову конференцію, присвячену 500-річчю селянського повстання під проводом Мухи. 1991 р. організовано науково-теоретичні конференції, присвячені 125-річчю від дня народження визначного українського історика Михайла Грушевського, 105-річчю від дня народження академіка Івана Крип'якевича, 1995 р. відбулася міжвузівська наукова конференція з нагоди 150-річчя українського історика Юліана Целевича, 1999 р. – наукова конференція, присвячена 120-річчю від дня народження Степана Томашівського.

Важливою сторінкою наукової біографії Володимира Грабовецького є краєзнавчо-пошукова та музеєзнавча діяльність. Протягом 50-ти років він збирав усе, що стосувалося опришків. Зокрема, виявив понад тисячу одиниць матеріалів про О. Довбуша. За його ініціативою та участю 1995 р. в Івано-Франківську відкрито

історико-меморіальний музей Олекси Довбуша, колектив якого веде значну дослідницьку і патріотично-виховну роботу. Знаний в краї науковець Петро Арсенич з цього приводу пригадує: "Я спочатку був прихильником відкриття такого музею у Печеніжині чи Космачі, але Володимир Васильович переконав мене у потребі відкриття музею саме в обласному центрі. Я свого часу передав для музею ряд експонатів, зокрема, рідкісну фотографію Церкви в с. Космач та книгу автора Кучурака «Олекса Довбуш – славний ватажок опришків». Книга написана в жанрі історичної повісті і вийшла друком у Коломиї, 1900 р. У згаданому музеї я організував свою виставку: «Олекса Довбуш у філокартії»".

Плідну дослідницьку працю Володимир Васильович поєднував з підготовкою висококваліфікованих фахівців-істориків. Під його безпосереднім керівництвом із числа колишніх студентів виросла ціла історична школа, нова генерація українських науковців, які вивчають важливі проблеми історії України. Серед них вже відомі в краї і в Україні дослідники – Ігор Цепенда, Петро Сіреджук, Володимир Пришляк, Микола Вегеш, Богдан Гаврилів, Василь Педич та багато інших. Про неабияку підтримку В. Грабовецьким молодих науковців Петро Арсенич згадує: "З Володимиром Васильовичем Грабовецьким я вперше познайомився 1960 р., у Львові, в Інституті суспільних наук АН УРСР. З того часу я неодноразово приїжджав до нього як старшого наукового співробітника, автора багатьох статей і книг з історії західноукраїнських земель, наукових робіт про Олексу Довбуша. Я прагнув одержати консультацію по виявленню архівних джерел, книг, необхідних для написання краєзнавчої літератури.

У Львові Володимир Грабовецький познайомив мене зі своїм наставником – видатним істориком, академіком Іваном Петровичем Крип'якевичем, який дозволив мені ознайомитися з науковою картотекою про населені пункти Галичини. Тоді знаний учень І. Крип'якевича Володимир Грабовецький подарував мені книги про Олексу Довбуша, зокрема свою працю «Народні музеї Львівщини», що вийшла друком у Львові, 1961 р. Наш славний земляк заохочував мене підготувати нарис про Галич, а він посприяє у виданні як співавтор. 1964 р. у видавництві «Каменяр» вийшла наша перша спільна книжка про Галич. Я був безмежно радий, бо це була моя перша книжечка у співавторстві з відомим істориком. Після схвальних рецензій про видану нами книгу Володимир Грабовецький відзначив, що ми будемо спільно готувати й наступну книгу про Гуцульщину, чому я був, зрозуміло, дуже радий. У 1968 р. Володимир Грабовецький захистив докторську дисертацію на тему «Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI–XIX ст.».

Я в Інституті фольклору та етнографії АН УРСР у професора Костя Гуслистого здав кандидатський екзамен, і мені затвердили тему дисертації «Володимир Шухевич – дослідник Гуцульщини». Працюючи над цією темою, я мав можливість відвідати бібліотеки і архіви Львова, Києва, Одеси, Москви, Ленінграда. Рукопис майбутньої книги передав В. Грабовецькому, який включив її у видавничі плани Львівського державного університету імені І. Франка. Це для мене був серйозний успіх.

Однак після мого звільнення 1966 р. з посади викладача археології та етнографії Івано-Франківського педінституту «За поддержку идеологии украинского буржуазного национализма, за связь с националистом Морозом В. Я.» та різкої критики мене секретарем ЦК з ідеології Валентином Маланчуком моє прізвище у видавництві викреслили як співавтора. Незважаючи на це, я продовжував співпрацювати з Володимиром Грабовецьким, який не відцурався мене.

Наша співпраця стала більш тісною після переведення Володимира Васильовича на роботу до Івано-Франківська, 1975 р. Упродовж 1975 – 1990-х рр. учений працював на посаді професора кафедри історії СРСР і УРСР. У 1990 р. з ініціативи В. Грабовецького було створено кафедру історії України, яку професор успішно очолював 16 років. Того ж 1990 р. я повернувся на викладацьку роботу в педінститут, і моя співпраця з академіком пожвавилася. Я деякий час працював під його керівництвом, читав лекції з археології, етнографії та історії України. Крім того, я часто виступав на наукових конференціях, організатором яких був Володимир Васильович Грабовецький… За прикладом професора Володимира Грабовецького я також опублікував статті про археологічні пам'ятки краю, музеї Прикарпаття, про населені пункти Нижній Березів, Криворівню, Кобаки, Кути, Яворів, Снятин, Городенку, Тлумач, про відомих вчених, письменників, етнографів, краєзнавців В. Гнатюка, Й. Кобринського, І. Франка, Лесю Українку, Ю. Федьковича, Г. Хоткевича, В. Шухевича, Б. Лепкого, К. Трильовського, про галицькі родини Заклинських, Бурачинських, Іванчуків. Позитивна оцінка моєї діяльності академіком В. Грабовецьким заохочувала мене до подальшої праці на ниві історичного краєзнавства".

Про ще один аспект наукових зацікавлень академіка В. В. Грабовецького П. Арсенич згадує таке: "Володимир Грабовецький опублікував ряд книг та статей про Тараса Шевченка. Назвемо лише окремі з них: «Скульптурна Шевченкіана Прикарпаття. Путівник», 1989 р.; «Моринці. Сторінки історії села Тараса Шевченка та вшанування Кобзаря», 2008 р.; «Кобзар Т. Шевченка – безсмертний у віках», 2009 р.; «Історія встановлення першого скульптурного пам'ятника Тарасові Шевченкові у Винниках», 2012 р. та ін.".

Громадська діяльність науковця ще з 1966 р. тісно пов'язана з українським Товариством охорони пам'яток історії та культури. Впродовж 1960-х – 1970-х рр. В. Грабовецький обирався членом президії правління і постійним головою секції історичних пам'яток. Був почесним головою Івано-Франківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців. Дослідник був ініціатором встановлення пам'ятника Олексі Довбушу в Печеніжині, увічнення пам'ятних місць, пов'язаних із життям і діяльністю народного героя та його послідовників у Івано-Франківську, Космачі, Яремчі, де було встановлено пам'ятні обеліски, меморіальні дошки.

У час національного і державного відродження України Володимир Грабовецький всі свої сили спрямовував на висвітлення маловідомих сторінок історії України, повернення народові імен забутих героїв національно-визвольного руху, діячів науки і культури. Одночасно вів популяризаторську роботу серед вчителів, студентів, громадськості краю, виступав з авторськими програмами по радіо і телебаченню.

Його багаторічна наукова і культурно-громадська діяльність високо оцінені. 1989 р. Володимира Васильовича було нагороджено орденом "Знак пошани". Він лауреат обласних краєзнавчих премій імені Івана Вагилевича (1991) та академіка Івана Крип'якевича (1998), нагороджений медаллю на відзнаку плідної роботи на ниві охорони пам'яток історії та культури України (1992). У 1995 р. Указом Президента України В. В. Грабовецькому присвоєно почесне звання "Заслужений діяч науки і техніки України" за значний особистий внесок у розвиток національної освіти, впровадження сучасних форм навчання і виховання молоді. Того ж року Володимир Васильович був обраний академіком АН Вищої школи України по відділенню історії, філософії та права. У 1997 р. вченого нагороджено почесним знаком Міністерства освіти України "Відмінник освіти України"; він кавалер ордена

“За заслуги” трьох ступенів. Його обрано почесним громадянином 13-ти міст і сіл України. У 2000 р. з благословення Святійшого патріарха України Філарета В. Грабовецького нагороджено грамотою за заслуги перед Українською Православною Церквою Київського Патріархату, а єпархія УГКЦ нагородила вченого ювілейною золотою медаллю з нагоди 2000-ліття Різдва Христового. З 2000 р. В. Грабовецький почесний член Українського історичного клубу м. Москви, з 2004 р. – почесний доктор Ужгородського національного університету. У 2003 р. Міністерство освіти і науки України відзначило Почесною грамотою Володимира Васильовича – завідувача кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника за багаторічну сумлінну працю, особистий внесок у підготовку висококваліфікованих спеціалістів, плідну науково-педагогічну діяльність. У 2007 р. ухвалою Вченої ради Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника Володимиру Васильовичу Грабовецькому присвоєно звання “Почесний професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника”. Того ж року рішенням кафедри історії України цього вишу В. В. Грабовецькому присвоєно звання “Почесний завідувач кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника”.

4 грудня 2015 р. видатного українського історика не стало. Праці Володимира Грабовецького увійшли у золотий фонд української історіографії. У дослідження історії краю його вклад неоціненний, а обсяг зробленого вражає масштабністю і багатогранністю. 65 років своєї подвижницької праці він віддав вивченню славного історичного минулого рідного народу, підготовці нової генерації українських науковців, вихованню студентів у дусі українського патріотизму. Не буде перебільшенням сказати, що кожен із прикарпатських істориків молодої генерації так чи інакше формувався під впливом наукового доробку академіка Володимира Грабовецького. Світла пам’ять про нього назавжди збережеться в наших серцях!

Безперечно, життєвий шлях та науковий доробок видатного історика Прикарпаття ще чекають свого дослідника. Тут у пригоді стануть документи та матеріали, що відклалися впродовж життя вченого та передані до Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника та Державного архіву Івано-Франківської області, де зберігаються у особових фондах. Усі опубліковані Володимиром Васильовичем книжки передані до Відділу краєзнавчої літератури Івано-Франківської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Івана Франка.

Петро Арсенич, Андрій Королько, Лілія Шологон (Івано-Франківськ)

БІБЛІОГРАФІЯ
“УКРАЇНСЬКОГО АРХЕОГРАФІЧНОГО ЩОРІЧНИКА. НОВА СЕРІЯ”
(ВИП. 1–20)

АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

1. Александрович Володимир. Мистецькі сюжети Холмського літопису князя Данила Романовича: Нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела // 2009. – Вип. 13–14. – С. 38–72.

2. Атаманенко Алла. “Бюлетень Української Вільної Академії Наук” за 1946 рік як джерело до вивчення розвитку української історичної науки в діаспорі // 2002. – Вип. 7. – С. 133–143.

3. Атаманенко Віктор. Інвентарні описи Межиріча XVII століття // 2002. – Вип. 7. – С. 71–83.

4. Бобятинський Конрад. Невідомі джерела з історії військових дій у період війни Речі Посполитої з Московією на території Великого князівства Литовського у 1654–1655 роках // 2007. – Вип. 12. – С. 7–24.

5. Бондар Наталія. Примірники Острозької Біблії у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського // 2004. – Вип. 8–9. – С. 139–154.

6. Боряк О. О. Порфирій Мартинович про текстологічні засади записування і публікації українських народних дум. (За матеріалами епістолярної спадщини фольклориста) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 31–49.

7. Брехуненко Віктор. “Україніка” в приказній документації Московії XVI–XVІІ ст.: проблема реконструкції первісного складу // 2001. – Вип. 5–6. – С. 40–50.

8. Бульвінський Андрій. Матеріали до українського дипломат арію XVII століття: Каталог документів гетьмана Івана Виговського 1657–1659 років // 2002. – Вип. 7. – С. 84–96.

9. Бутич Іван. Публікація документів у “Чтениях в историческом обществе Нестора-летописца” // 1999. – Вип. 3–4. – С. 15–30.

10. Бутич Іван. Пам’ятка до історії українського дипломатарію // 2004. – Вип. 8–9. – С. 99–104.

11. Войцехівська Ірина. Проблеми археографії у творчості В. С. Іконникова // 1999. – Вип. 3–4. – С. 50–55.

12. Гийдел Ернест. Гарвардська архівна україніка: маловідомі матеріали // 2007. – Вип. 12. – С. 83–88.

13. Гірник о.Олег. Архів Гавриїла Костельника // 2006. – Вип. 10–11. – С. 83–98.

14. Головко Юлія. Проекти та записки з фонду Воронцових Російського державного архіву давніх актів як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII століття // 2012. – Вип. 16–17. – С. 24–35.

15. Дашкевич Ярослав. Мирон Кордуба та його "Бібліографія історії України" // 2001. – Вип. 5–6. – С. 16–24.

16. Дашкевич Ярослав. Львівська академічна археографія // 2002. – Вип. 7. – С. 55–67.

17. Дашкевич Ярослав. Сарацени – таємничий народ середньовічної України (Джерела та їхня інтерпретація) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 7–37.

18. Дубровіна Любов. Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // 1992. – Вип. 1. – С. 59–70.

19. Дубровіна Любов. М. В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України // 1993. – Вип. 2. – С. 32–37.

20. Журба Олег, Абросимова Світлана. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // 1992. – Вип. 1. – С. 34–46.

21. Кавунник Валентин. Ризький прелімінарний договір від 12 жовтня 1920 року в документах Сергія Шелухина // 2013. – Вип. 18. – С. 47–62.

22. Калакура Ярослав. Українська археографічна традиція: історія і сучасність // 2016. – Вип. 19–20. – С. 18–30.

23. Капраль Мирон. Археографічна комісія наукового товариства ім. Шевченка у Львові. (Нарис історії діяльності) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 56–76.

24. Кіржаєв Сергій. Проблеми вивчення стародруків у діяльності Археографічної комісії ВУАН // 1993. – Вип. 2. – С. 15–23.

25. Кіржаєв Сергій. З історії праці Археографічної комісії ВУАН щодо створення правил видання документів // 1993. – Вип. 2. – С. 24–31.

26. Кіржаєв Сергій. Деякі зауваження щодо археографічної діяльності УНТ. (Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія?) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 77–86.

27. Ковальчук Володимир. Класифікація документів мережі ОУН(б) і запілля УПА на Волині та Поліссі у роки Другої світової війни // 2006. – Вип. 10–11. – С. 73–82.

28. Ковальчук Володимир. Інформаційна цінність документів низових структур мережі ОУН(б) і запілля УПА // 2007. – Вип. 12. – С. 32–36.

29. Кравченко Володимир. Книга Литовської метрики № 561: історія створення, зберігання й публікації списків // 2006. – Вип. 10–11. – С. 17–50.

30. Лаптева Людмила. Профессор университета Св. Владимира Н. Д. Иванишев (1811–1874) и его деятельность в Киевской Археографической комиссии // 1992. – Вип. 1. – С. 47–58.

31. Марчук Ігор. Діловодство та архівна справа в УПА–Північ // 2009. – Вип. 13–14. – С. 159–172.

32. Матяш Ірина. Архівна та рукописна україніка в Канаді // 2007. – Вип. 12. – С. 37–82.

33. Миронець Надія. Листування Володимира Винниченка з Микитою Шаповалом як джерело інформації про життя української політичної еміграції в Європі у 1920-х роках // 2009. – Вип. 13–14. – С. 112–126.

34. Мільчев Володимир. Джерела до історії запорозького козацтва в фонді "Славонська генералкоманда" Хорватського державного архіву // 2004. – Вип. 8–9. – С. 88–98.

35. Павленко І. А. Джерела до дослідження антинаціоналістичної агітаційно-пропагандистської діяльності ЦК КП(б)У (1943–1947 рр.) // 2001. – Вип. 5–6. – С. 66–78.

36. Панькова Світлана. Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних і мемуарних джерел // 2010. – Вип. 15. – С. 83–94.

37. Папакін Георгій. Новітня доба археографії: специфіка електронної публікації джерел в Україні // 2016. – Вип. 19–20. – С. 7–17.

38. Песчаний Олег. Періодика в архіві надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні за 1918–1926 роки // 2012. – Вип. 16–17. – С. 74–82.

39. Песчаний Олег. Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах // 2002. – Вип. 7. – С. 124–132.

40. Пірко В. О. Матеріали картографії як джерело до історії Півдня України XVIII ст. // 2001. – Вип. 5–6. – С. 25–39.

41. Плохій Сергій. Від Якова Суші до Атанасія Великого (огляд видань римських джерел з історії української церкви) // 1993. – Вип. 2. – С. 6–14.

42. Потапенко Світлана. “Відомості про старшинських дітей” 1765–1766 років як джерело з історії козацької старшини Слобідської України // 2009. – Вип. 13–14. – С. 90–111.

43. Потапенко Світлана. Фамільний архів Красовських: спроба реконструкції: (За матеріалами фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) // 2013. – Вип. 18. – С. 24–46.

44. Преловська Ірина. Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х роках (На матеріалах фондів № 3984 і Р-5 ЦДАВО України) // 2002. – Вип. 7. – С. 105–123.

45. Преловська Ірина. Дослідження джерел з історії Української автокефальної православної церкви 1920-х – 1930-х років: досягнення і перспективи // 2006. – Вип. 10–11. – С. 51–72.

46. Преловська Ірина. Документальні матеріали з історії соборної діяльності Української автокефальної православної церкви (1921–1930) – Української православної церкви (1930–1937): Джерелознавчий аналіз // 2009. – Вип. 13–14. – С. 127–158.

47. Преловська Ірина. Документи органів безпеки УСРР щодо життя та діяльності Екзарха України митрополита Михаїла (Єрмакова) (1862–1929) // 2010. – Вип. 15. – С. 40–82.

48. Преловська Ірина. Методи і принципи дослідження документальних джерел з історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930) – Української православної церкви (1930–1939) // 2013. – Вип. 18. – С. 63–100.

49. Сварник Галина. Між Києвом і Львовом: Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 191–200.

50. Себта Тетяна. Фахові засади архівної політики нацистської Німеччини в Україні: інструкція комісара з охорони архівів (вересень 1941 року) // 2010. – Вип. 15. – С. 95–106.

51. Сидорчук Таїсія. Матеріали Агатангела Кримського в архіві Омеляна Пріцака // 2013. – Вип. 18. – С. 101–116.

52. Сидорчук Таїсія. Листи Наталії Полонської-Василенко до Омеляна Пріцака як джерело стосовно видання праць Миколи Василенка в “Гарвардській серії українських студій” (1970–1971) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 60–74.

53. Синяк Іван. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі // 2009. – Вип. 13–14. – С. 73–89.

54. Синяк Іван. Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляра, інформативний потенціал // 2016. – Вип. 19–20. – С. 31–59.

55. Скочиляс Ігор. Архіви Унійної Церкви на Поділлі XVIII століття: спроба реконструкції // 2004. – Вип. 8–9. – С.105–111.

56. Скочиляс Ігор. Писемні джерела з історії Галицької (Львівської) єпархії XII–XVIII століть // 2010. – Вип. 15. – С. 7–39.

57. Сохань Павло. Стан і перспективи розвитку української археографії // 1992. – Вип. 1. – С. 9–18.

58. Старков Валерій. Текстологічні зауваження до антропологічних і етнографічних праць Ф.К.Вовка // 2002. – Вип. 7. – С. 97–104.

59. Старков Валерій. Періодизація формування джерельної бази у вивченні традиційної ігрової культури людності України: 40-ві – 50-ті роки XIX століття // 2012. – Вип. 16–17. – С. 36–45.

60. Старовойтенко Інна. Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело // 2004. – Вип. 8–9. – С.112–138.

61. Стародуб Андрій. Документи Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 року в архіві Польської Автокефальної Православної Церкви // 2012. – Вип. 16–17. – С. 63–73.

62. Сухих Лідія. Мобілізація матеріальних ресурсів уряду Речі Посполитої проти Визвольної війни українського народу середини XVII століття // 2004. – Вип. 8–9. – С. 22–36.

63. Сухих Лідія, Вовк Ольга. Рукописний збірник Ю. Щербачова з історії російсько-данських відносин у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ: Огляд фонду // 2012. – Вип. 16–17. – С. 46–62.

64. Федорук Ярослав. Рукопис Мартина Ґолінського – археографічна пам’ятка середини XVII століття // 2004. – Вип. 8–9. – С. 37–87.

65. Хмарський Вадим. Археографічна діяльність Одеського Товариства історії і старожитностей у роки віце-президентства М. Н. Мурзакевича (1875–1883) // 2002. – Вип. 7. – С. 23–54.

66. Черкаська Наталія. Джерела Центрального державного історичного архіву України в Києві до історії роду князів Сангушків // 2004. – Вип. 8–9. – С. 7–21.

67. Черкаська Наталія. Джерела з історії приватної архівістики у XVIII столітті: (На прикладі архівів магнатерії Правобережної України) // 2012. – Вип. 16–17. – С. 7–23.

68. Черкаська Наталія. З історії Чуднівського архіву Жевуських // 2013. – Вип. 18. – С. 7–23.

69. Черченко Юрій. Архів ОУН у Києві // 2007. – Вип. 12. – С. 25–31.

70. Черченко Юрій. Документи Богдана Кентржинського в архіві ОУН у Києві // 2009. – Вип. 13–14. – С. 173–190.

71. Швидько Ганна. Фамільні архіви Гетьманщини: Археографічний аналіз публікацій // 2002. – Вип. 7. – С. 13–22.

ПАМ’ЯТКИ ІСТОРІОГРАФІЇ

72. Стариков Григорій. Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України // 2016. – Вип. 19–20. – С. 77–112.

73. Федорук Ярослав. Невідома стаття Івана Крип’якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років // 2006. – Вип. 10–11. – С. 101–110.

Крип’якевич Іван. Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 111–160.

Крип’якевич Иван. Турецкая политика Богдана Хмельницкого // 2006. – Вип. 10–11. – С. 161–179.

Коментарі (Ярослав Федорук) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 180–196.

74. Федорук Ярослав. Нездійснений проект перевидання “Українських народних дум” Катерини Грушевської у “Гарвардській серії українознавства” // 2013. – Вип. 18. – С. 128–142.

Пріцак Омелян. Kateryna Hruševśka (1900 – ?) // 2013. – Вип. 18. – С. 143–146.

Коментарі (Ярослав Федорук) // 2013. – Вип. 18. – С. 146–152.

75. Фелонюк Андрій. Неопублікований нарис Євгена Завалинського про польсько-турецькі відносини у XV–XVII століттях // 2013. – Вип. 18. – С. 119–122.

Лю Макот [Євген Завалинський]. Польща забороловм культури // 2013. – Вип. 18. – С. 123–126.

Коментарі (Андрій Фелонюк) // 2013. – Вип. 18. – С. 126–127.

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ: ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ, КАРТОГРАФІЯ, СФРАГІСТИКА, ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ІН.

76. Білокінь Сергій, Панькова Світлана, Чернецький Євген. Рід Словачевських // 2010. – Вип. 15. – С. 140–148.

77. Векленко Віктор, Ковальова Ірина, Шалабудов Володимир. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // 2004. – Вип. 8–9. – С. 190–221.

78. Ґречило Андрій. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // 2007. – Вип. 12. – С. 99–106.

79. Гречило Андрій. Утвердження герба Української Народної Республіки в 1917–1918 рр. // 2016. – Вип. 19–20. – С. 140–153.

80. Зінченко Світлана. Історіографія та проблеми каталогізації давніх оправ книг // 2009. – Вип. 13–14. – С. 241–249.

81. Корнієнко В’ячеслав, Сінкевич Наталія. Написи-графіті XVI–XVII століть центральної нави Софії Київської як джерело до біографістики та генеалогії // 2010. – Вип. 15. – С. 117–128.

82. Корнієнко В’ячеслав. Топоніми у графіті Софії Київської XI–XVII століть // 2013. – Вип. 18. – С. 155–168.

83. Круковський Орест. Українська фалеристика другої половини XIX – середини XX століть у збірках Львівського історичного музею // 2012. – Вип. 16–17. – С. 90–108.

84. Кучерук Олександр. До історії символіки Організації Українських Націоналістів // 2002. – Вип. 7. – С. 174–182.

85. Кучерук Олександр. Печатки Організації Українських Націоналістів Львівщини 1942 року // 2004. – Вип. 8–9. – С. 222–224.

86. Ленченко Володимир. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття // 2004. – Вип. 8–9. – С. 157–189.

87. Ленченко Володимир. Рукописні плани міст і фортець Південної України та Криму XVII–XVIII століть // 2006. – Вип. 10–11. – С. 199–221.

88. Ленченко Володимир. Столиця Гетьманщини Глухів за планами XVIII століття // 2009. – Вип. 13–14. – С. 223–240.

89. Ленченко Володимир. Місто Прилуки та його жителі за планом 1730-х років // 2010. – Вип. 15. – С. 109–116.

90. Ленченко Володимир. Місто Лубни за планом 1746 року // 2012. – Вип. 16–17. – С. 85–89.

91. Ленченко Володимир. Полтава на рукописних планах 1730 року // 2013. – Вип. 18. – С. 169–172.

92. Мальченко Олег. Змінні порохівниці казнозарядної артилерії XV–XVI століть у колекціях українських музеїв // 2016. – Вип. 19–20. – С. 115–139.

93. Ситий Ігор. Клейноди останнього українського гетьмана (За матеріалами Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського) // 2002. – Вип. 7. – С. 147–150.

94. Ситий Ігор, Федорук Олесь. До родоводу Куліша // 2010. – Вип. 15. – С. 129–139.

95. Скочиляс Ігор. Язловецьке намісництво на Західному Поділлі у XVII – першій половині XVIII століть: територіальний “родовід” та парафіяльна мережа: (Історико-географічний аспект) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 222–239.

96. Скочиляс Ірина. Греко-католицькі парафіяльні печатки Старосольського деканату Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст. // 2001. – Вип. 5–6. – С. 51–65.

97. Скочиляс Ірина. Богородичні сюжети в парафіяльних печатках Перемишльської єпархії XIX – початку XX століття // 2002. – Вип. 7. – С. 151–173.

98. Скочиляс Ірина. Функціонування парафіяльних штемпелів у Перемишльській єпархії: місця виготовлення, їхня вартість та причини заміни // 2007. – Вип. 12. – С. 91–98.

99. Скочиляс Ірина. Деканатські печатки Жовківського округу кінця XVIII – початку XX століття // 2009. – Вип. 13–14. – С. 250–262.

100. Скочиляс Ірина. Печатки єпископа Перемишльського, Самбірського і Сяноцького Константина (Чеховича) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 154–166.

ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

101. Gmiterek Henryk. Młodzież kijowszczyzny w Akademii Zamojskiej (1595–1784) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 230–241.

102. Абросимова Світлана, Мицик Юрій. Колекція документів з історії запорозького козацтва в зібранні Дніпропетровського історичного музею // 1999. – Вип. 3–4. – С. 200–211.

103. Ададуров Вадим. Призначення Наполеном I “Імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь та Україна” і діяльність на цій посаді графа Тадеуша Морського // 2007. – Вип. 12. – С. 154–175.

104. Александрович Володимир. Архівні матеріали до російського епізоду в біографії львівською маляра вірменського походження Симона Богушовича // 1992. – Вип. 1. – С. 211–219.

105. Александрович Володимир. Мистецькі клопоти князя Олександра Заславського // 2010. – Вип. 15. – С. 169–214.

106. Александрович Володимир. В якому монастирі проживала мати короля Данила Романовича? Свідчення джерел проти пропонованих “широких” трактувань // 2016. – Вип. 19–20. – С. 169–194.

107. Білокінь Сергій. Матеріали з історії мистецтвознавства в архіві В. Л. Модзалевського. (Етюд з мистецтвознавчого джерелознавства) // 1992. – Вип. 1. – С. 186–210.

108. Білокінь Сергій. Про особливі методи боротьби НКВД з українським підпіллям (1947–1949) // 2013. – Вип. 18. – С. 354–364.

109. Біляшівський Богдан. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій // 2002. – Вип. 7. – С. 243–258.

110. Бовуа Даніель. “Щоденник” Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу // 2004. – Вип. 8–9. – С. 322–345.

111. Бойко Анатолій. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст. // 2001. – Вип. 5–6. – С. 242–262.

112. Боцюрків Богдан. Міфологія чи мартирологія? Досвід і проблеми наукових досліджень сталінської ліквідації греко-католицької церкви в Галичині 1944–1946 рр. // 2001. – Вип. 5–6. – С. 163–172.

113. Бурлака Галина. Лектура Михайла Грушевського доуніверситетських часів // 2013. – Вип. 18. – С. 296–310.

114. Ворончук І. О. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // 1999. – Вип. 3–4. – С. 212–229.

115. Ганкевич В. Ю., Шендрікова С. П. Всесвітній мусульманський конгрес // 2001. – Вип. 5–6. – С. 173–197.

116. Гирич Ігор. М. Грушевський і М. Василенко. (До історії творчих взаємин) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 344–355.

117. Гирич Ігор. Володимир Леонтович в українському громадсько-політичному житті // 2012. – Вип. 16–17. – С. 268–299.

118. Гірік Сергій. Ідеологія партії боротьбистів в українській історіографії // 2013. – Вип. 18. – С. 324–342.

119. Гнатенко Л. А. Поєднання палеографічних та орфографічних досліджень при вивченні староукраїнських писемних пам’яток // 1999. – Вип. 3–4. – С. 103–109.

120. Дашкевич Ярослав. Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста, її передісторія та історія // 1992. – Вип. 1. – С. 220–260.

121. Дашкевич Ярослав. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // 1993. – Вип. 2. – С. 40–47.

122. Дашкевич Ярослав. Типологія актів з історії щоденного життя Львова. (Вірменська колонія кінця XVI – початку XVII ст.) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 169–199.

123. Дзира Іван. Українське літописання XV–XVIII століть у вітчизняній історіографії 1918–1935 років // 2012. – Вип. 16–17. – С. 300–326.

124. Дубровіна Любов. Статути Всенародної бібліотеки України при ВУАН як джерело з історії розвитку та трансформації ідеї Національної бібліотеки (1918–1934) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 308–330.

125. Дудко Віктор. Стаття Івана Лашнюкова “Об отношениях галицких русинов к соседям” (1862): атрибуція, проблематика, контексти // 2006. – Вип. 10–11. – С. 362–385.

126. Дудко Віктор. Запис про Тараса Шевченка у щоденнику Олени Штакеншнейдер: проблеми коментування // 2007. – Вип. 12. – С. 176–185.

127. Дудко Віктор. Джерела статті Павла Грабовського “Микола Гаврилович Чернишевський” // 2009. – Вип. 13–14. – С. 326–336.

128. Дудко Віктор. Із Шевченкового петербурзького оточення: Єгор Розаліон–Сошальський, Степан Яновський // 2012. – Вип. 16–17. – С. 222–239.

129. Дудко Віктор. Хронологія видання журналу “Основа” // 2013. – Вип. 18. – С. 272–295.

130. Дячок Олег. Хроніст Алессандро Ґваньїні // 2004. – Вип. 8–9. – С. 299–321.

131. Зиблікевич Євген. Одіссея архівної спадщини Вячеслава Липинського (Відень – Райхенау – Берлін – Баден – Філадельфія) // 1992. – Вип. 1. – С. 119–123.

132. Калакура Ярослав. Археографічна школа Університету Св. Володимира // 2012. – Вип. 16–17. – С. 240–255.

133. Капраль Мирон. Огляд історіографії національних взаємостосунків у Львові XVI–XVII століть // 2002. – Вип. 7. – С. 216–231.

134. Капраль Мирон. Історико-урбаністичний розвиток Жовкви від заснування до кінця XVIII століття // 2016. – Вип. 19–20. – С. 268–281.

135. Кислий В. М. Джерела з історії Українського університету та Української політехнічної школи у Львові // 1993. – Вип. 2. – С. 123–135.

136. Ковальчук Володимир. Від підпілля ОУН до запілля УПА: еволюція оунівської мережі на північно-західних українських землях // 2004. – Вип. 8–9. – С. 381–409.

137. Ковальчук Володимир. Українське питання у листуванні членів ОУН з італійськими державними діячами у 1930-х роках // 2009. – Вип. 13–14. – С. 352–364.

138. Ковальчук Володимир. Зміни в системі шифрування документів ОУН(б) у 1947–1948 роках // 2013. – Вип. 18. – С. 343–353.

139. Ковальчук Володимир. Бої та сутички між українськими повстанцями та радянськими “молдавськими” партизанськими з’єднаннями (Південна Волинь, кінець 1943 – початок 1944 років) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 351–361.

140. Ковальчук Михайло. Український національний рух у квітні 1917 року // 2007. – Вип. 12. – С. 215–223.

141. Ковальчук Михайло. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Лівобережній Україні (липень – грудень 1919 року) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 337–351.

142. Ковальчук Михайло. Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 року // 2010. – Вип. 15. – С. 285–297.

143. Ковальчук Михайло. Боротьба за владу й українізація на Румунському фронті наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. // 2016. – Вип. 19–20. – С. 323–337.

144. Когут Зенон. Переяславська угода та ідея споконвічних прав України в політичній та історичній думці Гетьманщини // 2006. – Вип. 10–11. – С. 291–297.

145. Колодзєйчик Даріюш. Кам’янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672–1699 років // 1992. – Вип. 1. – С. 113–118.

146. Коровицький Іван. Архів Вячеслава Липинського // 1992. – Вип. 1. – С. 124–128.

147. Короткий Віктор. Участь Володимира Антоновича у виданні поетичних творів Тараса Шевченка // 2010. – Вип. 15. – С. 251–284.

148. Крикун Микола. Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України // 1992. – Вип. 1. – С. 157–178.

149. Кучерук Олександр. Микола Битинський – геральдист, історик, митець // 2006. – Вип. 10–11. – С. 398–419.

150. Ліпінін С. І. Набуття та захист земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI – першій половині XVII ст. // 2001. – Вип. 5–6. – С. 224–241.

151. Ляхоцький Володимир. Перші історичні та книгознавчі студії Івана Огієнка // 1999. – Вип. 3–4. – С. 291–307.

152. Майборода Раїса. Джерела з історії прикарпатського села XVIII ст. (табель панщини с. Воля Брижавська 1776 р.) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 242–252.

153. Мариновський Юрій. Герби міста Черкас: спроба узагальнення виявлених джерел // 1992. – Вип. 1. – С. 134–143.

154. Мариновський Юрій. Документальні свідчення про останні роки монастирів на Черкащині: 20-ті роки XX ст. // 1993. – Вип. 2. – С. 68–91.

155. Мариновський Юрій. Касожський етнос і гіпотеза про початок міста Черкаси в X–XI ст. // 1999. – Вип. 3–4. – С. 88–97.

156. Марчук Ігор. До питання про утворення та організаційну побудову УПА на Волині // 2004. – Вип. 8–9. – С. 410–422.

157. Маслійчук Володимир. Ілля Іванович Квітка – малознаний історик кінця XVIII – початку XIX століття // 2006. – Вип. 10–11. – С. 318–342.

158. Маслійчук Володимир. Ставлення до жінки в Острогозькій провінції 60-х – 70-х років XVIII століття (за матеріалами фонду 1807 Центрального державного історичного архіву України в місті Києві) // 2007. – Вип. 12. – С. 128–153.

159. Маслійчук Володимир. Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві (Слобідсько–Українській губернії) 1788–1798 рр. // 2016. – Вип. 19–20. – С. 282–304.

160. Матяш Ірина. Перший вищий навчальний заклад архівного профілю в Україні. (З історії Київського археологічного інституту) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 264–290.

161. Мацюк Орест. Італійський папір в Давній Русі та в Україні в XIII–XVI ст. // 1992. – Вип. 1. – С. 129–133.

162. Михайловський Віталій. Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444) // 2004. – Вип. 8–9. – С. 227–265.

163. Мицик Юрій. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // 1992. – Вип. 1. – С. 72–93.

164. Мицик Юрій. Огляд джерел з історії України та Росії XV–XIX ст. в зібраннях ФРН // 1999. – Вип. 3–4. – С. 110–140.

165. Навроцька Анна. Найдавніша книга духовного суду Львівської православної єпархії 1668–1674 років (Зі збірки Національного музею у Львові) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 284–302.

166. Нікітенко Надія, Корнієнко В'ячеслав, Рясная Тамара. Нова спроба дезавуювати ювілей Софії Київської // 2012. – Вип. 16–17. – С. 111–128.

167. Нікітенко Надія, Корнієнко В’ячеслав. Ще про натурні дослідження Софії Київської // 2012. – Вип. 16–17. – С. 129–150.

168. Остапчук Віктор. Проблеми і перспективи розвитку української османістики // 1992. – Вип. 1. – С. 94–112.

169. Пасько І. В. До історії Батуринського палацу. (На матеріалах листування К. Г. Розумовського з М. І. Воронцовим) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 253–263.

170. Пересунько Тіна. Європейське турне Української республіканської капели як інструмент культурної дипломатії УНР (1919–1920 роки) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 338–350.

171. Перковський Арнольд. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України // 1992. – Вип. 1. – С. 144–156.

172. Пєсчаний Олег. Український науковий інститут у Берліні // 2001. – Вип. 5–6. – С. 152–162.

173. Пиріг Руслан. Документи “окремої папки” ЦК КП(б)У як історичне джерело // 1999. – Вип. 3–4. – С. 331–343.

174. Підгорна Наталя, Плохій Сергій. Джерела з історії німецьких колоній Півдня України (кінець XVIII – початок XIX ст. // 1992. – Вип. 1. – С. 179–185.

175. Поліщук Володимир. Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 році // 2002. – Вип. 7. – С. 185–215.

176. Поліщук Володимир. Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (На прикладі Луцького замкового уряду, 1561–1567 роки) // 2004. – Вип. 8–9. – С. 266–298.

177. Поліщук Володимир. Особливості проведення земського перепису литовсько-руського війська у Волинській землі у 1528 році // 2012. – Вип. 16–17. – С. 151–164.

178. Портнов Андрій. Студіум православного богослов’я Варшавського університету (1925–1939) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 386–397.

179. Потапенко Світлана. Ранньомодерна історія Слобідської України в археографічних публікаціях 1990-х – 2000-х років: основні тенденції // 2012. – Вип. 16–17. – С. 327–334.

180. Потульницький Володимир. Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 356–369.

181. Потульницький Володимир. Український консерватизм в XIX – на початку XX ст. // 2001 – Вип. 5–6. – С. 80–111.

182. Потульницький Володимир. Діалектика ірраціонального й раціонального в російській і польській історичній науці другої половини XIX – початку XX століття: Порівняльний аналіз // 2002. – Вип. 7. – С. 259–278.

183. Потульницький Володимир. Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіософії у першій половині XX століття // 2004. – Вип. 8–9. – С. 366–380.

184. Потульницький Володимир. Історіософія Гердера як синтез раціоналізму і пієтизму та її вплив на українську і російську історіографію // 2006. – Вип. 10–11. – С. 309–317.

185. Потульницький Володимир. Німці і німецьке питання в українській історико-політичній науці (1918–1939) // 2007. – Вип. 12. – С. 247–270.

186. Потульницький Володимир, Потульницький Георгій. Реконструкція соціальної ідентичності автора “Слова о полку Ігоревім” у контексті змалювання ним образу князя: історіософський аналіз проблеми // 2010. – Вип. 15. – С. 151–168.

187. Потульницький Володимир. Історіософські ідеї античності (Греція) та середньовіччя (Іспанія) у творчості Михайла Драгоманова та В’ячеслава Липинського: порівняльний аналіз // 2012. – Вип. 16–17. – С. 256–267.

188. Потульницький Володимир. Створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті у 1992 – 1994 роках та її значення // 2016. – Вип. 19–20. – С. 362–375.

189. Преловська Ірина. Джерелознавчий аналіз документальних матеріалів Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря за 1919 рік // 2001. – Вип. 5–6. – С. 198–223.

190. Путро О. І. Гетьман К. Розумовський і судова реформа на Україні–Гетьманщині // 1993. – Вип. 2. – С. 54–61.

191. Рубльов Олександр. Михайло Козоріс: доля інтелігента // 1993. – Вип. 2. – С. 104–122.

192. Рукавіцина Є. В. “Грамматика или известная правила Пения мусикійскаго” М. Ділецького з бібліотеки митрополита Євгенія (Є. О. Болховітінова) // 1993. – Вип. 2. – С. 62–67.

193. Русина Олена. До атрибуції вкладних записів Лаврашівського Євангелія // 1999. – Вип. 3–4. – С. 98–102.

194. Сварник Галина. Перебування письменника Леопольда фон Захер-Мазоха та його родини в Галичині // 2001. – Вип. 5–6. – С. 112–133.

195. Себта Тетяна. Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) // 2007. – Вип. 12. – С. 299–318.

196. Семчинський С. В. Післявоєнна румунська історична періодика // 1999. – Вип. 3–4. – С. 370–376.

197. Сидорчук Таїсія. Союз українських журналістів і письменників. Віденський період 1919–1923 рр. // 2001. – Вип. 5–6. – С. 134–151.

198. Синяк Іван*. Похідна Військова канцелярія Коша Нової Січі // 2006. – Вип. 10–11. – С. 298–308.

199. Скочиляс Ігор. Південна межа Галицької (Львівської) єпархії у XV–XVIII століттях (Історико-географічний аспект) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 303–325.

200. Старков Валерій. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури людності України: кінець 1910-х – початок 1930-х років // 2013. – Вип. 18. – С. 311–323.

201. Старков Валерій. Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1887 року // 2016. – Вип. 19–20. – С. 305–312.

202. Старченко Наталя. Каптуровий суд першого безкоролів’я крізь призму скарг (1572–1574) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 265–283.

203. Старченко Наталя. Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI століття // 2012. – Вип. 16–17. – С. 165–186.

204. Старченко Наталя. “Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки в ранньомодерному соціумі Волині // 2016. – Вип. 19–20. – С. 239–267.

* В змісті випуску помилково зазначено “Ігор Синяк”.

205. Тарасенко Інна. Творчість хроніста XVII століття Самуеля Твардовського в історіографії // 2007. – Вип. 12. – С. 109–127.

206. Тельвак Віталій. Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (Перша третина XX століття) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 365–397.

207. Тельвак Віталій. “Історичні вправи” Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції // 2016. – Вип. 19–20. – С. 313–322.

208. Тимошенко Леонід. Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив на релігійні культури Східної Європи: (До 450-річчя видання пам’ятки) // 2013. – Вип. 18. – С. 196–218.

209. Ткаченко Ігор. Михайло Грушевський і цензура (1901–1914 роки) // 2007. – Вип. 12. – С. 207–214.

210. Ткачук Віталій. “Да исправится молитва моя, яко кадило пред Тобою”: кадження у парафіях Київської митрополії XVII–XVIII століть // 2013. – Вип. 18. – С. 245–271.

211. Ткачук Віталій. Київський рукописний уніатський служебник другої половини XVII століття: кодикологічний опис // 2016. – Вип. 19–20. – С. 226–238.

212. Толочко Олексій. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // 1993. – Вип. 2. – С. 92–103.

213. Толочко Олексій. Текстологічні спостереження над збірниками, що містять Густинський літопис. (До питання про реконструкцію архетипу) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 141–168.

214. Ульяновський Василь. Національне питання в Університеті Св. Володимира в 1917–1918 роках: спроба відкриття кафедри історії України // 2007. – Вип. 12. – С. 224–246.

215. Федорук Ярослав. Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 році // 2002. – Вип. 7. – С. 232–242.

216. Федорук Ярослав. Книгозбірні та архіви Дмитра Дорошенка: слідами одного інскрипту В’ячеслава Липинського // 2007. – Вип. 12. – С. 271–298.

217. Федорук Ярослав. Рінський союз між бранденбурзьким курфюрстом і Королівською Пруссією в оцінці Яна Казимира та його двору восени 1655 року // 2010. – Вип. 15. – С. 215–231.

218. Федорук Ярослав. Англійсько–шведські відносини у 1654–1656 роках і політика Карла X Ґустава у Речі Посполитій // 2012. – Вип. 16–17. – С. 187–221.

219. Федорук Ярослав. Трансільванське князівство у 1656 році: вибір політики між Україною, Швецією та Річчю Посполитою // 2013. – Вип. 18. – С. 219–244.

220. Фелонюк Андрій. Євген Завалинський – призабутий тюрколог (З історії українського сходознавчого осередку Львова 1930-х – початку 1940-х років) // 2010. – Вип. 15. – С. 298–324.

221. Франчук Є. І. Еволюція поняття “Книга” як об’єкта книгознавства та джерелознавства // 1999. – Вип. 3–4. – С. 377–403.

222. Черкаська Наталія. Польська шляхта на Правобережній Україні початку XX століття: національна ідея чи крайова ідеологія? // 2007. – Вип. 12. – С. 186–206.

223. Черченко Юрій. Зиновій Книш – історіограф УВО та ОУН // 2013. – Вип. 18. – С. 365–378.

224. Шамрай М. А. Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень (За матеріалами фонду Відділу стародруків ЦНБ АН України) // 1993. – Вип. 2. – С. 48–53.

225. Яременко Максим. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII століття і “літературні уподобання” монашества // 2004. – Вип. 8–9. – С. 346–365.

226. Ясь Олексій. “История Малой России” Д. Бантиша-Каменського у світлі дослідницького інструментарію // 2006. – Вип. 10–11. – С. 343–361.

227. Ясь Олексій. “Невикінчена” харизма. Образ Івана Мазепи в конструкції Мазепинського ренесансу Олександра Оглоблина // 2009. – Вип. 13–14. – С. 398–414.

228. Ясь Олексій. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник // 2010. – Вип. 15. – С. 232–250.

229. Ясь Олексій. Людина модерна та людина історична, або Переддень “антропологічного повороту” у рецепції Бориса Крупницького // 2013. – Вип. 18. – С. 379–398.

230. Ящук Олександр. Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання: (На прикладі “Літописця великих князів литовських”) // 2013. – Вип. 18. – С. 175–195.

231. Ящук Олександр. Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського літописання (На прикладі “Хроніки Великого князівства Литовського”) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 195–225.

ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

232. Александрович Володимир. Боргове зобов’язання друкаря Івана Федоровича перед краківським купцем Фольтином Бертольдо від 29 травня 1581 року // 2002. – Вип. 7. – С. 297–302.

233. Александрович Володимир. Опис замку в Бродах 1689 року // 2004. – Вип. 8–9. – С. 544–565.

234. Александрович Володимир. Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року // 2006. – Вип. 10–11. – С. 423–449.

235. Александрович Володимир. Унікальне джерельне свідчення середини XVIII століття про поширення гравійованих ікон // 2012. – Вип. 16–17. – С. 363–373.

236. Атаманенко Віктор. Опис Острозької волості 1654 року // 2004. – Вип. 8–9. – С. 504–528.

237. Білокінь Сергій. Промова Григорія Політики в загальних зборах українського шляхетства у Глухові про права, переваги й потреби України (1763 рік) // 2010. – Вип. 15. – С. 414–433.

238. Брехуненко Віктор, Нагельський Мирослав. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // 2004. – Вип. 8–9. – С. 425–452.

239. Бурім Дмитро. Створення Української установи довіри в Німецькій імперії: політика урядових кіл Німеччини та українська політична еміграція (1938–1945) // 2010. – Вип. 15. – С. 591–618.

240. Бурім Дмитро. Українська еміґрація в епістолярних джерелах: Листи Дмитра Дорошенка до Миколи Стороженка (1925–1928) // 2012. – Вип. 16–17. – С. 438–530.

241. Бурім Дмитро. Інтеграційні процеси в українському студентському русі на теренах міжвоєнної Німеччини: (До історії створення та діяльності Союзу

українських студентських організацій у Німеччині та Вільному місті Данциґу у 20-х роках XX століття) // 2013. – Вип. 18. – С. 547–575.

242. Бурім Дмитро, Черченко Юрій. Реферат Володимира Стахіва про основні напрямки дослідження зовнішньополітичної діяльності ОУН у міжвоєнний період // 2016. – Вип. 19–20. – С. 481–516.

243. Верба Ігор, Заруба Віктор. З епістолярної спадщини Олександра Оглоблина. (Листи до Ніни Синявської. 1973–1978) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 593–601.

244. Вирський Дмитро. Королівське надання на Хортицю князю Яремі Вишневецькому 1648 року // 2009. – Вип. 13–14. – С. 467–474.

245. Врублевський В. Г. Українська Академія наук і Українське наукове Товариство // 1999. – Вип. 3–4. – С. 465–474.

246. Гаухман Михайло. Єврейський погром у Луганську в жовтні 1905 року: рапорт слов’яносербського повітового справника та історичний міф про луганський погром // 2016. – Вип. 19–20. – С. 448–464.

247. Гирич Ігор. За незалежну українську науку. (М. Грушевський. Перспективи і вимоги української науки. Київська сесія Укр. Науки. 1926 р.) // 1992. – Вип. 1. – С. 19–31.

248. Гирич Ігор, Кіржаев Сергій. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу “Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року”) // 1992. – Вип. 1. – С. 332–351.

249. Гирич Ігор, Тодійчук Ольга. Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського // 2004. – Вип. 8–9. – С. 633–671.

250. Гирич Ігор. Конфлікт між В. Липинським і Б. Ярошевським у тижневику “Przegląd Krajowy” (Листи В. Липинського до Б. Ярошевського (1910) та Б. Ярошевського до М. Грушевського (1914)) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 619–663.

251. Гирич Ігор. Українські есдеки: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень – жовтень 1912 року)) // 2010. – Вип. 15. – С. 522–576.

252. Гирич Ігор, Кавунник Валентин. “Опортунізм” чи “соціалізм”: до проблеми про внутрішньопартійну дискусію в УСДРП 1909–1912 років. Листи В. Садовського до А. Жука // 2013. – Вип. 18. – С. 576–639.

253. Гнатенко Л. А. Костомарівський список Сказання Чорноризця Храбра “О письменах” // 1999. – Вип. 3–4. – С. 443–449.

254. Гордієнко Дмитро. Дві автобіографії Василя Ляскоронського (1909–1913) та його особова справа (1923) // 2013. – Вип. 18. – С. 654–678.

255. Грабар Наталя. Лесь Курбас у спогадах Ірини Стешенко // 2016. – Вип. 19–20. – С. 465–480.

256. Гураль Ольга. Листи Людмили Старицької-Черняхівської до Олександра Черняхівського // 2016. – Вип. 19–20. – С. 517–526.

257. Данильченко О. П. Голод 1921–1923 рр. на Україні. Нові архівні документи // 1993. – Вип. 2. – С. 306–307.

258. Данильченко О. П. Етнічна ситуація на Півдні України в 20-х роках за документами ЦДАВО України // 1999. – Вип. 3–4. – С. 488–520.

259. Дзюба О. М. Невідомий уривок з “Перестороги” // 1999. – Вип. 3–4. – С. 434–442.

260. Заболотна Інна. Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами Івана Крип’якевича // 2002. – Вип. 7. – С. 389–410.

261. Заболотна Інна. Початок співпраці І. П. Крип’якевича з М. С. Грушевським // 2004. – Вип. 8–9. – С. 629–632.

262. Заболотна Інна. Гімназійний щоденник Івана Крип’якевича (1903–1904) // 2007. – Вип. 12. – С. 433–488.

263. Заболотна Інна. Спогади Івана Крип’якевича (1904–1911) // 2010. – Вип. 15. – С. 476–497.

264. Замостяник Ірина. Тестамент львівського архітектора Павла Римлянина (1618) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 457–466.

265. Заторський о. Назар. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком // 2013. – Вип. 18. – С. 401–428.

266. Заторський о. Назар. “Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція “Послання Мисаїла” // 2016. – Вип. 19–20. – С. 379–400.

267. Ільченко І. М., Пилявець Л. Б., Преловська Ірина. Три промови Василя Липківського // 1999. – Вип. 3–4. – С. 475–487.

268. Кирієнко Ольга. Перші хвилини української революції у спогадах Людмили Старицької-Черняхівської // 2007. – Вип. 12. – С. 517–533.

269. Кисельов Роман. Невідомий лист Зоріана Доленґи–Ходаковського до овруцького архімандрита Пахомія Левицького // 2004. – Вип. 8–9. – С. 695–700.

270. Кіржаев Сергій. Біля джерел української Академії наук у Києві (Сторінки щоденника В. І. Вернадського 1918 р.) // 1992. – Вип. 1. – С. 321–331.

271. Ковальський Микола, Абросимова Світлана. Магістерські іспити Д. І. Яворницького і Варшавський університет // 2001. – Вип. 5–6. – С. 313–333.

272. Кот Сергій. Нові документи про долю культурних цінностей, переданих з музеїв РСФРР на Україну // 1993. – Вип. 2. – С. 321–334.

273. Кот Сергій. Маловідомий документ з історії руйнування пам’яток Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни // 1999. – Вип. 3–4. – С. 575–592.

274. Кравченко Володимир. Документи з історії торгівлі шотландців із Замостя і Бродів у Києві 40-х років XVII століття // 2004. – Вип. 8–9. – С. 482–503.

275. Кравченко Володимир. Реєстри книг Володимирського ґродського суду 1621–1647 років // 2007. – Вип. 12. – С. 321–384.

276. Кравченко Володимир. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття // 2009. – Вип. 13–14. – С. 417–456.

277. Кравченко Володимир. Інвентар Луцького замку і староства 1622 року // 2010. – Вип. 15. – С. 367–383.

278. Кравченко Володимир. Документи до історії ратуші в місті Ковелі 30-х – 40-х років XVII століття // 2012. – Вип. 16–17. – С. 337–362.

279. Кравченко Володимир. Інвентар Володимирського замку 1636 року // 2013. – Вип. 18. – С. 429–441.

280. Кравченко Володимир. До історії взаємин володимирського міщанства зі старостинською адміністрацією у 40-х роках XVII століття // 2016. – Вип. 19–20. – С. 401–423.

281. Крикун Микола. До історії повстання Северина Наливайка // 1993. – Вип. 2. – С. 153–160.

282. Крикун Микола. Люстрація Кам’янця-Подільського 1734 р. (До питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // 1993. – Вип. 2. – С. 193–262.

283. Кузик Тетяна, Хмарський Вадим. Документи з історії запорозького козацтва в зібранні рукописів Одеського товариства історії і старожитностей // 2004. – Вип. 8–9. – С. 597–619.

284. Кузик Тетяна. Перехід жителів слободи Данилівки у підданство Війська Запорозького Низового // 2007. – Вип. 12. – С. 403–420.

285. Кузьмук Олексій. Начальники січових церков (До історії церковного устрою Нової Січі) // 2004. – Вип. 8–9. – С. 566–596.

286. Кулаковський Петро. Податки Чернігівського воєводства на користь Коронного скарбу у 1635–1647 роках // 2004. – Вип. 8–9. – С. 461–476.

287. Кучерук Олександр. Революційність чи легалізм: проблема Зенона Пеленського, першого провідника ОУН на західно-українських землях // 2010. – Вип. 15. – С. 619–626.

288. Леп’явко Сергій. Про стан українських замків у 1590 році // 2002. – Вип. 7. – С. 303–306.

289. Люта Тетяна. До київського документального репозитарію: реєстр вибирання київського подимного 1571 року // 2010. – Вип. 15. – С. 327–366.

290. Мельник Ольга. Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 593–630.

291. Мельник Ольга. Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924) // 2007. – Вип. 12. – С. 591–683.

292. Миронець Надія. До історії розриву стосунків між А. В. Ніковським та Є. Х. Чикаленком // 2004. – Вип. 8–9. – С. 672–680.

293. Миронець Надія. Листи Федора Матушевського до Євгена Чикаленка (1917 рік) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 640–674.

294. Миронець Надія. Листи В’ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918) // 2007. – Вип. 12. – С. 489–516.

295. Миронець Надія. Листи Володимира Винниченка до Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1920 роки) // 2007. – Вип. 12. – С. 571–590.

296. Миронець Надія. Листування Володимира Винниченка з Сергієм Єфремовим (1905–1916) // 2010. – Вип. 15. – С. 498–521.

297. Миронець Надія. Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908–1928) // 2013. – Вип. 18. – С. 449–513.

298. Мицик о. Юрій. “Опис Естонії та Латвії”в Хроніці О. Гваньїні // 2001. – Вип. 5–6. – С. 264–305.

299. Мицик о. Юрій. “Пам’ять” (1671 р.) – український полемічний твір // 2001. – Вип. 5–6. – С. 306–312.

300. Мицик о. Юрій. Опис Угорщини в хроніці Олександра Гваньїні // 2002. – Вип. 7. – С. 307–339.

301. Мицик о. Юрій. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // 2004. – Вип. 8–9. – С. 453–460.

302. Мицик о. Юрій. Останні листи генерала Всеволода Петріва (1947–1948 роки) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 733–772.

303. Мицик о. Юрій. Листи Андрія Чайковського до Івана Огієнка (1925–1927) // 2007. – Вип. 12. – С. 684–716.

304. Мицик о. Юрій. З листування Івана Виговського // 2009. – Вип. 13–14. – С. 511–531.

305. Мицик о. Юрій. Листи Ярослава Дашкевича до Юрія Мицика // 2012. – Вип. 16–17. – С. 581–602.

306. Мицик о. Юрій. Три документи з історії Волині XVII століття // 2013. – Вип. 18. – С. 442–448.

307. Мицик о. Юрій. З історії Кодака та його околиць // 2016. – Вип. 19–20. – С. 424–430.

308. Мухіна Марина. Галревком і галичани. До питання про місце інтелігенції в суспільному житті України 1920–1930 рр. // 1992. – Вип. 1. – С. 383–400.

309. Наулко Всеволод. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського // 2006. – Вип. 10–11. – С. 631–639.

310. Наулко Всеволод. Мої зустрічі з Ярославом Дашкевичем // 2012. – Вип. 16–17. – С. 570–580.

311. П’єх Наталя. Жовківська “фарфурня” за матеріалами касових книг видатків 1749–1752 років та опису 1765 року з доповненням 1769 року // 2012. – Вип. 16–17. – С. 374–384.

312. Панькова Світлана, Старков Валерій. Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки // 2009. – Вип. 13–14. – С. 555–618.

313. Панькова Світлана. Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // 2012. – Вип. 16–17. – С. 385–431.

314. Потапенко Світлана, Парамонов Андрій. До історії харківських архівів: повідомлення 1819 р. про виявлений у дзвіниці Успенського собору “древній архивъ” // 2016. – Вип. 19–20. – С. 440–447.

315. Пришляк Володимир. З листування Данила Апостола // 2010. – Вип. 15. – С. 384–413.

316. Пришляк Володимир. Універсал гетьмана Данила Апостола на Веркіївське сотництво Іванові Адасовському 1733 року // 2016. – Вип. 19–20. – С. 431–439.

317. Пріцак Омелян. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття // 1992. – Вип. 1. – С. 307–320.

318. Пріцак Омелян. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // 1993. – Вип. 2. – С. 177–192.

319. Ричка Володимир, Горішній П. А. Неопублікована стаття Івана Крип’якевича “Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького” // 1993. – Вип. 2. – С. 280–305.

320. Ричка Володимир. Ще одна неопублікована стаття В. О. Пархоменка із збірки “Полуднева Україна” // 1999. – Вип. 3–4. – С. 542–549.

321. Рубльов Олександр. Невідомі документи до біографії Л. Д. Дмитерка за матеріалами його слідчої справи 1933 р. // 1999. – Вип. 3–4. – С. 550–574.

322. Русина Олена. До питання про земельні володіння Києво-Печерського монастиря на Лівобережжі (за актами XVI–XVII ст.) // 1992. – Вип. 1. – С. 300–306.

323. Русина Олена. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // 1993. – Вип. 2. – С. 138–152.

324. Русина Олена. До історії монастирського господарства на Сіверщині. (Випис 1606 р. путивльського Молчинського монастиря) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 450–457.

325. Русина Олена. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // 2002. – Вип. 7. – С. 281–296.

326. Садов Андрій. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, ф. 1235) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 697–724.

327. Сварник Іван. Маловідомі сторінки з історії “золотого вересня” // 1992. – Вип. 1. – С. 401–415.

328. Сербин Роман. Документи про вивіз за кордон українського збіжжя під час голоду 1921–1923 рр. // 1993. – Вип. 2. – С. 308–313.

329. Смирнов Андрій. Неопублікований декрет митрополита Діонисія (Валединського) від 24 грудня 1941 року // 2007. – Вип. 12. – С. 717–722.

330. Стариков Григорій. Листи Дмитра Багалія до Опанаса Бичкова // 2010. – Вип. 15. – С. 434–475.

331. Стариков Григорій. Чернетка виступу Д. І. Багалія на І з’їзді архівних працівників РСФРР (14–19 березня 1925 року) // 2012. – Вип. 16–17. – С. 432–437.

332. Стариков Григорій. Реституційні суперечки щодо фондів Кременецького ліцею // 2013. – Вип. 18. – С. 640–653.

333. Старков Валерій. Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця XIX ст. // 2001. – Вип. 5–6. – С. 341–364.

334. Старков Валерій. Листи Митрофана та Уляни Дикаревих до Михайла Грушевського // 2006. – Вип. 10–11. – С. 471–514.

335. Старков Валерій. Листи Федора Вовка до Митрофана Дикарева // 2007. – Вип. 12. – С. 421–432.

336. Старков Валерій. Листування Федора Вовка та Євгена Чикаленка // 2010. – Вип. 15. – С. 577–590.

337. Старовойтенко Інна. Листи Василя Доманицького до Миколи Аркаса (1907–1908 роки) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 515–592.

338. Старовойтенко Інна. Листування Євгена Чикаленка з Олександром Олесем // 2007. – Вип. 12. – С. 534–570.

339. Старовойтенко Інна. Два листи В’ячеслава Липинського до Володимира Винниченка (січень 1912 року) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 664–677.

340. Стародуб Андрій. Листи єпископа Парфенія (Левицького) до Ореста Левицького та Єлисея Трегубова як джерело до вивчення історії видання українського перекладу Євангелія // 2002. – Вип. 7. – С. 356–388.

341. Стародуб Андрій. Невідоме свідчення про поширення українського перекладу Нового Заповіту на території Наддніпрянської України у 80-ті роки XIX століття // 2004. – Вип. 8–9. – С. 620–628.

342. Стародуб Андрій. Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві та патріархом Тихоном (Бєллавіним) у справі статусу та юрисдикції Православної церкви в Польщі (вересень 1921 – квітень 1922 років) // 2013. – Вип. 18. – С. 514–546.

343. Стасюк Олександра. Невідомий нарис підпільниці ОУН з Київщини Людмили Фої (М. Перелесник) // 2012. – Вип. 16–17. – С. 531–544.

344. Сухих Лідія. Київський обласний центр дії та причетність до нього М. П. Василенка та В. О. Романовського // 2009. – Вип. 13–14. – С. 678–687.

345. Таїрова–Яковлева Тетяна. Листування запорожців з Іваном Мазепою восени 1708 року // 2007. – Вип. 12. – С. 385–388.

346. Туранли Ферхад. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // 2001. – Вип. 5–6. – С. 334–340.

347. Туранли Ферхад. Архівний документ султана Ібрагіма про становище козаків та грошову реформу 40-х років XVII століття // 2004. – Вип. 8–9. – С. 477–481.

348. Ульяновський Василь, Абросимова Світлана. Листи Я. П. Новицького до Д. І. Яворницького // 1992. – Вип. 1. – С. 352–382.

349. Ульяновський Василь. Незнана рання праця М. С. Грушевського з русистики та джерелознавства // 1993. – Вип. 2. – С. 263–279.

350. Ульяновський Василь, Яковенко Наталя. Родинна хроніка останньої чверті XVI ст. // 1999. – Вип. 3–4. – С. 406–433.

351. Федорук Ярослав. Відгук Василя Гарасимчука на IX том "Історії України-Руси" М. Грушевського // 1999. – Вип. 3–4. – С. 534–541.

352. Федорук Ярослав. Два листи архімандрита Данила Афінського і грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році // 2009. – Вип. 13–14. – С. 475–510.

353. Фелонюк Андрій. Два листи Омеляна Пріцака до о. Романа Луканя від 1941 року // 2009. – Вип. 13–14. – С. 688–694.

354. Черченко Юрій. Документи про терор органів НКВС проти населення західних областей України // 1993. – Вип. 2. – С. 314–320.

355. Черченко Юрій. Листи Омеляна Сеника до Євгена Коновальця (листопад – грудень 1932 року) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 725–732.

356. Черченко Юрій. Листування Олега Ольжича та документи про нього в Архіві ОУН у Києві // 2010. – Вип. 15. – С. 627–640.

357. Черченко Юрій. Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим // 2012. – Вип. 16–17. – С. 545–569.

358. Чухліб Тарас. Документи про фінансування козацьких полків Річчю Посполитою та Ватиканом у 80–90-х роках XVII століття // 2002. – Вип. 7. – С. 340–355.

359. Шандра Валентина. Листи П. П. Чубинського з Архангельська до О. І. Кістяківської (1864–1865) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 458–464.

360. Шандра Валентина. Совісний суд в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: структура, судові практики та архівні фонди // 2009. – Вип. 13–14. – С. 532–554.

361. Шандра Валентина. До історії одного адміністративно-територіального проекту кінця 1880-х років // 2006. – Вип. 10–11. – С. 458–470.

362. Шандра Валентина. Законодавче врегулювання тексту присяги (початок XVIII – середина XIX століть): формула присяги // 2007. – Вип. 12. – С. 389–402.

363. Шліхта Ірина. Штрихи до портрета Марії Донцової // 2004. – Вип. 8–9. – С. 681–694.

364. Шульга Варвара. Листування Вадима Модзалевського з Михайлом Грушевським у справі видання Щоденника Якова Марковича // 2006. – Вип. 10–11. – С. 675–696.

365. Юркова Оксана. "Важно, щоб безумством тремтіла ваша душа...". (З епістолярної спадщини М. Є. Слабченка) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 521–533.

366. Яковенко Наталя. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // 1993. – Вип. 2. – С. 161–176.

367. Яковлева Тетяна. Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів // 2004. – Вип. 8–9. – С. 529–543.

368. Яковлева Тетяна. Московські статті гетьмана Івана Мазепи // 2006. – Вип. 10–11. – С. 450–457.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

369. Абросимова Світлана. Дослідник ранньої історії Русі: [Рец. на: Портнов А. Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі. – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2003. – 78 с.] // 2006. – Вип. 10–11. – С. 793–795.

370. Александрович Володимир. Smąrag Różycka Małgorzata. Ewangeliarz Ławryszewski. – Kraków, 1999. – 158 s. // 2004. – Вип. 8–9. – С. 723–728.

371. Александрович Володимир. Нотатки до ненаписаної книги (Motylewicz Jerzy. Społeczeństwo Przemyśla w XVI i XVII wieku. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 433 s.) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 725–744.

372. Алмазов Олександр. Відповідь на рецензію (Маслак В. Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича в російській історіографії) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 539–545.

373. Бачинська Олена. Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., "Описание" ніжинської шляхти 1784 р. / Упоряд., вступ. ст. І. Ситого. – К.: Темпора, 2008. – 232 с. // 2009. – Вип. 13–14. – С. 710–715.

374. Білоус Наталія. Капраль Мирон. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (Соціально-правові взаємини). – Львів: Літературна агенція "Піраміда", 2003. – 439 с. // 2004. – Вип. 8–9. – С. 703–712.

375. Білоус Наталія. Na pograniczu kultur, języków i tradycji. Prace ofiarowane Profesorowi Doktorowi habilitowanemu Ryszardowi Szczygłowi w sześĉdziesiątą rocznicę urodzin / Pod red. Marka Mądzika, Adama A. Witusika. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. – 289 s. // 2006. – Вип. 10–11. – С. 806–815.

376. Брехуненко Віктор. Дніпропетровський СНІД (Синдром наукового імунодефіциту) [Дніпропетровськ: Віхи історії / Під ред. А. Г. Болебруха. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 256 с] // 2002. – Вип. 7. – С. 413–431.

377. Буряк Лариса. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014 // 2016. – Вип. 19–20. – С. 546–551.

378. Вальо Марія. Назавжди разом – під одним дахом (Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади, нариси / Упор. Г. Сварник, А. Фелонюк. – Львів, 2009. – 638, XLVIII с., іл.) // 2010. – Вип. 15. – С. 670–678.

379. Верба Ігор, Рубльов Олександр. Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // 1999. – Вип. 3–4. – С. 604–613.

380. Волошин Юрій. Конфлікти на "планеті Волинь" у XVI–XVII століттях: [Наталя Старченко. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (Друга половина XVI–XVII століття). – К.: Laurus, 2014. – 510 с.; іл. Покажч. імен с. 481–499] // 2016. – Вип. 19–20. – С. 534–538.

381. Гирич Ігор, Стеценко Марина, Шандра Валентина. Документальні видання та публікації пам'яток історичної думки України (1985–1990) // 1992. – Вип. 1. – С. 442–450.

382. Гирич Ігор. Публікації з історіографічної спадщини (1991 р.) // 1993. – Вип. 2. – С. 384–391.

383. Гирич Ігор. Чи треба тужити за втраченим ім’ям? [Наконечний Євген. Украдене ім’я: Чому русини стали українцями. – Львів, 2001. – 400 с.] // 2002. – Вип. 7. – С. 432–435.

384. Гирич Ігор. Журба О.І. Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII–XIX ст. – Дніпропетровськ, 2003. – 314 с. // 2004. – Вип. 8–9. – С. 729–733.

385. Гирич Ігор. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841–1850 / Упоряд., комент. О. Федорук; підгот. Текстів О. Федорука, Н. Хохлової; відп. ред. С. Захаркін. – 648 с. // 2006. – Вип. 10–11. – С. 799–802.

386. Гирич Ігор. Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука / Упор. М. Дядюк. – Відп. ред. серії “Епістолярій” Л. Головата; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2004. – 156 с.; іл. // 2006. – Вип. 10–11. – С. 803–805.

387. Гирич Ігор. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.; Новацький Р., Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866–1934) // Нариси та монографії, ч. 198. – Ополє: Політехніка Опольська, 2007. – 375 с. // 2007. – Вип. 12. – С. 774–779.

388. Гирич Ігор. Gancarz Bogdan. “My, szlachta ukraińska...” Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914. – Kraków: Arcana, 2006. – 330 s. // 2009. – Вип. 13–14. – С. 716–719.

389. Гирич Ігор. Купчинська Л. Українські меценати Іванна і Мар’ян Коці: Подарована колекція творів мистецтва XVIII–XX століть: Каталог / Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділення “Палац мистецтв імені Тетяни та Омеляна Антоновичів”. – Львів, 2011. – 316 с; 125 кол. іл. // 2012. – Вип. 16–17. – С. 667–669.

390. Гирич Ігор. Музичко О. Південна вісь Соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор’ї (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Одеса, 2015. – 352 с. – // 2016. – Вип. 19–20. – С. 564–570.

391. Гірік Сергій. Конфессии на Гомельщине (20–30-е годы XX в.). Документы и материалы / Сост. М. Алейникова и др.; под ред. В. П. Пичукова. – Минск: НАРБ, 2013. // 2016. – Вип. 19–20. – С. 552–555.

392. Глебьонек Марцін. Сфрагістичний щорічник / Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. – К., 2011. – Вип. I / Ред. О. А. Однороженко. – 456 с. + VIII с. іл. // 2012. – Вип. 16–17. – С. 670–684.

393. Гордієнко Дмитро. Спас на Берестові як писемна пам’ятка [Корнієнко В. В. Корпус графіті церкви Спаса на Берестові (остання третина XI – перша третина XVII ст.). – К., 2013. – 304 с.] // 2013. – Вип. 18. – С. 681–692.

394. Гречило Андрій. Галина Сварник. Архівні та рукописні збірки Наукового Товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. – Варшава; Львів; Нью-Йорк: Український архів і НТШ, 2005. – 352 с. // 2006. – Вип. 10–11. – С. 824–826.

395. Дзюба О. М. Вітчизняні стародруки у зібранні Державного музею книги і друкарства УРСР. Каталог / Укладач В. М. Гончарук. – К.: Час, 1991. – 55 с. // 1993. – Вип. 2. – С. 418–419.

396. Дубровіна Любов. Grimsted Patricia Kennedy. Archives and Manuscripts Repositories in the USSR. Ukraine and Moldavia. – Princeton: Princeton University, 1988. – Book 1: General Bibliography and Institutional Directory. – LIII, 1107 p. // 1993. – Вип. 2. – С. 399–401.

397. Євтух Володимир. Потульницький В. Дипломатія Павла Скоропадського (військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями у 1926–1943 роках). – Харків: Акта, 2014. – 312 с. // 2016. – Вип. 19–20. – С. 556–559.

398. Журба Володислав. Jevgenij Paš̂enko. Od Kijeva do Poljica. Tragom prastarih migracija. – Zagreb, 2010 // 2012. – Вип. 16–17. – С. 655–658.

399. Заболотна Інна. Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.); І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – 520 с. // 2009. – Вип. 13–14. – С. 767–769.

400. Заяць Орест. Описи передмість Львова XVI–XVIII століть / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; упоряд. А. Фелонюк. – Львів, 2014. – 752 с. – (Львівські історичні праці. Джерела. – Вип. 4) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 529–533.

401. Іваницька Світлана. Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. – 640 с. – (Серія: “Епістолярні джерела грушевськознавства”. – Т. 6) // 2013. – Вип. 18. – С. 748–761.

402. Калакура Ярослав. Від архівознавства до архівософії // 1999. – Вип. 3–4. – С. 666–673.

403. Капраль Мирон. Своєрідність київського маґдебурзького права: нотатки на марґінесі нової книги про Київ кінця XV – першої половини XVII століть [Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 360 с.] // 2009. – Вип. 13–14. – С. 697–703.

404. Капраль Мирон. Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęĉ do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783 / Wyd. Andrzej Janeczek. – Poznań; Warszawa, 2005. – T. I. – LXIII + 450 s.; T. II. – 291 s. – (Edycja elektroniczna, płyta CD) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 704–709.

405. Капраль Мирон. Подільська шляхта XIV–XVI століть у дослідженні Віталія Михайловського [Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. – К.: Темпора, 2012. – 450 с.; іл.] // 2013. – Вип. 18. – С. 693–703.

406. Кіку Ірина. Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. CCXXII: Праці історично-філософської секції. – 446 с. // 1993. – Вип. 2. – С. 404–407.

407. Кіржаєв Сергій. Wynar Bohdan S. Ukraine: A Bibliographic Guide to English-Language Publications. – Englewood, Colorado: Ukrainian Academic Press, A Division of Libraries Unlimited, Inc., 1990. – 400 p. // 1993. – Вип. 2. – С. 414.

408. Климова Катерина. Нотатки археографа на сторінках Спогадів Павла Потоцького // 2009. – Вип. 13–14. – С. 745–766.

409. Ковальчук Володимир. Марчук Ігор. Командир УПА–Північ Дмитро Клячківський – “Клим Савур”. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2009. – 168 с. // 2009. – Вип. 13–14. – С. 774–782.

410. Ковальчук Володимир. Олексій Данилишин. Повстанськими стежками Жидачівщини. Бої, бункери, криївки... – Дрогобич: Коло, 2012. – 514 с. // 2013. – Вип. 18. – С. 773–777.

411. Ковальчук Євгенія. Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII століть: Збірник документів / Зібр. і підг. до друку В. Александрович. – Луцьк: ПВД "Твердиня", 2007. – 276 с., іл. – (Серія "Джерела до історії культури і мистецтва". – Т. 1) // 2010. – Вип. 15. – С. 643–647.

412. Кононенко Василь. Тарас Чухліб. Відень 1683: Україна-Русь у битві за "золоте яблуко" Європи. – К.: КЛІО, 2013. – 559 с.; іл. // 2013. – Вип. 18. – С. 718–720.

413. Кот Сергій. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР 1917–1941: Джерелознавче дослідження – Том 2. – Дрогобич: Коло, 2013. – 1066 с. // 2013. – Вип. 18. – С. 766–772.

414. Крикун Микола. Центральный государственный архив древних актов СССР: Путеводитель. В 4-х томах. – М., 1991. – Т. 1. – 529 с. // 1993. – Вип. 2. – С. 407–409.

415. Крикун Микола. Загоровский В. П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. – Воронеж, 1991. – 270 с. // 1993. – Вип. 2. – С. 419–424.

416. Кулаковський Петро. Перший том "Українського дипломатарію XVI–XVIII ст." // 2001. – Вип. 5–6. – С. 366–370.

417. Кулаковський Петро. Заяць Андрій. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів: Вид-во "Добра справа", 2003. – 206 с. – (Серія: Монографії / Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка) // 2004. – Вип. 8–9. – С. 713–719.

418. Ластовський Валерій. Джерела з історії УАПЦ–УПЦ: нова інформація – нові погляди [Преловська І. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939). – К., 2013. – 696 с.] // 2013. – Вип. 18. – С. 762–765.

419. Линюк Людмила. Видання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського 2002 року // 2004. – Вип. 8–9. – С. 763–768.

420. Люта Тетяна. Ввричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV перша половина XVII ст. – К.: ДНВП "Картографія", 2004. – 207 с., 83 репрод. карт. – Серія "Пам'ятки картографії України" (продовження серії, започаткованої В. Кордтом у 1899 р.) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 816–823.

421. Майборода Раїса. Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wilenskie 1690 r. / Oprac. A. Rachuba. – Warszawa: PWN, 1989. – 371 s. + mapa. // 1993. – Вип. 2. – С. 414–418.

422. Макарчук Степан. Цивілізаційний підхід до української історії [Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с.; Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 2. – 696 с.] // 2013. – Вип. 18. – С. 778–782.

423. Маслак Володимир. Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича в російській історіографії [Алмазов А. С. Политическимй портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). –

М., 2012. – 288 с.; Кочегаров К. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. – М., 2012. – 224 с.] // 2013. – Вип. 18. – С. 721–726.

424. Маслійчук Володимир. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с. // 2004. – Вип. 8–9. – С. 744–754.

425. Маслійчук Володимир. Обговорення: “Архівні ландшафти – історична наука в пострадянський час” на сторінках “Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” (2003. – Vol. 51. – № 1. – S. 35–89) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 775–778.

426. Маслійчук Володимир. Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк: Донецький національний університет, 2003. – 80 с. // 2007. – Вип. 12. – С. 804–809.

427. Миронець Надія, Ясь Олексій. Верига Василь. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х тт. / Ред. Ю. Сливка, О. Аркуша. – Жовква: Вид-во оо. Василіян “Місіонер”, 1998. – Т. 1. – 524 с. + іл.; Т. 2. – 502 с. + іл. // 2002. – Вип. 7. – С. 473–478.

428. Миронець Надія. Швидько Г. Михайло Комаров і Катеринославщина. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2011. – 228 с. // 2012. – Вип. 16–17. – С. 659–666.

429. Мицик Юрій. Важлива археографічна публікація (Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали 1899–1944) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 677–679.

430. Мицик о. Юрій. Рецензійний огляд // 2001. – Вип. 5–6. – С. 371–378.

431. Мицик о. Юрій. Шлягер “жовтої” історіографії у Росії [Бушков А. А. Россия, которой не было. – М.; СПб.; Красноярск, 2001 (2-е изд.). – 608 с; Бушков А. А., Буровский А. М. Россия, которой не было–2. Русская Атлантида. – М.; Красноярск, 2001. – 512 с.] // 2002. – Вип. 7. – С. 436–454.

432. Мицик о. Юрій. Рецензійний огляд. [Чабан М. Діячі Січеславської “Просвіти” (1905–1921). Біобібліографічний словник. – Дніпропегровськ, 2002. – 535 с.; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Л. І. Виногродська, І. С. Винокур, Г. А. Козубовський та ін. – К., 1997. – 336 с.; В’ялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. – К., 1999; Szagala R, Kolanczuk A. Cmentarz prawosławny na Woli w Warszawie. Groby ukraińskie. Przewodnik. – Warszawa, 2002. – 133 s.] // 2004. – Вип. 8–9. – С. 734–743.

433. Мицик о. Юрій. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Изд-во “Дмитрий Буланин”, 2003. – Т. 40: Густынская летопись. – 202 с. // 2007. – Вип. 12. – С. 736–738.

434. Мицик о. Юрій, Тарасенко Інна. Andrzej B. Pernal. Rzeczpospolita Obojga Narodyw a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659. – Krakyw, 2010. – 391 s. // 2012. – Вип. 16–17. – С. 608–610.

435. Мицик о. Юрій. Нариси з історії розвідки суб’єктів державотворення на теренах України / Під ред. П. Д. Морозова. – К., 2011. – 535 с. // 2012. – Вип. 16–17. – С. 611–618.

436. Мицик о. Юрій. Нова книга швейцарського професора з історії козацтва: [Kappeler A. Die Kosaken. Geschichte und Legenden. – München, 2013. – 127 S.] // 2013. – Вип. 18. – С. 727–730.

437. Мицик о. Юрій. Нові дослідження японського славіста // 2013. – Вип. 18. – С. 731–734.

438. Мицик о. Юрій, Тарасенко Інна. Листи Юхима Сіцінського до Михайла Грушевського: Забагато помилок для маленької книги [Епістолярна спадщина Юхима Сіцінського. Листи до Михайла Грушевського (1891–1927 рр.) / Упоряд. О. М. Кошель. – К., 2009. – 138 с.] // 2013. – Вип. 18. – С. 735–747.

439. Мухіна Марина. Документальні видання останніх років: археографічні здобутки та втрати // 1993. – Вип. 2. – С. 392–398.

440. Непомнящий Андрій. Путешественныя записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев; подг., вступ. ст., комм. М. Э. Кавуна; Ин-т укр. археографи и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – Днепропетровск: Герда , 2011. – 420 с.; ил. – (Editio princeps) // 2010. – Вип. 15. – С. 661–663.

441. Німчук В. В., Боряк Геннадій. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи // 1999. – Вип. 3–4. – С. 661–665.

442. Перкун Віталій. Szymański J. Herbarz rycertwa polskiego z XVI wieku. – Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2001. – 360 s. // 2004. – Вип. 8–9. – С. 720–722.

443. Петришак Богдана. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К.: Видавничий дім “Простір”, 2011. – 200 с.; іл. // 2012. – Вип. 16–17. – С. 605–607.

444. Пиріг Руслан. Доробки зарубіжного грушевськознавства // 1999. – Вип. 3–4. – С. 636–649.

445. Пономарьов Віталій. Ігор Гирич. Київ: люди і будинки. – К.: Либідь, 2016. – 432 с. // 2016. – Вип. 19–20. – С. 560–563.

446. Потапенко Світлана. Історія Нової Січі в особах: [Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – К., 2008. – Том 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Упор. Л. З. Гісцова (ст. упор.), Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. – 528 с; Петро Калнишевський та його доба: Збірник документів та матеріалів / Упор. В. В. Грибовський (гол. упор.), В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. – К., 2009. – 432 с.; Військовий писар Андрій Семенович Товстик: Збірник документів / Упор. І. Л. Синяк. – К., 2010. – 148 с.] // 2012. – Вип. 16–17. – С. 619–633.

447. Потульницький Володимир. Українська антропологія як наука [Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. – К.: Український письменник, 2013. – 392 с.] // 2013. – Вип. 18. – С. 704–717.

448. Преловська Ірина. Олександр Ігнатуша. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст) – Запоріжжя: Полиграф, 2004. – 440 с. // 2006. – Вип. 10–11. – С. 827–831.

449. Пришляк Володимир. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упоряд. І. Бутич. – Полтава: Вид-во “Полтава”, 2007. – 176 с. // 2010. – Вип. 15. – С. 648–655.

450. Прокопчук Андрій. Міттенвальд, 1946–1951: З нагоди п’ятдесятиліття таборів українських біженців у Міттенвальді, Німеччина / Упор. Т. Рогатинська, Б. Карпенко; Ред. кол. П. Рогатинський та ін. Товариство колишніх мешканців таборів українських біженців у Міттенвальді. – Воррен, Мічіган, 2001. – 753 с. // 2004. – Вип. 8–9. – С. 759–762.

451. Рубльов Олександр. Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1990. – Т. CCXXI: Праці філологічної секції. – 380 с. // 1993. – Вип. 2. – С. 401–404.

452. Русина Олена. Hartley J. M. Guide to Documents and Manuscripts in the United Kingdom Relating to Russia and the Soviet Union. – London, 1987. – XXIII. – 526 p. // 1993. – Вип. 2. – С. 412.

453. Русина Олена. A Guide to Scholarly Resources on the Russian Empire and the Soviet Union in the New York Metropolitan Area. – New York, 1990. – XXII. – 312 p. // 1993. – Вип. 2. – С. 412–413.

454. Русина Олена. Українська Дмитріада // 1999. – Вип. 3–4. – С. 674–676.

455. Русина Олена. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – 1286 с. // 2006. – Вип. 10–11. – С. 790–792.

456. Саєнко Валентина, Генова Євгенія. Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908–1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с. // 2012. – Вип. 16–17. – С. 650–654.

457. Сварник Галина. Листування Михайла Грушевського: Видавничі позитиви і негативи // 2006. – Вип. 10–11. – С. 779–789.

458. Сварник Іван. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Przewodnik po zasobie archiwalnym. – Warszawa, 2005 // 2007. – Вип. 12. – С. 792–799.

459. Скочиляс Ірина. Андрій Ґречило. Герби та прапори міст і сіл України. – Львів: Друкарські куншти, 2004. – Ч. 1. – 120+XLIV с. // 2006. – Вип. 10–11. – С. 796–798.

460. Стариков Григорій. Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войнович, Я. Ісаєвич та ін. – Дрогобич: Коло, 2009. – Вип. XIII. – 412 с. // 2010. – Вип. 15. – С. 664–669.

461. Тельвак Віталій. Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Каталог / Упор. О. Мартиненко; ред. Г. Сварник. – Львів, 2005. – 219 с. // 2009. – Вип. 13–14. – С. 720–724.

462. Тельвак Віталій. Jukasz Adamski. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 369 s. // 2012. – Вип. 16–17. – С. 637–649.

463. Тодійчук Ольга. Нове видання копії “Щоденника” Осипа Бодянського (Бодянский О. М. Дневник. 1852–1857 / Предисл., подгот. текста, коммен. Т. А. Медовичевой. – М.: Жизнь и мысль, 2006. – 336 с.) // 2007. – Вип. 12. – С. 758–773.

464. Ульяновський Василь. Magna est veritas et praevalebit (З приводу рецензії І. В. Верби та О. С. Рубльова) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 614–634.

465. Федорук Олесь. Бібліотека Івана Франка: Науковий опис: У 4 т. – К.: [Критика], 2010. – Т. 1 / Упорядники Г. Бурлака (наук. керівник), С. Захаркін, Р. Кисельов, З. Крапивка, Н. Лисенко, Т. Маслянчук, Л. Мірошниченко, Л. Чернишенко; Переднє слово М. Жулинського; Вступна стаття Я. Мельник. – 622 с. // 2010. – Вип. 15. – С. 656–660.

466. Федорук Ярослав. Російська та українська дипломатія у середині XVII століття [Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. / Под ред.

Л. Е. Семеновой, Б. Н. Флори, И. Шварц. – М., 2000. – 224 с.] // 2002. – Вип. 7. – С. 455–472.

467. Федорук Ярослав. Велике князівство Литовське у європейській політиці другої половини 50-х років XVII століття (Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. – Södertöns högskola, 2006. – 347 p.) // 2007. – Вип. 12. – С. 739–757.

468. Фелонюк Андрій. Ґречило Андрій. Сучасні символи областей України. – Київ; Львів: б. в., 2008. – 48 с. + VIII с.; іл. // 2009. – Вип. 13–14. – С. 770–773.

469. Фелонюк Андрій. Долинська Мар’яна. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 356 с. // 2007. – Вип. 12. – С. 725–735.

470. Шандра Валентина. Варшавські Українознавчі записки. – Зошит 1. – Варшава, 1989. – 255 с. // 1993. – Вип. 2. – С. 411.

471. Шандра Валентина. International Bibliography of Directories and Guides to Archival Repositories // Archivum. – Műnchen; London; New York; Paris, 1990. – Vol. XXXVI. – 195 p. // 1993. – Вип. 2. – С. 413.

472. Шандра Валентина. Баханов К. А., Лыман И. И. Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского; Крыжановский В. К. Дневники. – Запорожье: Просвіта, 2002. – 218 с; ил. // 2004. – Вип. 8–9. – С. 755–758.

473. Шевченко Олена. Терентьєва Наталія. Таємне грецьке товариство “Філікі Етерія”: Організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821–1829 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 352 с. // 2007. – Вип. 12. – С. 800–803.

474. Шевченко Ю. Ю. Собор и время. (По поводу монографии Н. Н. Никитенко “Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской”. – Киев, 1999. – 291 с.) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 680–693.

475. Шліхта Наталія. Становище церкви в Радянській державі: Критичний огляд окремих англомовних праць // 2002. – Вип. 7. – С. 479–495.

476. Яковенко Наталя. Przegląd Wschodni Historia i współczesność polaków na Wschodzie. – Warszawa, 1991. – Rok 1, zeszyt 1. – 219 s. // 1993. – Вип. 2. – С. 409–411.

477. Яковенко Наталя. Архив русской истории. Вып. 1 / Редкол.: И. А. Тихонюк, С. Н. Кистерев, Н. А. Кобяк, Е. Е. Лыкова, Г. Г. Тарасова. – М., 1992. – 169 с. // 1993. – Вип. 2. – С. 424–427.

478. Ясь Олексій. Михайло Грушевський у колі родинного середовища (Кученко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син... (Рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. – К.: Вид-во “Кий”, 2006. – 662 с.) // 2007. – Вип. 12. – С. 780–784.

479. Ясь Олексій. Історіографія в контексті дисциплінарних традицій та персональних вимірів (Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию исторического факультета. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.) // 2007. – Вип. 12. – С. 785–791.

480. Ясь Олексій. Верба І., Жицька Л. Володимир Іконников – дослідник історії Росії. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2011. – 152 с. // 2012. – Вип. 16–17. – С. 634–636.

MISCELLANEA

481. Александрович Володимир. Унікальне джерельне свідчення про виконання олов'яної труни Миколая Сенявського (1636) // 2007. – Вип. 12. – С. 813–816.

482. Александрович Володимир. Ухвала Кам'янецького міського уряду від 21 травня 1734 року в судовому процесі між братством церкви Святого Миколая та малярем Іваном Камінським про завершення комплексу ікон // 2013. – Вип. 18. – С. 790–794.

483. Александрович Володимир. “Молдовські трофеї” у церквах Володимирської єпархії наприкінці XVII століття // 2016. – Вип. 19–20. – С. 573–575.

484. Білокінь Сергій. Видання “Споминів” М. Грушевського: історія рукопису та видання // 2010. – Вип. 15. – С. 697–713.

485. Білокінь Сергій. Нотатки про публікацію джерел з історії заснування Клубу творчої молоді // 2012. – Вип. 16–17. – С. 718–721.

486. Білокінь Сергій. Останні документи Олександра Рибалка (7 грудня 1950 – 5 січня 2009) // 2012. – Вип. 16–17. – С. 722–724.

487. Білокінь Сергій. Продукція цивільних друкарень XVIII століття як вияв “пропащого часу” в історії України // 2013. – Вип. 18. – С. 794–802.

488. Білокінь Сергій. До історії книжки Петра Шелеста “Україно наша Радянська” // 2016. – Вип. 19–20. – С. 593–598.

489. Боряк Геннадій, Тодійчук Ольга. Археографічна комісія та Інститут української археографії Академії наук України: хроніка діяльності (1991) // 1993. – Вип. 2. – С. 435–436.

490. Боряк Геннадій, Яковенко Наталя, Кеннеді Грімстед Патриція. Меморіальна археографічна експедиція по Чехо-Словаччині: Слідами культурних цінностей, вивезених з України під час другої світової війни // 1993. – Вип. 2. – С. 437–445.

491. Бурлака Галина. Спадщина Марка Вовчка на Кавказі // 2007. – Вип. 12. – С. 823–826.

492. Бутич Іван. Спогад про Ореста Мацюка // 2009. – Вип. 13–14. – С. 804–806.

493. Бутич Марія. З історії підготовки до друку збірника “Кирило-Мефодіївське Товариство” у трьох томах (К.: Наукова думка, 1990) // 2004. – Вип. 8–9. – С. 796–798.

494. Бутич Марія. Дещо про архів Івана Бутича // 2009. – Вип. 13–14. – С. 801–804.

495. Гордієнко Дмитро. До біографії М. В. Левченка: лист до С. М. Насонова від 25 серпня 1918 року // 2007. – Вип. 12. – С. 833–835.

496. Гошко Тетяна. До історії зв'язків галицьких дослідників з ВУАН у 1920-х роках // 2006. – Вип. 10–11. – С. 849–852.

497. Дудко Віктор. Ще про авторство “Краткого географического обозрения края, населенного южнорусским (украинским или малорусским) народом” (1861): Атрибуційні аргументи // 2002. – Вип. 7. – С. 499–501.

498. Дудко Віктор. Читаючи листи Леоніда Глібова до Олександра Кониського. Нотатки коментатора // 2004. – Вип. 8–9. – С. 775–780.

499. Дудко Віктор. Дві нотатки про Павла Грабовського // 2006. – Вип. 10–11. – С. 839–844.

500. Дудко Віктор. Твори Михайла Коцюбинського у російських перекладах 1900-х років: джерелознавчі уваги // 2007. – Вип. 12. – С. 818–823.

501. Дудко Віктор. Три шевченкознавчі нотатки // 2009. – Вип. 13–14. – С. 790–797.

502. Дудко Віктор. До історії публікації дарчих написів Тараса Шевченка на примірниках “Кобзаря” 1860 року // 2010. – Вип. 15. – С. 681–687.

503. Дудко Віктор. До вивчення сибірського періоду біографії і творчості Павла Грабовського // 2012. – Вип. 16–17. – С. 701–712.

504. Єдлінська Уляна. “На пам’ять про багато, багато років…”: спогади про Ярослава Дашкевича // 2016. – Вип. 19–20. – С. 598–603.

505. Жуковський Аркадій. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі // 1992. – Вип. 1. – С. 439–441.

506. Захаркін Степан. Про походження одного рукопису Юзефа Іґнація Крашевського у київському зібранні: Переклад “Божественної комедії’ Данте // 2002. – Вип. 7. – С. 501–504.

507. Капраль Мирон. Сватання “по-львівськи” у XVII столітті // 2009. – Вип. 13–14. – С. 785–788.

508. Кисельов Роман. Вірш Івана Величковського в почаївському молитвослові 1755 року // 2004. – Вип. 8–9. – С. 774.

509. Клименко Неля. Епізод із педагогічної діяльності Івана Крип’якевича в польській XII гімназії ім. Щепановського в 1928 році // 2007. – Вип. 12. – С. 835–838.

510. Ковальчук Володимир. Загадкові “Мамай” і “Чупринко” (як незнання псевдонімів Романа Шухевича і Миколи Козака завадило розширенню джерельної бази ОУН і УПА) // 2010. – Вип. 15. – С. 688–692.

511. Ковальчук Володимир. Документування шлюбів в ОУН і УПА // 2010. – Вип. 15. – С. 692–697.

512. Колпакова Валентина. Чи відбулась рецензія? // 2010. – Вип. 15. – С. 714–715.

513. Крип’якевич Леся. Спомини про Архів Івана Крип’якевича у 1960-х – 1970-х роках // 2012. – Вип. 16–17. – С. 715–718.

514. Кураєв Олексій. Українське питання у пресі центральних держав від початку Першої світової війни до “літнього наступу” 1915 року // 2006. – Вип. 10–11. – С. 844–848.

515. Кучеренко Микола. Будинок Кістяківських у Боярці // 2006. – Вип. 10–11. – С. 856–860.

516. Ленченко Володимир. Коментар про події 1654 року на плані Переяслава 1794 року // 2004. – Вип. 8–9. – С. 772–774.

517. Маслійчук Володимир. Два жіночі приватні листи кінця XVIII століття (Ще раз про освіченість жінки) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 575–579.

518. Мельник Ольга. Іллінська парафія УАПЦ: історія навколо однієї світлини // 2004. – Вип. 8–9. – С. 786–791.

519. Михайловський Віталій. Джерельні згадки про Проскурів у XV столітті // 2004. – Вип. 8–9. – С. 771–772.

520. Мицик о. Юрій. Виправлення поміченої помилки // 2002. – Вип. 7. – С. 508–509.

521. Мицик о. Юрій, Тарасенко Інна. Документ XVI століття до історії подільської шляхти (Волковинські) // 2013. – Вип. 18. – С. 785–786.

522. Мільчев Володимир. Запорожці-засланці на Прісногорьківській укріпленій лінії в Сибіру 1770 року // 2006. – Вип. 10–11. – С. 835–839.

523. Мовчан Іван, Гончар Володимир, Ієвлев Михайло. Археологічні відкриття у Києві 2002 року // 2002. – Вип. 7. – С. 504–506.

524. Несіна Олена. Український дослідний і документаційний центр у Нью-Йорку // 1992. – Вип. 1. – С. 437–438.

525. Панькова Світлана. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // 2007. – Вип. 12. – С. 826–833.

526. Панькова Світлана. Ще один крок до з'ясування обставин смерті Михайла Грушевського // 2013. – Вип. 18. – С. 807–811.

527. Перкун Віталій. Опис регламенту печаток греко-католицьких монастирів на Правобережжі в кінці XVIII століття // 2007. – Вип. 12. – С. 816–818.

528. Перкун Віталій. Документ 1796 року про виготовлення печаток у Брацлавському намісництві // 2009. – Вип. 13–14. – С. 788–789.

529. Пилипчук Ростислав. Атрибуція авторства статей про Миколу Ковалевського в “Літературно-науковому віснику” у 1909 році // 2013. – Вип. 18. – С. 804–807.

530. Преловська Ірина. До питання про благодійну діяльність Української Автокефальної Православної Церкви серед в'язнів київських тюрем у 1920-х роках // 2004. – Вип. 8–9. – С. 783–786.

531. Преловська Ірина. Два документи про рятування Свято–Микільського собору на Печерську у 1927 році // 2006. – Вип. 10–11. – С. 852–855.

532. Пришляк Володимир. Записна книга Лубенського полку 1730 року // 2012. – Вип. 16–17. – С. 694–700.

533. Пришляк Володимир. Справи про Данила Апостола у фондах Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі // 2013. – Вип. 18. – С. 786–790.

534. Рубльов Олександр. Повертаючись до надрукованого // 1993. – Вип. 2. – С. 428–434.

535. Стариков Григорій. Два листи Дмитра Іловайського з “Автобіографії” Дмитра Багалія // 2012. – Вип. 16–17. – С. 713–714.

536. Старков Валерій. До листування Федора Вовка з Митрофаном Дикаревим // 2004. – Вип. 8–9. – С. 780–783.

537. Старков Валерій. Ігри Холмщини та Підляшшя: хто вперше опублікував збірку Якова Сєнчика? // 2013. – Вип. 18. – С. 802–804.

538. Таранець Сергій. Історико–археографічні та етнографічні експедиції по старообрядських поселеннях України 1998–2003 років // 2004. – Вип. 8–9. – С. 792–796.

539. Тельвак Віталій. Рецензія Ніколає Йорґи на “Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes” Михайла Грушевського // 2007. – Вип. 12. – С. 840–844.

540. Федорук Олесь. Сигнальний примірник “Повести об украинском народе” Куліша // 2007. – Вип. 12. – С. 838–839.

541. Федорук Ярослав. Писемне джерело 1651 року про поховальний обряд українського козацтва // 2012. – Вип. 16–17. – С. 687–693.

542. Федорук Ярослав. Ще про реабілітацію Сергія Шамрая // 2013. – Вип. 18. – С. 814–818.

543. Загублена стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)” (Ярослав Федорук) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 582–593.

544. Черченко Юрій. Доповнення до листів Богдана Кентржинського до Володимира Янева та Бориса Крупницького // 2013. – Вип. 18. – С. 812–814.

545. Черченко Юрій. Маловідомий факт з біографії Олени Теліги // 2016. – Вип. 19–20. – С. 580–582.

546. Шелест Юлій. Картотека українських прізвищ // 2002. – Вип. 7. – С. 506–508.

547. Шелест Юлій. Невмирущий арабажин, або Два щоденника Олександра Кістяківського в одному? // 2009. – Вип. 13–14. – С. 797–801.

НЕКРОЛОГИ

548. Абросимова Світлана Вікторівна (1953–2011) (Ганна Швидько) // 2012. – Вип. 16–17. – С. 734–754.

549. Антонович Марко Дмитрович (1916–2005) (Іван Глизь, Валентина Шандра) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 863–866.

550. Баньоніс Егідіюс (1948–1993) [б/п] // 1993. – Вип. 2. – С. 460–461.

551. Біскупський Ромуальд (1935–2008) (Володимир Александрович) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 808–809.

552. Бойко Анатолій Васильович (1960–2010) (Віктор Брехуненко) // 2010. – Вип. 15. – С. 753–762.

553. Бутич Іван Лукич (1919–2007) (Ігор Гирич) // 2007. – Вип. 12. – С. 850–854.

554. Бутич Марія Іванівна (1930–2013) (Тетяна Себта) // 2013. – Вип. 18. – С. 834–837.

555. Вавричин Марія Григорівна (1935–2010) (Надія Халак) // 2010. – Вип. 15. – С. 763–770.

556. Вуйцик Володимир Степанович (1934–2002) (Володимир Александрович) // 2002. – Вип. 7. – С. 516–518.

557. Ґерета Ігор Петрович (1938–2002) (Олег Гаврилюк) // 2002. – Вип. 7. – С. 518–519.

558. Грабовецький Володимир Васильович (Петро Арсенич, Андрій Королько, Лілія Шологон) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 611–618.

559. Дашкевич Ярослав Романович (1926–2010) (Сергій Білокінь, Ігор Скочиляс) // 2010. – Вип. 15. – С. 723–740.

560. Дзира Ярослав Іванович (1931–2009) (Сергій Білокінь, Марія Дмитрієнко) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 824–832.

561. Долинський Олександр Васильович (1924–2003) (Тетяна Себта) // 2004. – Вип. 8–9. – С. 799–801.

562. Дудко Віктор Іванович (Ніна Бернадська) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 607–611.

563. Жур Петро Володимирович (1914–2002) (Микола Павлюк) // 2002. – Вип. 7. – С. 519–520.

564. Забочень Михайло Степанович (1925–2002) (Олесь Федорук) // 2002. – Вип. 7. – С. 520–521.

565. Ісаєвич Ярослав Дмитрович (1936–2010) (Володимир Пришляк) // 2010. – Вип. 15. – С. 740–753.

566. Киричук Юрій Анатолійович (1956–2002) (Михайло Кріль) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 860–863.

567. Ковальський Микола Павлович (1929–2006) (о. Юрій Мицик) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 875–878.

568. Коць Мар’ян–Павло Васильович (1922–2011) (Лариса Купчинська) // 2012. – Вип. 16–17. – С. 726–734.

569. Кривошея Володимир Володимирович (Сергій Лепявко, Євген Луняк) // 2016. – Вип. 19–20. – С. 603–607.

570. Курас Григорій Михайлович (1957–2008) (Олесь Федорук) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 807–808.

571. Курас Іван Федорович (1939–2005) (Ярослав Калакура, Май Панчук) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 866–870.

572. Літаврін Геннадій Григорович (1925–2009) (Дмитро Гордієнко) // 2010. – Вип. 15. – С. 720–723.

573. Мороз Мирослав Олександрович (1923–2006) (Стефанія Гвоздевич) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 873–875.

574. Нічик Валерія Михайлівна (1928–2002) (Володимир Білодід) // 2002. – Вип. 7. – С. 522–523.

575. Пам’яті Ореста Ярославовича Мацюка (Іван Сварник) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 742–745.

576. Пінчук Юрій Анатолійович (1937–2012) (Олексій Ясь) // 2013. – Вип. 18. – С. 828–834.

577. Плав’юк Микола Васильвич (1927–2012) (Юрій Черченко) // 2012. – Вип. 16–17. – С. 758–761.

578. Полотнюк Ярема Євгенович (1935–2012) (Валерій Рибалкін) // 2013. – Вип. 18. – С. 819–828.

579. Пріцак Омелян Йосипович (1919–2006) (Ігор Гирич) // 2007. – Вип. 12. – С. 845–848.

580. Рибалко Олександр Леонідович (1950–2009) (Ігор Гирич) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 810–811.

581. Романів Олег Миколайович (1928–2005) (Олег Антонович) // 2006. – Вип. 10–11. – С. 871–873.

582. Ротач Петро Петрович (1925–2007) (Віктор Дудко) // 2007. – Вип. 12. – С. 854–857.

583. Телегін Дмитро Якович (1919–2011) (Леонід Залізняк) // 2012. – Вип. 16–17. – С. 724–726.

584. Тронько Петро Тимофійович (1915–2011) (Анатолій Ситник) // 2012. – Вип. 16–17. – С. 754–757.

585. Фізер Іван Михайлович (1925–2007) (Тамара Скрипка) // 2007. – Вип. 12. – С. 848–850.

586. Шевченко Ігор (1922–2009) (Дмитро Гордієнко) // 2010. – Вип. 15. – С. 715–720.

587. Шелест Юлій Володимирович (1937–2009) (Ігор Гирич, Ніна Грицайло) // 2009. – Вип. 13–14. – С. 811–824.

588. Яцюк Володимир Макарович (1946–2012) (Олесь Федорук) // 2012. – Вип. 16–17. – С. 761–765.

ХРОНІКА

589. Боряк Геннадій, Тодійчук Ольга. Хроніка діяльності Археографічної комісії та Інституту української археографії АН України. 1987–1990 рр. // 1992. – Вип. 1. – С. 454–456.

590. Боряк Геннадій, Маврін Олександр. Археографічна комісія та Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України: Хроніка діяльності Археографічної комісії та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1992–1998 // 1999. – Вип. 3–4. – С. 694–711.

591. Захаркін Степан. Ювілейна виставка до 75-річчя Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України // 2002. – Вип. 7. – С. 511–512.

592. Павлова Віра. Вечір пам'яті і виставка "Михайло Брайчевський (1924–2001) – історик, археолог, романтик" // 2002. – Вип. 7. – С. 515–516.

593. Радзивіл Олена. 150-річний ювілей київського архіву // 2002. – Вип. 7. – С. 510–511.

594. Савчук Юрій. Виставка "Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького" // 2002. – Вип. 7. – С. 513–515.

595. Шульга Варвара. Презентація I тому "Творів" М. Грушевського у 50-ти томах // 2002. – Вип. 7. – С. 509–510.

БІБЛІОГРАФІЯ

596. Ананьєва Тетяна, Тодійчук Ольга. Історично-географічний збірник. 1927–1931: Бібліографічний покажчик // 1993. – Вип. 2. – С. 376–383.

597. Видання Археографічної комісії АН України та інших інституцій за її участю 1989–1991 рр. // 1992. – Вип. 1. – С. 451–453.

598. Видання Археографічної комісії та Інституту української археографії НАН України та інших інституцій за їхньою участю, 1988–1992 рр. // 1993. – Вип. 2. – С. 446–450.

599. Видання Археографічної комісії й Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України 1988–1998 // 1999. – Вип. 3–4. – С. 714–741.

600. Гирич Ігор. Публікації С.О. Єфремова в газеті "Нова Рада", 1917–1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця) // 1993. – Вип. 2. – С. 336–375.

601. Забіяка Іван. Василь Горленко і "Киевская старина" // 1999. – Вип. 3–4. – С. 650–660.

602. Майборода Раїса, Шандра Валентина. Покажчики змісту архівознавчих та археографічних видань // 1992. – Вип. 1. – С. 418–436.

603. Панькова Світлана, Шевчук Галина. "За сто літ": Покажчик змісту // 2006. – Вип. 10–11. – С. 240–287.

604. Серії видавничої програми Археографічної комісії й Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України 1988–1998 // 1999. – Вип. 3–4. – С. 712–713.

З ВИСТУПІВ НА І КОНГРЕСІ МІЖНАРОДНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНІСТІВ

605. Антонович Марко. Спомини Ип. Міодушевського про Володимира Антоновича і Тадея Рильського // 1992. – Вип. 1. – С. 278–284.

606. Боцюрків Богдан. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // 1992. – Вип. 1. – С. 285–294.

607. Ковальський Микола. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. // 1992. – Вип. 1. – С. 261–273.

608. Ойтозі Естер (Угорщина). Доля українських стародруків у Східній та Північно-Східній Угорщині // 1992. – Вип. 1. – С. 295–297.

609. Швидько Ганна. Джерела з історії Гетьманщини // 1992. – Вип. 1. – С. 274–277.

ЮВІЛЕЙНІ ПУБЛІКАЦІЇ

610. Бурім Дмитро, Маврін Олександр. Павлові Степановичу Соханю – 80 // 2006. – Вип. 10–11. – С. 7–13.

611. Маврін Олександр, Брехуненко Віктор. Небуденний ювілей // 2001. – Вип. 5–6. – С. 11–14.

612. Мицик Юрій. Микола Ковальський. (До 70-річчя з дня народження) // 1999. – Вип. 3–4. – С. 6–14.

613. Наулко Всеволод. До 80-річчя професора Аркадія Жуковського // 2002. – Вип. 7. – С. 7–10.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ[1]

[1] Цифри відповідають порядковим номерам в тематичному покажчику.

Бібліографію уклав Григорій Стариков

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Олександр АЛМАЗОВ (Москва) – кандидат історичних наук, викладач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Державного академічного університету гуманітарних наук

Петро АРСЕНИЧ (Івано-Франківськ) – історик, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України

Ніна БЕРНАДСЬКА (Київ) – доктор філологічних наук, професор Інституту філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Сергій БІЛОКІНЬ (Київ) – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України, керівник Центру культурологічних студій Інституту

Дмитро БУРІМ (Київ) – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Лариса БУРЯК (Київ) – доктор історичних наук, професор кафедри суспільних наук ВНЗ "Національна академія управління"

Юрій ВОЛОШИН (Полтава) – доктор історичних наук, професор, співробітник кафедри історії України ПНПУ ім. В. Г. Короленка

Михайло ГАУХМАН (Уфа) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного музею Республіки Башкортостан

Ігор ГИРИЧ (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сергій ГІРІК (Київ) – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Державної наукової установи "Енциклопедичне видавництво"

Наталя ГРАБАР (Київ) – кандидат історичних наук, співробітник Музею видатних діячів української культури

Андрій ГРЕЧИЛО (Львів) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ольга ГУРАЛЬ (Київ) – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею видатних діячів української культури

Володимир ЄВТУХ (Київ) – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій НПУ ім. М. П. Драгоманова

Уляна ЄДЛІНСЬКА (Львів) – кандидат філологічних наук, кол. завідувач відділу Центрального державного історичного архіву, м. Львів, та старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, зараз на пенсії

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (Фрібур) – докторант догматичного богослов'я в університеті м. Фрібур (Швейцарія)

Орест ЗАЯЦЬ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ярослав КАЛАКУРА (Київ) – доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Мирон КАПРАЛЬ (Львів) – доктор історичних наук, професор, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Михайло КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Андрій КОРОЛЬКО (Івано-Франківськ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Володимир КРАВЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник відділу теорії і методики археографії та джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сергій ЛЕПЯВКО (Ніжин) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя

Євген ЛУНЯК (Ніжин) – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя

Олег МАЛЬЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії і методики археографії та джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир МАСЛІЙЧУК (Харків) – кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури, редактор гуманітарного порталу historians.in.ua

о. Юрій МИЦИК (Київ) – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Геогрій ПАПАКІН (Київ) – доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Андрій ПАРАМОНОВ (Харків) – історик-дослідник, директор приватного музею міської садиби

Тіна ПЕРЕСУНЬКО (Київ) – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Віталій ПОНОМАРЬОВ (Київ) – філософ, публіцист

Світлана ПОТАПЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир ПРИШЛЯК (Луцьк) – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки

Таїсія СИДОРЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, заступник директора Науково-дослідного центру орієнталістики ім. Омеляна Пріцака Національного університету “Києво-Могилянська академія”

Іван СИНЯК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ірина СКОЧИЛЯС (Львів) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу пам’яток української культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Григорій СТАРИКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Наталя СТАРЧЕНКО (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії і методики археографії та джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Віталій ТЕЛЬВАК (Дрогобич) – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка

Віталій ТКАЧУК (Київ) – аспірант 2-го курсу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ярослав ФЕДОРУК (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Лілія ШОЛОГОН (Івано-Франківськ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Олександр ЯЩУК (Київ) – магістрант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗМІСТ

1. АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

2. ПАМ’ЯТКИ ІСТОРІОГРАФІЇ

3. ЗБРОЄЗНАВСТВО, ГЕРАЛЬДИКА, СФРАГІСТИКА

4. ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

5. ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

6. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

7. MISCELLANEA

TABLE OF CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY, SOURCE STUDIES

2. MONUMENTS OF HISTORIOGRAPHY

3. HISTORY OF WEAPONS, HERALDRY, AND SPHRAGISTICS

4. STUDIES

5. SOURCE PUBLICATION

6. REVIEW ARTICLES

7. MISCELLANEA

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 19/20

Літературний редактор і коректор
Лариса Білик
Редактори бібліографії:
Катруся Козелецька, Любов Свірська
Редактор англійського резюме
Павло Бродовий
Художній редактор
Георгій Сергеєв
Комп'ютерний дизайн
Ярослава Ленго

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ
e-mail: inst_archeos@ukr.net

Видавництво "Українські Пропілеї"
Київ, вул. Банкова, 2, а/с В–187
тел. +380(67) 717-89-41
e-mail: propilei2@mail.ru
Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 747 від 24.06.1994

Підп. до друку 20.05.16. Формат 70×100/16.
Гарн. Times. Офс. друк. Папір № 1.
Наклад 400 прим.

Видруковано з готового оригінал-макету
у друкарні "Видавництво «Фенікс»"
вул. Шутова, 13б
03680 Київ
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 271 від 07.12.2000